

HUGONIS GROTH
ANNOTATIONES

IN

NOVUM TESTAMENTUM.

DENUO EMENDATIUS EDITAE.

VOLUMEN VI.

CONTINENS ANNOTATIONES

IN

PAULI EPISTOLAS

AD

ROMANOS, CORINTHIOS, GALATAS.

GRONINGAE,

Ex officina W. ZUIDEMA, Bibliopolae.

MDCCLXXVIII.



ANNOTATIONES

IN

EPISTOLAM AD ROMANOS.

Epistolae Paulinae non temporis ordine locatae sunt ab iis, qui eas primi in unum volumen compegerant, sed pro dignitate eorum ad quos scriptae sunt. Ideo praecedunt quae ad Ecclesias, sequuntur quae sunt ad singulos. Et inter eas quae sunt ad Ecclesias, prima est quae ad Romanam, ob urbis eius maiestatem. Erat autem Romae initium quoddam Ecclesiae factum primo, quomodo Antiochiae, a Christianis aliarum provinciarum, quos illuc negotia perduxerant: auctum deinde praedicatione et miraculis Petri, quem Simonis Magi praestigiae vi Divina reprimendae Romam traxerant circa initia Claudiani principatus, ut Veteres tradidere. Quaeri solet cur Romanis scribens Paulus Graece potius scripserit quam Latine. Credo ideo factum, quod et ipse et scriba eius Tertius nomine, quanquam forte Latini sermonis non plane ignari, Graece tamen rectius ille dictaret, hic scriberet, quam Latine: et quod Graeca lingua Romanis

omnibus, etiam feminis, ut ex Iuvenali discimus, in usu esset quotidiano, peregrinis vero Romae morantibus notior quam Romana. Accedebat quod haec epistola quam Romanis proprie missa, ita omnia continebat Religionis Christianae munimenta, ut dignissima esset cuius exempla etiam ad alias Ecclesias mitterentur. Graeca autem, ut Cicero ait pro Archia, leguntur in omnibus ferme gentibus, Latina suis finibus exiguis sane continentur. Corintho scriptam hanc epistolam probat Origenes, non ex illis annotationibus quae in quibusdam codicibus post finem Epistolarum scriptae leguntur (eae enim nec antiquae sunt, nec in omnibus libris reperiuntur, neque in quibus reperiuntur eadem sunt) sed argumentis ex ipsa epistola depromptis. Quia scilicet mittitur epistola per Phoeben Diaconissam Ecclesiae quae erat Cenchreis, portu Corinthiorum: quia inter eos qui tum Paulo aderant, et quorum nomine Romanos salutat, erat Caius quem Corinthium fuisse discimus 1 Cor. 1: 14, et Erastus quem et ipsum fuisse Corinthium discimus 2 Tim. 4: 20. Scripta autem est non primo Pauli adventu Corinthum, sed altero, cuius mentio Act. 19: 21. Evin- citur id collato isto loco cum eo qui est infra 15: 24; utrobique enim eiusdem itineris quod Hierosolyma Paulus instituerat, fit mentio: et quia in hac epistola additur, id iter inter alia eo pertinere, ut Paulus subsidia pauperibus Hierosolymitanis adferret, inde collegit Chrysostomus duas quae sunt ad Corinthios prius fuisse scriptas, quia 1 Cor. 16: 1 et 2 Cor. 9: 1, 2 illa subsidia praeparantur. Multa esse non obvii sensus in scriptis Paulinis docemur 2 Petr. 3: 16. Causa eius rei partim communis Paulo cum Apostolis caeteris, sermo scilicet eius Graecus multa loquendi genera de Hebraismo aut etiam et qui tum in usu erat populari Syriasmō trahens, partim Paulo propria, sermo nimirum saepe abruptus, saepe intercisus, nec tam fluens praemeditato ordine, quam impetu quodam, ut quidque in mentem venerat, ruens deinde veterum ac novorum inter Hebraeos Magistrorum sententiae obiter magis attactae apud eos quibus nota essent, quam explicatae: de quibus omnibus vide Hieronymum quaestione ad Algasiam decima, Hanc autem a

Ro

Romanos epistolam plus habere confragosi quam caeteras: notat Origenes eo loco qui in Philocaliae relatus est caput nonum: dicit enim videri Paulum non instare proposito, quod scilicet saepe ab incoepto sermone in alterum transvolet. Ad difficultates alias in hac Epistola et haec accedit, quod obiectiones Iudaeorum, ad quas respondet, non evolvit, sed, ut illis quibus scribebat satis cognitae, ictu transverberat; et quod generaliter enuntiat ea quae vera sunt ἐν τῷ πλῶ [plerumque], quod manifestissimum est 3: 10, sed et ad alia pari iure porrigi debet. Et tamen Veteres, praesertim Chrysostomus, multum de Paulino spiritu trahens, plerumque huius Epistolae sensus satis bene sunt assecuti: novi Scriptores magnam lucem polliciti plus caliginis intulere. *Fidem* quidam hic interpretati sunt persuasionem qua quis credit Iesum pro se nominatim et ad salutem omnimode ipsi pariendam, esse mortuum, sive quod apud illos eodem recidit, se esse praedestinatum: cum contra Paulus multis locis *Christum pro omnibus esse mortuum* doceat, neque talis quam illi praedicant fides quicquam in se habeat veri aut utilis. Alii per *fidem* intelligunt omnem illam quae Euangelio exhibetur obedientiam. Atqui nec hoc cum Pauli locutione congruit, is enim dilectionem praefert *fidei* 1 Cor: 13: 13, et *fidem* dicit *opus suum per dilectionem exsequi*, Gal. 5: 6, aperte a fide dilectionem, quae praecipua pars est illius obedientiae, distinguens. Re ipsa *fides* in epistolis Paulinis et in illa ad Hebraeos est existimatio magnifice sentiens de Dei potentia, iustitia, bonitate, et, si quid promiserit, in eo praestando constantia. Hanc a Deo magni plane fieri, et merito quidem, ostendit Philo de haerede rerum Divinarum. Et hoc est quod in hac Epistola dicitur *fidem ad iustitiam imputari*, aut *iustitiam reputari per fidem*. Non enim id significat Christi obedientiam fide apprehensam haberi pro nostra, ut quidam censent, sed fidem censi a Deo rem egregie bonam. Omne enim honestum Hebraeis *iustum* dicitur. Sic qui reddit pignus pauperi, *ei esse* dicitur *iustitia*, aut is *habere iustitiam* Dent. 24: 13. Sic ultio illa quam de idololatris sumpsit Phinees, dicitur *ei in iustitiam reputata* Ps. 106: 30,

ubi est ~~207~~ quod proprie dicitur de eo quod in rationes, ut Levit. 25: 27, 50, 52, 27: 18, Num. 23: 9, aut etiam in censum aliquem refertur, ut Dent. 2: 11, 20, Ios. 13: 3, 2 Sam. 4: 2; inde, solita etiam apud alias gentes translatione, de eo quod magni parvive fit, aut quod gratum ingratumve habetur, ut Gen. 31: 15, 1 Reg. 10: 21, 2 Par. 9: 20, Os. 8: 12, Esai. 29: 16. Est autem duplex constructio eodem sensu, *imputatur in iustitiam*, sicut *λογισατο εις μεθύουσας* [imputavit in ebriam] 1 Sam. 1: 13, aut *iustitia imputatur propter hoc*, quomodo dicitur σοφία λογισθήσεται [sapientia imputabitur] Prov. 17: 28. Utrumque significat rem aliquam tanti haberi, tanti censi. Aliud est cum dicitur homo iustificari per fidem: nam δικαιούν et δικαιούσθαι respondent modo קצ in Kal, quod significat iustum esse, ut Gen. 38: 26, Sir. 31: 5, aut iustum apparere, sicut esse dicitur quod apparet; sic קצת Ps. 51: 6, δικαιωθήσ, et קצ Ps. 143: 2, δικαιωθήσεται, modo verbo קצ in Piel aut קצת in Hiphil, quae nativo sensu significant iustum facere, id est, a vitiis purgare, mundare, liberare, ut diximus Act. 13: 38, 39, et sic sumitur Ps. 73: 13, Esai. 53: 11, Dan. 12: 3, in Hebræo, Eccl. 18: 23, 1 Cor. 4: 4, Apoc. 22: 11. Et hoc sensu hac voce plerumque utuntur Rabbini, ut in Zohar, in Rabino Israele et aliis videre est. Et quia hoc sensu idem est quod mundare, ideo etiam de Templo dicitur in Niphal pro Hophal Dan. 8: 14, וקצת quod vertitur καθαρισθήσεται τὸ ἄγιον [mundabitur sanctuarium]. Sumitur et comparate: sic Ierusalem iustificavit Samariam, Ezech. 16: 51. Simile est isti locutioni apud Lucanum:

Et Mutina et Leucas puros fecere Philippos.

Vide et Ier. 3: 11. Est et alia a proprietate nonnihil discedens huius vocis significatio: neque tamen vel sic idem valet quod remittere peccata, ut quidam putant. Est quidem et in foro eius usus, non tamen ut simpliciter sit absolvere: nam de actore non minus quam de reo dicitur, Exod. 23: 7, Deut. 25: 1, 2 Sam. 15: 4, Prov. 17: 15, in quibus locis valet tractare ut iustum. Neque vero in rebus fori tantum usurpatur, sed etiam in rebus aliis, significatque omne id facere quod iustis

fie-

fieri conuenit, putā probare, Gen. 38: 26, Matth. 23: 19, 12: 37, Luc. 7: 35, 16: 15, 18: 14, laudare, Eccl. 1: 22, 31: 5, 1 Tim. 3: 16, benefacere, 1 Reg. 8: 32, Eccl. 9: 15, Tob. 12: 3, Luc. 10: 29. Cum ergo primitivo sensu iustificare sit iustitiam facere sive innocentem, sicut duplex est iustitia, altera quam homines sua vi præstant, et quas apud homines laudem meretur, exterior illa scilicet, infra 4: 2, 9: 31, altera interior, quam Deus in nobis efficit et quas apud Deum valet, cap. 6, idem est fide nos iustificari, quod fide mundari corda, Hebr. 10: 22, per obedientiam veritatis mundari animas, 1 Petr. 1: 22, et ideo Christus etiam corporum morbos non sanauit nisi in credentibus, ut ostenderet multo magis sic animos sanari. Et fuit quidem hoc omnium temporum, ut interior animi puritas ex fide nasceretur; ex fide cresceret. Cæterum tanto hoc excellentius Euangelii temporibus competit, quanto promissa sunt et maiora et certiora. Cordi sic mundato, tanquam puro vasi, infundit Deus Spiritum suum, Spiritum, inquam, Christi, plenum dilectionis Dei ac proximi omnisque bonitatis. Chrysostomus non male ad Gal. 3: Ἡ δικαιοσύνη τοῦ πνεύματος τὴν χάριν ἐπιστάσαστο [iustitia gratiam Spiritus acquisiuit]. Is Spiritus deinde ingenti ubertate opera producit non minus Divina atque coelestia quam erant Linguarum usus, Prophetia, Daemonum expulsio. Ita qui erant ὄπρις [iusti] fiunt ἁγιοι [sancti], et ἁγιασμός [sanctificatio] sequitur δικαιοσύνην [iustitiam], 1 Cor. 1: 30. Non male ad hanc rem Lactantius: Tunc magis iustitiam debet operari cum factus est iustus, ut quod ante in medulam vulnerum fecerat, postmodo faciat in laudem gloriamque virtutis. Item: Et sicut in rudibus arboribus priusquam serere incipias, evulsis sentibus et omnium stirpium radicibus imputatis arva purganda; sic de nostris animis prius vitia detrahenda, et tum demum virtutes inserendae, de quibus seminatae per verbum Dei fruges immortalitatis oriuntur. Et hunc ordinem secuta est in Sacramentis Ecclesia: nam post κατήχησις [institutionem] datur Baptismus, id est, ablutio a peccatis, sequitur Unctio, id est, collatio Spiritus, deinde quotidiana τῆς ἀγάπης [charitatis] sacrificia. Hieronymus: Baptismus dimittit e car-

care; et dimisso; si laboraverit, praemia pollicetur. Spiritum autem illum Dei qui habent et sollicite servant, eos Deus ut ex se natos sibi que similes pro filiis suis habet, illa eis dat certum ad bona aeterna ac coelestia. Haec cum ita se haberent, ut nec mundaretur cor nisi per fidem in Christum, nec Spiritus ille nisi in cor sic mundatum infunderetur, neque nisi illo Spiritu praeditos Deus plane pro suis agnosceret, sequebatur hinc, Iudaeorum immensam multitudinem, ut quae in Iesum non crederet, a bonis illis aeternis ac coelestibus excludi. Id vero Paulus triste quidem esse, ait, at non absurdum. Nam quicquid a Deo fieri apparet (apparebat autem Christianos solos Spiritu Dei donari, tum ex vita qua multum ceteros anteibant, tum ex signis etiam miraculorum illis in omnium conspectum incurrentibus) id omnino rationem habet, etiamsi ea nobis non appareat. Haec praelocutus ostendit tamen Paulus conspici aliquo modo non cur Deus ita facere debuerit, sed cur id eum magis decuerit. Addit hoc ipsum quod nunc gereretur, fuisse figuris quibusdam Veteribus praemonstratum. De praedestinatione illa, de qua multa in scholis dicuntur, nullus hic sermo, neque vero ad rem id pertinebat, quod egregie monstrat Toletus. Etiam remissio peccatorum quid sit in hac epistola, multi non recte intelligunt. Deus Christi precibus ob summam eius obedientiam hoc tribuit, ut humanum genus corruptissimum non destitueret, sicut poterat, et obduraret in peccatis, sed vias et quidem magnificentissimas cunctis aperiret, per quas Spiritum illum Sanctum et consequenter aeterna ac coelestia bona adipisci possent. Vide quae diximus ad Luc. 23: 34. Et hoc notavit Chrysostomus ad cap. 4 huius Epistolae, multo plus esse iustificari, quam remissionem accipere peccatorum. Haec in ipso limine explicanda duximus, quae toti Epistolae faciem praeferrerent.

CAPUT I.

Παῦλος] De hoc nomine vide quae dicta Act. 13: 9.

Δοῦλος Ἰησοῦ Χριστοῦ, *servus Iesu Christi*] In Veteri Testamento qui erant in magnis muneribus dicebantur δοῦλοι Κυρίου [*servi Domini*], id est, *Dei*, ut Moses, Ios. 1: 1, 14: 7, 22: 2, 5, 2 Par. 1: 3, Iosue, Iudic. 2: 8, David, Ps. 132: 10, Nehemias, Neh. 1: 6. In novo Testamento etiam *Iesu Christi*, qui et *Dominus* ipsorum dicitur.

Κλητός] *Vocatus* ad munus obeundum non minus magnifice quam Moses, Exod. 3. Moses per Angelum Dei, Act. 7: 30, Paulus per ipsum Dei Filium.

Ἀπόστολος, *Apostolus*] De hac voce vide dicta ad Matth. 10: 2.

Ἀφορισμένος εἰς εὐαγγέλιον Θεοῦ, *selectus in Evangelium Dei*] לְבַר, id est, *selectus*: sicut populum Israel dicitur Deus לְבַר ἀφορίσαι aut διαχωρίσαι *e populis*, Lev. 20: 24, 26. Dicitur et Ecclesia ἀφορίσαι Paulum, Act. 13: 2, sed Divino iussu. In Syriaco hic, est ܐܦܪܝܫܬܐ, quasi diceret Paulus se nunc iustius dici posse *Phariseum*, *segregatum* a caeteris, non ritualibus institutis, sed opera eximia. Est et ἀφορίσαι Gal. 1: 15, sed sensu paulum diverso, ut ibi dicemus. De voce *Evangelii* vide quae dicta ad inscriptionem Evangelii secundum Matthaeum.

2. Ὁ προεπηγγέλματο διὰ τῶν προφητῶν αὐτοῦ ἐν γραφαῖς ἁγίαις] *Quod Evangelium promiserat, Deus nempe, cuius nomen praecessit, per Prophetas, nec sermone tantum, sed et scriptis quae melius servari solent. Nolite novitate percelli, cum illa novitas pridem sit praedicta. Vide Luc. 24: 44, Ioh. 12: 16, Act. 10: 43, Hebr. 8: 8.*

3. Περὶ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ, *de Filio suo*] Hoc refertur ad illud quod praecessit εὐαγγέλιον. Explicatur enim de quo agat ille sermo bona nuntians.

Τοῦ γενομένου ἐκ σπέρματος Δαβὶδ κατὰ σάρκα, qui natus

tus est ex semine Davidis secundum carnem] Id est, *de Maria*, Gal. 4: 4, ubi eadem vox *γενόμενον*, id est, *coepit existere*. Maria autem erat de posteris Davidis, Luc. 2: 5, Matth. 9: 27, 12: 23, 15: 22, 20: 30, 31, 21: 9, 15, Marc. 10: 47, 48, Luc. 1: 32, 69, 18: 38, 39.

4. Τοῦ ὁρισθέντος υἱοῦ Θεοῦ ἐν δυνάμει, κατὰ πνεῦμα ἀγιασμοῦν ἐξ ἀναστάσεως νεκρῶν, qui ostensus est Filius Dei virtute, secundum Spiritum sanctitatis ex resurrectione mortuorum] Ὁρισθέντος Syrus vertit qui cognitus est: quomodo per ὁριεῖς vertitur ἡν, Iob. 22: 28. At Latini interpretes etiam vetustissimi qui praedestinatus est, ut apparet non tantum ex ea qua utimur versione, sed et ex Irenaei interprete III. 18 et 32, et ex Rufiniana versione Origenis ad hunc locum, et ex Hilario VII de Trinitate, et ex Concilio Toletano XI. 5. Epiphanius quoque Haeresi LIV citat προορισθέντος, ratus idem valere ὁρίζειν et προορίζειν. Sic quod est προώρισε γενέσθαι [*decrevit fieri*] Act. 4: 28, idem est ὁρισμένη βουλῇ [*definito consilio*], Act. 2: 23. Pari sensu habemus ὁρισμένων Luc. 22: 22, et ὥρισε Act. 17: 31. Sic et ὁρισμένος sumitur Act. 10: 42. Sed sensum difficiliorem efficit curtata locutio quam evolvere conabimur. Iesus Filius Dei multis modis dicitur; maxime populariter, ideo quod in regnum a Deo evectus est, quo sensu verba Psalmi 2 de Davide dicta cum ad regnum pervenit, Christo aptantur Act. 13: 33 et Hebr. 1: 5, 5: 5. Haec autem Filii sive regia dignitas Iesu praedestinabatur et praefigurabatur iam tum cum mortalem agens vitam magna illa signa et prodigia ederet, quae δυνάμεων voce denotantur, saepe et singulariter δυνάμεως, ut Marc. 6: 5, 9: 39, Luc. 4: 36, 5: 17, 6: 19, 8: 46, 9: 1, Act. 3: 12, 4: 33, 6: 8, 10: 38. Haec signa edebat Iesus per Spiritum illum sanctitatis, id est, vim divinam, per quam ab initio conceptionis sanctificatus fuerat, Luc. 1: 35, Marc. 2: 8, Ioh. 9: 36. Opponuntur hic de Christo κατὰ σάρκα et κατὰ πνεῦμα, ut et 1 Petr. 3: 18, quomodo de eodem opponuntur ἐξ ἀσθενείας [*ex infirmitate*] et ἐν δυνάμει [*ex virtute*], 2 Cor. 13: 4. Ostenditur ergo Iesus nobilis ex materna parte, utpote ex Rege terreno ortus, sed nobilior ex paterna parte, quippe a Deo fac-

factus Rex coelestis post resurrectionem, Hebr. 5: 9, Act. 2: 30 et 26: 23, ubi est similiter ἐξ ἀναστάσεως νεκρῶν pro ἀναστάσεως ἐκ νεκρῶν [resurrectione ex mortuis], ut loquitur Petrus 1 Ep. 1: 3, et ei regno etiam ante destinatus per tot miracula facta vi Divina ipsi propria et in ipso habitante. Simile quid in nobis geritur. Nam et nos per opera Spiritus destinamur regno post resurrectionem adipiscendo. Irenaeus V. 8: *Nunc autem partem aliquam Spiritus eius sumimus, ad perfectionem et praeparationem incorruptelae.* Novatianus: *De Spiritu Sancto, qui id agens in nobis ut ad aeternitatem et ad resurrectionem immortalitatis corpora nostra perducatur, dum illa in se assuefacit cum coelesti virtute misceri.* At Chrysostomus Oratione de Spiritu Sancto putat esse longam traiectionem, et illa κατὰ πνεῦμα ἀγιοσύνης, ἐξ ἀναστάσεως νεκρῶν Χριστοῦ referri ad illud ἀφορισμένος εἰς τὸ εὐαγγέλιον, quasi dicat Paulus se aptum redditum ad Euangelii praedicationem per Spiritum Sanctum, qui resurrectionem Christi est consecutus, Ioh. 7: 39, Act. 2: 33.

Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ Κυρίου ἡμῶν, *Iesu Christo Domino nostro*] Haec Chrysostomus cum proximis connectit, alii cum eo quod praecessit υἱοῦ αὐτοῦ, ut hoc sit illius ἐξηγήσις [explicatio].

5. Δι' οὗ ἐλάβομεν χάριν καὶ ἀποστολὴν, *per quem accepimus gratiam et Apostolatam*] Ἐν διὰ δυοῖν [Unum per duo], id est, χάριν ἀποστολῆς [gratiam Apostolatus], beneficium ingens. Nam collatum munus Apostolicum et alibi χάριν vocat ut infra 15: 15, 16, Gal. 2: 9, Eph. 3: 2, 7, 8, et quantum hoc sit beneficium explicat 1 Tim. 1: 12. Δι' οὗ aut per quem Iesum, aut, si Chrysostomum sequimur, per quem Spiritum. Ἐλάβομεν χάριν, *ut*.

Εἰς ὑπακοὴν πίστεως, *ad obedientiam fidei*] Sic et infra 16: 26, id est, ut Deo obediatur per fidem Euangelio habitam. Genitivus saepe causam efficientem exprimit. Sic et 1 Petr. 1: 22. *Obedientia* est id quo tendit fides, infra 15: 18, 16: 19, 2 Cor. 7: 15, 10: 5, 6, Philem. 21, 1 Petr. 1: 2. *Ut obediatur, non ut disputetur de natura Dei*, ait hic Chrysostomus.

Ἐν

Ἐν πάσι τοῖς ἔθνεσι] *Apud omnes Gentes.*

Ἰπὲρ τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ, pro nomine eius] *Ad gloriam ipsius, nempe Christi, 2 Cor. 4: 5, 2 Thess. 1: 12.*

6. *Ἐν οἷς ἔσε καὶ ὑμεῖς, in quibus estis et vos]* Vox Romani qui ex Paganismo ad Christianismum venistis, quales Epænetus, Amplias, Urbanus, Stachys, et alii qui nominantur in fine huius epistolae.

Κλητοὶ Ἰησοῦ Χριστοῦ, vocati a Iesu Christo] Saepe hoc κλητοὶ addit Apostolus fidelibus loquens, ut intelligerent omnem suam emendationem et spem esse ex liberalissimo Dei beneficio, qui criminibus gravibus involutos ex alto vocasset.

7. *Πᾶσι τοῖς οὖσι ἐν Ῥώμῃ, omnibus qui sunt Romae]* Et Iudæis et aliunde ortis, et in dignitate positis et privatis, et ingenuis et libertinis et servis; omnes enim in Christo pares.

Κλητοῖς ἁγίοις, vocatis sanctis] Simul nominat et beneficium et officium. Dativum verbo subaudito ponere mos est epistolarum.

Χάρις ὑμῶν] Id est, *favor, nempe Dei et Christi, ut sequitur; adsit scilicet.*

Καὶ εἰρήνη, et pax] ὅτι, prospera omnia. Vide Matth. 10: 13, Marc. 5: 34, Luc. 7: 50, 8: 48, 10: 5, 11: 21, 14: 32, Ioh. 20: 21.

8. *Πρῶτον, primum]* Est vox incipientis epistolam: nam hactenus inscriptio fuit. Simile sermonis exordium Ioh. 8: 25.

Εὐχαριστῶ τῷ Θεῷ μου, gratias ago Deo meo] Notat Chrysostomus hic et in priorem ad Corinthios, magni esse affectus quod *eum, qui est omnium Deus, sibi facit proprium.* Frequens id in Davide. Sic ex affectu Deus *et Deum* dicit *Abrahami, Isaaci et Iacobi.* Gratias agebant Patres Veteris Testamenti pro bonis terrenis, Apostoli pro iis quae ad Dei gloriam etiam cum ipsorum maximis incommodis et periculis pertinebant.

Διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ, per Iesum Christum] Christiani sicut Patrem precantur per Christum, ita et per Christum gratias agunt; id est, *agnoscunt beneficia Patris sibi per Christum data.* Vide Ioh. 14: 14.

Ὅτι ἡ πίστις ὑμῶν καταγγέλλεται ἐν ὅλῳ τῷ κόσμῳ, quod fi-

fides vestra celebretur in universo mundo] Magno cum gaudio provincialium Christianorum acceptus fuit ille nuntius, etiam Romae, in capite Imperii, esse qui eandem fidem profiterentur.

9. *Μάρτυς γάρ μου ἐστὶν ὁ Θεὸς, testis enim mihi est Deus]* Iuramenti hoc vim habet, sed in re certissima et ad Deum pertinente. Vide quae diximus ad Matth. 5: 34.

Ὡς λατρεύω ἐν τῷ πνεύματι μου, cui servio spiritu meo] Id est, Volento animo, non renitens, ut Ionas. Hoc est, ἐκ ψυχῆς Eph. 6: 6.

Ἐν τῷ εὐαγγελίῳ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ, annuntiando Evangelio Filii eius] Servio Deo, non docendo ritus legales, sed doctrinam multo coelestiolem.

Ὡς ἀδιαλείπτως μνήμην ὑμῶν ποιῶμαι, quod sine intermissione mentionem vestri faciam] Magni affectus signum, non interdum sed perpetuo amicorum in precibus meminisse. Similia habes 1 Thess. 1: 3, 2: 13, 5: 17, 2 Tim. 1: 3.

10. *Εἰπὼς ἤδη ποτὲ εὐδοθήσομαι ἐν τῷ θελήματι τοῦ Θεοῦ ἐλθεῖν πρὸς ὑμᾶς]* Illud εἰπὼς significat non certum fuisse Paulum, an quod precabatur assecuturus esset. Itaque docet nos orare tali sub conditione, *Si id e gloria sit Dei*. *Εὐδοκοῦν* verbum est frequens in Interpretibus Veteris Testamenti, notatum quoque a nobis saepe in Tobia, Sapientiae et Sirachidae libris ac Maccabaicis, respondens Hebraeis aliquot verbis, frequentissime verbo רָצָה. Itaque sensus est: *Laboro precibus meis, si forte Dei voluntas felicitatem mihi indulgeat ad vos veniendi*. Similis constructio 2 Macc. 10: 7, *τῷ εὐδοκῶσαντι καθαρισθῆναι, qui felicitatem nobis dedit mundandi Templum*. Sic et σωτηρία [sanitas] et ἀνάπαυσις [requies] dicuntur εὐδοκοῦσθαι Sir. 38: 14. *Θέλημα Θεοῦ* de Providentia Dei res nostras dirigente usurpat et Ignatius ad Trallenses de Polybii adventu Smyrnam agens.

11. *Ἵνα τί μεταδῶ χάρισμα ὑμῖν πνευματικόν, ut aliquid impertiar vobis gratiae spiritualis]* Non ut accipiam aliquid, qua de causa plerique Romam veniunt, sed ut dem, et dem non terrena, sed spiritualia. Potuerat dicere *doctrinam, revelationem, prophetiam*, sed mavult usurpare vocabulum *χαρίσματος*, ut suo exemplo modestiam doceat.

Εἰ;

Εἰς τὸ ἐνισχυθῆναι ὑμᾶς, ad vos confirmandos] Téneros adhuc fuisse Romanos in fide innuit magis quam exprimit. Sic et infra 16: 25, 1 Thess. 3: 2, 1 Petr. 5: 10, Apoc. 3: 2 et alibi.

12. *Τοῦτο δὲ ἐστὶ, συμπαρακληθῆναι ἐν ὑμῖν διὰ τῆς ἐν ἀλλήλοις πίστεως ὑμῶν τε καὶ ἐμοῦ, id est, simul consolari in vobis per eam quae in utrisque est fides, vestram atque meam]* Hic συμπαρακληθῆναι régitur ab ἐπιποθῶ. Emollit quod dixerat, ostendendo non se tantum illis, sed et illos sibi aliquid gaudii allaturos. *Ἐν ἀλλήλοις* improprie dixit pro *in utrisque*, in me et vobis. Dixit sic et Demosthenes τὰ πρὸς ἀλλήλους.

13. *Καὶ ἐκωλύθην ἄχρι τοῦ δεῦρο, et hucusque prohibitus sum]* Recte monuere complures haec παρενθετικῶς [*per parenthesis*] legenda; nam priora et posteriora inter se cohaerent. Hoc dicit: Voluntas mihi non deficit ad vos veniendi, quanquam sine successu. Impeditus autem fuerat per alia negotia Euangelii magis urgentia, ut ipse explicat infra 15: 22. Simile vide Act. 16: 6, 7. Magis urgebat necessitas locorum in quibus Christus erat ignotus.

Ἰνα καρπὸν τινα σχῶ καὶ ἐν ὑμῖν, ut aliquem fructum habeam et in vobis] Fructus hic de quo agit est tum incrementum Ecclesiae per miracula Apostolica, tum confirmatio infirmiorum.

Καθὼς καὶ ἐν τοῖς λοιποῖς ἔθνεσιν, sicut et in caeteris Gentibus] Ostendit non inutilem se fore Romanis, cum iam multis aliis Gentibus fuisset utilis, ut dicit infra 15: 18, 19.

14. *Ἑλλῆσὶ τε καὶ βαρβάροις, Graecis ac Barbaris]* Saepius Apostoli per *συνεκδοχὴν* [*complexionem*] omnes non Iudaizantes *Graecos* vocant. Sed hic Paulus Graecorum se locutioni aptans, humanum genus distinguit in *Graecos* et *Barbaros*, ut Thucydides libro primo. Sic Ammonius, *Βάρβαρον, τὸ οὐχ Ἑλληνικόν* [*Barbarum est quod non est Graecum*]. Etiam Romanos Plautus vocat *Barbaros*: sed in contrarium disputat Dionysius Halicarnassensis libro I probatque Romanos Italosque alios Graecae magis esse originis. At Paulus non tam hic originem respiciens quam mores, *barbaras* gentes vocat illas feriores, *Graecas* quae cultiores essent.

Grae-

*Graecia victa ferum victorem cepit, et artes
Intulit agresti Latio.*

Σοφοῦς τε καὶ ἀνοήτοις, sapientibus et insipientibus]
Sicut moribus differunt gentes, ita et ingenio:

Boeotum in crasso iurares aëre natum.

Significat autem Apostolus ita omnibus hominibus aptatum esse Euangelium, ut nec stupidos contemnat, nec ab ingeniosis contemni debeat.

Ὁφειλότης εἰμι, debitor sum] Nempe ex Dei imperio, quo obligatus ita erat Paulus, ut sine gravi crimine detrectare id non posset, 1 Cor. 9: 16. Similis usus nominis huius infra 15: 27...

Ὅτις, sic] Sicut aliis gentibus Euangelium praedicavi, sic et vobis praedicare volui. Refertur enim hoc ὅτις ad id quod praecessit comm. 13.

15. Τὸ κατ' ἐμὲ πρόθυμον] Quod meae est potestatis, id paratum est. Sic τὸ πρόθυμον παρεχόμεναι [promptas se atque glaucas praebentes] dixit Plato in Legibus, per μετάληψιν [transumptionem] scilicet.

Καὶ ὅμῳ τοῖς ἐν Ῥώμῃ, et vobis qui Romae estis] Lucifraga non sum; ostendi id Antiochia, Athenis, Ephesi et Corinthi, paratus sum et in illa splendidissima urbe Roma ostendere.

16. Οὐ γὰρ ἐκασχένομαι τὸ εὐαγγελίον τοῦ Χριστοῦ, neque enim pudet me Euangelii Christi] Est μετάληψις [transumptio]. Non occulto Euangelium Christi, sicut occultari solent, quorum nos pudet. Hoc faciant Cereris et Liberi Liberaeque apud Graecos, aut Romae Bonae Dae mystae ac mystides.

Δύναμις γὰρ Θεοῦ ἐστὶν εἰς σωτηρίαν, virtus enim Dei est ad salutem afferendam] Nunquam potentius Deus id egit ut hominum animos sanaret, quae via est ad salutem aeternam, quam nunc per Euangelium. Tanta ei affulsit et adhuc affulget vis miraculorum. Ideo brachium Dei dicitur sensu mystico, Esai. 53: 1. Vide et 1 Cor. 1: 18.

Ἐὰν τις τῷ πιστεύοντι, omni credenti] Sicut medicamentum non prodest nisi haustum, ita nec Euangelium nisi fides ei habeatur.

Ἰουδαίῳ τε πρῶτον, Iudaeo primum] Nam Iudaeis primum ab ipso Iesu annuntiatum et ab Apostolis annuntian-

tiandum fuit Euangelium, Act. 3: 25, 26, 13: 46. Similibus locutio infra 2: 9, 10, 2 Cor. 8: 5.

Kal Ἑλλήνι, et Graeco] Hic more Iudaico loquitur: nam Graecos magis noverant Iudaei, maxime post Macedonum imperia.

17. *Δικαιοσύνη γὰρ Θεοῦ, iustitia enim Dei*] Iustitia quae non in solis factis exterioribus consistit, sed a Deo efficitur, et ut Dei opus Deo placet. Sic infra 10: 3 opponuntur Θεοῦ δικαιοσύνη et ἰδία [*propria*]. *Dei iustitiam* habes hoc sensu et infra 3: 22, 26, 2 Cor. 5: 21, Iac. 1: 20, 2 Petr. 1: 1.

Ἐν αὐτῷ] *Per hoc Euangelium.*

Ἀποκαλύπτεται] *Monstratur.* Euangelium perfectissime docet quomodo vivendum sit. Respicitur locus Esai. 62: 1, *Ἔως ἂν ἐξέλθῃ ὡς φῶς ἡ δικαιοσύνη* [*Donec egrediatur ut splendor iustitiae*]. Vide eundem Esaiam et. 56: 1.

Ἐκ πίστεως, ex fide] Iustitia illa ex fide nascitur. Nam promissa coelestia et contrariae minae ita ut oportet credita, animam a vitiis repurgant.

Ἐκ πίστεως, in fidem] Non enim quiescit fides ubi iustitiam peperit, sed perpetuo influit in opera: quod Abrahami exemplo docet Iacobus. Nam quam Abrahami fidem Moses circa initia pietatis eius posuerat, Iacobus posuit in summo eius progressu. Amat Paulus voces repetitas, ut infra 6: 19, 2 Cor. 12 in fine. Simile est Ps. 134: 8 et Ioh. 1: 16. Bene hunc locum explicat Clemens Alexandrinus Strom. V, fidem interpretans priorem quae substruitur, posteriorem quae isti inaedificatur.

Καθὼς γέγραπται, sicut scriptum est] Apud Abacucum, ubi quae a nobis dicta vide. Non mirum est si Deus hoc nunc facit, quod et olim fecit, ut beneficiat in se confidentibus.

Ὁ δὲ δίκαιος, iustus autem] *Vir pius.*

Ἐκ πίστεως, ex fide] Loquitur apud Abacucum Deus. Legitur autem nunc in Hebraeo *per fidem suam*: sed veteres codices habuere *per fidem meam*, id est, in me, expectando patienter mea promissa quae per Abacucum et alios Prophetas ipsis annuntiavi, et non deficiendo ad idololatriam, ut illi de quibus paulo ante Propheta egerat. *Vivet*, id est, consequetur reditum in patriam.

Nam

Nam *vivere*. Hebraeis saepe est eximi miseriis et feliciter vivere. Sicut tunc fiduciam in Deum habentes liberati sunt ex captivitate Babylonica, ita nunc ex captivitate peccatorum et poenis eam consequentibus. Et sic hunc locum Abacuci usurpat Schemtob.

18. Ἀποκαλύπτεται γὰρ ὀργὴ Θεοῦ ἀπ' οὐρανοῦ, *revelatur enim ira Dei de coelo*] Nempe per Evangelium continens minas non minus quam promissae. Incipit autem a minis, ut et Iohannes Baptistas. Perterrendi enim prius sunt homines, sicut Paulus in terram deiectus fuit. Ἀπ' οὐρανοῦ, id est, non hominum commentis, sed Divina revelatione. Vide. Matth. 21: 25. *Evangelium* Iustinus ait sole esse lucidius. Nam qui solis conspectu Deum non coluerant, eos auditu Evangelii adductos, ut eum colerent, Colloquio cum Tryphone.

Ἐπὶ πᾶσιν ἀσέβειαν, *super omnem impietatem*] *Adversus peccata quae directae in Deum feruntur.*

Καὶ ἀδικίαν ἀνθρώπων, *et iniustitiam hominum*] *Adversus peccata contra homines.* Ἀδικίαν Hebraei Graece scribentes latius usurpant quam Philosophi, ut significet omne id quod erga homines minus fit quam debet fieri ex officii alicuius ratione. Coniunxit haec duo ἀδικίαν et ἀσέβειαν etiam Philo de Linguarum confusione: Ἀδικίαν μὲν σπειρόντες, ἀσέβειαν δὲ θάψαντες [*Iniustitiam autem seminantes, impietatem vero metentes*]. Et significanter dixit ἀνθρώπων, id est, non Iudaeorum tantum, sed et omnium Gentium. Lex Moysis ad solos Iudaeos pertinebat.

Τῶν τὴν ἀλήθειαν ἐν ἀδικίᾳ κατεχόντων, *qui veritatem iniustitiā oppriment*] Eorum inquit hominum qui τὰς κοινὰς ἐννοίας [*communes notiones*] de Deo, de eius Bonitate ac Iustitia, de Honesto, per malos mores ita oppriment, ut non magis appareant quam qui in atro carcere captivi detinentur. Simile illud in choro vetere;

Ἀφρονες δὲ ὁπόσοι τὸ δίκαιον ἄγουν.

Ἐπὶ τὰς ἀδικίας βιωτὰς ἀπαρῆς.

[*Stultus quisquis vi sub iniqua*

Ius oppresserit latebris cordis.]

Ἀδικίαν hic Paulus generalius sumit quam modo, ut et ἀσέβειαν complectatur, quod ostendent sequentia. Origenes adversus Celsum sexto cum dixisset: διὰ τοῦτο δὲ

VI.

B

καὶ

καὶ τοὺς τὰ ἀληθῆ περὶ Θεοῦ ὑπολαβόντας, καὶ μὴ τὴν αἰτίαν
 τῆς περὶ αὐτὸν ἀληθείας θεοσέβειαν ἀσκήσαντας, φαμέν ὑπο-
 κείσθαι ταῖς τῶν ἀμαρτανόντων κολάσεσιν [*Quapropter dici-*
mus eos, qui post conceptam veram opinionem de Deo,
non ut Deum pie coluerunt, reos esse poenae peccatori-
bus debitas], haec deinde et sequentia Pauli verba sub-
 textit. Idem libro primo, Celsi hanc producit confessio-
 nem: Ὅτι ἐστὶν ἀρχαῖος ἄνωθεν λόγος, περὶ οὗ οὐδὲν αἰεὶ καὶ
 τὰ ἔθνη σοφώτατα καὶ πόλεις καὶ ἄνδρες σοφοὶ κατεγέγοντο
 [*Antiquitus creditum, quod quidem semper et gentes sa-*
plentissimae et civitates et sapientes viri admisērunt]
 Notitias illas Graeci modo ἐννοίας, modo προλήψεις vo-
 cant, ut apud Ciceronem videre est Academicorum II et
 de Finibus III et Tusculanarum I. Iustinus vocat σπέρ-
 ματα ἀληθείας παρὰ πᾶσι [*semina veritatis apud omnes*].
 De his nos quaedam attulimus libro II de lure Belli ac
 Pacis 20. 45 et 46. Plura Plutarchus in eius argumenti
 libro contra Stoicos. Tertullianus de anima: *Propterea*
nulla anima sine crimine, quia nulla sine boni semine.
 Idem contra Marcionem: *Animas a primordio conscien-*
tiae Dei dos est. Cyprianus de Idolorum vanitate: *Haec*
est summa delicti, nolle agnoscere quem ignorare non
possis.

19. Διότι τὸ γνωστὸν τοῦ Θεοῦ φανερόν ἐστιν ἐν αὐτοῖς,
 quia quod de Deo sciri potest manifestum est inter ipsos]
 Τὸ γνωστὸν τοῦ Θεοῦ vocat id quod de Deo sciri et facile
 potest et expedit, qualia sunt esse eam potentissimum et
 ius habere in omnia, ut iam Apostolus explicabit. Sunt
 alia minus ad vitam dirigendam necessaria eoque obscu-
 riora. Idem Iosephus contra Appionem II Deum dicit
 δυνάμει μὲν μόνον ἡμῖν γνωστόμον, ὁποῖος δὲ κατ' οὐσίαν ἀγνω-
 στος [*potentia solum nobis cognitum, qualia vero sit quae-*
ad substantiam, incognitum]. Ἐν αὐτοῖς hic est multi-
 plex inter ipsos, ut Pythagoreis, Platoniciis, Stoicis, quorum
 in hanc rem argumenta, accedentia ad vetustissimam la-
 tissimeque diffusam traditionem, convincendo Aristotel
 et Epicuro sufficiant. Vide librum nostrum primum de
 Veritate Religionis Christianae et librum Sapientiae cap
 13 initio, et quae ibi et Act. 17: 27 a nobis dicta.

Ὁ γὰρ Θεὸς αὐτοῖς ἐφανερώσει, Deus enim hoc illis ma-
 ni

nifestavit] Variis modis, de quibus agit Dion Prusæensis in Olympiaca oratione lectu dignissima. Hinc et illi qui non cognoverant, occasionem cognoscendi habuere.

20. Τὰ γὰρ δόρατα αὐτοῦ, invisibilia enim ipsius] Hominum actiones videmus; Dei actiones non videmus, sed ex operibus eas cognoscimus.

Ἀπὸ κτίσεως κόσμου] *Ab initio humani generis.* Sic ἀπὸ sumitur Matth. 13: 35, 23: 35, Luc. 11: 50. Similis locutio Ioh. 15: 27, et eo sensu dicunt Hebraei בְּרֵאשִׁית הַמָּוֶלֶת [a mundo condito].

Τοῖς ποιήμασι νοούμενα, per ea quae facta sunt intellecta] Τοῖς ἔργοις Sap. 13: 1. Iudaei Hellenistae πονη saepe vertunt ποίημα, ut Eock. 7: 14, ἴδε τὰ ποίηματα τοῦ Θεοῦ [considera opera Dei]. Sic et Ps. 143: 5. Ex opere intelligitur operatio. Vetus quidam non male; Ἐκ γὰρ μεγέθους καὶ καλλονῆς κτισμάτων ἀνυλόγως ὁ γενεσιουργὸς αὐτῶν θεωρεῖται [E magnitudine et pulchritudine creaturarum quis sit et quantus earum Creator colligi potest]. Plotinus: Τὸ μὲν τῷ αὐτομάτῳ καὶ τύχῃ διδόναι τοῦδε τοῦ παντός τὴν οὐσίαν καὶ ζῆσασιν, ὡς ἄλογον καὶ ἀνδρὸς οὐκ εἶναι, οὔτε αἰσθησιν κεκτημένου, δῆλον πῶς καὶ πρὸ λόγου καὶ πολλοὶ καὶ ἱκανοὶ πρὸ τούτου καταβέβληνται δεικνύντες λόγοι [Liquet stultum esse dicere, nec nisi ab eo dici posse qui nec mentem nec sensum habeat, multa enim hunc sponte aut fortuito ortum; multa quoque etiam antea dicta sunt, quae id evidenter demonstrent]. Idem alibi: Ἐπεὶ οὖν τὸ γεγόμενον ὁ κόσμος ἐστὶν ὁ ζῦμπας, ὁ τούτων θεωρῶν τάχα ἂν ἀκούσει παρ' αὐτοῦ, ὡς ἐμὲ πεποιηκί· ὁ Θεὸς [Cum mundus hic universus sit id quod factum est, qui hunc contemplantur, hanc profecto quasi vocem ex se audiet, Deus me fecit]. Tatianus de Deo: Τοῦτο διὰ τῆς ποιήσεως αὐτοῦ ἴσμεν, καὶ τῆς δυνάμεως αὐτοῦ τὸ δόρατον τοῖς ποιήμασι κατάλαμβανόμεθα [Hoc ex opere ipsius cognoscimus, potentiae quoque ipsius quod est invisibile ex operibus comprehendimus]. Athenagoras: Τόσαυτα ἔχοντες πρὸς θεοσίβειαν ἐνέχουρα, τὸ εὐτακτὸν, τὸ διαπαντός σύμφωνον, τὸ μέγεθος, τὴν χροίαν, τὸ σχῆμα, τὴν διάθεσιν τοῦ κόσμου [Cum tot tantaeque res agnoscendi colendique Numinis nos admoneant, rectius omnium ordo, concinna proportio, magnitudo, color, figura, situs atque digestio

mundi]. Hoc est, quod Hebraei, vocant עוֹלָם הָעוֹלָם [*saeculus sempiternum*] ex Esaiā 24: 5.

Καθορᾶται] Id est, *satis apparent*. Et est ὁψύμαρον [*acutifatumum*] in ἀόρατα καθορᾶται [*invisibilia videntur*]. Hebraei omnes sensus internos et externos *videndi* vocabulo amant exprimere.

Ἡ δὲ αἰδὶος αὐτοῦ δύναμις] *Potentia semper durans*. Sic αἰδίου vox sumitur et Iud. 6, et αἰδὶος apud Symmachum Mich. 7: 18, ubi alii εἰς τέλος [*ad finem*], alii εἰς αἶν [*in perpetuum*]. Talem esse Dei potentiam inde apparet, quod animantia semper alia atque alia nascuntur ex vi quam Deus rebus indidit. Hominum potentia fragilis est, et si non aliter, cum ipsis intercidit.

Καὶ θεϊότης, et Divinitas] Habes vocem θεϊότητος et Sap. 18: 9. Rabbinī dicant עוֹלָם et ea voce imperium maxime denotant. Idem עוֹלָם Esai. 24: 14. Opifex ius habet in opificiam suam. Seneca Epist. XCVI: *Primus est Deorum cultus. Deos credere; deinde reddere illis maiestatem suam, reddere bonitatem, sine qua nulla maiestas est; scire illos esse qui praesident mundo, qui universa vi sua temperant, qui humani generis tutelam gerunt.*

Εἰς τὸ εἶναι αὐτοὺς ἀναπολογήτους, ut sint inexcusabiles] Construe cum καθορᾶται. Satis Dei proprietates istae apparent ad convincendos ingrati animi qui talem Deum non coluere. Vocem ἀναπολογήτου habes et infra 11: 1 et in Ciceronis ad Atticum epistolis. Quo plus scientiae eo minus excusationis, Luc. 12: 47, Ioh. 9: 41, 15: 24. Loquitur autem de Gentibus ἐπὶ τὸ πολὺ [*secundum id quod, plerumque accidit*], quia pauci semper fuere αἰσέμενοι Ἕλληνες [*prii ex Gentibus*].

21. *Διὸτι γινώσκεις τὸν Θεόν, quare cum cognovissen Deum*] *Naturali iure, non familiari*, ut loquitur Tertullianus de Spectaculis, οὐ κατὰ ἐπίγνωσιν, ἀλλὰ κατὰ νοῦν [*non quod plena norint, sed quod non nihil tamē intelligant*], ut Clemens Strom. VI. Quidam enim Philosophοὶ ἀνέβαινον ἀπὸ τῶν ὁρατῶν εἰς τὰ νοητά [*a visibilibus adscendebant ad intelligibilia*], ut ait hunc locum explicans Origenes contra Celsum III. Tertullianus in Apologetico: *Semper humana mens male de Deo m*

rui.

rius, primo quidem ut inoffensa eius, quem cum intel-
ligeret ex parte, non requisivit. Hinc intellige quod di-
cit de Anima Tertullianus, nihil liquido sapuisse ani-
mam Socratis, qui tamen ipse Tertullianus libro de Tes-
timonio Animae, plurimè adfert indicia notitiae de Deo
naturalis. Duos hos notitiae gradus, Adversus Marcio-
nem primo, idem Tertullianus sic dispescit: *Nos defini-
mus Deum primum natura cognoscendum, dehinc doctri-
na recognoscendum: natura ex operibus, doctrina ex
praedicationibus.* Et de Resurrectione carnis: *Praemis-
tibi naturam magistratam, submissurus et Prophetiam, quo
facilius credas Prophetiae discipulus naturae.* Lactan-
tius: *Quam tibi veniam sperare possunt impietatis suas,
qui non agnoscunt cultum eius quem prorsus ignorari ab
homine fas non est? Nam et cum iurant, et cum op-
tant, et cum gratias agunt, non Iovem aut Deos multos,
sed Deum nominant. Adeo ipsa veritas cogente natura
etiam ab invitis pectoribus erumpit.*

Οὐχ ὡς Θεὸν ἐδόξασαν, non sicut Deum venerati sunt]
Ὡς Θεόν, id est, super omnia. Deo, et propter excel-
lentiam naturae et propter imperium, honorem deberi res
manifestissima est, Mal. 1: 6; Deo plus aliquid quam
laudem deberi, ait Aristoteles Nic. I. 12.

**Ἡ εὐχαρίστησαν, aut gratias egerunt] Gratia debetur ut
summorum ac plurimorum beneficiorum auctori, Aristot-
eles Nic. IX. 1. Semper Aristoteles de Deo melius docet
in ἑξωτερικοῖς λόγοις [in libris doctrinae exterioris] quam
in ἀκροαματικοῖς [interioris], quia in illis sequitur sensum
communem, in his suum.*

**Ἀλλ' ἐματαιώθησαν ἐν τοῖς διαλογισμοῖς αὐτῶν, sed dis-
putationibus suis vani facti sunt]* Ut Academici qui pro
omnibus et contra omnia disputabant. Sic,

Nimium altercando veritas amittitur.

Talis locus ille Euripidis in Sisypho quem in Comicorum
fragmentis produximus. Vide Ciceronis disputationem de
Natura Deorum, et quae de ea re sunt apud Sextum Em-
piricum. Respicit hic Paulus sententiam quae est 2 Reg.
17: 15 et Ier. 2: 5, quibus locis in Graeco, Ἐπορεύθησαν
ὀπίσω τῶν ματαίων καὶ ἐματαιώθησαν [Ambulaverunt post
vanitates et vani facti sunt]. Magno conatu maximas

egere nugas, non inutiles tantum, sed et damnosas ipsis et aliis, Esai. 41: 29.

Kal laxotísθη ἡ ἀσύνετος αὐτῶν καρδία, et obscuratus est insipiens eorum animus] Qualis culpa, talis poena. Lumen rationis excusserant: Deus et quod restabat eis ademit: fuerunt *ἐσκοτισμένοι τῇ διανοίᾳ* [tenebris obscuratum, habentes intellectum], Eph. 4: 18. Vere dictum Ro. 19: 3, *Stultitia hominis pervertit viam eius*, id est, merces corrumpit. Quomodo idololatria, de qua iam agitur, impietatem adferat, impietas merces pessimos, diximus ad librum Sapientiae. Recte Atticus Platonicus: *Ὡς ἐροῦμέν τι χρῆμα πρὸς ἀδικίαν, ἢ τῆς προνομίας ἀπόγνωσις*. [Facillime igitur improbitatem gignit negatio providentiae].

22. *Φάσκοντες εἶναι σοφοί*] Cum se dicerent aut se dici sinerent *σοφοὺς* [sapientes]. Sic appellati Septem illi in Graecia, notissimi, antequam Pythagoras *Philosophi* sumeret nomen. Sic apud Romanos Sempronius dictus *σοφός*, et Atilius *sapiens*, ut legimus apud Pomponium de origine Iuris.

Ἐμωράνθησαν, stulti facti sunt] Facti sunt

Κενεῖς οἰήσιος ἔμπλεοι ἄσχοι,

[— *Vanis inflati fastibus utres*],

ut dicebat de illis Timon. *Ἐμωράνθησαν*, nempe Deo dirigente. *Ἐμώρανεν ὁ Θεὸς τὴν σοφίαν τοῦ κόσμου τούτου* [Stultam reddidit Deus sapientiam huius mundi], 1 Cor. 1: 21. Bene Euripides:

Μισῶ σοφιστὴν ὅστις οὐχ αὐτῷ σοφός.

[*Sapientem ego odi, qui sibi ipsi non sapit*].

Et Pacuvius:

*Odi homines ignava opera, philosopha sententia,
Qui cum sibi semitam non sapiant, alteri monstrant viam.*

Adde Ier. 10: 14.

23. *Kal ἡλλάξαν τὴν δόξαν τοῦ ἀφθαρτοῦ Θεοῦ, et transtulerunt honorem incorruptibilis Dei*] Sunt verba sumpta ex Ps. 106: 20, sicut habuit sibi vetus lectio *וַתִּגְדַּל*, sicut et Ier. 21: 11, ubi Deus loquitur, idemque verbum est *וַתִּגְדַּל*, in libris veteribus sequebatur *וַתִּגְדַּל*. Sensus est: Pro honore quem Deo debebant, honorem habuere vitu-

lo, simulacris. Dei proprium nomen ἀφθαρτος. Interpretantur Scholiastae, qui nec interit, nec fit deterior.

Ἐν ὁμοιώματι εἰκόνος φθαρτοῦ ἀνθρώπου, ad similitudinem imaginis corruptibilis hominis]. Ἐν ὁμοιώματι est et in dicto Psalmi loco: ἔν pro ad. *Transulerunt honorem Dei ad effigiem vultus*. Eadem locutio in re commutationis. Lev. 27: 20. Ὁμοίωμα εἰκόνος ἐστὶν figura quae apparet ἐν simulacro. Sic ὁμοιώματα ἰδωλῶν [similitudines idolorum] 1 Macc. 4: 49, ipsi Dei similitudinem dicebant. At talis non est: Deus enim non habet formam humanam similem, nedum petrorum animantium. Empedocles de Deo:

Οὔτε γὰρ ἀνδρομή κεφαλὴ κατὰ γυῖα πέεσσαι

Οὐ μὲν ἀπαι νότωνγε δύο κλάδοι διύσουσι,

Οὐ πόδες, οὐ θοὰ γούν', οὐ μηδέα λαγνήντα.

[Non illi caput humanum est quod corpus honestet,

Non illi ex humero rami tenduntur utroque,

Non genua atque pedes illi, nec mascula pubes.]

Xenophanes:

Οὔτι δέμας θνητοῖσιν ὁμοῖος.

[Nec corpus simile mortalibus.]

Antiphanes: Ὀφθαλμοῖς οὐχ ὁράται, οὐδὲν ἔοικε [Oculis non videtur, nemini est similis]: quod optime convenit cum iis quae habemus Dent. 4: 15. Iosephus contra Apionem II: Πᾶσα μὲν γὰρ ὕλη πρὸς εἰκόνα τὴν τοῦτου ἀλλότριος· καὶ ἢ πολυτελὴς, ἀτιμὸς ἐστὶ πρὸς τὴν ἐκείνου δόξαν· καὶ πᾶσα τέχνη πρὸς μιμήσεως ἐπίνοιαν ἀτεχνος· οὐδὲν ὁμοιον οὐτ' ἐπινοῦμεν, οὐτ' εἰκάζειν ἐστὶν ὅσιον [Materia enim omnis inepta est effingendae eius imaginī; quae materia, quamlibet sit pretiosa, si cum huius gloria comparatur, vilissima est; nec est ulla ars quae, si qua re Deus adumbrandus sit, non prorsus omni arte careat; nihil simile ei aut cogitare possumus, aut fas est fingere]. Ex hac causa, ait Strabo, culpatos a Mose non Aegyptios tantum qui feris et pecudibus Deum similem facerent, sed et Graecos qui homini, addens: Τοῦτον δὲ τὸν ἐν εἰκόνι πλάττειν θαρρήσει, γούν' ἔχων, ὁμοίαν τινὲ τῶν παρ' ἡμῶν; [Eius profecto imaginem quis sanae mentis alicuius earum rerum quae penes nos sunt, similem audeat effingere?] De Persis Herodotus: Ἀλλὰ καὶ τοῖσι ποιοῦσι (ἀγάλματα) μωρίην ἐπιφέρουσι, διότι οὐκ ἀνθρωπο-

φύλας ἐνέμυσαν τοὺς θεοὺς, καθάπερ οἱ Ἕλληνες [Quia et hos, qui (statuas) fingunt, stultos putant: neque enim, ut Graeci, Deos homini similes credunt]. Sic et Numae visum ait Plutarchus, οὐχ ὅσιον ἀφομοιοῦν τὰ βελτίονα τοῖς χειρόσι [pium non esse assimilare meliora prioribus]. Et Germanis Tacitus, non esse ex magnitudine coelestium assimilari eos in ullam humani oris speciem. Nullum ὁμοίωμα [simulacrum] Deo faciendum ait Theodoretus ad Exod. 38, et scriptam hanc legem in hominum cordibus ait Origenes libro I. Et libro III: Ἡ αἰνὴ ἔννοια ἀπαιτεῖ ἐννοεῖν ὅτι Θεὸς ἀνδαμῶς ἐστὶν ὅλη φθαρτὴ, οὐδὲ τιμᾶται ἐν ἀψύχοις ὕλαις ὑπὸ ἀνθρώπων μορφοῦμενος, ὡς κατὰ εἰκόνα ἢ τινα σύμβολα ἐκείνου γιγναμένους· διότι περ εὐθέως λέγεται τὰ περὶ ἀγαλμάτων, ὅτι οὐκ εἰσὶ θεοί· καὶ τὰ περὶ τῶν τοιούτων δημιουργημάτων, ὅτι οὐκ εἰσὶ σύγκριτα πρὸς τὸν δημιουργόν, ὅλγα τε περὶ τοῦ ἐπὶ πᾶσι Θεοῦ δημιουργήσαντος καὶ συνέχοντος καὶ κυβερνῶντος τὰ ὅλα [Communis sensus iubet cogitare Deum haud quaquam esse materiam corruptibilem, nec esse hoc Deum honorare cum id e vita carente materiaingas, quod aut simulacrum aut symbolum Dei haberi postules. Atque hinc statim de simulacris dicitur, non esse ea Deos: hoc quoque de hisce factis adiicitur, non posse ea ullo modo cum Deo opificio comparari: pauca deinde adduntur de eo qui et fecit haec omnia et regit et continet, quique omnibus praesest, Deo]. Et postea: Οὐχ ἦττον δὲ τούτων μαίονται οἱ νομίζοντες εἰς τιμὴν θεῶν ἀληθινῶν κατασκευάσθαι τὰ ὑπὸ βαναύων καὶ φαυλοτάτων ἐσθ' ὅτε ἀνδρῶν κατασκευαζόμενα [Nec minus insaniunt qui putant veris Diis honorem reddi per huiusmodi opera nequissimarum nonnunquam opificum]. Recte ergo Scriptor in Psalmo et hoc loco Paulus imagines istas non pro Dei imaginibus habent, sed pro iis quorum formam referunt.

Καὶ πετεινῶν, καὶ τετραπόδων, καὶ ἐρπετῶν, et volucrum et quadrupedum et serpentum] Hoc Aegyptios, qui sapientissimi videri volebant, maxime tangit. Strabo dicto loco: Ὡς οὐκ ὀρθῶς φρονοῦσιν οἱ Αἰγύπτιοι θηρίοις εἰκάζοντες καὶ βοσκήμασι τὸ θεῖον [Non recte facere Aegyptios, qui feris et pecudibus assimilant Deum]. Philo de iisdem: Οἱ κύνες, λύκαι, καὶ λέοντες, καὶ προχοδείλους, καὶ ἀλ-

ἀλλὰ πλεονα θηρία, καὶ ἑνὸρα, καὶ χερσαία, καὶ πτερὰ
θεοπλαστοῦντες [Qui canes, lupos, leones, crocodilos, ali-
asque feras, et aquatica, terrestria, volucriaque ani-
mantium Deos faciunt]. Theophilus Antiochenus, libro I:
Εἰ μοι λεπὸν καταλέγειν τὸ πλῆθος ὧν εἰσὶν αἱ ζῶων. Αἰ-
γύπτιοι, ἐρπετῶν τε καὶ πτηνῶν, καὶ θηρίων, καὶ πετεινῶν,
καὶ ἑνὸρων νηπιῶν; [Quid porro enumerare pergo mul-
titudinem illam animantium quas colunt Aegyptii, ser-
pentium, iumentorum et ferarum, voluorum denique et
in aquis natantium?] Serpentes speciatim in Aegyptio-
rum cultu memorat Sapiens Hebraeus cap. 16.

Omniganāque Deū monstra,
dixit de iisdem Virgilius. Iuvenalis:

Quis nescit, Volusi Bithynice, qualia demens
Aegyptus portenta celat? Crocodilon adorat.
Para haec; illa pavet saturam serpentibus Ibin.
Effigies sacra nitet aurea Cercopitheci,
Dimidiæ magicæ resonant ubi Memnonæ chordæ,
Atque satus Thebe centum iacet obruta portis.
Illic caeruleos, hic piscem fluminis, illic
Oppida tota canem venerantur.

Sed nec Romani plane extra hanc culpam. Lucanus cir-
ca Pauli tempora:

Nos in templa tuam Romana recepimus Ieiun,
Semideosque canes.

Et Laribus quibusdam camina erat species. Vide et Phi-
lostratum VI. 9. Varro de Diis: *Habitus illis hominum
ferarumque et piscium. Quidam vero mixtos sexu diver-
sis corporibus induunt.*

24. Διὸ καὶ παρόδωκεν αὐτοῦς ὁ Θεὸς ἐν ταῖς ἐπιθυμίαις
τῶν καρδιῶν αὐτῶν εἰς ἀκαθαρσίαν, propter quod reliquit
illos Deus impuris animi desideris] Deum deseruere;
Deus vicissim eos deseruit; non leges illis dant Divinas;
et humanas sinens depravari; non Prophetas mittens, et
Philosophos sinens ad absurda prolabi. Sicut eos facere
quod luberet, etiam summe foeda; ut qui Deum non ho-
noraverant, semetipsos dehonestarent. Quod hic ἀκαθα-
ρσία et infra 6: 10, Gal. 5: 19, Eph. 4: 19, 5: 3, Col.
3: 5, 1 Theas. 2: 3, 4: 7, id. infra 26, ubi hic sensus
repetitur, πάθη ἀτιμίας [cupiditates infames]. Παρά-

διδόναι, ἢ, est a praesidio suo destitutum alteri male tractandum relinquere, Dent. 23: 15, 32: 30, 1 Sam. 23: 12. Ἀκαθαρσία ἡνίκα Os. 2: 10, Nah. 3: 6, quod alibi ἀφροσύνη [stultitia], impuritates Ciceroni secunda Philippica. Ostendit non esse cur Romani se iis quos Barbaras vocabant, ut Scythiis et Germanis, praeferant, τοῦ ἀνιμάζεσθαι τὰ σώματα αὐτῶν ἐν ταυτοῖς] Id est, pro se esse, sic ait, ut ipsa corporibus suis dedecus inferrent, sua sponte, cogente nemine: 1 Cor. 6: 18.

Quid facerent hostes capta crudeliter urbe? Sic accepit et Theophylactus. Similis sensus 1 Cor. 6: 18. Contrarium est τὸ ἐαυτοῦ σκεῦος κτᾶσθαι ἐν ἀγιασμῷ καὶ τιμῇ [vas suum possidere cum castitate et honore], 1 Thess. 4: 4.

25. Οἱτινες μετέλλαξαν τὴν ἀλήθειαν τοῦ Θεοῦ ἐν τῷ ψεύδει, qui commutaverunt veritatem Dei cum mendacio] Eadem locutio quae supra 23, et ἀλήθειαν Θεοῦ pro Θεὸν ἀληθῆ [veram Deum]. Pro Deo vera sumpserunt imaginarios. Nam ψεῦδος ἢ Hebraeis est Deus falsus, ut Esai. 28: 15, 44: 20, Ier. 13: 25, 23: 14, Os. 7: 1. Alibi, ut Amos 2: 4, vocantur Dii isti μάταια [vanitates] pari sensu.

Καὶ ἐσεβάσθησαν καὶ ἐλάτρευσαν τῇ κτίσει παρὰ τὸν κτίσαντα, et coluerunt et servierunt creaturas potius quam Creatori] Ἐσεβάσθησαν καὶ ἐλάτρευσαν est ἡνωσι τῶν. Prior vox de sacrificiis dici solet, et vertitur ἀβέσθαι Sap. 15: 6, 18, posterior de flexione corporis quae sacris accedere solet. Παρὰ τὸν κτίσαντα hic ἀπὸ τοῦ κτίσαντος [Creatoris loco] explicat Scriptor constitutionum Clementis, et praeterito Creatore Hilarius: sed παρὰ cum accusativo in comparatione positum, id quod excedit significare solet, ut Exod. 36: 7, Ps. 45: 7, Luc. 13: 2, 4, Hebr. 3: 3, 9: 23. Sic et Philo τὴν παρ' ὑπερόχους ἀρχόντων διαφορὰν [Principis supra subditos eminentiam] dixit. Tum vero κτίσαντα est pro Hebraeo κτισ: nam Hebraei, quia pauca habent verbalia, participiis utuntur vice verbum, sic κτίσαντα valet quod κτίσῃ [Creatori] 1 Petr. 4: 19. Sensus ergo est, maiori honore opificia affectere quam ipsum opificem, quem si aliquo modo agnovere, ut Platonici, nulla tamen ei sacrificia instituerunt. Po-

te-

terant dicere, sicut dixere Pythagorei, Platonici, Stoici, se non eadem cum plebe sentire; non *civilem* se sequi *Theologiam* aut *poeticam*, sed *naturalem*, ut ista distinguebat Varro: per *Iovem* se intelligere Aethera; per *Iunonem*, Aërem; per *Neptunum*, Mare; per *Naidas*, Fontes; per *Cybelam*, Terram extimam; per *Ditē* et *Proserpinam*, Terrae viscera; per *Cererem*, Vim sanguiferam; per *Dryadas*, Anbornum vitas; per *Fulcantum*, Ignem; per *Labarum*, Humorem corporibus insitum. Dicit, ergo Paulus, nō sic quidem eos excusari posse, qui rebus ipsis cultum detulerint, quem potuere maximum, opifici vero nullum aut prae illo tennem. At plane, ut Iosephus de illis loquitur secundo contra Appionem, *Εἰς πλῆθος δόξαις προκατειλημμένον τὴν ἀλήθειαν τοῦ δόγματος ἐξενεγκεῖν οὐκ ἐτόλμησαν* [*Hi populo superstitionum opinionibus iam praesoccupato veritatem dogmatis proferre timuerunt*], nimirum quia, ut dicebat Plato, *Τὸν μὲν οὖν ποιητὴν καὶ πατέρα τοῦδε τοῦ παντός εὐρεῖν τε ἔργον, καὶ εὐρόντα εἰς πάντας ἀδύνατον λέγειν* [*Creatorem quidem et parentem huius universitatis invenire difficile, et cum iam inveneris, indicare in vulgus nefas*], id est, non tutum est dicere; quam ad rem plura testimonia attulimus annotatis ad lib. IV de Veritate Religionis Christianae. Vide et quae contra Platonem, hoc loco habet Chrysostomus. Seneca de sacris agens receptis, *Quae omnia, inquit, sapiens servabit tanquam legibus iussa, non tanquam Diis grata*. Haec mali moris velamenta iniustitiae convincit Evangelium, et hoc loco Paulus. Adde his mores qui Romae iam Pauli tempore invaluerē, Caesares mortuos divinis colendi honoribus, de quibus Lucanus:

Fulminibus manes radiisque ornabit et astra,

Inque Deum templis iurabit Roma per umbrae.

Si qui per Caesarem peierassent, gravissime puniebantur: si per Deum, ferebant id impune.

Ὁς ἐστὶν εὐλογητός εἰς τοὺς αἰῶνας ἀμήν, qui est laudandus in aeternum. Amen] Frequens formula Hebraeis, ut Gen. 9: 26, 14: 20, 24: 27, 31, sed praecipue usurpata, quemadmodum Iudaei monent et hic notavit Chrysostomus, ubi aliquid narratum est quod factum dictumve sit

sit contra maiestatem, ut tali addito malagmate ostendatur Deo suam maiestatem nihilominus esse salvam. Addit Paulus εἰς τοὺς αἰῶνας ut significet Deum non aliquo, sed omni tempore, cultu, laude et honore esse dignissimum. Quod ut homines magis magisque agnoscant, addit precativo sensu particulam *Amen*: ut et infra g. 5, 11: 36, 15: 33, 16: 24, 27, 2 Cor. 13: 13, Gal. 1: 5, 6: 18, Eph. 3: 21, 6: 24, Phil. 4: 20, 23, Col. 4: 18, 5: 28, 2 Thess. 3: 18, 1 Tim. 1: 17, 6: 21, 2 Tim. 4: 18, 22, Tit. 3: 15, Philem. 25, Hebr. 13: 21, 25, 1 Petr. 4: 11, 5: 11, 14, 2 Petr. 3: 18, 1 Ioh. 5: 21, 2 Ioh. 24 et in Apocalypsi aliquoties.

26. Διὰ τοῦτο παρέδωκεν αὐτοὺς, *propterea tradidit illos*] Facit Paulus, quod post longam παρένθεσιν [*interpositionem*] facere solemus, repetens verba prius posita 24. Εἰς πάθη ἀτιμίας] *Cupiditatibus infamibus*. Quid enim infamius quam non dicam fervere voluptatibus, sed iis, quae natura reperit, non esse contentum, cum tamen quas natura dedit sint suaviore. Adeo verum est quod dixit Tacitus, *magnitudinem infamiae a nonnullis concupiscenti atque eius apud prodigos novissimam esse voluptatem*.

Αὐτὲ γὰρ θήλειαι αὐτῶν μετέλλαξαν τὴν φύσιν χερσὶν εἰς τὴν παρὰ φύσιν, *nam eorum feminae immutaverunt naturalem usum in eum usum qui est contra naturam*] Incipit a feminis quas maxime pudor decet, etiam circa naturales voluptates. Μετέλλαξαν cum particula εἰς, eodem sensu quo id verbum sequente ἐν bis habuimus, quia Hebraei 2 ponunt, quod et per εἰς et per ἐν vertitur. Tangit illarum ulcus, quas *Tribadas* vocant Phaedrus et Martialis, *Frictrices* Tertullianus, quarum fuit ingenio et poësi nobilissima Sappho, quae apud Ovidium sic loquitur:

Lesbides infamem quae me fecistis amatae.

Recte *infamem*, ob πάθος ἀτιμίας. Seneca Epist. XCV de sui seculi feminis: *Libidine vero ne maribus quidem cedunt, pati natae. Dii illas Deaeque male perdant; adeo perversum commentae genus impudicitiae*. Clemens Alexandrinus: *Kal γυναῖκες ἀνδρίζονται παρὰ φύσιν* [*feminae viros imitantur contra naturam*]. Voci μετέλλα-

λα-

λαζαν quae hic usurpatur affinis est et paris significatus ἐναλλάσσειν: unde ἐνῆλλαγμένους dixit Aquila Os. 4: 14. Pathicos, qui non minus quam istae feminae sexus officia commutabant, et de quibus iam aget Paulus.

27. Ὁμοίως καὶ οἱ ἄρρενες ἀφέντες τὴν φυσικὴν χρῆσιν τῆς θηλείας, similiter autem et masculi, relicto naturalē usu feminae] In Graeco Epigrammate est:

Θηλυτέρας φιλεῖν ὀλίγον κακόν, οὐνεκα κείναις

Κυντριδίους δάρου; πάντα δέδωκε φύσις.

Δέρκεο τῶν ἀλόγων ζώων γένος· οὐ γὰρ ἐκείνων

Φύσις ἀτιμάζει θέσμια συζυγίης.

Ἄρσενι γὰρ θήλεια συνάπτεται· οἱ δ' ἀλεγεινοὶ

Ἄνδρες ἐς ἀλλήλους ξείνον ἄγουσι γάμον.

[Femellas adamare, malum leve; nam semen illud

Naturae maribus conciliare placet.

Muta vide si vis animantia; nulla ferarum

Egreditur fraenum coniugiale Venus.

Femina quippe viro bene iungitur: at malus est mos

Qui docuit spreta nubere lege viros.]

Cui convenit illud in epistola Iudae: Ὅσα δὲ φυσικῶς ὡς τὰ ἄλογα ζῶα ἐπίγανται, ἐν τούτοις φθείρονται [Quaecunque autem natura duce tanquam muta animalia norunt, in his semet depravant]. Plato de Legibus primo: Ἐννοητέον ὅτι τῇ θηλείᾳ καὶ τῇ τῶν ἀρρένων φύσει εἰς κοινωνίαν, ἰούσῃ τῆς γεννήσεως, ἥ περὶ ταῦτα ἡδονὴ κατὰ φύσιν ἀποδεδοσθαι δοκεῖ· ἀρρένων δὲ πρὸς ἀρρένας, ἥ θηλειῶν πρὸς θηλείας παρὰ φύσιν [Intelligendum est eam esse naturalem voluptatem cum femina masculo copulatur ad generationem; cum vero masculi cum masculis copulantur aut cum feminis feminas; illam esse praeter naturam], Platarchus Amatorio: Ἡ παρὰ φύσιν ἐμίλια πρὸς ἀρρένας [Consuetudo cum viris adversa naturae], ubi et amorem hunc νόθον [nothum] vocat. Maximus Tyrius Dissertatione decima: Οὐ γὰρ ἂν ἔτλης θίγειν σαρκὸς ἀρρένος, ἀδίκου χρήματος σαρκὶ ἀρρένι· ἀδίκος ἡ μίξις, ἄγονος ἡ συνουσία· ἐπὶ πετρῶν στείρεις, ψάμμοις ἀροῖς· μετένευκε τὰς εὐφροσύνας ἐπὶ τῇ φύσιν· τρέψον ἐπὶ τὴν γεωργίαν τοῖς ὀφθαλμοῖς· ἐγκάρπρις ἡδύνητι ἡδοναῖς [Neque enim aliter corpus viri tangere auderes, quod a viro tangi nefas est; sceleratus est iste coitus, infocundus complexus. In saxis se-

Ὅταν δὲ δαίμων ἀνδρὶ πορσύνῃ κακὰ,
Τὸν νοῦν ἔβλαψε πρῶτον.

[*Si cui matum molitur, illius Deus
Consilia laedit.*]

Ποιεῖν τὰ μὴ καθήκοντα] Id est, εἰς τὸ ποιεῖν τὰ μὴ κα-
θήκοντα [*ut faciant ea quae non conveniūt*]. Hebraei di-
cerent *וְלֹא יַעֲשׂוּ* καὶ *וְלֹא*, ἢ μὴ χρὴ dicunt Graeci. Lactantius:
Immemores quid nati sint, cum feminis patientia certant.

29. Πεπληρωμένους πάσῃ ἀδικίᾳ, *repletos omni iniqui-
tate*] Est mira εὐχρία [*affluentia*] in hoc sermone et egre-
gius χαρακτηρισμὸς [*descriptio egregia*] illorum temporum,
praesertim Romae, quales descriptiones aliquot habemus
et in Senecae epistolis circa tempus idem. Cum hactenus
ea attigisset quorum turpitudine maxime eminebat, nunc
alia tangit vitia latissime sparsa, sed Romae maxime
regnantia, quae omnia per se quidem sunt mala: sed
eorum pravitas longis moribus velut obducta opus habe-
bat indicari ab Evangelio. Ac primum dicit *iniustitiam*,
per quam Romani facti erant orbis domini, bella seren-
do saepe iniusta et societatem vertendo in dominatum.
Vide quae diximus de Iure Belli et Pacis tum in Prole-
gomenis, tum libro I cap. 3. 21. *Romanos nihil nisi
raptum habere, causam eis bellandi cupidinem profundam
imperii ac divitiarum*, non plane falso apud Sallustium
Mithridates. Galgacus vere apud Tacitum *raptores orbis
vocat, quos non Oriens, non Occidens satiaverit.*

Ἰσχυρεῖς] Hic sub *πορνας* nomine non *meretricios* tan-
tum *congressus* intellige, quos laudat apud Horatium
priscus Cato, sed et *adulteria*, ut Matth. 6: 32. Sallus-
tium illum cuius plena censorii sententia est historia,
in adulterio deprehensum notavit ex Varrone Gellius.
Vide quae habet Horatius lib. I Satyra 2 et lib. II Sa-
tyra 7. Seneca sui temporis feminis dicit *unius adulte-
rii sorduisse, quasi matrimonium esset*. Ex Arriano
discimus solitas se feminas defendere Platonis dogmate
de communitate mulierum. Vide Senecam epist. XCVII.
Tiberii et Caii adulteria habes apud Suetonium. Impe-
ratorum facta imitabantur in provinciis Praesides, *Habet
nescio quid ἡλενικόν* [*amabile*], dicebat Varro, *forme-
sula provincialis uxor*.

Πο-

Πονηρία] *Πονηρία malignitas, pravitas, malitia*, in Glossario. *Malitia* est versuta et fallax nocendi ratio. Eius exemplum habes egregium in Appiano in narratione eorum quae praecessere bellum Carthaginense tertium. *Malitiam* Imperatorum Romanorum habes apud Tacitum Annalium XIII. Tiberium Tacitus idem vocat *callidum et tegendis sceleribus obscurum*. Apparuit id tum in aliis rebus, tum maxime in evertendo Germanico et tota Drusi domo. Sic et Livia omnem Augusti domum everterat, ut suos proveheret.

Πλεονεξία, avaritia] *Romanorum arma in eos acerri- ma, quibus victis spolia maxima sunt*, dicit Mithridates: Petronius:

— *Si quis sinus abditus ultra,
Si qua foret tellus quae fulvum mitteret aurum,
Hostis erat, fatique in tristia bella paratis
Quaerebantur opes.*

Si locuples, hostis avari, ait Gálgacus. Seneca ille tam eloquens avaritiae accusator intra quadriennium ter mil- lies sestertium paraverat, id est, ut putant eruditi, quin- decim milliones florenorum.

Κακία] *Κακία* Graecis, ut Cicero notavit, generaliter sumitur pro *omni vitiositate*, quomodo Aristoteles ἀρετῇ [virtuti] opponit κακίαν. Speciatim ubi sumitur, videtur notare *consuetudinem aliis nocendi*, qualem describit Virgilius:

Et si non aliqua nocuisses, mortuus esses.

Μεγόνος φθόρον, plenos invidia] Quod *vitium parvis magnisque civitatibus commune* dixit Tacitus. De tali- bus dictum olim: *Aut illi nescio quid incommodi acci- dit, aut nescio cui aliquid boni*. Vide de eo Horatium Epist. II.

Φόνου, homicidio] Apparet id primum in bellis populi Romani. Seneca: *Homicidia compescimus et singulas caedes; quid bella et occisarum gentium gloriosum sce- lus? Non avaritia, non crudelitas modum novit. Ex Senatusconsultis plebisque scitis bella exercentur, et publice iubentur vetita privatim*. Deinde in servos. Ve- dius Pollio servum ob fractum crystallinum muraenis obiecit. Maxime vero in amphitheatro, ubi homines par-

tim feris, partim hominibus trucidandi obiiiciebantur, tantum in oblectamentum populi: quod merito Romanis exprobrant Christiani, Tatianus, Tertullianus, Minutius, Arnobius, Lactantius. Iam vero Imperatoribus Romanis quosvis levissimis ex suspicionibus sine causae cognitione morti addicere ita quotidianum, ut in Tacito et Suetonio, ac Dione non aliud frequentius occurrat, et cum talia narrant Historici, taedium lectorum deprecentur.

Ἔριδος, contentione] Tria fora plena litibus. Fuere vero Philosophi ipsi quoque vitiligitatores; de quibus Timon:

Φοιτῆ δὲ βροτολογὸς ἔρις κενὸν λελακνῖα,
Νέικους ἀνδροφόνου κασιγνήτη καὶ ἔριδος,
Ἡ τ' ἀλλὰ περὶ πάντα κυλίνδεται.

[*Aspera lis quaedam provenit inania clamans,
Incensi in caedes odii soror atque ministra,
Quae coeca huc, illuc circumque volutat.*]

Cnius et alia in hanc rem produximus annotatis ad librum II de Veritate Religionis Christianae.

Δόλον, dolo] Lucilius:

Insidias facere, ut si hostes sint omnibus omnes.

Non omnis dolus iudiciis coërecebatur. *Licere* enim in pretio venditionis et emptionis se mutuo circumvenire dixit Pomponius L. in causae cognitione etiam. D. de minoribus. Paulus. Iurisconsultus L. item si. § quemadmodum. D. Locati. Hoc quoque per Euangelium iniquitatis convincitur. Vide quae diximus libro II de Iure Belli et Pacis cap. 12. 26.

Κακοηθείας] *Malignitas* vertitur in Glossario, et hoc sensu eam vocem usurpat Tacitus. Locum habet, cum quae possumus in bonam partem interpretari, in peiorem rapimus contra quam exigit officium dilectionis, 1 Cor 13: 6. Sic *inter Calvum, Asinium, Brutum, Caelium Caesarem, Ciceronem, mutuam malignitatem detegi* ai Scriptor de causis corruptae eloquentiae. Hoc est vitium cuius Herodotum arguit Plutarchus.

30. Ψιθυρίζας] In Glossariis, ψιθυρίζης, *susurrator* Hebraicum שִׁפְחָא verti solet ψιθυρίζειν, significatque *clam e in aurem alium obtrectare*, Ps. 41: 8, Sir. 21 28. Ovidius

— *Linguae refert audita susurro.*

Ka

Καταλάλων] In Glossario, *καταλάλῳ, obgannio; oblo-*
quor: vertitur sic Hebraeum קטל et חלל et alia quaedam.
 Significantur hic qui apertius famam alterius laedebant,
 ut multi Romae, etiam amicitiae specie. Talis ille apud
 Horatium:

*Me Capitolinus convictore usus amicoque
 A puero est, causaque mea permulta rogatus
 Fecit, et incolumis lastor quod vivit in urbe.
 Sed tamen admiror quo pacto iudicium illud
 Fugerit.*

Addit deinde Horatius:

*Hic nigrae succus loliginis: haec est
 Aerugo mera.*

Hoc Suetonius vocat *excusando opprebrare*. Polybius:
*Καιρὸς γὰρ ἐστὶ τις οὗτος εἰρηται τρόπος διαβολῆς, τὸ μὴ
 ψέγοντας, ἀλλ' ἐπαινοῦντας λυμαίνεσθαι* [*Nam et haec nova
 inventa est calumniae ratio, laudando laedere*].

Θεοσυγῆς] Bene monent qui legi volunt *θεοσύγεις*: agi-
 tur enim de vitiis, non de poenis. Recte autem dicun-
 tur *osores Dei* aut *abhorrentes a Deo*, ut citat Cyprianus
 Epistola LXVIII, qui simul atque aliquid ipsis evenisset
 adversi, Deos incusabant aut negabant providentiam.
 Lucanus:

— *Expectabit ab alto*

*Aethere Thessalonicas, teneat cum fulmina, caedes;
 Scilicet ipse petet Pholoen, petet ignibus Oeten,
 Immeritaeque nemus Rhodopes, pinusque minantes:
 Cassius hoc potius feriet caput?*

Sic *invidia Deorum, crimen Deorum, Pompeium Deis
 obiici*, apud eundem legas. Tacitus Annalium XIV:
*Quae adeo sine cura Deum eveniebant ut multos post
 annos Nero imperium et scelera continuaverit. Cui quan-*
*ta impietas fuerit ex Philone aliisque docuimus in illam
 ad Thessalonicenses. Et eius rei recens erat memoria
 cum hanc epistolam scriberet Paulus.*

ῥβριζῆς] *ῥβριζῆς, contumeliosus* in Glossario. Prov.
 15: 25 et alibi vertitur *ὑβριζῆς*. Ait Aristoteles in Rhe-
 toricis, *et iuvenibus et ditibus evenire ut facile alios
 indigne habeant*. Vide in Gelbio historiam de iuvene
 qui alapas impingebat obviis. Tacitus ubi de poenis

Christianorum agit, *parentibus addita ludibria*. Eidem narratur Neronis in Thraseam contumelia praenuntia caedis imminensis. Quomodo Tiberius et Clandius matronis per contumeliam magis quam per libidinem illuserint, vide Suetonium Tiberio 44, 45, Clandio 36.

Ῥπειρηφάνους] Ῥπειρηφάνια est *superbia*, *agnatum*, ut Sallustius ait, *nobilitati malum*. Est autem ὑπειρηφάνια, definiēte Theophrasto, καταφρόνησις πλὴν αὐτοῦ τῶν ἄλλων [*omnium prae se contemptus*], cuius vitii egregium nobis dedit χαρακτηρισμόν [*egregiam descriptionem*]: et complura sunt apud Martialem eorum qui alios ad oscula non admittebant, qui a convivis seorsim coenabant, aliaque faciebant eius generis. Galgacus apud Tacitum de Romanis: *Quorum superbiam frustra per obsequium et modestiam effugeris*. Claudiae vero familiae quae post Augustum Romae imperaverat, cuius in nomen adscitus Nero, *vetere et ineitam superbiam* notat idem Tacitus.

Ἀλαζόνας] Ἀλαζών est *iactator*, *glorinator*, *arrogans*, in Glossario. Apud Theophrastum quoque alia est ἀλαζονείας notatio, alia ὑπειρηφανίας, et est ἀλαζονεία Platoni ἔξις προσποιητικῇ ἀγαθοῦ ἢ ἀγαθῶν τῶν μὴ ὑπαρχόντων [*habitus simulandi id te bonum esse bona habere, quae non habeas*]. Theophrastus προσδοκίαν dixit τινῶν ἀγαθῶν οὐκ ὄντων [*bonorum quae non habeas ostentationem*], ubi προσδοκία est *excitatio opinionis*: cuiusmodi hominis descriptio est egregia quarto ad Herennium, et in Alexidis fragmentis quae nos edidimus, et in Martialis Epigrammatis, non malae. Talis Mucianus, *arte quadam omnium quae diceret atque ageret ostentator*, Tacito: et Romanorum plerique,

Introrsum turpes, speciosi pelle decora.

Quorum mores vocat *personatos*, et *vitae fabulam* Martialis. Miles gloriosus Plauti Graece erat ἀλαζών.

Ἐφευρετὰς κακῶν, inventores malorum].

Ingeniosa gula est,

ait Petronius: ubi et sequentia vide. Adde quae de commentis luxuriae in aedibus, in vestibus, in epulis, vasibus, gemmis, unionibus, mensis, lectis multa apud Senecam, Plinium et alios.

Γογγύσιν ἀπειθεῖς, parentibus non obediētes] Procle

iu

ius cum questus esset de filio quod mortem suam exspectaret, et ille dixisset, se non exspectare, *imo*, inquit, *rogo exspectes*. Cogitemus quid fecerint Tiberius in Liviam: post hanc epistolam scriptam Nero in Clandium et Agrippinam.

31. Ἀσύνετους, ἀσυνθέτους, *insipientes, incompositos*] Videri potest esse παρονομασία [*vocum allusio*], et non est; sed ex una voce variè scripta duae factae sunt, Syrus non nisi unam legit, ἀσυνθέτους, quae vera est. Non de intellectûs, sed de voluntatis vitiiis hic agitur: et quidem maximis; inter quae est *perfidia*, tum in fœderibus publicis, tum in contractibus privatis. Notant id in Romanis vitium a Punici belli tertii temporibus Historici prope omnes. Vide exempla Servillii Galbae et Cn. Domitii apud Valerium Maximum VI. 6, Firmii Laeti apud Tacitum Annalium II, P. Egnatii apud eundem XVI. Idem in summa malorum Tiberiani temporis ponit *fallaces amicitias*, Annal. IV.

Ἀσόργους] *Expertes etiam naturalis affectûs*. Eius argumentum quod liberos, si numerus gravis videretur, aut tolli vetabant, aut iubebant exponi, idque impune, nam et ideo in lege Pompeia de parricidis pater filium enecans non comprehenditur. Tertullianus Apologetico: *Quot vultis in his circumstantibus et in Christianorum sanguinem hiantibus ex ipsis etiam vobis iustissimis et severissimis in nos Praesidibus apud conscientias pulsem, qui natos sibi liberos enecent. Siquidem et de genere necis differt, utique crudelius in aqua spiritum extorquetis, aut frigori et fami et canibus exponitis*. Paria habet Iustinus in Apologetico. Hinc est quod Tacitus in Iudaeorum institutis a Romanorum discrepantibus ponit, *Necare quenquam ex agnatis nefas*, ubi vox *agnatis* ita sumenda, quomodo in iure, agnatione sui hæredis testamentum rumpi dicitur.

Ἀσπόνδους] Vetus interpres vertit *implacabiles*; non male: nam sic ἀσπονδος πόλεμος [*bellum implacabile*] dicitur *qui pacem non recipit*. Nec aliter hic accepit Syrus. Benè hoc convenit in illorum temporum Romanos, de quibus Tacitus negat *sperandum fuisse ut qui pacem*

belli amore turbaverant, bellum pacis charitate deponerent, Historiarum II. Lucanus:

*Quemque suae rapiunt scelerata in praelia causas:
Hos polluta domus legesque in pace timendae,
Hos ferro fugienda fames, mundique ruinae
Permiscenda fides.*

Ἀνελήμονας] Immisericordes sane Romani, etiam in provinciales: at maxime in servos, de quibus Seneca Epistola XLVII: *Infelicibus servis movere labra, ne in hoc quidem ut loquantur, licet. Virga murmur omne compescitur, et ne fortuita quidem verberibus excepta sunt, tussis, sternutamentum, singultus: magno male ulla voce interpellatum silentium luitur. Nocte tota ieiuni mutique perstant. Addit: Non habemus illos hostes, sed facimus. Deinde dominum sic admonet: Vultu cogitare ipsum quem servum tuum vocas ex iisdem seminibus ortum, eodem frui coslo, aequae spirare, aequae vivere, aequae mori? Iuvenalis de seminarum moribus:*

*Pone crucem servo: meruit quo crimine servus
Supplicium? Quis testis adest? Quis detulit? audi.
Nulla, inquam, de morte hominis cunctatio longa est!
O demens! ita servus homo est? nil fecerit, esto.
Sic volo, sic lubeo; sit pro ratione voluntas.*

Et postea:

*Hic frangit ferulas: rubet illa flagello;
Hic scutica: sunt quae tortoribus annua praestant.*

De viris idem:

*Mitem animum et mores modicis erroribus aequos
Praecipit, atque animas servorum et corpora nostra
Materia constare putat paribusque elementis:
An saevire docet Rutilus, qui gaudet acerbo
Plagarum strepitu, et nullam Sirena flagellis.
Comparat, Antiphates trepidi laris aut Polyphemus
Tum felix quoties aliquis tortore vocato
Uritur ardenti duo propter lintea ferro.*

De provinciarum autem Praesidibus hoc eiusdem:

*Si frangis virgas sociorum in sanguine, si te
Delectant hebetes lasso lictore secures.*

Est descriptio non dissimilis eorum qui a divinis legibus desciscunt apud Philonem de Humanitate: Τοὺς τῶν ἱερῶν νόμων ἀποσάντας ἰδεῖν ἐξιν ἀκολάστους, ἀναισχύντους, ἀδίκους, ἀσέμνους, ὀλιγόφρονας, φιλαπεχθήμονας, ψευδολογίας ἐταίρους καὶ ψευδοκίας, τὴν ἐλευθερίαν πεπρακότες ὄψον καὶ ἀκράτου καὶ πεμμάτων καὶ εὐμορφίας, εἰς τε τὰς γαστρός ἀπολαύσεις καὶ τῶν μετὰ γαστέρα ὧν τὰ τέλη βαρύνετα, ζημιαὶ σώματος τε καὶ ψυχῆς εἰσιν [Qui a Divinis legibus desciscunt, hos videas luxuriosos, inverecondo ore, iniurios, leves, sordidos, hos et facile quemvis laedere, et mendaciis et periuriis assuesse, et libertatem cibo, vino, cupediis, forma denique paulo elegantiore vendidisse videas, gulae ergo, quaeque hanc sequitur libidinis; quorum acerbissimi exitus sunt, corporis nimirum atque animae iactura]. Senecam suo, id est, ei quo Paulus vixit seculo convitium facientem et eadem quae hic habes exprobrantem vide De Beneficiis V. 15 et 17.

32. Ὅτινες τὸ δικαίωμα τοῦ Θεοῦ ἐπιγνόντες, qui cum ius Divinum cognovissent] καὶ οὐκ ὡς ut saepe apud Eschielem et alios. Genitivus hic causam efficientem significat. Intelligitur enim hic ius partim per rationem, partim per traditionem inscriptum humanis mentibus, recte puniri qui gravia delinquant; quod tractavimus libro II de Iure Belli et Pacis cap. 20 initio. Etiam Graeci eius naturae vocant νόμον θεῶν [legem Divinam].

Ὅτι εἰ τὰ ποιεῖτε πράσσοντες ἄξιοι θανάτου εἰσιν, quae qui talia agunt, digni sunt morte] Sunt quaedam crimina quae mortem mereri consensus hominum testatur, Act. 13: 28, 23: 29, 25: 11, 25, 26: 31, 28: 18. Talia sunt homicidia, adulteria et aliae foedae libidines, ad quas haec verba respiciunt.

Ὅν μόνον αὐτὰ ποιοῦσι, non solum ea faciunt] Faciunt ipsi modo hoc, modo illud, nbi datur occasio.

Ἀλλὰ καὶ συνευδοκοῦσι τοῖς πράσσουσιν, sed etiam consentiunt facientibus] Hoc peius illo; nam affectu abreptus peccat aliquis, sine eo non peccaturus: at qui defendunt talia et docent vitio carere, sane gravius delinquant. Hi sunt οὐκ ὡς apud Paraphrāsten Chaldaicum Lev. 20: 5, de quibus agi etiam Lev. 26: 21, aiunt Rab- bini. Verbum συνευδοκεῖν est etiam in Maceshaicis et

apud Lucam 11: 48, Act. 8: 1 et 22: 20, et apud Clementem in Epistola. Συμπάτεις, ἐπαινεῖς [adiuvās, assentiris]. hoc loco Chrysostomus, et post eum alii. Theophylactus dixit συνηγοεῖν [patrocinari]. Philosophos hic maxime tangit Apostolus, qui erant doctores populorum, et quibus proinde imputari debebat si qua populus ipsis probantibus peccaret. Exempli causa, παιδείας [amorem puerorum] et quosvis incestus esse ἀδιάφορα [in rebus mediis] docebant non Epicurei tantum, sed et severi illi Stoici, quod non Theophilus tantum Antiochenus nos docet, sed et Sextus Empiricus Zenonis et Chrysippi utens verbis quae pudet transcribere. Sic ultianis cupiditatem probant. Aristoteles et Cicero locis quos citavimus in Annotatis ad II pro Religione Christiana. Idem Aristoteles bellum in Barbaros vult esse venatus quoddam genus, ac proinde rem natura iustam, Politicorum I. 8. Idem abigere partum vult licere quamdiu quod conceptum est vitam nondum habet, Polit. VII. 16. Omnia autem facinora summam defenderunt illi Philosophorum qui dixere nihil natura esse inhonestum, sed differre ista hominum institutis. Et, ut Iustinus eorum sententiam explicat: Μηδὲν εἶναι ἀρετὴν, μηδὲ κακίαν, δοῦν δὲ μόνον τοὺς ἀνθρώπους ἢ ἀγαθὰ ἢ κακὰ ταῦτα ἡγεῖσθαι. ὅπερ μετρίῃ δόξεια καὶ ἀδικία ἐστίν. [Neo virtutem neo vitium esse quicquam, homines modo bona malave haec putare; quod et maxime implum est et iniquum]. Hinc illud desumptum:

—— Νόμος γὰρ τοὺς θεοὺς ἐχρούμεθα,
καὶ ἴσμεν ἀδίκᾳ καὶ δίκᾳ ὠρισμένοι.

[— Lex est, esse qua remur Deos,
Iustique fines ac mali discernimus].

Item:

Τί δ' αἰσχρὸν, εἰ μὴ τοῖσι χρωμένοις δοκεῖ;

[Quid turpe, nisi quod esse turpe usus putat?]

Vide quae de Epicureis attulimus lib. II de Iure Belli et Pacis 20. 44. Apposite ad id quod hic dicitur, Philo libro de Legibus specialibus: Ἀσεβοῦσι γὰρ οὐχ οἱ δρῶντες μόνον, ἀλλὰ καὶ ὅσοι τοῖς δρῶσιν ἐκονοῖω γινώμη ἐπὶ τῇ τῶν δρῶντων (ita legendum, non σὺν τῇ τῶν δρῶντων) ἐκονοῖα ἐπιγράφονται [Neque enim qui faciunt, tantum impii sunt, sed

sed et qui licere haec fieri credi volunt]. Cyprianus Epist. XXI: Non est enim immunis a scelere qui ut fieret imperavit: nec est alienus a crimine, cuius consensu licet non a se admissum crimen, tamen publice legitur, Salvianus lib. IV: Nam dum spectantes haec comprobant ac libenter vident, omnes ea visu atque assensu agunt. Tacitus: Corrumperet et corrumpi, seculum vocatur.

CAPUT II.

Διὸ, propter quod] Id est, Cum ita se res habeat sicut iam diximus, ut ius illud quod omnibus hominibus commune est, dictet esse quaedam crimina morte digna. Debuerunt haec connecti cum praecedente capite, novum autem inchoari ibi, θλίψις καὶ στενοχωρία [miseria et angustia].

Ἀναπολογητὸς εἰ, inexcusabilis es] Vide supra 1: 20.

Ὁ ἄνθρωπε πᾶς ὁ κρίνων, o homo omnis qui iudicas] A Philosophis venit ad Magistratus qui Hebraeis שופטין οἱ κρίνοντες sive οἱ κριταί. Sub Magistratum autem nomine etiam domini comprehendi debent qui in servos domesticam habebant iurisdictionem. Apposite autem hoc addidit ad Romanos scribens, ex quibus erant omnes etiam provinciarum Rectores.

Tu regere imperio populos Romane memento.

Ἐν ᾧ γὰρ κρίνεις τὸν ἕτερον, σεαυτὸν κατακρίνεις, idcirco quum iudicas alterum, te ipse damnas] Ἐν ᾧ dixit, hic et infra 8: 3, pro idcirco, ἕνεκα, quod est αἰτιολογικὸν [redditivum causae], ut apparet Gen. 39: 9. Τὲ damnas, quia ius illud commune est hominum. Imperatores Romani homicidia morte puniebant, ipsi innoxios quotidie plurimos trucidabant. Nero per risum, Sane, inquit, legem Iuliam timeo, cum venenum coqui iuberet, Sueton. 34. Incestae virgines Vestales vivae defodiebantur: Nero uni earum vim intulit, Suet. 28. Puniebatur capite qui puerum ingenuum rapuisset, L. Et eam. D. ad L. Iuliam de vi publica, Imperatoribus id erat quotidianum. Vide Suetonium Nerone 28. Hanc Imperatorum licentiam imitabantur in provinciis Praesides. Servus si

ingenuum puerum stuprasset, non effugiebat crucem: Dominis in servos id licebat; et tales pueri dicebantur *delicati*. Cyprianus: *Qui sedet crimina vindicaturus, admittit*. Sed et ad privata de aliis iudicia recte hoc Pauli extendas. Sic David apud Nathanem semet damnabat. Iustinus in Colloquio cum Tryphone: *Ἰδεῖν γὰρ ἐστὶ καὶ τοὺς μὴ τὰ αὐτὰ παθεῖν βουλομένους ἅπερ αὐτοὶ τοὺς ἄλλους διατιθέασιν· καὶ ἐν συνειδήσειν ἐχθραῖς ταῦτα ὀνειδίζονται ἀλλήλοις ἅπερ ἐργάζονται* [*Videre est et hos qui quas aliis faciant, ipsi pati nolint. Quod si quis sit, cui inimicus horum conscius, is ei exprobrat quas et ipse facit*]. Salvianus lib. I de Gubernatione Dei: *In aliis nempe horrent quod in se ipsis admittunt, mirum in modum et accusatores eorundem criminum et peccatores. Exsecrantur publice quod occulte agunt, ac per hoc, dum damnare se caeteros putant, ipsos se magis propria animadversione condemnant. Et postea: Aliis severissimi sumus, nobis indulgentissimi; aliis austeri, nobis remissi. In eodem crimine punimus alios, nos absolvimus. Intolerabilis sane et contumaciae et praesumptionis, nec agnoscere volumus in nobis reatum, et audemus de aliis usurpare iudicium*. Chrysostomus De peccato et confessione: *Ἀλλ' οἱ πολλοὶ τῶν ἀνθρώπων τῶν μὲν ἰδίων ἁμαρτημάτων συνήγοροι γίνονται, τῶν δὲ ἀλλοτρῶν κατηγοροὶ* [*Plerique enim, si quid ipsi deliquerunt, defendunt: si quid alii, accusant*]. Neque hoc non videre Romanorum sapientiores. Cicero Verrina V: *Omnia, quas vindicaris in altero, tibi ipsi fugienda sunt. Etenim non modo accusator sed ne obiurgator quidem ferendus est, qui quod in alio vitium reprehendit, id in ipso reprehenditur*. Horatius libro I Sat. 3:

— *Ego met mi ignosco, Maenius inquit.*

Stultus et improbus hic amor est dignusque notari? Seneca de Ira lib. I. 14: *Cogitet quam multa contra bonum morem faciat, quam multa ex his quas egit veniam desiderent, iam irascetur etiam sibi. Neque enim aequus iudex aliam de sua, aliam de aliena causa sententiam ferat*. Lib. II. 28: *Is qui nullius non uxorem concupiscit, et satis iustam putat amandi causam quod aliena est, idem uxorem suam adspici non vult, et fide acer*

acerrimus exactor est perfidus, et mendaces persequitur ipse periurus, et litem sibi inferri aegerrime calumniator patitur, pudicitiam servulorum suorum attentari non vult qui non pepercit suas. Aliena vitia in oculis habemus, a tergo nostra sunt. Inde est quod tempestiva filii convivii pater deterior filio castigat. Nihil alienae luxuriae ignoscit qui nihil suae negavit. Et homicidas tyrannus irascitur, et punit furta sacrilegus. Magna pars hominum est quae non peccatis irascitur, sed peccantibus. Epist. XCIV: Scis improbum esse qui ab uxore pudicitiam exigit, ipse alienarum corruptor uxorum. Scis ut illi nil cum adultero, sic nihil tibi esse debere cum pellice: et non facis. VIII. Epist. 22: Nostine hos qui omnium libidinum servi sic aliorum vitiis irascuntur, quasi invideant et gravissime puniant quae maxime imitantur? Adde quae de hoc argumento non aliena attulimus tum in prolegomenis ad Stobaeum, tum ad Matth. 7: 3, et libro II de Iure Belli ac Pacis 20. 3.

Τὰ γὰρ αὐτὰ πρᾶσσεις ὁ κρίνων, eadem enim iudex agis]
Hoc quoque dicit non omnibus, sed plerisque.

2. *Οἶδαμεν δὲ, scimus enim]* Ipsa ratio hoc nos docet.

Ὅτι τὸ κρίμα τοῦ Θεοῦ ἐστὶ κατ' ἀλήθειαν ἐπὶ τοῖς ταῖς τοιαῦτα πρᾶσσοντα, Dei iudicium in eos qui talia agant esse iustum] Sequitur hoc ex ipso Dei nomine. Deum enim concipere non possumus sine iustitia:

Ἐὶ θεοὶ τὸ δαῖμον αἰσχροῦ, οὐκ εἰσὶν θεοί.

[*Si Di patrant quid turpe, iam non sunt Dei].*

Ἀλήθεια hoc loco est *iudicium iustum*, nihil dans gratiae aut odio, ut infra 3: 7, 1 Cor. 13: 6. Hebraeum *רָחוּם* interdum vertitur *ἀλήθεια* [veritas], interdum *δικαιοσύνη* [iustitia] sensu saepe eodem. Opponitur hoc, ut notat Chrysostomus, iudiciis Romanorum quae erant corruptissimae. Vide de Clodianis iudicibus Senecam epistola XCVI: ubi multa egregie dicta, hoc vero imprimis: *Cum stuprum committeretur rei iudicandae causa.* Haec cognitio de incorrupto Dei iudicio in multis dormit, sed excitari solet circa mortem, ut Plato observat de Republica I. Cicero I. de Divinatione: *Eos qui secus quam dequit vixerunt, peccatorum suorum tum maxima poenitet.* Net sane difficilis adeo erat collectio, cum Deus sit iustus,

ma-

mali autem saepe in hac vita sint felicissimi, aliud expectari iudicium.

3. Λογίζῃ δὲ τοῦτο, ὃ ἄνθρωπε] *Existimasne? Potesne hoc in animum inducere?*

Ὁ κρίνων τοὺς τὰ τοιαῦτα πράσσοντας] *Qui de illis iudicas secundum leges, non Romanorum tantum, sed omnium gentium consensu probatas.*

Καὶ ποιῶν αὐτὰ] *Cum eadem facias.*

Ὅτι οὐ ἐκφύξῃ τὸ κρῖμα τοῦ Θεοῦ, *te Dei iudicium evasurum]* Loquitur sic et Diphilus:

Οἷσι οὐ τοὺς θανόντας, ὃ Νικήρατε,

Τρυφῆς ἀπάσης μεταλάβοντας ἐν βίῳ

Πεφωγέναι τὸ θεῖον;

[*Tunc arbitraris mortuos, Nicerate,*

Queis omnis vita satura deliciis fuit,

Effugere posse Numen?]

Nec longe abit Soplhoclis illud:

Θεοῦ δὲ πληγὴν οὐχ ὑπερπηδᾷ βροτός.

[*Contra Dei ictum non data est homini fuga.*]

Plura habes in eum sensum apud Stobaeum Naturalium titulo VII. Homines tribus modis crimina ferunt impune, quia aut ignorantur, aut quia nemo tam potens est qui ipsos puniat, aut quia ius perrumpitur gratia aut pretio. Horum nihil in Deum cadit, scit omnia, potest quae vult, ex recto indicat. Vide Job. 34: 22.

4. Ἡ τοῦ πλούτου τῆς χρηστότητος αὐτοῦ, *an divitias bonitatis eius]* καὶ ὡς ut Ps. 5: 7, 106: 7, καὶ καὶ Ps. 69: 17. Sic πλοῦτος χάριτος dicitur Eph. 1: 7, πλοῦτος δόξης [*divitiae gloriae]* infra 9: 23, Eph. 1: 18, 3: 16, Col. 1: 27. Πλοῦτον pari sensu usurpat Simplicius ad Epictetum, ἐπεβολὴν τοῦ πλούτου τῆς ἀγαθότητος Θεοῦ [*exsuperantiam divitiarum bonitatis Dei]* dixit Philo in Allegoriis. Non dissimili modo πλούτου vocem infra habemus 9: 23 et 11: 33.

Καὶ τῆς ἀνοχῆς] Sic et infra 5: 25. In Glossario, ἀνοχή, laxamentum, induciae.

Καὶ τῆς μακροθυμίας, *et longanimitatis]* ὡς καὶ ἱμ.

Ἀγνοῶν, *ignorans]* Id est, non considerans: nam ὡς ἡ Ἑβραicum saepe est attendere.

Ὅτι τὸ χρεῖσθαι τοῦ Θεοῦ εἰς μετάνοιαν σε ἔχει, *Dei benign-*

nigritatem te ad poenitentiam adducere] Hoc est in differendis poenis τὸ προηγούμενον Θεοῦ θέλημα [*consilium Dei antecedens*], de quo et 2 Petr. 3: 9, succedit deinde post longam patientiam alterum puniendi gravius. Sic Sap. 11: 24, Ἐλεῖς δὲ πάντας, ὅτι πάντα δύνασαι, καὶ παροῤῥῆς ἁμαρτήματα ἀνθρώπων εἰς μετάνοιαν [*Sed miserris omnium, quia omnia potes, et dissimulas peccata hominum propter poenitentiam*] Philo Allegoriis: Οὐδέ τοῖς ἁμαρτάνουσιν εὐθὺς ἐπέξεισιν ὁ Θεός, ἀλλὰ δίδωσι χρόνον εἰς μετάνοιαν καὶ τὴν τοῦ σφάλματος ἴασιν [*Nec statim in hos qui peccarunt animadvertit Deus, sed tempus indulget, quo et poeniteat eos, et errorem corrigant*]. Hinc est quod τῇ δίκῃ [*iustitias*] etiam Poetae dant βραδέως πόδα [*tardum pedem*]. Vide dictam titulum Stobaei. Μετάνοια significat non *dolorem* solum *ob peccata*, sed et *vitalis emendationem*.

5. Κατὰ δὲ τὸν σκληρότητα σου] *Quas vero tua est durities. Duritiem* id vocat Paulus quod Latini scriptores *callum obductum animo*, longa scilicet vitiorum consuetudine. Vide Matth. 19: 8, Marc. 16: 14. Similis usus verbi σκληρύνεσθαι est Act. 19: 9, Hebr. 3: 8, 13. Idem dicitur ἀπαλγεῖν Eph. 4: 19. Exempla talis constitutionis in Pharaone et Saule Regibus.

Καὶ ἀμετανόητον καρδίαν, *et animum impenitentem*] Exponit clarius quod per μεταφορὰν [*translationem*] dixerat. Ἀμετανόητον, autem hoc loco est non *qui poenitentiam agere non potest*: sed *qui non agit*. Pari modo ἀμετακίνητος [*immobilis*] qui non movetur, 1 Cor. 15: 58.

Θησαυρίζεις σεαυτῷ ὀργὴν ἐν ἡμέρᾳ ὀργῆς, *asservas tibi irae thesaurum in diem irae*] Respicitur locus Dent. 32: 34, 35, ubi sic in Graeco: Οὐκ, ἰδοὺ, ταῦτα συνῆκται παρ' ἐμοὶ καὶ ἐσφράγισται ἐν τοῖς θησαυροῖς μου; ἐν ἡμέρᾳ ἐκδικήσεως ἀνταποδώσω [*Nonne ecce haec condita sunt apud me et signata in thesauris meis? in die ultionis retribuam*]. Philo dicto loco de Allegoriis ad haec verba respiciens: Εἰσι γὰρ ὥσπερ ἀγαθῶν, οὕτως κακῶν παρὰ τῷ Θεῷ θησαυροί· ἐν ἡμέρᾳ γὰρ φησὶν ἐκδικήσεως ἐσφραγισθαι τοὺς τῶν κακῶν θησαυροὺς [*Sunt enim ut bonorum, ita etiam malorum thesauri apud Deum: ait enim in die ultionis obsignatos malorum thesauros*]. Dixit et Plutarchus θησαυρὸν ὀργῆς.

Prae-

Praeterea est hic locutio Hebraizans, activum pro duplici activo. *Θησαυρίζεις*, *asservas* pro *asservari facis*, πωπν aut πωπν cum Nehemia 23: 18, aut cum Iobo 36: 13, πωπν: quomodo et ἀποθησαυρίζοντας, sed in bonam partem, ponitur 1 Tim. 6: 19. Sic βασιλεύειν saepe est *facere ut quis regnet*. Ὁργή, *ira*, pro *poena*. Et bene *thesaurus irae* opponitur *divitiis bonitatis*; et post ὀργήν subauditur *reddendam*, ex loco Deuteronomii.

Καὶ ἀποκαλύψῃς καὶ δικαιοκρισίας τοῦ Θεοῦ, *et revelationis et iusti iudicii Dei*] "Εν διὰ δυοῖν [*unum per duo*] pro ἀποκαλύψῃς δικαιοκρισίας [*revelationis iusti iudicii*], ut generalius dicat quod deinde explicaturus est specialius. Bene additum δικαιοκρισίας, ne nomine *irae* affectus inordinatus intelligeretur.

6. Ὃς ἀποδώσει ἑκάστῳ κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ, *qui reddet unicuique secundum opera eius*] Nihil planius. Bonis factis bona, malis factis mala Deus reddet. Respicit Deus iudicans et haec et ista, Matth. 16: 27, 25: 35 et sequentibus, 2 Cor. 5: 10, Apoc. 2: 23, 20: 12, 22: 12. Hoc interest quod poena non potest per iustitiam excedere mensuram criminis: praemium autem, si accedat dantis liberalitas, potest esse maius quam quantum facta per se valeant. Quanquam autem praemium tantum promittere immensae fuit liberalitatis, tamen, ubi promissum est, ius ex eo nascitur. Quibus vero promissio facta non est, ut Patriarchae et pii ex Gentibus, ii praemium post hanc vitam sperarunt quidem, sed neutiquam tantum. Ideo cum de eo loquuntur ᾗδην [*infernum*] nominant, non *regnum coeleste*. Sed et hi plus accipient, quam speraverunt.

7. Τοῖς μὲν καθ' ὑπομονὴν ἔργου ἀγαθοῦ, δέξαν καὶ τιμὴν καὶ ἀφθαρσίαν ζητοῦσι, *iis quidem, qui constantiter bona facientes, gloriam et honorem et incorruptionem quaerunt*] Nam διαμονή ψυχῆς [*immortalitas animi*] piis ex Gentibus non quidem plane certo credita, sed ita tamen ut sententia eam adstruens probabilior crederetur. Καθ' ὑπομονήν hic idem est quod δι' ὑπομονήν, solent enim istae particulae permisceri, ut 1 Cor. 12: 8, Eph. 3: 3, et alibi. Tum vero ὑπομονή, quod proprie *expectationem* significat, ponitur hic pro *constantia*: quia ex

spec-

spectatio talis, qualis describitur Pa. 37: 5 et alibi, constantiam solet producere. Sic *ὑπομένειν* est *perseverare*, Matth. 10: 22, et singulare hic est pro plurali, *ἔργου ἀγαθοῦ* pro *ἔργων ἀγαθῶν*, ut et infra 15, 1 Cor. 3: 14, 15, 15: 58, 1 Thess. 1: 3, 2 Thess. 1: 11, 17, quod admodum frequens est ubi rerum aliquarum universitas significatur. *Δόξα* hic significat *statum illustrem*, ut Matth. 13: 42: *τιμὴ*, *coniunctum cum laude*, de qua vide 1 Petr. 1: 7, *ἀφθαρσία*, *perpetuum*.

Ζωὴν αἰώνιον, *vitam aeternam*] Supple *ἀποδώσει* [*reddet*]. Dabit illis quod homines optant maxime. Possidippus :

Ὡς τοῖς θεοῖς ἄνθρωπος εὐχεται τυχεῖν,
 Τῆς ἀθανασίας κρείττον οὐδὲν εὐχεται.
 [Res inter omnes quas Deos exproscimus,
 Locum meretur principem immortalitas.]

Huius rei certos nos plane fecit Euangelium, vel eo solo nomine faciendum maximi.

8. Τοῖς δὲ ἐξ ἐριθείας, *his qui ingenio sunt contentioso*] Id est, τοῖς ἐρίζουσι [*contententibus*]. Sic ἐξ particula apud Hebraeos saepe *qualitatem* denotat, ut infra 3: 26, 4: 12, Gal. 3: 7, Tit. 3: 5. Ἐρίζουσι autem intellige, *contra Deum*, quod de Idololatria dici solet. Sic Israel בֵּית מִרְיָה [domus rebellionis] Ezech. 12: 2, a verbo מִרְיָה quod ἐρίζειν vertitur Gen. 26: 35, 1 Sam. 12: 14, 15. Sic et filius מִרְיָה Deut. 21: 18, *qui in patrem est contumax*. Similem sensum habet illa Dei querela de Hebraeis מִרְיָהוּ, Παρώργισάν με ἐν τοῖς εἰδώλοις αὐτῶν [*Irritaverunt me idolis eius*], Deut. 32: 21.

Καὶ ἀπειθοῦσι μὲν τῇ ἀληθείᾳ] *Qui non sequuntur rectae rationis dictata*, quae et supra ἀλήθεια [*veritas*] dicta est 1: 18.

Πειθεμένοις δὲ τῇ ἀδικίᾳ] *Verum in iustitiam sectantur*. Ἀδικία hic generatim sumitur, ut et ἀσέβειαν [*impietatem*] comprehendat, ut supra dicto loco 1: 18. Πείθεσθαι, *sectari*, quomodo Gal. 3: 1, 5: 7. Hebraei dicerent מְבָרֵךְ הוּא [sequentes mendacium].

Θυμὸς καὶ ὀργή, *indignatio et ira*] Subauditur, *imminet*. Ubi est in Hebraeo תָּמָר quod *iram gravem* significat, XXX solent ponere voces duas θυμὸς καὶ ὀργή, ut

videre, est Gen. 27: 45. Interdum et in Hebraeo duae sunt voces ut *מַחַר* *ḥar*, Deut. 9: 19. Per iram autem illam exardescens Dei *μετωνομικῶς* [*per transnominatiōnem*] gravis poena intelligitur, quod clarius explicant sequentia.

9. *Θλίψις καὶ στενοχωρία, miseria et angustia*] Cum hactenus ostendisset quam necessarium fuisset Gentibus Euangelium, nunc et Iudaeos addit, quorum non pauci Romae Euangelio se opponebant. Vide Acta in fine. Hae quoque voces duae parī significatus mali vehementiam significant, respondentque Hebraeis *צָרָה* *tsarā*, ut apparet ex Graeco Esai. 30: 6. Vox *θλίψεως* ubique obvia: vox *στενοχωρία* et Esai. 8: 21 et infra 8: 35, 2 Cor. 6: 4, 12: 10, *στενοχωρεῖσθαι*, Esai. 28: 20 et alibi. Alibi *στενοχωρεῖσθαι* plus est quam *θλίβεσθαι*. Latini quoque *angustias* pro *miseria* dicunt.

Ἐπὶ πᾶσαν ψυχὴν ἀνθρώπου τοῦ κατεργαζομένου τὸ κακόν, in omnem animam hominis operantis malum] Anima hic pro persona sumitur, ut apud Hebraeos saepe. Et operantem malum intellige qua talem: nam mutata hominis vita, mutatur et Dei decretum, Ezech. 18.

Ἰουδαίου τε πρώτον καὶ Ἑλλήνος, Iudaei primum et Graeci] Sicut in privilegiis Iudaeum praeposuerat 1: 16, sic et eundem praeposit in poenis: id enim exigit ratio, ut qui plus accipit, eo plus crucietur, si beneficio non responderit. Apertius est iudicium voluntatis Dei in Lege divinitus scripta et prohibente homicidia, adulteria, furti, aliaque huiusmodi, quam in sola collectione rationis. Bene Augustinus de vera Religione cap. 6: *Lex prohibens omnia delicta congeminat: non enim simplex peccatum est, non solum malum, sed etiam vetitum committere*. Quo pertinent ea quae habebimus infra 4: 15, 5: 13. Unde non longe abit illud Taciti Annalium III: *Si velis quod nondum vetitum est, timeas ne vetetur: at si prohibita impune transcendaris, neque metus ultra, neque pudor est*. Quanquam autem quae hic dicuntur, ad poenas vitae alterius proprie pertinent, tamen voluit Deus etiam in antecessum conspicuis signis ostendere severitatem suam adversus contumaces, Romanos quidem, immitendo tyrannum pessimum, deinde bella civilia valde cru-

cru-

cruenta: Iudaeos autem, evellendo eos funditus a patrio solo, eversa republica et cultu.

10. Δόξα δὲ καὶ τιμὴ, *gloria autem et honor*] Accipe ut supra 7.

Καὶ εἰρήνη, *et pax*] Bona omnia. Hebraei enim ea omnia *pacis* nomine complectuntur.

Πάντι τῷ ἐργαζομένῳ τὸ ἀγαθόν, *omni operanti bonum*] Nempe ex animo Divinitus purgato.

Ἰουδαίῳ τε πρώτῳ, *Iudaeo primum*] Quia primas in retributione ferent.

Καὶ Ἕλληγι, *et Graeco*] Ἕλληνα hic intelligit τὸν σεβόμενον [*pium*], quales paucos fuisse supra diximus: fuere tamen semper aliqui imitatores Melchisedeci, et Iobi, et Iethronis, et Naamani. Vide Act. 10 et 17: 4. Vide et quae diximus hac de re lib. I de Iure Belli ac Pacis, et in Annotatis ad eum locum.

11. Οὐ γὰρ ἐστὶ προσωποληψία παρὰ τῷ Θεῷ, *non enim est personarum respectus apud Deum*] Προσωποληψία Rabbinis פְּנִיּוֹת קַוָּיָה. Eadem sententia quae Act. 10: 34, desumpta ex 2 Par. 19: 7. Est idem sensus et Deut. 10: 17: *Personam respicere* dicitur qui in iudicio aliud respicit quam quod in iudicium venit. Deus cum homines iudicat, non originem respicit, sed actiones, Eph. 6: 9, Col. 3: 25, 1 Petr. 1: 17. In beneficiis distribuendis aliquid interdum origo valet, in iudiciis Divinis nihil.

12. Ὅσοι γὰρ ἀνόμους ἤμμετρον, *quicunque enim sine Legge peccaverunt*] *Legem* hic vocat eam quae a Deo voce aut scripto publicata est. Ἀνόμους hic valet ἡμι γὰρ, id est, cum *Legem talem non habent*: id culpam non tollit quidem, sed minuit, Luc. 12: 47, 48, infra 4: 15, 6: 13, et in hoc statu erant Gentes, quos *Graecos* a parte Iudaeis notiore appellat. Par divisio hominum in τοὺς ἐπὶ νόμον [*illos qui sub Legge sunt*] et ἀνόμους [*illos qui sine Legge sunt*] reperitur 1 Cor. 9: 21.

Ἀνόμους καὶ ἀπολοῦνται, *sine Legge et peribunt*] Ἀπόλλυσθαι dicuntur quicunque ullo modo a vita illa post hanc beata excidunt, cui opponitur σωθῆναι [*salvari*]. Vide Ioh. 10: 28, infra 14: 15, 1 Cor. 1: 18, 8: 11, 2 Cor. 2: 15, 4: 3, 2 Thess. 2: 10. Hoc est quod mystice significatur per legis ἡμι [*exactionem*]. Ἀνόμους καὶ ἀπο-

VI:

D

λοῦν-

λοῦνται, id est, minus punientur, ait Chrysostomus II de Ieiunio.

Kai ὅσοι ἐν νόμῳ ἡμαρτον, et quicunque in Lege peccaverunt] Id est, cum Legem talem haberent. Ita 2 saepe ponitur Hebraeis et ἐν nostris, ut Matth. 6: 22, 16: 27, 25: 31, 2 Cor. 13: 4, 2 Tim. 1: 13; ideo quod hic et 3: 19 dicitur ἐν νόμῳ, infra 14 explicatur ἔθνη νόμον ἔχοντα [*Gentes quas Legem habent*]. Peccare hic intellige non in significato illo laxissimo, sed restrictiore et eminentiore, quo sensu per Deum regeniti negantur peccare.

Διὰ νόμον κριθήσονται, per Legem iudicabuntur] Gravibus suppliciis addicentur, Lege eos convincente, quam non observarunt etiam in potissimis et facillimis observatu. *Moses eos accusabit*, Ioh. 5: 45. Aequum non erat ut, si quorum crimina ad notitiam non pervenisent, aut alio aliquo modo effugissent Iudicum severitatem, poenas effugerent. Quare talium se ultorem Deus ipse in Lege promiserat, Lev. 17: 10, 30: 2, 3, 5, 6, 17. Haec autem ultio non semper in hac vita expletur, sed saepe reservatur in diem iudicii, ut sequitur infra 16.

13. *Οὐ γὰρ οἱ ἀκροαταὶ τοῦ νόμου, non enim auditores Legis]* Parum refert memoriter discere praecepta, nisi re impleantur. Par sententia, sed ad Evangelium applicata, Iac. 1: 22. Sic de Chrysippi libris Epictetus: *Ζητῶ οὖν τὸν ἐξηγούμενον· καὶ μέχρι τούτων οὐκ ἔσμεν οὐδέν· ὅταν δὲ εὗρω τὸν ἐξηγούμενον, ἀπολείπεται χρῆσθαι τοῖς παρηγγελμένοις· τοῦτο αὐτὸ μόνον σμῆνόν ἐστιν· ἂν δὲ αὐτὸ τοῦτο τὸ ἐξηγεῖσθαι θαυμάσω, τί ἄλλο ἢ γραμματικὸν ἀπιτελέσθην ἀντὶ φιλοσόφου; πλὴν γε δὴ δὲ ἀντὶ Ὁμήρου Χρύσιππον ἐξηγούμενος; μᾶλλον οὖν, ὅταν τις εἴπῃ μοι, Ἐπεκινάγωνθί μοι Χρύσιππον, ἐρυθριῶ ὅταν μὴ δύναμαι δεῖναι τὰ ἔργα καὶ σύμφωνα ἐπιδεικνύειν τοῖς λόγοις.* [*Quaero igitur enarratorem; ac hactenus quidem nihil praeclarum cum autem enarratorem invenero, reliquum est uti praeceptis; id quod solum praeclarum est: etenim ipsam enarrationem admiratus fuero, quid aliud nisi Grammatici Philosophi loco evasi? eo duntaxat excepto, quod per Homera Chrysippum enarrat. Magis igitur, cum quis me petierit praelegi Chrysippum scribese, cum facta sit*

quae similia verbis et consentanea praestare]. Cui explicando Simplicius illud citat Demosthenis: 'Ὡς ἅπας λόγος, ἂν ἀπὸ τὰ ἔργα, μάταιόν τι φαίνεται καὶ κενόν [Oratio omnis, si facta desint, vanum atque inane aliquid videtur]. Seneca:

Quid leges sine moribus

Vanae proficiunt?

Iosephus: Οὐ γινώσκεις δὲ μόνον, ἀλλὰ καὶ τὰ προσταττόμενα πράττειν [Nec scire satis est, sed et quae iussus sis, facienda sunt]. 'Nemo aegrotus eo solo sanabitur quod Hippocratem legat. Haec verba et quae sequuntur usque ἐν ἡμέρᾳ, esse παρενθετικά [interposita] complures monuere.

Δίκαιοι παρὰ τῷ Θεῷ] Iustitiam eam habent quam Deus aeternis praemiis repensat. Vide supra 1: 17. Refellitur hic pestilens Rabbiorum sententia, docens omnem qui Iudaismum profitetur, quomodocunque vixerit, partem habiturum in futuro saeculo. Hanc sententiam sic exprimit Iustinus: 'Υπολαμβάνοντες ὅτι πάντως τοῖς ἀπὸ τῆς σπορᾶς τῆς κατὰ σάρκα τοῦ Ἀβραάμ ὄνσι, καὶ ἁμαρτωλοὶ ὡς καὶ ἀπειθεῖς πρὸς τὸν Θεόν, ἡ βασιλεία ἡ αἰώνιος δοθήσεται [Existimantes hinc omnino qui ex Abrahamo secundum carnem orti sint, quantumlibet peccens sintque Deo immorigeri, regnum aeternum datum iri].

Ἄλλ' οἱ ποιηταὶ τοῦ νόμου δικαιοθήσονται, sed factores Legis iustificabuntur] Hic δικαιοθήσονται idem est quod in praecedenti membro δίκαιοι εἰσιν, id est, ἵπστ [iusti sunt] in Kal. Iusti nempe coram Deo, ut et praecedentia et sequentia evincunt. Intelligenda autem et hic conditio quae modo de Gentibus subintellecta est, nempe ἐκ mundo corde, ut diximus supra 10. ὅσοι ἐν ᾧ, qui se sanctificant in praeceptis, ut loquuntur Hebraei. Deus Spiritum suum dat iustis: eum non dabat Hebraeis manente adhuc Lege nisi ἀμέμπτους [inculpatis] secundum Legem. Nam sine tali studio iusti non erant, Luc. 1: 6. Quibus autem nunc non dat Spiritum suum, eos certos non facit vitae aeternae. Infra dicit iustitiam quae coram Deo valet non contingere ex lege Moysi, nempe distincta ab iis officiis quae etiam ante Legem requirebantur.

14. Ὅταν γὰρ ἔθνη τὰ μὴ νόμον ἔχοντα, *cum enim Gentēs Legem non habentes*] Ἐθνη, id est, οὗ vol *nom* quomodo Iudaei vocant *gentes alias*. *Nam habentes Legem*, interpretare ut supra 12.

Φύσει τὰ τοῦ νόμου ποιῇ, *naturā ducti ea quae Legis sunt faciunt*] Φύσις hic, cum νόμῳ opponitur, non significat ingenium prava educatione corruptum, sed usum rectam rationis, cuius facultas homini agnata est: neque omnia Dei auxilia excludit. Sic τὸ δίκαιον φύσει et τὸ δίκαιον θέσει distinguit Aristoteles, ac *Iurisperiilius naturale* ac *civile*. Sic et 1 Cor. 11: 14. Adde hic quae ex Iosepho, Iustino et Clemente attulimus ad Matth. 5: 17. Τὰ νόμον intellige illa quae et Natura et Lege praecipiantur, ut, *Non occides, Non moechaberis, Non furaberis*. Si haec nosse Iudaeis sufficeret, sufficeret et Gentibus, quanquam hae ductu rationis, Iudaei etiam Legis praescripto id perceperant. At Gentibus id non sufficit, Ergo nec Iudaeis. Οὐ γὰρ προσκοπήτης ὁ Θεός [*Personas enim non respicit Deus*], ut praecessit.

Οὗτοι νόμον μὴ ἔχοντες, *hi Legem non habentes*] Repetitum, maioris evidentiae causa, ex eo quod praecesserat. Et nota neutro nomini reddi masculinum constructione ea quae dicitur κατὰ τὸ σημαίνόμενον [*ad significatum relata*], ut Matth. 28: 19, Act. 15: 17.

Ἐαυτοῖς εἰσι νόμος, *ipsi sibi sunt Lex*] Id est, *sibi id praestant quod Lex Iudaeis*. Et est hic πλοκή [*copulatio*] simul et ὀξύμωρον [*acutifatum*]. Simile ὀξύμωρον infra 25, ἡ περιτομή σου ἀκροβυστία γέγονεν [*circumcisio tua praespitium facta est*]. Est et μετάληψις [*transsumptio*], quia causa nominatur pro effectu, quamvis ex alia causa procedente.

15. Οἵτινες ἐνδείκνυνται, *qui ostendunt*] Vitae innocentia scilicet.

Τὸ ἔργον τοῦ νόμου, *opus Legis*] Id est, *id quod Lex in Iudaeis efficit*, nempe cognitionem liciti et illiciti Legis virtus est *imperare, vetare, permittere, punire*, ait Modestinus. Chrysippus ait νόμον esse προστακτικὸν μὲν ὧν ποιητέον, ἀπαγορευτικὸν δὲ ὧν μὴ πράκτέον [*Legem quae facere oportet imperare, vetare quae facere non liceat*], quae verba et Philo usurpat, et, ut iam videbimus, Origenes.

Γραπ

Γραπτόν ἐν ταῖς καρδίαις αὐτῶν, scriptum in cordibus suis] Est quidem haec non scripta sed nata Lex, ut Cicero ait pro Milone. Sed eleganter Apostolus, quia Lex Dei scripta erat in tabulis, hanc scriptam dicit in corde, hoc additamento translationem mitigans. Planeque idem loquendi genus usurpat Dion Chrysostomus περὶ ἔθους [de consuetudine], sub quo nomine etiam ius Naturae comprehendit. In corde Adami scripta fuisse praecepta, בְּלִבִּי יִרְרֵי, ait Hebraeus Gedalia Schabscheleth. Origenes, verbis quae in Philocaliam relata sunt: Παρὰ δὲ ταῦτα λέγεται νόμος ὁ κατὰ τὰς κοινὰς ἐννοίας ἐνεσπαρμένος τῇ ψυχῇ, καὶ ὡς ὀνομάζει ἡ γραφή, ἐγγεγραμμένος τῇ καρδίᾳ λόγος, προστακτικὸς μὲν ὢν ποιητέον, ἀπαγορευτικὸς δὲ ὢν εὐ ποιητέον [Ad haec Lex illa quoque ratio dicitur, quae communiter omnium animis insita et, ut Scriptura loquitur, inscripta cordi, facienda imperat, vetat quae fieri non licet]. Tertullianus adversus Iudaeos: Denique ante Legem Moysi scriptam in tabulis lapideis; Legem fuisse contendo non scriptam, quae naturaliter intelligebatur et a Patribus custodiebatur. Nam unde Nos iustus inventus, si non eum illa naturalis Legis iustitia praecedebat? unde Abraham amicus Dei deputatur, si non de aequitate et iustitia Legis naturalis? Idem de Corona Militis: Quaeris igitur Dei Legem? habes communem istam in publico mundo, in naturalibus tabulis, ad quas et Apostolus solet provocare: ut cum in velamine ponendo, Nec Natura nos, inquit, docet? ut cum ad Romanos, Natura facere dicens nationes ea quae sunt Legis, et Legem naturalem suggerit, et naturam legalem. Sed et in priore Epistola, Naturalem usum conditionis in non naturalem, masculos ac feminas inter se demumascens asfirmans retributione erroris in vicem poenae, utique naturali usui patrocinator. Hierocles ad Aureum Carmen: Ταῖς δὲ ψυχῇς πονηρίαις οὐκ ἐπιφέρεται, διότι ἀποστροφὰί εἰσι καὶ ἀποτεύγματα τοῦ ὀρθοῦ λόγου ὃν φύσει ἐνόντια καὶ ἐγγεγραμμένον αὐτῇ παρορᾷ ἢ ἀνθρώπου ψυχῇ τῆς προσπαθείας ἀποτυφλουμένη· τεκμήριον δὲ τοῦ εἶναι τὸν ὀρθὸν λόγον ἐν ἀνθρώποις, τὸ καὶ τὸν ἄδικον, ἐν οἷς μηδὲν αὐτοῦ διαφέρει, κρίνειν δικαίως, καὶ τὸν ἀκόλαστον σωφρονικῶς· καὶ ὅπως τὸν κακὸν ὀρθῶς ἐπιβολαῖς χρῆσθαι ἐν οἷς ἀπροσπαθῆς ἐξε

[*At in animi vitiis recte non adhibetur: aberrant enim haec a recta ratione, ad quam insitam inscriptamque natura connivet hominis animus, occoscante eum affectu. Esse enim in nobis rectam rationem, vel hoc evincit, quod et iniustus iuste ibi iudicat ubi eius nihil interest, et temperanter intemperans: et quivis denique malus caetera, recte ea agit, in quibus affectu caret*]. Et alibi: Ταύτας τῆς κρίσεως ἀρχὰς κυριακάτως ἀποδεχόμεθα τὴν ἀγαθότητα τοῦ Θεοῦ τὸν ἑαυτοῦ νόμον, τὸν ἐν ἡμῖν παρανομούμενον ὀρθὸν νόμον, καὶ ὡσπὲρ τινα ἔσθιον Θεὸν πλημμελούμενον [*Esse autem ista iudicii principia maxime propria arbitramur Dei bonitatem et Legem ab eadem manantem, rectam inquam rationem, quae in nobis est, iniique violatam, atque veluti domesticum Deum aliquem, iniuria affectam et impie habitam*]. Rursus alibi: Κινδυνεύει γὰρ εἰς τὸ μὴ εἶναι ὑποφέρεσθαι ἢ ἀνθρώπινῃ ψυχῇ διὰ τῆς εἰς τὰ μὴ κατὰ φύσιν ἐκτροπῆς· (ita enim legi debet) τῇ δὲ εἰς τὰ κατὰ φύσιν ἀνακλησεί πρὸς τὴν οὐσίαν τὴν αὐτῆς ἐπάγεται, καὶ ἀπολαμβάνει καθαρὸν τὸ εἶναι ὃ τῇ συμμίζει τῶν παθῶν ἐκτραίνετο [*Est enim periculum ne esse desinat hominis animus, cum ad id, quod est praeter naturam, divertitur. Cum autem ad id, quod est secundum naturam revocatur, ad suam ipse naturam reducitur, puramque illam existendi rationem rursus assumit, quam cupiditatum mixtione corruperat*].

Συμμαρτυροῦσιν αὐτῶν τῆς συνειδήσεως, *testimonium red-dente illis conscientia*] Id est, μαρτυροῦσιν [*testante*]. Nam *συμμαρτυρεῖν* pro *testari* etiam Plato usurpat, quia qui testimonium perhibet, causam alicuius adiuvat. Sic et *testificari* dicitur *συμμαρτυρεσθαι*, Ier. 11: 7.

Καὶ μετὰ τὸ ἀλλήλων τῶν λογισμῶν κατηγορούντων, ἢ καὶ ἀπολογουμένων, et *cogitationibus vicissim accusantibus aut etiam defendentibus*] Philo libro *Peiarem insidiari meliori*: Οὗτος ὁ ἄνθρωπος ἐν ἐκάστῳ τῇ ψυχῇ κατοικῶν, τότε μὲν ἀρχὸν καὶ βασιλεὺς εὐρίσκειται, τότε δὲ δικαστὴς καὶ βραβευτὴς τῶν κατὰ τὸν βίον ἀγώνων· ἔτι δ' ὅτε μάρτυρος καὶ κατηγοροῦ λαβὼν τάξιν ἀφανῶ, ἡμᾶς ἔνδοθεν ἐλέγχει, μηδὲ διαῖραι τὸ σῶμα ἔδω, ἀναλαμβάνόμενος δὲ καὶ ἐπισυμίζων ταῖς τοῦ συνειδότης ἡνίκαις τὸν αὐθάδη καὶ μετὰ ἀφηγιασμαῦ δρόμον γλώττης ἐπέσχε [*Is homo in circumscripta anima habitans*]

ali-

aliquando princeps et rex invenitur, aliquando iudex et remunerator huius vitae certaminum; interdum vero testis accusatorisque persona assumpta, occulte nos intus redarguit, nec hiscere quidem sinens, sed collidens refrænantisque conscientias habentis cursum linguae impotentem contumacemque]. Et postea ad quaestionem: *Cur Cainum Deus interrogaverit*, respondet: "Ἦν ἡ μέλλουσα τὰς ἀποκρίσεις ποιῆσθαι ψυχὴ δι' ἐαυτῆς ἐλέγχει τὰ περὶ ὧν εἴη κακῶς ἀποφαίνεται, μήτε κατηγορεῖν, μήτε συναγωνιστῆν χρωμένη ἑτέρῳ [Ut anima responsura, ipsa secum pensitet, quid recte secusve pronuntiet, absque ullo alio suffragatore vel adversario]. Et de Linguarum confusione: Πάντες γὰρ οἱ φαυλότατοι λανθάνουσιν ἐννοίας περὶ τοῦ μὴ λήσειν τὸ θεῖον ἀδικοῦντες, μήτε τὸ δίκην ἐφέξειν εἰσάπαν ἰσχύσαι διακρούσασθαι [Omnes enim pessimi quoque cogitant Deum non ignorare ipsorum maleficia, nec se posse illius animadversionem depellere]. Hierocles: Ἐνταῦθα γενόμενος τοῦ λόγου τῶν ὅλων παραγγελάτων ἄθροισόν μοι τὴν γνώμην, ἵνα τῷ ἔσω τῆς ψυχῆς διακρηρίῳ πρὸς ταῦτα ὡς πρὸς θείους νόμους ἀποβλέπων, ποιῇ τῶν εἴη κακῶς πεπραγμένων τὴν ἐπίκρισιν· πόθεν γὰρ ὁ ἐπιλογισμὸς ἔξει δεῖν ἂν μὲν εἰργασμένους ἡμᾶς ἐπισκώπτειν, χρησὰ δὲ πράξαντας ἐπαινεῖν, εἰ μὴ ὁ προλογισμὸς νόμους τινας λάβοι καθ' οὓς προσήκει τὴν ζωὴν τάττειν, καὶ πρὸς τούτους τὸ τῆς συνειδήσεως ταμεῖον, ὡς πρὸς τινα σκοπὸν, ἀπευθύνει τὸν ὅλον ἡμῶν βίον; [Huc oum veneris, omnium mihi praeceptorum sententiam collige, ut interno animi iudicio ad haec tanquam ad Divinae leges respiciens, quid bene maleve egeris, iudices. Quae enim ratio recte facta laudandæ, reprehendendique quae improbe gesta sint inveniri poterit, nisi eadem ratio leges sibi quasdam ante delegerit, e quibus vita instituenda sit: quae quidem leges conscientiae pro scopo esse debeant ad quem universam nostram vitam dirigat?] Horatius:

— Hic murus aeneus esto:

Nil conscire sibi, nulla pallescere culpa.

Iuvenalis:

— Cur tamen hos tu

Evasisse putas, quos diri conscia facti

Mens habet attonitos et surdo verbere caedit,

*Occultum quatiente animo tortore flagellum?
Poena autem vehemens et multa caevior illis,
Quas et Caeditius gravis invenit et Rhadamanthus,
Nocte dieque suum gestare in pectore testem,*

Et mox:

— Quod fas

*Atque nefas tandem incipiunt sentire peractis
Criminibus.*

Cui simile Taciti illud: *Perfecta demum scelere magnitudo eius intellecta est.* Egregie hanc conscientiae vim depingunt Poetae in Oreste, qui Menelao apud Euripidem quaerenti:

Ὅρῃς τελέμων, τίς εἰ ἀπόλλυται νόσος;

[Oreste, quis te morbus excruciat, miser?] respondet:

Ἡ σύνεσις, ὅτι ἀννοῖδα δειν' εἰργασμένος.

[Mens, mala patrasse consciens quia sum mihi].

Et et hoc Menandri non spernendum:

Ὁ συνισαρῶν αὐτῷ τι, καὶ ἢ θρασύντατος,

Ἡ σύνεσις αὐτὸν δειλότατον εἶναι ποιεῖ.

[Mala mens, malus animus: quamvis audacissimum, sua semper pavidum reddit conscientia.]

Μεταξὺ ἀλλήλων] Hoc est vicissim, sive alternante sententia. Sic de Baltassare legimus Dan. 5; 6, *Οἱ διαλογισμοὶ αὐτοῦ διετάρασσαν αὐτὸν* [Cogitationes eius conturbabant eum]. Musonius autem apud Gellium V. 1: *Varios adeo vultus disparilesque sensus gerat, proinde ut eum conscientiamque eius affecerit utrarumque animi partium aut sincerarum, aut aggrarum Philosophi pertractatio.*

16. *Ἐν ἡμέρᾳ, ἥτε κρινεῖ ὁ Θεὸς, die, cum iudicabit Deus*] Absoluta παρενθέσει [sermonis interiectione] redit Apostolus ad illud quod dixerat, *κρινθήσονται*, et ei suum tempus assignat. Est autem positum ἥτε pro ἐν ᾗ [qua], sicut cum Latini dicunt *habebat domi unde disceret*, id est, ex quo. Et in Manuscripto pro ἥτε hic est ἥ, sensu eodem.

Τὰ κρυπτά τῶν ἀνθρώπων, occulta hominum] Id est, etiam τὰ κρυπτά, ὁρῶντα. Sic et 1 Cor. 4: 5. Thales interrogatus, *Ecquis Deo latere posset male agens*, dixit, *Ne cogitans quidem.*

Nam

*Nam scelus intra se tacitum qui cogitat ullum,
Facti crimen habet,*

ait Invenalis, probans hoc ipsum historia de Herodoto deprompta.

Κατὰ τὸ εὐαγγέλιόν μου, διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ, secundum Evangelium meum per Iesum Christum] Id est, per Iesum Deus iudicabit de hominum factis ac cogitatis, plane sicut ego hoc omnibus populis annuntio. Vide Act. 10: 42, 17: 31, 2 Tim. 4: 8. Locutio illa κατὰ τὸ εὐαγγέλιόν μου pari sensu est 2 Tim. 2: 8. Bene autem hic *Evangelium* interposuit, quia sola ratione constare non poterat per quem Deus esset iudicaturus. Huic autem veritati Paulus fidem adatruebat miraculis.

17. *Ἰδὲ, σὺ Ἰουδαῖος ἐπονομάζῃ, ecce, tu Iudaeus cognominaris]* Quod nomen erat religionis eo tempore et significabat *μωσθεῖον*, unius Dei cultorem, qui non modicus honos. Vide infra 28. Simul alluditur ad vecis originem. Philo de Allegoriis: Τοῦ μετ' αὐτὴν ἐξομολογουμένου ὁ Ἰουδας σύμβολον [*Itaque Iudas confitentem significat*]: quod et mox eodem libro repetit. Et libro de Plantatione: Καλεῖται δὲ Ἰουδας, ὅς ἐρμηνεύεται κυρίῳ ἐξομολόγησις [*Vocatur autem Iudas, quod est, si interpretare, Domino confessio*]. Ideo Iohannes in Apocalypsi negat eos revera esse *Iudaeos*, qui se sic appellabant, 3: 9.

Καὶ ἐναντακλίῃ τῷ νόμῳ, et ianiteris Legē] Ianiteris, *prw*. Nam *prw* vertitur ἐναντιπρόσθαι, ut Ezech. 29: 7. Eundem sensum habet τὸν Esai. 48: 2, quod per ἀντιστηρῖσθαι vertunt LXX. Multum praesidii in eo ponis quod *Legem habeas a Deo datam*. Vide infra 23.

Καὶ ναυῶσαι ἐν Θεῷ, et gloriari in Deo] In eo multum tibi places quod unum verumque Deum noris. Respici videntur verba Esaiæ 45: 25.

18. *Καὶ γινώσκεις τὸ θέλημα, et nosti voluntatem]* Quid Deus fieri velit non ex rationis vanae collectione, sed et ex libris Mosis et Prophetarum didicisti.

Καὶ δοκιμάζεις τὰ διαφέροντα, et inquiris in licita] Sic et Phil. 1: 10, εἰς τὸ δοκιμάζειν ὑμᾶς τὰ διαφέροντα [*ut inquiratis in licita*]. Uterque locus respicit ad locum Legis de fissis ungulis, cuius mysticus sensus est scilicet, distinguere a nobis debere licita et illicita, quae multos

fallunt arcto limite. Sic eam Legem explicat Philo libro *περὶ γεωργίας* [*de agricultura*], additque id non sufficere, nisi et rulinemus, id est, ostendamus nos meminisse ubi opus est. Barnabas non longe abit cum τὰ δίχληα [*bifida*] interpretatur, approbante et Alexandrino Clemente Strom. V, *Τοὺς μελετῶντας ὃ ἔλαβον διάταγμα ῥήματος* [*Meditantes illud quod acceperunt verbi praeceptum*]. Idem Barnabas hoc praeceptum refert ad cognitionem utriusque seculi, ut et Origenes ad Lev. 11.

Κατηχούμενος ἐκ τοῦ νόμου] Quippe a prima aetate edoctus ex Legge, illa scilicet discrimina liciti et illiciti, ut hic recte sumit Syrus. *Κατηχεῖν* est *נרשן*, *κατήχησις* *κινρש* Rabbiniis. Habes hoc verbum Luc. 1: 4, Act. 18: 25, 1 Cor. 14: 19, Gal. 6: 6.

19. *Πείποιθάς τε*] Tibi ipse persuades. Rabbinos praecipue compellat qui et *עורר* Hebraeis, id est, *videntes*.

Σεαυτὸν ὁδηγὸν εἶναι τυφλῶν, te esse ducem coecorum] *Te esse a quo omnes Gentes doceri possent*. Ut bene exprimat haec persuasio, Iudaeis hic adscribantur, ex ipsorum iudicio, tituli magnificentissimi, Gentibus vilissima nomina. Re ipsa Deus illis Iudaeis dicere poterat, *Quis coecus nisi servus meus?* ut est Esai. 42: 18, et *ὁδηγοὶ τυφλοὶ τυφλῶν* [*coeci coecorum duces*] Matth. 15: 14. Nam et si quos ex Gentibus faciebant proselytos, eos nihilo faciebant aut institutione sua aut exemplo meliores, imo peiores etiam ob inanem in ritibus fiduciam, Matth. 23: 15.

Ὡς τῶν ἐν σκότει, lumen eorum qui in tenebris sunt] Multis verbis rem eandem exprimit Apostolos. Respiciat autem locum Esai. 45: 6, quem Iudaei etiam nunc interpretantur de semetipsis multos facientibus proselytos: et Rabbini ipsis vocantur *lux mundi*.

20. *Παιδευτὴν ἀφρόνων, eruditorem insipientium*] *עורר* [*ductorem dubitantium*], quo titulo librum inscripsi Maimonides.

Διδάσκαλον νηπίων, magistrum infantium] *עורר* *Infantes* intellige hic νεοφύτους [*novitios*] in Iudaismo Sic 1 Cor. 3: 1 *νηπιος*, qui νεοφύτος 1 Tim. 3: 6.

Ἐχοντα τὴν μόρφωσιν τῆς γνώσεως καὶ τῆς ἀληθείας ἐν τῷ νόμῳ, habentem formam scientiae et veritatis in Legge *Μόρ*

Μορφωσις, vel, ut Aquila loquitur, *μορφωμα* est *forma* rei quas conspiciuntur, *ἡ* aut *ἡ* *ἡ*, et ita sumitur 2 Tim. 3: 5. Transfertur ad animum significatio, quia rerum quas discimus velut figurae ei imprimuntur, eaeque res dicuntur in nobis *μορφοῦσθαι* [*formari*], Gal. 4: 19. Sic verbum *ἡ* vertitur *μορφοῦσθαι* Esai. 44: 13, et 1 Sam. 28: 14 *γινώσκειν* [*cognoscere*]. *Formam honesti, formam veri boni* dixit Cicero; *mentes formare studiis*, Horatius; *artibus informare aetatem*, Cicero. *Τῆς γνώσεως καὶ τῆς ἀληθείας* pro *τῆς γνώσεως τῆς ἀληθείας* [*scientias veritatis*], *formam notitias de ea veritate quas est in Logo*. Nihil detractum Legi vult Paulus, agnoscit eam esse veram, id est, *vere a Deo datam*.

21. *Ὁ οὐκ διδάσκων ἑταρον, σεαυτὸν οὐκ διδάσκεις*, qui ergo alium doces, te ipse non doces? Est *πλοκή* [*copulatio*]: nam *docere* secundo loco significat *semet ad faciendum excitare*. Dicebant, et non faciebant, Matth. 23: 3. Conveniebat illis proverbium:

Ἄλλων ἰατροὺς αὐτὸς ἔλκει βρῶν.

[*Ulceribus ipse, medicus aliorum, scates*].

Cui simile est Luc. 4: 23. Philemon eum sensum sic explicat:

Τοὺς ἰατροὺς οὐκ ἔγω·

Ἦτις ἐγκατείας ταῖς ποσοδαῖς ἐν ἐσόδῳ

Πάντας λαλοῦντας, εἰς ἐπὶ πάντας ἀποδοῦναι τι,

Αὐτοὺς ποιοῦντας πάνθ' ὅσα οὐκ εἶναι ποτε.

[— *A Medicina argumentum est in promptu situm,*

Præcepta videas quos dare invalentibus

Victus severè: at ipsi si in morbo cubent,

Eadem illa facere, quae aliis interdixerant.]

Iosephus in sua allocutione ad Iudaeos quae est Belli Iudaici V. 26, *Τῶν δὲ τί τῶν εὐλογηθέντων ἐκ τοῦ νομοθέτου πέπρακται;* [*Vobis vero, quid ex benedictis a Legislatore peractum est?*]

Ὁ κηρύσσων μὴ κλέπτει, κλέπτει, qui praedicans non furandum, furaris [*Κηρύσσειν est palam aliquid docere*, ut Matth. 3: 1, 4: 17, 10: 27, in Syriaco *ῥῥ*. Infinitivum illud *κλέπτειν* hic valet pro gerundio. *Furari* et vetus et frequens inter Hebraeos, Ps. 50: 18, Prov. 29: 24. Cum haec scriberet Paulus, recens erat memoria Asinaei et

et Asilaei in Babylonia Iudaeorum, ad quos ingens multitudo confluerat, qui omnes non nisi ex rapto vivebant, Iosephus Antiq. XVIII. 12. Non multo post Sacerdotium familiarum principes fraudatis minoribus Sacerdotibus decimas sibi totas abstulere, Iosephus XX. 6, et exorti sicarii rapinis ubique grassantes, Iosephus XX. 7. Iosephus quoque dicto loco, de Bello V. 26, *κλοπὰς καὶ ἀρπαγὰς* [furta et rapinas] Iudaeis exprobrat.

22. *Ὁ λέγων μὴ μοιχεύειν, μοιχεύεις, qui dicit non in-
chandum, moecharis*] Et hoc vitium non minus frequens ab antiquo, ut apparet dicto iam Psalmi loco, Ier. 5: 8, Mal. 3: 5. Thalmudici libri ostendunt plurimos Rabbinos huic et affinis vitiis illigatos fuisse, Akibam, Meirum, Chaninam, Eleazarum. Hi fructus facere fiducia in solis ceremoniis collocatae. Iosephus inter crimina quae popularibus suis dicto loco exprobrat ponit et *μοιχείας*. Et libidines Magistrorum inter Iudaeos attingit et Iustinus cum Tryphone disputans.

Ὁ βδελυσσόμενος τὰ ἰδωλά, qui abominaris idola] *Ἰδωλά* proprie sunt *imagines*: sed eam vocem usurpant Iudaei Hellenistae cum de Diis Gentium agunt, quae *imagines* tantum eorum existunt, res non existunt. Eodem Deos vocabant *βδελύγματα*, quae voce verti solent Hebraeae voces *עֲצָבִים*, *עֲבֹתָיִם*, *עֲבָדִים*, *עֲבָדִים*. Vide quae dicta ad Matth. 23: 15.

Ἱεροσυλεῖς, sacrilegii facis] Non multum distat falsos Deos colere et verum spoliare, quod faciebant Sacerdotes non offerendo ex proventibus ea quae Lex Dei ipsis praecipiebat, aut certe non qualia oportebat, Mal. 1: 8, 12, 13, 14, 15: 10, ubi dicta vide. Iosephus dicto loco ad Tertium ab Iudaeis multis modis profanatum.

23. *Ὅς ἐν λόγῳ ναυχᾷται, qui Lege gloriaris*] Ut supra 17.

Διὰ τῆς παραβάσεως τοῦ νόμου τὸν Θεὸν ἀτιμάζεις] *Παράβασις* est *ἥν*, *notabilis violatio Legis*. Est autem *ἀντίθετον* [oppositio] valde *ἐμφατικόν* [affictum], *Deum de-
cuius Lege gloriamini, quantum in vobis est, ignomini-
afficitis.*

24. *Τὸ γὰρ ὄνομα τοῦ Θεοῦ δι' ὑμᾶς βλασφημεῖται ἐν τοῖς ἔθνεσι, nomen enim Dei per vos blasphematur inter Gen-*

tes] Non allegat idcirco, nempe nota Iudaeis quibus haec scribuntur, Esai. 52: 5, Ezech. 36: 20, ubi est *וְהָיָה שְׁמִי יְהוָה, לְבִלְבָּלָאֵם* [polluerunt nomen sanctum meum]. Dicebant Gentes, Ecce qualis religio quae talem vitam parit? Error *παρά τὸ μὴ αἴτιον ὡς αἴτιον* [quo quae res non est causa causa habetur]. ..

25. *Περὶτομή μὲν γὰρ ὠφελεῖ, circumcisio enim prodest*] Ut pars obedientiae legalis, qua se solutos nondum intelligebant Iudaei: nec id urget Paulus.

Ἐὰν νόμον πράσσης, si Legem observes] Vere dixit Origenes vocem *νόμον* varie usurpatam epistolam hanc obscuriorem facere: verum ea ambiguitas ex praecedentibus et consequentibus distinguenda est. Hic, ex his quae praecessere commate 14, apparet intelligi illa praecepta quae perpetuam ac naturalem in se honestatem continent, et ex illo fonte in Legem etiam Mosis deducta sunt, ut *Deum cole, Ne furator, Ne moschator*. Subintelligendum praeterea, *Si haec facias, animo bene emendato*, sine quo nulla opera Deus probat, ut iam ante vidimus.

Ἐὰν δὲ παραβάτης νόμου ᾖ, si autem Legem transgrederis] Nempe in gravioribus illis quorum exempla iam posuerat. *Παραβάτης γὰρ* Ezech. 18: 10, secundum Symmachi versionem, id est, *Legirupa*.

Ἡ περιτομή σου ἀκροβυστία γέγονεν, circumcisio tua praeputium facta est] Non plus tibi praderit quam si praeputium adhuc haberes. Est idem loquendi genus quod supra 14, planeque idem est ac si dixisset, *ἡ περιτομή σου εἰς ἀκροβυστίαν λογισθήσεται*, sicut iam loquetur Paulus in opposito membro. Vide quae diximus in Prolegomenis ad hanc epistolam. Quod Graeci dicunt *ἀκροποσθίαν* et Latini *praeputium*, quasi *πρὸ πόςθιον*, id Hellenistae dicunt *ἀκροβυστίαν* Gen. 17: 11, 14, 23, 24, 25, 34: 14, Exod. 4: 25, Lev. 12: 3, Ios. 5: 3, 1 Sam. 18: 25, 27, 2 Sam. 3: 14, Jer. 9: 24, 1 Macc. 1: 16, a nomine *ἀκρόβυστος* quod significat *summa parte obstructum*, unde et verbum fit *ἀκροβυστεῖν*, Lev. 19: 23.

26. *Ἐὰν οὖν ἡ ἀκροβυστία, si igitur praeputium*] Est hic Synecdoche partis pro toto: nam per *praeputium* homo intelligitur qui praeputium in se habeat. Sic infra 3: 30, 4: 9, 15: 8 *περιτομή* [circumcisio] est homo circumcisi.

Τὰ

Τὰ δικαιώματα τοῦ νόμου, *instituta Legis*] Apostolus hic explicat quid modo intellexerit per νόμον, nempe πᾶς quod verti δικαιώματα solet, nec ab Interpretibus tantum, sed et a Iosepho; et ubi accurata locutio servatur, significat ea quae suapte natura honesta sunt, ut diximus Luc. 1: 6, et lib. I cap. 1 § 9 de Iure Belli ac Pacis.

Φυλάσσει, *custodiat*] *Sedulo observet*, ut Matth. 19: 20, Act. 21: 24, Gal. 6: 13, et subintellige rursus, corde mundato, quales olim Iethro, Naaman, forte et Cyrus et Darius; postea Centuriones duo in Evangelio et Actis, aliique multi.

Οὐχὶ ἡ ἀκροβυστία αὐτοῦ εἰς περιτομὴν λογισθήσεται, *nonne praeputium illius in circumcisionem reputabitur*] Tantundem illi valebit status incircumciscus quantum alteri, qui circumcisioni obligatus est aut obligatum se putat, status circumciscus. Idem ius Actio quod Titio.

Tros Tyriusque mihi nullo discrimine agetur.

27. Καὶ κρινεῖ ἡ ἐκ φύσεως ἀκροβυστία, *et iudicabit id quod ex natura est praeputium*] Κρινεῖ, id est, *comparatione sui tuam culpam evincet*. Sic Ninivitae et Regina Saba κατακρινοῦσι *damnabunt* Iudaeos, Matth. 12: 42, ubi dicta vide. Sic Νοῦ κατακρινεῖ τὸν κόσμον [*damnabit mundum*], Hebr. 11: 7. Ἐκ φύσεως hic dictum ut supra ἐξ ἐριθείας [*ex contentione*] 8, et per φύσιν intelligitur *rectus usus rationis*, ut supra 14. Sensus est: *Praeputiatius is qui rectam rationem ducem sequitur*. Nec aliter hic accepit Syrus.

Τὸν νόμον τελούσα, *legem servans*] Id est, τὰ δικαιώματα τοῦ νόμου [*instituta Legis*], et τελεῖν hic idem quod modo φυλάσσειν, id est, *effectum dare*. Nam πᾶν Hebraeum per τελεῖν, ἐπιτελεῖν, συντελεῖν verti solet.

Σὲ τὸν διὰ γραμματος καὶ περιτομῆς παραβάτην νόμον] Hic διὰ idem est quod modo ἐκ vel ἐξ, et supra 7 κατὰ, id est, significat adiunctum; et potest per praepositionem cum exprimi, ut et infra 4: 11, 14: 20, 2 Cor. 3: 11. *Te qui Legem violas cum habeas et scriptum Legis et circumcisionem. Scriptum Legis efficaciter dixit, quasi diceret, Lex tibi nihil aliud est quam Scriptura. Ostendis eam te habere legendo, non agendo. Es νομιμὸς [Legisperitus], non νόμιμος [Legis observator].* Sic fer-

me

me vim ac potestatem Legis verbis opponit Celsus Iuris-consultus. Cassiodorus: *Legem facere non est verba Legis exterius sequi, sed mentem et intentionem Legis obedienter implere.*

28. Οὐ γὰρ ὁ ἐν φανεροῦ Ἰουδαῖος ἐστίν] Construendum hoc cum eo quod sequitur, οὐ ὁ ἑκταῖνος οὐκ ἐξ ἀνθρώπων, ἀλλ' ἐκ Θεοῦ [cuius laus non ex hominibus, sed ex Deo]. Non is qui exterius Iudaeus est, utique is est quem Deus (de hominum iudicio hic non ago) probat ac laudat. Incipit hic ἔτι more Hebraeo, id est, sensum mysticum sensui vulgari opponere. Non multo aliter Arrianus Epictetorum II. 9, Λόγῳ Ἰουδαῖος, ἔργῳ ἄλλο τι [Nominis Iudaeus, re vera aliud quid]. Iudaeus palam is est qui a Iuda originem ducit eaque gloriatur, Esai. 48, qui se talem ostendit fimbriato habitu; de quo egimus Matth. 9: 20.

Οὐδὲ ἡ ἐν τῷ φανεροῦ, ἐν σαρκί, περιτομή, neque quae est palam, in carne, est circumcisio] Illud ἐν φανεροῦ exponit per ἐν σαρκί, id est, quae, si inquisitio fiat (ut olim post Antiochi tempora) in ipsa carne adpici potest. Non ea est quam Deus praecipue aut necessario probat. Sic et Eph. 2: 11, ὑπὸ τῆς λεγομένης περιτομῆς ἐν σαρκί [ab ea quae dicitur circumcisio in carne].

Ἀλλ' ὁ ἐν κρυπτῷ Ἰουδαῖος, sed qui clam Iudaeus est] Loquitur sic et Rabbi Israel. Deus, ut mens aeterna et optima, mentem potissimum spectat. Ἐν κρυπτῷ Ἰουδαῖος, id est, qui intus in corde Deum agnoscit, καὶ ἑξομολογῆται [et confitetur]. Alluditur enim ad originem nominis, ut supra diximus 17 et apparet Apoc. 3: 9.

Si Deus est animus, nobis ut carmina dicunt,

Hic tibi praecipue pura sit mente colendus.

Vide quae diximus ad Ioh. 4: 24 et in prolegomenis ad dicta Poëtica e Stobaeo et ad lib. IV De veritate Religionis Christianae. Ἐν κρυπτῷ, id est, in corde. Sic explicatius τὰ κρυπτὰ τῆς καρδίας [occulta cordis] 1 Cor. 14: 25, 1 Cor. 4: 2. Sic et τὰ κρυπτὰ, id est, cogitata; supra 16.

Καὶ περιτομή καρδίας ἐν πνεύματι, et circumcisio cordis in spiritu] Id est, per Spiritum, supple effecta, unde vocatur haec περιτομή ἀχειροποίητος [circumcisio non manu fac-

[*facta*] Col. 2: 11, quae faciat ut per Spiritum Deo serviatur, Phil. 3: 3. Haec est illa circumcisio quam et ipsi Prophetæ exigunt et a Deo expetendam docent, Deut. 10: 16, 30: 6, Ier. 4: 4. Philo libello de Circumcisione notat τὴν πρὸς καρδίαν ὁμοιότητα τοῦ περιτμηθέντος μέρους [*partis circumcisae cum corde convenientiam*], additque circumcisionem illam exteriorem σύμβολον [*symbolum*] esse ἡδονῶν ἐκτομῆς [*excisionis voluptatum*]. In libro vero de Sacrificiis et hoc addit: Περιτέμνεσθε τὰς σκληροκαρδίας, τὸδε ἐστὶ, τὰς περιττὰς φύσεις τοῦ ἡγεμονικοῦ, ὡς αἱ ἀμετροὶ τῶν παθῶν ἐσπειράν τε καὶ συνῆλξαν ὄρμαι, καὶ ὁ κακὸς ψυχῆς γιωγὸς ἐφύτευσεν ἀφροσύνη, μετὰ σπουδῆς ἀποκείρασθε [*Circumcidimini cordis duritiam, hoc est, excidite superflua mentis germina, prognata ex immoderatis affectibus, et coacta insitaeque in animam a malo agricola insipientia, quamprimum excidenda summo studio*].

Ὁὐ γράμματι, non littera] Non ea praecepit quam Legis scriptum praecepit. Plutarchus Numa: Ὡς οὐ καλῶς ἐν ἀνύχοις γράμμασι φορομένων τῶν ἀποφύγων ἢ λογισμῶ φασὶ μηδὲ τοὺς Πυθαγορικοὺς εἰς γραφὴν κατατίτεσθαι τὰ συντάγματα [*Neque enim recte arcana inanimentis litteris credi. Eadem ductos ratione nec Pythagoreos memorant praecepta sua scripto mandare*].

Ὁὐ ὁ ἔπαινος οὐκ ἐξ ἀνθρώπων, ἀλλ' ἐκ τοῦ Θεοῦ, cuius laus non ex hominibus, sed ex Deo est] Haec diximus cum iis quae hoc et superiori commate praecesserunt connectenda, quomodo et Syrus videtur accepisse. Homines de corde certo non indicant. Deus id novit et id praecepit, sicut efficit, ita et laude et praemiis prosequitur. Vide infra 4: 2, 9: 30, 31:

C A P U T III.

Τί οὖν τὸ περισσὸν τοῦ Ἰουδαίου, quid ergo praecipuum est Iudaeo] וְכִנּוּן Eccl. 6: 11. Obiectio interrogative proponitur. Si ita se res habet ut Deus sine ortus discrimine munditiam cordis solam approbet, Spiritūque suo et consequenter praemio coelesti dignam indicet, quid ergo praecipuum habet populus ille, quem Deus toties suum peculiariter populum vocat?

⁂

**Ἡ τίς ἡ ὠφέλεια τῆς περιτομῆς, aut quas utilitas circumcisionis*] *νεκρω* Gen. 37: 26, Ps. 30: 10. Si etiam praeputatus Deo mundus esse potest, cur ergo instituta fuit illa exterior circumcisio?

2. *Πολὺ κατὰ πάντα τρόπον, multum per omnem modum*] *Πολὺ* proprie respondet isti *περισσόν*, at *κατὰ σύνληψιν* [per complexionem] etiam membro secundo interrogationis. Hoc dicit: Eadem in utroque pietas apud Deum valet, sed ut ad eam perveniat Israelita sive circumciscus aliquis faciliores habet aditus.

Πρῶτον μὲν γάρ, primum quidem] *πρωτ.* Inchoatio sermonis, ut supra 1: 8, ubi similiter *μὲν* est sine *ἀνταποδότην* [redditivo]. Sermonem autem hunc hic non consummat Apostolus, sed differt in cap. 9: 4.

**Οτι ἐπιτεύθησαν τὰ λόγια τοῦ Θεοῦ*] *ῥπα* in Puhall, id est, *Hoc Iudaei habent praeceptum quod illis in custodiam data sunt Dei oracula*. Mos est Graecorum passiva construere cum eo casu quem regerent activa: quod et nostri scriptores saepe sequuntur, ac nominatim in passivo *πιστεύσθαι*, 1 Cor. 9: 17, Gal. 2: 7, 1 Thess. 2: 4, 1 Tim. 1: 11, Tit. 1: 3. *Λόγια τοῦ Θεοῦ* *ἡ* *πρωτ.* dicuntur recte omnia dicta a Deo profecta, ut Sap. 16: 11, Sir. 36: 12, et *λόγια ζῶντα* [verba vitae] Act. 7: 38. Sed hic proprie significari videntur oracula Messiam praemonstrantia, quorum indicio Iudaei facilius quam Gentes eum agnoscere potuerunt: quod et infra 21, 22 explicatius dicit Apostolus. Vide Ps. 119: 38, 58, in quibus locis in Graeco est *λόγια*. Ea ipsa sunt quae saepe Paulus vocat *ἐπαγγελίας* [promissiones] tum in hac epistola, tum in illa ad Galatas. Quantum vero hoc sit beneficium, intelligi potest ex iis quae dicuntur Eph. 3: 2.

3. *Τί γάρ, εἰ ἠπίσθησαν τινες*] Quasi dicat: *Quid tum si illi beneficio usi non sunt? non ideo id beneficium esse desiit.* *Ἀπιστεῖν* [non credere] hic, ut Marc. 16: 16, Act. 28: 24, significat culpam non communem humano generi, sed specialem, et Dei ope, si ea non negligatur, evitabilem: de qua re diximus aliquid in Annotatis ad finem lib. II de Veritate Religionis Christianae. Manuscriptus hic habet *ἠπείσθησαν* [non paruerunt] non male: *τινές* autem dixit Apostolus cum dicere potuisset *plerique*.

Ita solet χαριεντίζειν [locutionem emollire]. Simile habes infra 11: 17 et Hebr. 3: 16.

Μὴ ἡ ἀπίστια αὐτῶν τὴν πίστιν τοῦ Θεοῦ καταργήσῃ, num illorum Dei fidem delebit] Quod hic de Deo usurpat Paulus, idem de Christo 2 Tim. 2: 13, Ἐὶ ἀπιστοῦμεν, ἐκείνος πιστὸς μένει [Si non confidimus, ille fidelis permanet]. Deus promiserat Abrahamo, Isaaco, Iacobo posteritatem ipsorum sibi peculiari curae fore: fecit hoc tum aliis rebus, tum Messiam illis promittendo et praefigurando. Exhibuit talem: ipsi eum secuti non sunt, nempe plerique; quomodo totum hoc caput intelligendum est. Vide Ioh. 1: 11. Subintellige: Quid mirum ergo si ad Gentes se transtulit?

Μὴ γένοιτο, absit] Est valde aversantis, μήποτε. Vide quae dicta Matth. 10: 22.

4. Γινέσθω δὲ ὁ Θεὸς ἀληθής, πᾶς δὲ ἄνθρωπος ψευδής] Sensus est, Appareat Deus constans in promissis, etiamsi vel omnes homines fidem fallant. De hoc comparativo genere loquendi egimus ad Matth. 5: 18. Esse pro apparere frequens in Hebraeorum libris, ut infra 26. Deinde verax pro eo qui sit bonae fidei, mendax pro eo qui malae. Et ita hic sumendas voces ostendunt praecedentia, et pollatio illius quem adduximus ad Timotheum loci, ubi πιστός idem est quod hic ἀληθής [verax]. Et plurimis locis veteris Testamenti פק et פקו, quod proprie ἀληθῆ sonat, vertitur πιστός. Graeci et Latini dicunt ψεύδεσθαι et mentiri eum qui fidem fallit. Deut. 32: 4, פקו פק, in Graeco Θεὸς πιστός, in Latino Deus fidelis.

Καθὼς γέγραπται, sicut scriptum est] Omnino hoc ad sequentia referendum. Similis locutio Act. 7: 42, 15: 1 et hic supra 1: 17, infra 10, 8: 36, 9: 13, 33, 11: 8, 15: 3, 9, 21, 1 Cor. 2: 9, 10: 7, 2 Cor. 8: 15, 9: 9.

Ὅπως ἂν δικαιωθῇς ἐν τοῖς λόγοις σου, ut iustificeris in sermonibus tuis] Sunt ipsa verba LXX Interpretum Ps. 51: 6, quos et Paulus et Lucas multum sequuntur. Δικαιωθῇς hic est pro Hebraeo פקח in Kal, id est, iustus appareas. Sic enim id verbum sumi diximus in prolegomenis ad hanc epistolam; estque id congruens quod modo diximus de voce γινέσθω. Ἐν τοῖς λόγοις prae in actionibus tuis, Hebraea locutio.

K

Kai νικῆσθαι ἐν τῷ κρίνεσθαι σε, et vincas si iudiceris] LXX et Paulus sensum bene expressere. Verbum in Hebraeo est כָּחַן, id est, *purus appareas*: qui autem purus apparet in lite, is vincit. *Si iudiceris*, id est, si homines de te iudicare velint, ut clare hic Syrus. כָּחַן, quod est in Hebraeo, potest exponi aut *dum tu iudicas* aut *dum aliquis de te iudicat*: nam nomen saepe apud Hebraeos in verbis subauditur, maxime in infinitivis gerundive positis. Et posteriorem sensum sicut Graeci praeferunt, ita et Apostolus. Sensus est: Vocavit Deus Gentes ad Evangelium, sed post longam Iudaeorum contumaciam. Quid iniuriae eis fecit? Salvum illis fuit suum privilegium.

5. *Εἰ δὲ ἀδικία ἡμῶν, si autem iniquitas nostra]* Et hic μίμνησς [*imitatio alieni sermonis*]: nam ipsa verba Iudaeorum qui Romae erant repetit Paulus. Obiectio autem haec Iudaeorum inde maxime fluebat, quod Gentes quae idololatriae aliaeque vitiis immersae fuerant, dicerentur a Deo adoptatae: qui id credunt, aiebant illi, tuto peccare possunt. Est eadem obiectio Celsi verbis apud Origenem: et hic quidem Apostolus duntaxat ostendit quod infertur esse impium, responsum autem differt in cap. 6. Estque idem cum illo Origenis, Spectandas Gentes non quales fuere, sed quales nunc sunt. Interim et hoc ostendit, Iudaeos illo tempore nihilo Gentibus fuisse meliores. Praeterea docebant Apostoli, nihil Deo gloriosius, quam quod omnes Gentes ad se vocasset. Ei autem rei occasionem datam ex Iudaeorum contumacia. Ex his duabus rebus verissimis natae sunt falsae illae obiectiones et calumniae quas hic refutat Apostolus.

Θεοῦ δικαιοσύνην συγίζηαι, iustitiam Dei manifestat] Id est, *spectabiliorem facit*, ut infra 5: 8. Sic et *συγίζαναι* pro *testatum facere* usurpat Demosthenes, et Hesychius *συγίζαναι* exponit *φανερῶν* [*manifestare*]. Magna Dei bonitas quod Gentes etiam cordi sibi esse ostendit.

Τί ἐροῦμεν, quid dicemus] Id est, An ideo hoc dicimus quod nobis falso obiiicitur? Vide infra 6: 1,

Μὴ ἕδικος ὁ Θεός ὁ ἐπιτιμῶν τὴν ὀργήν] *Μὴ*, id est, *nonne* ꝑ. *Nonne Deus cum nos punit* (est enim ὀργή [*ira*] pro poena μετανομία [*transnominatio*] frequens nostris)

tris) *inturiam nobis faciet?* Sic dicitur ἐπιφερόν αιτίας [*causam inferebant*] Act. 25: 18, θλίψιν [*vexationem*] Phil. 1: 16. Hoc autem eo pertinet quod dicebant Apostoli Deum ab Iudaeis desertum vicissim ipsos abdicaturum a tutela sua, unde maxima mala essent ventura.

Κατὰ ἄνθρωπον λέγω, *secundum hominem dico*] וְכִנְיָ מִן בְּנֵי אָדָם [*sermo meus secundum morem filiorum hominis*] ut loquuntur Magistri; aut וְכִנְיָ מִן בְּנֵי אָדָם [*secundum rationem filiorum hominis*] ut est Eccl. 3: 18, id est, cum quaestionem istam proposui, usus sum verbis quorundam apud vos. Sic impiorum verbis utitur Salomo in Ecclesiaste. Simile loquendi genus 1 Cor. 9: 8; Gal. 3: 15. Sic ἀνθρώπινον λέγω [*humanum dico*] infra 6: 19, utor vulgo tritis loquendi modis. Sic ferme κατ' ἄνδρα dixit Aeschylus Agamemnone. Κατ' ἄνθρωπον Chrysippus tertio libro de Iustitia, citatus a Plutarcho de Stoicis sibimet contradicentibus.

6. Μὴ γένοιτο, *absit*] Vide supra 4. Sed praeterea hic respicitur locus Gen. 18: 25, ubi in Hebraeo est וְלֹא יָחָל [*absit a te*]: nam et sequentia inde sumpta sunt.

Ἐτελὶ πῶς κρινεῖ ὁ Θεὸς τὸν κόσμον, *alioquin quomodo iudicabit Deus mundum*] Id est: Nullo modo possumus Deum iniustum imaginari quem cum Abrahamo iudicem mundi agnoscimus. Haec verba et quae praecessere κατ' ἄνθρωπον λέγω et μὴ γένοιτο, pariter per παρενθεσιν [*interpositionem*] legenda sunt: nam obiectionem coeptam inde persequitur.

7. Εἰ γὰρ ἡ ἀλήθεια τοῦ Θεοῦ, *si enim veritas Dei*] Hic continuatur coepta μίμησις [*alieni sermonis imitatio*]. Et ἀλήθεια hic est bona fides, sicut ἀληθὴς supra fidei tenax.

Ἐν τῷ ἐμῷ ψεύσματι, *per meum mendacium*] Et ψεῦσμα hic est infidelitas, quomodo ψευδὴς supra infidus: et ἐν pro per.

Ἐπερίσσευσεν] *Abundantior fuit*, id est, *abundantior apparuit* secundum ea quae diximus supra 4.

Εἰς τὴν δόξαν αὐτοῦ, *in gloriam ipsius*] Unde maiori Dei gloria, nempe ex Gentium vocatione.

Τί ἐγὼ ὡς ἁμαρτωλὸς κρινομαι, *quid adhuc et ego tanquam peccator indicor*] Quasi diceret: Non debet Deus queri de eo quod ad gloriam eius pertinet.

8. Καὶ μὴ (καθὼς βλασφημούμεθα, καὶ καθὼς φασὶ τινες ἡμᾶς λέγειν) ὅτι ποιήσωμεν τὰ κακὰ, ἵνα ἔλθῃ τὰ ἀγαθὰ; *Et cur non (sicut calumniantur et sicut aiunt quidam nos dicere) agemus mala ut veniant bona?*] Rursus haec per parenthesin legenda sunt, Καθὼς βλασφημούμεθα καὶ καθὼς φασὶ τινες ἡμᾶς λέγειν· nam Apostolus tam foedam et calumniosam objectionem totam recitare non potest, ut non bis detestando interloquatur. Et est transpositio, quales multae apud Hebraeos, μὴ ὅτι pro ὅτι μὴ, *cur non?* nam ὅτι pro *our* habuimus et Marc. 9: 11 et 28. *Cur non agemus mala, ut inde tantum bonum, Dei scilicet gloria, proveniat?* Paulus in parenthesi obiter testatur referri quidem hoc de se et Apostolis, sed per calumniam; quia Apostolorum verba non bona fide referebantur, sed vice eorum illegitima illatio. Et ex hoc loco exemplum ἀνθυποφορᾶς [subiectionis] dat Clemens Alexandrinus libro III.

Ὁν τὸ κρῖμα ἔνδικόν ἐστι, *quorum damnatio iusta est*] Non tanti facit hoc dictum Iudaeorum Apostolus ut opere solvat, satis habens id detestari et calumniam dicere, et quidem poena dignissimam: recte admodum. Nam et Aristoteles Nicomacheorum VI. 10 negat εὐβουλίαν [prudentiam] dicendam καθ' ἣν οὐ δεῖ μὲν τυγχάνει, οὐ μὲν τοι δεῖ οὐ ἔδει [qua, quas adipisci oportuit, adipiscimur, neque ea tamen qua oportuit via]. Sic Orestes patrem ultus, sed male, occisa per vim matre, ideo Furis agitur. Iustinus contra Tryphonem: *Εἰ γὰρ καὶ ὁ πατὴρ αὐτοῦ καὶ αὐτὸς παθεῖν ταῦτα αὐτὸν ὑπὲρ τοῦ ἀνθρώπου γένους ἐνέργησεν, ὑμεῖς οὐχ' ὥς γνώμη Θεοῦ ὑπηρετοῦντες τοῦτο ἐπράξατε* [Neque enim, si eum haec Pater eius pati pro hominum genere voluit, idque ut fieret ipse quoque effecit, vos etiam id egisse dicendum est, ut Divinae voluntati hac in re ministraretis]. Latenter praedicat hic Paulus Urbis et Templi excidium et populi dissipationem.

9. Τί οὖν, *quid ergo*] Hic Apostolus redit ad id quod tractare coeperat initio capitis.

Προεχόμεθα, *praecellimus*] Attica locutio pro προέχουμεν· προέχειν, *excellere*, apud Demosthenem et alios. In Glossario προέχειν, *excellere*. Quaestionem proponit, *An igitur nos Iudaei praecellimus Gentes?*

Ὅτι πάντας] Quaestioni apposite respondet. *Præcellimus, sed non per omnia.* Non eo usque, ut non tam nobis quam Gentibus necessaria fuerit Evangelii gratia, Solet interdum negativa universali particulae praeposita apud Hebraeos negare universaliter: sed id huius loco non convenit, nam restringit quod supra dixerat πολὺ [multum] esse τὸ περισσόν [amplius], nempe in quibusdam rebus, non in omnibus. Itaque οὐ πάντας valet hic ὅτι καὶ [non in omnibus].

Προφητευσάμεθα γάρ] Probat id quod iam innuit magis quam dixit, *Evangelii beneficium Iudaeis non minus quam Gentibus fuisse necessarium.* Προφητευσάμεθα, accusationem praestruimus, nempe 1: 17 de Gentibus, 2: 9 et deinceps de Iudaeis.

Ἰουδαίους τε καὶ Ἕλληνας πάντας ὑφ' ἁμαρτίαν εἶναι, *Iudaeos et Graecos omnes sub peccato esse]* Id est, non minus Iudaeos quam Gentes, cum Christus advenit, flagitiosissimae fuisse vitae, quamvis illi Legem, hi Philosophiam magistram accepissent. Ὅτι ἁμαρτίαν εἶναι hoc loco, ut ex sequentibus apparet, significat *gravibus vitiis addictos esse.* Qui talis est infra 7: 14 dicitur *παραμέρος ὑφ' ἁμαρτίαν [venundatus sub peccato]*: unde porro sequitur illud πάντας hic intelligendum non plane de singulis, sed de plerisque. Aristoteles Poeticorum capite 20: Τὸ γὰρ πάντες ἀντὶ τοῦ πολλοὶ κατὰ μεταφορὰν εἶρηται [Omnes enim pro plerisque per translationem dicitur]. Idemque dicit Hieronymus epistola CXLVI quae est ad Damasum, afferens loca Ioh. 10: 8, 1 Cor. 9: 22 Phil. 2: 21, quibus addi potest locus Ioh. 3: 11, 32 5: 26. Erant sane corruptissima illa tempora, quod de Iudaeis satis ostendit Iosephus, Iustinus contra Tryphonem adducens ex Psalmis quae iam sequuntur: de Romanis historiae et poemata. Attamen erant inter Iudaeos quidam, quales Zacharias, Elizabeth, Simeon, Anna et inter Gentes, quales duo Centuriones, alter in Evangelio, alter in Actis memoratus. Sed hi nihil nisi gutt in mari. Vide responsum Ad Orthodoxos CX. Non minus generaliter Fides loquitur apud Silium Italicum lib. I.

*Vis colitur, iurisque locum sibi vindicat ensis,
Et probris cessit virtus: en adspice Gentes;
Nemo insans; pacem servant commercia culpae.*

10. Καθὼς γάργραπται, *sicut scriptum est*] Tempora sunt talia, qualia olim a Davide et aliis descripta sunt. Sic et Christus Prophetarum verba usurpat, de aliis temporibus primum dicta, sed suis non minus convenientia. Vide Matth. 13: 14, Marc. 4: 12, Luc. 8: 10, Ioh. 12: 40; Act. 28: 26. Utitur autem hic Paulus diversis sententiis tum ex Psalmis, tum ex Esaia. Nec utique verba semper annumerans, sed sensum, qualem memoria ei suggererat, bene exprimens.

Οὐκ ἔστι δίκαιος οὐδὲ εἰς, *non est iustus quisquam*] Ps. 14: 1 et 53: 1, qui duo Psalmi ex parte hisdem verbis concepti sunt in Hebraeo. In Graeco Ps. 14 est: Οὐκ ἔστι ποιῶν χρηστότητα, οὐκ ἔστιν ἕως ἑνός [*Non est qui faciat bonum, non est usque ad unum*]. At in Ps. 53: Οὐκ ἔστι ποιῶν ἀγαθόν [*Non est qui faciat bonum*]. ὅτι Hebraeis omne quod *honestum* est significat, et sic Graeci saepe *iustitiae* vocem usurpant iuxta illud:

Ἐν δὲ δικαιοσύνῃ συλλήβδην πᾶς ἀρετὴ ἔστι.

[*Quippe in iustitia virtus comprehenditur omnis*].

Agit de iis qui apud Saulem erant.

Οὐκ ἔστιν ὁ συνιῶν, οὐκ ἔστιν ὁ ἐκζητῶν τὸν Θεόν, *non est intelligens, non est requirens Deum*] Brevius dixit quod diffusius in Ps. 14: Κύριος ἐκ τοῦ οὐρανοῦ διέκρυψεν ἐπὶ τοὺς υἱοὺς τῶν ἀνθρώπων, τοῦ ἰδεῖν εἰ ἔστι συνιῶν ἢ ἐκζητῶν τὸν Θεόν [*Dominus de coelo adspexit filios hominum, ut videat an sit intelligens aut requirens Deum*]. Quaerendus erat quasi cum lucerna vir bonus. *Intelligens* hic dicitur qui intellectu recte utitur, sicut impius in eodem Psalmo vocatur *insipiens*. *Quaerere autem Deum* dicitur, cui Deus cordi est.

12. Πάντες ἐξέκλιναν, *omnes declinaverunt*] Sic et in Graeco in Psalmis, *Vias devias iniere extra recti orbitam*.

Ἄμα ἡχρειώθησαν, *pariter inutiles facti sunt*] Et hoc ex Graeco. In Hebraeo נִכְשָׁן נִכְשָׁן *pariter putescunt*: quae autem talia sunt, esui sunt inidonea; sic illi nullo bono usui. Sic σαπρούς [*putridis*] opponuntur ἀγαθὰ εἰς χρῆσαν [*bona in usum*] Eph. 4: 29.

Οὐκ ἔστι ποιῶν χρηστότητα, οὐκ ἔστιν ἕως ἑνός, *non est qui faciat bonum, non est usque ad unum*] Hic Graeci in

Ps. 14 repetunt eadem verba quae initio habuimus et in Ps. 53, *Οὐκ ἔστι ποιῶν ἀγαθόν, οὐκ ἔστι ἕως ἐνός*. In Hebraeo, *οὐκ ἔστιν ἕως ἐνός* in hoc membro est, in priori non est. Quod ante dixerat David, id efficacius repetit tanquam rem sibi plane compertam. *Χρησότητα* aut *ἀγαθὸν ποιῶν* hic idem est quod *δικαίος* [*iustus*], supra *πύτων*, nempe *ὁ ἐργαζόμενος τὸ ἀγαθόν* [*qui bonum operatur*], ut supra locutus est Paulus 2: 10.

13. *Τάφος ἀνεσπόμενος ὁ λάφυξ αὐτῶν*, *sepulchrum apertum est guttur eorum*] Ex Ps. 5: 10, ubi in Graeco eadem quae hic verba. Describit hic Psalmus homines etiam in sanguinem calumniantes, quales in aula multi. *Sepulchrum apertum* est quod exspectat mortuum. Sic Chaldaeorum pharetras *sepulchra aperto* comparat Ieremias 5: 16. Pari modo eorum de quibus agitur *guttur*, id est, vox a gutture procedens, exspectabat mortuum aliquem videre. Sic Eprius Marcellus, *Quid tibi cum meis mortuis?* de iis quos accusando in mortem egerat loquens. Tales autem et Christianis erant Iudaei multi. Vide Acta Apostolica.

Ταῖς γλώσσαις αὐτῶν ἐδολιοῦσαν, *linguis suis ad dolum usi sunt*] Etiam haec verbotenus ex Graeco. Verbum *δολιοῦν* etiam alibi usurpant LXX, ut Num. 25: 17, Ps. 105: 25. In Hebraeo hoc loco est *רָפְיוּ*, id verbum Prov. 28: 23 vertitur *γλωσσοχαριτοῦν* [*lingua gratificari*]. Plerumque adulatores etiam calumniatores sunt. *Ἐδολιοῦσαν* est Boeotica terminatio. Sic legimus *εἰδοσαν*, *ἐμάθεσαν*, *ἤλθοσαν*, et similia. Sic *ἐλάβοσαν* 1 Macc. 11: 48.

Ἵὸς ῥεπίδων ὑπὸ τὰ χεῖλη αὐτῶν, *venenum aspidum sub labiis eorum*] Ex Ps. 140: 3, ubi eadem haec in Graeco. Qui sermone suo aliis nocent, dicuntur *habere venenum sub labiis*, ut apud Iacobum 3: 8. Peissimum autem venenum est aspidum, quod *ἀνίατον* [*insanabile*] esse tradit Aristoteles de historia Animalium VIII. 29. Lucanus lib. IX de aspidē:

— *Et crassi gutta veneni*

Decidit: in nullo plus est serpente coactum.

Nicander de eadem:

— *Καμάτου δ' ἄτερ ὄλλυται ἀνὴρ,*

Ἐπὶ γῶκαρ ἄγει βίότοιο τελευτήν.

Mo-

[— *Moritur laesus sine sensibus ullis,
Ad vitae finem somno deductus inerte.*]

Exemplum nobile in Cleopatra. Vide et Aelianum libro IX.

14. Ὡς τὸ σῶμα ἀρᾶς καὶ πικρίας γέμει, quorum os maledictione et amaritudine plenum est] Ex Ps. 10: 7, ubi in Graeco, οὗ ἀρᾶς τὸ σῶμα αὐτοῦ γέμει καὶ πικρίας. Videntur enim Graeci pro מרר legisse מרר, quomodo est Dent. 32: 32. Solent homines impii pios et exsecrari, et amarissimis iisque dolosis, id est, falsis maledictis impetere. Vide Matth. 5: 11, 44.

15. Ὅξεῖς οἱ πόδες αὐτῶν ἐκχέου αἷμα, veloces pedes eorum ad effundendum sanguinem] Ex Esaiæ 59: 7, ubi describit homines coævos Manassi: ubi LXX, Οἱ δὲ πόδες αὐτῶν ἐπὶ πονηρίαν τρέχουσι, ταχίνοι ἐκχέου αἷμα [Pedes eorum ad malitiam currunt, veloces ad effundendum sanguinem]. Paulus ὅξεῖς dixit pro ταχίνοι, pari sensu: nam et נר, quod hic in Hebraeo est, ὅξως vertitur Prov. 23: 28, et ὀξέως Esai. 8: 1. Nec aliter ὀξεῖς ἐπιτελέου [veloces ad perficiendum] apud Plutarchum. In Glossario, ὀξὺς, ὁ ταχὺς, pernix, velox.

16. Σύντριμμα καὶ ταλαπωρία ἐν ταῖς ὁδοῖς αὐτῶν, contritio et miseria in viis eorum] Eadem verba in Graeco dicti loci Esaiæ. Sensus est, Omnia per viam agunt. Verissimum hoc de Iudæis illorum temporum. Inde calamitatum causa.

17. Καὶ ὁδὸν εἰρήνης οὐκ ἔγνωσαν, et viam pacis non cognoverunt] In Graeco Esaiæ, Καὶ ὁδὸν εἰρήνης οὐκ οἶδασιν. Nihil faciunt quod cuiquam prosit. Hebraeis neci-re aliquis dicitur quod non curat, Ier. 4: 22 et supra 2.

18. Οὐκ ἔστι φόβος Θεοῦ ἀπέναντι τῶν ὀφθαλμῶν αὐτῶν, non est timor Dei ante oculos eorum] Sunt ista verba Graeca in Ps. 36: 1. Sensus est, Pietatem plane non respiciunt.

19. Οἶδμεν δέ, scimus autem] Quasi dicat: Res haec nota est iis qui sacris litteris operam dedere: ex quibus id docet Kimchi ad Ps. 14.

Ὅτι ὅσα ὁ νόμος λέγει, quaecunque Lex loquatur] Νόμου vox hic generalius sumitur, ut et Psalmos comprehendat et Prophetas, quomodo et Ioh. 10: 34, ubi hac de re egimus: ostendimusque vocem Hebraeam נאמא omne id significare quod hominem dirigit.

Τοῖς ἐν τῷ νόμῳ λαλεῖ, iis qui sub *Legē* sunt loqui] Id est, Iacobi posteris, aut proselytis qui Legem susceperunt. Hi enim dicuntur esse ἐν νόμῳ supra 2: 12, aut ἐπὶ νόμου infra 6: 15, vel ἐπὶ νόμον 1 Cor. 9: 20. Haec quoque regula, quanquam generaliter enunciatur, exceptiones sane habet, nempe nisi diserta mentio gentis aliquius extraneae praecesserit, ut, in Esaiæ loco, Chaldaeorum. Et alibi *onus Aegypti*, *onus Damascus*, *onus Edom*, *onus Ninives*.

Ἡνα πᾶν σῶμα φραγῇ, ut omne os obstruatur] Hoc idea attulit ut nihil habeant quo se tneantur, cum haec omnia illis conveniant quae veteribus Hebraeis Deus exprobravit, neque id negare possint. Est autem proverbium apud Hebraeos *פִּהּ נֶאֱרָם* Iob. 5: 15, et Ps. 107: 42, *iniquitati os occlusum est*. Pari sensu *occludere linguam*, Plauto in Milite. Hoc est ut sint ἀναπολόγητοι [*inexcusabiles*], ut supra 1: 20, 2: 1.

Καὶ ἐπόδικος γένηται πᾶς ὁ κόσμος τῷ Θεῷ, et debitor fiat omnis mundus Deo] Ἐπόδικος *ἄν*, debitor, poenarum scilicet. Plato saepe hanc vocem hoc sensu usurpat. *Omnis mundus*, id est, maxima pars hominum, ut 1 Ioh. 5: 19, poenas gravissimas meruit non sane ob aliquid agnatum, sed ob facta perfida et crudelia, qualia modo indicata sunt. Respicitur maxime, ut diximus, saevitia in Christianos.

20. Διότι ἐξ ἔργων νόμου οὐ δικαιοθήσεται πᾶσα σὰρξ ἐνώπιον αὐτοῦ, quare ex operibus Legis nulla caro coram illo iusta erit] Quod generaliter de hominibus dixerat, iam Iudaeos magis magisque premens aptat ipsis specialiter. Alludit quidem Apostolus ad id quod habemus Ps. 143: 2, sed argumento a minus credibili ad magis credibile. Si David, ut inter Reges non malus, et Legis apprime gnarus, fassus est de se sui que similibus, si vita sua, ex quo ad Legis notitiam pervenerat, inspiceretur a Deo, non posse eam Deo probari; quid de illis censendum eat, quos ipse David adeo exsecratur, et quibus similes sunt nostri temporis Iudaei? Οὐ δικαιοθήσεται in Hebraeo *פִּי אֵינִי* in Kal, *non erit*, id est, *non apparebit iustus*. Vide quae in prolegomenis ad hanc epistolam Πᾶσα σὰρξ in Hebraeo *כָּל בָּשָׂר* *omnis vivens*. Utraque vo-

ho

hominem significat. Vide Matth. 24: 22. Et in Davidis quidem verbis ista universalitas quomodo accipienda sit, ex supra dictis apparet. At Apostolus hinc infert Legem Mosis, in qua Iudaei plus aequo fiducia collocabant, ut vidimus supra 2: 17, per se spectatam, id est, seorsim ab iis quae ante Legem fuerant, non eas habuisse vires ut homines ad veram ac Deo placentem iustitiam perduceret, quippe cum Abrahamus sine Lege, Davidem sub Lege constitutum multum superaverit. Causa cur Lex tales vires non habuerit, est, quia promissa tantum continet unius vitae, hominis cuiusque spatio limitata, cum facta Abrahamo promissa ultra mortem eius in immensum se porrexerint, sub quibus et maius quiddam latere Abrahamus suspicatus est, sed pro ratione temporum tenuiter: unde et iustitia eius quamvis in corde sita ac Deo placens, tenuior tamen multo, fuit iustitia ea quam primorum temporum Christiani plerique per omne vitae tempus, nempe a Baptismo, exhibuere. Pro modo revelationis crevit fides, pro modo fidei puritas animi ad vitae. Ubi plus contulit Deus, plus etiam exigit. Aiunt Philosophi *multis actibus acquiri firmam quandam facilitatem*: ita enim Quintilianus vertit, quod Graeci *ἔξω* vocant. Sic et per actus multos Legi congruentes acquiritur iustitia quaedam inter homines valens, non autem illa interior, quam praecipue desiderat Deus, et quam solam dignatur Deus praemiis non terrenis, sed coelestibus aut potius supercoelestibus. Quare et Abenesdra in Opere Rhythmico de Lege, Legem vocat *principii* nomine,

Διὰ γὰρ νόμου ἐνέγνασις ἀμαρτίας, per Legem animi cognitio peccati] Ne quis putaret Legem plane fuisse inutillem, ostendit eius usum egregium, nempe quod notitiae illae actionum turpium, quas mali mores in Aegyptiaco maxime incolatu obliteraverant, manifesta voluntatis Divinae revelatione factae sunt rursus conspicuae. Natura aliquo modo indicat Divinam voluntatem; at multo magis revelatio tot fulta miraculis. Vide infra 7: 9. *Νόμος* ubi simpliciter a Paulo ponitur, *Legem Mosis* significat, ut 2: 12, 14, 23, 25. *Ἐνέγνασις* idem quod *γνώσις*, cognitio, aut paulo amplius, supra 1: 28, infra 10: 2, Eph.

1: 17, 4: 13, Phil. 1: 9, Col. 1: 9, 10, 2: 2, 3: 10, 1 Tim. 2: 4, 2 Tim. 2: 25, 3: 7, Tit. 1: 1, et apud Petrum aliquoties. Sic et ἐπιγινώσκουσιν est γινώσκουσιν, Matth. 7: 16, 20, supra 1: 32, et alibi.

21. *Nυνὲ δὲ ὡς ὁ νόμος δικαιοσύνη Θεοῦ παρέρχεται, nunc vero sine Lege iustitia Dei apparet]* Nunc vero, id est, nostris temporibus hac in parte felicissimis, *iustitia Dei*, id est, ea quae Deo summe placet, utpote ad summum perducta gradum, *apparet* rebus magnis, ex vita scilicet innocentissima Christianorum, *sine Lege*, id est, *etiam sine Lege*, etiam in illis qui ex Gentibus nulla intercedente Legis illius conditione vocati sunt et vocationi obtemperarunt. *Παρέρχεται, ἔρχεται, elare patet*, ut Ioh. 3: 21, 1 Cor. 4: 5, et alibi. Cordis quidem exactam notitiam solus habet Deus: sed Christianorum Apostolicae aetatis perpetuus vitae tenor ac malorum patientia talis erat, ut non credibile esset haec aliunde quam ex mundato corde proficiaci. Accedebant et Spiritus dona.

Μακροπορεύνη ἐκ τοῦ νόμου καὶ τῶν Προφητῶν, indicata a Lege et Prophetis] In illis oraculis de quibus locutus est supra 2. Idem sensus supra 1, 2. Verbum μακρορεύειν eodem significatu habes Act. 10: 43, Hebr. 7: 8. De re vide Ioh. 5: 39, 46.

22. *Δικαιοσύνη δὲ Θεοῦ, iustitia autem Dei]* Ἐναναφορά [repetitio].

Διὰ πίστεως Ἰησοῦ Χριστοῦ] Ostendit unde illa pietas nata sit, nempe *ex fide in Iesum Christum*, id est, in promissa eius vere coelestia, prae quibus omnia quae huius vitae sunt et vita ipsa nihili ducuntur, quod compendium est ad vitia omnia excindenda. *Fides Iesu Christi pro in Iesum Christum*. Sic *fides Dei* Maro. 11: 22, *fides nominis Iesu* Act. 3: 16, *fides Filii Dei* Gal. 2: 20. Nempe casus possessivus etiam efficientem causam et obiectum sive materiam circa quam designat. In Manuscripto planius est, *διὰ πίστεως ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ*. Fuit et in veteribus Patriarchia fides, sed non ea quae nunc requiritur, in Iesum ut *Christum*.

Εἰς πάντας καὶ ἐπὶ πάντας τοὺς πιστεύοντας, in omnes et super omnes qui credunt] Εἰς significat iustitiam illam

esse in credentibus, ἐπὶ etiam *apparere*. Fides in Christum ubi ad maturitatem suam pervenit, id est, cor implevit, parit illam admirabilem Deoque acceptissimam puritatem eandemque conservat. *Omnes*, id est, tam ex Gentibus natos quam ex Iudaeis. In manuscriptis nonnullis, et illo, quem saepe laudo, est tantum, εἰς πάντα τοὺς πιστεύοντας.

Οὐ γὰρ ἐστὶ διαβολή] *In hac re nullum est discrimen.* Sic explicat quod ante breviter dixerat, Τί οὖν; προσχόμεθα; οὐ πάντως [Quid ergo? Praecellimus? Non per omnia], supra 9, ubi dicta vide. Διατέλλειν respondet Hebraeo כח, discernere.

23. Πάντες γὰρ ἥμαρτον, *omnes enim peccaverunt*] Non mirum est Deum hac in re Gentes ab Iudaeis non distinguere, cum *omnes*, id est, utraque illa hominum genera gravissimis peccatis tenerentur. Sic ἀμαρτάνειν habuimus et supra 2: 12, et in Iohannis Epistola saepe.

Καὶ ὑπεροῦνται τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ, *et egent approbatione Dei*] *Ideo multum illis deest quo minus a Deo approbentur.* Ὑπερεῖσθαι est minus aliquo habere 1 Cor. 1: 7, 12: 24, 2 Cor. 11: 5, 12: 11, Hebr. 4: 1. Δόξα Θεοῦ est approbatio hominis quae fit a Deo, ut Ioh. 12: 43. Vide infra 4: 2.

Δικαιούμενοι δωρεάν, *iustificati gratis*] *Ad iustitiam vero perducuntur, etiam sine labore* qui ad minores virtutes, id est, Philosophicas requiri solet: Fides enim eius laboris compendium facit, ut in Paulo apparuit et in multis ex Paganismo conversis subitoque raptis ad martyrismum. ❧ proprie opponitur *impensae*, sed et *labor impendi* dicitur et *emi* aliquid labore. Epicharmus:

— Τῶν πόνων

Πωλοῦσιν ἡμῖν πάντα τ' ἀγαθ' οἱ θεοί.

[— *De suas*

Labore dotes esse venales volunt.]

Sed et magna pecunia constabant apud Iudaeos et Gentes sacrificia καθαρτικά [expiatoria]. Respicit Apostolus ad verba Esaiæ 55 in principio. Serviunt huic loco recte intelligendo verba Lactantii III. 26: *Da mihi virum qui sit iracundus, maledicus, effraenatus: paucissimis Dei verbis tam placidum quam ovam reddam. Da cupidum,*
ava-

avarum, tenacem, iam tibi eum liberalem dabo et pecuniam suam plenis manibus largientem. Da timidum doloris ac mortis: iam crucem et ignes et Phalaridis taurum contemnet. Da libidinosum, adulterum, ganeo-nem: iam sobrium, castum, continentem videbis. Da crudelem et sanguinis appetentem: iam in veram clementiam furor ille mutabitur. Da iniustum, insipientem, peccatorem: continuo et aequus et prudens et innocens erit: uno enim lavacro malitia omnis abolebitur. Tanta Divinae sapientiae vis est, ut in hominis pectus infusa matrem delictorum stultitiam uno semel impetu expellat, ad quod efficiendum non mercede, non libris, non lucubrationibus opus est. Gratis ista fiunt, facile, tuto, modo pateant aures, et pectus sapientiam sitiāt.

Τῇ αὐτοῦ χάριτι, διὰ τῆς ἀπολυτρώσεως τῆς ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, *per gratiam ipsius, per redemptionem, quae est in Christo Iesu*] Christus per obedientiam suam maxime in morte, et preces ei accedentes hoc a Patre obtinuit, ne is humanum genus gravibus peccatis immersum desereret atque obduraret, sed viam illis daret ad iustitiam perveniendi per Christum, Esai. 53: 4. Hoc ipsum, sicut vocatur *remittere peccata* Luc. 23: 34, ita et ἀπολυτρώειν aut ποιεῖν λύτρωσιν Luc. 1: 68, ἔλκει aut πῶς, id est, *liberare*, nempe a necessitate moriendi in peccatis, viam patefaciendo per quam exire ista liceret. Bene autem hanc liberationem adscribit bonitati Divinae, quia bonitatis Dei fuit Christum nobis dare, Ioh. 3: 16, infra 8: 32. Adde Eph. 1: 7.

25. Ὁν πρόέθετο ὁ Θεὸς ἱλασῆριον διὰ τῆς πίστεως ἐν τῷ αὐτοῦ αἵματι, *quem proposuit Deus propitiationem fidem in sanguine ipsius habendo*] Ἱλασῆριον, Πῶς in veteri Testamento dicebatur *tegmen Arcae*, cui insidens nubes quaedam a Deo immissa, certum faciebat populum de suo adversus eum favore, Lev. 16: 2, Num. 7: 89. Sic et Deus Christi preces illas ratas habendo, et propter eas mittendo Spiritum in Apostolos Ioh. 16: 16, ostendit se bene velle humano generi. Cum autem addit διὰ τῆς πίστεως, ostendit quomodo quisque effectum illius bonitatis, id est, iustitiam veram posset assequi, nempe *fidem habendo sanguini Christi*, id est, doctrinae per sanguinem

nem

nem Christi sancitae, sicut fœdera sanciri sanguine solebant. Vide Matth. 26: 28. Iustinus contra Tryphonem: Μηκέτι αἵματι τρώγων καὶ προβάτων ἢ σποδοῦ δαμάλειω καθαρισμένους, ἀλλὰ πίσει διὰ τοῦ αἵματος Χριστοῦ καὶ τοῦ θανάτου αὐτοῦ [*Neque amplius hircorum et ovium sanguine aut vitulae cinere sunt expiati, sed fide per sanguinem Christi et mortem eius*]. Et postea Pascha ait figuram fuisse Christi: Οὐ τῷ αἵματι κατὰ τὸν λόγον τῆς εἰς αὐτὸν πίσεως χρίσονται τοὺς οἴκους ἐαυτῶν, τοῦτ' ἔστιν ἐαυτοὺς, οἱ πιστεύοντες εἰς αὐτὸν [*Cuius sanguine, iuxta rationem nostrae in illum fidei, aedes suas, id est, se inungunt, qui in eum credunt*]. Sed in Manuscripto deest τῆς πίσεως.

Εἰς ἐνδειξιν δικαιοσύνης αὐτοῦ, ad ostendendam bonitatem suam] Referenda haec ad verbum quod praecessit προέθετο. Vocem autem δικαιοσύνης malim hic de bonitate interpretari quam de fide in promissis praestandis, quia quae sequuntur, non ad Iudaeos solos pertinent, sed etiam ad Gentes, quibus promissio nulla erat facta. Frequenter autem Hebraei πῦς et nostri δικαιοσύνην pro bonitate usurpant, ut 1 Sam. 12: 7, ubi πῦς misericordiae vertit Latinus, Ps. 36: 11, 2 Cor. 9: 9, 10, et alibi saepe. Vide quae diximus ad Matth. 6: 1. Graeci interpretes πῦς vel πῦς plerumque δικαιοσύνην vertunt: at ἐλεημοσύνην [*misericiordiam*] Deut. 6: 25, 24: 13, Ps. 24: 5, 33: 1, 103: 6, Esai. 1: 27, 28: 17, 59: 16, Dan. 4: 27, 9: 16. Iustinus seu quisquis est scriptor ad Diognetum bene sensum sic exprimit: Ἦλθε δὲ ὁ καιρὸς ὃν Θεὸς προέθετο λοιπὸν φανεῖσθαι τὸν ἐαυτοῦ χρηστότητα [*Venit autem id tempus quod Deus benignitati deinceps suas declarandas praestituerat*].

Διὰ τὴν πάρεσιν τῶν προγεγονότων ἀμαρτημάτων, 'Εν τῇ ἀνοχῇ τοῦ Θεοῦ] Id est, αὐτοῦ [*eius*], more Hebraeo, nomen pro relativo: et διὰ cum accusativo hic causam efficientem significat, ut in Hesiodo:

Ὅρτε διὰ βροτοὶ ἄνδρες ὁμῶς ἀφατοὶ τε φατοὶ τε.

[*Per quem pars hominum clari, pars nomine nullo.*]

Et διὰ τύχην [*propter Fortunam*], διὰ θεοὺς [*propter Deos*] apud Demosthenem; et διὰ τὸν πατέρα [*propter Patrem*] Ioh. 6: 57. Quanquam hoc loco sumi etiam potest pro

Χαρὶς ἔργων νόμον] *Sine operibus Legis*, id est, etiam si absint opera Legis, ut in Gentibus fiebat.

29. *Ἡ Ἰουδαίων ὁ Θεὸς μόνον; οὐχὶ δὲ καὶ ἔθνων; Ναὶ καὶ ἔθνων. An Iudaeorum Deus tantum? nonne et Gentium? Imo et Gentium*] Est hic ratio cur via per Legem non fuerit optima: quia non conveniebat tot populis: neque enim omnium populorum homines poterant venire sacrificaturi Hierosolyma. Θεὸς hic semel positum, sed in explicatione bis sumendam. *An Deus ille verus*, huius mundi et humani generis opifex, *vult tantum Deus*, id est, sospitator atque *ἐνεργέτης* [beneficus] esse, *Iudaeorum*, ut Iudaeorum multi existimant? Simile loquendi genus cui inest duplex vocis Dei significatio, substantiva et appellativa, apparet Luc. 20: 38, si conferas Matth. 22: 32, ubi quae a nobis dicta vide. Deum autem velle et coli a Gentibus, et iis vicissim summa bona conferre, apertissime praedictum erat Prophetis, ut Malachiae 1: 2 et aliis.

36. *Ἐκείνῳ εἰς ὁ Θεός, quandoquidem unus est Deus*] Hoc ita dictum est quomodo apud Poetam:

— Rex Iuppiter omnibus idem.

Sic et Eph. 4: 6 et Gal. 3: 20.

Ὁς δικαιοῦναι, qui iustificabit] Id est, *δικαιοῦναι*, futurum pro praeterito morbo Hebraeo. Frequentissimum id ubi notantur actus continui. Quid mirum, inquit, si summe bonus id agit ut alios bonos faciat?

Περίτομῃ ἐκ πίστεως, circumcisionem ex fide] Indaeos et natos et adscititios: *περίτομῃ* hic *ἱπὶ* qui circumcisi sunt, ut Gal. 2: 7, 8, 9; quomodo *ἀκροβυστία* [praeputium] supra 2: 26, et hic illico, ii qui praeputium retinent, id est, Gentes pleraque.

Καὶ ἀκροβυστίαν διὰ τῆς πίστεως, et praeputium per fidem] Apparet ex quod praecessit, et quod hic est *διὰ* idem valere. Per fidem purgantur corda. Vide quae in prolegomenis ad hanc epistolam dicta.

31. *Νῦν οὖν καταργούμεν διὰ τῆς πίστεως, Legem ergo destruximus per fidem*] Nova interrogatio continet objectionem. Si ita se res habebat, videri poterant Apostoli docere Legem fuisse inutiliter datam. *Καταργεῖν* proprie est inutilem reddere. Luc. 13: 7, per *μετάληψιν* [trans-

[transsumptionem] dicere rem aliquam esse inutilem, quale illud in Virgilio:

*Tum Phastontidas musco circumdat amaras
Corticis.*

Id est, circumdatas dicit. Item:

— *Quis humum florentibus herbis*

Spargeret aut viridi fontes induceret umbra?

Id est, sparsam humum et fontes indutos caneret. Vide et Ier. 1: 10. *Δὴ τῆς πίστεως ἐστ μετανοία* [transnominatio]: id est, per ea quae de fide praedicamus.

Μὴ γένοιτο] Longe absit, *ἡτ' ἢ*, ut supra 3: 4, 6, infra 6: 2, 15, 7: 7, 13, 9: 14.

Ἀλλὰ νόμον ἔστωμεν, sed Legem sistimus] Manuscriptus eodem sensu *ἱσχυόμεν, ἡτ' ἢ*, stare facimus, id est, honorem ei suum defendimus: sicut Latine dicimus: *Recto stat fabula talo*. Nimirum docebant Apostoli per *Legem* rectius agnoscere peccatorum turpitudinem, supra 20. Societatem civilem per eam fuisse servatam, et aliquatenus poenarum metu repressa ne erumperent vitia, Gal. 3: 23. In *Lege* promitti Christum, et iustitiam quam Christus attulit, supra 21. Ac sic pluribus modis *Legem* ducere nos ad Christum, Gal. 3: 24. Christum vero finem esse *Legi* propositum, infra 10: 4. Tertullianus De Pudicitia hunc locum citans addit: *Legem sistimus, scilicet in his quae et nunc novo Testamento introducta etiam cumulare praeepto prohibentur. Pro Non moechaberis, Qui viderit mulierem ad concupiscendum, iam moechatus est in corde suo: et pro Non occides, Qui dixerit fratri suo Racha, reus erit Gehennae. Quaesere an salva sit lex Non moechandi, cui accessit, Non concupiscendi?*

CAPUT IV.

Τί οὖν ἔστωμεν; Ἀβραὰμ τὸν πατέρα ἡμῶν εὐεργέταις κατὰ σάρκα] Iudaei, Maiorum suorum ac praecipue Abrahami virtutibus fisci, putabant, quomocunque viverent, se semper unos mansuros Dei populum, neque Deum tam rigide cum ipsis quam cum aliis acturum: quod et nunc sibi persuadent. Huius opinionis vestigia non obscura

habemus Matth. 3: 9, Luc. 3: 8, Ioh. 8: 33, 37, 39, 40. Huic noxiae persuasioni, sicut Iohannes Baptista et Christus occurrerant, ita et hic Paulus occurrendum censuit: et ita quidem ut in Iudaeos retorqueat sumptum ab Abrahamo argumentum. Ponenda interrogatio post ἐπομένῃ, ut infra 6: 1, *Quid est ergo quod dicimus? Nempe an dicimus, Abrahamum patrem nostrum consecutum (iustitiam scilicet, quae vox iam praecesserat) per carnem, id est, propriis viribus?* Quasi dicat, *minime vero.* Cuius negationis rationes deinde reddit. Caro opponitur Divinae revelationi, Matth. 16: 17, Gal. 1: 16. *Invenire* respondet Hebraeo נָסַח, quod saepissime qualemcunque *adeptionem* significat, ut Gen. 6: 8, 18: 3, 19: 19, 32: 5, 33: 8, et alibi saepe: quomodo et apud Iudaeos Hellenistas εὐρίσκω sumi notavimus Luc. 1: 30.

2. *Εἰ γὰρ Ἀβραὰμ ἐξ ἔργων ἰδικαιώθη, si enim Abrahamus ex operibus iustificatus est*] *Si iustus apparuit, πῶς in Kal, factis tantum externis, qualia per se praestare poterat.*

Ἐχει ναύχημα] *Habet in quo confidat aut unde laudem speret.* De voce ναυχᾶσθαι [*gloriari*] vide supra 2: 17, 23.

Ἀλλ' οὐ πρὸς τὸν Θεόν, sed non apud Deum] *Πρὸς* hic valet *apud*: diximus Ioh. 1: 1. Est aliquod ναύχημα iustum apud Deum, infra 5: 2, 3, 11, 1 Cor. 1: 31, 2 Cor. 10: 17, Phil. 3: 3. Qui ad civilem modum, id est, externa aliqua specie est innocens, laudem potest ab hominibus sperare temporariam, non illam aeternam a Deo: *ἀπέχει τὸν μισθὸν αὐτοῦ* [*recepit mercedem suam*], Matth. 6: 5. *Τὸ γὰρ μὴ ἀδικεῖν οὐκ ἔπαινος* [*Neque enim laus est, nemini esse iniurium*], ait Philostratus de vita Apollonii VI. 2.

3. *Τί γὰρ ἡ γραφή λέγει, quid enim dicit Scriptura*] Gen. 15: 6. Postquam narrata fuit Dei promissio facta Abrahamo de sobole, re ipsi insperata. Citat locum Paulus ex Graeco.

Ἐπίστευσε δὲ Ἀβραὰμ τῷ Θεῷ, credidit Abrahamus Deo] *Fidem Dei promissis habuit*: quod ipsum praesupponit (ut loquuntur scholae) egregiam existimationem et de potentia Dei, et de optima eius fide, unde et fiducia in Deum

Deum oritur. Philo in loci illius ex Genesi expositione in libro de Herede rerum Divinarum: *Μόνῳ Θεῷ χωρὶς ἑτέρου προσπαράληψεως οὐ ῥάδιον πιστεῦσαι, διὰ τὴν πρὸς τὸ θνητὸν ᾧ συνεζεύμεθα συγγένειαν* [*Soli Deo, nulla re assumpta alia, credere non est facile, ob cognationem quam habemus cum parte mortali, cui sociati sumus*]. Dicitur autem hic Abraham *ὅτι* per *πρόληψιν* [*anticipationem*], cum in Scripturis ad id tempus vocetur *ὅτι* Ἀβραάμ.

Καὶ ἐλογίσθη αὐτῷ εἰς δικαιοσύνην, et imputatum est illi in iustitiam] Sic et 1 Macc. 2: 52, Ἀβραάμ οὐκ ἐν πειρασμῷ εὗρέθη πιστός, καὶ ἐλογίσθη αὐτῷ εἰς δικαιοσύνην; [*Abrahamus nonne in tentatione inventus est fidelis, et imputatum est ei in iustitiam?*] id est, Deus pro re egregia, valdeque laudabili id habuit, ut in prolegomenis exposuimus ex loco Ps. 106: 30. Et merito sane, non quod in fide omnes sint virtutes quas Deus requirit, sed quod virtus maxima caeterarumque est mater et alitrix: *τελειωτάτην ἀρετῶν πίσιν* [*perfectissimam virtutum fidem*] dixit Philo dioto libro: et fine libri de Abrahamo, *τῶν ἐπαίνων τοῦ σοφοῦ κεφαλὴν* [*caput laudum sapientis*]: libro de Linguis, *τὴν ὀχυρωτάτην καὶ βεβαιωτάτην διάθεσιν* [*munitissimum et firmissimum habitum*]: sic libro de Coloniis, explicans illud *Ostendam: Εἰς μαρτυρίαν πίστεως*, ait, *ἣν ἐπίβουλεν ἡ ψυχὴ τῷ Θεῷ, οὐκ ἐκ τῶν ἀποτελεσμάτων ἐπιδεικνυμένη τὸ εὐχάριστον, ἀλλ' ἐκ προσδοκίας τῶν μελλόντων ἀρτηθεῖσα καὶ ἐκκρεμασθεῖσα ἐλπίδος χρηστῆς, καὶ ἀνευδοκίας νομίσασα ἤδη παρῆναι τὰ μὴ παρόντα, διὰ τὴν τοῦ ὑποσχομένου βεβαιωτάτην πίσιν* [*In testimonium fidei, qua haec anima Deo credidit, non propter representata gratias agens, sed exspectationi futurorum intentata et a spe bona pendens, dubio procul existimans iam facta se habere, quas nondum aderant, propter fidem pollicentis certissimam*]. Et libro de ipso Abrahamo: *Ἡ πρὸς τὸν Θεὸν πίσις παρηγόρημα βίου, πλήρωμα χρηστῶν ἐλπίδων, ἀφορία μὲν κακῶν, ἀγαθῶν δὲ φορὰ, κακοδαιμονίας ἀπόγνωσις, εὐσεβείας γνώσις, εὐδαιμονίας κληρὸς, ἐν ᾧ πᾶσι βελτίωσις, ἐπερηρισμένη τῷ πάντων αἰτίῳ, καὶ δυναμῶν μὲν πάντα, βουλομένῳ δὲ τὰ ἄριστα* [*Fides, qua Deo creditur, vitae solatium, spei bonae supplementum, ma-*

lis vacua, scatens bonis, depulsio infelicitatis, pietatis assertio, felicitatis hereditas, profectus in bonis omnibus, omnium auctori innixa, qui et potest omnia, et vult optima]. Libro de Caino ait, *optimum sacrificium quod Deo offertur Fidem esse*. Iustinus plane, ut hic Paulus, historiam Abrahami nobis applicans: *Τέκνα τοῦ Ἀβραάμ, διὰ τὴν ὁμοίαν πίσιν ὄντες· ὃν γὰρ τρόπον ἐκεῖνος τῇ φωνῇ τοῦ Θεοῦ ἐπίστευσε, καὶ ἐλογίσθη αὐτῷ εἰς δικαιοσύνην, τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ ἡμεῖς τῇ φωνῇ τοῦ Θεοῦ τῇ διὰ τε τῶν ἀποστόλων τοῦ Χριστοῦ λαληθείσῃ πάλιν, καὶ τῇ διὰ τῶν προφητῶν κηρυχθείσῃ ἡμῖν, πιστεύσαντες, μέχρι τοῦ ἀποθνήσκειν πᾶσι τοῖς ἐν τῷ κόσμῳ ἀπαταξάμεθα* [*Liberi Abrahami sumus ob similem fidem: ut enim ille Dei voci credidit, idque ei ad iustitiam imputatum est, eadem ratione et nos voci Dei, per Apostolos Christi denuo promulgatae, per Prophetas olim nobis annuntiatas, credentes, usque eo mundanis omnibus renunciavimus, ut nec mori recusemus*]. Clemens autem in Epistola ad Corinthios, quod hic de Abrahamo dicitur, generale facit sic loquens: *Καὶ ἡμεῖς οὖν διὰ θελήματος αὐτοῦ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ κληθέντες οὐ δι' ἑαυτῶν δικαιούμεθα, οὐδὲ διὰ τῆς ἡμετέρας σοφίας ἢ συνέσεως ἢ εὐσεβείας ἢ ἔργων ὧν κατειργασάμεθα ἐν ὁσιότητι καρδίας, ἀλλὰ διὰ τῆς πίστεως, δι' ἧς πάντας τοὺς ἀπ' αἰῶνος ὁ παντοκράτωρ Θεὸς ἐδικαίωσε* [*Et nos igitur per voluntatem eius in Christo Iesu vocati non per nosmet ipsos iustificamur, neque per nostram sapientiam vel prudentiam, vel pietatem, vel opera, quae peregrimus in sanctitate cordis, sed per fidem, per quam omnes iustificavit, quotquot unquam iustificavit, omnipotens Deus*].

4. *Τῷ δὲ ἐργαζομένῳ ὁ μισθὸς οὐ λογίζεται κατὰ χάριν, ἀλλὰ κατὰ τὸ ὀφείλημα, ei autem qui operatur, merces non imputatur ex gratia, sed ex debito*] Similitudo ab hominibus desumpta. Sicut qui operas alicui praestat, non ideo amicus est illius: sed mercedem accipit operae respondentem; sic etiam qui nativa vi, ut potest, Dei praeceptis exterius aliquo modo paret, habet mercedem, liberatur a suppliciis, ac terram promissam suo tempore possidet: sed non ideo fit amicus, quod de Abrahamo dicitur Esai. 41: 8, 2 Par. 20: 7, Iac. 2: 23. Amicos
non

non facit nisi voluntatum similitudo. *Χάρις* hic *favorem amicitiamque* significat, ut supra 3: 24. Vide quae infra 5: 2 et ad Luc. 17: 9.

5. *Τῷ δὲ μὴ ἐργαζομένῳ, ei vero qui non operatur*] Id est, *etiamsi nihil operetur*, occasione forte destitutus.

Πιστεύοντι δὲ ἐπὶ τὸν δικαιοῦντα τὸν ἀσεβῆ, credenti autem in eum qui iustificat impium] Id est, *si quis in hoc Deo fidit, ut Dei ope fiat bonus*, etiamsi ante fuisset impius, id est, idololatra, qualis fuerat Abrahamus, secundum Philonem libro De Abrahamo, libro *περὶ ἀποικίας* [*De migratione*], libro De pietate, et libro De praeiis: Iosephum Antiquae historiae l. 8, et Maimoniden plus uno loco: quam sententiam firmat locus Ios. 24: 2, quam Rabbiniis plerisque id negantibus,

Λογίζεται ἡ πίστις αὐτοῦ εἰς δικαιοσύνην, huic imputatur fides in iustitiam] Illa fides ei plurimum prodest, quippe a Deo magni aestimata.

6. *Καθάπερ καὶ ὁ Δαβὶδ λέγει τὸν μακαρισμὸν τοῦ ἀνθρώπου, sicut et David praedicat beatitudinem hominis*] Ps. 32 quem Davidis esse docet inscriptio. *Μακαρισμός* etiam Aristoteli et Ammonio est *gratulatio et praedicatio felicitatis alienae*.

ὅτι ὁ Θεὸς λογίζεται δικαιοσύνην χωρὶς ἔργων, cum Deus imputat iustitiam sine operibus] *Etiamsi opera nondum adsint*, quia in illo Psalmi loco nulla fit mentio operum, sed *animi dolo carentis*, id est, sinceri in pietatis studio.

7. *Μακάριοι ὧν ἀφέθησαν αἱ ἀνομίαι, beati quorum remissae sunt iniquitates*] In Hebraeo *נִשְׁכַּח*, quibus *ablatam est improbitas*, id est, qui improbi esse desierunt; sicut David post illud in Uriam facinus vitam mutaverat. Graecum eundem habet sensum, sed per *μετωνομίαν* [*transnominacionem*]. Neque enim plane condonat Deus gravia crimina, nisi iis qui vitam iam mutare inceperunt, Ezech. 18. Immerito hic a quibusdam vapulat O-
rigenes.

Καὶ ὧν ἐπεκαλύφθησαν αἱ ἀμαρτίαι, et quorum tecta sunt peccata] Sicut in persanato corpore non apparet vulnus, ita nec in animo sanato ea quae olim fuere crimina. *Beneficium superveniens iniuriam apparere non*

patitur; ait Seneca: sic et innocentia per fidem superveniens omnem ex prioribus delictis labem obliterat.

8. Μακάριος ἀνὴρ ὃς οὐ μὴ λογιῶται Κύριος ἁμαρτίαν, *beatus is cui non imputavit Dominus peccatum*] Id est, in quo nihil invenit Deus ob quod ei succenseat. Nam ὡς quod hic vertitur λογίζεσθαι, Zach. 7: 10 vertitur μνησικαίειν [*recordari in malum*]. Haec tria describunt amicitiam hominis cum Deo, χάρις Θεοῦ [*gratiam Dei*]. Similitudo tracta a contrahentium rationibus, ubi is cui aliquid imputatur aut expensum fertur solvere id debet. Vide quae diximus libro II de Iure Belli et Pacis 19. 2 cum annotatis.

9. Ὁ μακαρισμὸς οὗν οὗτος] *Descriptio ista beati hominis cui convenit?*

Ἐπὶ τὴν περιτομήν] *An circumcisis, supple tantum:* quod hic recte ad sensum addidit Latinus: figura qualis supra 3: 30.

Ἡ καὶ ἐπὶ τὴν ἀκροβυστίαν] *An vero etiam non circumcisis?* Figura eadem quae supra 2: 26. ἢ Hebraeum quod ἐπὶ vertitur, saepe subiectum significat cui aliquid convenit, ut apparet Gen, 27: 12 et alibi. Subauditur verbum γίνεται [*fit*].

Λέγομεν γὰρ, dicimus enim] Praesens pro iamiam praeterito: Diximus supra, 3.

10. Πῶς οὖν ἐλογίσθη, *quomodo ergo imputata est*] In quo Abrahami statu?

Ἐν περιτομῇ ὄντι, ἢ ἐν ἀκροβυστίᾳ, *quum in circumcissione esset, an in praeputio*] Egrege hic caedit Iudaeos, ut dici solet, in suis ipsorum castris: dicere poterant,

— Τοῖς αὐτῶν πτεροῖς

Ἀλισκόμεθα.

[— Nos nostris capi

Pennis videmur.]

Similiter Iustinus (cum Tryphone disputans: Οὐδὲ γὰρ Ἀβραὰμ διὰ τὴν περιτομήν δίκαιος εἶναι ὑπὸ Θεοῦ ἐμαρτυρήθη, ἀλλὰ διὰ τὴν πίσιν· πρὸ τοῦ γὰρ περιτμηθῆναι αὐτὸν εἰρηται περὶ αὐτοῦ οὕτως, Ἐπίστευσε δὲ τῷ Θεῷ Ἀβραὰμ, καὶ ἐλογίσθη αὐτῷ εἰς δικαιοσύνην· καὶ ἡμεῖς οὖν ἐν ἀκροβυστίᾳ τῇ· σαρκὸς ἡμῶν πιστεύοντες τῷ Θεῷ διὰ τοῦ Χριστοῦ,

καὶ

καὶ περιτομὴν ἔχοντες τὴν ὠφελοῦσαν ἡμᾶς τοῖς πεπτημένους, τοῦτ' ἔστι τῆς καρδίας, δίκαιοι καὶ εὐάρεστοι τῷ Θεῷ ἐλπίζομεν φανῆναι [*Siquidem Abrahamus non propter circumcisionem iustitiae a Deo reportavit testimonium, sed propter fidem: priusquam enim est circumcisisus, sic de eo promulgatum est, Credidit Abrahamus Deo; et imputatum est ei in iustitiam: quocirca et nos, in praeputio carnis nostrae credentes Deo per Christum, et circumcisionem obtinentes nobis eam assecutis utilem, cordis scilicet circumcisionem, iusti et grati Deo, ut speramus, apparebimus*]. Abraham quatuordecim ut mininum ante annis, ut quidam putant viginti quinque, dicitur credidisse Deo ad iustitiam priusquam fuit circumcisisus.

11. Καὶ σημεῖον ἔλαβε περιτομῆς, et signum accepit circumcisionis] Non caret exemplo usurpatio genitivi vice appositionis: sed Manuscripti plurimi et ille in Anglia habet περιτομήν, et sic legit Syrus. Circumcisio illa adspectabilis signum erat circumcisionis internae factae per Fidem, quae et *iustitia Fidei* iam dicetur. Sunt τὰ αἰσθητὰ σημεῖα sive σύμβολα τῶν νοητῶν [*quas sub sensum cadunt signa sive symbola eorum quae sub intellectum*]. Sic circumcisio exterior etiam Philoni σύμβολον ἡδονῶν ἐκτομῆς [*symbolum excisionis voluptatum*]. Quod hic σημεῖον Paulus, id alibi τύπον dicit, infra 5: 14, 1 Cor. 10: 6, 11. Iustinus in colloquio cum Tryphone: Δείκνυσι δὲ εἰς σημεῖον ἡ περιτομή αὐτῇ δέδοται, ἀλλ' οὐχ ὡς ἔργον δικαιοσύνης [*Ostendunt in signum datam circumcisionem istam, et non ut iustitiae opus*].

Σφραγίδα τῆς δικαιοσύνης τῆς πίστεως, sigillum iustitiae fidei] Circumcisionem corporis vocat σφραγίδα ex parte Abrahami: quia sicut testes, cum annulum imprimunt instrumento, ostendunt id esse sincerum, sic et Abraham imprimens sibi notam circumcisionis, plenam doloris et irrisam apud externos, ostendit *iustitiam*, id est, *sinceritatem fidei suae*. Deus enim promiserat Abrahamo stirpem in multas gentes exituram. Addiderat se daturum posteritati ipsius terram Cananensem, ac praeterea se Deum futurum, id est, εὐεργέτην [*beneficum*], tum ipsi tum posteris eius: et in testimonium fidei habitae his promissis voluerat notam illam corporibus imponi, ut

legimus Gen. 17: 11. Σφραγίς respondet Hebraeo *אֶתְּ* significatque *annulum signatorium*, ut videre est Cant. 8: 6, Jer. 22: 24, Ezech. 28: 12, Agg. 2: 23. Unde et *δακτύλιον* vertitur Gen. 38: 18, 25, aut etiam ipsam *sculpturam quae est in annulo aut in re alia*, Exod. 28: 11, 21, 36, 39: 6, 14, 30. Hinc verbum *אֶתְּ*, quod est *σφραγίζεσθαι* [obsignare] 1 Reg. 21: 8, Neh. 10: 1, Esth. 8: 8, 10, Esai. 8: 16, 29: 11, Jer. 32: 10, 11, 44, Dan. 6: 17, 9: 24, 12: 4. De cuius verbi usu *κατὰ μεταφοράν* [per translationem] diximus Ioh. 3: 33. Scriptor Responsorum ad Orthodoxos ait merito *σφραγίδα* hanc, id est, circumcisionem, ei parti impressam quae per naturam inutilis, per fidem actiuosa facta fuerat, Responso CII. Chrysostomus vero circumcisionem comparat notae impressae in militum cutem, quae ostendit eos ad Imperatorem pertinere.

Τῆς ἐν τῇ ἀκροβυσσίᾳ, quae est in praeputio] Eius fidei quam habuerat etiam nondum circumcisis. Εἰ hic ut supra 10.

Εἰς τὸ εἶναι αὐτὸν πατέρα πάντων τῶν πισυνόντων, ut esset Pater omnium credentium] Supra 1. *Πατέρα* sumit *μυσικῶς* [sensu abdito]. Quo sensu *πατέρα λόγου* [Patrem verbi] dixit et Philo. Sic pater est qui aliis praeit institutione aut exemplo. Vide quae diximus ad Matth. 13: 19, Ioh. 3: 3. Iustinus contra Tryphonem: *Τέκνα τοῦ Ἀβραάμ διὰ τὴν ὁμολίαν πίστεν ὄντες* [Liberi Abrahami ob similem fidem].

Δι' ἀκροβυστίας, per praeputium] Διὰ hic idem valet quod modo ἐν. Sic διὰ χειρὸς ἔχειν, in manu habere, διὰ στόματος εἶναι, in ore esse populo dicunt etiam Graeci elegantiores. Vide supra 2: 27.

Εἰς τὸ λογισθῆναι καὶ αὐτοῖς τὴν δικαιοσύνην, ut imputetur et illis iustitia] Idem est *iustitiam imputari per fidem*, quod *fidem imputari in iustitiam*. Significat enim *adscribi alicui laudem fidei nomine*. Nam et laus dicitur iustitia per *μετωνομίαν* [transnominationem]. *Iustitias deputatus est*, ait Tertullianus.

12. *Καὶ πατέρα περιτομῆς, et Pater circumcisionis]* Repetendum ex superiori loco *εἰς τὸ εἶναι* [ut esset]: et *περιτομή* hic intelligenda interior illa cordis.

Τοῖς

Τοῖς οὐκ ἐκ περιτομῆς μόνον, non iis tantum qui sunt ex circumcisione] Non solis Iudaeis, Israelitis, Idumaeis et Cethurae posteris. Ἐκ hic sume ut supra 2: 8, 27, 3: 26. Τοῖς hic generale est: quod deinde dividitur in duo membra, nisi cum Syro mavis arbitrari traiectas hic voces, ut sit τοῖς οὐκ pro οὐ τοῖς.

Ἀλλὰ καὶ τοῖς σοιχοῦσι τοῖς ἱγνεσι τῆς ἐν τῇ ἀκροβυστίᾳ πίστεως τοῦ πατρὸς ἡμῶν Ἀβραάμ, sed et iis qui sectantur vestigia fidei, quae Patri nostro Abrahamo fuit in praeputio] More Hebraeo nomen posuit pro demonstrativo pronomine. Pater μυσικῶς [sensu abdito] est Abraham omnibus fidem suam imitantibus, quam fidem habuit etiam incircumcisis. Στοικεῖν τοῖς ἱγνεσι, ἱγνεσι βαίνειν, εἰς ἱγνὸς ἵνα, κατ' ἱγνὸς ἀκολουθεῖν [sectari vestigia, vestigiis ingredi, cet.] sunt locutiones κατὰ μεταφοράν [per translationem], pro imitari, etiam apud elegantes Graecos. Hebraei pro eodem dicunt תַּבַּר תַּח. Nam et תַּח [via] ἱγνὸς vertitur Prov. 30: 19.

13. Οὐ γὰρ διὰ νόμου ἡ ἐπαγγελία τῷ Ἀβραάμ, non enim per Legem promissio Abrahamo] Supple ἐγένετο [facta est]. Non enim promissio illa facta est Abrahamo sub conditione observandi Legem Mosis, quippe quae nondum tunc erat. Idem sensus Gal. 3: 18.

Ἡ τῷ σπέρματι αὐτοῦ] Si non ipsi, ergo nec posteritati eius: nam eadem est promissio, dicto loco Gen. 17.

Τὸ κληρονόμον αὐτὸν εἶναι τοῦ κόσμου, ut heres esset mundi] Respicit promissum illud, Benedictae erunt in te omnes familiae terrae, quod latius pertinet quam ad solius Cananaeae possessionem et magnam mundi partem, quae mundus κατὰ συνειδοχὴν [per complexionem] complectitur. Nam ex eo promisso Abrahami posteritas praeter Iudaeam tenuit Idumaeam et caetera Arabiae, Aethiopiae etiam non pauca. Quae felicitas arcanam gerebat imaginem aeternae felicitatis: quod et [Philo agnoscit et recte explicat libro, Τίς ὁ τῶν θείων πραγμάτων κληρονόμος? [Quis rerum Divinarum heres sit], et aperte nos docet Scriptor ad Hebr. 11: 9, 10, 13. Christus πάντων κληρονόμος [omnium heres], Hebr. 1: 2, 2: 5 et sequentibus, et cum Christo Christiani, infra 8: 17, Apoc. 2: 26. Quia apud Hebraeos res soli hereditate acceptae erant in-

inalienabiles, ideo omnis firma atque perpetua possessio ipsis dicitur *ἡ κληρονομία hereditas*, ut Ps. 2: 8 et alibi.

Ἀλλὰ διὰ δικαιοσύνης πίστεως, sed per iustitiam fidei] Per animi probitatem, quae partim in fide consistit, partim ex fide nascitur aliturque.

14. *Εἰ γὰρ οἱ ἐκ νόμου, κληρονόμοι, si enim qui ex Legē, heredes sunt]* Hic relicto sensu historico ad mysticum venit. *Si ille*, inquit, *qui Legem Mosis exterius implent*, nempe qua tales sunt, *adipiscuntur bona illa futuri seculi*. Ex rursum hic, ut modo 12.

Κεένωται ἡ πίστις, exinanita est fides] *Κεένωται, exinanita est* respondet Hebraeo *לָקַח* Ier. 14: 4, 15: 9. Id significat *vi carere*. Sic *κενοῦσθαι* habes et 1 Cor. 1: 17, 9: 15, 2 Cor. 9: 3. Si Lex Mosis exspectanda in hoc fuit, *nihil Abrahamo fides sua profuit*.

Καὶ κατήργηται ἡ ἐπαγγελία] Ergo promissa illa multo ante Legem Mosis facta Abrahamo effectu caruere. *Κατήργηται* ut modo *κεένωται*, hic non susceptionem actionis, sed ipsam existentiam significat: sicut *δεδικαίωται* interdum est, *iustus fuit*. Sic Gal. 5: 4, 11. Sic *ἔργον* vertitur Eccl. 12: 3.

15. *Ὁ γὰρ νόμος ὀργὴν κατεργάζεται, Lex enim poenam infert]* Ostendit quid faciat Lex illa Mosis, quatenus est Lex Mosis tantum, id est, quatenus distinguitur ab iis praeceptis et interdictis quae ab initio fuerant. Nempe *infert poenam* gravibus peccatis et quidem certam, et in multis lethalem, cum ante crimina multa dissimularentur, alia poenam haberent aut levem aut arbitrariam. *Ὀργὴν [iram]* pro *poena* habuimus et supra 2: 5, 8, 3: 5. Vide et Matth. 3: 7. *Κατεργάζεσθαι* ponitur apud interpretes et pro *πῶν* et pro *ἔργον*, quorum utrumque *effectio-nem* qualencunque significat. Inter virtutes Legis Mo-destinus ponit *punire*, ut supra diximus.

Οὐ γὰρ οὐκ ἔστι νόμος, οὐδὲ παράβασις, ubi enim non est Lex, ibi nec delictum] Melius Manuscriptus ille *οὐ δὲ [ubi vero]*. Non dicit *non esse peccatum*, sed *non esse πῶν*, id est, *contemptum Legis* a Deo non per collectiones, sed expressim datae: ac proinde minus esse poenae meritum. Vide quae diximus supra 2: 9, 12, 3: 20.

16. *Διὰ τοῦτο ἐκ πίστεως, ideo ex fide]* Respectu fidei
(nem-

(nempe ἡ ἐπαγγελία) *facta sunt Abrahamo egregia illa promissa. Pendet enim hoc ex illis quae supra 13.*

Ἰνα κατὰ χάριν, *ut secundum gratiam*] Unde factum est ut promissum esset ingens, quippe procedens ex summa Dei benevolentia tanquam ad amicum, ut diximus supra. Amicus amicum liberaliter remunerat, et tanto liberalius, quanto ipse maior est. Conductor operae operam pari hostimento repensat.

Εἰς τὸ βεβαίαν εἶναι τὴν ἐπαγγελίαν παντὶ τῷ σπέρματι, *ut firma sit promissio omni semini*] Altera ratio cur fidem Deus respexerit, ut paria sperare possent pñ quibus a Deo Lex nulla erat data, οἱ σεβόμενοι Ἕλληνες [*piet. ex Gentibus*]. Semen hic intellige μυστικῶς [*sensu abdito*], ut modo a nomen *Patris*.

Ὁὐ τῷ ἐκ τοῦ νόμου μόνον] *Non solum Iudaeis, quos ita hic vocat ἐκ νόμου, ut modo ἐκ περιτομῆς.*

Ἀλλὰ καὶ τῷ ἐκ πίστεως Ἀβραάμ, *sed et ei qui ex fide est Abrahami*] Ἀβραάμ hic est genitivi casus. Illos indicat *qui fidem habent Abrahami*, id est, qualem Abrahamus habuerat.

Ὁς ἐστὶ πατὴρ πάντων ἡμῶν, *qui Pater est omnium nostrum*] Omnium qui unquam vere in Deum credidere, etiam ante Christi tempora.

17. Καθὼς γέγραπται, *sicut scriptum est*] Gen. 17: 5.

Ὅτι πατέρα πολλῶν ἐθνῶν τέθεικά σε, *Patrem multarum Gentium posui te*] In his verbis causa est mutati nominis *Abram in Abraham*, elisa littera 2 post. 1 εὐφωνίας [*soni suavioris*] causa. Horum verborum sensum mysticum hic usurpat Paulus, patrem ἀλληγοῦν [*abditio sensu nominans*] eum qui exemplo praeiit, ut modo diximus.

Κατέναντι οὗ ἐπίστευες, *coram quo credidisti*] Hic addenda interrogatio. De Abrahami fide locutus quaerit *coram quo*, id est, quo teste, *Abrahamus crediderit*. Amat multum ἐρωτήσεις et πύσματα [*interrogationes*] Apostolus, ut notatum tam aliis, tum Isidoro Pelusiotaë. Ipse autem sibi respondet.

Θεοῦ, *Deo*] Id est, non sane *coram hominibus* quos fides ista latuit, *sed coram Deo.*

Τοῦ ζωοποιούντος τοὺς νεκροὺς, *qui vitam reddit mortuis*] Cum

Cum non de oblatione Isaaci agatur, ut Hebr. 11: 17, 18 et Iac. 2: 21, sed de eiusdem Isaaci orta promisso, apparet νεκρὸς hic per translationem dici *homines decrepitos* et per naturam inutiles ad gignendi functionem, ut ipse Apostolus verbis apertioribus iamiam explicabit, et Scriptor ad Hebr. 11: 12. Sic *fides mortua* quae iustitiam ac consequenter salutem de se non edit. A contrario ζωοποιεῖν πρῶτον est *ad talem functionem utiles facere*. Sic *curare a lepra* est ζωοποιεῖν 2 Reg. 5: 7. Dicitur ζωοποιεῖν et qui nutrit Gen. 6: 20, et qui a malis eximit Ps. 71: 20.

Καὶ καλοῦντος τὰ μὴ ὄντα ὡς ὄντα, et vocat ea quae non sunt, tanquam ea quae sunt] Sicut Hebraeis saepe vocari est esse: ita vocare, facere ut quid existat. Sicut enim dominus servum vocans, facit ut veniat, sic et Deus res eas quae nec sunt nec futurae putantur. Ita sumitur id verbum Ier. 32: 23. Τὰ μὴ ὄντα intellige ea quae foetui gignendo, fovendo, pariendo sunt necessaria, δύναμιν εἰς καταβολὴν σπέρματος [virtutem in conceptionem seminis] Hebr. 11: 11. Philo De principatus constitutione: Τὰ γὰρ μὴ ὄντα ἐκάλειπεν εἰς τὸ εἶναι, τάξιν ἐξ ἀταξίας, καὶ ἐξ ἀπορίων παύσεως, καὶ ἐξ ἀνομιῶν ὁμοιότητος, καὶ ἐξ ἑτεροτήτων ταυτότητας, καὶ ἐξ ἀκουσμητῶν καὶ ἀναρμόστων κοινωνίας, καὶ ἀρμονίας, καὶ ἐκ μὲν ἀνισότητος ἰσότητα, ἐκ δὲ σκοτεινῶν φῶς ἐργασάμενος [His quae non erant dedit ut essent, confusa digessit in ordinem, novas qualitates rebus indidit, similia facit e dissimilibus, e diversis eadem, ex insociabilibus et dissitis cohaerentia sociabiliaque, ex inaequalibus aequalia, ex obscuris illustria]. Sic Plutarchus de Romulo novae urbis conditore: Ποιῶν ἐξ οὐχ ὑπαρχόντων [Faciens ex non existentibus]. Idem de Themistocle: Δοκῶν ἐξ οὐχ ὑπαρχόντων παρ' αἰτίας ἐκάλειπτο [Cum praeter meritum e nihilo ad maiorem fortunam evahi videretur]. Et de Arato: Ἐξ οὐχ ὑπαρχόντων ἐκείτω δοξάν [Ex nihilo comparavit sibi gloriam].

18. Ὁ, qui] Qui Abrahamus, de quo proposita fuerat quaestio.

Παρ' ἐλπίδα ἐπ' ἐλπίδα ἐπίστευσεν, contra spem in spem credidit] Est hic ὀξύμορος [acutifatum], quam figuram amat Paulus. Spes insperata, quomodo in nuptas nup

tias, nescire quod scias, nec capti potuere capi, aliaque similia. Credidit in spem, id est, ita ut speraret ex Dei promisso, contra spem, nempe secundum naturae Leges.

Eis τὸ γενέσθαι αὐτὸν πατέρα πολλῶν ἐθνῶν, ut fieret Pater multarum Gentium] Ut sic omnibus Gentibus exemplo praeiret. Vide supra 11. Omnes illi erunt *נר יר* [sperantes in Domino] iuxta Esaiam 40: 31.

Κατὰ τὸ εἰρημένον, secundum quod dictum est] Gen. 25: 5. Οὗτως ἔσαι τὸ σπέρμα σου, sic erit semen tuum] Nempe ut stellae coeli, quod ex loco Geneseos hic subauditar. Sumit autem Apostolus illa verba, ut et alia supra, in sensu mystico. Philo tum de Allegoriis, tum de Herede rerum divinarum, per semen intelligit καθαρὰς φάνεις [puras lucas] in Abrahami animo habentes et fulgorem et motus suos ad siderum instar, imo supra sidera. Paulus vero rectius eos qui ad exemplum Abrahami tales in animo, velut in terrestri coelo, lucas essent habituri. Celebratum apud Pythagoricos,

Εὐσεβείῳ δὲ βροτῶν γένεσθαι τόσον, ὅσον Ὀλύμπῳ.

[Tam pia mens hominum quam me delectat Olympus.]

19. Καὶ μὴ ἀσθενήσας τῇ πίσει, nec infirmus fide] Ἀσθενεῖν τῇ πίσει dicuntur qui aliqua de re dubitant, ut ostendit locus infra 14: 1 collatus cum 1 Cor. 8: 7, 12. Ἀσθενεῖν ταῖς διανοαῖς [infirmari mente] 1 Mace. 11: 49. Oppositum est τὸ πληροφορεῖσθαι [plane persuasum habere] quod modo sequetur.

Οὐ κατενόησε, nec consideravit] Id est, non mansit id respiciens: nam consideravit hoc quidem, ut videmus Gen. 17: 17, sed hanc cogitationem expulit animo, frētus Deo pollicente. Ergo illud κατενόησε, hic significat actum permanentem, ut aliquoties Hebraicum *נח* et Graecum hoc Hebr. *נח* 3: 1.

Τὸ ἑαυτοῦ σῶμα ἦδη νεκροποιμένον, corpus suum iam emortuum] Nempe ad illam functionem, de qua diximus supra 17.

Ἐκατονταετής πον ὑπάρχων, cum fere centum esset annorum] Ex Gen. 17: 17. Sunt qui aiunt annum defuisse annum, ideo adiectum illud πον. Sic Graeci dicunt δέκα πον, circiter decem.

Kal

Kal tήν νέκρωσιν τῆς μήτρας Σάρκας, et mortuum uterum Sarae] Uterum non ultra conceptui aptum, ut pote annis nonagenariae. Hunc uterum Philo libro de Herederum Divinarum, imaginem ait gerere animae quae a rebus in sensum cadentibus abdicata ex Deo concipere incipit.

20. *Εἰς δὲ τὸ ἐπαγγέλλαν τοῦ Θεοῦ, contra Dei promissa]* Hoc eis per contra non male transtulit Syrus.

Οὐ διεκρίθη τῇ ἀπιστίᾳ, non hassitavit diffidentia] Τῇ ἀπιστίᾳ, id est, δι' ἀπιστίας. Διακρίνεσθαι hic, ut et Matth. 21: 21, Marc. 11: 23, infra 14: 23, Iac. 1: 6, idem est quod *διατάζειν* Matth. 14: 31, 28: 17, *ἐνδοιάζειν* et *ἐπαμφοτερίζειν* Philoni, ut diximus ad dictum locum Matth. 14.

Ἀλλ' ἐνεδυναμώθη τῇ πίστει, sed confirmatus est fide] Passivum hoc hic valet quod Hebraeum Hithpahal, pro quo et ipsi Hebraei saepe ponunt aut Kal aut Niphal. Sic Ps. 52: 9 in Hebraeo est in Kal w, Graece in passivo *ἐνεδυναμώθη*, utrumque pro *firmavit sese*. Quamquam autem *se firmasse* dicitur Abrahamus, intelligendum hoc est Dei excitatu et ope praesentissima. *Posse* [enim] dicimur etiam quae per Deum possumus.

Δόςας δόξαν τῷ Θεῷ, dans gloriam Deo] *Dare gloriam Deo* dicitur qui aut facit aut dicit aut, ut hic Abrahamus, cogitat id quod Deo honorificum est, sive id quod Dei proprietatibus convenit. Vide Luc. 17: 18, et quae dicta ad Matth. 26: 63.

21. *Kal πληροφορηθεῖς]* *Plane persuasum habens.* *Πληροφορεῖσθαι* est *impleri aliqua re*, ut apparet Eccl. 8: 11, ubi in Hebraeo מָלֵךְ *plenum est*. Sic et 2 Tim. 4: 5, 17. Hinc ducta translatio ad *persuasionem*, quia ubi quis non dubitat, sed rem pro certa habet, eius cor dicitur tali re esse *plenum*. Vide infra 14: 5. Hinc *πληροφορία ἐλπίδος* [*plenitudo spei*] et *πίστεως* [*fidei*], Hebr. 6: 12, 10: 22. *Πληροφορηθεῖς, plene persuasus est*, etiam apud Isocratem Trapezitico.

*Ὅτι δ' ἐπηγγέλλεται, δυνατός ἐστι καὶ ποιῆσαι, quia quae-
cunque promissit, potens est et facere]* Nempe Deus, quod nomen praecessit. *Ἐπαγγέλλεσθαι* semper deponentialiter ponitur in his libris pro *promittere*. Promissa pro rebus certis habentur, si nec de voluntate nec de potentia pro-

promittentis dubitatur. Deum velle quod promittit facile creditu est. De potentia illi dubitant qui nihil aliud Deum esse putant quam ipsam naturam.

22. *Διὸ καὶ ἐλογίσθη αὐτῷ εἰς δικαιοσύνην, ideo et imputatum est illi in iustitiam*]. Illa fides habita est pro egregia re ac valde laudabili. Haec sententia, fidem Abrahami a Deo pro re magna acceptam, posita fuit a Mose, Gen. 15: 6, ante natum Ismaelem: sed cum parium par sit ratio, recte et a Paulo ad fidem de ortu Isaaci, et a Iacobo ad eam fidem quae in oblatione Isaczi emicuit, refertur. Fidei enim si initia Deo placent, multo magis incrementa: nec ulla sunt piorum opera in quae fides non influat.

23. *Οὐκ ἐγράφη δι' αὐτὸν μόνον, non est autem scriptum tantum propter ipsum*] Recte: nam historias illas de Abrahamo, Isuaco; Iacobo ac Iosepho legibus suis praeposuit Moses, ut eo exemplo omnes ad pietatem excitaret. Notat id Philo. Sic et impiorum facta et poenae scripta sunt ad deterrendos alios 1 Cor. 10: 11. Cum autem ἡμᾶς [nos] hic dicit Paulus, specialiter Christianos intelligit, ut ostendunt sequentia.

24. *Τοῖς πιστεύουσιν ἐπὶ τὸν ἐγείραντα Ἰησοῦν τὸν νεκρῶν ἡμῶν ἐκ νεκρῶν, credentibus in eum, qui suscitavit Iesum Dominum nostrum e mortuis*] Eadem ferme verba habes 1 Petr. 1: 21. Haec est fides maior fide Abrahami. Nam Abrahamus et Sara mortui erant figurate, Iesus vere atque perfecte.

25. *Ὃς παραδόθη, qui traditus est*] A Deo Patre: nampe in mortem; quod et infra subauditur 8: 32. Vide quae diximus ad Matth. 17: 22. Respicitur Graeca versio Esiae 53: 6, *Κύριος παρέδωκεν αὐτὸν ταῖς ἁμαρτίαις ἡμῶν* [Tradidit illum Dominus peccatis nostris].

Διὰ τὰ παραπτώματα ἡμῶν, καὶ ἡγέρθη διὰ τὴν δικαιοσύνην ἡμῶν, propter delicta nostra, et resurrexit propter iustificationem nostram] Potnerat dicere, *qui et mortuus est et resurrexit, ut nos a peccatis iustificaret*, id est, liberaret. Sed amans ἀντίθετα [opposita] morti coniunxit peccata quae sunt mors animi, resurrectioni autem adaptionem iustitiae quae est animi resuscitatio. Mire nos et a peccatis retrahit et ad iustitiam ducit, quod videmus

Christum mortem non formidasse pro doctrinae suae, peccatis contrariae et ad instilium nos vocantis, testimonio, et a Deo resuscitatum ut eidem doctrinae summa conciliaretur auctoritas. Vide 1 Petr. 1: 3.

CAPUT V.

Αντιπαθέτερες οὖν ἐν πίστει, iustificati ergo ex fide] Mundati igitur a peccatis per fidem.

Βιήθημεν ἔχομεν πρὸς τὸν Θεόν, pacem habemus cum Deo] Amicitia Dei fruimur. Vide quae supra 4: 4. Hic εἰρήνη, quod ibi et iam mox χάρις. Sicut Abraham amicus Dei fuit, Iac. 2: 23, sic et nos.

Διὰ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, per Dominum nostrum Iesum Christum]. Ei post Deum gratiam debemus. Causam iam exprimet.

2. *Δι' οὗ καὶ τὴν προσαγωγὴν ἐσχήκαμεν τῇ πίστει εἰς τὴν χάριν ταύτην, per quem et fide habemus aditum ad gratiam hanc]* A quo tum alia habemus beneficia, tum hoc vel maximum, quod ille nobis dedit credendi causam, ut sic per fidem perveniremus ad illam Dei amicitiam ac benevolentiam. Προσάγει respondet Hebraea בּוֹא et יָרַד [accedere], unde προσαγωγή, tum hic tum Eph. 2: 18 3: 12, est aditus ad rem vel personam. Pro τῇ πίστει in Manuscripto ἐν τῇ πίστει, quod Paulo usitatus, et solen facile excidere litterae repetitae.

Ἐν ᾗ ἐστήκαμεν] In qua, nempe fide, stamus, id est cavemus nobis a peccatis. Nam sicut qui peccat caderi dicitur, Hebr. 4: 11, Iac. 5: 12, sic stare qui a peccato abstinere, infra 14: 4, 1 Cor. 10: 12. Est hic prae-teritum pro praesente, more Hebraeo.

Καὶ καυχώμεθα ἐν ἑλπίδι τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ, et gloriamur spe gloriae filiorum Dei] Fulemur spe gloriae illi quam a Deo accepturi sumus, secundum promissa. *Χαυγᾶσθαι* est aliqua re inniti, ut diximus supra 2: 17, Itaque τῷ, quod est gaudere, vertitur et per καυχᾶσθαι et per κατακαυχᾶσθαι, ut et γὰρ et ὡς quae paris significatus.

3. *Οὐ μόνον δέ]* Non tantum gaudemus ea spe.

Ἄλλα καὶ παναχμεθα ἐν ταῖς θλίψεσι, sed et gloriamur adversis] Hic proprius effectus magnae illius, id est, Christianae fidei, *gaudere adversis*, quae propter Dei et Christi nomen eveniunt. Exemplum vide Act. 5: 41, quale in veteri Testamento frustra quaeras. Adde 2 Cor. 7: 4, 8: 2.

Εἰδότες ὅτι ἡ θλίψις ὑπομονὴν πατεργάζεται, scientes adversa patientiam operari] Nempe in credentibus. *ὑπομονὴν sufferentiam* vertit Tertullianus, alii Latinus *tolerantiam* aut *patientiam*: eam intellige per quam Dei causa mala quaevis libenter toleramus. De utilitate adversorum pulchra et Paulo satis consentientia habet Rabbi Israel de Anima cap. 28 et 33.

4. *Ἡ δὲ ὑπομονὴ δοκιμὴν, patientia autem explorationem]* *Explorationem*, nempe sui ipsius: nam patiente discit homo suas vires. Alibi sumitur id nomen respectu aliorum: at Iac. 1: 3 τὸ δοκιμὴν ponitur *μετωνομασίᾳ* [*per transnominationem*] pro ipsis rebus adversis.

Ἡ δὲ δοκιμὴ ἐλπίδα, exploratio vero spem] Nam qui scit se durissima pati Dei causa, eius spes magis magisque accenditur, tum ex Dei bonitate, cui non convenit talem patientiam non munerare, tum ex promisso Christi, Matth. 5: 12, Ioh. 16: 20.

5. *Ἡ δὲ ἐλπίς οὐ καταισχύνει, spes autem non pudefacit]* Id est, *spes in Dei promissis fundata non fallit*. Locutio sumpta ex Ps. 22: 6. Est *μετωνομία* [*transnominatio*], quia plerumque pudere eos solet qui vanis sollicitationibus fidem habuere. Vide et Sir. 2: 10. Notavit in hac periodo gradationem Augustinus, quam figuram amat Apostolus, ut videre est infra 8: 29, 30, 39, 10: 13, 14, 15.

Ὅτι ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ ἐκκέχυται ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν, διὰ πνεύματος ἁγίου τοῦ δοθέντος ἡμῖν, quia Dei dilectio effusa est in animos nostros per Spiritum sanctum qui datus est nobis] Hoc dicit: Eo minus dubitandum habemus de rei speratae eventu, quia etiam arrham a Deo accepimus, Spiritum sanctum. *Dei dilectio* hic intelligenda qua Deus homines diligit, ut videre est infra 8. *Spiritus effusus* in Christianos, id est ubertim datus, dicitur Act. 2: 17, 18, 33, 10: 45, Tit. 3: 6. Hic vere

ipsa *Dei dilectio effusa* dicitur, id est, abundanter testata *hominum animis*. Nam quisque sibi conscius donorum quae acceperat, recte inde colligebat magnum in se esse Dei amorem. Non solent tam magna pro mutuo dare qui fidem volunt fallere. Adde 2 Cor. 1: 21, 22, Eph. 1: 14.

6. *Ἐτι γὰρ Χριστός, adhuc enim Christus*] Hoc γὰρ non connectitur cum prioribus, sed novum est argumentum ad probandum Dei in nos amorem a minus credibili ad magis credibile assurgens. Legerunt hic alii αἱ, alii εἰς το: sed ἔτι rectum est, et construitur cum ὄντων ἀσθενῶν [*cum infirmi essemus*], quomodo mox sequetur ἔτι ἀμαρτωλῶν ὄντων ἡμῶν [*cum adhuc peccatores essemus*].

ὄντων ἡμῶν ἀσθενῶν, *cum infirmi essemus*] Cum nondum iuxta accepissemus ad serviendum Deo.

κατὰ καιρὸν] *Tempore ad eam rem opportuno*, Ioh. 13: 1, 2, Gal. 4: 4. Exactis hebdomadibus Danielis, destructis regnis.

Ἐτι ἀσθενῶν] Id est, *etiam pro impiiis*, quales multi non inter Gentes tantum, sed et inter Iudaeos. Quod hic dicit ἀσθενῶν mox dicit ἀμαρτωλοῖς [*peccatores*], sensu scilicet eminentiore, quomodo Hebraeis עֲוֹן et עֲוֵרָה pro eodem sumi solere notatam est eruditis. Graeci quoque Interpretes pro utraque illa voce Hebraea modo dicunt ἀσθενῶν, modo ἀμαρτωλοί. Vide quae diximus libro II de Iure Belli ac Pacis cap. 20. 44.

Ἀπέθανε, *mortuus est*] Ideo mortuus est, ut illi peccatores ad fidem perducere possent, quae fides praecipue nititur morte Christi et resurrectione. Vide supra 4: 25.

7. *Μόλις γὰρ ὑπὲρ δικαίου τις ἀποθάνεται, vix enim pro iusto quis moritur*] Syrus legit ὑπὲρ ἀδίκου [*pro iniusto*] sensu optimo. Magnum est quod dixi. *Est hoc perrarum, ut quis pro homine malo mortem velit oppetere*. Loquitur ex sententia Philosophorum ac Iudaeorum. Seneca: *Suctiorram perituro, sed ut ipse non peream, nisi si futurus ero magni hominis aut magnae rei merces*. Idem sensus in epistola Epicuri ad Pythoclem. Philo: *Μόλις ἀνεπνεύσαμεν εἰδότες ἐπ' οὐδενὶ λωσιτελεῖ παρανόλημα γενησόμενοι* [*Vix respiravimus cum sciremus nullo nos fructu nulla de causa perituros*].

Ἐτι

Ἡπὶ γὰρ τοῦ ἀγαθοῦ τάχα τις καὶ τόλμῃ ἀποθανεῖν,
nam pro bono facile quis sustineat mori] Est συγχώρησις
 [concessio]: Aliquos in Gentibus aut Iudaeis invenias qui
 pro viro bono se periculis obiciant: ut Jonathan pro
 Davide: ut Damon et Pythias apud Valerium Maximum
 IV. 7. Lactantius V. 18: *Quid enim illi familiares Py-
 thagorae laudantur a vobis, quorum alter se tyranno
 eodem mortis pro altero dedit, alter ad praestitutum
 tempus, cum iam sponsor eius duceretur, praesentiam
 sui fecit, cumque interventu suo liberavit? Quorum vir-
 tus in tanta gloria non haberetur, quod alter pro amico,
 alter etiam pro fide mori voluit, ei stulti putarentur.*
 Τάχα hic est facile, oppositam ei quod praecessit μόλις.
 Tale illud:

— Τάχα μὲν καὶ ἀνάλκων ἀνίστατο.

[— Facile et non solum orimine veret].

Et τόλμῃ non est audere, sed sustinere, sicut τόλμῃ
 ἱκετεύειν [sustinet supplicare], τόλμῃ ἀπέχεσθαι [sustinet
 abstinere] frequenter apud Graecos.

8. Συνίσχῃ δὲ τὴν ἐκ τούτου ἀγάπην εἰς ἡμᾶς ὁ Θεός; os-
 tendit autem dilectionem suam Deus erga nos] Haec est
 dilectio Dei προηγουμένη [anteoedens] erga omne huma-
 num genus indistincte. Συνίσχῃ, conspicuam facit, ut
 supra 3: 5. Deo hoc adscribit, quia is Filium suum tra-
 didit, Filio suo non pepercit.

9. Οὐκ ἔτι ὁμολογῶμεν ὄντων ἡμῶν Χριστὸς ὑπὲρ ἡμῶν ἀπέ-
 θανε, quod iam adhuc peccatores essemus, Christus pro
 nobis mortuus est] Repetit paulum mutatis verbis sensu
 eodem quod dixerat, ut egregium et memoriae infigendum.

10. Πολλὰς ὅν μᾶλλον, multo igitur magis] Hic iam se-
 quitur illatio maioris, id est, magis credibilis rei.

Δικαιωθέντες νῦν, nunc iustificati] Ad veram atque
 internam puritatem sive iustitiam perducti.

Ἐν τῷ αἵματι αὐτοῦ, sanguine ipsius] Est μετάληψις
 [transumptio]. Nam sanguis sive mors oruenta Christi
 causa fidei, fides iustitiae. Is ordo manifestus supra 3: 25.

Σωθησόμεθα δι' αὐτοῦ ἀπὸ τῆς ὀργῆς, salvi erimus a
 poena per ipsum] Id est, eripiemur a communi exitio
 quod impius manet. Par locutio 1 Thess. 1: 10.

10. Εἰ γὰρ ἐχθροὶ ὄντες, si enim cum inimici essemus]

Nam impij omnes Deo sunt inimici, Iac. 4: 4; Deum non amant, 1 Ioh. 4: 20.

Κατηλλάγημεν τῷ Θεῷ διὰ τοῦ θανάτου τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ, *reconciliati sumus Deo per mortem Filii eius*] Id est, Deus a nobis gravissime laesus, cum Filium suum nostri causa morti dedit, ostendit se non eo usque iratum, ut non sub bonis conditionibus in gratiam redire nobiscum vellet. Id hic est καταλλάττεσθαι non plene scilicet, sed κατὰ τι [*relative*] ad illum effectum, ut 2 Cor. 5: 19.

Πολλῷ μᾶλλον καταλλάττεσθαι, *multo magis reconciliati*] Id est, *postquam Deus nobiscum venit ad conditiones*, subintellige, *quas nos accepimus iisque paruimus*. Nam saepe sub verbis actūs primi intelliguntur actūs secundi. Similia vide Ioh. 6: 44, 17: 6.

Σωθησόμεθα διὰ τῆς χάριτος αὐτοῦ, *salvi erimus per vitam ipsius*] *Per vitam ipsius*. Vita omnis vim agendī in se continet: et quid potius agat Christus, cui omnis potestas data est, quam ut malis eximat eos pro quibus in gratiam Patris reponendis tam multa fecit ac passus est?

11. Οὐ μόνον δέ, *non solum autem*] Rarum est quod dixi, *fore ut malis nos eximat*.

Ἀλλὰ καὶ καυχόμενοι ἐν τῷ Θεῷ διὰ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, *sed et gloriantes in Deo per Dominum nostrum Iesum Christum*] *Supple sumus*: quomodo accepit Syrus, id est, Dei pollicitis per Christum factis innititur, atque confidimus nos insuper bona et aeterna et maxima consecuturos. Vide quae supra 4. et Hebr. 3: 6.

Δι' οὗ νῦν τὴν καταλλαγὴν ἐλάβομεν, *per quem nunc reconciliationem accepimus*] *Nῦν*, id est, *iam nunc accepimus reconciliationem*. Dictum μετωνομικῶς [*per transnominationem*], id est, *Accepimus effectum istius reconciliationis*, Spiritum Sanctum, quem Deus non dedisset nobis nisi plane in gratiam suam repositis. Hic apertius exprimitur actus ille secundus, de quo diximus supra 10. Pax subditorum cum Rege tunc perfecta est cum subditi eia conditionibus parvare quas Rex praescripserat.

12. Διὰ τοῦτο, *propterea*] *Haec cum ita se habeant ut diximus*. Est enim πλὴν διὰ τοῦτο non reddentis causam ante dictorum, sed ex ante dictis tanquam certis mysterium vetus interpretantis. Id autem hic est, quae per

Ada-

Adamum gesta sunt, eorum contraria debuisse geri per Christum. Idem explicat 1 Cor. 15: 22.

Ὡςπερ δι' ἑνὸς ἀνθρώπου ἡ ἀμαρτία εἰς τὸν κόσμον εἰσῆλθε, *sicut per unum hominem peccatum in mundum intravit*] *Κόσμον* hic intellige genus humanum cui peccandi exemplum primus dedit Adamus. Cur non Evam dixit? Quia Hebraei non solent γενεαλογεῖν [*genus recensere*] per feminas.

Καὶ διὰ τῆς ἀμαρτίας ὁ θάνατος, *et per peccatum mors*] Id est, virium imminutio, causa lassitudinis, dolorum, morborum et ex his secuturæ mortis, ut ad Genesim diximus. Atqui immortalitas Adamo, etiamsi Deo parisset, dicat aliquis, promissa non erat, et naturæ ἐφ' ἧσιν [terrenus], factus εἰς ψυχὴν ζῶσαν [*in animam viventem*] non εἰς πνεῦμα ζωοποιόν [*in Spiritum vivificantem*] 1 Cor. 15: 45. Fateor: at, si praecepto Divino paruisset, mansissetne in Paradiso semper, an maius aliquid deinde de eo constitutum fuisset, et nobis incertum est, et ipsi incertum fuit. Hebraei quidam existimant futuram fuisse, ut post vitam felicem longissimam Deus ei sine ulla molestia ac dolore animum e corpore liberaret, quod ipsi non *מו*, id est *mori*, sed *נא* [*expirare*] aut *vacuum pacis* vocant. Alii putant eventurum ei fuisse id quod Enocho et Eliae evenit. Sed de hac re alii iudicent: dum illud teneamus, quod ait Sapiens Hebraeus, *Diaboli invidia mortem in mundum intrasse*, 2: 24. Et quod Sirachides, *Per mulierem initium factum peccandi, et inde esse quod morimur*, 25: 35.

Καὶ οὕτως εἰς πάντας ἀνθρώπους ὁ θάνατος διῆλθεν, *et ita in omnes homines mors pervenit*] *Pervenit ad omnes Adami posteros*, ipsa Lege originis per quam non poterant non omnibus quae diximus malis obnoxia esse corpora, ex tali corpore substantiam suam et qualitates ductentia. Sublato enim beneficio illo per arborem vitae, manebat corpus humanum quale caeterorum animantium, caducum ac fragile velut testa ex humo facta. Hoc sensu aiunt Hebraei *mortem ex peccato Adami venisse ad posteros eius*, ut Paraphrastes Chaldaeus Ruth. 4 et Eccl. 7; Scriptor vitae Moysi plus semel, Iarchi, Hana Barhaina in Beresith Rabba. Cyrillus adversus Anthropomorphitas

cap. 8: Οἱ γεγόνότες ἐξ αὐτοῦ εἰς ἀνὲς φθαρτοῦ φθαροὶ
 γεγόναμεν [*Nati ex eo, ut a mortali, mortales nati sumus*]. Vide et quae ibi sequuntur.

Ἐφ' ᾧ πάντες ἡμαρτον, *per quem omnes peccaverunt*] Frequens est μεταωνυμία [*transnominatio*] Hebraeis dicere peccatum pro poena, et peccare pro poenam subire: unde et procedente longius figura per μεταλήψιν [*transumptionem*] καὶ sive peccare dicuntur qui malum aliquod etiam sine culpa ferunt, ut Gen. 31: 36 et Job. 6: 24, ubi καὶ vertitur per δυσπραγίαν [*adversa fortuna uti*]. Ἐφ' ᾧ hic est *per quem*, quomodo ἐνὶ cum dativo sumitur Luc. 5: 5, Act. 3: 16, 1 Cor. 8: 11, Hebr. 9: 17. Chrysostomus hoc loco: Ἐκείνου πεισθέντος καὶ οἱ μὴ φαγόντες ἀπὸ τοῦ ξύλου γεγόνασιν παρ' ἐκείνου πάντες θνητοὶ [*Illo labente, et ii qui de ligno non comederunt, per eum omnes mortales facti sunt*]. Post haec verba sequitur longa hic παρενθεσίμη [*interpositio*] ad comma usque 18, ubi reditur ad coeptum sermonem. Id genus dicendi Graeci ὑντέθεσιν [*traiectionem*] vocant, soletque id multum emolliiri, si vices eadem aut sensus ante positus repetatur addito inquam vel ergo, ut infra ἄρα οὖν, id est, *ut dicere coeperam*.

13. Ἀρχὴ γὰρ νόμου ἡμαρτία ἦν ἐν τῷ κόσμῳ, *usque ad Legem enim peccatum erat in mundo*] Subauditur hic μὲν [*quidem*]. Causam reddit cur dixerit omnes homines ideo mortuos quod ex Adamo ortum traherent, quia Lex nulla illis data erat quae transgredientibus mortis poenam minaretur. Non negat fuisse peccatum, ut Caini, hominum qui fuere diluvii tempore, Sodomae civium, fratrum Iosephi, Pharaonis qui Mosi coaevus fuit et aliorum. Ἀρχὴ νόμου, id est, *ante Legem Moisi quae gravibus facinoribus poenam adscribit mortem*.

Ἡμαρτία δὲ οὐκ ἔλλογιται μὴ ὄντος νόμου, *peccatum autem non imputatur cum Lex non est*] In Manuscripto οὐκ ἔλλογιτο [*non imputabatur*]: nec aliter legit et Syrus et Theophylactus. Verbum ἔλλογιεν etiam in illa ad Philemonem Paulus usurpat. Recta locutio fuerat ἐνέλογετο sed omissi augmenti habemus et alia exempla. Sensus est, *Non in id imputabatur ut causa possit dici mortis, nempe in singulis hominibus*. Non enim singulos tunc ho-

homines Deus puniit, sed genera tota hominum, et in illis etiam pueros nullius commissi reos. At Lex de singulis dicit, *Mors moriatur*: nempe Deo ipso mortem inflicturo, si cessarent aut rem ignorarent Iudices.

14. Ἀλλ' ἐβασίλευσεν ὁ θάνατος ἀπὸ Ἀδὰμ μέχρι Μωσέως, at regnavit mors ab Adam usque ad Moysen] Attamen, inquit, vim suam exercebat mors in homines singulos ab Adami aetate ad Moysi aetatem, id est, per annos ferme his mille quingentos; non breve spatium. Βασίλευεν ἴσθ' est vim suam exercere, ut infra 21, 6: 12. Sic εἶδον βασιλείαν [regnum inferarum] dixit Sapiens Hebraeus 1: 14. Ἀπὸ et μέχρι poni solent ad temporis notationem, ut Act. 10: 36.

Καὶ ἐν τοῖς μὴ ἀμαρτήσαντας ἐν τῷ θροῦνι τῆς παρὰ βάσεως Ἀδὰμ] Etiam in eos qui nihil simile Adamo commiserant, quales Abel, Noe, Abrahamus, Isaacus, Iacobus, Iosephus. Quia ἀμαρτάνειν [peccare] ambiguum est, et aliquo sensu omnibus hominibus quibusquam diu aetatem egere tribui potest, ideo distincte explicat de quo peccandi genere hic agat, nempe de tali quod per censeri possit ei quod Adamus commiserat. Solent graves transgressionem comparari transgressioni Adam, Gen. 6: 7.

Ὁς ἐστὶ τύπος τοῦ μέλλοντος, quod est figura futuri] Mors quidem illa, ut iam diximus, aeterna est ex naturae Legē, sed quam Deus facile impedire potuisset, nisi voluisset Adamum figuram esse Christi, diversa tamen gignendi ratione et effectibus contrariis. Ὁ μέλλων hic dicitur, respectu habito ad tempus Adami et deinceps ad Legem usque, is qui Ἀδὰμ ἔσχατος [novissimus Adam] 1 Cor. 15: 45. Sic et Col. 2: 17 vox μελλόντων respicit priora tempora. Τύπος est figura ad quam aliud quid planius efficitur, Exod. 25: 40. Sic 1 Cor. 10: 6, 11. Dicitur ἀντίτυπον [exemplar] Hebr. 9: 24.

15. Ἀλλ' οὐχ ὡς τὸ παράπτωμα, αὐτὸ καὶ τὸ χάρισμα, sed non sicut delictum, ita et donum] Hoc vult dicere, In neutro quidem quicquam iniqui, sed tamen Deo convenientius esse, unum facere vitae auctorem quam unum mortis. Χάρισμα dicitur quod mox δῶρημα, beneficium quodvis, ut infra 11: 29, 2 Cor. 1: 11. Παράπτωμα vero

respondet. vocibus Hebraeis *חַטָּא*, *פֶּשַׁע*, *חַוָּל*, et similibus quae violationem Legis Divinae gravem significant. Hic vero ea vox intelligitur simul cum suo effectu qui iam explicabitur. Deus magis amat prodere quam nocere: et vitæ Deo gratior quam mors.

Εἰ γὰρ τῷ τοῦ ἐνὸς παραπτώματι οἱ πολλοὶ ἀπέθανον, αἱ ἁμίας μῖνους delicto multi mortui sunt] *Οἱ πολλοὶ*, id est, fere omnes excepto Enocho, et si qui forte fuerit alii de quibus id scriptum non est. Idem est hic τῷ ἐνὸς παραπτώματι, quod modo δι' ἁμαρτίας [*per peccatum*]. *Πολλὰ μᾶλλον*] *Multa facilius*: nam illud quam hoc difficilius creditur, et tamen verum esse apparuit.

Ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ δωρεὰ, gratia Dei et donum] Hic χάρις dixit quod ante χάρισμα, causam pro effectu. Iustitia Divina quae Christianis obtigit et magnum est beneficium et nullis a nobis meritis provocatum: ideo donum dicitur.

Ἐκ χάριτι τῇ τοῦ ἐνὸς ἀνθρώπου Ἰησοῦ Χριστοῦ, gratis unius hominis Iesu Christi] Χάρις hoc loco significat benevolentiam Christi in genus humanum.

Ἔς τοὺς πολλοὺς ἐπερίσσευσε] *In multis*, id est, in omnes qui in Christum credidere, quod initium est novae naturae, ἐπερίσσευσε [*abundavit*], id est, abundantius apparuit, ut supra 3: 7 et Matth. 5: 20, *ἡ*

16. *Καὶ οὐχ ὥς δι' ἐνὸς ἁμαρτήσαντος, τὸ δῶρημα, et non sicut per unum peccantem, ita et donum*] Est ἄλλως [*defectus*]: duplex. Nam et post δι' ἐνὸς subauditur nomen θάνατος [*mors*], ex verbo ἀπέθανον [*mortui sunt*] quod praecesserat, et post τὸ δῶρημα subauditur ἔχει [*habet*]. *Non sic ac habet donum, ut illa mors ex uno peccato consecuta*. Multo efficacius fuit beneficium quam noxa. In quo autem ea differentia sita sit iam explicat. *Τὸ μὲν γὰρ κρῖμα ἐξ ἐνὸς, nam constitutio quidem ex uno*] *Κρῖμα θανάτου* [*iudicium*] constitutionem Dei hic significat, cui occasionem dedit peccatum Adami.

Ἔς κατάκριμα, ad damnationem] Frequens est Hebraeis causam nominare pro effectu, quamvis ex alia causa procedente. Ita, quia damnati mori solent, damnatio hic dicitur pro morte.

Τὸ δὲ χάρισμα, gratia autem] Intelligit hic fidem quas

et

et Eph. 3: 8 *domum Dei* dicitur, quia Deo revelante nihil tale meritis contigit.

Ἐκ πολλῶν παραπτωμάτων, ex multis delictis] Occasione sumpta ex multis peccatis.

Ἐς δικαιομα, ad iustificationem] Ad vitam rectam sive perpetuam obedientiam: quomodo *δικαιομα* et infra 18. Sic Iob. 34: 27 רצון, quod est *vias eius*, Septuaginta vertunt *δικαιώματα αὐτοῦ*. Ideo nomen singulare hic usurpavit Apostolus, ut unum ac constantem vitae tenorem significaret. Apocalypsis pluraliter pro eodem dixit, τὰ δικαιώματα τῶν ἁγίων [*iusta sanctorum vita*] 19: 8.

17. *Εἰ γὰρ, si enim]* Ostendit quantum sit iusta vita recta quam Dei dono adipiscimur, ex eo quod secum trahit aeternam vitam ac felicitatem.

Τῷ τοῦ ἑνὸς παραπτώματι, unius delicto] Repetit quod dixerat supra 15: sed ut maius aliquid quam ante inferat. In Manuscripto est, ἐν ἑνὶ παραπτώματι [*uno delicto*].

Ὁ θάνατος ἐβασίλευσε, mors regnavit] Ut supra 14.

Διὰ τοῦ ἑνὸς, per unum] Id est, per naturam ex uno in omnes transeuntem.

Πολλῷ μᾶλλον] Multo facilius, ut supra 15.

Οἱ τὴν περισσείαν τῆς χάριτος] Abundantiam gratiae more Hebraico, id est, gratiam abundantissimam vocat, benevolam patefactionem Divinae voluntatis factam per Christum.

Καὶ τῆς δωρεᾶς τῆς δικαιοσύνης, et donationis iustitiae] Δωρεὰ δικαιοσύνης rustum Hebraismus pro *iustitia quae dono datur*. Vide supra 15. Dono autem dari dicitur, quia per fidem obtingit quae est donum Dei, ut diximus supra 16:

Λαμβάνοντες, accipientes] Id est, qui voluerunt accipere et sic acceperunt re ipsa. Sic et Ioh. 1: 12.

Ἐν ζωῇ βασιλεύσουσι, in vita regnabunt] Duo magna dicit et hominibus gratissima, *vitam* et *regnum*, sive immortalitatem et summos honores. Vide 1 Cor. 4: 8, 2 Tim. 2: 12, Apoc. 5: 10, 20: 4, 22: 5.

Διὰ τοῦ ἑνὸς Ἰησοῦ Χριστοῦ, per unum Iesum Christum] Per vitae principem Act. 3: 15. Etenim vitam illam aeternam in tenebris latentem primus apertam fecit, primus

nam eam est consecutus; idem etiam novam de se naturam trahentibus eam conferet.

18. Ἀλλ' οὖν, ἰστῆταρ] Hic post longam παρενθήκην [interpositionem], in qua obiter institutae comparationis disparitatem ostendit [quandam, redit ad id quod dicere coeperat supra 12. Ἀλλ' est repententis interruptum sermonem]. Simile hyperbatam et repetitionem sermonis inchoati per καὶ habes Phil. 2: 1, 5.

Ὁς δι' ἐνὸς παραπτώματος εἰς πάντας ἀνθρώπους εἰς κατέκριμα, sicut per unius delictum in omnes homines ad condemnationem] Supple ἐγένετο, per processit. Hebraei ubi statum aliquem designant ἡ, quod valet εἰς, ponant vice Nominativi ut Gen. 2: 24, ἔσονται εἰς σάρκα μίαν [erunt in unam carnem]. Et 1 Cor. 15: 45, ἐγένετο εἰς ψυχὴν ζῶσαν [factus est in animam viventem] unde et hoc εἰς κατέκριμα et quod sequetur εἰς δικαιοσύνην Syrae per Nominativos transtulit.

Οὕτω καὶ δι' ἐνὸς δικαιοῦματος, sic et per unius iustificationem] Id est, ὑπακοῆς [obedientiam], ut iam explicat. Eam obedientiam Christi per omne vitae tempus ad mortem usque vocat singulari numero δικαιοῦμα ob uniformem eius tenorem, ut diximus supra 16.

Εἰς πάντας ἀνθρώπους, in omnes homines] Intellige omnes qui ipsi sicut oportet credunt, quod initium est, ut diximus, novae naturae.

Εἰς δικαιοσύνην ζωῆς, ad iustificationem vitae] Evenit eis liberatio a peccatis, quae liberatio causa est vitae aeternae. Genitivus apud nostros scriptores ex Hebraismo varias significationes habet. Hic rei effectus designativus est.

19. Ὅτι περὶ γὰρ διὰ τῆς παρακοῆς τοῦ ἐνὸς ἀνθρώπου ἁπαντοῖοι κατεγράθησαν, οἱ πολλοί, sicut enim per inobedientiam unius hominis peccatores constituti sunt multi] Est rursum μετωνομία [transnominatio]. Ita tractati sunt quasi peccassent actu, nempe quia addicti sunt morti. Sic vox peccatoris sumitur 1 Reg. 1: 21, et alibi. Πολλοί hic rursum dixit cum modo dixerit πάντας, omnes, excepto forte uno aut altero.

Οὕτω καὶ διὰ τῆς ὑπακοῆς τοῦ ἐνὸς, ita et per unius obedientiam] Per obedientiam Christi perpetuam, doctrinae

nae

nae ipsius congruentem et a Deo repositam summo praemio. Vide Phil. 2: 8, 9.

Δίκαιοι καταγαθήσονται οἱ πολλοί, iusti constituentur multi] Futurum pro praesente durabili: et *multi*, id est, credentes, sic ut credi oportet. Vides hic *δίκαιοι καταγαθήσονται* idem esse quod *δικαιοθήσονται* [*iustificabuntur*] aut *δικαιοῦνται* [*iustificantur*], et posito abstracto vice concreti, more Hebraeo, *δικαιοσύνη γίγνεται* [*iustitia efficiuntur*] 2 Cor. 5: 21. Respicitur autem non obscure locus Esai. 53: 2, *Per sui notitiam iustos faciet iustus servus meus multos. Iusti fient* nempe apud Deum, ac proinde et Divina praemia suo tempore consequentur.

20. *Νόμος δὲ παρεῖληθεν, Lex autem subintravit*] Poterat dicere Iudaeus, si ita se res habet ut Christus sit causa vitae, sicut mortis Adamus, quid ergo egit Lex Mosis? Huic quaestioni respondens ait, Lex de transverso intervenit inter exordium peccati et exordium novae iustitiae. Sic *παρεῖληθεν* Gal. 2: 4, *παρεσέδυσαν* Iud. 4.

Ἰνα πληράσῃ τὸ παράπτωμα, ut abundaret delictum] Hebraeis saepe esse dicitur quod apparet: itaque sicut *περισεύειν* est *abundantius apparere* supra 3: 7 et hic 15: ita et *πληράζειν* hic et infra 6: 1, 2 Cor. 4: 15, 2 Thess. 1: 3. Utrumque *πληράσαι* et *περισεῖσαι* iunctim habes 1 Thess. 3: 12. Per Legem magis innotuit peccatum, supra 2: 9, 12, 3: 20, 4: 15, infra 7: 8.

Ὁὗ δὲ ἐπλεόνασεν ἡ ἁμαρτία, ubi autem abundavit delictum] Ὁὗ hic valet *postquam*, sicut et Latine usurpatur *ubi*. Solent enim locorum notae ad temporis significationem transferri.

Ἐπεπερίσσευσεν ἡ χάρις, superabundavit gratia] Non satis habuit dicere *ἐπερίσσευσεν* [*abundavit*], sed propositionem augmentem addidit, ut intelligeretur multo illustrius apparuisse Dei benevolentiam quam ante apparuerat peccati turpitudine. Amat tales compositiones Paulus ut *ὑπερεκτείνω*, *ὑπερεκχύνομαι*, *ὑπεραίρωμαι*, *ὑπεράνω*, *ὑπερανξάνω*, *ὑπεργηκάζω*, *ὑπερυψώω*. Sic *ὑπερπερισσεύομαι* habes et 2 Cor. 7: 4, et *ὑπερπερισσῶς* Marc. 7: 37, et *ὑπερπληρώσω* 1 Tim. 1: 14.

21. *ἵνα ὡςπερ ἐβασίλευσεν ἡ ἁμαρτία ἐν τῷ θανάτῳ, ut sicut regnavit peccatum per mortem] Vires suas ostendit per mortem. Vide supra 14.*

Οὕτω καὶ ἡ χάρις βασιλεύσῃ, ita et gratia regnet] Benefolentia Dei vires suas ostendat.

Διὰ δικαιοσύνης, per iustitiam] Per obedientiam Christianorum.

Εἰς ζωὴν αἰώνιον, in vitam aeternam] Quae obedientia ducti ad vitam aeternam.

Διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ Κυρίου ἡμῶν, per Iesum Christum Dominum nostrum] Qui scilicet sicut iustitiam illam in nobis efficit, ita et vitam aeternam ipse nobis daturus est, ut post Patrem ipsi omnia debeamus.

C A P U T VI.

*Τί οὖν ἔροῦμεν] Sic et supra locutus est 4: 1. Οὖν solet addi interrogationibus ut et infra 21; ἔροῦμεν nostris scriptoribus etiam in praesenti dicitur, ut Matth. 7: 4. Redit Apostolus ad id de quo ipse et Apostoli alii per Iudaeos incredulos Romae agentes infamebantur, et quod attigerat 3: 8. Sed tunc non plene ei responderat; quia ut id utiliter fieret, quaedam prius erant praestruenda quae continentur caetera parte capitis tertii et capitibus quarto et quinto, ut nunc ista dissecta sunt. Nam in Pauli epistola fuere haec continua. Ait ergo nunc: *Quid ergo est quod dicimus? An ista dicimus quae Iudaei illi de nobis spargunt?**

*Ἐπιμενοῦμεν τῇ ἁμαρτίᾳ, ἵνα ἡ χάρις πλεονάσῃ] In Manuscripto illo in Anglia est ἐπιμείνωμεν. Recte. Cohæret hoc cum eo quod praecessit: *An hoc dicimus, Perseveremus in peccatis ut magis appareat Dei beneficentia?* De voce χάριτος, ut et de voce πλεονάσῃ diximus supra. Antecedens verum erat, Deo maxime fuisse gloriosum ex iis qui idololatrae multisque flagitiis involuti fuerant, populum sibi colligere: sed iniqua erat illatio, idcirco nihil mali esse, si et vocati peccare perseverent, ut rursum Deus maiore cum gloria eorum misereatur. Hoc consequens falso attribuebatur Apostolis et eorum*

sec-

sectatoribus, qui contrarium et docebant et factis ostendebant. Tertullianus bene: *Compensatione res acta est: lucrati sumus multa, ut aliqua praestemus. Item: Libertas in Christo nullam innocentiae fecit iniuriam. Manet lex tota pietatis, sanctitatis, humanitatis, veritatis, castitatis, iustitiae, misericordiae, benevolentiae, pudicitiae.*

2. *Μη γένοιτο, absit*] Aversantis est, ut supra 3: 4, 6, 31.

Οἵτινες ἀπεθάνομεν τῇ ἁμαρτίᾳ, qui enim mortui sumus peccato] Loquendi genus receptum apud Hebraeos. Philo libro de Allegoriis: *Τοῦτο δ' οὐ γίνεται ἐὰν μὴ τελευτήσῃ καὶ ἀποθάνῃ ἐκ τῆς ψυχῆς ὁ βασιλεὺς τῆς Αἰγύπτου, ὁ ἄθεος καὶ φιλήδονος τρόπος* [*Hoc enim nunquam accidit, nisi defuncto in anima Rege Aegypti, hoc est, impia voluptuariaque consuetudine*]. Et libro Peiorem insidiari meliori: *Ἄβελ τὸ παραδοξότατον ἀνῆρηται τε καὶ ζῇ· ἀνῆρηται μὲν ἐκ τῆς τοῦ ἄφρονος διανοίας, ζῇ δὲ τὴν ἐν Θεῷ ζωὴν εὐδαίμονα* [*Abel, quod vix credas, interemptus vivit: interemptus enim ex insipientis mente, vivit in Deo vitam felicissimam*]. Sed et apud Philosophos: nam et Porphyrius sapientiam morti comparat dicens: *Φύσει μὲν ἄρα λύει σῶμα ἐκ ψυχῆς, ψυχὴ δὲ αὐτὴν λύει ἐκ τοῦ σώματος* [*Natura quidem corpus ex anima solvit, anima vero se ipsa a corpore liberat*]. Marcus Antoninus libro VII: *Ὡς ἀποτεθνηυότα δεῖ τὸ λοιπὸν ζῆσαι κατὰ τὴν φύσιν* [*Tantumquam si vere mortuus sis, in posterum secundum naturam vivendum est*].

Nam quodcumque suis mutatum finibus exit,

Continuo hoc mors est illius quod fuit ante.

Ἀποθανεῖν ἁμαρτία est non amplius vivere in peccato, sicut *ἀποθανεῖν νόμος* [*mori Legi*], Gal. 2: 19, non ultra secundum Legem vivere.

Πῶς ἐστὶ ζήσομεν ἐν αὐτῇ, quomodo adhuc vivemus in illo] *Πῶς* hic non τὸ πάντως ἀδύνατον [*quod omnino fieri non potest*], sed rei indignitatem ostendit, ut Matth. 6: 28, Gal. 4: 9. Indignum est, si loti in lutum revolvimur, 2 Petr. 2: 22. Hinc iam incipit Apostolus doctrinae, quae ipsi falsae imputabatur, veram opponere, ut haberent Christiani quod ipsi Apostoli verbis regerent obiectatoribus. Itaque Christianos iam alloquitur.

3. Ἡ ἀγνοεῖτε] *An non meministis?* Sic et infra 7: 1. *Ὅτι ὅσοι ἐβαπτίσθημεν εἰς Χριστὸν Ἰησοῦν, quicumque baptizati simus in Christo Iesu*] Id est, *in nomen seu doctrinam Iesu Christi*, ut Act. 19: 5.

Εἰς τὸν θάνατον αὐτοῦ ἐβαπτίσθημεν, *in mortem ipsius baptizatos esse*] Ignatius ad Trallenses: *Φαίνοσθέ μοι οὐ κατ' ἄνθρωπον ζῶντες, ἀλλὰ κατὰ Ἰησοῦν Χριστὸν, τὸν δι' ἡμᾶς ἀποθανόντα, ἵνα πιστεύοντες εἰς τὸν θάνατον αὐτοῦ διὰ τοῦ βαπτίσματος κοινωνοὶ τῆς ἀναστάσεως αὐτοῦ γένησθε* [*Videmini mihi non secundum hominem, sed secundum Iesum Christum vivere, qui propter nos mortuus est, ut credentes in mortem eius, per baptismum consortes fiatís resurrectionis eius*]. Iustinus colloquio cum Tryphone: *Ὡς καὶ ἡμᾶς βεβαπτισμένους ταῖς βαρυσταῖς ἀμαρτίαις ἃς ἐπράξαμεν, διὰ τοῦ σαυρωθῆναι ἐπὶ τοῦ ξύλου καὶ δι' ὕδατος ἀγνίσαι ὁ Χριστὸς ἡμῶν ἐλυτρώσατο* [*Quemadmodum et nos gravissimis peccatis, quas admisimus, submersos, per supplicium capitale crucis in ligno et per purificationem aquas, Christus noster redemit*]. Et postea: *Ὁ γὰρ Χριστὸς πρωτότοκος πάσης κτίσεως ὢν καὶ ἀρχὴ πάντων ἄλλων γένους γέγονε τοῦ ἀναγεννηθέντος ἐκ αὐτοῦ δι' ὕδατος καὶ πίσεως καὶ ξύλου, τοῦ τὸ μυήριον τοῦ σαυροῦ ἔχοντος* [*Nam Christus, cum primogenitus esset omnis creaturas, principium rursus alterius generis fuit regenerati ab ipso per aquam et fidem et lignum, quod mysterium crucis obtinet*]. Deinde: *Ἔσονται δέ, δι' ὕδατος καὶ πίσεως καὶ ξύλου οἱ προπαρασκευαζόμενοι καὶ μετανοοῦντες ἐφ' οἷς ἡμαρτον, ἐμφυέσθαι τὴν μέλλουσαν ἐπέρχεσθαι τοῦ Θεοῦ κρίσιν* [*Dixi autem fore, ut qui se praeparant et peccatorum poenitentiam agunt, futurum Dei iudicium per aquam et fidem et lignum effugiant*]. Qui baptisabantur, ab iis exigebatur professio fidei, in qua et hoc erat, *Christum ob peccata nostra esse mortuum*, id est, ad abolenda peccata. Vide supra 4: 25. Christus etiam vitam suam pro nobis abdicavit, et nos idem facere debemus ipsius causa: quanto magis abdicare pravas cupidines? Quod mors corpori Christi, hec Baptismus peccato.

4. Συνετάφημεν οὖν αὐτῷ διὰ τοῦ βαπτίσματος εἰς τὸν θάνατον, *consepulti enim sumus cum illo per baptismum in mortem*] Ostendit non verba tantum Baptismi, sed et

ip-

ipsam eius formam hoc innuere. Nam immersio totius corporis in flumen, ita ut non conspiceretur amplius, imaginem gerebat sepulturae quae datur mortuis. Sic Col. 2: 12, *Συνταφέντες αὐτῷ ἐν τῷ βαπτίσματι.*

Εἰς τὸν θάνατον, in mortem] Ad repraesentandam etiam oculis Christi mortem.

Ἵνα ὡςπερ ἡγέρθη Χριστὸς ἐκ νεκρῶν, ut quomodo Christus surrexit e mortuis] Nam et huius rei imaginem gerebat corpus ex aqua resurgens.

Διὰ τῆς δόξης τοῦ πατρὸς, per gloriam Patris] Id est, per potentiam quam gloria sequitur. Hoc est, quod *κράτος ἰσχύος* [potentia virtutis] dicitur Eph. 1: 19, 6: 10, pro quo Col. 1: 11 dicitur *κράτος τῆς δόξης* [potentia gloriae]: sicut *ἡ* quod *ἰσχύς* [virtus] verti solet, vertitur *δόξα* Ps. 68: 34, Esai. 12: 2, 45: 24.

Ὡς καὶ ἡμεῖς ἐν καινότητι ζωῆς περιπατήσωμεν, ita et nos in novitate vitae ambulemus] Hebraismus *ἐν καινότητι ζωῆς* pro *in vita nova*.

Nunc hic dies aliam vitam adfert, alios mores postulat.

Si resurgere cum Christo volumus, necesse est eum imitemur: quae imitatio in iis qui longe aliter vivere est velut resurrectio quaedam; nam sicut separatio animi a corpore est mors corporis, ita separatio animi a Deo est mors animi.

5. *Εἰ γὰρ σύμφυτοι γεγόναμεν τῷ ὁμοιώματι τοῦ θανάτου αὐτοῦ, si enim coaluimus illi similitudine mortis eius]* Graecis *συμφύεσθαι* dicuntur quae in unum coalescunt, ut plantae quaedam, Luc. 8: 7, unde sumpta translatione de amicitia usurpatur apud Platonem et Plutarchum. Ergo *αὐτῷ* hic subauditur ex sequente genitivo *αὐτοῦ*, ut saepe. *Coaluimus Christo ad instar eius mortui,* nempe cupiditatibus, ut ille vitae functionibus.

Ἀλλὰ καὶ τῆς ἀναστάσεως ἐσόμεθα, simul et resurrectionis erimus] Nempe *σύμφυτοι αὐτῷ ἐσόμεθα τῷ ὁμοιώματι τῆς ἀναστάσεως* [coalemus illi similitudine resurrectionis]. *Ita instar eius resurgemus.* Prior similitudo est generis, haec speciei sive generis proximi. Ubi rebus molestis opponuntur solatia, usurpari solent particulae *εἰ* et *ἀλλὰ*. Sic apud Virgilium:

VI.

H

Si

*Si non ingentem foribus domus alta superbis
Mane salutantūm totis vomit aedibus undam.*

Post versus deinde aliquot sequitur:

*At secura quies et nescia fallere vita
Dives opum variarum, etc.*

6. Τοῦτο γινώσκοντες, hoc scientes] *Modo hoc cogitemus et infligamus animo.* Sic γινώσκωμεν et voces similes interdum sumi notavimus ad loh. 15: 18.

Ὅτι ὁ παλαιὸς ἡμῶν ἄνθρωπος συνεσταυρώθη, *veterem hominem nostrum crucifixum esse*] Pergit ex cruce, morte, et resurrectione Christi multas sumere similitudines et eis aptare ἀλληγορικά [*sensūs occulti*] loquendi genera, quod ipsum εἶναι dicitur Hebraeis. Ὁ παλαιὸς ἄνθρωπος, hic et Eph. 4: 22, Col. 3: 9, est subiectum pro adiuncto, pro ἡ παλαιὰ ἀνθρωπότης, *vetus illa in homine vivendi ratio*, quae et *natura* dicitur. Ad hanc μετανομίαν [*transnominationem*] adiunxit Paulus et προσωποποιίαν [*personae fictionem*] qua delectatur plurimum. Tribuit enim rei inanimae, id est, accidenti, id quod est animatorum. Veterem illam naturam *concrucifixam* dicit, id est, ad similitudinem Christi crucifixam: quia, sicut per crucem non sine gravi dolore ad exitum pervenitur, ita illa natura sine dolore non exstinguitur. Est enim sui amor, et inde voluptatum appetitus agnatus homini, deinde longa consuetudo δυσέκνιπτόν τι [*aliquid quod difficulter elui potest*]: sed has difficultates Fides superat.

ἵνα καταργηθῇ τὸ σῶμα τῆς ἁμαρτίας, *ut deleatur corpus peccati*] Καταργεῖν, hic est *occidere*, ut ostendunt sequentia. *Occidi* dicitur corpus, cum vita spoliatur, Matth. 10: 28. *Corpus* autem peccato, id est, consuetudini peccandi, eleganter tribuit Paulus, quia est veluti compages quaedam multis constans membris, id est, vitiis, Col. 3: 5. Sic et morti *corpus* infra tribuit. Grex, populus, legio apud Iurisconsultos *corpore* sunt, et *corpus civitatis* apud Livium, *collegiorum corpus* apud Ciceronem Iurisconsultum. Transtulit et ad inanima Cicero, cum dixit *librorum corpus* Latine, et Graece σῶμα. Sed audacior est translatio ubi accidentibus datur *corpus*, quomodo Virgilius dixit *corpus regni*.

Τοῦ μηκέτι δουλεύειν ἡμᾶς τῇ ἁμαρτίᾳ, *ne ultra serviamus*

mus peccato] Τοῦ pro ζῆνα τοῦ [*ideo ut*], ut saepe alibi. *Ideo ne posthac peccato sive consuetudini vitiosae serviamus, sicut ante servimus.* Δουλέειν, *servire*, vox est mediae significationis. Nam et *Deo* dicimur *servire* Matth. 6: 24, Act. 20: 19, Eph. 6: 7, 1 Thess. 1: 9, et *Christo* infra 14: 18, 16: 18, Col. 3: 24, et *Legi Dei* infra 7: 25, et *iustitiae* infra 6: 19; et contra *Mammonae* Matth. 6: 24, *idolis* Gal. 4: 9, *voluptatibus et cupiditatibus* Tit. 3: 3, *impuritati* 6: 19, *corruptioni* 2 Petr. 2: 19. Sic et Latine dicimus *servire vitae, valetudini, posteritati, populi commodis, dignitati*: et contra, *amori, cupiditatibus, iracundiae*. Seneca: *Commota semel et concussa mens ei servit a quo impellitur.*

7. Ὁ γὰρ ἀποθανὼν δεικναιώται ἀπὸ τῆς ἀμαρτίας, qui enim mortuus est iustificatus est a peccato] Id est, *liber est a peccato*, sive non ultra servit peccato. Mortuorum enim non est peccare. Recte hic Syrus cum Basilio, Chrysostomo, Oecumenio, Theophylacto vertit *liberatus est a peccato*. Eo enim sensu, ut in prolegomenis diximus, saepissime δικαιωθῆαι usurpatur in hac Epistola, ut et Act. 13: 38, 39. Petrus eodem sensu dixit πέπαι-
ται ἀμαρτίας [*desiit a peccatis*] 1 Ep. 4: 1. Est autem μεταφορά [*translatio*] hic a simili ad simile: non enim proprie *iustificatur*, id est, mundatur aut iustus fit qui est mortuus; ac ne *liberatur* quidem, si proprietatem verborum sectemur; sed quia verum est eum non servire amplius peccato, ideo *liberari* primum, deinde per μεταλήψιν [*transsumptionem*] etiam *iustificari* dicitur. Sic eum qui mortuus sit, *liberum esse ab odio, invidia, morbo, molestiis* dicunt optimi scriptores. Sic mors *medica* dicitur Aeschilo, quia, ut ipse explicat,

Οὐδὲν ἄλγος ἄπτεται νεκρῶν.

[*Nullus mortuos tangit dolor.*]

Sic et Euripides:

Θανὼν δ' ἂν εἴη μᾶλλον εὐτυχέστερος ἢ ζῶν.

[*Beatus esset morte quam vita magis.*]

Est autem haec Pauli sententia, ut multa alia, sumpta ex dictis Rabbīnorum. Nam in Thalmude habemus, כִּי מִתְּחִלָּה הָיָה הָאָדָם מֵת וְעַתָּה חַי, id est, *Simul quis est mortuus, factus est liber a praeceptis*. Si a praeceptis li-

ber, etiam a peccato liber. Paulus autem hoc aptat per ἐνόμιαν [abditam significationem] ei qui mortuus est peccato, ut locutus est supra 2. Mortui non redeunt ad vitam priorem: sic nec qui peccato vere est mortuus ad priorem vitam redire debet.

8. Εἰ δὲ ἀπεθάνομεν σὺν Χριστῷ, quandoquidem autem mortui sumus cum Christo] Εἰ hic est, quandoquidem, ut apparet ex positis supra 2, et σὺν Χριστῷ est ad similitudinem Christi, quomodo modo habuimus συνεσταυρωθῆναι [concrucifixus est].

Πιστεύομεν, credimus] Pro certo habemus, fidei promissis per Christum factis.

Ὅτι καὶ συζήσομεν αὐτῷ, nos simul etiam viaturos cum eo] Nempe in aeternum, vita coelesti et felicissima. Idem sensus 2 Tim. 2: 11, quod alibi dixit συμβασιλεύσομεν [una regnabimus] 1 Cor. 4: 8, et sequentibus dicto ad Timotheum loco.

9. Εἰδότες, scientes] Sume ut supra γινώσκοντες [cognoscentes].

Ὅτι Χριστὸς ἐγερθεὶς ἐκ νεκρῶν οὐκέτι ἀποθνήσκει, quod Christus resurgens ex mortuis iam non moritur] Non ultra moritur. Mors ei causa immortalitatis.

Θάνατος αὐτοῦ οὐκ ἔστι κυριεύει, mors illi ultra non dominabitur] Haec est causa praecedentis dicti; Non ultra moritur, quia est eo in loco ubi mora vim non habet. Vide Ioh. 16: 10 et ibi dicta. Positus est extra territorium mortis.

10. Ὁ γὰρ ἀπέθανε, quod enim mortuus est] Hic ὁ ut in Hebraeo non ad nomen aliquod, sed ad complexum refertur: quasi dicat, quantum enim attinet quod mortuus est Christus. Simile loquendi genus Gal. 2: 20.

Τῇ ἁμαρτίᾳ ἀπέθανεν ἐφ' ὅλας, peccato mortuus est semel] Ἀμαρτία, respondens ut diximus in Hebraeo, saepissime sumitur pro poenis peccatorum. Christus semel defunctus est malis illis quae ob peccata nostra sustinebat. Et sic non male interpreteris, vocem ἁμαρτιῶν Hebr. 5: 3, 6: 27, ut intelligatur Christus obtulisse preces Deo, ut ab illis malis, quae ob peccata nostra sentiebant, liberaretur.

Ὁ δὲ ζῇ, ζῇ τῷ Θεῷ, quod autem vivit, vivit Deo

Vi

Vivit in honorem Dei, nihil nisi res Dei curat. Aristides: 'Τὸν γὰρ ζῶντα ὑπὸ Θεῷ καὶ τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων ἡμεληκότα [Qui enim sub Deo vivit et humana parvi pendit].

11. Οὕτω καὶ ὑμεῖς λογίζεσθε] *Sic cogitate. Reputate* vertit Tertullianus de Pudicitia. Ita enim λογίζεσθαι sumi notavimus supra 3: 28.

Ἐαυτοὺς νεκροὺς μὲν εἶναι τῇ ἁμαρτίᾳ, vos mortuos quidem esse peccato] Hic ἁμαρτίαν non figurate sume, sed proprie. Sic necesse est interdum vocum significatus varient, quibus allusiones istiusmodi allabescunt. Repetit hic quod dixerat supra 2.

Ζῶντας δὲ τῷ Θεῷ, vivere autem Deo] Id est, *in id vos in vita servatos, ut quidquid vitae vobis restat id Deo impendatis.* Officium enim magis quam eius executio hic notatur.

Ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ Κυρίῳ ἡμῶν] Id est, *per Iesum Christum:* quia cum Dominus noster sit redemptionis iure et constitutione paterna, hoc, quod dixi, suo iure a nobis exigit.

12. Μὴ οὖν βασιλεύτω, non ergo regnet] *Vim suam exerceat.* Vide supra 5: 14.

Ἐν τῷ θνητῷ ὑμῶν σώματι, in vestro mortali corpore] Bene adiecit hoc ἐπίθετον [agnomen]; cum enim mortalitatis nostrae nos admonet, facile significat de vita altera cogitandum, nec formidandos labores haud sane diuturnos.

Εἰς τὸ ὑπακούειν αὐτῇ, ut illi obediatis] Nempe τῇ ἁμαρτίᾳ [peccato]. Loquitur tanquam de infami hera cui servire indignum sit.

Ἐν ταῖς ἐπιθυμίαις αὐτοῦ, eius cupiditatibus] Corporis cupiditates, si fraenum non adsit, ad peccatum ducunt, Iac. 1: 15, quare non tantum illicitae cupiditates suffocandae sunt in suis initiis, verum etiam corpori non ultra indulgendum quam natura exigit, ut parere discat parti meliori.

13. Μὴδὲ παραδίνετε τὰ μέλη ὑμῶν ὅπλα ἀδικίας τῇ ἁμαρτίᾳ, neque tradite membra vestra instrumenta iniquitatis peccato] *Membra* hic intellige omnes corporis partes, etiam interiores, ut et Col. 3: 5. *Ὅπλα* recte verteris *instrumenta.* Ita enim sumi Graecam vocem docet Eusta-

thius ad Iliados *A*. Sic et *arma* dici Latinis, Servius ad illud Virgiliti:

— *Cerealiaque arma*

Item:

Dicendum et quae sint duris agrestibus arma.

Et Hebraeum *כלי* est omne *instrumentum*, quod nonnunquam *ὄπλον* vertitur. *Παριστάνειν* solet quidem de membris dici Luc. 1: 19, Ioh. 15: 22, 1 Sam. 16: 22, Ps. 135: 1, sed quia hic de membris velut instrumentis agitur, *παριστάνετε* recte verteris, *tradite*, ut Matth. 26: 53, Act. 9: 41, aut *habete*, ut Act. 1: 3, 2 Tim. 2: 15. *Ἀδικία* generaliter ponitur, ut supra 1: 18, et refertur ad actiones hoc loco, sicut *ἁμαρτία* ad ipsam consuetudinem sive qualitatem.

Ἀλλὰ παραστήσατε ἑαυτοὺς τῷ Θεῷ, sed exhibete vos Deo] Ut supra 2.

Ὡς ἐκ νεκρῶν ζῶντας, tanquam ex mortuis viventes] Vide supra 4.

Καὶ τὰ μέλη ὑμῶν ὄπλα δικαιοσύνης τῷ Θεῷ, et membra vestra instrumenta iustitiae Deo] Hic *δικαιοσύνης* vox ad omnes actiones honestas extenditur, et aequae late patet atque contraria quam modò habuimus *ἀδικίας*. Corpus nostrum mediae est qualitatis, quo et male et bene uti licet.

14. *Ἀμαρτία γὰρ ὑμῶν οὐ κυριεύσει, peccatum enim vobis non dominabitur]* Non est hoc monitum, sed solatium, quasi dicat, *Facilem vobis spondeo victoriam, modo ne sitis ἡψάσπιδες [desertores abiecti clypeo]*. Non eae nunc vires sunt peccati ad vos debellandos quae olim fuere. Simili sensu vocem *ἡγῶν* [*dominabuntur*] usurpat Psalmographus 19: 14.

Οὐ γὰρ ἐστὶ ἐπὶ νόμον, ἀλλ' ἐπὶ χάρις, non enim sub Lege estis, sed sub gratia] *Μετωνομία [transnominatio]*. Dicitur enim *χάρις* pro *Euangelio* qui est *λόγος χάριτος [verbum gratiae]* Act. 14: 3. Similis locutio Act. 13: 43. Lex quia nihil promittebat supra terrestria, non satis virium dabat ad animum mundandam. Euangelium vero promissa habens coelestia, vires dat magnas uti volentibus. Tractatur hoc uberius fine capitis septimi. *Τὸ νόμον* habes et Gal. 4: 21.

15. *Τί οὖν, quid ergo*] Quid ex his sequitur quae diximus? An illud quod inimici Euangelii nos decere dicant?

Ἀμαρτήσομεν, peccabimus] Etiam hic Manuscriptus habet *ἁμαρτήσομεν, peccemus*. Recte: est enim *μίμησις* [imitatio] verborum quae usurpabant inimici. Sic supra 1, *ἐπιμένεσμεν* [permaneamus]. *Peccemus*, id est, pergamus indulgere vitiis.

Μὴ γένοιτο] *Longe absit*, ut supra 1, et alibi saepe.

16. *Οὐκ οἶδατε, nescitis*] Rursum clare ostendit quid doceat, ut habeant Christiani Romae quod Pauli verbis opponant Iudaeis obtreptatoribus.

Ὅτι ὃ παραίστανε ἐαυτοὺς δούλου εἰς ὑπακοήν, δοῦλοι ἔσε, ὃ ὑπακούετε, ἦτοι ἁμαρτίας εἰς θάνατον, ἢ ὑπακοῆς εἰς δικαιοσύνην; *Hoc ipso quod exhibeatis vos servos ad obediendum, vos servos esse, quia obediatis, sive peccati ad mortem, sive obedientiae ad iustitiam?*] Duo sunt domini, *peccatum* et *vita secundum Euangelium*, quae hic per *μετωνομίαν* [transnominationem] *Euangelium* dicitur. Utri vos mancipetis vestra electio est, tanquam in bivio Pythagorico. Sed ut bene eligatis, videte quis sit utriusque imperii exitus. Hinc *mors* et quidem aeterna, quia Christus non iterum moritur ut eam solvat: inde *iustitia*, id est, laus pro iustitia. Quia *δοῦλοι* hic construitur cum genitivis *ἁμαρτίας* et *ὑπακοῆς*, ideo ὃ bis repetitum non cum *δοῦλοι* construitur, sed est dativus vim habens ablativi Latini, quasi dicat: *Hoc ipso quod vos mancipatis, hoc ipso quod in animum induoitis parere aut peccato aut Euangelio, hoc, inquam, ipso viam initis aut ad mortem, aut ad iustitiae laudem.*

17. *Χάρις δὲ τῷ Θεῷ, gratias autem Deo*] Sicut pro Euangelio, ita et pro successu Euangelii gratiae semper habendae sunt. Supra 1: 8.

Ὅτι ἦτε δοῦλοι τῆς ἁμαρτίας, ὑπηκούσατε δὲ ἐκ καρδίας εἰς ὃν παρεδόθητε τύπον διδαχῆς, quod qui fuistis servi peccati, obediveritis ex animo ei formae doctrinae in quam traditi estis] Est hic primum Hebraismus praeteriti cum copulativa coniunctione, vice participii: non enim Deo gratias agit *quod servierint peccato*, sed *quod qui servierunt peccato, postea obedierunt Euangelio.* *Ἐκ*

καρδίας, id est, non exterius tantum, sed intra animi recessus, sincera fide. Idem loquendi genus Deut. 4: 29, 6: 5, 11: 13, 13: 3, Marc. 12: 30, Luc. 10: 27, 1 Tim. 1: 5, 2 Tim. 2: 22. Vide et quae diximus Matth. 23: 37. *Εἰς τὸν τρόπον διδαχῆς*, id est, *obedistis ad eum modum quem doctrina Evangelii praescribit*. Sic *κατὰ τὸν* sumitur Hebr. 8: 5, et loco Exod. 25: 40, ubi in Hebraeo *תכלת*, quod alibi vertitur *παράδειγμα*, alibi *διάταξις*, *μορφή*, *ὁμοίωμα* [constitutio, forma, similitudo]. Illud *παρεδόθητε* idem valet quod *παρελάβετε*, *ἔλαβετε* [traditum accepistis]. Vide quae diximus ad Matth. 15: 2. Solent enim Graeci ab activis, etiam quae dativum personae regunt, formare passiva et eis addere accusativum rei, ut *ἐπιστευθήσαν λόγια* [credita sunt oracula] supra 3: 2, *ἐπιστεύθη τὸ εὐαγγέλιον* [creditum est mihi Evangelium] 1 Tim. 1: 11. Sic et elegantes Graeci dicunt *ἐπιτρέπεται διαίτα* [committitur mihi arbitrium] et similia. Evangelium vocatur *διδαχή* Ioh. 7: 16, 17, Act. 5: 28, 13: 12, infra 16: 17, 2 Ioh. 9. Est *תלמוד* [Thalmud, id est, doctrina], sed oppositum Iudaico.

18. *Ἐλευθερωθέντες δὲ ἀπὸ τῆς ἁμαρτίας*, *liberati autem a peccato*] Idem est quod *δικαιωθέντες* [iustificati], ut et in prolegomenis ad hanc epistolam diximus, et evincitur ex eo quod habuimus modo comm. 7, sed congruentior hic fuit vox *ἐλευθερωθέντες* [liberati], quia *δοῦλοι* [servi] praecessit aliquoties. Crudelis hostis vos ceperat: Deus vos inde exemit. Amant vox *ἐλευθεροῦν* et similes post se praepositionem *ἀπὸ* vel *ἐξ* pro Hebraeo *מִן*, ut infra 6: 22, 8: 2, 21, Deut. 7: 8, 13: 5, 21: 8, 1 Par. 17: 21, et alibi saepe. Sic et Plato: *Ἀπὸ τῶν βαρβάρων ἠλευθέρωσε τὴν πόλιν* [Liberavit civitatem a Barbaris].

Ἐδουλώθητε τῇ δικαιοσύνῃ, *servi facti estis iustitiae*. Diximus supra 6 *δουλεύειν* etiam in honestam partem sumi, ut hic *δουλοῦσθαι*, id est, *servum fieri, addici mancipari*. Et *δικαιοσύνης* vox hic generalis est, ut supra 13.

19. *Ἀνθρώπινον λέγω*, *humanum dico*] Id est, sensu spirituales exprimo per similitudines rerum vulgariarum et vobis notarum. Nonne aequum est ut Regi suo ben-

ser

serviat qui per Regem a saevis hostibus liberatus est? Vide quae diximus supra 3: 5 et ad Ioh. 3: 12.

Διὰ τὴν ἀσθενεῖαν τῆς σαρκὸς ὑμῶν, propter infirmitatem carnis vestrae] Non de vitiis, sed de intellectus tarditate hic agit. Sic ἀσθενῆς usurpatur 1 Cor. 8: 7, et ἀσθενεῖν infra 14: 1, 1 Cor. 8: 11. Et σὰρξ hoc quidem loco est ingenium suetum tractare res terrestres, qualia erant praecipue ingenia Romanorum.

Tu regere imperio populos, Romane, memento. Ideo ab imperiis sumit similitudinem.

Ὡςπερ γὰρ παρεστήσατε, sicut enim exhibuistis] Vos, Romani, qui nunc Christum profitemini, videte quid dicam, et quid Iudaeis illis respondere debeatis non verbis tantum, sed et rebus.

Δοῦλα τῇ ἀκαθαρσίᾳ, servire immunditiae] Vide supra 1: 24.

Καὶ τῇ ἀνομίᾳ, et iniquitati] Ἀνομίας nomine ea omnia intellige quae contra legem societatis humanae fiunt, qualia sunt illa de quibus supra 1: 27, 30, 31.

Εἰς τὴν ἀνομίαν, ad iniquitatem] Ita ut quotidie peiores fieretis. Is enim mos est consuetudinis.

Οὕτω νῦν παραστήσατε τὰ μέλη ὑμῶν δοῦλα τῇ δικαιοσύνῃ, ita nunc exhibete membra vestra servire iustitiae] An iniquum aliquid exigo, cum volo vos tantum diligentiae adhibere in colendis virtutibus quantum adhibuistis in colendis vitiis? Procopius II Vandalicorum non male: *Οἱ ἐν αὐτοῖς εὐδοκίμοῦντες οἷς ἡμαρτον εὐπρεπεύσαν τὴν ἀπολογία εἰσαὶ φέρονται* [Qui enim in his ut bene audiant efficiunt in quibus deliquerant, honestissimam ea re sibi defensionem comparant].

Εἰς ἀγιασμόν, in sanctitatem] Id est, *Ita ut quotidie progressum faciatis in sanctitate.* Par enim vis consuetudinis in utramque partem: imo ad bonum fortior. Vide quae diximus ad Matth. 11: 30.

20. *Ὅτε γὰρ δοῦλοι ἦτε τῆς ἁμαρτίας, ἐλεύθεροι ἦτε τῇ δικαιοσύνῃ, cum enim servi essetis peccati, liberi fuistis a iustitia]* Id est, ne cogitabatis quidem de eo quod honestum ac Deo gratum esset. Sic et nunc nihil cogitate quod turpe sit Deoque displiceat. Parem adhibete operam. Apparet hic vocem ἐλεύθερος et in re bona et in re mala dici, non minus quam δοῦλος.

21. *Τίνα οὖν καρπὸν εἶχετε τότε, ἐφ' οἷς νῦν ἐπαισχύ-
νεσθε, quem ergo fructum habuistis tunc rerum earum,
de quibus nunc erubescitis]* Fructus unionis erat infamia
apud bonos. Lignet hoc, quia et ipsi boni iam facti sine
pudore eorum meminisse non potestis. Si hoc efficit re-
cordatio, quid res ipsa?

*Τὸ γὰρ τέλος ἐκείνων, θάνατος, nam finis illorum mors
est]* Est ἔλλειψις [*defectus*]. Vult enim hoc dicere, Talia
erat res ipsa: quod si finem sive exitum respicitis, is
nullus alius erat quam mors, nempe sine spe vitae me-
lioris. Neque enim Deus ita viventibus quicquam pro-
misit boni, neque ipsa per se mens humana talium sibi
conscia quicquam boni sperare audet, ut Plato testatur
de Republica primo. Τέλος hic est πρὸς quod modo ver-
titur τὰ ἔσχατα [*extrema*], modo ἀνταπόδοσις [*retributio*].

22. *Νυνὶ δέ, nunc vero]* Hoc opponitur illi ὅτε γάρ
quasi dicat, *multum mutatae sunt res*. Vide supra 19.

Ἐλευθερωθέντες ἀπὸ τῆς ἁμαρτίας, liberati a peccato]
Ut supra 18.

Δουλωθέντες δὲ τῷ Θεῷ] Mancipati Deo. Supra id dixit
τῇ δικαιοσύνῃ [*iustitiae*]: nimirum qui bonitati rebusque
honestis servit, et Deo servit: quia Deus hoc semper
amavit et in Euangelio apertissime praecepit.

*Ἔχετε τὸν καρπὸν ὑμῶν εἰς ἁγιασμόν, habetis fructum
vestrum sanctitatem]* Hic in praesens est fructus, quod
quotidie evaditis sanctiores, ac propter id etiam honora-
tigres apud bonos. Opponitur hoc infamiae quam signi-
ficavit, cum et memoriam dixit pudoris hand exsortem.

Τὸ δὲ τέλος, ζωὴν αἰώνιον, finem vero vitam aeternam]
Finem fini opponit, *mortī vitam*, nec brevem aut desi-
turam, sed *vere aeternam*.

23. *Τὰ γὰρ ὀψώνια τῆς ἁμαρτίας, θάνατος, stipendia
enim peccati, mors]* Est similitudo sumpta de militia,
quae et ipsa servitus quaedam est, maxime nota Roma-
nis. Ὀψώνια proprie sunt quae ad panem vescenda dan-
tur, qui usus in Latina lingua remansit. Olim species
ipsae dabantur militi, postea pro eis pecunia data est,
sed mansit vetus nomen. In Glossariis, ὀψώνιον, *dia-
rium*: utitur sic inter alios Polybius. Inde et ad Lu-
daeos transiit vox מ'דן ut diximus ad Luc. 3: 14, e
idei

ideo velut omnibus notam usurpant nostri scriptores, ut apparet non tantum hic et dicto Lucae loco, sed et 1 Cor. 9: 7. Mire autem *mercedem* dixit malum quod pro pravis factis redditur, cum *merces* labori reddi soleat. Similis *μετάληψις* [*transumptio*] apud Ciceronem cum dixit: *Data est merces errori meo magna*. Sed et Seneca *vitiorum* dixit *mercedem*.

Τὸ δὲ χάρισμα τοῦ Θεοῦ, ζωὴ αἰώνιος, *gratia autem Dei, vita aeterna*] Solent Reges egregiis militibus praeter stipendium dare coronas, laureas, honores. His donativis comparat vitam aeternam, non quod non detur bene meritis, sed quod multo sit maior merito, quippe res aeterna et coelestis. Poterat quidem vita aeterna et *merces* dici, ut saepe dicitur, sed nobilius est nomen donativi. Neque articulus frustra additur, simulque invertitur is ordo loquendi qui in priore membro ἀντιθετοῦ [*oppositi*] fuerat. Hoc enim vult: *At quod donativum Deus dat sibi militantibus, id non est noxium aliquid, ut mors, aut leve aliquid, ut in militia Romana, sed est res maxima, immortalitas et gaudia coelestia*. Ubi quis pro opere multo plus reddit quam quanti est opera, potest id et *merces* dici et *donum*: trahit enim de utroque. Sed hic praevalet *doni* sub conditione promissi et post conditionem impletam dandi natura.

CAPUT VII.

Ἡ ἀγνοεῖτε ἀδελφοί (γινώσκουσι γὰρ τὸν νόμον λαλοῶ), *an ignoratis fratres (scientibus enim Legem loquor)*] Hic Paulus sermonem ad solos Iudaeos dirigit quos *fratres* vocat etiam carnis ortu, ut infra 10: 1. Magnum autem hic aperit mysterium primo omnium Apostolorum Paulo, inter multa divinitus ei patefacta 2 Cor. 12: 1, 7, revelatum, etiam Iudaeos qui Christi disciplinam sectantes multum in ea profecissent, non obligari ultra vinculo Legis per Mosem datae. Decretum Apostolicum quod est Act. 15 de solis agit qui ex Gentibus vocati erant, et intra eos limites diu se tenuit Paulus, ut patet Act. 16: 4. Nondum tempus erat et hoc aperiendi, quod Deus
non

non obscure significavit, cum non Templum tantum sivit dirui, sed et ipsam Legem in Triumpho Romanorum portari. Ait se *Legis non ignaros alloqui*, quia is mos erat Iudaeorum qui non in summa viverent egestate, liberos suos a prima aetate imbuere lectione et notitia Legis.

Ὅτι ὁ νόμος κυριεύει τοῦ ἀνθρώπου, *Legem homini dominari*] Ius potestatemque in eum habet, ut dominus in servos. Sic κυριεύειν habemus Luc. 22: 25. Legem προσώποποιεῖν [*personam fingere*] frequens Hebraeis. Vide cap. 7 Rabbini Ismaëlis de Anima. Similia Esai. 1: 2, 5: 14, Ier. 31: 15, Iob. 8: 8.

Ἐφ' ὅσον χρόνον ἔῃ] *Quamdiu Lex vivit*, quamdiu extincta non est. Lex enim abrogata mortua est, id est, *ut obligandi non habet*. Idem est in domino si nullum habeat haerodem: nam qui haerodem habet, in haerede vivit. Vide quae dicta libro II de Iure Belli ac Pacis cap. 9.

2. Ἡ γὰρ ὑπανδρος γυνὴ τοῦ ζῶντι ἀνδρὶ δέδεται νόμῳ, *nam quae sub viro est mulier, viventi viro, alligata est Legi*] Exemplum sumit in Lege coniugii. Ei uxor manet devincta, manente coniugio, et per id Lege coniugii, idque in usum mariti quem Lex unum ita respicit, ut eo extincto etiam Lex quoad feminam extinguatur. Ὑπανδρος γυνή, id est, *nupta*: sic vertitur ἡ νύμφη Num. 5: 29, et ἡ νύμφη Prov. 6: 24 et 29. Loquitur sic et Sirachides 9: 10, 41: 27. Ζῶντι ἀνδρὶ, *in usum viri viventis*.

Ἐὰν δὲ ἀποθάνῃ ὁ ἀνὴρ, *si autem mortuus fuerit vir*] Cui soli Lex illa operam dabat. Quod de morte hic dicit, idem de repudio dici potest, quod et ipsum mors est coniugii.

Κατήργηται ἀπὸ τοῦ νόμου τοῦ ἀνδρός] *Liberata est a Lege coniugii quae erat Lex viri*, quia viro, ut dixi, consulebat: quanquam abesse potest illud τοῦ ἀνδρός, sicut abest in plurimis manuscriptis. Καταργεῖσθαι ἀπὸ τοῦ νόμου est *a Lege liberari*, ut sequentia ostendant, quia qui a domino aliquo liberatur, ei mortuus est quodammodo. Vide supra 6: 2. Non multo aliter καταργεῖσθαι ἀπὸ τοῦ Χριστοῦ dicitur Gal. 5: 4. Respondet ἀργεῖν e

κα

καταργεῖσθαι Hebraeo כח quod est *desinere*. Sicut idem est ἁμαρτίαν ἀποθανεῖν [*peccatum mori*] nobis quod nos ἁμαρτία [*peccato*], sic idem νόμον καταργεῖσθαι nobis, aut nos ἀπὸ τοῦ νόμου. In illa locatione ius respicitur, in hac secundum ius agendi necessitas. Sic et Cicero voces commutat, ubi de *pecunia debita*, et de *gratia debita* agit. Vide Gellium I. 4. Sed maluit Apostolus ea locutione uti, quae Iudaeos minus offenderet.

3. Ἄρα οὖν ζῶντος τοῦ ἀνδρός, igitur *vivente viro*] Ac proinde vivente etiam Lege illa maritali.

Μοιχαλὶς χρηματίζει, appellabitur *adultera*] Χρηματίζειν est *appellari*, quomodo et Graeci scriptores saepe usurpant, et Lucas Act. 11: 26. Μοιχαλὶς, ἡσυχ Prov. 30: 20, Ezech. 16: 37, 23: 45, Os. 3: 1, Mal. 3: 5.

Ἐὰν γένηται ἀνδρὶ ἑτέρῳ, si fuerit cum alio viro] πηχ ἡ ψαῖ Lev. 32: 13. Sicut *habere Chrysidem* dicitur qui cum ea cubat, ita *haberi mulier a viro* sive *esse viro*. Nam *esse alicui* dicitur quod ab eo habetur.

Ἐὰν δὲ ἀποθάνῃ ὁ ἀνὴρ αὐτῆς, ἐλευθέρᾳ ἔσται ἀπὸ τοῦ νόμου, si autem mortuus fuerit vir eius, *liberata est a Lege viri*] Hic explicat quid sit *Legem ei esse mortuam*.

Τοῦ μὴ εἶναι αὐτὴν μοιχαλίδα] Ita ut non sit *adultera*, non teneatur *adulterii poenis*.

Γενομένην ἀνδρὶ ἑτέρῳ, si fuerit cum alio viro] Sive per nuptias, sive aliter; nam etiamsi aliquid tale sine nuptiis admittat, peccat: sed non in legem contra adulteras.

4. Ὡς, ἀδελφοί μου, καὶ ὑμεῖς, itaque *fratres mei*, etiam vos] Etiam vos Iudasi.

Ἐθανατώθητε τῷ νόμῳ, mortui estis *Legi*] Idem quod ὁ νόμος ὑμῖν ἔθανατώθη [*Lex vobis mortua est*] Nam in his figuratis locutionibus ista reciprocantur, ut diximus supra 2. *Lege opus non habetis*.

Διὰ τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ, per corpus Christi] Per corpus Christi, crucifixum scilicet. Nam Christi crux et mors inter caetera et hoc a Patre impetravit, ut Legis illius imperium tolleretur, Eph. 2: 15, 16, Col. 2: 14. Hi loci in causa fuere, cur Pauli Epistolas non reciperet Ebion.

Εἰς τὸ γενέσθαι ὑμᾶς ἀνδρὶ ἑτέρῳ, ut sitis *viri alterius*] Ecclesia sponsae comparatur 2 Cor. 11: 2, Eph. 5: 29.

Τῷ

Τῷ ἐν νεκρῶν ἐγερθέντι, qui ex mortuis resurrexit]
Qui factus ipse homo novus vitam etiam novam postulat.

ἵνα καρποφορήσωμεν τῷ Θεῷ, ut fructus edamus Deo]
Ut ex Christi satu foecundi edamus opera multo meliora
quam fuerant magnae partis hominum sub statu Legis.
Persequitur similitudinem. Nam et partus in matrimonio
fructus dicuntur, Ps. 127: 3, Luc. 1: 42.

5. Ὅτι γὰρ ἦμεν ἐν τῇ σαρκί, cum enim essemus in
carne] Pauci sub statu Legis erant πνευματικοί [spirituales],
et qui tales erant non erant tales ex sola vi Legis.
Plerique vero erant σαρκικοί [carnales], nullam aut tenuem
spem habentes vitae alterius, ac proinde addicti
huic vitae, et huius vitae commodis ac voluptatibus,
unde in tam magna materia facile nascitur peccatum.

Τὰ παθήματα τῶν ἁμαρτιῶν] Cupiditates ad peccatum
ducentes. Sic haec vox sumitur etiam Gal. 5: 24.

Τὰ διὰ τοῦ νόμου, quae per Legem erant] Deest participium.
Chrysostomus supplet φαινόμενα [quae apparebant],
aut γνωριζόμενα [quae cognoscebantur]: recte, ex
sequentibus.

Ἐνεργεῖτο ἐν τοῖς μέλεσιν ἡμῶν, operabantur per membra
nostra] Ἐνεργεῖσθαι est deponens, ac poni solet etiam
non expresso accusativo, ut cum dicitur πῶς δι' ἀγάπης
ἐνεργουμένη [fides quae per charitatem operatur], Gal. 5: 6.
Vide et 2 Cor. 1: 6, Eph. 3: 20, Col. 1: 29, 2 Thess. 2: 7,
Iac. 5: 16. Deinde ἐν pro per, more Hebraico. Dicit
ergo cupiditates istas opus suum edidisse per humani corporis
partes internas et externas: de quibus supra 6: 13.

Εἰς τὸ καρποφορῆσαι τῷ θανάτῳ, ut fructificarent mortui]
Etiam mortem προσωποποιεῖ [personam fingit] Paulus
Cupiditates fructum, id est, pabulum morti praebent ipsum
hominem.

6. Νυνὶ δὲ κατηργήθημεν ἀπὸ τοῦ νόμου, nunc autem
soluti sumus a Lege] Repetit verbum quod in comparisonis
parte priore posuerat supra 2.

Ἀποθανόντες ἐν ᾧ κατειχόμεθα, mortui qua possidebamur]
Alii codices habent ἀποθανόντος, cuius lectionis Origenes
meminit. Quomodo et Chrysostomum legi apparet ex eius
interpretatione, ὁ δεσμός δι' οὗ κατειχόμεθα
ἐνεκρώθη [vinculum quo detinebamur enervatum est]

Chri

Christus moriens interfecit Legem Moysi quæ Indaeos sibi alligatos habebat, sicut Lex coniugii feminam. Κατέχω respondet Hebraeo נָחַז quod est *possidere*.

Ὡς δουλεύειν ἡμᾶς ἐν καινότητι πνεύματος] *Ut serviamus*, Deo scilicet, *novo spiritu*, id est, Spiritu Christi. Hebraismus frequens, καινότητι πνεύματος [*novitate spiritus*] pro πνεύματι καινῷ [*novo spiritu*]. Recte *spiritum novum* dixit, qui ante resurrectionem Christi datus non fuerat, Ioh. 7: 39. Vide et 2 Cor. 3: 6.

Καὶ οὐ παλαιότητι γράμματος, *et non vetusta litera*] Legem Moysi vocat *literam vetustam*. Literae vetustae solent evanescere, Hebr. 8: 13. *Scriptum* etiam Rhetores saepe dicunt pro *Lege*: sic et supra 2: 27, 29, 2 Cor. 3: 6, 7.

7. Τί οὖν ἔροῦμεν] *Quid ergo est quod dicimus?* ut 4: 1, 6: 1. Recurrit enim ad calumniam alteram sibi obiectam, *Legem causam esse peccati ac ob id malam*.

Ὁ νόμος ἁμαρτία] *Est μετασυσμία [transnominatio]*. Dicimusne nos, ut illi calumniantur, *Legem esse causam peccati?*

Μὴ γένοιτο, *absit*] Longe a se relicit, ut supra 3: 6, 31, 6: 2, 15.

Ἀλλὰ τὴν ἁμαρτίαν οὐκ ἔγνων εἰ μὴ διὰ νόμον, *sed peccatum non cognossem nisi per Legem*] Id est, *non ita exacte nossem*. Dicuntur enim haec comparate. Vide supra 3: 20.

Τὴν τε γὰρ ἐπιθυμίαν οὐκ ᾔδειν, *nam concupiscentiam nesciebam*] Notandum est hoc loco ac deinceps Paulum in prima persona loqui, non quod de se agat, sed quod modestiae causa res odiosas sic exprimere malit, quod ipse dicit μετασχηματίζειν [*transfigurare*] 1 Cor. 4: 6. Similia loquendi genera habes 1 Cor. 6: 12, 15; 10: 23, 29, 30, 13: 2, Gal. 2: 18. Chrysostomus ad 1 Cor. 12, Ἄε τὰ φορτικὰ ἐπὶ τοῦ οἰκείου προσώπου γυμνάζει [*Semper de odiosis disserit sua persona*]. Hieronymus ad Danielem: *Peccata populi, quia unus e populo est, enumerat persona sua, quod et Apostolum in epistola ad Romanos facere legimus*. Neque vero non et alibi talia occurrunt. Scholiastes Horatii ad L. I. Epist. 8: *Reprehendit Cel-*

Celsum morositatis et inconstantiae, ita tamen ut quae in eo carpit, in se transferat, quo reprehendat liberius.
Sic in Arte Poetica:

— *Brevis esse laboro:*

Obscurus flo. —

Item:

Descriptas servare vices operumque colores

Cur ego si nequeo ignoroque, Poeta salutor?

Et:

— *Vitavi denique culpam,*

Non laudem merui. —

Scholiastes: *Se autem ponit pro quovis alio.* Sic et Lucianus Κρόνος ἔμολ [*Saturnus mihi*]. Similem positionem primae personae pro incerta habes apud Ambrosium de Officiis I. 48. Apostolus autem hic sub prima persona describit Hebraeum genus quale fuit ἐπὶ τὸ πᾶν [*maxima ex parte*], primum ante Legem, deinde post Legem. Οὐκ ἦδεν, nempe εἶναι ἀμαρτίαν [*esse peccatum*], quod ex superiori subanditur. Ante Legem hominis plerique insontes se putabant, si absque vi ac furto alienam uxorem aut rem ad se transduxissent. Hoc enim est quod Lex vocat *concupiscere*: puta videns aliquis frigusculum nasci inter virum et uxorem, fovet illud accenditque, ut molestiarum impatiens maritus illam a se segreget: aut iuvenem luxuriosum pecunia instruit, rebus eius pignori acceptis, ut illo non solvente res eas sibi ut commissas retineat. Haec multi non scelera esse putant, sed solertis ingenii commenta. Sic et in libidinum genere agnoscunt Hebraei multa fuisse improba quae nullis poenis coercerentur. Lactantius: *Metus legum non scelera comprimebat, sed licentiam submovebat.* Poterant enim leges delicta punire, conscientiam muniri non poterant. Itaque quae ante palam fiebant, clausi fieri coeperunt: circumscribi etiam iura.

Εἰ μὴ ὁ νόμος ἔλεγεν, Οὐκ ἐπιθυμήσεις, nisi *Lex diceret, Non concupisces*] לא תתאוה, Exod. 20: 14, תתאוה לא Deut. 5: 18; subandi *uxorem alterius, domum, servum, bovem, asinum.* Lex igitur a Deo tam solemniter promulgata effecit ne quis Israëlita dubitare posset quin tale

doli peccatiq; accensendi essent. Ἐπιθυμία est ἀποστρέφειν [fraudem facere]. Vide Matth. 19: 18 et Marc. 10: 19, et ibi a nobis dicta.

8. Ἀφορμὴν δὲ λαβοῦσα ἡ ἁμαρτία, διὰ τῆς ἐντολῆς κατεργάσατο ἐν ἐμοὶ πᾶσαν ἐπιθυμίαν] Ἡ ἁμαρτία [peccatum] hic est peccandi consuetudo quae ante Legem fuerat, ea etiam post Legem dolos illos malos peperit. At quomodo? ἀφορμὴν λαβοῦσα διὰ τῆς ἐντολῆς, id est, impunitatem nacta a praecepto; quia praecepto isti nulla poena erat apposita, qualis erat apposita adulteriis et furtis, ideoq; contemnebatur. Quod signum est eos qui istis malitiis indulgebant, ab illis aliis abstinuisse non honesti amore, sed poenae metu. Ἀφορμὴν pro impunitate etiam Demosthenes usurpat: et dicitur, ut explicat Thucydidis Scholiastes, ἐξ ἧς ὁμώμενός τις σωΐται [qua quis ad agendum incitatus salvatur]. Sic et Gal. 5: 13 sumitur haec vox. Multi interpretes ἀφορμὴν exponunt occasionem, putantque idem hic dici quod vulgari proverbio, Nitimur in vetitum: cui convenit Senecae illud: Homicidae cum lege coeperunt, et illis facinus poena monstravit. Et Taciti: Foenus agitare et in usuras extendere ignotum: ideoque magis servabatur quam si vetitum esset. Quale quid et περὶ ἀρσενικοῦτιος [de Venere mascula] habes apud Lampridium Severo. Haec sicut in quibusdam ita se habere non nego, ita non ita communiter eveniunt, qualia sunt ad quae respicit Paulus. Supra dictae interpretationi bene congruit quod dicit Maimonides Ductore dubitantium III: 41: Ab inolita peccandi consuetudine non posse hominem avelli nisi gravibus poenis.

Χωρὶς γὰρ νόμου ἁμαρτία νεκρά, sine Lege enim peccatum mortuum erat]. Νεκρά, id est, vim non habet quam debet. Vide supra 6: 2. Sic fides νεκρά quae hominem ad iustitiam non perducit. Et hoc comparate dictum. Minus enim peccatum conscientiam convellit ubi Lex Divina non adest.

9. Ἐγὼ δὲ ἔζων χωρὶς νόμου ποτὲ, ego autem aliquando] sine Lege vivebam] Id est, αὐτὸς ἐγὼ [ille ego], ut dicit infra 25, ille nempe quem sub hoc pronomine ego significo: id est, genus Israeliticum vixit et ante Legem, in Aegypto scilicet. Vide Ezech. 16: 4, 23: 2.

VI.

I

Ἐλ-

Ἐλθούσης δὲ τῆς ἐντολῆς, *sed cum venisset, mandatum*] *Data Israelitis Lege.*

Ἡ ἁμαρτία ἐζησεν, *peccatum revixit*] Apertius quam ante convictam habuit conscientiam, magis patuit eius foeditas. Puto rectius legi ἐζησεν quam ἀνέζησεν.

Ἐγὼ δὲ ἀπέθανον, *ego autem mortuus sum*] Homines plerique in vitiis suis moriebantur sine ulla spe vitae melioris, Hebr. 2: 15.

10. Καὶ εὐρέθη μοι ἡ ἐντολὴ ἣ εἰς ζωὴν, *et deprehensa est mihi Lex, quae erat ad vitam*] Erant praecepta Legis moralia pars eius obedientiae quas Deo debetur; et eo sensu vitam illam aeternam non dabant quidem, sed ad eam ducebant. Vide quae diximus Matth. 19: 17. Εὐρέθη, *deprehensa est ipso eventu.*

Αὐτῇ] *Illa ipsa.*

Εἰς θάνατον, *ad mortem*] Supple ἄγειν [*ducere*], eventu scilicet: quia nimirum ita inolueraat peccandi consuetudo, ut maioribus egeret remediis.

11. Ἡ γὰρ ἁμαρτία, *nam peccatum*] Illa consuetudo per speciem quandam iuris ad se trahendi res alienas.

Ἀφορμὴν λαβοῦσα διὰ τῆς ἐντολῆς] *Impunitatem nacta per illud praeceptum*, cui neque in Decalogo, neque alibi ulla poena appōita est. Vide quae diximus ad Matth. 5: 20.

Ἐξηπάτησέ με, *decepit me*] Dicitur praeceptum id fecisse, cui occasionem dedit. Decepti homines fuere sp̄i impunitatis etiam post hanc vitam a Deo consequendae in quo misere fallebantur, ut et nunc falluntur multi Iudaei.

Καὶ δι' αὐτῆς ἀπέκτανεν, *et per illud occidit*] Occasionem dedit cur homines non pervenirent ad veram iustitiam, et consequenter ad vitam coelestem.

12. Ὡς ὁ μὲν νόμος ἅγιος, *itaque Lex quidem sancta* Nihil praecipit quod non rectum sit, etsi quaedam minus perfecta permittat. Obstruit os calumniae, de qua ager coeperat supra 7.

Καὶ ἡ ἐντολὴ, *et praeceptum*] *Etiā illud praeceptum Non concupisces.*

Ἁγία] *Sanctum est*, id est, Dei voluntati congruens Ps. 19: 9 et Ps. 119.

Καὶ δικαία] Nihil iniqui exigit.

Καὶ ἀγαθὴ, et bonum] Utile est omnibus per se.

13. *Τὸ οὖν ἀγαθὸν ἐμοὶ γέγονε θάνατος, ergo quod bonum est, mihi factum est mors] Id est, causa mortis; eadem locutio quae supra.*

Μὴ γένοιτο] Absit ut causa mortis aeternae dicatur. Intellige causam per se; nam per accidens causae improprie causae dicuntur, cum occasiones quaedam sint potius, nec in id datae, sed arreptae.

Ἀλλὰ ἡ ἁμαρτία, sed peccatum] Supple, fuit vere ac per se causa mortis illius.

Ἵνα φανῇ ἡ ἁμαρτία, ita ut appareat peccatum] Idem φανῇ quod εὐρεθῇ, ut 2 Cor. 13: 7, supra 10, et Ἵνα est ita ut. Significatur enim eventus.

Διὰ τοῦ ἀγαθοῦ, per bonum] Construe cum φανῇ. Per Legem enim intelligitur quo est peccatum.

Μοι κατεργαζομένη θάνατον] Adducens [mihi] mortem. Locutio similis ei quae supra 4: 15. Φαίνεται et voces similes amant iungi participiis quae Latini per infinitiva vertunt. Sic φαίνεται καλουμένη [apparet eam vocari] apud Thucydidem: φαίνομαι προθυμούμενος [apparet me alacri animo esse] apud Demosthenem: φαίνεται συντορακῶς, φαίνεται ποιήσας [manifestum est eum intellexisse, fecisse] apud Plutarchum Numa. Quomodo vitam aeternam sperare potest, qui norit se in eis manere quae Deus tam severe vetat?

Ἵνα γένηται κατ' ὑπερβολὴν ἁμαρτωλὸς ἡ ἁμαρτία] Ita ut hinc summopere rea fiat illa peccandi consuetudo. Ἀμαρτωλὸς reum significat, κατ' 1 Reg. 1: 21. Κατ' ὑπερβολὴν usitatum Paulo pro eximie, 1 Cor. 12: 31, 2 Cor. 1: 8, 4: 17, Gal. 1: 13. Idem est ὑπερβαλλόντως, κατ' Iob. 15: 11. Non potest excellentius rea peragi ista consuetudo, quam cum ostenditur non aliis tantum ad tempus nocere, sed etiam ei penes quem est nocere aeternum.

Διὰ τῆς ἐντολῆς, per Legem] Per quam convincitur Deo summopere displicere.

14. *Οἶδμεν γὰρ ὅτι ὁ νόμος πνευματικός ἐστιν, scimus enim Legem esse spiritualem] Ostendit iam causam cur ex Lege aliud in homine consequatur, quam id quod per se Lex propositum habet. Aliā, inquit, natura est Le-*

gis: alia magnae partis hominum. Lex a Deo profecta est, qui est spiritus purus nullisque malis affectibus obnoxius, Ioh. 4: 24. Etiam de humana lege agens Aristoteles Politicorum III. 16 ait. *eum qui legem praeficit rebus, Deum ipsum praeficere, quia lex sit ἀνὲν ὁρέξεως νοῦς* [mens affectus vacua]. Legem in mente habitare ait Schemtob.

Ἐγὼ δὲ σαρκινός εἰμι, ego autem carnalis sum] Id est, maior pars Iudaeorum affectibus abripitur qui ex carne oriuntur. Sic σαρκινὰ ἐπιθυμίας [desideria carnalia] 1 Petr. 2: 11.

Πεπραμένος ἐπὶ τὴν ἁμαρτίαν, venundatus peccato] Similes sunt Achabo de quo Elias id praedicat, 1 Reg. 21: 20. Unde etiam discimus passivum hoc πεπραμένος habere vim reciproci. Nam ibi in Hebraeo est Hithpahel מָנַחַלְתָּ לְךָ נַפְשְׁךָ vendidisti te ad male agendum: ubi in Graeco πέπρασαι ποιῆσαι τὸ πονηρὸν, id est, tradidisti te: quae ipsa verba inde desumpta habes et 1 Macc. 1: 17. Licebat iure Hebraeo semet in servitutem vendere. Quia vero ex venditione sequitur traditio cum dominio, ideo venditionis nomen pro illis consequentibus usurpatur; etiam ubi venditio non intercessit. Sic Deus dicitur Israelitas ob peccata vendidisse inimicis, Dent. 32: 30 et Iud. 2: 14, 3: 8, 4: 2. Sic et Esai. 50: 1. Sic pari translatione hominem mancipatum vitiis dicunt Latini. Quod hic est vendere, infra dicitur αἰχμαλωτίζειν [captivum reddere] Servi enim fiunt duobus modis, venditione et belli iure effectus idem.

15. Ὁ γὰρ κατηγοράζομαι, εὐ γνώσκω, quod enim operor; non intelligo] Id est, non approbo: nam sic vsumunt Hebraei Ps. 1: 6, Os. 8: 4, et Hellenistae γινώσκων, Sir. 18: 28, Matth. 7: 23, ubi alia loca attulimus. Talis est Medea apud Euripidem:

Καὶ μανθάνω μὲν οἷα δοῶν μέλλω κατὰ
Θυμός δὲ κρείσσειν τῶν ἐμῶν βουλευμάτων.
[Et ipsa novi quanta nunc patrem mala;
Sed vincit ira sanitatem pectoris.]

Et apud Ovidium:

— Video meliora probaque,
Deteriora sequor.

Et Plautus in Tragoedia :

Δέληθεν οὐδέν τῶν δέ μ' ὦν σὺ νοουθετεῖς·

Γνώμην δ' ἔχοντα μ' ἡ φύσις βιάζεται.

[*Nihil est eorum quas mones, quod me latet:*

Scio: sentientem recta, natura abripit.]

Quae Graeca loca ad hanc rem adducit Clemens Stromatum II. Plutarchus corrigens illud ex Tragoedia Atreo,

Αἱ αἰ· τόδ' ἤδη θεῖον ἀνθρώποις κακόν,

"Οταν τις εἰδῇ τ' ἀγαθόν, χρῆται δὲ μή.

[*Proh dolor! ut illud coelitus missum est malum,*

Cum quis videt meliora, nec sequitur tamen.]

ait: Θηριώδες μενοῦν καὶ ἄλογον καὶ οἰκτρὸν, εἰδὸτα τὸ βέλτιον, ὑπὸ τοῦ χειρόνος ὑπ' ἀκρασίας καὶ μαλακίας ἀγεσθαι

[*Imo vero ferinum et ratione carens et miserabile, cum meliora noris ad peiora abripi per mollitiem atque incontinentiam*]. Recte ait, ἐξ ἀκρασίας. Multo enim plures sunt ἀκρατεῖς quam ἀκόλαστοι [*petulantes*]. Et describuntur hic homines ex maiore sui parte. Vide quae diximus ad Matth. 13: 9. In hoc loco γινώσκεις quod in illis quae attulimus μανθάνειν, μὴ λεληθέναι, εἶδέναι, γνώμην ἔχειν.

Plautus Trinummo :

Scibam ut esse me deceret, facere non quibam miser.

Οὐ γὰρ ὃ θέλω, τοῦτο πράσσω, non enim quod vellem, hoc facio] θέλω recte veritas potentialiter, quod vellem, secundum ea quae diximus ad Matth. 26: 39; quanquam et in Indicativo sumi potest, dum noris non agi hic de certa constitutione decretoque voluntatis, sed de levi desiderio. Agunt εἰς τὸ θελητικὸν [*in voluntatem*] et mens et carnales affectus, sed hi, ut propiores τῷ θελητικῷ, agunt validius, at mens languidius, nisi magnis adiuta praesidiis. Arrianus Epictetorum secundo locum habet huic similem: Ἐπεὶ γὰρ ὁ ἀμαρτάνων οὐ θέλει ἀμαρτάνειν, ἀλλὰ κατορθῶσαι, δῆλον ὅτι ὃ μὲν θέλει οὐ ποιεῖ, καὶ ὃ μὴ θέλει ποιεῖ [*Quandoquidem qui peccat, mavult recte facere quam delinquere, perspicuum est eum quod velit non facere, et quae non velit facere*].

Ἄλλ' ὃ μισῶ, τοῦτο ποιεῶ, sed quod odi, illud facio] Intellige μισῶ, sicut modo θέλω de motu quodam subitaneo et facile evanescente.

16. *Εἰ δὲ ὃ οὐ θέλω, τοῦτο ποιῶ]* *Quandoquidem ea facio quae facere nollem.*

Σύμφημι τῷ νόμῳ ὅτι καλὸς, assentior Legem esse bonam] Ut illi de quibus Satyricus;

Virtutem videant intabescantque relicta,

Σύμφημι est assentior, etiam Sophocli et Euripidi. Tum vero Hebraeis dicere est cogitare.

17. *Νυνὶ δὲ οὐκ ἔτι ἐγὼ καταργᾶμαι αὐτό]* *Nunc ergo, id est, post Legem datam, non amplius homo, totus scilicet, male agit. Est enim aliquid in homine quod repugnat; quod quid sit iam explicabit.*

Ἄλλ' ἢ οἰκοῦσα ἐν ἐμοὶ ἀμαρτία, sed quod habitat in me peccatum] *Inolita illa pridem peccandi consuetudo, quam et naturam dici ex Eveno et aliis ostendimus lib. II de Iure Belli ac Pacis 12. 26. Bene autem huic consuetudini additur verbum οἰκεῖν, ut et infra 18: 20. Non divertit apud illos nequitia, sed habitat, ut Senecam imitemur. Sed contra in emundatis habitat Spiritus Sanctus, Rom. 8; 9, 1 Cor. 3: 16.*

18. *Οἶδα γὰρ ὅτι οὐκ οἰκεῖ ἐν ἐμοὶ (τοῦτέστι ἐν τῇ σαρκὶ μου) ἀγαθόν, scio enim non habitare in me (hoc est, in carne mea) bonum]* Homo cum nominatur, modo totus intelligitur, modo κατὰ συνειδοχὴν [per complexionem] tribuitur id nomen partibus. Sic quod hic dixit, *in me*, interpretatur de carne et effectibus ex carne orientibus. In his vix quicquam erat boni, quanquam in mente erat aliqua boni cognitio, ut iam amplius dicet. At in Christianis, quales plerique erant primis illis temporibus, ipsi etiam affectus erant correcti per Fidem ac Spiritum, et corpus ipsum habitaculum erat Spiritus Sancti 1 Cor 6: 19, non minus quam olim Templum erat Maiestatis Divinae habitaculum, Recte diximus *σάρκα* etiam affectus includere: imo saepe pro illis solis sumitur, ut 1 Cor. 5: 5 Tertullianus libro de Pudicitia hunc locum sic explicat. *Nam etsi habitare bonum in carne sua negavit, sed secundum Legem literae in qua fuit: secundum autem Legem Spiritus, cui nos annectit, liberat ab infirmitate carnis: Lex enim, inquit, Spiritus vitae manumisit et a Lege delinquentiae et mortis.*

Τὸ γὰρ θέλειν παρακεῖται μοι, τὸ δὲ καταργᾶσθαι τ

κα

καλὸν οὐχ εὐρίσκω, nam velle adiacet mihi, perficere autem bonum non invenio] In Manuscripto pro οὐχ εὐρίσκω est οὐ, nempe, παράκειται, longe a me abest bene agendi vis.

19. Οὐ γάρ, ὃ θέλω, ποιῶ ἀγαθόν, ἀλλ' ὃ οὐ θέλω κακόν, τοῦτο πράσσω, non enim quod volo bonum, hoc facio, sed quod nolo malum, hoc ago] Plane Iudaeo eum sermonem tribnit quem Pagano Lactantius IV. 24: *Volo equidem non peccare, sed vincor. Indutus enim sum carne fragili et imbecilla: haec est quae concupiscit, quae irascitur, quae dolet, quae mori timet. Itaque ducor incertus, et pecco non quia volo, sed quia cegor. Sentio me et ipse peccare, sed necessitas fragilitatis impellit, cui repugnare non possum.* Et quid mirum illos talia vela obtendisse vitiis suis, quum hoc ipso sermone, tanquam Paulus de se iam correcto, iam Apostolo loqueretur, multi utantur nomine Christiani: nec id huius tantum est saeculi, sed et aliorum, ex quo labascere coepit prima illa puritas. Apparet id ex vita Androniei apud Nicetam Choniaten. Verum id mirari non debemus, cum et Apostolorum aetate fuerint qui in suam perniciem verba Pauli haec et similia detorquerent 2 Petr. 3: 16. Deo laus sit quod optimi, id est, trium primorum saeculorum Christiani hunc locum sic ut oportet intellexerint, dictante illo Spiritu per quem vita ipsorum regeretur.

20. Εἰ δὲ ὃ οὐ θέλω ἐγὼ τοῦτο ποιῶ, οὐκ ἔτι ἐγὼ καταργάζομαι αὐτὸ, ἀλλ' ἡ οἰκοῦσα ἐν ἐμοὶ ἁμαρτία, si autem quod nolo, illud facio, iam non ego operor illud, sed quod habitat in me peccatum] Repetit quod dixerat 17, sed addit πλοκήν [copulationem], ἐγὼ hic sumto, sensu diverso. Homo est qui consentit peccato, sed non omnes partes hominis, mente diversum dictante, quod culpam auget.

21. Εὐρίσκω ἄρα τὸν νόμον τῷ θέλοντι ἐμοὶ ποιεῖν τὸ καλόν, διτι ἐμοὶ τὸ κακὸν παράκειται, experior igitur hanc Legem, volenti mihi facere bonum malum adiacere] Εὐρίσκω hic est experior, quod mox βλέπω [video] dicet, more Hebraeorum, qui sensus omnes, etiam interiores, videndi vocabulo appellant. Experior, inquit, etiam Legem di-

versam a Dei Legge. Quae illa Lex? Quod quanquam opto bene agere, malum tamen mihi est propius. Unde hoc? Ex carne: non quod caro quemvis cogat peccare, sed quod consuetudine peccandi, ut iam dicit, multum patrocinetur: caro omnia amat quae se delectant. Multa autem eius generis haberi sine peccato non possunt: ideo peccandi consuetudini favet caro quae intra nos est, cum Lex Dei exterius tantum sonet.

22. *Συνήδομαι γὰρ τῷ νόμῳ τοῦ Θεοῦ, gaudeo enim Legge Divina*] ἡγεῖται ἡμῶν. Nam ἡμῶν per *συνθέλω* vertitur Dent. 13: 8. Hoc est quod modo dixit, *σὺμφημι τῷ νόμῳ ὅτι καλός* [*assentior Legem esse bonam*]. Est *μετωνομία* [*transnominatio*], nam proprie mentis est approbare, non gaudere: sed solent causis tribui proximorum effectuum nomina.

Κατὰ τὸν ἔσω ἄνθρωπον, secundum interiorem hominem] Non idem est ὁ ἔσω ἄνθρωπος et ὁ καινός [*novus*], nec idem ὁ ἔξω [*exterior*] et ὁ παλαιός [*vetus*]. *Vetus et novus homo* nomine Subiecti significant eius qualitates. At cum dicitur ὁ ἔσω et ὁ ἔξω ἄνθρωπος, nomen totius per *συνεκδοχὴν* [*complexionem*] datur partibus. Semper in homine sunt *homo interior* et *exterior*, id est, mens et corpus cum suis affectibus. At ubi est *novus homo*, ibi *vetus* esse desiit. Qui hic ὁ ἔσω ἄνθρωπος, is est, ὁ κρυπτός τῆς καρδίας ἄνθρωπος [*absconditus cordis homo*] 1 Petr. 3: 4; ὁ ἄνθρωπος ὁ ἐν ἐκάστῳ τῇ ψυχῇ κατοικῶν [*homo qui in cuiusque animo habitat*] Philoni libro Peiorem meliori insidiari, ubi et eum esse ait qui ἀφανὸς ἡμᾶς ἔνδοθεν ἐλέγχει [*occulte nos intus redarguit*]. At libro de Agricultura eundem vocat τὸν ἡγεμόνα ἄνθρωπον [*principem hominem*], additque ἄνθρωπος δὲ ὁ ἐν ἐκάστῳ ἡμῶν τίς ἂν εἴη πλὴν τοῦ νοῦς; [*homo autem qui in unoquoque nostrum est, quis sit, nisi mens?*] At libro περὶ τῆς εἰς προπαιδεύματα συνόδου [*de Congressu quaerendae eruditionis gratia*], dicit Deum a nobis laudari debere etiam ἐπὶ τῷ νῷ, ὃς κυρίως ἄνθρωπος ἐστὶν ἐν ἀνθρώπῳ, κρείττω ἐν χεῖρονι [*ob mentem, quae proprie homo est in homine, potior in deteriore*]. Hierocles,

— "Ὁ μὴ σ' ἀνιῇσει

[— Qui te non laesserit ipsum]

in

in Aureo illo carmine interpretans, ait illud $\alpha\epsilon$ poni κατὰ τοῦ ὄντως ἀνθρώπου καὶ τῆς λογικῆς οὐσίας [*de eo, qui vere est homo, et ratione praedita substantia*]: et alibi dicitur ei ὁ ἀνθρώπος, ψυχὴ λογικὴ, μετὰ συμφυοῦς θνητοῦ σώματος [*homo, animus ratione praeditus, cum agnato mortali corpore*]. Ita enim ibi legendum: nimirum Pythagoricis mens sola homo est, caetera non partes, sed instrumenta hominis. At Paulus cum vulgo loquitur. Nam et Plautus *salutem dixit interioris hominis*. Tertullianus de Resurrectione: *Ita vocabulum, homo, consociatarum substantiarum duarum quodammodo fibula est, sub quo vocabulo non possunt esse nisi cohaerentes*. Porro Apostolus interiorem hominem, non tam animam quam mentem atque animum intelligi mavult, id est, non substantiam ipsam, sed substantiae saporem.

23. Βλέπω δὲ ἕτερον νόμον ἐν τοῖς μέλεσί μου, *video autem aliam Legem in membris meis*] Sic vocat carnis appetitus validos, נח נח [*cogitatio malitiae*] Hebraeis.

Ἀντιστρατευόμενον τῷ νόμῳ τοῦ νοός μου, *repugnantem Legi mentis meae*] Multum amat voces easdem Paulus variis sensibus ponere. Est illi *Lex Dei* sive *Mosis*: est *mentis*, id est, iudicium de honestis et turpibus: est *Lex membrorum*, id est, appetitus carni continentes: est *Lex peccati*, id est, ipsa peccandi consuetudo. Sic ἀμαρτίαν, θάνατον, δικαιούσθαι alio atque alio significato habuimus. Mens honesta approbat, caro dulcia, sive illa honesta sint sive non: unde fit ut saepe caro ratione non edomita, menti adversetur, quod hic dicit ἀντιστρατεύεσθαι translatione ducta a militia, unde et ὁψώνιον modo deduxerat. Norant autem Hebraei omnia bella cum Cananaeis eorumque vicinis gesta huius belli interni gerere imaginem. Νόμον τοῦ νοός dixit et Porphyrius περὶ ἀποχῆς [*de Abstinencia*] lib. I.

Καὶ αἰχμαλωτίζοντά με ἐν τῷ νόμῳ τῆς ἀμαρτίας τῷ ὄντι ἐν τοῖς μέλεσί μου, *et capientem me Lege peccati quae est in membris meis*] Ἐν τῷ νόμῳ male hic scribitur, cum libri correctiores habeant τῷ νόμῳ. Hoc ait: *Ferementia affectuum ex carne orientium favens consuetudini peccandi, eidem consuetudini subiiciebat Iudaeos plerosque*. Continuat translationem a bello desumptam.

Nam qui belli Lege capitur, is capientis servus fit, ut diximus libro III de Iure Belli ac Pacis cap. 7. Est ea de re Mosis Lex Deut. 20: 4. Ponit autem etiam consuetudinem peccandi in membris, quia per omnes partes corporis exercetur. Vide supra 6: 13, 19. Eadem similitudine utitur Simplicius ad Epictetum: "Ἀλογος ὄρεται τὸν λόγον κινήσασα (τούτῃν ἡμᾶς τοὺς κατ' αὐτὸν οὐσιασμούς) καὶ αἰχμάλωτον λαβοῦσα [*Ratione carens appetitus ubi rationem commovet (id est, nos, qui ea sumus id quod sumus) et captivam duxit*]. Paulus autem duo componit paria. *Legi Dei adest mens. Legi peccati adest caro.*

24. Ταλαίπωρος ἐγὼ ἄνθρωπος, *miser ego homo*] Addit exclamationem sive ταλανισμόν [*miseriae exaggerationem*] homini tali, qualem descriperat, convenientem. Vere enim *miser* est quem animi sui cogitationes verberant quotidie atque dilaniant. Ταλαίπωρος, τῆψ.

Τίς με ῥύσεται, *quis me liberabit*] Lex enim id non potest. Aliunde ergo quaerenda libertas.

Ἐκ τοῦ σώματος τοῦ θανάτου τούτου, *corpore mortis huius*] Σῶμα θανάτου vocat non *corpus mortale*, sed μεταφορικῶς [*per translationem*] *corpus vitiosum*, quod ἀμαρτίαν [*peccatum*] dixit supra 6: 6, quod hic ob effectum dicitur σῶμα θανάτου quia ei mancipatis adimit spem vitae aeternae. Genitivi Hebraeis et eos imitantibus Hellenistis saepe sunt pro Adiectivis, ut hic *corpus mortis*, id est, mortiferum: *odor mortis*, id est, odor lethalis: *arbor vitae*, id est, vivifica.

25. Εὐχαριστῶ τῷ Θεῷ διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ Κυρίου ἡμῶν, *gratias ago Deo per Iesum Christum Dominum nostrum*] Haec plane per παρενθήκην [*interpositionem*] legenda, qua omissa caetera cum sequentibus cohaerent. Illam autem παρενθήκην interposuit Apostolus, sicut et aliam supra 3: 6, ad ansam praecidendam male verba sua capientibus, quasi dicat: Ego quidem haec in prima persona per modestiam quandam elocutus sum: at revera si sine figura mihi de memet ipso loquendum sit, non is ego sum qui tales laniatus sentiam, cum *Deus me per Iesum Christum*, id est, per Evangelium et Spiritum eius, ab isto corpore peccati liberarit, unde et Patri ut summae causae, et Christo ut causae subordinatae gratias ago.

Ita

Ita recte hunc locum explicavit Origenes, quem Ambrosius et Veteres alii sequuntur. Gratiarum actionem paribus expressam verbis habuimus supra 1: 8.

Ἀρα οὖν αὐτό; ἐγώ, igitur ille ego] Non ipse ego, sed ille ego, id est, is homo quem aub primae personae Pronomine descripsi. Sic in tabula cognationum, ὁ ὑποθετικός [*is de quo agitur*] ab aliis vocatur ego.

Τῷ μὲν σοὶ δουλεύω νόμῳ Θεοῦ, mente servio Legi Dei] Servire illum dicit *Legi Dei*, quia eam bonam fateri cogitur.

Τῇ δὲ σαρκί, νόμῳ ἁμαρτίας, carne autem Legi peccati] Quia caro sive corpus consuetudini ministerium praebet, eiusque dictata exsequitur. Caro proprie est pars corporis, sed saepissime pro corpore sumitur, ut videbis, si conferas Lev. 16: 27 cum Hebr. 13: 11. Et sic quidam Veteres commemorantes institutionem Eucharistiae, aiunt Christum dixisse, *Haec est caro mea*.

CAPUT VIII.

1. *Οὐδὲν ἄρα νῦν κατάκριμα, nihil ergo nunc damnationis]* Repetit sermonem quem reliquerat fine, ut nunc ista leguntur, capitis sexti: namque ibi dixerat vitam aeternam illis certo esse repositam qui secundum Evangelium vitam suam instituunt. Hic statim occurrebat obiectio, atqui multi Christianorum Legem Mosis non observant: non sunt *πρὸς τὸ* [*Proselyti*]. Respondet iam Paulus, tantum abesse ut ob id damnationi Divinae subiaceant, ut ne Iudaei quidem Lege Mosis amplius teneantur, si modo bona sua intelligant et ex praescripto Christi vivant. *Κατάκριμα* hic, ut et supra 5: 16, est idem quod mors, 6: 23, nempe aeterna.

Τοῖς ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ μὴ κατὰ σάρκα περιπατοῦσιν, ἀλλὰ κατὰ πνεῦμα, iis qui per Christum Iesum non secundum carnem ambulant, sed secundum spiritum] Iis qui per Iesum Christum sive per Evangelium eousque perducti sunt, ut non eant quo carnis affectus rapiunt sine discrimine, sed Spiritum sanctum adepti eius motibus constanter obsequantur.

2. Ὁ γὰρ νόμος τοῦ πνεύματος, *Lex enim spiritus*] Tanto perfectior Lege mentis, quantum nova creatio superat veterem: tanto etiam perfectior Lege Mosis, quantum Lex solida praestat umbris.

Τῆς ζωῆς ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, *vitalis per Christum Iesum*] Τῆς ζωῆς, id est, ζωοποιοῦ [vivificantis] illius, inquam, Spiritus qui ad vitam aeternam ducit quam Christus daturus est.

Ἠλευθέρωσέ με ἀπὸ τοῦ νόμου τῆς ἁμαρτίας καὶ τοῦ θανάτου, *liberavit me a Lege peccati et mortis*] *Liberavit me* (id est, quemvis vere Christianum; iam enim primam personam alio sensu usurpat) *primum a peccandi consuetudine, deinde etiam a morte aeterna*, quae consuetudinem illam necessario sequitur. Nam *peccati* voce hic non veniunt nisi τὰ προαιρετὰ [arbitraria], ut explicat Clemens Strom. II. Sic ἁμαρτάνειν etiam in Iohannis Epistola sumitur.

3. Τὸ γὰρ ἀδύνατον τοῦ νόμου, ἐν ᾧ ἡσθένει διὰ τῆς σαρκός, *nam quod impossibile erat Legi, quia minus potuit per carnem*] Hoc refertur non ad nomen aliquod, sed ad totum complexum quod sequitur, qualem constructionem et modo habuimus 7: 21. Hoc enim dicit, id quod Christus praestitit, nequiesse Legem Mosis praestare, quia caro, id est, carnales Iudaeorum affectus vires eius retuderant. Vide Act. 13: 39 et Hebr. 9: 15. Τὸ γὰρ ἀδύνατον τοῦ νόμου, bene transtulit Latinus, *nam quod impossibile erat Legi*. Casus enim possessivus talibus adiectivis additus idem valet quod dativus: sicut idem est *malum hominis* et *malum homini*. ἡσθένει, *minus potuit, excidit*, ἦν. Pari sensu τὸ ἀσθενὲς τῆς ἐντολῆς [infirmetas mandati] dicitur Hebr. 7: 18. Ἐν ᾧ hic valet *quia*, more Hebraico.

Ὁ Θεὸς τὸν ἑαυτοῦ υἱὸν πέμψας, *Deus Filium suum mittens*] Nempe in mundum. Mittere autem Deus dicitur ubi mandata dat, ut diximus ad Ioh. 14: 34. Vide et Ier. 1: 7.

Ἐν ὁμοιώματι σαρκὸς ἁμαρτίας, *in similitudinem carnis peccati*] Id est, ut tractaretur sic quomodo nocentes tractari solent, Esai. 53: 12, Marc. 15: 28, Phil. 2: 8.

Καὶ περὶ ἁμαρτίας] *Propter peccata*: idem enim est quod

quod διὰ τὰ παραπτώματα [*propter delicta*], supra 4: 25. Sic περὶ ἁμαρτιῶν [*pro peccatis*] 1 Cor. 15: 3 et Gal. 1: 4, et ita recte haec verba accepit Syrus.

Κατέκρινε τὴν ἁμαρτίαν ἐν τῇ σαρκί] *Per carnem suam, scilicet morti traditam, interfecit peccatum. Nam κατακρίνειν [damnare] dicitur pro interficere, sicut κατάκριμα pro morte, quia damnati interfici solent: interfecit vero, id est, interficiendi nobis vires praestitit. Interficere est efficientiam adimere. Ita est hic μετάληψις [transumptio], sive figuratum multiplicatio. Vide quae supra 4: 25. Est autem argute dictum. Ipse qui damnatus peccato videbatur, damnavit peccatum.*

4. ἵνα τὸ δικαίωμα τοῦ νόμου πληρωθῇ ἐν ἡμῖν, ut iustificatio Legis impleretur in nobis] *Ut nos praestaremus omnia quae in Lege Moysi per se honesta sunt, quae dicuntur εννοεω, sicut ea quae sunt addita vocantur εντολαι, ubi distincte loquuntur Hebraei. Praestant autem qui vere sunt Christiani illa quae in Lege Moysi honesta sunt, et in illis maiora, ut diximus supra 3: 31, non quia Moses iussit, sed quia Christus, qui et vires dedit.*

Τοῖς μὴ κατὰ σάρκα περιπατοῦσιν, ἀλλὰ κατὰ πνεῦμα, qui non secundum carnem ambulamus, sed secundum spiritum] Repetit quod dixerat supra 1, ut ostendat se agere de Christianis re et nomine, quales plerique erant qui Christianismum profitebantur ex eius tempore.

5. Οἱ γὰρ κατὰ σάρκα ὄντες] *Hi qui possidentur a carnis affectibus, quae παθήματα [passiones] dixit supra. Sic κατείδωλον [idololatriae deditam] urbem in Actis habuimus.*

Τὰ τῆς σαρκὸς φρονεῖν, quae carnis sunt student] *Φρονεῖν et φρόνημα Paulo non ad intellectum, sed ad studium solet referri. Vide quae diximus ad Matth. 16: 23. Solent animi constitutionem actiones frequenter sequi. Vide quae ad Matth. 7: 18.*

Οἱ δὲ κατὰ πνεῦμα] *Qui possidentur a Dei Spiritu, qui nunc non nisi per Christum contigit.*

Τὰ τοῦ πνεύματος, quae sunt Spiritus] *Id est, student rebus sanctis, qualis est ille Spiritus.*

6. Τὸ γὰρ φρόνημα τῆς σαρκὸς θάνατος] *Hic rationem red-*

reddit cur supra dixerit etiam a morte se liberatam, quia *studium illud carnis affectibus per omnia obsequendi ad mortem eamque aeternam ducat*. Vide supra 6: 21, 7: 10, 11, 24. Φρόνημα hic idem quod τὸ Gen. 6: 5. Mortem hic dicit pro causa mortis, ut supra 7: 13.

Τὸ δὲ φρόνημα τοῦ πνεύματος, ζωὴ καὶ εἰρήνη, *studium autem Spiritus, vita et pax*] Id est, causa est vitae ac felicitatis quam Hebraei pacis nomine appellant. Vide supra x 10.

7. Διότι τὸ φρόνημα τῆς σαρκὸς ἐχθρὰ εἰς τὸν Θεόν, *quoniam studium carnis inimicitia est cum Deo*] Est inimicitia cum Deo, id est, ita se gerit, sicut solent inimici. Causae nomen pro effectu. Vide Iac. 4: 4.

Τῷ γὰρ νόμῳ τοῦ Θεοῦ οὐχ ὑποτάσσεται, *Legi enim Divinae non subiicitur*] Fertur qua lubet, non qua monstrat Dei Lex. Non male huc, sed sensu eminentiore aptes quod dixit Agathon:

— Πρὸς τὸ τετράχορδον δ' ὄλον,
Τὴν ἡδονὴν, ἐπιθυμίαν, λήπην, φόβον
Ἀσκήσεώς γε καὶ μάχης πολλῆς δέει.

Οὔτοι γὰρ, οὔτοι καὶ διὰ σπλάγχνων ἔσω
Χωροῦσι καὶ κυλάων ἀνθρώπων κέαρ.

[— Hos in quadriuges,
Metum, dolorem, cupiditatem, gaudia,
Meditatione maxima et pugna est opus:
Hi namque sunt, hi nostra quae sub viscera
Intrant, et imo corde qui fluctus cient.]

Οὐδὲ γὰρ δύναται, *neque enim potest*] Lex enim definitum est aliquid. Cupiditates infinitae. Similia loquendi genera habes 1 Cor. 2: 14, 1 Ioh. 3: 9.

8. Οἱ δὲ ἐν σαρκὶ ὄντες, Θεῷ ἀρεῖαι οὐ δύνασται, *qui autem in carne sunt, Deo placere non possunt*] Qui tales sunt, quales descripsi, Deo placere non magis possunt, quam Regi subditi rebelles. Quomodo ergo Deus illis daret summum munus, id est, felicitatem aeternam?

9. Ὑμεῖς δὲ οὐκ ἐστὲ ἐν σαρκὶ, ἀλλ' ἐν πνεύματι, *vos autem in carne non estis, sed in spiritu*] Christianos tam Iudaeos quam alienigenas alloquitur. Quod modo dixit κατὰ σάρκα et κατὰ πνεῦμα, nunc dixit ἐν σαρκὶ καὶ ἐν πνεύματι, sicut ἐνθεον dicunt Graeci eum qui a Deo

pos

possidetur. Similitudo sumpta ab iis qui custodibus undique sepuntur et in eorum sunt potestate.

Ἐντεῦ πνεῦμα Θεοῦ οἰκεῖ ἐν ὑμῖν, si tamen Spiritus Dei habitat in vobis] Est et hic effectus pro causa: vult enim dicere: *Si tamen ita fidem imbibistis et animo mundati estis, ut dignetur in vobis habitare aura illa coelestis.*

Εἰ δὲ τις πνεῦμα Χριστοῦ οὐκ ἔχει, si quis autem Spiritum Christi non habet] Recte πνεῦμα Χριστοῦ dixit quod modo πνεῦμα Θεοῦ, quia post Evangelii patefactionem Spiritus ille non datur nisi per Christum, Ioh. 14: 16, 17, 26; et habere sic dicit, sicut domus dicitur habere dominum.

Ὅν ἔστιν αὐτοῦ, non est eius] Nondum plene Christi est: Nam credere et baptizatum esse non sufficit.

10. *Εἰ δὲ Χριστὸς ἐν ὑμῖν, si autem Christus in vobis est]* Hic ἐν aliter quam supra sumitur. In vobis, tanquam in templo suo, nempe per Spiritum, qui Christi vicarius Tertulliano dicitur.

Τὸ μὲν σῶμα νεκρὸν δι' ἁμαρτίαν, corpus quidem mortuum est propter peccatum] Diximus supra corpus et carnem Hebraeis promiscue sumi. Carnem pro affectibus carni congruentibus saepe habuimus. Ita et hic ponitur corpus quod in Christianis dicitur esse mortuum, id est, exutum pristina illa quidvis agendi libertate, propter peccatum, id est, ad vitandum peccatum, sicut dicitur aliquis fugere propter hostes.

Τὸ δὲ πνεῦμα, ζωὴ, Spiritus vero, vita] Et hic μεταωνυμία [transnominatio] est, pro causa vitae. Sicut mors, id est, mortis causa, supra 7: 13.

διὰ δικαιοσύνην, propter iustitiam] Quia operatur in nobis iustitiam non humanam sed Divinam, quae iustitia non obscure hic dicitur causa vitae aeternae.

11. *Εἰ δὲ τὸ πνεῦμα τοῦ ἐγείναντος Ἰησοῦ ἐν νεκροῖς οἰκεῖ ἐν ὑμῖν, quod si Spiritus eius, qui suscitavit Iesum e mortuis, habitat in vobis]* Spiritus Dei Patris et Christi, ut iam diximus. Hic vero Spiritus Patris dicitur, quia inde prima eius origo est, neque simpliciter dixit Patris, sed cum elogio maxime ad rem pertinente, eius qui suscitavit Christum e mortuis.

Ὁ ἐγείρας τὸν Χριστὸν ἐν νεκροῖς, qui suscitavit Christum e mortuis] Idem ille Pater, cui ut principi causae tri-

tribui solet Christi resurrectio, Act. 3: 15, 4: 10, 5: 30, 13: 37, supra 4: 24, 1 Cor. 6: 14 et alibi.

Ζωοποιήσῃ καὶ τὰ θνητὰ σώματα ὑμῶν, *vivificabit et mortalia corpora vestra*] Idem est *ζωοποιῆσαι* quod *ἐγερῆναι*. Hoc sensu verbum hoc habes Ioh. 5: 21. Est et supra 4: 17, 1 Cor. 15: 22, Gal. 3: 21:

Διὰ τοῦ ἐνοικοῦντος αὐτοῦ πνεύματος ἐν ὑμῖν, *per Spiritum eius habitantem in vobis*] Non paulo melior est lectio altera: *Διὰ τὸ ἐνοικοῦν αὐτοῦ πνεῦμα ἐν ὑμῖν*, quomodo legere Syrus, Latinus, Origenes, Chrysostomus, Oecumenius, et alii, Sicut Christum, quia in se habuit naturam illam Divinam quae Iohanni λόγος vocatur, aliis etiam *Spiritus*, ut diximus ad Marc. x 8, ob id ipsum aequum non fuit manere in morte, sed eum resuscitari oportuit, ut clare dicunt Paulus supra 1: 4, Petrus 1 Ep. 3: 18, et Scriptor ad Hebr. 9: 14, ita etiam non patitur Deus in morte manere eos quibus dedit Spiritum suum. Neque enim dat eum ut auferat: sed dat ut arrhabonem, id est, partem pretii, ut fidem faciat ipsum etiam pretium, id est, vitam aeternam secuturam, 2 Cor. 1: 22, 5: 5, Eph. 1: 14.

12. *Ἄρα οὖν, ἀδελφοί, ὀφείλεται ἔσμεν, οὐ τῇ σαρκί, τοῦ κατὰ σάρκα ζῆν*, *ergo, fratres, debitores sumus non carni, ut secundum carnem vivamus*] Subauditur ex ratione oppositi, et ex iis quae sequuntur, *ἀλλὰ πνεύματι τοῦ κατὰ πνεῦμα* [*sed Spiritui ut secundum Spiritum*].

Quisquis magna dedit, voluit sibi magna rependi. Deus Spiritum suum dedit, ut eo satiamur. Clemens Strom. II: *Τὸν εὐληφότα τὴν ἄφεσιν τῶν ἁμαρτιῶν οὐκ ἔτι ἁμαρτάνειν χρῆ.* [*Eum qui peccatorum accepit remissionem amplius peccare non oportet*]. Aliter qui faciunt ii dicuntur *Spiritum sanctum dolore afficere*, Eph. 4: 30, imo et *extinguere*, 1 Thess. 5: 19. Cum cura haberi vult tam magnus hospes, alioqui valedicit hospitio.

13. *Εἰ γὰρ κατὰ σάρκα ζῆτε, μέλλετε ἀποθνήσκειν, ἐν ἡμῖν* *secundum carnem vixeritis, moriemini*] Nempe sine spe vitae melioris, quam qui habent dormire potius quam mori videntur. Deus summum bonum non dat sua praecpta spernentibus.

Εἰ δὲ πνεύματι τὰς πράξεις τοῦ σώματος θανατοῦτε, si

vero Spiritu facta carnis interfeceritis] Est et hic μετανομία [transnominatio]. Nam πράξεις dixit cum vellet intelligi παθήματα καὶ τὰς ἐπιθυμίας [affectus et cupiditates], ut Gal. 5: 24, aut τὸ φρόνημα τῆς σαρκὸς [studium carnis], ut supra, ex quibus oriuntur αἱ πράξεις. Sicut autem ζωοποιεῖν Hellenistis saepe est in vita conservare, Neh. 9: 6, Ps. 71: 20, Ecol. 7: 12, ita et θανατοῦν, in morte retinere. Sunt enim iam interfectae cupiditates malae priusquam in cor intret Spiritus Sanctus. Vide supra 6: 6.

Ζήσεσθε, vivetis] Vita plane felice, quae aeterna vita dicitur.

14. Ὅσοι γὰρ πνεύματι Θεοῦ ἄγονται, quicumque enim Spiritu Dei aguntur] Aguntur, id est, animantur sicut apud Virgilium:

Mens agitat molem. —

Sic et Gal. 5: 18. De iis agit qui in corde habent Legem Dei, de quibus vaticinatur Esaias 51: 7.

Οἱ τοὶ εἰσὶν υἱοὶ Θεοῦ, hi sunt filii Dei] Excellenti modo: nam si Adam dictus Dei filius, ut diximus ad Luc. 3: 38, quia Deus ei inflasset vitae terrestri spiritum; quanto magis ii, quibus inflavit Deus sanctitatis Spiritum? Vide 1 Ioh. 3: 1.

15. Οὐ γὰρ ἐλάβετε πνεῦμα δουλείας πάλιν εἰς φόβον, non enim accepistis spiritum servitutis iterum ad metum] Spiritum servitutis hic vocat affectum servilem metu solo poenae praesentis a malo abstinendum, qualis erat status maximae partis Iudaeorum sub Lege Mosis. Merito autem servile hoc vocat: nam servi plerumque noxis abinent, non domini amore, sed metu crucis aut pendentis habennae. Sic Horatius:

Nec furtum feci, nec fugi, si mihi dicat

Servus; Habes pretium, loris non ureris, aio.

Non hominem occidi; Non pasces in cruce corvos.

Aristoteles: Χείρους δὲ ὅσοι οὐ δι' αἰδῶ, ἀλλὰ διὰ φόβον αὐτῷ θρῶσι, καὶ φερόντες οὐ τὸ αἰσχρὸν ἀλλὰ τὸ λυπηρόν [Deteriores autem, qui id non pudore sed metu faciunt, nec quod turpe sed quod triste est fugiunt]. τὸ πνεῦμα pro affectu frequens Hebraeis, unde et pro ira et pro amore sumi solet. Sic et 1 Cor. 2: 12, 4: 21, Gal. 6: 1.

VI.

K

Quod

Quod hic πνεῦμα δουλείας εἰς φόβον, idem πνεῦμα δουλίας 2 Tim. 1: 7.

Ἄλλ' ἐλάβετε πνεῦμα υἰοθεσίας, sed accepistis spiritum adoptionis] Non satis habuit dicere spiritum libertatis, sed dixit adoptionis: nam qui adoptantur, si servi sint, et liberi ex servis fiunt, et filii. Filii lege facti θεοὶ [adoptivi] dicuntur in iure Graeco. Verbum est υἰοθετεῖν [in filium adoptare], unde nomen υἰοθεσία, quod et arrogationem et adoptionem specialiter Romanis diotam comprehendit. Poterat et ab ipsa naturali generatione similitudinem sumere Apostolus, sed ut ab adoptione sumeret, huic loco convenientius fuit, quia simul meminit status prioris, quasi servilis.

Ἐν ᾧ κἀγόμεν, Ἀββᾶ ὁ πατήρ, quo clamamus, Abba Pater] Imitatur puerorum patribus blandientium voces, ut diximus ad Marc. 14: 36. Articulus ὁ hic habet vim vocativi, ut apud Aristophanem, ὁ παῖς φέρε [puer fer] et ὁ Ξανθίας pro Ξανθία. Ex Syriaco ܐܒܐ est Graecum Ἀβφούς. Tum vero mos est blandientium repetere aut voces easdem, ut Matth. 7: 22, aut paris significatus, ut Ps. 8: 1. Recitat autem Apostolus voces quas statim a Baptismo enuntiabant Christiani.

16. Αὐτὸ τὸ πνεῦμα, ipse Spiritus] Spiritus ille a Deo datus.

Συμμαρτυρεῖ τῷ πνεύματι ἡμῶν, testimonium reddit spiritui nostro] Id est, μαρτυρεῖ. Sic eandem vocem compositam pro simplici habuimus supra 2: 15. Πνεῦμα ἡμῶν hic est animus noster ut 1 Cor. 2: 11, 2 Cor. 7: 1. Vox enim πνῆ apud Hebraeos est valde πολὺσημος [multa significans], et Paulus, ut diximus, vocum similitudines venatur, etiam in significato diverso: quod genus figurae Graeci ἀντανάκλασις [refractionem] vocant, qualis apud Plantum,

Oculorum praestinguat aciem in acie hostibus.

Ὅτι ἱσμεν τέκνα Θεοῦ, nos esse Dei filios] Sicut Sparti ex lanceae signo impresso corpori, Pelopidae ex humero eboris in modum candicante genus suum noscebant. Deus tale donum non dat nisi iis quos pro filiis habere vult.

17. Εἰ δὲ τέκνα, καὶ κληρονόμοι, si autem filii, et heredes] Sententia est conveniens non tantum Israelitico, Num.

Num. 27, sed etiam Gentium iuri. Nam Lex quaedam tacita liberis parentum hereditatem addicit, L. cum initio, D. de bonis damnatorum. Sed magis est ut ius Hebraeum respexerit Paulus, ideoque τέχνα hic sint νόμι, non quod non utrique sexui Christianorum aptari possint quae dicit, sed quod iure Moysi filii necessario heredes, filiae non nisi filiis deficientibus. Et solet vox τέκνον eximie de filio dici, Matth. 21: 28.

Κληρονόμοι μὲν Θεοῦ, *heredes quidem Dei*] In voce *heredis* hic non respicitur ius succedendi in bona defuncti, sed possessio firma atque inalienabilis, qualis erat rerum soli apud Hebraeos quae vocantur נְכָסִים, et Helleniatis κλήρος, κληρονομία, κληροδοσία, interdum πατάσχεσις [*possessio*], qua voce et Stephanus in oratione sua bis utitur. Sic distinguuntur *patrimonium* Abrahami et *munera*, Gen. 25: 5, 6. Apud Deum patrimonii locum habet coelestis felicitas.

Συγκληρονόμοι δὲ Χριστοῦ, *coheredes autem Christi*] Tanquam πρωτοτόκου [*primogeniti*], quomodo vocatur infra 29, Matth. 1: 25, Luc. 2: 7, Col. 1: 15, Hebr. 1: 6. Regnabimus, sed sub Christo et per eum. Nam ille diserte est κληρονόμος πάντων [*heres omnium*]. Hebr. 1: 2, nos fidei commissi titulo.

Ἐπειρὲς συμπαύομεν, *si modo una patiamur*] Nempe Christo, id est, Si constanti patientia adversa omnia toleremus, sicut Christus fecit. Bene adiecit conditionem, quia *nativitas salutaris non accepta, sed custodita vivificat*, ut ait Cyprianus. Vide Matth. 10: 33, Gal. 6: 9.

ἵνα καὶ συνδοξασθῶμεν, *ut et una gloriam adipiscamur*] Causam addit cur tolerare mala illa constanter debeamus, spe certa scilicet futurae gloriae. Idem sensus 2 Tim. 2: 11, 12.

18. Λογίζομαι γάρ, *existimo enim*] Id est, *hoc enim semper cogito*, ut et vos cogitare debetis. Sic verbum λογίζεσθαι habuimus supra 3: 28 et 6: 11. Veterum quidam vertunt *expendo*: non male.

ὅτι οὐκ ἔστιν τὰ παθήματα τοῦ νῦν καιροῦ, πρὸς τὴν μέλλουσαν δόξαν ἀποκαλυφθῆναι εἰς ἡμᾶς, *calamitates huius temporis non esse aestimandas ad gloriam, quae futura est, ut in nos reveletur*] Quae enim proportio? Tolera-

mus brevia, expectamus aeterna. Notat Chrysostomus patientiae opponere Paulum non levamentum a malis, quod directe ei opponitur, sed aliquid multo maius, gloriam ex patientia, et dicere eum, *futurum ut in nos*; id est, circa nos, *revelatur haec gloria*, quia iam nuncius ad eam habemus, sed quod non omnibus appareat, Col. 3: 3, 4. Ἀξίον vox deducta est ex rebus quae ponderantur. Nam quod pondo exempli causa pendet, dicitur τοσοῦτον ἀγίω, id est, *trahere, deducere*. Utitur sic Plutarchus vita Demosthenis. Hinc agina apud Festum qua inseritur scapus trutinæ. Homerus ἀξίον vocem sic usurpat:

— Νῦν δ' οὐδ' ἐνός ἀξίον ἐσμέν.

[— Contra nos pendens possumus animi.]

Si in alteram lancem iniicias adversa quae ferenda sunt, in alteram bona quae expectantur, immensum propendebit in qua sunt bona. Idem sensus 2 Cor. 4: 17.

19. Ἡ γὰρ ἀποκατάστασις τῆς κτίσεως τῇ ἀποκάλυψιν εὖν ὑλῶν τοῦ Θεοῦ ἀπεκδέχεται, nam expectatio creaturae patafactionem filiorum Dei opperitur] Hic κτίσιν sunt qui intelligant Christianos, qui nova sunt creatura: sed ἡ simpliciter et sine additamento κτίσις non vocantur. Neque satis cohaeret sermo, si iidem sunt κτίσις et υἱοὶ τοῦ Θεοῦ. Origenes κτίσιν de corpore accipit singulorum Christianorum; quasi τέκνα Θεοῦ sint animae solae: nimis Pythagorice et non ex more Pauli. Verius est κτίσιν hic dici, ut Hebraeis כָּל־בָּרָא, hoc universum quod conspiciamus; qua sensu κτίσις dicitur Iudith. 9: 12, 16: 11, Sap. 2: 6, 5: 18, 16: 24, 19: 6. Et respici hic locum Ecclesiastae dicentis totum hoc esse vanitatem, id est, vanitati subiectum 1: 2, 8, ματαιότητι ὑποταγέν, ut Paulus iam loquatur: quia scilicet perpetuo orbe alia gignantur, aliae intereunt, animalia scilicet et plantae et metalla, et partes terrae, maris, aëris, etiam coeli ac syderum, secundum Veterum sententiam. Philo de Caino: Ἡλιον γὰρ καὶ σελήνην καὶ τὸν σύμπαντα οὐρανὸν τε καὶ κόσμον, ἅτα καὶ οὐκ ὄντα αὐτεξούσια, καὶ κινούμενα καὶ φερόμενα συνεχῶς, θέμις εἶπέν κακοπαθεῖν καὶ τοῦ κακάτου μαρτύριον ἐναργέστατον αἱ ἐτήσιοι ὥραι. Τὰ τε γὰρ συνεκτικώτατα τῶν ἐν οὐρανῷ τὰς κινήσεις ἐναλλάττει, τότε μὲν βορείους, τότε

δε

δὲ νοτίους, τότε δ' ἀλλοίας ποιούμενα τὰς περιφορὰς, ὃ τε ἀπὸ ἀναινόμενος καὶ ψυχόμενος καὶ πάσας τροπὰς ἀλεινόμενος ἐκ τῶν ἰδίων παθημάτων ἐλέγχεται κάμων· ἐπεὶ τὸ συνεκτικώτατον μεταβολῆς αἷτιον, κάματος. Εὐθηδὸς δὲ ἐξὶ περὶ τῶν χειρσαίων ἢ καθ' ὑδάτος μακρηγορεῖν τὰς καθόλου καὶ μετὰ μέρη τροπὰς αὐτῶν ἐπὶ μήκισον διεξιόντα· ταῦτα γὰρ πολὺ πλείω τῶν μεταρσίων κατὰ τὸ εἶκος ἀσθένειαν ἐνδέχεται, ἅτε πλείω μετέχοντα τῆς ὑσάτης καὶ γεώδους οὐσίας [*Solem enim et lunam et universum coelum mundumque, cum non sint sui iuris et in potestate propria, et moveantur feranturque continue, fas est dicere laborare. Cuius laboris argumentum liquidissimum exstat in annuis horarum sive temporum quatuor vicibus. Nam et ea quae in coelo sunt amplissima suos motus variane, iam septentrionales, iam austrinos, iam alios atque alios cursus facientia: aer quoque frigus, aestum et omnimodam admittens temperiem, ex suis affectionibus laborare deprehenditur: quoniam generalissima mutationis causa est fatigatio. Stultum autem esset de terrestribus aquaticisque prolixius agere, memorando universales particularesque horum mutationes. Haec enim consentaneum est multo magis quam sublimia illa imbecillitati esse obnoxia, ut quae plurimum ultimas istius ac terrenae substantiae habeant*]. Expectatur autem post ἐμπύρωσιν [*universi conflagrationem*] multo melior puriorque machina, 2 Petr. 3: 13. Ubi Hebraico more *coeli et terrae* nomine nova rerum summa intelligitur, etsi forte non in coelum terramque distincta. — Sicut autem frequentes sunt προσωποποιίαι [*personarum fictiones*] apud omnes scriptores, ita et apud sacros, ut cum *audire* iubentur *coelum* et *terra*, cum *montes exsultasse*, *maria* et *amnes trepidasse* dicuntur, ut Deut. 32: 1, Ps. 114. Similia habes Ier. 47: 6, Os. 13: 14. Et cum non sensus tantum, sed et locutio eis affingitur, ut Esai. 55: 12, Baruch. 3: 34, Hab. 2: 12. Supra caeteros autem Paulus amat προσωποποιεῖν [*personas fingere*] nunc Legem, nunc Peccatum, nunc Mortem, et hic Naturam rerum adspectabilem. Coeperant Christiani a Claudii temporibus male tractari. Eos Paulus dupliciter consolatur, Primum quod *tota rerum universitas* rerum vicibus et interitioni sit obnoxia:

stultum autem sit sibi optare quod mundus non habet. De qua re vide chorum Senecae in Thyeste fine actus IV, et Epistolam Sulpitii ad Ciceronem, et Senecam ad Helviam. Deinde quod Apostoli quotidie multas patiantur vexationes et contumelias; non debeant autem Christiani eam sortem recusare quam Apostoli libenter ferant. Ἡ ἀποναραδοκία τῆς κτίσεως, est ipsa κτίσις ἀποναραδοκοῦσα [creatura exspectans], more Hebraeo. Significat ἀποναραδοκία, hic et Phil. 1: 20, *attentam exspectationem*, qualis est eorum qui stant capite arrecto cum aliquem opperiantur e longinquo venturum, quod παραδοκεῖν dicunt Herodotus, Euripides, Aristophanes, alii. In Glossario, παραδοκῶ, *exspecto*: usurpat et Iosephus. Cicero ad Atticum IX. 12, Τὸ μέλλον ibi παραδοκῆσεις [Futurum ibi *exspectabis*]. Quid ergo dicit *opperiri tam attente rerum naturam*? *Patefactionem filiorum Dei*, id est, tempus illud cum omnibus apparebit esse filios Dei qui nunc sunt quidem, sed non putantur esse. Apparebit autem cum Deus eos faciet *sibi similes*, 1 Ioh. 3: 2. Utitur autem Apostolus voce ἀποκαλύψεως, quia praecesserat τὴν μέλλουσαν δόξαν ἀποκαλυφθῆναι. Totam hanc naturam hominum causa conditam non Moses tantum statuit, sed et Philosophorum optimi. Non debet ergo reformari in statum meliorem nisi cum homines reformabuntur. Et hunc quem iam explicavimus sensum alibi sequitur Origenes, libro nempe contra Celsum V cum de Sole et Lana locutus dicit, περὶ ὧν ὁμολογοῦμεν ὅτι τὴν ἀποκάλυψιν τῶν νῦν τοῦ Θεοῦ ἀποδέχονται [a quibus *fatemur quoque exspectari patefactionem filiorum Dei*].

20. Τῇ γὰρ ματαιότητι ἣ κτίσις ὑπέταγῃ, *vanitati enim creatura subiecta est*] Ματαιότητα vocat rerum inconstantiam ac mutabilitatem, ut apparet ex Ecclesiastae loco, et ex Ps. 39: 6. Ὑπετάγῃ significat *subest*, passivum pro neutro.

Οὐχ ἐκούσα, *non volens*] Res sensum habentes omnes amant sui conservationem: et si quibusdam credimus, nullae sunt quae non aliquem sensum habeant, quanquam is non eo ab omnibus nomine appelletur. Sic supra Philo, εἰς ὅντα αὐτεξούσια [cum non sint sui iuris et in potestate propria]. *Conditionem invitam vanitati succidisse*, ait Tertullianus.

Ἀλλὰ διὰ τὸν ὑποτάξαντα, sed propter eum qui subiecit eam] Pulchra quidem creaverat Deus, sed caduca. Tertullianus de Corona et alii hoc referunt ad tempus post peccatum, quod recipi potest, si sola spectetur noxa quae a rebus aliis ad homines pervenit: at in Apologético Tertullianus ad ipsam creationem hoc refert: *Quae ratio universitatem ex diversitate composuit, ut omnia aemulis substantiis sub unitate constarent, ex vacuo et solido, ex animali et inanimali, ex comprehensibili et incomprehensibili, ex luce et tenebris, ex ipsa vita et morte; eadem aevum quoque ita destinata ac distincta conditione conservat, ut prima haec pars ab exordia rerum quas incolimus temporali aetate ad finem defluat, sequens vero quam exspectamus, in infinitam aeternitatem propagetur. Cum ergo finis et limes medius, qui interhiat, adfuerit, ut etiam mundi ipsius species transformetur aequae temporalis, quae illi dispositioni aeternitatis aulae vice oppansa est, tunc restituetur omne humanum genus ad expungendum quod in isto aevo boni seu mali meruit.*

21. Ἐπ' ἐλπίδι, sperans] Prosequitur προσωποποιῶν [personae fictionem]: et cohaeret hoc cum ὑπετάγη [subiecta est].

Ὅτι καὶ αὐτὴ ἡ κτίσις ἐλευθερωθήσεται ἀπὸ τῆς δουλείας τῆς φθορᾶς, fore ut et ipsa creatura liberetur a servitute corruptionis] Hic interpretatur quod ματαιότητα [vanitatem] dixerat: et id quod subiici dixerat, nunc vocat servitutem, et ei opponit liberari. Simile illud Euripidis:

Τὸ τῆς ἀνάγκης οὐ λέγειν ὅσον ζυγόν.

[Necessitatis onus inenarrabile.]

Εἰς τὴν ἐλευθερίαν τῆς δόξης τῶν τέκνων τοῦ Θεοῦ, in libertatem gloriae filiorum Dei] Τῆς δόξης τῶν τέκνων τοῦ Θεοῦ habet hic temporis significationem. Libertatem, inquit, a vanitate sive interitu accipiet tunc, cum filii Dei ad gloriam illam aeternam pervenient. Tertullianus adversus Hermogenem: Tunc erit mortis finis, cum praeses eius Diabolus abierit in ignem quem praeparavit illi Deus et Angelis eius, prius in puteum abyssi relegatus, cum revelatio filiorum Dei redemerit conditionem (sic κτίσιν vertere solet) a malo ubique vanitati subiectam:

*cum restituta innocentia et integritate conditionis pecora convixerint bestiis, et parvuli de serpentibus luserint, cum Pater Filio posuerit inimicos sub pedes, utique operarios mali. Quorum ultima non absunt a Rabbīnorum sententia, qui existimant etiam mūta animantia meliorem statum adeptura cum homines resurgent. Vide Manassem de Resurrectione. Philo libro de Praemiis: Οὐκ ἀπελπί-
 γέον ὅτι ἐξημερωθέντων τῶν κατὰ διάνοιαν καὶ τὰ ζῷα ἡμε-
 ρωθήσεται [Non desperandum, mitiori facta mente nostra,
 animalia quoque mansuetiora fore]. Et postea: Τότε καὶ
 σκορπίων γένη καὶ ὄφειων καὶ τῶν ἄλλων ἐρπετῶν ἀπράκτων
 ἔξει τὸν ἰόν [Tunc et scorpionum serpentumque venēna
 cessatura caeterorumque reptilium]. Solent boni patres
 in honorem filiorum etiam servos eorum ornare.*

22. Οἶδμεν γὰρ ὅτι πᾶσα ἡ κτίσις συζηᾷ καὶ συναδ-
 ρει ἄχρι τοῦ θῦν, *scimus enim omnem creaturam suspirare
 et parturire hucusque] Omnes simul mundi partes suspi-
 rant et parturiunt hactenus, nempe ut liberentur. Est
 translatio sumpta a femina, quae cum magno dolore ac
 gemitu parturit, expectans ut onere liberetur. Στενάζειν
 est etiam parturientiam.*

23. Οὐ μόνον δέ] *Non tantum totus mundus istorum
 malorum est particeps.*

Ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ τὴν ἀπαρχὴν τοῦ πνεύματος ἔχοντες, καὶ
 ἡμεῖς αὐτοὶ ἐν ταυτοῖς στενάζομεν, *sed et nos ipsi primitias
 Spiritus habentes, et ipsi inter nos gemimus]* Sed et
 nos, inquit, Apostoli scilicet, eadem mala sentimus ac
 plangimus. Apostolos autem egregia circumscriptione de-
 notat, cum illos nominat, *qui primitias accepere Spi-
 ritus Sancti*, quod Apostolis aliis contigit Pentecostes die,
 Paulo vero paulo post admirabilem illam de coelo voca-
 tionem. Ἀπαρχή est πρῶτη *id quod ante decimas Deo sa-
 orabatur*, unde dici coepit de omnibus iis qui alios tem-
 pore antecedunt, ut videre est infra 11: 16, 16: 5, 1 Cor.
 15: 20, 23, 16: 15, Iac. 1: 18.

Υιοθεσίαν ἀπεκδεχόμενοι, *adoptionem filiorum expectan-
 tes]* Est enim duplex υἰοθεσία, altera in Spiritu quae hic
 fit, ut vidimus supra 14, 15, altera in toto homine ac
 coram omnibus, vide Ioh. 1: 12, Luc. 20: 36. Ideo quia
 vox erat ambigua, per appositionem eam explicat.

Τῆν

Τὴν ἀπολύτρωσιν τῶν σωμάτων ἡμῶν, redemptionem corporum nostrorum] Ἀπολύτρωσις animorum hic fit cum a vitiis purgantur: corporum tunc fiet cum ea ab omnibus malis libera reviviscent. Sic ἀπολύτρωσις sumitur Luc. 21: 28, Eph. 1: 14, 4: 30, 31, Hebr. 11: 35.

24. *Τῇ γὰρ ἐλπίδι ἐσώθημεν, spe enim salvi facti esumus]* Id est, salutem aeternam non habemus adhuc, sed speramus. Sic Cicero dixit in spe esse negotium, quod non existit, sed speratur.

Ἐλπίς δὲ βλέπομένη, spes autem quae videtur] Hic spem dixit pro re quae speratur. Ea ubi videtur et habetur, desinit sperari. Sic et πίσις πραγμάτων ἔλεγχος οὐ βλέπομένων [fides argumentum rerum non apparentium], Hebr. 11: 1.

Ὁ γὰρ βλέπει τις, τί καὶ ἐλπίζει, nam quod videt quis, quid etiam speret] Cur ultra id speret? Est enim indicativus pro subiunctivo. In Manuscripto quem saepe laudo, est τί καὶ ἐπομένει [quid et expectet].

25. *Εἰ δὲ ὃ οὐ βλέπομεν ἐλπίζομεν, δι' ὑπομονῆς ἀπεκδεχόμεθα, si autem quod non videmus speramus, per patientiam expectamus]* Id est, spes ista non infructuosa est in nobis, sed egregiam virtutem operatur, malorum fortem tolerantiam. Vide supra 5: 4.

26. Ὡσαύτως δὲ] Praeterea, πρ, quod modo per ὡσαύτως, modo per μετὰ ταῦτα [postea] explicatur.

Καὶ τὸ πνεῦμα] Spiritus Dei supra 2 et 14, a Christo promissus et datus, unde et Christi Spiritus dicitur supra 9. Tertia hic sequitur Christianorum consolatio ab auxilio Spiritus.

Συναγτιλαμβάνεται ταῖς ἀσθενείαις ἡμῶν, est auxilio doloribus nostris] Συναγτιλαμβάνεσθαι est auxilio esse, ut Luc. 10: 40, et per μετωνομίαν [transnominatorem] solari. Ἀσθενεῖαι Apostolo sunt dolores ex rebus adversis, ut 1 Cor. 2: 3, 2 Cor. 11: 30, 12: 5, 9, Gal. 4: 13, Hebr. 4: 15, 5: 2, 11: 34. Sic et ἀσθενεῖν sumitur 2 Cor. 11: 29, 13: 9. Ἡ ἑβραῖον vērtitur πόνος [labor], δόνη [dolor], ἀσθενεῖα [infirmetas]. Spiritus ille molestiam nostram solatur.

Τὸ γὰρ τί προσευξώμεθα καθὼ δέ, οὐκ οἶδαμεν, nam quid oremus sicut oportet, nescimus] Latini καθὼ δέ uferunt

ad οὐκ οἶδαμεν, *non satis scimus*. Naturaliter homo orat eximi rebus adversis: et tales ferme sunt preces, etiam honorum sub veteri et carnali Testamento. Vide Psalmos.

Ἄλλ' αὐτὸ τὸ πνεῦμα ὑπερεντυγχάνει ὑπὲρ ἡμῶν στεναγμοῖς ἀλάλῃτοις, *sed ipse Spiritus intercedit pro nobis suspiriis ineffabilibus*] Στεναγμοὶ sunt πικρὰ *suspiria sub onere gravi laborantium*, 2 Cor. 5, 2, unde et ad internos animi motus transfertur. Ἀλάλῃτοις, id est, *etiam sine voce*. Iudaei nullas preces valere censebant nisi voces saltem intra labia exprimere. Christiani etiam solo animo conceptas preces non perdunt. Ὑπερεντυγχάνειν est *advocatorum*, qui *clientibus desideria dicant*. Id autem Spiritui Sancto ideo tribuitur, quia preces ad Deum nobis dictat. Docet autem nos Spiritus precari Deum ea quae Deo sunt gloriosa, rationibus nostris sepositis, imo et cum nostro, si ita res ferat, incommodo. Exemplum vide in Paulo, Phil. 1: 20—25, et in amicis Pauli, Act. 21: 14. Pari modo Gal. 4: 6 *clamare* dicitur Spiritus ille, id est, ad clamandum nos excitare. In Ecclesia Diaconus imaginem quodammodo gerit Spiritus Sancti.

27. Ὁ δὲ ἐρευνῶν τὰς καρδίας, qui *autem scrutatur corda*] Quod Dei ἐκτίθειν [*agnomen*], Ps. 7: 9, Ier. 11: 20, 17: 10, 20: 12, Act. 1: 24, 15: 8.

Οἶδε τί τὸ φρόνημα τοῦ πνεύματος, ὅτι κατὰ Θεὸν ἐντυγχάνει ὑπὲρ ἁγίων, *scit quid studeat Spiritus: nempe, ut Deus postulat, intercedere pro sanctis*] Ἐντυγχάνειν hic brevius dictum, pro ὑπερεντυγχάνειν. Novit quid studeat Spiritus, nempe *sanctorum preces dirigere secundum Deum, suggerendo eis illa precari quae Deo serviant*. Κατὰ Θεὸν hic idem quod κατὰ τὸ θέλημα αὐτοῦ [*secundum voluntatem eius*] 1 Ioh. 5: 14. Subintelligitur autem tales preces Deum non posse non gratas habere etiamsi verbis non exprimantur.

28. Οἶδαμεν δὲ, *scimus autem*] Sequitur quarta consolatio, inde ducta quod omnia illa adversa Christianis eveniant, non ex generali quodam Dei permissu, sed ex decreto speciali quod ad ipsorum bonum tendat: idque tum aliunde intelligi, tum quia Deus se diligentes non possit non summe diligere.

Ὅτι

ἽΟτι τοῖς ἀγαθοῖς τὸν Θεὸν πάντα συνεργεῖ εἰς τὸ ἀγαθόν, *diligentibus Deum omnia conferri in bonum*] Etiam ad-versa illis adminiculo sunt ad incrementa virtutum et praeemii. Manuscriptus non male, πάντα συνεργεῖ ὁ Θεὸς εἰς τὸ ἀγαθόν [*Omnia confert Deus in bonum*]. Non longe hinc abit Platonis illud primo de Republica: Τῷ δὲ θεοφιλεῖ οὐχ ὁμολογήσομεν ὅσα γε ἀπὸ θεῶν γίνεσθαι, πάντα γίνεσθαι ὡς οἶον τε ἄριστα; [*Huic quem Dii amant, non fatebimur, quicquid a Diis accidit, id omne ei, quam optime potest, accidere?*]

Τοῖς κατὰ πρόθεσιν κλητοῖς οὖσιν, *ille qui secundum voluntatem vocati sunt*] Id est, qui se ad omnem Dei voluntatem accommodant. Nam πρόθεσις sicut in hominibus, Act. 11: 23, 28: 13, 2 Tim. 3: 11, sic in Deo est voluntas, infra 9: 11. Est quaedam πρόθεσις τῶν αἰώνων [*praeſinitio antiquissima*], ut de Messia mit-tendo, Eph. 3: 11. Sed de ea hic non agitur, ut os-tendunt sequentia. Κλητοὶ autem apud Paulum dicuntur ii qui vocanti obediunt, ut supra 1: 6. Sic et Apoc. 17: 14.

29. Ὅτι οὕς προέγνω] Quos enim ut Filio credentes approbavit iam ante. Sicut ὦν γινώσκειν est approbare, supra 7: 15, sic προγινώσκειν prius approbare, ut infra 11: 2.

Καὶ προὐόρισε συμμόρφους τῆς εἰκόνης τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ, *hos se ante constituit conformari ad exemplar Filii sui*] Duplex ἔλλειψις [*defectus*]: nam et initio deest ταύτους [*hos*], et in fine γενέσθαι [*fieri*]. Συμμόρφους τῆς εἰκόνης idem quod συμμόρφους εἰκόνη; quomodo σύμμορφον τῷ σώματι [*conformem corpori*] habemus Phil. 3: 21; sicut ἀδύνατον τοῦ νόμου supra valet ἀδύνατον τῷ νόμῳ [*impossibile Legi*]. Vocant autem εἰκόνα exemplar ad quod aliquid aliud effingitur, quod alibi τύπος, ὁμοῖωμα, ὁμοῖον. Christus in passionibus atrocissimis obediens fuit, et sic ad regnum illud coeleste pervenit. Eadem viâ Deus praeconstituit ducere Christo credentes. Sic Paulus Phil. 3: 10 ait se participem factum passionum Christi, ac sic συμμορφούμενον τῷ θανάτῳ αὐτοῦ [*conformatum morti eius*], idque in spem resurrectionis. Sic supra 8: 17, Si una pati-mur et una gloriam adipiscemur. Sic Christus dicitur
prop-

propter passionem coronatus gloria et honore, factus esse princeps salutis aeternae, Heb. 2: 9, 10. Ii scilicet qui ibidem propter hanc similitudinem fratres eius et participes carnis et sanguinis eius vocantur. Et in eadem Epist. 12: 2 iubemur *stadium tolerantiae decurrere, spectantes in principem et consummatorem fidei Iesum, qui ob propositum sibi gaudium crucem pertulit ignominiamque contempsit*. Sic et 2 Tim. 2: 12, *Si toleramus, etiam una, nempe cum Christo, regnabimus*. Προορίζειν dicitur Deus quicquid ante constituit quam fiat, Act. 4: 28. Non additur hic πρὸ αἰώνων [ante saecula] ut 1 Cor. 2: 7. Nunquam autem usurpatur προορίζειν nisi de bonis rebus. Ὅτι quod hic pro illo προορίσας posuit Syrus, significat *constituit*: vertitur enim per εἰπάτειν, Dan. 6: 12, per ἐπιτάττειν Dan. 6: 9, per ἐντάττειν, Dan. 5: 24, 25, 6: 10, 10: 21.

Εἰς τὸ εἶναι αὐτὸν πρωτότοκον ἐν πολλοῖς ἀδελφοῖς, ut sit ipse primogenitus in multis fratribus] Est antecedens pro sequente: hoc enim vult dicere, *Ut Christiani per Christi, tanquam fratris primogeniti, vestigia ducerentur*. Idem sensus qui dicto capite secundo ad Hebraeos. Vide et quae allata supra 17.

30. Οὗς δὲ προορίσας, quos autem ante constituit] Repetendum hic ἀπὸ κοινοῦ [a communi] conformari ad exemplar Filii sui.

Τούτους καὶ ἐκάλεσε, hos et vocavit] Nempe ad passiones; nam sic sumi verbum *vocandi* apparet 1 Petr. 2: 20, 21, Ἀλλὰ εἰ ἀγαθοποιοῦντες καὶ πάσχοντες ὑπομενεῖτε, τοῦτο χάρις παρὰ Θεοῦ· εἰς τοῦτο γὰρ καὶ ἐκλήθητε, ὅτι καὶ Χριστὸς ἑπάθεν ὑπὲρ ἡμῶν, ὑμῖν ὑπομιμνήσκων ὑπογραμμὸν, ἵνα ἐπακολουθήσῃτε τοῖς ἴχνυσιν αὐτοῦ [Sed si beneficientes patienter sustinetis, haec est gratia apud Deum. Ad hoc enim vocati estis, quia et Christus passus est pro nobis, vobis relinquens exemplar cuius vestigia sequamini]. Par sensus in illa 1 Thess. 3: 3, Τῷ μηδένα σαλίνεσθαι ἐν ταῖς θλίψεσι ταύταις· αὐτοὶ γὰρ οἶδατε ὅτι εἰς τοῦτο κείμεθα [Ut nemo commoveatur calamitatibus istis: ipsi enim scitis, nos in hoc positos esse]. Dicitur Deus pios *vocare ad perpassiones*, ubi causas earum non modo non impedit, sed et disponit.

Καὶ

Kal oũs ἐκάλει, τούτους καὶ ἰδικαίωσεν, et quos vocavit, hos et iustificavit] Hos et iustos fecit, id est, vires eis praestitit perseverandi in iustitiae suae obedientia. Nam δικαιοῦν non de initio tantum, sed et de progressu dicitur.

Οὓς δὲ ἰδικαίωσε, quos autem iustificavit] Nempe cum effectu, ipsis donum tantum non negligentibus.

Τούτους καὶ ἰδόξασε, illos et glorificavit] Id est, decrevit gloria decorare. Sic Eph. 1: 4 *elegit valet, decrevit eligere.* Sic Christus gloriam habuisse dicitur priusquam mundus esset, Ioh. 17: 5, ut ibi cum Veteribus exposuimus. Sic gratia in Iesu data nobis dicitur ante tempora saecularia, 2 Tim. 1: 9, id est, decreta dari. Vide quo gradationem istam Apostolus deduxerit. Chrysostomus ἰδόξασε exponit, *ornavit donis mirificis.*

31. *Τί οὖν ἐροῦμεν πρὸς ταῦτα]* Id est, *Quid ex his inferimus?* Nam ἐροῦμεν apud Apostolum in praesenti etiam tempore poni supra notavimus. Tum πρὸς ταῦτα etiam Aristophani significat *propter hoc.*

Εἰ ὁ Θεὸς ὑπὲρ ἡμῶν, quandoquidem Deus pro nobis] Ei hic valet, *quandoquidem:* assumit enim quod adstruxerat. *Deus pro nobis Christianis est, quandoquidem omnia ad nos summis bonis ornandos dirigit.*

32. *Ὅσως τοῦ ἰδίου υἱοῦ οὐκ ἐπέσαστο, qui etiam proprio Filio non pepercit]* Quod in Abrahamo signum fuerat amoris in Deum, Gen. 22: 12, id in Deo signum benevolentiae adversus homines. In Graeco Geneseos, *Ὅν ἐπέσαστο τοῦ υἱοῦ σου [Non pepercisti filio tuo].*

Ἀλλ' ὑπὲρ ἡμῶν πάντων παρέδωκεν αὐτὸν, sed pro nobis omnibus tradidit illum] Id est, *pro omnibus hominibus.* Idem sensus qui supra 5: 8. Si tanti fecit homines quosvis, quanti facturus est homines sibi fideliter obsecutos. De verbo παραδίδόναι vide supra 4: 25.

Ὡς οὐχὶ καὶ σὺν ἀδελφῇ τὰ πάντα ἡμῖν χαρίσεται, quomodo etiam cum illo non omnia nobis donabit] Facilius est dare amicis factis quam adhuc hostibus: et facilius omne aliud quam filium.

33. *Τίς ἐγκαλέσει κατὰ ἐκλεκτῶν Θεοῦ]* Propius munit Christianos adversus criminum iudicia quae ipsis innocentibus intentabantur. *Quis accusabit electos Dei?* id est,

est, Qui tandem sunt qui eos accusare audent? nempe homunciones. Simili sensu, *Quid est*, habemus Ps. 8: 5, et, *Quis ego*, quae mea ultia aut cogitatio patris mei? pro *quantillus* et *quantilla*, 2 Sam. 7: 18. *Electos Dei*, id est, eos quos Deus maximi facit. Vide Matth. 3: 17 et 20: 16.

Θεὸς ὁ δίκαιος, *Deus qui iustificat*] *Deus est qui eos pro iustis*, ut revera sunt, *habet et ut tales vult tractare*. Vocent eos alii quam volent odiosissimis nominibus: Deo eorum innocentia perspecta ac grata est. Respicitur locus Iob. 34: 29, *Ipsa concedens pacem, quis est qui condemnet?*

34. Τίς ὁ κατακρίνων] *Qui tandem sunt qui eos damnant?* Iudices mortales et mali.

Χριστὸς ὁ ἀποθάνων, *Christus qui mortuus est*] *Qui pro nobis est mortuus*.

Μάλλω δὲ καὶ ἐγερθεὶς] *Imo etiam nostri causa es mortuus est excitatus*, nempe ut sciremus illum nobis fore iudicem. Vide supra 4: 25 et Act. 17: 31.

Ὃς καὶ ἔστι ἐν δεξιᾷ τοῦ Θεοῦ, *qui et est ad dexteram Dei*] *Rex regum, Dominus dominantium*. Id enim per *dexteram Dei* significatur. Vide quae ad Matth. 20: 21, et ad ἔξ subaudi καθέζομενος [*sedens*].

Ὃς καὶ ἐντυγχάνει ὑπὲρ ἡμῶν, *is est, qui etiam intercedit pro nobis*] Subintellige ἔστιν [*est*]. *Is ipse qui nostri causa mortuus, qui nostri causa resuscitatus est, et ad dextram Patria consedit, is est, qui nostras res Deo commendat*: nam hoc sensu ἐντυγχάνειν et ἐντεύχειν habuimus etiam in Maccabaicis. Pari sensu Christus dicitur ἐντυγχάνειν ὑπὲρ αὐτῶν [*intercedere pro illis*], Hebr. 7: 25, id est, eorum qui ipsi confidunt res Deo commendare: Spiritum ipsi impetrare. Reges terreni Christianos damnant. Rex coelestis adeo non damnat, ut dignos censeat suo patrocinio.

35. Τίς ἡμᾶς χωρίσει ἀπὸ τῆς ἀγάπης τοῦ Χριστοῦ, *quis nos separabit a dilectione Christi*] Ἀγάπη τοῦ Χριστοῦ ut mox ἀγάπη τοῦ Θεοῦ est ea dilectio qua Deus se diligentes diligit. Vide supra 28, 32, et infra 37, 39. Est autem verbum χωρίζειν significantur positum. Solet enim de Iudaicis divortiis usurpari, Matth. 19: 6, Marc. 10: 9. Τίς autem dicit, et respondet de rebus, quia etiam res

προσωποποιεῖ [*personas fingit*]. In his verbis δεινῶς [*vehementiam*] recte notavit Augustinus.

Θλίψις ἢ στενωπὸς] *Tribulatio an angustia*, vertit Latinus: quomodo etiam citat Salvianus II contra Avaritiam. De his vocibus diximus supra 2: 9. Tertullianus θλίψιν vertit *pressuram*.

Ἡ διωγμὸς, an *persecutio*] Διώκειν est *expellere*, ut diximus ad Matth. 5: 10. Sic Christiani Claudianis temporibus una cum Iudaeis *pulsi Roma*, teste Suetonio.

Ἡ λιμός; ἢ γυμνότης; ἢ κίνδυνος, an *fames? an nuditas? an periculum*] Quae saepe evenisse Christianis videmus 2 Cor. 11: 26, 27.

Ἡ μάχαιρα, an *gladius*] Gladium civilis potestatis intelligit, ut 13: 4. Nondum quidem ad mortem usque Romae in Christianos saevitum fuerat, sed quod Iacobo evenerat in Iudaea, Act. 12: 2, idem et alibi Christianis evenire poterat.

36. Καθὼς γέγραπται, Ὅτι ἕνεκά σου θανατούμεθα θλὴν τὴν ἡμέραν ἐλογίσθημεν ὡς πρόβατα σφαγῆς, sicut scriptum est, Propter te occidimur quotidie: aestimamur sicut oves occisionis] Recte monent qui haec legi volunt κατὰ παρενθήκην [*per interpositionem*]. Obiter ostendit Paulus etiamsi ad sanguinem hostium saevitia perveniret, talem patientiam non carituram veteri exemplo petito ex Ps. 44. Sequitur Paulus versionem LXX. *Occidimur quotidie*, nempe nunc hic, nunc ille de populo. Πρόβατα σφαγῆς, *pecudes in hoc asservatae ut mactentur*.

37. Ἀλλ' ἐν τοῖς πᾶσι υπερνικῶμεν] Respondet interrogatis. Tantum abest ut ista nos a Dei dilectione separent, ut illa omnia plus quam vincamus, id est, *deus triumphemus*. Amat Paulus verba componere cum ὅτι ut notavimus supra 5: 20. De Christianorum prompto in mortem animo locus est apud Marcum Antoninum libro XI.

Διὰ τοῦ ἀγαπήσαντος ἡμᾶς, propter eum qui dilexit nos] Non nostris, sed a Deo datis viribus. Vide quae habuimus supra 5: 1, 2, 3.

38. Πέπεισμαι γάρ] Bene vertit Latinus interpres, *Certus sum*. Sic in Platonis Apologia, Πέπεισμαι ἐγὼ ἐκὼν μηδένα ἀδικῆσαι ἀνθρώπων, *Certus sum me sponte nemini*

fe-

fecisse iniuriam. Sic infra 14: 14, *Οἶδα καὶ πέπεισμαι* [*Scio et certus sum*]. Alibi *opinionem* aut *spem* significat.

Ὅτι οὔτε θάνατος, neque mors] Id est, *metus mortis*.

Οὔτε ζωὴ, neque vita] *Spes vitae*.

Οὔτε ἄγγελοι, neque Angeli] *Mali* scilicet, qui *Angeli Satanae* dicuntur 2 Cor. 12: 7.

Οὔτε ἀρχαί, οὔτε δυνάμεις, neque principatus, neque virtutes] Sunt Angeli maiores in regno Satanae qui appellantur et *ἀρχαί* et *ἐξουσίαι* [*potestates*] Eph. 6: 12, *ἀρχή, ἐξουσία, δύναμις* 1 Cor. 15: 24. Sicut etiam inter Angelos lucis eminentiores paribus vocabulis appellantur Eph. 1: 21, Col. 1: 16. Vere autem diximus nomina haec sumpta ex imperio Persico, sub quo olim Hebraei vixerant. Nam *ἀρχαί* sunt *אֲרָצִים* Dan. 5: 2, *δυνάμεις* *כִּשְׁלֵשׁ* Esth. 2: 18, sicut *ἐξουσίαι* *כִּשְׁלֵשׁ* a *שָׁלוֹן* quod *ἐξουσία* Chaldaeis, unde multa sumpserant Persae, ut ad Estherem et ad Esdram ostendimus. Sic *ἀρχαί* sive *ἀρχόντες* sunt *רִבְרִים* Iob. 12: 24, 39: 25, et apud Ezechielem et Esdram: *κυριότητες* sive *κυρεῖαι* *מְלָכִים* Dan. 11: 4, 5. Est autem omnium populorum Orientalium abstracta usurpare pro concretis.

Οὔτε ἐνεστώτα, οὔτε μέλλοντα, neque instantia, neque futura] *Nec quae nunc sentimus mala, nec si qua graviora imminēt*, ut certe imminabant tormenta exquisitissima, cruceae, cutis detractiones, vivicombaria.

39. *Οὔτε ὑψώμα, neque alta*] *Spes honorum*. *Τίψμα* pro honoribus habes in Graeco Iob. 24: 24.

Οὔτε βάθος, neque profunda] *Metus ignominiae*. Merito postremo loco haec posuit, quibus succumbunt saepe etiam qui mortem contemnunt.

Οὔτε τίς κτίσις ἐτέρα] *Aut res ulla alia*: nam etiam quae substantiae non sunt, dicuntur *κτίσθαι* [*creari*], ut videre est apud Sirachidem 11: 16, 39: 34.

Δυνήσεται ἡμᾶς χωρίσαι ἀπὸ τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ, τῆς ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ Κυρίῳ ἡμῶν, poterit nos separare ab amore Dei quae est in Christo Iesu Domino nostro] Locutus ante de Christi in nos amore 35, addit et *Dei in nos amorem quem nobis conciliavit Christus*.

CAPUT IX.

Ἀληθεύων λέγω ἐν Χριστῷ, veritatem dico in Christo]

Cum dixisset et magnis argumentis eviciasset Apostolus, neminem Deo ita placere ut ei summum bonum dare velit nisi qui Spiritu Dei donatus sit, hunc autem Spiritum non dare Deum nisi iustificatis, id est, *corde mundatis*, quod hoc quidem tempore nemini contingere potest nisi per fidem in Iesum Christum, quod manifestum erat ex ipsis conspicuis Spiritus donis quae non contingebant nisi in Iesum credentibus; videbat facile collecturos Iudaeos quod hinc sequebatur, nempe populum Iudaicum consideratum *ἐν τῷ πολλῷ* [*in genere*] non ultra esse populum Dei, sed populum Dei esse Ecclesiam Christianam constantem maxima sui parte non ex Iudaeis, sed ex alienigenis qui idololatrae fuissent. Quorum utrumque vehementer pugnabat cum iis opinionibus quas Iudaei ex Magistris suis hauserant, posteros Abrahami, Isaaci et Iacobi semper praecipuo apud Deum loco fore, et quamvis multa delinquerent, Deum ista condonaturum, tum ob Maiorum virtutes, tum ob professionem verae Religionis. His responsurus, parat ostendere Deum nunquam ita se adstrinxisse posteris Patriarcharum, ut non libertatem sibi retineret puniendi contumaces, et aliis quamvis sordibus ignoscendi ac benefaciendi, idque figuris etiam quibusdam antiquis ac praeterea exemplis dictisque significatum. Quidquid Deum facere appareat, quale hoc est de donis Spiritus collatis in Ecclesiam, ablatiis vero a multitudine Iudaeorum, id pro recto habendum, magisque esse temeritatis contra id disputare. Beneficiorum suorum et miserationis rationes Deum debere nemini. His praefationibus cum audaciam contudisset, ostendit deinde non potuisse a Deo ullam iniri viam quae aut ipsi esset gloriosior, aut humano generi utilior. Est autem tota tractatio, quae in tria quae nunc sequuntur capita divisa est, obscurior, non modo ob causas toti huius epistolae communes, de quibus in Prolegomenis ad hanc epistolam egimus, verum etiam quia miris modis aequum

se praebens Iudaeis et Gentibus, amaris dulcia, dulcibus amara miscet, et ab his ad illa, ab illis ad haec inobservatos facit transitus, ac saepe amat plus innuere quam dicere. Ac primum, quia saepe male tractatus a Iudaeis, contra in summo honore habitus apud Christianos e Gentibus vocatus, credi poterat, aut infensus illis, aut in hos propensior, suspicionem hanc longe a se amolitur, et quidem iureiurando adhibito *per Christum*, quod non minoris haberi debet in Novo Federe, quam iuramenta in Veteri Federe *per Deum* facta, quia Deus omnem iam potestatem Ecclesiae regendae ac tuendae Christo tradidit. *Veritatem dico in Christo*, id est, *per Christum*. Similis locutio Dan. 12: 7, ὅμοσεν ἐν τῷ ζῶντι εἰς τὸν αἰῶνα [*iuravit per viventem in aeternum*], Ier. 5: 7, ὅμνον ἐν τοῖς οὐκ οὐσι θεοῖς [*iurabant per hos qui non sunt Dei*]. Et μαρτύρομαι ἐν κυρίῳ [*testor per Dominum*] Eph. 4: 17. Deum simul et Christum testes advocat Paulus 1 Tim. 5: 21.

Ὅν ψεύδομαι, non mentior] Non loquor in gratiam, ut aristologi solent.

Συμμαρτυρούσης μοι τῆς συνειδήσεώς μου, *testimonium mihi perhibente conscientia mea*] Συμμαρτυρούσης idem est quod μαρτυρούσης [*testante*], ut diximus 2: 15, 8: 16. Dicit vulgo solet, *Conscientia mille testes*.

Ἐν πνεύματι ἁγίῳ, in Spiritu Sancto] Non illa Gentium conscientia, quae ipsas modo accusat, modo excusat, sed conscientia quae est in Spiritu Sancto; id est, per Spiritum Sanctum regitur.

2. Ὅτι λύπη μοι ἐστὶ μεγάλη καὶ ἀδιάλειπτος ὁδύνη τῇ καρδίᾳ μου, *tristitiam mihi magnam esse et continuum dolorem cordi meo*] Haec posteriora sunt ex Ps. 13: 3, וְכָל יוֹם בְּלִבִּי נָא [*dolor in corde meo quotidie*]. Dicit summe sibi dolere quod Iudaeorum maximi et plurimi erant extra statum verae iustitiae et Divini Spiritus ac salutis aeternae.

3. Ἡγόμην γὰρ αὐτὸς ἐγὼ, optabam enim ego ipse] Est imperfectum pro optativo quod frequens Graecis, sive addito, sive non addito ἄν, ut Act. 25: 22. Ἐμφορὰ [*effioaciam*] habet αὐτὸς ἐγὼ, ego ipse, qui haec male ominata de illis cogor dicere.

Ἀνάθεμα εἶναι, *anathema esse*] Ἀνάθεμα pro ἀνάθεμα τοιοῦτος [*diris devotus*] quomodo 1 Cor. 12: 3, 16: 22

Gal. 1: 8, 9, ex Hebraeo עַמּוּי aut עַמּוּי quod hic habet Syrus. Sic עַמּוּי deportatio pro *deportatis* ponitur.

Ἀπὸ τοῦ Χριστοῦ, a Christo] Id est, ab Ecclesia Christi, quae Christus vocatur 1 Cor. 13: 12, Gal. 3: 27, sicut mos erat apud Hebraeos uxores vocari de mariti nomine, Esai. 4: 1. Hoc dicit: Velim non modo carere honore Apostolatûs, verum etiam contemptissimus esse inter Christianos, quales sunt qui excommunicati sunt. In Ignatii Epistola ad Romanos legimus: Κόλασις τοῦ διαβόλου ἐπ' ἐμὲ ἐρχέσθω, μόνον ἵνα Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐπιτύχω [Diaboli tormenta in me veniant, modo Iesum Christum nanciscar].

Ἐπὲρ τῶν ἀδελφῶν μου τῶν συγγενῶν μου κατὰ σάρκα, pro fratribus meis, qui sunt cognati mei secundum carnem] Id est, Si ea ratione illos ad iustitiam veram et ad aeternam salutem possem perducere. Adeo illis male non volo, quippe sanguinis vinculo mihi coniunctis.

4. Οἱτινὲς εἰσιν Ἰσραηλῖται, qui sunt Israelitae] Qui sunt posteritas Iacobi, cui a Deo Israelis nomen datum est.

Ὡς ἡ υἱοθεσία, quorum est adoptio filiorum] Vocantur enim Israelitae filii Dei, Deut. 14: 1, Exod. 4: 22, nempe ob beneficia huius vitae quae Deus eis indulserat, non ob promissa vitae aeternae, ut Christiani.

Καὶ ἡ δόξα, et gloria] Id est Arca quae π, 1 Par. 16: 27, 2 Par. 6: 41, Ps. 63: 3, 78: 61. Solet autem verti π ισχύς [robur], δύναμις [virtus], δόξα [gloria], quanquam proprie δόξα est כבוד maiestas Dei apud Arcam relucens, 1 Sam. 4: 21, dicto Ps. 63.

Καὶ αἱ διαθήκαι, et fœdera] Id est, Verba Fœderis scripta in duabus tabulis, Exod. 34: 28. Eas Hebraei vocant תְּרַחֲמֵי הַבְּרִית [tabulas Fœderis]. Potest hoc nomine comprehendi et circumcisio, et adpersio sanguinis, quae et ipso Fœderis vocabulo appellantur, Gen. 17: 10, Exod. 24: 8.

Καὶ ἡ νομοθεσία, et legislatio] Quae Hebraeis תְּנַחֲמֵי מֹשֶׁה [donatio Legis]: omnes illae constitutiones per Moysen datae ad vinciendam populi societatem.

Καὶ ἡ λατρεία, et cultus] עֲבוּדָה, quo nomine veniunt sacrificia omnia, sed praecipue Agnus Paschalis, ut vi-

dere est Exod. 12: 26, ubi in Graeco, φυλάξασθε τὴν λατρίαν ταύτην [*observe ceremoniam hanc*].

Καὶ αἱ ἐπαγγελίαι, et promissa] Id est, εὐλογίαι, πῶς [*benedictiones*], praeclara illa sed terrena promissa, Lev. 26. et Dent. 28, quae ἄθλα [*praemia*] vocat Philo.

5. Ὅτι οἱ πατέρες, quorum Patres] Quos iure sanguinis contingunt magni illi viri, Abraham, Isaac et Iacob, quorum tam libenter Deus meminit, Exod. 6: 3, Lev. 26: 42, et qui per excellentiam Patres dicuntur, Exod. 3: 13, 16, 4: 5, 13: 5 et alibi.

Καὶ ἐξ ὧν ὁ Χριστὸς τὸ κατὰ σάρκα, et ex quibus est Christus secundum carnem] Non secundum τὸ θεῖον [*divinum*] quod in ipso, sed secundum τὸ ἀνθρώπινον [*humanum*]. Vide supra 1: 3.

Ὁ ὧν ἐπὶ πάντων Θεὸς εὐλογητὸς εἰς τοὺς αἰῶνας, qui est super omnia Deus benedictus in secula] Potest hoc de Christo recte sic intelligi, quia cum dicitur super omnia, tacite excipitur Pater, 1 Cor. 15: 27. Sed ex Syro apparet veteres codices habuisse, ὁ ὧν ἐπὶ πάντων εὐλογητὸς εἰς τοὺς αἰῶνας [*qui est super omnia benedictus in secula*], quod consuetae locutioni Pauli melius convenit, qui cum de Patre et Filio loquitur, Patri nomen Dei, Filio nomen Domini tribuere solet. Et sic fuisse in vetustis codicibus Cypriani, sic etiam legisse Hilarium, nec aliter videri legisse Chrysostomum, notavit Erasmus. Et satis erat huic quidem loco, dicere hoc privilegium Indaeorum, quod ex illis natus esset Christus, omnibus aliis maius esse, quia Christo laus et honor debetur supra omnes, id est, etiam supra Abrahamum, Isaacum et Iacobum.

Ἀμήν] Sic Amen insertum habuimus, et supra in Dei laudatione, 1: 25, sic et infra 11: 36 et 16: 27, Gal. 1: 5, Eph. 3: 21, Phil. 4: 20, 1 Tim. 1: 17.

6. Οὐχ οἷον δὲ ὅτι ἐκπέπτωκεν ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ] Quamquam haec vera sunt, inquit, tamen fieri nequit, ut irritus sit sermo Dei, nempe minae illae quas Deus in Lege Lev. 26: 14, Dent. 27: 15, 28: 15, Jos. 24: 20 et alibi, saepe adversus contumaces Israelitas pronuntiat. Sic Dent. 4: 30, εὐρήσουσί σε πάντες οἱ λόγοι οὗτοι [*invenient te omnia haec verba*] id est, minae istae. Οὐχ οἷον Rabbini

est *vanum* [fieri nequit]. Ἐκπίπτειν ἡδὲ est irritum fieri; 1 Sam. 3: 19; οὐκ ἔπεσεν ἀπὸ πάντων τῶν λόγων αὐτοῦ ἐπὶ τὴν γῆν [neque humum decedit quidquam ex omnibus verbis eius]. Sic et Ios. 21: 45.

Οὐ γὰρ πάντες οἱ ἐξ Ἰσραὴλ, οὗτοι Ἰσραὴλ, non enim omnes qui ex Israele, ii sunt Israel] Non omnibus ex Iacobo ortis competit causa nominis, propter quam Iacobus a Deo vocatus est *Israel*, Gen. 32: 28, ad quam historiam Iosephum vide. Convenit id nomen; ut Tertullianus recte intellexit, eximie Martyribus; Angelos enim hac parte superant, quod, qui maximus est honos, pro Deo mori eis contingit. Iustinus contra Tryphonem disputans: Τμεῖς δὲ μηδὲν τούτων νενοηκότες μηδὲ νοεῖν παρὰσκευαζόμενοι, ἐπειδὴ κατὰ τὸ σαρκικὸν σπέρμα τοῦ Ἰακώβ τέκνα ἐστέ, πάντως σωθήσεσθαι προσδοκάτε, ἀλλ' ὅτι καὶ ἐν τούτοις ἑαυτοὺς πλανᾶτε ἀποδέδεικται μοι ἐν πολλοῖς [Vos autem nil eiusmodi cogitastis vel cogitare studuistis, cum enim ratione carnalis seminis sitis filii Iacobi, omnino arbitramini vos fore salvos: verum quod hac quoque iher vosmetipsos decipiat multis a me demonstratum est]. Philo de Nobilitate: Ἀλλ' οὗτοι μὲν ἔσωσαν κοινὸι πᾶσιν ἀνθρώποις ὅροι, τοῦ μὴ ἐπὶ μεγάλοις γένεσι σεμνύνεσθαι τῆς καλοκαγαθίας ἀμοιροῦντας. Ἰουδαίοις δὲ καὶ ἕτεροι δίχα τῶν κοινῶν ἐξαίρετοι· τῶν γὰρ τοῦ γένους ἀρχηγῶν εἰσὶν οὗς αἱ τῶν προγόνων ἀρεταὶ συνόλωσ οὐδὲν ὥνησαν ἐπ' ἐπιλήπτοις καὶ ὑπαιτίοις πράξεσιν ἀλόντας; εἰ καὶ πρὸς ἑτέρου μηδενὸς ἡλεγχθέντας, ἀλλ' οὖν ὑπὸ τοῦ συνειδότος, ὃ μόνον ἐξ ἀπάντων δικαστήριον τέχναις λόγων οὐ παράγεται [Verum haec lex communis esto mortalium omnium, qua praescribitur, ne quis virtutis expertus claro genere natalibusque splendidis magnopere sibi placeat. Caeterum Iudaei habent et alia exempla peculiaria; fuere enim e principibus generis, quos Maiorum suorum virtutes nihil iuverunt, obnoxios gravibus criminibus, etiamsi nemo argueret praeter conscientiam, cuius solius tribunal nullis verborum artificibus decipitur].

7. Οὐδ' ὅτι εἰσὶ σπέρμα Ἀβραάμ, πάντες τέκνα, neque quia semen sunt Abrahami, omnes filii] Intellige pleno iure, ita ut heredes sint, supra 8: 17. Neque Ismael neque ex Cethura filii heredes Abrahamo, sed Isaac so-

lus, Gen. 25: 5, 6. Philo de Nobilitate: Πολύτιμος ἦν ὁ πρῶτος, ἐκ τριῶν παιδοποιησάμενος γυναικῶν, οὐ δι' ἡδονῆς ἀπόλυσιν, ἀλλὰ δι' ἐλπίδα τοῦ πληθύναι τὸ γένος. Ἀλλ' ἐκ πολλῶν εἰς μόνον ἀπεδείχθη κληρονόμος τῶν πατρῶων ἀγαθῶν, οἱ δ' ἄλλοι πάντες γνώμης ὑγιоῦς σφάλεντες καὶ μηδὲν τῶν τοῦ γεννήσαντος ἀπομαζάμενοι, διακρίσθησαν ἄλλοτριωθέντες τῶν ἀοιδίμου εὐγενείας [*Primus gentis conditor multos liberos suscepit e tribus mulieribus, non indulgens libidini, sed spe augendae familiae. Unus tamen e multis solus successit in patrimonium: reliqui omnes, sicut a pietate degenerarunt, ita separati sunt ab eius gentilitate, cuius nullas virtutes expresserant, excideruntque ab illa nobilitate celebratissima*]. Et de Praemiis, de Abrahamo locutus: Οὗτος πολλοῖς μὲν ἔσχε παῖδας, ἅπαντας δὲ πλὴν ἑνὸς ὑπαιτίους, ὃς τὰ πείσματα τοῦ γένους ἐκδηάμενος ἀσφαλῶς ἐνωρίσατο [*Hic multorum filiorum pater, unum probavit ex omnibus, qui genus, alligato velut ad terram fune, subduxit in portum*].

Ἀλλ' ἐν Ἰσαὰκ κληθήσεται σοι σπέρμα, sed in Isaac vocabitur tibi semen] Gen. 21: 12, ubi et LXX, ἐν Ἰσαὰκ κληθήσεται σοι σπέρμα, id est, per Isaacum continget tibi stirps nobilissima. Nam κρι, καλεῖσθαι, significat celebrem esse.

8. Τούτῃσιν, id est] Haec vox est explicantis ὑπόνοιαν [*sensum mysticum*] latentem, quod ὡς dicitur Hebraeis. Significat in hac historia non tantum exemplum exstare Divinae libertatis, sed et figuram eorum quae nunc geruntur. Itaque alibi Paulus hanc ipsam de Isaac et Ismaele historiam referens, dicit haec esse ἀλληγορούμενα [*per allegoriam dicta*], Gal. 4: 24.

Οὐ τὰ τέκνα τῆς σαρκὸς, non qui filii carnis] Non illi, inquam, utique sunt quos Deus paterno ac singulari affectu fovet. Sic semen Dei Mal. 2: 15.

Ἀλλὰ τὰ τέκνα τῆς ἐπαγγελίας λογίζεται εἰς σπέρμα, sed qui filii sunt promissionis aestimantur semen] Λογίζεται εἰς σπέρμα, id est, a Deo tractantur ut filii sui. Sic ἐλογίσθη δίκαιος [*aestimatus est iustus*] apud Clementem in Constitutionibus, id est, ita a Deo tractatus est, ut homines iusti tractari solent.

9. Ἐπαγγελίας γὰρ ὁ λόγος οὗτος, promissionis enim sermo hic est] Qui scribitur Gen. 18: 10.

Ka-

Κατὰ τὸν καιρὸν τοῦτον ἐλεύσομαι, *secundum hoc tempus veniam*] In LXX Angelus Dei nomine sic loquitur: Ἐπα-
ναστρέφων ἤξω πρὸς σε κατὰ τὸν καιρὸν τοῦτον εἰς ὧρας,
καὶ ἔξει υἱὸν Σάρρα ἡ γυνή σου [*Revertens veniam ad te
hoc anni tempore, et habebit filium Sara uxor tua*].
Veniam ego, Deus scilicet. Ergo Isaacus Dei opus.
Duplex hic figura populi Christiani. Primum quod nasci-
tur non naturae viribus, sed vi Divina, ut Isaacus:
deinde quod intercedente promisso. Gignitur enim per
promissa Evangelica. Potest et hoc addi quod Ismael
fero, Isaac miti fait ingenio, quod discrimen Philo ob-
servat. Ingenium autem mite proprium Christianorum,
Matth. 11: 29, 1 Cor. 4: 21, Gal. 5: 22, Eph. 4: 2,
Col. 3: 12.

10. Οὐ μόνον δέ, *non solum autem*] Est hic ἄλλειψις
[*defectus*], qua figura saepe utitur Apostolus. Sensus
est: *Non solum id quod iam diximus documentum est
eius quod inferre volumus.*

Ἀλλὰ καὶ Ῥεβέκκα, *sed et Rebecca*] Rebecca idem nos
docet. Rebecca pro Rebecca historia.

Ἐξ ἐνὸς κοίτην ἔχουσα Ἰσαὰκ τοῦ πατρὸς ἡμῶν] Quae
genituram habuit ex uno Isuaco patre nostro, nempe
duplicem eodem tempore, quod tacite ex opposita voce
ἐνὸς subintelligitur. Nam et Philo observat mysterium
aliquod magnum latuisse in illo geminorum tam mature
praedicto discrimine. Loci sunt libro de Allegoriis, fi-
ne libri de Caino et Abele, ac de Nobilitate. Κοίτη
respondens כַּבֵּשׁ et כַּבֵּשׁוֹ primo sensu est *cubile*, dein-
de per μεταωνυμίαν [*transnominationem*], adiuncti σεμνῶς
[*honeste*] sic exprimitur ἡ συνουσία [*coitus*], ut videre
est infra 13: 13, Hebr. 13: 4. Quae dicitur κοίτη σπέρ-
ματος [*concupitus seminis*] Lev. 15: 16, 17, 18, 18: 20,
22: 4, Num. 5: 13. Deinde per longius euntem figuram
sive μετάληψιν [*transumptionem*] ipsum σπέρμα, id est,
genitura, ut hic. Habent autem haec verba ἔμφασιν
[*efficaciam*], ne forte quod de Ismaele dixerat, ad ma-
tris aut temporis diversitatem aliquis referret.

11. Μήπω γὰρ γεννηθέντων, μηδὲ πράξαντων τι ἀγαθὸν
ἢ κακὸν, *cum enim nondum nati fuissent, neque aliquid
boni malive egissent*] Sic et Philo de iisdem in Alle-

γορίῃς: Τὸν Ἰακώβ καὶ τὸν Ἡσαῦ, τὸν μὲν ἀρχοντα καὶ ἡγεμόνα καὶ δεσπότην, τὸν δὲ Ἡσαῦ ἄνηκοον καὶ δούλον, ἔτι κατὰ γαστρός ὄντας, φησὶν εἶναι [*Iacobum et Esavum, illum principem, ducem et dominum, hunc subditum et servum, priusquam uterum exirent, pronuntiavit*]. Incipit evolvere mysterium latens. Praetulit Deus enim qui posterius nasceretur ei qui prius. Infantes nondum nati nihil boni aut mali agere potuerant. Quid hoc portendit? Deum itidem praelaturum populum credentem populo non credenti, ut credentes regeneret per Spiritum suum, nulla habita ratione aut operum legalium quae Iudaei fecerant, aut cultus idololatrici et aliorum criminum quibus involuti fuerant illi ex Gentibus, non magis quam si ea nunquam exstitissent. Saepe enim in Sacris Litteris ponuntur quasi paria non esse et non considerari, ut Hebr. 7: 3.

Ἰνα ἡ κατ' ἐκλογὴν τοῦ Θεοῦ πρόθεσις μένῃ] *Ideo hoc dictum est, ut maneret, id est, ut probaretur hoc argumento (nam id Hebraei dicunt per שָׁמַר stare quod Graeci multis in locis vertunt μένειν) voluntas Dei (libera scilicet) in iis quae pertinent ad praelationem, id est, ut alterum alteri praeferat. Id enim omne ἐκλογῆς dicitur nomine: nam כּוּן Hebraeum, quod plerumque vertitur ἐκλέγειν, per προαιρεῖν [eligere] vertitur Dent. 7: 6, 10: 15, Prov. 1: 29.*

Οὐκ ἐξ ἔργων, non ex operibus] *Sic quod per fidem servamur, Dei est donum, non enim ex operibus, Eph. 2: 9. Servavit nos Deus et vocavit vocatione sancta non secundum opera nostra, sed secundum suam voluntatem, 2 Tim. 1: 9. Vide supra 3: 24, 4: 6 et ibi dicta, et infra 11: 6. Nova creatio quae ante acta sunt non respicit.*

Ἀλλ' ἐκ τοῦ καλοῦντος, sed ex vocante] *Vocat Deum per promissa. Itaque eodem recidunt ἐπαγγελίας λόγος [verbum promissionis] et κλήσις [vocatio].*

12. Ἐρρέθη αὐτῇ· Ὅτι ὁ μέλλων δουλεύσει τῷ ἐλασσονί, dictum est ei, *Maior serviet minori*] *Sub parentum designatione intelligi hic populos recte percepit Iosephus. Iacob et Israel pro Iacobi posteris, Esau et Edom pro Idumaeis passim. Et praecessit in Genesi, Duo populi in*

in utero tuo. Est autem impletum Davidis temporibus; ut patet 2 Sam. 8: 14.

13. Καθὼς γέγραπται, *sicut scriptum est*] Est et hic ἄλλειψις [*defectus*]. Plena sententia: *Quod vaticinium revera impletum est, ut scriptum reperimus a Malachia.*

Τὸν Ἰακώβ ἠγάπησα, τὸν δὲ Ἡσαῦ ἐμίσησα, *Iacobum dilexi, Esavum autem odio habui*] Id est, praetuli Israelitas quanquam gravium criminum reos Idumaeis. Nam haec significatio vocis ἐμίσησα, ut in Propheta, ita in Paulo sufficit ei quod tractant argumento. Et est locutio ista in comparationibus usitata apud Hebraeos, ut apparet Gen. 29: 31 in Hebraeo, Deut. 21: 15, 1 Sam. 16: 7, Prov. 13: 24, Matth. 6: 24, Luc. 14: 26, Ioh. 12: 25. Dicit Malachias plane hoc constitutum Deo in beneficiis suis praeferre Israelitas Idumaeis, idque et nunc apparere, et magis appariturum, Hyrcani nempe temporibus, de quibus vide Iosephum Antiquae Historiae XIII. 19. Haec ipsa si ad ὑπόνοιαν [*sensum abditum*] referantur, respondent populo Idumaeo populus Israeliticus, ut prius a Deo genitus, populo olim Israelitico populus nunc Christianus, ut posterius a Deo genitus. Servitus autem Idumaeorum significat conditionem multo viliorē populi veteris Iudaici, qui promissa nunquam habuit nisi terrena et dona Spiritus valde infrequentia. Barnabas: Ἄλλ' ἴδωμεν εἰ οὗτος ὁ λαὸς κληρονόμος ἢ ὁ παῖς, καὶ εἰ ἡ διαθήκη εἰς ἡμᾶς ἢ εἰς ἐκείνους ἀκούσατε πρὶν περὶ τοῦ λαοῦ τί λέγει ἡ γραφή. Ἐδεῖτο δὲ Ἰσαὰκ περὶ Ρεβέκκας τῆς γυναικὸς αὐτοῦ ὅτι στείρα ἦν καὶ συνέλαβεν. Εἶτα· Καὶ ἐξῆλθε Ρεβέκκα πυθέσθαι παρὰ κυρίου καὶ εἶπε κύριος πρὸς αὐτήν, Δύο ἔσθῃ ἐν τῇ γαστρὶ σου καὶ δύο λαοὶ ἐν τῇ κοιλίᾳ σου, καὶ λαὸς λαοῦ ὑπερέξει, καὶ ὁ μείζων δουλεύσει τῷ ἐλάσσονι. Αἰσθάνεσθαι ὀφείλετε τίς ὁ Ἰσαὰκ, καὶ τίς ἡ Ρεβέκκα, καὶ ἐπὶ τίνων δέδειχεν ὅτι μείζων ὁ λαὸς οὗτος ἢ ἐκεῖνος [*Sed videamus, num haec gens heres sit an prior illa, et num ad nos fedus an ad illos pertineat: audite nunc quid de populo dicat Scriptura, Precatus vero est Isaac pro uxore sua quod esset sterilis; et concepit. Deinde, Et egressa est Rebecca ut percontaretur a Domino: dixitque illi Dominus, Duae gentes sunt in alveo tua, duoque populi in utero tuo,*

tuo, et populus populo dominabitur, maiorque natus serviet minori. Oportet vos intelligere, quisnam sit Isaac et quatenus sit Rebecca, et de quibus declaravit, hunc scilicet populum vel illum fore maiorem]. Tertullianus adversus Iudaeos: Itaque cum populus seu gens Iudaeorum anterior sit tempore, et maior per gratiam primae dignationis in Lege, noster vero minor aetate, utpote in ultimo saeculi spatio adeptus notitiam Divinae miserationis, procul dubio secundum edictum Divinae locutionis prior et maior populus, id est, Iudaicus, serviat necesse est minori, et minor populus, id est, Christianus superet maiorem. Ac post: Noster vero populus minor, id est, posterior, relictis idolis quibus ante deserviebat ad eundem Deum conversus est, a quo Israel, ut supra memoravimus, abscesserat. Sic namque populus minor populum maiorem superavit, dum gratiam Divinae dignationis consequitur, a qua Israel est repudiatus. Idem libro III adversus Marcionem: Iacob qui quidem posterioris et praelatioris populi figura est, id est, nostri. Cyprianus Testimoniorum contra Iudaeos lib. I: Quod duo populi sint praedicti maior et minor, id est, vetus Iudaeorum, et novus qui esset ex nobis futurus, in Genesi: Et dixit Dominus Rebecca, Duae gentes in utero tuo sunt, et duo populi de ventre tuo dividuntur. Et populus populum superabit, et maior serviet minori. Philo sicut non totam rem pervidit, quia non credidit, ita non plane abscedit, cum dicit libro de Abele et Caino per Esavum et Iacobum significari naturas malam et bonam, illam priorem, hanc excellentiorem: ac non multo post id ipsum explicans ait: Οὗτω μὲν δὴ τὰ χρόνου πρεσβεία οἴσεται κακία, τὰ δὲ ἀξιώματος καὶ τιμῆς καὶ εὐκλείας ἡ ἀρετή [Erit igitur vitium tempore antiquius, virtus dignitate, honore, gloria potior]. Et de evigilanti Noe: Κατὰ ἀκολουθίαν εἰσάγει τὸν Ἰακώβ γενέσει μὲν τοῦ Ἡσαΐ νεώτερον, ὅτι ἀφροσύνη ἐκ πρώτης ἡλικίας ἡμῶν ἐστὶ συνέτροφος, ὁπίγονος δ' ὁ τοῦ καλοῦ ζῆλος, δυνάμει δὲ πρεσβύτερος [Consequenter Iacobum inducit Esavo minorem natu: quod a prima aetate homini comes est amentia: honesti amor senior accedit, vi tamen sua est antiquior]. Qui eodem libro et de calce arrepta et de iure natalium

ven

vendito facunde ἀλλήγοει [sensus abditos explicat]. Item de insidiis Esavi in Iacobum, libro Peiorem insidiari meliori: et quomodo alter ventri, alter parentibus ac Deo parnerit, libro de Nobilitate: et quomodo durus et silvester ille, hic mitis ac placidus, libro de Praemiis et Poenis. Caeterum sicut res eiusmodi quatenus umbram aliquam habent veri certique dogmatis, leniter prosequi suave est, ita omnes comparationes per omnia aequare, et inde dogmata comminisci, agreste atque inficetum est. Recte monet Tertullianus, *non ex symbolis materias commentandas, sed ex materiis parabolas, neque enim in comparationibus omnia ad speculum respondere posse.* Et Chrysostomus, *utendum id cuius causa instituta est comparatio, mittenda caetera.* Salvam vult Deo Apostolus libertatem dispensandorum beneficiorum suorum, praesertim eorum per quae ad veram iustitiam pervenitur; non vero personis quibusdam nondum creatis, aeterna constitutione nullas habente causas, praeclusam omnem eo perveniendi viam. Quod ἐν προθέσει [propositione] est Ismael et Esau, id ἐν ἀποδόσει [restitutione] sunt Iudaei privilegio humanae originis freti. Quod ἐν προθέσει Isaac et Iacob, id ἐν ἀποδόσει Christiani ex promissis Divinis geniti, posteriores tempore, priores Dei donis.

14. Τί οὖν ἐροῦμεν] *Quid ergo dicimus?* ¹ Hac praefatiuncula diximus uti Paulum, ubi calumniosam suae doctrinae interpretationem vult amoliri.

Μὴ ἀδικία παρὰ τῷ Θεῷ] *An hoc docemus, quod illi nos docere susurrant, a Deo quaedam iniuste fieri? Apud Deum esse dicitur id quod ei adhaeret, aut iure ei attribui potest. Hoc ipsum Dent. 32: 4 sic eloquuntur Graeci, οὐκ ἔστιν ἀδικία ἐν αὐτῷ [non est iniquitas in illo].*

Μὴ γένοιτο] *Et haec saepe habuimus. Est autem longissime aversantis, Absit ut hoc dicamus, quod non tantum dicto Deuteronomii loco, sed et toto libro Iobi infinitisque aliis locis, ipsi denique Dei naturae plane repugnat.*

15. Τῷ γὰρ Μωσῇ λέγει, *Mosi enim dicit*] Nempe postquam circa vitulum omnes peccaverant, Exod. 33: 19.

Ἐλεή-

Ἐλεῶν δὲ ἂν ἑλεῶ, καὶ οἰκτιρῶν δὲ ἂν οἰκτιρῶ, miserebor cuius miserebor, et misericordiam praestabo cui praestabo] In Graeco οἰκτιρῶ melius, quasi dicat, *faciam in eo quod mihi visum erit.* Solent sic loqui Domini ac Reges, quoties constitutionis suae causas nolunt reddere, etiamsi aliquas habeant. Idem Deus summo iure facere potest in beneficiis suis elargiendis aut negandis, in peccatis condonandis et vindicandis, non quod non ipsi rationes discriminum constent, sed quod nihil necesse sit eas cognitae esse hominibus. Vide quae attulimus ad dictum Exodi locum. Scriptor libri De vita et morte Mosis verba illa Dei sic explicat, *Nemini quicquam debeo, gratis do mea.* Non autem hoc dicit Paulus, quod non huius disputationis, de qua egit hactenus, rationes aliquas possit reddere (nam et reddet aliquas) sed quod priusquam eo veniat, edomare velit contradictoris audaciam. Etiam de Principibus dicunt Politici, *Non esse nostrum aestimare quem supra caeteros et quibus de causis extollant: Summum illis datum esse rerum arbitrium, subditis obsequii gloriam relictam: Abditos eorum sensus, et si quid occultius parant, exquirere illicitum, anceps, nec ideo nos posse assequi: Militem tam nesciri quaedam quam scire oportere: Parendo, non imperia Ducum sciscitando, res militares contineri: Malum esse militem qui imperia Duorum interpretari malit quam exsequi.* Sufficere nobis poterat, nemini Deum velle dare bona aeterna, nisi qui intus iustus sit: ad consequendam eam iustitiam, viam ineundam quam ipse monstret et certam esse ostendat donis Spiritus sui.

16. *Ἀρὰ οὖν οὐ τοῦ θέλοντος, οὐδὲ τοῦ τρέχοντος, ἀλλὰ τοῦ ἑλεούντος Θεοῦ, igitur non volentis; neque currentis, sed misèrentis est Dei]* Hebraei cum pauca habeant adverbia et coniunctiones, ferme eorum vice utuntur copula. Itaque hic *volentis et currentis*, idem valet, quod *currentis qua libet.* Non est hoc negotium de quo agitur in hominis cuiusque arbitrio, sed Dei. Posset enim sine iniuria omnes qui gravia peccarunt morbo suo relinquere, nec ullam adhibere medicinam: multo magis eis qualem velit medicinam praescribere. Procedit a minori ad maius, id est, magis credibile.

17. *Αἶψα γὰρ ἡ γραφή τοῦ Φαραὸν, dicit enim Scriptura Pharaoni*] Id est, in sacra Scriptura dicitur Pharaoni. Similis locutio Marc. 15: 28, Ioh. 7: 38, 42, 19: 24, 37, Gal. 3: 22, 4: 30.

Ὅτι εἰς αὐτὸ τοῦτο ἐξήγειρά σε, ὅπως ἐνδείξωμαι ἐν σοὶ τὴν δύναμίν μου, καὶ ὅπως διαγγελῇ τὸ ὄνομά μου ἐν πάσῃ τῇ γῇ, in hoc ipsum excitavi te, ut ostendam in te virtutem meam, et ut celebretur nomen meum in universa terra] In Graeco est Exod. 9: 16, Ἐνεκα τούτου διετηρήθης, ἵνα ἐνδείξωμαι ἐν σοὶ τὴν ἰσχύν μου καὶ διαγγελῇ τὸ ὄνομά μου ἐν πάσῃ τῇ γῇ [Hanc ob causam asservatus es, ut ostendam in te virtutem meam et celebretur nomen meum in omni terra]. Quod Paulus vertit, ἐξήγειρά σε et LXX διετηρήθης, in Hebraeo est *יָמַנְנִי*, id est, stare te feci. Sicut autem vivificare Hebraeis dicitur qui in vita conservat, ita stare facere, *יָגִיעַ*, qui non impellit in ruinam. Pharaon iste populum Dei cultorem, non bello victum, sed ob Iosephi merita in tutelam receptum durissimo servitio premebat. A Deo de hac iniustitia admonitus, et quidem magnis signis prodigiisque additis, contumaciter obstiterat. Id enim valet *ἐβαρύνθη ἡ καρδία Φαραὸν* [ingravatum est cor Pharaonis] Exod. 7: 14, 8: 15. Est enim Kal pro Hithpacl, et sensus est, *ipse cor suum grave reddidit*, sicut aperte explicatur 8: 15, ubi in Hebraeo est, *Pharao grave fecit cor suum*: et 9: 35, ubi in Graeco est, *ἐβαρύνεν αὐτοῦ τὴν καρδίαν*. Hominem tam contumacem potuerat Deus illico prosternere: non fecit hoc, sed eum vivum servavit, ut plura etiam potentiae suae signa circa eum ederet, quae Deo magnam gloriam erant paritura, ut dicitur Neh. 9: 10, Sir. 16: 15. *Grave cor* dicitur quod a proposito dimoveri se non patitur. Quem perdere iure potuerat Deus, eum iure poterat etiam suo morbo relinquere, nec adhibere medicinam, quod Deus iure potest adversus omnes contumaces. Quam vero mensuram contumaciae ad hoc exspectare non dico necessarium sit, sed conveniens Divinae qua bonitati qua severitati, nemo exacte novit nisi ipse. Tertullianus adversus Marcionem II: *Indurat cor Pharaonis: sed meruerat in exitium subministrari qui iam negaverat Deum, qui iam Legatos eius toties superbus excusserat, qui iam*
po=

populo laborem operis adiecerat. Postremo qua Aegyptius olim Deo reus fuerat gentilis idololatriae, Ibin et crocodilum citius colens quam Deum unum. Notanda vero etiam ratio qua usus Deus dicitur *aggravasse* vel *indurasse* cor Pharaonis, nempe ne populum dimitteret: nam de eo hic agitur. Si Deus fecisset durare mala quae immiserat, aquas versas in sanguinem, ranas, cinyphes, muscas, pestilentiam, dubitari non debet quin Pharaeo dimissurus fuerit populum. Quia vero Deus mala illa statim sustulit, ea res illi auxit contumaciam. Origenes, in fragmento quod habemus Philocaliae cap. 20, locum illum Exodi et hunc Pauli explicans: Οὐκ ἄτοπον δὲ καὶ ἀπὸ συνηθείας τὰ τοιαῦτα παραμυθῆσθαι, πολλάκις τῶν χρησῶν δεσποτῶν φασκόντων τοῖς διὰ τὴν χρησότητα καὶ τὴν μακροθυμίαν ἐκτριβομένοις οἰκέταις τὸ, Ἐγὼ σε πονηρὸν ἐποίησα, καὶ, Ἐγὼ σοι αἷτιος γέγονα τῶν τηλικούτων ἀμαρτημάτων· δεῖ γὰρ τοῦ ἔθους ἀκούσαι καὶ τῆς δυνάμεως τοῦ λεγόμενου, καὶ μὴ συκοφαντεῖν, μὴ κατακούοντας τοῦ βουλήματος τοῦ λόγου. Ὁ γοῦν Παῦλος ταῦτα σαφῶς ἐξετάσας φησὶ πρὸς τὸν ἀμαρτάνοντα· Ἡ τοῦ πλούτου τῆς χρησότητος αὐτοῦ καὶ τῆς ἀνοχῆς καὶ τῆς μακροθυμίας καταφρονεῖς, ἀγνοῶν διὰ τὸ χρησὸν τοῦ Θεοῦ εἰς μετάνοιαν σε ἄγει; Κατὰ δὲ τὴν σκληρότητα σου καὶ ἀμετανόητον καρδίαν, θησαυρίζεις σεαυτῷ ὀργὴν ἐν ἡμέρᾳ ὀργῆς καὶ ἀποκαλύψεως δικαιοκρισίας Θεοῦ. Ἄ γὰρ λέγει πρὸς τὸν ἀμαρτάνοντα ὁ ἀπόστολος, λεγέσθω πρὸς τὸν Φαραῶ, καὶ πάντῃ ἀρμοδίως νοηθεῖν ταῦτα ἀπαγγελλόμενα αὐτῷ κατὰ τὴν σκληρότητα καὶ ἀμετανόητον αὐτοῦ καρδίαν θησαυρίζοντος ἑαυτῷ ὀργὴν· τῆς σκληρότητος οὐκ ἂν ἐλεγχθείσης οὕτως οὐδὲ φανεραῶς γεγεννημένης, εἰ μὴ τὰ σημεῖα ἐγέγονει, ἢ ἐγεγόνει μὲν, μὴ τοσαῦτα δὲ καὶ τηλικαῦτα [Sed haec non absurde ex communi loquendi usu leniri ac mitigari possunt; quoties enim boni et benigni Domini servis iis, qui propter facilitatem et aequanimitatem suam occalluerunt, ingerere solent, Ego te improbum feci, et, Ego scelerum tibi causa fui: sermonis enim ingenium et vis attendenda est; neque neglecta dicti cuiusque sententia, calumniandum. Quare Paulus, qui haec accurate perscrutatus erat peccantem sic alloquitur, An divitias benignitatis eius et patientiae et longanimitatis contemnis, ignorans benignitatem Dei te ad poenitentiam ad-

adducere? Quae vera est durities tua et animus impenitens asservas tibi irae thesaurum in diem irae et revelationis iusti iudicii Dei. Nam quae dicit ad peccantem Apostolus, dicantur ad Pharaonem, et plane congruenter intelligantur haec ad eum dici propter duritiam et animum impenitentem ipsius iram sibi coacervantis; cum durities ita coargui et declarari non potuisset, nisi signa et prodigia exstitissent; vel si quaedam, sed non tot et tanta exstitissent]. In praecedentibus Origenes multa egregia disputaverat contra eos qui Pharaonem *χοϊκόν* [terrenum] et plane ex naturae necessitate inemendabilem statuebant. Et post haec quae iam produximus verba, multa alia habet digna lectu. Induravit ergo se Pharaeo, et diu. Induravit autem Deus Pharaonem non auferendo eum ex vita, neque utendo ea virium suarum dispensatione qua statim duritiam eius potuerat contundere, sed alia potius quae magis magisque cognitam faceret humano generi ipsius contumaciam ac tandem quoque Dei in eo puniendo iustitiam. Est autem in Pharaone imago populi Iudaici a Christi temporibus ac deinceps. 'Miserat Deus ad eum populum non Moysen, sed Filium suum cum signis innumeris. Potuerat eorum contumaciam statim ulcisci, sed noluit. Sivit eos in pace agere per annos ferme quadraginta. Interea temporis peiores effecti quotidie, infamiam sibi accersivere apud omnes gentes, ita ut cum tandem excidium eis evenit, quanquam tristissimum, esse tamen infra eorum mala merita crederetur, ipso teste Iosepho.

18. "*Ἀρα οὖν ὃν θέλει, ἐλεεῖ, ergo cuius vult, misere-*
tur] Emollit quos vult ob causas sibi cognitatas. Varia sunt Divinae misericordiae genera quorum libera Deo est dispensatio. Eorum maximum id quo hominum vitia corrigit, quod saepe facit non tam leniter tractando quam acriter castigando. Adducit ad hanc rem Origenes, hoc ipsum argumentum iterum tractans Philocaliae cap. 26, locum insignem ex 2 Macc. 6: 12 et sequentibus, ubi ostenditur maximae hoc esse misericordiae Divinae non diu sinere ex sententia agere eos qui peccant, sed statim illis adhibere disciplinam.

"*Ὁν δὲ θέλει, σκληρύνει, et quem vult, indurat]* Σκλη-

ρύ-

ὁὖν respondet verbo πῶν quod itidem in Scriptura usurpatur non minus quam כִּדְּבָרָא, et sensu eodem. Primum praedicit Deus, conspecta Pharaonis duritie, *se cor eius induraturum* Exod. 4: 21, deinde dicitur *induisse cor Pharaonis*, 7: 22, 8: 19, 36, ubi in Hebraeo est, *et induravit*, nempe *se, cor Pharaonis*. Dicitur et Deus *indurasse cor Pharaonis*, 9: 13, 10: 20, 27, 11: 10, 14: 4, 17. Pharaon semet obduravit voluntaria obstinatione, Deus Pharaonem, id est, *sivit duriores fieri*, ac qualis esset ostendit (utrumque enim per verba activa apud Hebraeos significari solet) servando, ut diximus, vivum molliusque eum tractando quam merebatur, ut postea tarditatem supplicii gravitate compensaret. Vide dictum locum ex Maccabaico et Origenis quae indicavimus. Addit Kimchi in verbo נִקְרָא, *indurare Deum animos hominum, consilia sua ipsos celando*, exemplum datus in Pharaone et Seone.

19. Ἐρεῖς οὖν μοι] *Dicis tu, Iudaeae pertinax.*

τί ἐτι μέμψεται] *Cur ergo Deus nos incusat? Sic μέμψεται* Hebr. 8: 8, sic et 2 Macc. 2: 7.

Τὸ γὰρ βουλῆματι αὐτοῦ τίς ἀντίστη] *Est Hebraismus: nam et indicativus ponitur pro subiunctivo, et praeteritum pro quovis tempore: quasi dicat, τίς ἀντίστη, quis possit voluntati eius obstare? Est proverbium tritum usu inter Hebraeos, ut apparet Gen. 50: 19, ut quidem accepit Latinus interpres. Sic 2 Par. 20: 6, ad Deum: Οὐκ ἔστι πρὸς σε ἀντιστῆναι [Non es cui resistatur]. Hoc opponebant Iudaei Paulo: Si Deus nos non vult sanare nisi per fidem, et fidem nobis non dat, cur nos accusamus? nam Deo aliquid volenti homo frustra se opponat. Responso erat parata Apostolo: Verum hoc esse in iis quae Deus sine conditione vult effecta dare, hic aliam esse rem; nam quanquam Deus sanare non vult nisi in Iesum credentes, ut non credant in ipsis esse causas; quam responsionem insinuabit Apostolus mox 29 et latius exsequetur capitibus sequentibus. Sed antequam id faciat, prudenter contundit Iudaicam ferociam: merito sane; nam quod dicebat Paulus Christianos factos Dei populum, apparebat rebus ipsis, id est, et excellentissima vitae puritate et donis Spiritus eximiiis.*

20. *Μερούνη, ὦ ἄνθρωπε*] *Atqui, o tu.* Est formula corrigentis aliorum dicta, ut Luc. 11: 28, infra 10: 18.

Εὐ τίς εἰ ὁ ἀνταποκρινόμενος τῷ Θεῷ] *Tu quis, id est quantulus, es qui Deo respondere audeas, id est, contra ea, quae Deum facere vides, disputare?* Est et hoc sumptum ex dicto frequenti apud Hebraeos, cuius sensum habes Iob. 9: 12—16, 34: 31—35, Dan. 4: 32. Etiam homines heri servo dicere solent, *Abi responsator.* M. Antoninus Imperator libro XX: *Ὁρᾷς γὰρ καὶ αὐτός, ὅτι τοῦτο παραζητῶν δικαιολογῇ πρὸς τὸν Θεόν* [*Ipse enim vides, quam hoc longe quassieris ut habeas quod Deo responsites*].

Μὴ ἐρεῖ τὸ πλάσμα τῷ πλάσαντι· τί με ἐποίησας οὕτως; *Numquid dicet res ficta fictori: Quid me sic fecisti?*] Hoc quoque ex usu sumptum apparet Esai. 29: 16 et 45: 9. Nihil autem aliud indicat quam non debere homines reprehendere facta Dei opificis sui. *Τί με ἐποίησας οὕτως;* id est, *Cur me sic tractasti?* Nam etiam in illo sensu apud Graecos et nostros *ποιεῖν* pro dativo habet accusativum, ut apparet Matth. 5: 44, et secundum quaedam exemplaria 27: 22, Luc. 16: 19.

21. *Ἡ οὐκ ἔχει ἐξουσίαν ὁ κεραμεὺς τοῦ πηλοῦ, ἐκ τοῦ αὐτοῦ φυράματος ποιῆσαι ὃ μὲν εἰς τιμὴν σκεῦος, ὃ δὲ εἰς ἀτιμίαν;* *An non habet potestatem figulus luti, ex eadem massa facere aliud quidem vas ad honesta, aliud vero ad contempta?*] Ius habet figulus non modo ex eodem luto facere quae velit vasa, sed et facta refingere, et ex esculentis, si velit, facere matulas. Vide Sap. 15: 7, ubi *ἐκ τοῦ αὐτοῦ πηλοῦ*, quod hic est, *ἐκ τοῦ αὐτοῦ φυράματος.* Nam *φύραμα*, quod de farina maxime usurpari solet, generale est, et quidvis *mixtum* significat, ut in Geoponicis, *φύραμα κονίας καὶ βολβίτου* [*arena bubulo stercore mista*]. Quod hic *εἰς τιμὴν σκεῦος*, ibi *καθαρῶν ἔργων δοῦλα σκεύη* [*quae mundis operibus servant vasa*]: quod hic *εἰς ἀτιμίαν*, ibi *ἐναντία* [*contraria*]. Verum hanc similitudinem non in omnibus respondere ostendit Ieremias 18: 6, ubi eadem utitur figuli ac luti similitudine, statimque subiicit Deum hominum consiliis sua attemperare consilia. Videatur locus, et alter ei similis Sir. 33: 14, 15, ubi post similitudinem figuli et luti additur,

VI.

M

ἐπι-

ἐπιδοῦναι αὐτοῖς κατὰ τὴν κρίσιν αὐτοῦ [*reddere illis secundum iudicium suum*]. Non ulterius igitur premenda haec ὑπόνοια [*significatio abdita*], quam ne eorum quae Deus agit nos velimus esse censores ac iudices. Simile illud in Euangelio Matthaei 20: 14, 15, *Tolle quod tuum est et abi. An non licet mihi de meo facere ut volo?* Quia vero φουράματος vox hic apparet, non possum omittere Philonis locum de sacrificiis Abelis et Caini. Est is talis: Τὸ τοίνυν φύραμα κυρίως, εἰ χρεὶ τ' ἀληθὲς λέγειν, ἡμεῖς ἐσμέν αὐτοί, συμπεφορημένων καὶ συγκεκριμένων πλείστον οὐσιῶν, ἵνα ἀποτελεσθῶμεν· ψυχρὸν γὰρ θερμῷ καὶ ἑλκρὸν ὑγρῷ, δυνάμεις ἐναντίας, μίξας καὶ ἀνακερασάμενος ὁ ζωοπλάστης, ἐν ἐκ πασῶν ἕκαστον ἡμῶν ἀπειργάσατο συμφόρημα· ἀφ' οὗ καὶ φύραμα εἴρηται [*Mixtum istud proprie, si verum fatendum est, nos ipsi sumus, congestis et commixtis plurimis essentiis, ut ex his absolveremur: frigidum enim cum calido et aridum cum humido, potestates contrarias, commixtas et contemperatas animalium opifex in unum redigens, unumquemque nostrum fecit ex ea congerie, quae mixtum merito dicitur*]. Platoni vero de Republica secundo, ubi de vario agitur hominum statu, Deus vocatur ὁ πλάσων.

22. Εἰ δὲ ὁ Θεός, quod si Deus] Post repressam superbiam manifestis Dei factis obtrectantium, paulatim dispensationis illius Divinae causas aperit, quantum quidem eas hominibus scire fas est. Εἰ δὲ hic nihil habet quod ei reddatur per ἀπόδοσιν [*redditionem*]. Valet itaque, *Quid tum si?* id est, *Quid in eo iniqui?*

Θέλων ὁ Θεός ἐνδείξασθαι τὴν ὀργὴν, καὶ γνωρίσαι τὸ δυνατόν αὐτοῦ] *Volens ostendere in impios Iudaeos severitatem suam et potentiam ad iudicia sua exsequenda etiam per Romanos.* Innuit enim Apostolus desolationem illam a Daniele et Christo praedictam. Τὸ δυνατόν, ut supra 2: 4 τὸ χρηστὸν, neutra adiectivorum pro denominativis, more Graeco.

**Ἦνεγκεν ἐν πολλῇ μακροθυμίᾳ σκευὴ ὀργῆς κατηγορησμένα εἰς ἀπώλειαν, sustinuit multa patientiā vasa irae apta ad interitum*] Σκευὴ ὀργῆς duplici sensu dici possunt aut per quos aut in quos Deus iudicia sua exsequitur: nam per utrosque tanquam per instrumenta Dei severitas, quae hic ὀρ-

ἀργῇ dicitur, elucet. Hic sumendum id in sensu posteriore. Contra σκεῦος ἐκλογῆς, Act. 9: 15, *instrumentum electum*: et modo σκεῦος εἰς τιμὴν, εἰς ἀτιμίαν. Σκεῦος εἰς τιμὴν etiam 2 Tim. 2: 21, σκεῦος τῆς λειτουργίας [*vas ministerii*] Hebr. 9: 21. Dicuntur autem σκεῦη ἀργῆς homines certe non ex natura, sed ex longa indurataque malitia, dignissimi scilicet in quos Deus gravissima edat exempla: quales erant Iudaei plerique illis temporibus. Dicuntur eidem σκεῦη καθαρισμένα εἰς ἀπώλειαν, ubi, more Hebraeorum qui pauca habent verbalia, participium ponitur pro verbali: plane ut Hebraeum כִּי quod *aptum* significat, et per ἔτοιμος verti solet a verbo כִּי, quod modo ἐτοιμάζω vertitur, modo καταρτίζω, ut Ps. 68: 10, 74: 16, 89: 38. Hoc sensu καθαρισμένον habuimus et Luc. 6: 40. *Apti ad interitum* sunt qui dirum exitium meruere. Tales Deus non illico perdit, sed tempus illis dat ad resipiscentiam, quod hic ostendunt illa ἤνεγκεν ἐν πολλῇ μακροθυμίᾳ et supra 2: 4, ubi est eadem vox μακροθυμίας, et sequitur τὸ χρηστὸν τοῦ Θεοῦ εἰς μετάνοιαν σε ἄγει [*benignitas Dei ad poenitentiam te adducere debet*]. Quae omnia apertissimum faciunt non respici hic homines nude ut creaturas Dei, aut ut Adami posteror, sed ut similes Pharaoni. Est apud Eusebium Praeparationis VIII Philonis locus ab eo quod hic tractatur non alienus: Προηρθεῖται δὲ (Θεός) καὶ τῶν ὑπακίτως ζώντων, ἅμα μὲν πατρὸς εἰς ἐκπαιδεύσασιν αὐτοῖς διδοῖς, ἅμα δὲ καὶ τὴν ἴλιον φύσιν αὐτοῦ μὴ ὑπερβαίνων, ἧς ὁπαδὸς ἀρετῆ καὶ φιλοφροσύνη γέγονεν [*Tum improbos etiam perversosque fovet (Deus); in quo et illis corrigendi sui tempus facultatemque concedit, et naturae obsecundat suae, quam virtus et in homines benevolentia comitatur*]. Sic et 2 Macc. 6: 14, Ἀναμένει μακροθυμῶν ὁ δεσπότης, μέχρι τοῦ καταντήσαντος αὐτοὺς πρὸς ἐμπλήρωσιν ἁμαρτιῶν, κολάσαι [*Dominus patienter expectat donec eos, cum ad plenitudinem devenierint peccatorum, puniat*].

23. Καὶ ἵνα γνωρίζῃ τὸν πλοῦτον τῆς δόξης αὐτοῦ, et ut ostenderet divitias gloriae suae] Paulus omnem abundantiam solet πλοῦτον vocare, ut supra 2: 4, infra 11: 33, 2 Cor. 8: 2, Eph. 1: 7, 2: 7. Πλοῦτος δόξης, hic et Eph. 1: 18 et Col. 1: 27, est *ingens gloria*. Agitur autem hic

de effusione donorum Spiritus quæ Deo fuit summe gloriosa. *Kal ἵνα γνωρίζη*, id est, *fecit hoc tum ob alias causas, tum ut ostenderet*, etc. Nam contraria ex contrariis elucescant.

Ἐπὶ σκευῇ ἔλεος, *erga parva misericordiae*] Homines in quibus Deus bonitatem suam mirifice ostendit. ἦ Hebraicum per ἔλεος verti solet et usurpari etiam ubi nulla praecessit miseria.

Ἄ προητοίμασεν εἰς δόξαν, *quas praeparavit ad gloriam*] *Ad honorem* hic inchoandum, perficiendum in vita altera. Quomodo autem eos ad id praeparaverit, explicant sequentia. *Προορίζειν* [*praedestinare*] et *προετοιμάζειν* non invenitur nisi de rebus bonis.

24. *Οὓς καὶ ἐκάλεσεν ἡμᾶς, οὐ μόνον ἐξ Ἰουδαίων, ἀλλὰ καὶ ἐξ ἔθνων*, *quos et vocavit nos, non solum ex Iudaeis, sed etiam ex Gentibus*] *Nos*, id est, Christianos, quos Deus vocavit, cum effectu scilicet, id est, *ad obedientiam perduxit*, genitos partim ex Iudaeis, partim ex aliis gentibus. Verba consilii et laboris saepe ita sumuntur, ut simul et eventum includant, ut *dare* 1 Tim. 2: 25. Vide supra 8: 30. *Kal* hic est *ἐξηγητικὸν* [*explicativum*] eius quod praecessit.

25. *Ὡς καὶ ἐν τῷ Ὁσεί λέγει*, *sicut in Osea dicit*] Nempe Deus qui a Propheta loquens inducitur. Loca haec adducit Apostolus, ut ostendat Dei libertatem in faciendo discriminare inter eos qui deliquerunt ex causis ipsi sibi cognitis. Locus est Os. 1 et 2. Simul ostendit in rebus illis antiquis figuram fuisse rerum maiorum.

26. *Καλέσω τὸν οὐ λαόν μου, λαόν μου, καὶ τὴν οὐκ ἠγαπήμενην, ἠγαπήμενην. Καὶ ἔσται, ἐν τῷ τόπῳ οὗ ἐρρήθη αὐτοῖς, Οὐ λαός μου ὑμεῖς, ἐπεὶ κληθήσονται υἱοὶ Θεοῦ ζῶντος. Vocabo qui non est populus meus, populum meum, et qui non dilectus, dilectum. Et erit, ut in loco ubi dictum est eis, Non populus meus vos, ibi vocentur filii Dei vivi*] Postrema haec sunt ex Graeco LXX, excepto quod in Graeco non est *ἐπεὶ*, et post *κληθήσονται* ponitur *καὶ*, quod leve est discrimen. Quae vero praecedunt, desumpta sunt ex fine cap. 2, non plane iisdem verbis, sed sensu salvo. Est ibi in Graeco: *Καὶ ἀγαπήσω τὴν οὐκ ἠγαπήμενην* [*Et diligam non dilectum*], aut, ut alii

libri habent, καὶ ἀλεῖται τὴν οὐκ ἡλεημένην καὶ ἐξ' τοῦ οὗ λαῶ μου, Λαὸς μου εἰ σύ [et miserebor eius qui non desecutus erat misericordiam] et dicam illi qui non est populus meus, Populus meus es tu]. Agit autem eodem loco Osee, ut ad eum diximus, de decem tribubus abductis per Assyrios, ex quibus pauci simul cum Iuda et Beniamino erant redituri in patriam et rursum futuri Dei populus. Cur illi, non alii? ob causas aequas, sed hominibus non patentes. Sic et suo tempore significat Paulus usum Deum pari libertate.

27. Ἡσαίας δὲ κράζει ὑπὲρ τοῦ Ἰσραὴλ, *Isaias autem clamat de Israele*. Τίς hic est idem quod περὶ, de, ut 1 Cor. 10: 30, 2 Cor. 7: 4, 9: 2, 12: 5, nimirum, quia Hebraei καὶ sic usurpant.

28. Ἐάν ἡ ὁ ἀριθμὸς τῶν υἱῶν Ἰσραὴλ ὡς ἡ ἄμμος τῆς θαλάσσης, τὸ κατάλειμμα σωθήσεται. Λόγον γὰρ συντελῶν καὶ συντέμνων ἐν δικαιοσύνῃ, διὰ λόγον συντεταγμένον ποιήσει Κύριος ἐπὶ τῆς γῆς. Si fueris numerus filiorum Israelis vel tanquam arena maris, reliquiae tantum salvae fient. Verbum enim consummans et absolvens aequo, certe verbum absolvet Dominus in terra] Locus est Esai. 10: 22, qui in Graeco sic legitur: Καὶ ἐάν γένηται ὁ λαὸς Ἰσραὴλ ὡς ἡ ἄμμος τῆς θαλάσσης, τὸ κατάλειμμα αὐτῶν σωθήσεται λόγον συντελῶν καὶ συντέμνων ἐν δικαιοσύνῃ, διὰ λόγον συντεταγμένον Κύριος ποιήσει ἐν τῇ οἰκουμένῃ ὅλῃ, ubi primum evidens est traiectio; nam recto ordine διὰ debuit praecedere λόγον συντελῶν. In Paulino autem textu, qualem nunc habemus, satis absurdum est poni primum γὰρ, deinde διὰ. Omnino haec lectio interpolata est ex LXX. Vetus autem lectio exstat in Manuscripto illo quem toties laudo, et sic habet, Λόγον γὰρ συντελῶν καὶ συντέμνων ποιήσει Κύριος ἐπὶ τῆς γῆς [Verbum enim consummans et absolvens faciet Dominus super terram], quae sufficiunt satisque expriment id quod vult Esaias. Ingentem vastitatem terrae Iudaeae, quae per excellentiam γῆ [terra] sive οἰκουμένη [orbis terrarum], intulerat Sennacheribus. Pauci, qui Hierosolyma se recepere, relictii tanquam ex elade superstites, quos Hebraei καὶ dicunt, Graeci interpretes λοιποὺς, ἐπιλοίπους, καταλοίπους, ὑπολοίπους, λείμ-

μα, πατάλειμμα, ἑγκατέλειμμα, ἐπέλειμμα, Latini reliquias; ut Virgilius,

— *Reliquias Danaum atque immitis Achillis.*

Deus enim fecerat quod in rationibus putandis fieri solet, ubi post expuncta ea quibus expensa acceptis aequantur, exigua aliqua summa restat quae debeatur. Similis locutio apud eundem Esaiam 28: 22. Quod tunc fecerat Deus, non mirum si rursus faciat, et de multis paucos ad veram salutem perducatur, quos quibusque de causis, ipsi visum. Non defuisse Deo causas cur ita faceret ostendit Paulus non omitendo illud ἐν δικαιοσύνη.

29. Καθὼς προείρηκεν Ἡσαίας, sicut praedixit Esaias] Praeteritum perfectum hic est pro plusquamperfecto, more Hebraeo. Vult enim dicere: Sicut in prioribus, id est, capite primo, dixerat idem Esaias.

Εἰ μὴ Κύριος Σαβαώθ ἑγκατέλειπε ἡμῖν σπέρμα, ὥς Σόδομα ἂν ἐξηθήθημεν, καὶ ὥς Γόμορρά ἂν ἀμμοιάθημεν, nisi Dominus Sabaoth reliquisset nobis semen, sicut Sodomam facti essemus; et sicut Gomorra similes fuissamus]. Sunt haec descripta verbotenus ex LXX. Loquitur autem ibi Propheta de vastitate et occidione facta per Resinem et Phaceen, quo tempore paucos, si cum caeteris conferas, Hierosolymis conclusos Deus servavit, unde iterum cresceret populus. Quod ex messe ad sementem reservatur, perexiguum est, sed inde veniunt novae messes. Sic Esdras apud Iosephum XI. 5: Παρεκάλει τὸν Θεόν, σπέρμα τι καὶ λείψανον ἐν τῇ τότε συμφορᾷ αὐτῶν καὶ αἰχμαλωσίας περισσώσαντά καὶ πάλιν εἰς Ἱεροσόλυμα καὶ τὴν αἰκίαν γῆν ἀπονικατήσαντα λαβεῖν οἶκτον αὐτῶν [Orabat Deum, quo semen carnis aliquod e calamitate eorum ac captivitate reliquium faceret, idque miseratus Hierosolyma suamque in terram reduceret]. Sic etiam Deus Pauli temporibus Iudaeorum paucos ad viam salutis aeternae perduxit. Cur non plures, et cur hos, non alios; causae penes ipsum. Iustinus contra Tryphonem: Ὅτι διὰ τὴν ὑμετέραν κακίαν ἀπέκρουσε ὁ Θεὸς ἀπ' ὑμῶν τὸ δύνασθαι νοεῖν τὴν σοφίαν τὴν ἐν τοῖς λόγοις αὐτοῦ, πλὴν τινῶν οἷς κατὰ χάριν τῆς πολυπλαγῆς αὐτοῦ, ὥς ἔφη Ἡσαίας, ἑγκατέλειπε σπέρμα εἰς σωτηρίαν, ἵνα μὴ ὡς Σοδομιτῶν καὶ Γόμορράϊων τέλειον καὶ τὸ ὑμέτερον γένος ἀπόληται [Quod vos Deus ob impro-

bi-

bitatem vestram impedit ne eam sapientiam quae est in eius oraculis intelligeretis, paucis exceptis, quibus pro gratia immensae suae misericordiae, ut ait Esaias, semen ad salutem concessit, ne ut Sodomitae et Gomoraeorum ita et vestrum genus funditus interiret]. Ὡς Γόμορρα positum hic pro dativo Γομόρρα, ΓΟΜΩ. Par loquendi genus in Graeco Os. 4: 6, Ὁμοιῶθῃ ὁ λαός μου ὡς οὐκ ἔχων γνῶσιν [Similis factus est populus meus ei qui non habet scientiam]. Utraque constructio est in uno commate Ezech. 32: 2, Λέοντι ἔθνων ὁμοιωθήσῃ σὺ καὶ ὡς δράκων [Leoni gentium assimilatus es et Draconi]. Sodoma et Gomorra urbes desolatae. Κύριος Σαβαώθ πᾶς πᾶς est *Deus Angelorum vel astrorum*: vox enim Hebraea utrumvis horum potest significare. Vide quae diximus ad Matth. 24: 29.

30. Τί οὖν ἐροῦμεν] Quid ergo dicimus? Cum ostenderit liberum Deum, neque dispensationi eius circa beneficia obstrependum, etiamsi causae nobis non pateant, iam ostendit fuisse Deo causas ita potius agendi quam quomodo eum agere voluissent Iudaei.

Ὅτι ἔθνη καὶ μὴ διώκοντα δικαιοσύνην, κατέλαβε δικαιοσύνην] Participium praesentis temporis hic sumendum pro plusquam perfecto. Gentes quae non quaesiverant iustitiam (secundum Deum) assecutae sunt eam iustitiam, id est, ad eam iustitiam pervenere. Idem sensus qui infra 10: 20. Διώκειν hic, quod ibi ζητεῖν. Sumitur sic et ἡτῆ Hebraeum, ut Ps. 34: 14, ubi in Graeco, ζήτησον εἰρήνην καὶ δικαιοσύνην αὐτῇ [inquire pacem et sectare eam]. Quomodo et 1 Petr. 3: 11, ζητήσατω εἰρήνην καὶ δικαιοσύνην αὐτῇ [inquirat pacem et sequatur eam]. Vide et Dent. 16: 21, Prov. 15: 7, 21: 2. Vide et infra 12: 13, 14: 19, 1 Cor. 14: 1, Phil. 3: 12, 14, 1 Thess. 5: 15, 1 Tim. 6: 11, 2 Tim. 2: 22. Sic et Aristoteles, τούτων γὰρ χάριν καὶ κεῖνα διώκονται [ob haec enim et illa quaeruntur]: et Xenophon, χρὴ τοὺς εὐγνώμονας διώκειν [oportet probos sectari].

Δικαιοσύνην δὲ τὴν ἐκ πίστεως, iustitiam autem quae ex fide est] Veram illam iustitiam, ad quam Deus aditum nisi per fidem esse noluit.

31. Ἰσραὴλ δὲ διώκων νόμον δικαιοσύνης, εἰς νόμον δι-

καὶ οὐκ ἔφθασε, *Israel vero sectando Legem iustitiae, in Legem iustitiae non pervenit*] Νόμος hic viam significat. Hebraeum enim *ללך* est a *לך* dirigere, quod et *ὁδηγεῖν* vertitur: *φθάσει* respondet^r Hebraeo *ללך* quod est *pervenire*, 2 Par. 28: 9, Eccl. 8: 14, 12: 1, et apud Danielelem saepe. Iudaei quaerebant viam iustitiae eius quae Deo placeret, sed frustra plerique.

32. *Διὰ τί, quare*] Quaestionem movet ut respondeat, et ostendat non omnes Divinae huius dispensationis causas esse in abscondito.

Ὅτι οὐκ ἐκ πίστεως, quia non ex fide] Cucerunt, sed qua ipsis libebat, non qua monstrabat Deus. Deus semper fidem fecit maximi, eamque esse viam voluit ad iustitiam, ut videre est Hebr. 11 et supra 4: 3. At nunc non quavis fide contentus est, sed eam requirit quae in Iesum et per Iesum in Deum fertur.

Ἀλλ' ὅς ἐξ ἔργων νόμου, sed tanquam ex operibus Legis] Subaudi *φθάσεντες* [perventuri], tanquam perventuri ad illam iustitiam per opera Legis Mosaeicae, in quo multum se fallebant. Non enim in id data erat ea Lex; sed partim, ut sicut leges humanae, maiori tamen auctoritate, societatem civilem conservaret, partim ut illum populum ab aliis populis quam longissime secerneret; nec aliud observata pariebat quam publicae tranquillitatem, privatim vero impunitatem et bona quaedam temporaria. Quod si in illa sola exteriori obedientia, quae Mosis Legi exhibebatur, ponerent hominis iustitiam totam quam Deus exigit, iam Lex non tantum ad id non proderat, sed ei non exiguum adferebat impedimentum. Quare qui sic animati erant, vere devia sectabantur.

Προσέκομαν γὰρ τῷ λίθῳ τοῦ προσκόμματος, offenderunt enim in lapidem offensionis] Solent qui iter faciunt, interdum in lapides impingere et pedes laedere, ac sic impediri ne iter prosequantur. Vide Ioh. 11: 9. Sic ergo quidam προσκόπτουσι τῷ λόγῳ [offendunt ad verbum], 1 Petr. 2: 8. Quod Petrus ibi dicit de Euangelio, id hic Paulus de Christo, quia idem est Christus praedicatus et Euangelium: et considerandus hic Christus Euangeliumque eius simul cum sua cruce. Hoc enim est quod Iudaeos plerosque offendebat. Non poterant Christo Euan-

galieque eius credere, nisi cum maximo periculo amittendae rei familiaris, patriae, amicitiarum, honorum, forte et vitae. At Deo credere minoris non constat, ut ex Abrahami rebus docemur. Eum qui ad veram fidem, quae ad iustitiam Divinam ducit, pervenire cupit, oportet ita esse animatum ut paratus sit verum, etiam cum maximo rerum ad vitam hanc pertinentium damno, amplecti et profiteri, nihilque Deo aequare, nedum anteferre, Ioh. 5: 44, 7: 17, 8: 47. Vide et Luc. 2: 34.

33. Καθὼς γέγραπται, Ἰδοὺ ἐγὼ τίθημι ἐν Σιών λίθον προσκόμματος καὶ πέτραν σκανδάλου, καὶ πᾶς ὁ πιστεύων ἐπ' αὐτῷ οὐ καταισχυνθήσεται, sicut scriptum est, *Eccae pono in Sione lapidem offensionis et petram impactionis, ne quisquam qui credit in eum, fallat*] Pars horum verborum desumpta est ex Esai. 28: 16, ubi in Graeco est, Ἰδοὺ ἐγὼ ἐμβαλλῶ εἰς τὰ θεμέλια Σιών λίθον πολυτελὴ [*Eccae ego mittam in fundamenta Sionis lapidem pretiosum*], etc. Sequitur post aliqua verba, καὶ ὁ πιστεύων, οὐ μὴ καταισχυνθῇ. Et is est locus unde deprompta et Petri verba 1 Petr. 2: 6. At quae in medio hic sunt posita ex altero sunt loco 8: 14 eiusdem Prophetæ, ubi Græca habent hodie negationem, οὐχ ὡς λίθον προσκόμματος συναντήσεσθε, αὐδὲ ὡς πέτρας πτώματι [*non tanquam offenculo lapidis occurretis, neque tanquam impactioni petrae*]. At in Hebraeo est: *Et eris vobis, Deus scilicet, in sanctuarium (id est, pro asylo), in lapidem autem offensionis et in patram scandali duabus domibus Israel.* Recte autem ista loca coniunxit, quia in utroque agitur de temporibus Sennacheribi, Deique tutela iis promittitur qui intra Hierosolyma manentes in Lege Dei perstitissent. Erat autem receptum inter Hebraeos omnem liberationem Veterum figuram gessisse eius liberationis quae expectanda esset temporibus Messiae: cui ὑπαθέαι [*sumtioni*] multa passim superstruunt Apostoli. In loco priore LXX Senes legisse rectius in Hebraeo וְז' כִּלָּה quam quod Masoretæ praetulere וְז' כִּלָּה diximus ad ipsum Esaiæ locum. Καταισχύνεσθαι est falli, ut diximus supra 5: 5. Sensus ἀλληγορικὸς [*obtectus*] est, qui Evangelio non credunt eos impediri ne viam insistant, quae ad veram iustitiam ducit; qui vera ei credunt, eos nequiquam falli, sed

quod cupiunt adepturos. Dicitur autem Euangelium pos-
itum in Sione, quia inde ad Gentes alias is sermo pro-
diit, ut praedictum fuit Ps. 110: 2.

CAPUT X.

Ἀδελφοί, Fratres] Alloquitur Iudaeos qui iam Christo
nomen dederant.

Ἡ μὲν εὐδοκία τῆς ἐμῆς καρδίας] *Eὐδοκία καρδίας* hic
est, *animi benevolentia*, πρὶν in Psalmis saepe. Vide
Luc. 2: 14.

*Καὶ ἡ δέησις ἡ πρὸς τὸν Θεὸν ὑπὲρ τοῦ Ἰσραὴλ ἐστὶν εἰς
σωτηρίαν, et obsecratio ad Deum fit in Israelis salutem*],
πρὸς τὴν ἰσθμὴν [deprecatio pacis et veritatis] Ier. 33: 6.
Opto illis bona omnia, etiam aeterna. Amolitur a se
odii suspicionem.

2. *Μαρτυρῶ γὰρ αὐτοῖς, testimonium enim perhibeo il-
lis*] Sic Luc. 4: 22, *ἐμαρτύρουν αὐτῷ*. Eadem constructio
Act. 15: 8, 22: 5, Gal. 4: 15, Col. 4: 13. Dicitur de iis
qui testimonium praebent quod alteri prosit.

Ὅτι ζῆλον Θεοῦ ἔχουσιν, ipsos studium Dei habere] *Stu-
dium quoddam erga Deum*. Sic *ζῆλος τοῦ οἴκου σου* [*Stu-
dium domus tuae*] Ps. 59: 9, Ioh. 2: 17. Nomina omnia
eiusmodi modo genitivum habent subiecti, modo obiecti.

Ἀλλ' οὐ κατ' ἐπίγνωσιν, sed insoite] *Ἐπίγνωσις* idem
quod *γνώσις* [scientia], ut 1 Reg. 7: 14, Prov. 2: 5, Os.
4: 6, 6: 6, supra 1: 28, 3: 20, Eph. 1: 17, et alibi sae-
pe. Eunt qua itur, non qua eundum est: id culpam mi-
nuit, non tollit. Discere debebant meliora, maxime tam
obvia luce.

3. *Ἀγνοῦντες γὰρ τὴν τοῦ Θεοῦ δικαιοσύνην, ignoran-
tes enim iustitiam Dei*] Id est, *ἐκ Θεοῦ* [quae ex Deo
est] ut dicitur Phil. 3: 9. Iustitia illa vera et interna ac
Deo grata a Deo ipso se revelante et homines ad se vo-
cante proficiscitur. Cuius exemplum in Abrahamo Paulus
supra dedit 4: 2, 3. De hac Iudaei plerique non cogi-
tabant.

*Καὶ τὴν ἰδίαν δικαιοσύνην ζητοῦντες εἰδῶσι, ut suam ius-
titiam statuere quaerentes*] *Ἰσαγαγεῖν* est inter alia
ap-

approbare, potestatem ac ius alicui tribuere. Iudaei plerique pro causa salutis aeternae constitnere volebant iustitiam illam externam quae per frequentes actiones paratur et in societate humana aliquid valet. Est καθήκον [officium] non κατόρθωμα [virtus], ut distinguit Cicero libro tertio et quarto de Finibus et de Officiis primo.

Τῇ δικαιοσύνῃ τοῦ Θεοῦ οὐχ ὑπετάγησαν, *iustitiae Dei non sunt subiecti*] Bene monent viri eruditi esse hic formam passivam pro reciproca; Niphal, ut Hebraei loquuntur, pro Hithpaal; qua de locutione egimus ad Act. 13: 48. *Non subiecerunt se iustitiae Dei*, id est, viam non iniere per quam ea comparari possit, fidem scilicet. Multi ad sapientiam pervenirent nisi pervenisse se putarent. Idem Iudaeis illis evenit. Non dissimile est illud Philonis: Εἰσὶ δὲ οἱ καὶ δόξαντες ἐπιμεμῆσθαι (nempe σπερμάτων ἐλαττός), φιλαντίαν πρὸ εὐσεβείας ἀσπασάμενοι, τὰς αἰτίας τῶν κατόρθωμάτων ἀνέθεναν ἑαυτοῖς; ὑπαίτιοι δὲ πάντες οὗτοι· μόνος δὲ ἀποδοχῆς ἄξιος ὁ ἀναθεὶς τὴν ἐκπίδα Θεοῦ [Nea desunt, qui cum diligentes coloni (seminum spei) videantur, sui magis quam pietatis studiosi, benefactorum causas sibi ipsis tribuunt, omnes hi culpani merito. Solus laudem meretur, qui suam spem in Deo collocat].

4. Τέλος γὰρ νόμου. Χρῖστος, *finis enim Legis Christus*] Id est, Lex Mosis via tantam fuit ad Evangelium. Τέλος est viae meta, ut supra 6: 21, 22, 1 Tim. 1: 5. Idem sensus Gal. 3: 24, et supra 3: 31 et 8: 4, Hebr. 7: 19. Christus saepe ponitur pro Evangelio, ut et supra diximus 9: 32. Πλήρωμα νόμου ἀγάπη [plenitudo Legis est dilectio], infra 13: 10.

Εἰς δικαιοσύνην παντὶ τῷ πιστεύοντι, *ad iustitiam omni credenti consequendam*] Ii, qui Christo credunt, nempe vere ac perseveranter, hi per istam fidem perducuntur ad iustitiam Dei. Hic est cardo totius disputationis huius, distinguere iustitiam internam ab externa, et ostendere ad internam hodie nullam esse viam nisi per Christum.

5. Μωσὴς γὰρ γράφει τὴν δικαιοσύνην τὴν ἐκ τοῦ νόμου· Ὅτι ὁ ποιήσας αὐτὰ ἄνθρωπος ζήσεται ἐν αὐτοῖς. Moses enim descripsit iustitiam, quae ex Lege est: Qui fecerit il-

illa homo vivet per ea] Non panto melius Manuscriptus: *Μωσῆς γὰρ γράφει ὅτι τὴν δικαιοσύνην τὴν ἐν νόμον ὁ ποιήσας ἄνθρωπος ζήσεται ἐν αὐτῇ* [*Moses enim scribit: Iustitiam quae ex Lege est qui fecerit homo, vivet per eam*], quomodo et Latinus legit ex Graeco Lev. 18: 5. Sed ibi ἐν αὐτοῖς refertur ad προστάγματα [*mandata*], hic ἐν αὐτῇ ad δικαιοσύνην, pari sensu. Ζήσεται ἐν valet pervivet, id est, *longaevus erit*, ut interpretatur Chaldaeus. Iustitia Legis non est talis obedientia quae nulli contigit, sed Lex consideratur una cum suis expiationibus. Hoc modo secundum Legem facta sua dirigentibus Lex vitam promittit longam ac prosperam. Haec est factorum merces, Deut. 32: 47.

6. *Ἡ δὲ ἐκ πίστεως δικαιοσύνη οὕτω λέγει, quae autem ex fide est iustitia, sic dicit*] Id est, 'is qui per fidem in Christum iustitiam Dei adeptus est, Deo gratias agit pro tam exposito beneficio. *Iustitia* pro *iustitiam consecuto*; Hebraismus abstracti pro concreto, qualis ἐκλογή [*electio*] pro *electo*; περιτομή [*circumcisio*] pro *circumcisis*. *Μὴ εἰπὼς ἐν τῇ καρδίᾳ σου, Τίς ἀναβήσεται εἰς τὸν οὐρανόν; Ne dixeris in corde tuo, quis ascendet in coelum?*] Verba sunt ex Deut. 30: 12, dicta ibi a Mose, ut ostenderet non esse difficilem acquisitionem Legis cognitionem, ut ibi diximus. *Ne dicat in corde tuo*, hoc est, *ne cogites*; locutio frequens Hebraeis. Philo, omnem virum bonum esse liberum: Καίτοι τίς ἡ μακρὰς ὁδοπορίας ἢ τοῦ θαλάττειν ἐστὶ χρεία πρὸς ἔρευναν καὶ ζήτησιν ἀρετῆς, ἥς πᾶς ἡμεῖς ὁ ποιῶν οὐ μακρὰν ἀλλ' οὕτω σοὶ πηλοῖον ἐβάλλετο, καθάπερ καὶ ὁ σοφὸς τῶν Ἰουδαίων νομοθέτης φησὶν, Ἐν τῷ σώματί σου καὶ ἐν τῇ καρδίᾳ σου καὶ ἐν ταῖς χερσὶ σου [*Quaerquam quid attinet, virtutem aut e remotis terris aut trans mare quaerere, cuius radices Auctor naturae non in longinquo sed in proximo deposuit; quod et stupens illi Iudaeorum Legislator testatur dicens, In ore tuo, in corde tuo, in manibus tuis*]. Et libro de Praemiis et Poenis: Οὐ γὰρ ὑπέρογκοι καὶ βαρύτεραι τῆς τῶν χρησόμενων δυνάμεως αἱ προστάξεις εἰσὶν· οὐδὲ μακρὰν τὸ ἀγαθὸν ἀφ᾽ ἑσθῆκεν ἢ πέραν θαλάσσης, ἢ ἐν ἰσχυαταῖς γῆς, ὥς δεῖσθαι πολυχρονίου καὶ καματηρᾶς ἀποδημίας; οὐδ' ἐξαίφνης ἐσεῖλατο τὴν ἐντεῦθεν εἰς οὐρανὸν ἀποικίαν, ἵνα τις μετέωρος καὶ πτηνὸς ἀρθεῖς

μό-

μή τις ἐπιτεῖσθαι τούτων δυνήσθῃ· πλησίον δ' ἐστὶ καὶ ἐγγύτατον
 τρισὶ μέρεσι τῶν καθ' ἑκάστον ἡμῶν ἐνιδρυμένων σώματι καὶ
 καρδίᾳ καὶ χερσὶ, λόγῳ καὶ διανοίᾳ καὶ πράξεσιν [*Nihil est
 enim in hisce legibus grave, nihil quod horum, quibus
 datas sunt, vires excedat. Nec longe aut trans mare
 abest bonum, aut in extremo orbe latet, ut longa ac
 molesta peregrinatione opus sit. Nec derespente hinc ab-
 ire iussit in coelum, ne vel adato facilis via sit. Imo
 vero et prope et plane proximum est, et tribus nostrum
 cuiusque partibus infixum, ori, cordi, manibus, sermo-
 ni, inquam, animo, factis*]. Ex quibus duobus locis
 Philonis obiter nota, ipsum sequi LXX versionem, qui
 in Hebraeo plus legerant quam nos habemus, nempe καὶ
 ἐν χερσὶ σου. Paulus autem verba Mosis Evangelio appli-
 cat argumento a maiori. Solent, qui rem perquam diffi-
 cilem volunt significare, uti similitudine *adscensus in
 coelum et descensus ad inferos*. Eteocles Phoenissis:

Ἄσρων ἀνέλθοιμ' ἡλίου πρὸς ἀντολὰς

Καὶ γῆς ἐνερθεῖν. —

[*Vel ipsa adirem solis orientis loca,*

Vel ima terrae. —]

Ubi Scholiastes: Εἶθε ἡδυνάμην εἰς οὐρανὸν ἔλθεῖν ἢ εἰς
 ἄδην κατελθεῖν [*Utinam possem adscendere in coelum vel
 descendere ad inferos*]. Tertullianus adversus Nationes
 II: *Diogenes consultus quid in coelo agatur, Nunquam,
 inquit, adscendi.*

Τούτῳ Χριστὸν καταγαγεῖν, id est Christum deducere]
 Τούτῳ est explicatio ὑποβολᾶς [*sensus absconditi*] ut su-
 pra 9: 8. *Illud, inquit, Quis adscendet in coelum,*
*perinde est quasi dicas, Quis in coelum ibit ut Christum
 inde faciat descendere?* Intellige nihil opus de eo nos
 laboremus. Deus hoc fecit. Vide Ioh. 3: 13 et ibi dicta.
 Hunc sensum hic sequitur Syrus, et saepe infinitivus est
 vice ἵνα [*ut*] cum potenciali.

7. Ἡ τίς καταβήσεται εἰς τὴν ἄβυσσον, αὐτὸς quis descen-
 det in abyssum] In Graeco LXX Senum est πέραν τῆς
 θαλάσσης [*ultra mare*], sed credibile est in aliis versio-
 nibus fuisse εἰς τὴν ἄβυσσον vel πέραν τῆς ἀβύσσου [*ultra
 abyssum*]. Nam Hellenistis ἄβυσσος saepe est mare mag-
 num, ut et Sir. 16: 18. Sed quia ea vox omne quod
 pro-

profundum est significat, inde hac voce uti maluit Paulus ut eam ad sedem mortuorum transferret. Vide quae diximus ad Luc. 8: 31. In proverbialibus autem istis locutionibus etiamsi vox nulla occurreret ambigua, mutatio talis nihil habet mali, dum semper maneat sensus idem, ut hic significandae difficultatis. Sic alii dicunt, Facilius camelum transmittas per foramen acus, alii elephantem. Ἀβυσσος, τὰ ἀνεξιχνίασα [abyssum, impervestigabilia] dixit Clemens in epistola ad Corinthios.

Τοῦτέστι Χριστὸν ἐκ νεκρῶν ἀναγαγεῖν, hoc est Christum e mortuis revocare] Illud perinde est quasi dicas; Quis ad loca infima ibit ut inde Christum corpore sepultum, anima in loco quem Deus novit custoditum, recompositum in vitam restituat? Nec de hoc quidem opus nos laborare. Deus et hoc pro nobis effecit.

8. Ἐγγύς σου τὸ ῥῆμα ἐστὶν ἐν τῷ στόματί σου καὶ ἐν τῇ καρδίᾳ σου, *prope est verbum in ore tuo et in animo tuo]* Sunt ipsa verba LXX Senum, nisi quod ibi additur ἐφ' ὅρα [valde]. Sensus in Mose est: Nihil aliud opus quam Legem quotidie legi ac animo retineri.

Τοῦτέστι τὸ ῥῆμα τῆς πίστεως, hoc est verbum fidei] Τοῦτέστι rursum est explicatio ὑπονοίας [sensus absconditi]. Hoc quod esse tam facile vere dici potest, est Euangelium; quod ῥῆμα Θεοῦ [verbum Dei] infra 17, Eph. 2: 17, Hebr. 6: 5, 11: 3. Πῆμα vero πίστεως, quomodo ἀκοῇ πίστεως [auditus fidei] Gal. 3: 2, 5, λόγος πίστεως [verbum fidei] 1 Tim. 4: 6, id est, id verbum quod per fidem recipitur.

Ὁ κηρύσσομεν, quod annunciamus] Quod ego et Apostoli alii docemus et Iudaeos et Gentes.

Ὅτι ἂν ὁμολογήσῃς ἐν τῷ στόματί σου Κύριον Ἰησοῦν] Si ore fatearis Iesum esse Dominum tuum. Oris fecit mentionem, quia os nominatur a Mose. Alioqui συνεκδοχικῶς [per complexionem] omnes corporis partes intelligit; nam sicut negant quidam Deum factis, Tit. 1: 16, ita alii factis Iesum Dominum agnoscunt.

9. Καὶ πιστεύσῃς ἐν τῇ καρδίᾳ σου, ὅτι ὁ Θεὸς αὐτὸν ἡγειρεν ἐκ νεκρῶν, *et anima credideris, Deum illum suscitasse e mortuis]* Facta enim non aestimat Deus, ut ea in aeternum remuneretur nisi quae ex corde mundato profisciscuntur. Mundatur autem cor per fidem, et eam maxi-

me

me qua creditur Iesus a Deo resuscitatus, in hoc scilicet ut et praecepta eius noscamus esse Divina, et promissa certa, tum propter auctoritatem ei datam, tum propter vitae redditae conspicuum exemplum. Duo quae hic habemus, *confiteri et credere*, habes et 1 Ioh. 4: 15 et 5: 1. Pietatem illam quam Deus amat, non esse rem difficilem agnoscit et Philo libro de Sacrificantibus: *Αἰτεῖται γὰρ, φησιν, ὡς διάνοια, παρὰ σοῦ ὁ Θεὸς οὐδὲν βαρὺ καὶ ποικίλον ἢ δίσχερον, ἀλλ' ἀπλοῦν μάλα καὶ ῥάδιον· ταῦτα δὲ ἐστίν, ἀγαπᾶν αὐτὸν ὡς εὐεργέτην* [*Nihil enim, inquit, o anime, grave, nihil multiplex aut arduum Deus a te exigit, nihil quod non et simplicissimum sit et perfacile: exigit autem hoc, ut eum tanquam boni omnis auctorem diligas*]. Chrysostomus: *Γνώμης μόνης δεῖται καὶ πίστεως, οὐ πόνων καὶ ἰδρώτων* [*Alacritate et fide non labore aut sudore opus est*].

Σωθήσῃ, salvus eris] *Ad vitam aeternam pervenies.*

10. *Καρδίᾳ γὰρ πιστεύεται εἰς δικαιοσύνην, corde enim creditur ad iustitiam*] *Per fidem acquiritur cordis iustitia*, ut saepe diximus.

Στόματι δὲ ὁμολογεῖται εἰς σωτηρίαν, ore autem professio fit ad salutem] Est hic similis Synecdoche, qualem iam notavimus. Nam qui in professione solida Christianismi perseverat, is servatur.

11. *Λέγει γὰρ ἡ γραφή· Πᾶς ὁ πιστεύων ἐπ' αὐτὸν οὐ κατασχυνθήσεται, dicit enim Scriptura: Nemo qui credit, illum confundetur*] Loco citato fine capitis quod praecessit. Et ibi et hic sumit verba Esaiæ in sensu mystico et excellentiore. Ibi est, *ἐπ' αὐτῷ*, hic *ἐπ' αὐτὸν*, sensu pari: in Hebraeo id subauditur.

12. *Οὐ γὰρ ἐστὶ διασολὴ Ἰουδαίου τε καὶ Ἑλλήνος, non enim est discrimen Iudaei et Graeci*] Omnes qui intus recti sunt, Deo placent. Tales autem nunc sunt multi ex Gentibus, ut apparet ex vitae sanctitate, malorum patientia, donis Spiritus. Vide supra 2: 14.

Ὁ γὰρ αὐτὸς Κύριος πάντων, nam idem Dominus omnium] *Κύριος* hoc loco valet *πᾶν* pro quo dixit Θεός supra 3: 29.

Πλουτῶν εἰς πάντας τοὺς ἐπικαλουμένους αὐτὸν, dives erga omnes qui invocant illum] *Πλουτῶν* nempe χάριτε [gra-

[*gratia*]. Sic πλοῦτος χάριτος [*divitiae gratiae*] dicitur Eph. 1: 7. *Abundans bonitate in omnes*. Vide supra 2: 4, 9: 23.

13. Πᾶς γὰρ ὃς ἂν ἐπικαλέσῃται τὸ ὄνομα Κυρίου, σωθήσεται, *quicumque enim invocaverit nomen Domini, servabitur* [Qui invocaverit, toto nempe animo, servabitur, intellige hic in sensu mystico, cuius arrha futura erat liberatio ab excidio Hierosolymorum. Vide Act. 2: 21 et ibi dicta.

14, 15. Πῶς οὖν ἐπικαλέσονται εἰς ὃν οὐκ ἐπίγνωσαν; πῶς δὲ πιστεύουσιν οὐ οὐκ ἤκουσαν; πῶς δὲ ἀκούσουσι χωρὶς κηρύσσοντος; πῶς δὲ κηρύξουσιν ἐὰν μὴ ἀποσταλῶσι; καθὼς γέγραπται· Ὡς ἄραῖοι οἱ πόδες τῶν εὐαγγελιζομένων εἰρήνην. *Quomodo ergo invocabunt, in quem non crediderunt? Aut quomodo credent ei, de quo non audierunt? Quomodo autem audient sine praedicante? Quomodo vero praedicabunt nisi mittantur?* Sicut scriptum est, *Quam pulchri pedes annuntiantium pacem*] Haec omnia verba continent obiectionem ad dicta Apostoli. Est autem obiectio talis: Apostoli non pervenere in loca omnia in quibus sunt Iudaei, puta in remota Syriae et Aegypti: ubi non fuere, non praedicarunt verbum Evangelii: ubi praedicatum non est, auditum non est: ubi auditum non est, credi non potuit. At cur huc venerint, illuc non venerint, pendet a Deo dirigente, quod hic dicitur *mittere*, ut et Ier. 1: 7, cuius missionis nobis divino monitu factae exempla habes Act. 13: 2, 16: 6—9, 20: 22, 22: 21. Videtur ergo, dicit is qui obiicit, adhuc causa in Deo esse cur multi Iudaei aeternum pereant, si ita est, ut ais, ut sine iustitia interna nemo salutem aeternam adipisci possit, neque hoc tempore iustitiam talem adipisci sine fide in Iesum, quae fides auditum requirit, auditus praedicationem, praedicatio missionem, id est, *directionem divinam*. Si vera essent quae dicuntur, non caritatem sua ratione hanc excusationem discimus Ioh. 15: 22. Ad illud, πῶς δὲ κηρύξουσιν subintelligendum more Hebraeo οἱ κήρυκες, qui idem εὐαγγελιζόμενοι; nam εὐαγγελίζεσθαι etiam deponentialiter ponitur, ut Luc. 2: 10, 3: 18, 4: 18, 8: 1, 9: 6, Act. 5: 42, 8: 4, 12: 40, 10: 36, 11: 32, 14: 7, 15, 21, 15: 35, 17: 18. Locus ille qui ob-

obiectioni firmandae adhibetur est ex Esai. 52: 7, ubi in Hebraeo: *Quam pulchri super montes sunt pedes eius qui euangelizat*, id est, audire facit pacem, qui euangelizat bonum. In Graeco LXX legitur: Ὡς ὥρα ἐπὶ τῶν ὀρέων, ὡς πόδες εὐαγγελιζομένου ἀκοὴν εἰρήνης, ὡς εὐαγγελιζόμενος ἀγαθὰ [*Sicut hora super montes, sicut pedes euangelizantis nuntium pacis, sicut euangelizans bona*]. Sed ex Hebraeo simul et hoc Pauli loco apparet legendum: Ὡς ὥραῖοι ἐπὶ τῶν ὀρέων οἱ πόδες εὐαγγελιζομένου ἀκοὴν εἰρήνης, οἱ εὐαγγελιζομένου ἀγαθὰ [*Quam pulchri super montes pedes euangelizantis nuntium pacis, euangelizantis bona*]. Diximus autem sensu priore dici haec de Ieremia, sed ita tamen ut etiam vèteres Iudaei intellexerint haec eminentius convenire in tempora Messiae. Probat ergo is qui obiectionem hanc facit, aequum fuisse ut ex hoc vaticinio Apostoli a Deo dirigerentur in omnia loca in quibus viverent Iudaei, quod factum non erat, cum interim ad multos alienigenas pervenissent, iisque praedicassent Apostoli.

16. Ἄλλ' οὐ πάντες ὑπήκουσαν τῷ εὐαγγελίῳ, at non omnes obedierunt Euangelio] Respondet Paulus duplici modo, Primum illos non posse excusatione hac uti quibus adfuisse Apostoli et qui Euangelio praedicato tantis cum miraculis et bene audito non paruerant, qui erant valde multi, ut ex Actis apparet. Ὑπακούειν εὐαγγελίῳ aut τῷ λόγῳ Θεοῦ [*verbo Dei*] dicuntur qui se parant ad eam vitam quam praescribit Euangelium, ut 2 Thess. 1: 8 et 3: 14. Hinc ὑπακοὴ πίστεως [*obedientia fidei*], id est, ex fide, supra 1: 5, ut ibi diximus: ὑπακοὴ τῆς ἀληθείας [*obedientia veritatis*] 1 Petr. 1: 22.

Ἡσαίας γὰρ λέγει, Esaias enim dicit] Idem ille Esaias, cuius verbis usus est qui obiectionem fecit, hoc quoque praedixit, in sensu scilicet abstrusiore, quo sensu haec verba adducit et Iohannes 12: 38.

Κύριε, τίς ἐπίστευσε τῇ ἀκοῇ ἡμῶν, Domine, quis credidit sermoni nostro] Quasi diceret pauci. Quod Ieremiae tempore evenerat, iterum erat eventurum paribus de causis. Ἀκοὴ hic Hellenistico more, ut πῶς apud Hebraeos, est sermo qui auditur, ut Matth. 4: 24, 14: 1, 24: 6, Marc. 1: 28.

17. Ἄρα ἢ πίστες ἐξ ἀκοῆς; *sane fides ex auditu*] Veniens ad alteram responsionis partem concedit quod sump-
tum erat, *fidem non esse nisi ex auditu*. Ἄρα hic valet
sane. Notant Scholiastae sumi pro ὡς εἶπε [ut apparet]
et apud Hesiodum et apud Apollonium.

Ἡ δὲ ἀκοή διὰ ῥήματος Θεοῦ, *auditus autem per verbum
Dei*] *Auditus ille est verbi Divini*, id est, verbi a Deo
missi. Etiam hoc concedit.

18. Ἀλλὰ λέγω, Μὴ οὐκ ἤκουσαν, *sed dico, Numquid
non audierunt*] Sed hoc concessio, inquit, quaero an
illi, quos excusatum is, omnino nihil de Evangelio au-
dierint. Id negare vult Paulus, et rem simili illustrat.

Μενοῦν γε] *At enim*.

Εἰς πᾶσαν τὴν γῆν ἐξῆλθεν ὁ φθόγγος αὐτῶν, καὶ εἰς τὰ
πέρατα τῆς οἰκουμένης τὰ ῥήματα αὐτῶν, *in omnem ter-
ram pervenit sonus eorum, et in fines orbis verba eorum*]
LXX Interpretes in Hebraeo legisse φωνή [vox eorum] pro
ὥς [linea eorum] diximus ad Psalmi locum. Coelum astri-
ferum uno in loco est; et tamen eius vox et verba ubi-
que locorum audiuntur, id est, vis eius intelligitur. Pari
modo cum Apostoli in illustrioribus urbibus fuerint, ibi-
que et praedicaverint et miracula fecerint, ut Hierosoly-
mis, Caesareae, Ioppae, Antiochiae, Ephesi, Corinthi,
Thessalonicae, inde fama rerum tantarum pervenit ad
omnes terras in quibus habitabant Iudaei, idque sufficit.
Sic Agrippam negat Paulus ignarum esse posse eorum
quae ab Iesu gesta erant, quia scilicet illa non in angulo
aliquo, sed in locis illustribus contigissent, Act. 26: 26.
Hanc esse causam diximus cur Apostoli non permissi sint
in Asiam ire, quia ex Pisidiae et Pamphylicae urbibus
fama satis clara illuc pervenire potuerat. In Latino φθόγ-
γος αὐτῶν et ῥήματα αὐτῶν refertur ad οὐρανούς [coelos],
quod Hellenistae pluraliter enunciant, ut Hebraei עָוֶן,
etiam ubi aut de solo aere, aut de solo astrifero coelo
mentio est. Simile est quod de Lege Moysi dixit Philo:
Τῶν νόμων τὸ κλέος οὐς ἀπολέλοιπε διὰ πάσης τῆς οἰκου-
μένης πεφοιτηκός, ἄχρι καὶ τῶν τῆς γῆς τεματίων ἐφθασεν
[Inclita fama legum, quas reliquit posteris, totum orbem
habitabilem pervagata, extremos eius terminos attigit].
Vide quae de Romanorum fide supra dixit Paulus 1: 8 et
Act.

Act. 7: 6 et Col. 1: 6. Clemens de Paulo, *δικαιοσύνην διδάξαι ὅλον τὸν κόσμον* [*docuisse eum universum orbem iustitiam*].

19. Ἀλλὰ λέγω· Μὴ οὐκ ἔγνω Ἰσραήλ; *Sed dico, Numquid Israel non cognovit?* Ego nunc te vicissim interrogo, an omnino dici possit ad aliquos Israelitas non pervenisse fama de Apostolis. Dicere vult Paulus id plane probabiliter dici non posse. Itaque in ipsis haerere culpam, quae etiam in mystico sensu praedicta a Mose et Prophetis.

Πρῶτος Μωσῆς λέγει, *primus Moses dicit*] Moses, qui caeteros Prophetas tempore praecedit, hoc dicit.

Ἐγὼ παραζηλώσω ὑμᾶς ἐπ' οὐκ ἔθνει, ἐπὶ ἔθνει ἀσυνέτω παροργισθῶ ὑμᾶς, *ego ad aemulationem vos adducam per non Gentem: per Gentem insipientem, in iram vos excitabo*] Sumpta haec ex versione LXX Senum Deut. 32: 21, nisi quod ibi bis αὐτοὺς, ubi hic ὑμᾶς, sensu eodem: apparet enim de Israelitis agi. *Gens non gens κατ' ὀξύμωρον* [*per acutifatumum*] ibi Philistini, hic omnes qui malas habuerant leges et circa idola insaniverant. Vera enim sapientia est Dei cognitio, Deut. 4: 6. Ibi Deus *ad aemulationem et iram excitavit* Israelitas, victorias largiendo Philistinis: hic vero dona Spiritus sui dando illis quos populorum nomine indignos credebant Israelitae.

20. Ἡσαίας δὲ ἀποτολμᾷ καὶ λέγει, *Esaias autem audet et dicit*] Id est, ἀποτολμῶν [*audens*] sive παρόρκοιζων λέγει [*licentiam usurpans inquit*]. Verbo ἀποτολμᾶν utitur et Plutarchus.

Εὐρέθην τοῖς ἐμὲ μὴ ζητοῦσιν, *εμφανῆς γεγονόμην τοῖς ἐμὲ μὴ ἐπερωτῶσι, inventus sum ab iis qui me non quaerebant, apparui iis qui me non curabant*] In Graeco Esai. 65: 1 ordine inverso, *εμφανῆς γενήθην τοῖς ἐμὲ μὴ ἐπερωτῶσιν, εὐρέθην τοῖς ἐμὲ μὴ ζητοῦσιν*. Diximus ad eum locum Interpretes LXX legisse ἦνεν et agi primo sensu de iis qui praeter spem liberati sunt Antiochi temporibus. Ἐμὲ μὴ ἐπερωτῶσι, id est, *me non consulentibus*. Optime autem id aptatur tot populis quibus advenit Euangelium, cum nihil de Deo Deive cultu cogitarent, quod ingens beneficium saepe ac merito praedicant Apostoli. Non ablu- dit hinc illud Philonis, libro Deum esse immutabilem:

tus significatu usurpantur; pleraque autem primitiva vi significant *a se remove*, *depellere*, *abiicere*, ad alterum autem illum significatum ideo deflexa sunt quod quae aversamus, ea a conspectu nostro soleamus amovere. Quaerit ergo is, cui Paulus disputanti respondet, an hoc velit Paulus, *eundem populum prius amatum a Deo*, nunc *ab eo despici*. Quo tam varie? Non multo aliter Gedeon Iud. 6: 13, *Μὴ οὐχὶ ἐξ Αἰγύπτου ἐξήγαγεν ἡμᾶς Κύριος, καὶ νῦν ἐξέρχεται ἡμᾶς*; [*Nonne ex Aegypto eduxit nos Dominus, et nunc proiecit nos?*] Responsurus Paulus primum more suo aversatur hoc dictum.

Μὴ μένεται] *Longe id absit. Non dereliquit Deus populum suum*, 1 Sam. 12: 22.

Καὶ γὰρ ἐγὼ Ἰσραηλῆτις εἰμι, ἐκ σπέρματος Ἀβραάμ, φυλῆς Βενιαμὴν, nam et ego Israelita sum, ex semine Abrahami, *de tribu Beniamini*] Quasi dicat: *Si hoc dicerem, omnes omnino Israelitas Deo exosos, iam et ego sine ulla spe essem salutis et frustra tanta perpeterer. Sum enim et ego non tantum ex Abrahamo ortus, sed et ex Israele, nempe per Benjaminum. Designatę originem suam explicat quo minus de ea dubitetur. Vide Phil. 3: 5.*

2. *Οὐκ ἀπωσόατο ὁ Θεὸς τὸν λαὸν αὐτοῦ ὃν προέγνω*, non repulit Deus populum suum quem prius approbavit. Negatione aperta respondet obiectioni. Nunquam Deus totum populum ex Israele ortum amavit, ita ut ad veram iustitiam et quae ei cohaeret salutem omnes deduceret, sed quosdam. Non ergo iidem sunt aut pares plane, quos approbavit in hoc, et quos nunc despicit. Aliquos a Deo repelli nihil erat novi. Vide Deut. 29: 28, ubi est in Graeco *ἐξέβαλεν αὐτούς* [*iecit eos*].

Ἡ οὐκ οἶδατε ἐν Ἠλίᾳ τί λέγει ἡ γραφή, ἀν νescitis quid in Elia dicat Scriptura] Id est, In illa parte libri Regum qui, quod res Eliae contineret, ideo *μετωνομασθε* [*per transnominationem*] de eius nomine appellatur.

Ὡς ἐντυγχάνει τῷ Θεῷ κατὰ τοῦ Ἰσραὴλ, λέγων, quem admodum interpellat Deum adversus Israelem dicens] *λέγων* abest in Manuscripto; bene: nam sicut *ἐντυγχάνει* ὑπὲρ τινος est negotium alicuius commendare, ita *ἐντυγχάνει* κατὰ τινος est aliquem accusare. Vide 1 Maco. 8: 32, 10: 61, 63, 64, 11: 25.

3. Κύριε, τοὺς προφῆτας σου ἀπέκτειναν, καὶ τὰ θυσια-
στήριά σου κατέσκαψαν, καὶ ἐγὼ ὑπελείφθην μόνος, καὶ ζητοῦσι
τὴν ψυχὴν μου, *Domine, Prophetas tuos occiderunt, al-
taria tua everterunt, et ego relictus sum solus, et qua-
runt animam meam*] In Graeco: Regum iuxta Hebraeos,
iuxta Graecos 3 Reg. 19: 10, verba sunt prope eadem:
*Τὰ θυσιαστήριά σου κατέσκαψαν καὶ τοὺς προφῆτας σου ἀπέ-
κτειναν ἐν ζομφαίᾳ, καὶ ὑπολείμμαι ἐγὼ μονώτατος, καὶ
ζητοῦσι τὴν ψυχὴν μου λαβεῖν αὐτήν* [*Altaria tua everte-
runt, Prophetas tuos occiderunt gladio, relictus sum
ego solus, et quaerunt animam meam ut auferant eam*].
Illud ἐγὼ ὑπελείφθην, vel ὑπολείμμαι μόνος αὐτὸς μονώτα-
τος, idem est quod apud Horatium, *Nunc ego resto*.
Quid sit ζητοῦσι τὴν ψυχὴν μου patet ex iis quae dicta ad
Matth. 2: 20. *Altaria* illa quae hic *everta* dicuntur, ea
erant quae pii in decem tribubus sibi struxerant, ex quo
permissi non erant ad templum ire, quo tempore lex de
altaribus alibi struendis cessare videbatur. Ita Kimchi.

4. Ἀλλὰ τί λέγει αὐτῷ ὁ χρηματισμός, *sed quid dicit
illi Divinum responsum*] Χρηματίζειν dicitur de omni
ratione qua Deus hominibus aliquid praeter ordinem sig-
nificat, ut Matth. 2: 12, 22, Luc. 2: 26, Act. 10: 22,
Hebr. 8: 5, 11: 7. Sed hic proprie χρηματισμός est vox
illa tenuis quam Hebraei vocant *הַרְבָּה* [*filiam vocis*],
cuius mentio dicto loco 1 Reg. 19: 12.

Κατέλιπον ἑμαντῶ ἑπτακισχιλίους ἀνδρας, οἵτινες οὐκ ἔκαμ-
ψαν γόνυ τῇ Βάαλ, *reliqui mihi septem millia virorum,
qui genua ante Baalem non curvarunt*] In Graeco Re-
gum postquam praedixit Deus clades quas Iehu et Eli-
saens erant edituri, sequitur: *Καὶ καταλείψεις ἐν Ἰσραὴλ
ἑπτα χιλιάδας ἀνδρῶν, πάντα γόνυα, ἃ οὐκ ἀκύλασαν γόνυ
τῷ Βάαλ* [*Et relinques in Israele septem millia viro-
rum, omnia genua, quae non flexerunt genu ante Baal-
lem*]. Sed Paulus Hebraeum pressius sequitur, ubi est
וְנָתַתִּי, quod est secundum coniugationem *κατέλιπον*, at
locutione valde recepta, maxime post copulam, valet
καταλείψω, reliqua faciam septem millia. Et puto in
aliis Graecis versionibus, quas viderat Paulus, fuisse
κατέλιπον. Emollita quoque a Paulo est appositio: nam
quod in Hebraeo et Graeco est *septem millia omnia ge-
nua*

nua quae se non flexerunt Baali, hic est, *septies mille qui genua non flexere Baali*, sensu eodem. Sed cur hic in feminino τῇ Βάαλ? In Tobia legitur τῇ Βάαλ τῇ δαμάλει [*Baali vitulo*], ubi alii codices δυνάμει [*potentiae*]. Sed in Achabi historia ad quam haec pertinent, videmus *Baalem* diserte distingui a *vitulis*, et in hoc culpam Achabi graviolem fieri quam Ieroboami, quod Ieroboamus vitulos tantum, Achabus autem Baalem coluerit, idque Sidoniorum exemplo, 1 Reg. 16: 31. Non male igitur viri docti sentiant subaudiri hic nomen εἰκόνη quod vocabulum pro *idolo* positum habes Deut. 4: 16, 2 Par. 34: 7, Ezech. 7: 20, 8: 5, Esai. 40: 19, Dan. 3: 1 et sequentibus. Et nominatim de *Baale* 4 Reg. 11: 19, et generaliter ubi simulacri alicuius, etiam Molochi, mentio, τὴν Βάαλ solent dicere LXX, ut Iud. 3: 7, Os. 2: 8, Ier. 2: 8, in Graeco, 11: 14, 19: 15, 32: 35, Soph. 1: 4. Sensus in oraculo manifestus est, effecturum Deum ut cladibus illis super tribus decem venturis intacti manerent, qui *Baalis* imagine nec genua flexerant, nec osculum dederant, plane sicut qui Legem observarunt, exempti sunt ab excidio Hierosolymorum facto per Nabuchodonosorem, Ezech. 9: 4. Hi fuere quos Deus illis temporibus ἔγνω, id est, *pro suis agnovit*.

5. Οὗτος οὖν καὶ ἐν τῷ νῦν καιρῷ λείμμα κατ' ἐκλογὴν χάριτος γέγονε, sic ergo et hoc tempore reliquiae secundum electionem gratiae factae sunt] Id est, Communi vitiositati Iudaeorum erepti sunt pauci beneficio profecto ex summa Dei bonitate. Λείμμα est *res* vel *res* quod et κατάλειμμα supra 9: 27, pauci de multis. Ἐκλογὴ est *quodvis Dei beneficium*. In Evangelio omnia ea quae ad aeternam vitam ducunt. Χάρις unde fluit ἐκλογὴ, est *Dei bonitas*. Hoc beneficium fuit vocatio per Evangelium. In Perek Melek legimus dictum Rabbini Sinai: *In terram Canaan introierunt de sexcentis millibus bini tantum: idem fiet in diebus Messiae*.

6. Εἰ δὲ χάριτι, οὐκ ἔτι ἐξ ἔργων, si autem gratia, iam non ex operibus] Id est, Quo insignius esset beneficium, fecerat hoc Deus etiam in eos quorum pia facta non praecesserant. Vocati sunt et parvere non minus homines vitae ante flagitiosae, quam qui emendatius vixerant.

Ἐπεὶ ἡ χάρις οὐκ ἔτι γίνεται χάρις, *alioquin gratia iam non est gratia*] Hoc comparative dictum: potest et in operantes beneficium conferri, sed tunc minus apparet beneficii magnitudo. Est ὀξύμωρον [*acutifatum*]. Non est vero idem quod hic tractatur, et quod supra initio cap. 4. Ibi de iustitiae effectibus, hic de causis tractatur: ibi λογίζεται κατὰ χάριν [*imputatur secundum gratiam*]: hic λεῖμμα χάριτι γέγονε [*reliquiae gratia factae sunt*]. Imo et vita aeterna ibi χάρισμα [*donum*] 6: 23, ita accipimus χάριν ἀντὶ χάριτος [*gratiam pro gratia*] Ioh. 1: 16.

Εἰ δὲ ἐξ ἔργων, οὐκ ἔτι ἐστὶ χάρις, ἐπεὶ τὸ ἔργον οὐκ ἔν ἐξόν ἔργον, *sin ex operibus, iam non est gratia, alioquin opus iam non est opus*] Haec recte desunt in Manuscripto, nec legit Latinus interpres, sed nec Origenes, nec Ambrosius, nec Chrysostomus.

7. Τί οὖν] *Quid ergo est quod doceo?* An eos, qui olim amati fuerant a Deo, iam despectos? Non sane.

Ὁ ἐπιζητεῖ Ἰσραὴλ τοῦτου οὐκ ἐπέτυχεν] *Israel hic pro maiori parte Israelis: ea non assecuta est quod quaerebat, nempe iustitiam quae apud Deum valeret. Idem sensus qui supra 9: 31. Causam autem cur non sit assecuta, hic non repetit, quae petenda est ex 9: 32 et 10: 3.*

Ἡ δὲ ἐκλογὴ ἐπέτυχεν, *electio autem consecuta est*] Ἡ ἐκλογὴν hic pro ἐκλεκτοῖς [*electi*], quomodo περιτομὴν supra et δικαιοσύνην habuimus pro *circumcisis* et pro *iustis*. Sic et Daniel dixit 11: 15, ἰσχυρὸν, id est, ἐκλογὰν ἀντὶ τῶν pro *viris electis*, Ἐκλεκτοὶ autem sunt cum effectu intelligendi, ut supra κλητοὶ [*vocati*], ii quibus maxima a Deo beneficia obtigere, quique eis uti non neglexere.

Οἱ δὲ λοιποὶ ἐπαρώθησαν] *Reliqui, qui hoc beneficium aspernati sunt, induruerunt, id est, Non tantum non exuere vitia, sed et peiores effecti sunt, quod maxime apparuit ex ipsorum in Christianos saevitia. Παροῦν, idem quod σκληρύνειν, Ioh. 12: 40, 2 Cor. 3: 14, unde πώρωσις infra 25. Alibi πώρωσις tarditatem in re aliqua comprehendenda significat. Hebraenum נָחַל vertitur per παροῦν, alibi per βαρύνειν, de quo verbo supra 10: 17, alibi per ἐκτυφλοῦν.*

8. Καθὼς γέγραπται, *sicut scriptum est*] Esai. 29: 10.

Ἔδω-

"Ἔδωκεν αὐτοῖς ὁ Θεὸς πνεῦμα κατανύξεως, *dedit illis Deus spiritum recordiae*] Sensem expressit memoriter, ut saepe. Nam in Esaia ad ipsum populum loquitur Propheta, et ait: Πενότιξεν ὑμᾶς Κύριος πνεύματι κατανύξεως [*Potandum vobis praebuit Dominus spiritum recordiae*]. Prior mutatio eo minoris momenti, quod et Propheta eodem commate a secunda persona in tertiam transit, ut et alii Prophetæ saepe. Nec altera ullius est momenti, cum *dare spiritum κατανύξεως* idem sit quod eum *potandum praebere*. Est autem *κατανύξις* hoc loco non a *κατανύττειν*, *pungere*, unde *κατενύγησαν* Act. 2: 37, sed a veteri *κατανύω*. Simplex est *νύω* pro *νέω*, quod in Latinis mansit *nuo*, unde *nutus* et *nutare*. Hinc *νύζω*, *νυγὸς* et *νυζάζω* quod est *nutare*, id est, *caput concutere*, ut solent non tantum dormitantes et senes qui

Omnia omnibus annuunt, —

ut ait Catullus, verum etiam quos invasit stupor. Nomen Hebraeum in Esaia est *מרת*, quod Aquila vertit *καταφορᾶς* [*veterni*], Theodotion *ἐνθάσεως* [*dementiae*], quomodo idem nomen verterunt LXX Gen. 2: 21 et 15: 12, et nomen idem valens *מרת* Ps. 76: 7, et 1 Sam. 26: 12 *מרת* vertitur *θάμβος* [*stupor*], et Iob. 4: 13 et 33: 15 *φόβος* [*timor*]. Verbum quoque Hebraeum *מרת*, unde istis nominibus origo, vertitur non modo per *νυζάζειν* sed et per *ἀποσκαρῖζειν*. In Daniele etiam 8: 40 et 10: 9 per *μετωνομίαν* [*transnominationem*] significat *cādere*, vertiturque altero loco per *κατανύσσεσθαι*, altero per *πίπτειν*, sensu eodem. Est ergo *spiritus κατανύξεως* talis animi commotio quae homines vecordes ac velut exsensos facit, quod multis haud dubie evenit Iudaeis, cum ingens ille Sennacheribi exercitus terram invasit et ad urbem Hierosolyma castra posuit, de quo tempore agit Esaias: sed optime id ipsum aptatur Iudaeis, qui postquam Christum cum sua cruce exhorruerunt, quae esset vera iustitia cognoscere multoque magis eam adipisci nequiverunt, ac sic in gravissima mala, tum huius, tum alterius seculi inciderunt.

Ὀφθαλμοῖς τοῦ μὴ βλέπειν, καὶ ὦτα τοῦ μὴ ἀκούειν, *oculos ut non videant, et aures ut non audiant*] Deprompta haec ex Esai. 6: 10, ubi est in Graeco: Τοῖς ὧσιν αὐτῶν

βαρέως ἤκουσαν καὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς ἐκάμνυσαν, μήποτε ἴδωσι τοῖς ὀφθαλμοῖς ἢ τοῖς ὠσὶν αὐτῶν ἀκούσῃσι [*Auribus suis graviter audierunt, et oculos suos clauserunt, ne videant oculis vel auribus audiant*]. Illud τοῦ μὴ βλέπειν est vice nominis in genitivo positi more Hebraeo ad significationem adiuncti. Bene autem Deo hic adscribitur quod in Esaia ipsis Iudaeis, quia sicut Pharaon prius induravit cor suum, deinde Deus cor Pharaonis, ita et qui videre conspicua noluerunt, eis in posterum etiam iudicii vis hebetatur. De loco Esaiæ satis egimus ad Matth. 13: 14 et Act. 28: 26. Nimirum ita se res habet:

Ὅταν γὰρ ὀργὴ δαιμόνων βλάβῃ τινα,
 Τοῦτο τὸ πρῶτον ἑξαφαιρεῖται φρενῶν
 Τὸν νοῦν τὸν ἐσθλόν, εἰς δὲ τὴν χεῖρα τρέπει
 Γνώμην, ἢν' εἰδῇ μηδὲν ὧν ἀμαρτάνει.
 [*Divina quoties ira quenquam hominum premit,*
Primum bonam illi deripit de pectore
Mentem, inque petius omne consilium trahit,
Errationes ipse ne videat suas.]

Quo loco utens Lycurgus Orator contra Isocratem, Οἱ θεοί, inquit, οὐδὲν πρότερον ποιοῦσιν ἢ τῶν πονηρῶν ἀνθρώπων τὴν διάνοιαν παράγουσι [*Primum omnium mentem hominum malorum pervertunt Dii*]. Quem sensum sic expressit Velleius Paterculus: *Quippe ita se res habet, ut plerumque cui fortunam mutaturus est Deus, consilia corrumpat.* Ammianus vero Marcellinus: *Solent manum inescantibus fati hebetari sensus hominum et obtundi.* Nec aliter sensere Iudæi veteres, ut ex Philone etiam et Iosepho apparet; et Christiani. Cypriani est Epistola LV: *Ira est Dei non intelligere delicta, ne sequatur poenitentia. Sicut scriptum est: Et dedit illis Deus spiritum transpunctionis, ne revertantur scilicet et curentur et deprecationibus et satisfactionibus iustis et post peccata sanentur.* Et sermone de Lapsis: *Nec nos quorundam moveat aut error improvidus aut stupor vanus, qui cum tenentur in tam grandi crimine, percussi sunt animi caecitate ut nec intelligant delicta nec plangent. Indignantis Dei maior haec plaga est.* Salvianus lib. VI de Gubernatione Dei: *Nam ita cunctos crimina sua praecesserant ut nec metuerent periculum suum.* Pras-

nos-

noscebatur captivitas nec formidabatur. Ablatus quippe erat a peccatoribus timor ne posset esse cautela. Itaque barbaris pene in conspectu omnium sitis, nullus metus erat hominum, non custodia civitatum: tanta animorum vel tanta potius peccatorum caecitas fuit, ut cum absque dubio nullus perire vellet, nullus tamen id ageret ne periret.

Ἐως τῆς σήμερον ἡμέρας, usque in hodiernum diem] Construitur hoc cum ἐπαρώδησαν quod praecesserat, caeteris per παρενθήκης [interpositionis] modum interiectis. Provide hoc addidit Paulus: non enim omnes quos indurat Deus, in perpetuum indurat, sed quosdam gravia peccare, aut etiam in pericula incidere sinit, ut sic eos velut ex somno excitet, novaque experimenta capiat, an bona neglecta accipere velint. Nam inter illos Iudaeos, de quibus hunc Esariae locum usurpaverat Christus, Matth. 13: 14, Marc. 4: 12, Luc. 8: 10, Ioh. 12: 40, fuere illi qui conscientia parricidii in Christum commissi et metu malorum, quae Apostoli minabantur, Euangelium prius spretum acceperunt, Act. 2: 37—41. De eadem obduratione loquens Paulus 2 Cor. 3 addit ἄχρι τῆς σήμερον et ἕως σήμερον.

9. Καὶ Δαβὶδ λέγει· Γενηθήτω ἡ τράπεζα αὐτῶν εἰς παιδα, καὶ εἰς θήραν, καὶ εἰς σκάνδαλον, καὶ εἰς ἀνταπόδομα αὐτοῖς. Et David dicit, Fiat mensa eorum in laqueum, et in captivam, et in offendiculum, et in retributionem illis] De simili scilicet hominum genere Ps. 69: 23. In Graeco ibi: Γενηθήτω ἡ τραπέζα αὐτῶν ἐν ὧπιον αὐτῶν εἰς παιδα, καὶ εἰς ἀνταπόδοσιν, καὶ εἰς σκάνδαλον. Quae optime cum Hebraeo conveniunt, nisi quod ibi est futurum וְ, sed quod saepe apud Hebraeos sumitur pro precativo. וְπὶν autem recte vertitur ἀνταπόδομα vel ἀνταπόδοσις, sicut et interpretes ὅτι saepissime vertunt ἀποιδόναι. Paulus, ut solent qui memoriter aliquid citant, sensum bene expressit, et verba pleraque, non tamen scrupulose. Nam primum omittit ἐν ὧπιον αὐτῶν quod solet addi mensas, ut Ps. 23: 5, Ezech. 23: 41. Deinde post εἰς παιδα addidit καὶ εἰς θήραν, id est, captivam quae fit per laqueum, ut facilius intelligatur id quod hic significatur per laqueum. Pro ἀνταπόδοσιν posuit ἀνταπόδο-

δο-

δομα, et ordinem invertit, praeponens illud εἰς σκάνδαλον. Loquitur David de iisdem de quibus Ps. 41: 9; qui cum adeo familiares ipsi fuissent ut quotidie convivii ipsius interessent, ipsum apud Saulum foede calumniati erant peccatiemque ei struxerant. Eis ex spiritu Legis optat paria. Et per mensam intelligit *mensas participes* per μεταωνυμίαν [transnominatorem]. Optat igitur ut amici et convivae eorum eos decipiant; ut quod Davidi secerant, ipsi inveniant, et sic impingant in mala, quae nostris Hellenistis σκάνδαλα. Mystico sensu *mensa* potest intelligi *altare*, Mal. 1: 7, et per *altare συνεδοχῆς* [per complexionem] Templum, quo incenso multi Iudaei partim flammis interiere, partim capti sunt.

10. Σκοτισθήσονται οἱ ὀφθαλμοὶ αὐτῶν τοῦ μὴ βλέπειν; *obscorentur oculi eorum ne videant*. Id est, ἕως τοῦ μὴ βλέπειν. Solet autem hoc dici de gravibus miseriis, ut videre est Lament. 5: 17. Et hoc et quod sequitur plane Graeco Interpretum LXX respondet.

Καὶ τὸν νῶτον αὐτῶν διαπαντὸς σύγκαμψον, et *dorsum eorum semper curva*. ΕΡΩΤΩ proprie *lumbos eorum* significat, sed ob vicinitatem solet id nomen et pro *dorso* poni, ut Ps. 66: 2, ἔθου θλίψεις ἐπὶ τὸν νῶτον ἡμῶν [posuisti vexationes in dorso nostro]. Illud σύγκαμψον positum est pro Hebraeo קמץ quod est *camniovere* atque etiam *lassare*. Nam ἡ Αἰγύπτια δ' ἀκριβοῦς [diligentissimus ad verbum interpret] vertit ἀτονεῖν, *lassescere*. Idem autem valet *curvare dorsum*, quod *lassare*: utroque enim significatur *onerum gravium impositio*, et per id *servitus*, qualis innumeris Iudaeorum evenit per Titum.

11. Ἄγω οὖν] Eadem locutio quae supra 1. *An hoc dico quod mihi imputatur?*

Μὴ ἔρτασαν ἰνα πίπτωσι? *An dabo eos ita lapsos ut cadant?* id est, ut in casu maneat: nam saepe verba sumuntur in sensu durationis. Ἰταίς, qui poni solet de eo qui impellitur ἵνα autem quod per πίπτειν vertitur, saepe *iacendi* habet significationem, ut cum dicitur Apoc. 18: α ἔπεσεν ἔπεσε, id est, *plane iacet*: ideoque pro eo ponitur κατακλίνεσθαι [iacere] Exod. 21: 18. Et eodem sensu ῥίπτεισθαι [proicere] Luc. 4: 35, et ταπεινοῦσθαι [humiliare] Ezech. 6: 13, Esai. 3: 25. Ps. 37: 24; ὅταν

ὅταν πέσῃ οὐ καταραθήσεται, *כִּי כִּלְכִּל יִי*, idem est quod hic dicitur, *non manebit semper in lapau*. Per hoc autem Apostolus indicat quod supra, cum dixit *ἕως σήμερον ἡμέρας* [usque in hodiernum diem].

Ἀλλὰ τῶ αὐτῶν παραπτώματι ἡ σωτηρία τοῖς ἔθνεσιν, εἰς τὸ παραζηλώσαι αὐτοὺς, *sed illorum delicto salus est Gentibus, ut illos aemulentur* [Ad illud σωτηρία subauditur ἐγένετο [facta est], quod supplevit Syrus. Sensus est, Deus Iudaeorum plurimos ob contumaciam ipsorum ad tempus dereliquit, ut eo facilius Gentes pervenirent ad veram iustitiam, quae hic per *μετωνομίαν* [transnominatorem] *salus* dicitur, ut, conspecta ipsorum sanctimonia et donis spiritualibus, Iudaei illi aemulatu tanti honoris amplecterentur ea quae spreverant. Vide supra 10: 19. Iudaeorum incredulitas duobus modis servit Gentibus, Primum quod ea ratione apparuit nullam iniuriam a Deo Iudaeis fieri quod Gentes vocaret ad ea quae ipsi repudiaverant: de quo vide ad Matth. 24: 14. Deinde, quod si Iudaeorum pars maxima in Christum credidisset, ea obstitisset ne Gentes, nisi circumcisae et Legi Mosis subditae, ad corpus Ecclesiae reciperentur, ut videre est Act. 15: 1 et 21: 20. Nunc vero multo minor pars cum essent, Legem dare caeteris non potuere. Ita ex tenebris Deus lucem fecit exsistere, sapientia sane admirabili. Παραζηλώσαι *συνῆλ*.

12. Εἰ δὲ τὸ παράπτωμα αὐτῶν πλοῦτος κόσμος, καὶ τὸ ἥττημα αὐτῶν πλοῦτος ἔθνω, *quod si delictum illorum divitiae sunt mundi, et defectio eorum divitiae Gentium* [Παράπτωμα, id est quod modo πταίειν, incredulitas multitudinis Iudaeorum: ἥττημα paucitas Iudaeorum credentium. Sic et in Graeco Esai. 31: 8, οἱ δὲ νεανίσκοι ἔσονται εἰς ἥττημα [iuvenes vero erunt in defectionem], id est, pauci erunt. Illa incredulitas multitudinis et paucitas Iudaeorum credentium facta est opulentia mundi sive Gentium, quia occasionem istam arripuit Deus Gentes vocandi, quarum Gentium innumera multitudo credidit. Mos Pauli est omnem abundantiam vocare πλοῦτον, ut diximus supra 2: 4, 9: 23.

Πόσω μᾶλλον τὸ πλήρωμα αὐτῶν] *Quanto magis multitudo Iudaeorum credentium* (de quo infra 26) exemplo

suo

suo ac doctrina alios adhuc e Gentibus ad fidem perdu-
cet? *Πλήρωμα* hic est *multitudo*, ut et infra 25.

13. *Τμῖν γὰρ λέγω τοῖς ἔθνεσιν, vobis enim dico Gen-
tibus]* Cum multa hactenus dixisset ad refutandos Iudaeos
incredulos, et ad confirmandos qui crediderant, nunc ad
Christianos ex Gentibus sua potissimum opera collectos
Paulus sermonem vertit eosque monet ne propter dona
a Deo accepta, nimis, aut securi viverent, aut Iudaeos
ut plane deploratos contemnerent odiove haberent.

*Ἐφ' ὅσον μὲν εἰμι ἐπὶ ἔθνεσιν ἀπόστολος, in quantum qui-
dem ego sum Gentium Apostolus]* Ex Christi destinatione
Act. 9: 15, et revelatione Spiritus Sancti facta Ecclesiae,
Act. 13: 2, quod Petrus ipse agnovit Gal. 2: 7. Non quod
non et Paulus Synagogas, et quidem primo semper loco,
adierit, nec quod non Petrus, ut Cornelium, ita alios
alienigenas converterit, sed quod Petrus praecipue in ea
se loca conferebat in quibus plurimi erant Iudaei, contra
Paulus ubi plurimi alienigenae.

*Τὴν διακονίαν μου δοξάζω, ministerium meum honorifi-
co]* Meae tunc operae felicitatem praedico, cum dico
multos esse ex Gentibus conversos. Ita praemulcet ani-
mos, ut et supra fecerat cap. 9 et 10 circa Iudaeos, ne
darius acciperentur quae erat subiuncturus.

14. *Εἴπως παραζηλώσω μου τὴν αἷμα καὶ σώσω τινα
ἐξ αὐτῶν, an forte ad aemulandum provocem carnem
meam et salvos faciam aliquos ex illis]* Quod de tanta
multitudine Gentium conversa loquor, id inter alia facio,
ut Iudaeos ad imitationem provocem quae ipsis Iudaeis
salutem sit paritura. Vide supra 2. *Carnem suam* vocat
innctos sibi ortu sanguinis, supra 9: 3, locutione Hebraea,
quam habes Gen. 29: 14, 37: 26. *Εἴπως* est non despe-
rantis.

15. *Εἰ γὰρ ἡ ἀποβολὴ αὐτῶν καταλλαγὴ κόσμου, si enim
eorum reprobatio reconciliatio est mundi]* *Ἀποβολὴ* ab
ἀποβάλλειν quod idem cum *ἀπωθεῖν*, quod habuimus modo
comm. 1, et cum *ἐσβάλλειν* quod est Deut. 29: 28. *De-
spexerat Deus Iudaeos* qui Euangelium contempserant: et
occasione *mundus*, id est, *plurimi ex Gentibus*, *Deo
sunt reconciliati*, id est, specialem quandam Dei amicitia-
m adepti, facti sunt Dei populus, 2 Cor. 5: 19, 20.

Vi-

Videbant enim ex scripturis Iudaeorum probatum Evangelium quod Iudaei tanto odio oppugnabant. Multi sunt gradus Divinae καταλλαγῆς, ut et remissionis, distinguendae pro materia.

Τίς ἡ πρόσληψις, εἰ μὴ ζωὴ ἐκ νεκρῶν, quae assumptio, nisi vita ex mortuis] Πρόσληψις contrarium est τῇ ἀποβολῇ. Προλαμβάνειν unde πρόσληψις, ὄντι, primo significatu est propinquum sibi facere: inde, per translationem, in tutelam suam recipere, sicut Deus suscipit credentes Evangelio. Loquitur autem de assumptione magnae Iudaeorum multitudinis.

Εἰ μὴ ζωὴ ἐκ νεκρῶν, nisi vita ex mortuis] Id est, summum gaudium: nam Hebraei sicut tristitiam mortis, ita gaudium vitae nomine appellant. Hoc vult, Cum tantum futurum sit hoc gaudium, sustinete Iudaeos patienter, sicut Deus eos sustinet, et serio Deum pro eis orate, neque eos contemnite.

16. Εἰ δὲ ἡ ἀπαρχὴ ἁγία, καὶ τὸ φύραμα, quod si de-libatio sancta est, et massa] Haec quae sequuntur, eo etiam pertinent ne ex Gentibus vocati Iudaeos, ideo quod Legis ritibus addicti essent, a se segregarent: nam sicut Ebionis spiritus inter Iudaeos, ita spiritus, qui Marcionem postea agitavit, inter Christianos e Gentibus factos incipiebat se ostendere. Contra utrumque hoc hominum genus gravia fuere Apostoli certamina. Adeo difficile est servare mediocritatem. Ἀπαρχὴ plerumque respondet Hebraeo תבואה. Ea erat liberalitas quae de frugibus maturis Deo offerebatur ante decimas: vocatur et תבואה [primittiae], ut Dent. 18: 4, 26: 2. Ea oblatione facta reliquum frumenti coquere et eo vesci licebat. Id frumentum quia ad coquendum sumebatur, ideo hic vocatur φύραμα, quod Latine alii materiam, alii massam vocant. Ea sancta erat, id est, usui humano permissa, sicut ci-bus dicitur per preces sanctificari, et uxor viro, 1 Cor. 7: 14, 1 Tim. 4: 5. Pari modo sicut Abrahamus sanctus fuit, ita et posterius eius fidem eius imitantes, ac propterea non debent veluti profani ab Ecclesia segregari. Philo totam gentem Iudaicam Deo esse velut ἀπαρχὴν dicit libro de Constituendo principe.

Καὶ εἰ ἡ ῥίζα ἁγία, καὶ οἱ κλάδοι, et si radix sancta,

et

et rami] Altera similitudo eodem tendens. Nomen ῥίζα hic sumitur *συνηδοχικῶς* [comprehensive] pro toto trunco, unde se rami extendunt: poniturque pro Hebraeo נט, quod modo ῥίζα, modo ἔλεχος [truncus] vertitur.

17. Εἰ δὲ τινες τῶν κλάδων ἐξεκλάσθησαν] Εἰ δὲ hic valet *quamvis*. *Quamvis*, ait, quidam rami defracti sunt. Utitur voce agricolarum qui inutiles rames defringunt. Vide Ioh. 15: 2. Virgilius:

— Aut summas defringi ex arbore plantas.

Cicero pro Caecina: Qui praeterseunt ramum defringent arboris. Id ipsum intelligit quod ἀποβολήν ante dixerat, ὡς [eradicationem] in Ps. 52: 7, et εὐφημικός [mollior locutio] est, cum dicit quidam pro longe plurimis.

Σὺ δὲ ἀργεῖλαιος ὢν ἐνεκεντρίσθης ἐν αὐτοῖς, tu autem cum oleaster esses, insertus es in illis] Unum aliquem alloquitur pro omnibus. Ἐν αὐτοῖς, id est, positus es inter ramos illius arboris. Ovidius:

Venerit insitio: fac ramum ramus adoptet.

Sunt autem insitionis plura genera, quorum unum dicitur Graecis ἐνοσθαλισμός, Latinis *inoculatio*, quod hic videtur significari per ἐκκεντρίζειν, qua voce et Theophrastus utitur. Recte autem notant et Ambrosius et Hieronymus in hac re eo maius describi Dei beneficium, quod contra morem est agricolarum feros surculos miti arbori insertere, cum contrarium fieri soleat, quod et apud rei rusticæ scriptores frequens est, et intelligi potest ex hoc eleganti Epigrammate Callimachi:

Ἡ πάρος ἐν δρυμοῖσι νόθης ζείδωρος ἀρούρης

Ἀχρὰς, θεροβότου πρέμνον ἐρημοσύνης,

Ὅθνεῖοις ὄζοισι μετέμφυτος ἡμερὰ θάλλω,

Οὐκ ἐμὸν ἡμετέροις κλωσὶ φέρουσα βάρος.

Πολλή σοι, φυτοεργέ, πόνου χάρις· εἵνεκα σείο

Ἀχρὰς ἐν εὐνάρποις δένδρεσιν ἐγγράφομαι.

[Illa ego, per saltus sterilis telluris alumna

Circumsepta feris, quae fera pyrus eram,

Mansuetum pario peregrinis insita ramis,

Et de stirpe mea, non mea poma fero.

Vilis eram: sed sit tibi gratia, rustice, per quem

Nunc in laudatis censeor arboribus.]

Philo de Diris: "Ὅτι τὴν ἐκ δυσγενείας ἀρετὴν φουμένην θεὸς ἀσπάζεται, ταῖς μὲν ῥίζας ἰσὼν χαίρειν, τὸ δὲ ἐκλεχθῆν ἔργον, ὅτι μετέβαλεν ἡμερωθῆν πρὸς εὐκαρπίαν, ἀποδεχόμενος [Quia libenter Deus amplectitur virtutem vel ignobilium, qui radices nihil moratur, sed solas stirpes suscipit, mutatas ad frugem meliorem]. Idem autem hic figurate indicat Paulus, quod apertius dixerat 4: 11, *oleam* autem potius dixit quam aliam arborem, quia et pulchra est et fructifera Ps. 52: 10, et ex ea unguntur Reges et Sacerdotes. Vide quae ad Zach. 4: 3.

Καὶ συγκοινωνὸς τῆς ῥίζης καὶ τῆς πιότητος τῆς ἐλαίας ἔγένου, et socius radicis et pinguedinis olivae factus es] Est ἕν διὰ δυοῖν [unum per duo]. Vult enim dicere, τῆς πιότητος τῆς ῥίζης τῆς ἐλαίας [pinguedinis radicis olivae], nam a radice succus ad ramos diffunditur, et proprie id convenit oleae, Iud. 9: 9. *Particeps factus es promissorum, quae Deus fecit Abrahamo, mystice acceptorum.* Vide Matth. 22: 23. Συγκοινωνὸς ὢν.

18. Μὴ κατακαυχῶ τῶν κλάδων] *Noli despiciere ramos defractus, multo magis adhuc adhaerentes.* Verbum κατακαυχᾶσθαι Ier. 50: 38, Zach. 10: 10, Ier. 50: 11, Iac. 2: 13, 3: 14; in Ps. 52: 1, ἡπληρω, τί ἐγκαυχᾷ; [quid gloriaris?]

Εἰ δὲ κατακαυχᾶσαι, οὐ σὺ τὴν ῥίζαν βασιλεύεις, ἀλλ' ἡ ῥίζα σέ, quod si gloriaris, non tu radicem portas, sed radix te] Abrahamus, Isaacus, Iacobus et alii pii Patres nihil tibi debent, tu illis multum: et propter illos etiam posteris.

19. Ἐρεῖς οὖν] *Dicis igitur.* Verba ponit Christianorum quorundam ex Gentibus, sicut ante Iudaeorum posuit.

Ἐξεκλάσθησαν οἱ κλάδοι, ἵνα ἐγὼ ἐκνευτρισθῶ, defracti sunt rami, ut ego inserar] Deus Iudaeos obiciendo, mihi locum fecit.

20. Καλῶς] *Bene, dixisti scilicet.* Formula dictum approbantis, ut et εὖ, εὖγε, καλῶς γε [Bene, euge, praeclare]. Plena locutio Marc. 12: 32, Luc. 20: 39, Ioh. 4: 17.

Τῇ ἀπιστίᾳ ἐξεκλάσθησαν] *Ob incredulitatem defracti sunt.*

Σὺ δὲ τῇ πίστει ἔσηκας] *Tu vero in fide stetisti, id est, hactenus mansisti in arbore.* Nam τῶν saepe per μένειν [manere] vertitur.

Μὴ ὑψηλοφρονεῖ, *ne superbiās*] Sicut φρονεῖν diximus supra 8: 5, 7, 27, non de intellectu, sed de affectu sumi, ita hic et 1 Tim. 6: 17, ὑψηλοφρονεῖν est *superbire*, cui opponitur ταπεινοφρονεῖν [*humiliter de se sentire*]. Sic φρονεῖν μέγα dixit Euripides. Menander φρονεῖν μέγιστον. Et qui tales sunt, ὑπέρφρονες dicuntur, contra modesti φρονεῖν θνητὰ [*mortalia sapere*], φρονεῖν ἀνθρώποις ἴσα [*humanum sapere*]. Superbia ingens vitium, maxime circa ea quæ a Deo data habemus.

Ἄλλὰ φοβοῦ, *sed, time*] Timorem ob res temporales excludit fides: non etiam timorem Deum οἰκτείνοντι, Phil. 2: 12.

21. Εἰ γὰρ ὁ Θεὸς τῶν κατὰ φύσιν κλάδων οὐκ ἐφέλειται, *si enim Deus naturalibus ramis non pepercit*] Non pepercit eis, quo minus defringeret.

Μήπως οὐδὲ σοῦ φελεῖται, *ne forte nec tibi parcat*] In Manuscripto, quem sæpe laudo, tantum est, οὐδὲ σὺ φελεῖται, quomodo et Syrus legit: nempe, si et tu a fide deficias, ut illi 1 Tim. 1: 19, 4: 1, unde serio monentur omnes *manere in fide* 1 Tim. 2: 15, 2 Tim. 4: 7, 1 Cor. 16: 13.

22. Ἴδε οὖν χρηστότητα καὶ ἀποτομίαν Θεοῦ, *vide ergo bonitatem et severitatem Dei*] In Glossario, ἀπότομος, *rigidum*. Sic ἀπότομος ὀργή, ἀπότομος κρίσις [*ira dura, iudicium durissimum*], Sap. 5: 20, 6: 5. Sic ἀποτόμος *severe*, 2 Cor. 13: 10, Tit. 1: 13. Origo vocis a medicis, qui membra infecta abscindunt: etiam Hebraeis γῆ est *evntémey* [*conscindere*] Dan. 9: 2, unde γῆτι, quod σκληρότης [*durities*] vertitur Esai. 28: 27.

Ἐὰν ἐπιμείνης τῇ χρηστότητι] Id est, *si Dei adversus te bonitatem retineas*. Sic fides vocatur ἔλεος [*misericordia*] infra 31. Si facias quod de se dicit David Ps. 52: 8, Ἠλπισα εἰς τὸ ἔλεος τοῦ Θεοῦ εἰς τὸν αἰῶνα [*Dei misericordia in aeternum confusus sum*].

Ἐπεὶ καὶ σὺ ἐκκοπήσῃ, *alioquin et tu excideris*] Ἐπεὶ hic est *alioqui*, ut supra 3: 6. Utitur sic Plato tum in Gorgia, tum in Hippia minore. Ante locutus est de *ramorum defractione*, hic de *adhibita securi*. Teneri rami franguntur, exciduntur qui diu in arbore stetere. Vide Matth. 3: 10.

23. Καὶ ἐκείνοι δὲ, ἐὰν μὴ ἐπιμείνωσι τῇ ἀπιστίᾳ, *ergo*

προσθήσονται, seq. et illi, si non permanserint in incredulitate, inserentur] Si cesset causa, cessabit effectum.

Δυνατός γάρ ἐστιν ὁ Θεὸς πάλιν ἐγκεντρίσαι αὐτοὺς, potens est enim Deus iterum inserere illos] Nihil est praeter incredulitatem, quod Deum impediat eos rursus pro suis assumere et paterne tractare. Simile loquendi genus supra 4: 21, infra 14: 4, 2 Cor. 9: 8, 2 Tim. 1: 12, Hebr. 11: 19.

24. Εἰ γὰρ οὐ ἐκ τῆς κατὰ φύσιν ἐξεκόπης ἀργιελαιῶν, καὶ παρὰ φύσιν ἐνεκεντρίσθης εἰς καλλιέλαιον, nam si tu ex naturali excisus es oleastro, et contra naturam insertus es in bonam olivam] Vocem hanc καλλιέλαιον finxit Paulus, ut melius eam opponeret ἀργιελαιῶν, simul respiciens, ut saepe in hoc omni sermone, ad Ps. 52, ubi est. פֶּרִי לֵב, in Graeco ἐλαία κατὰκαρπός [oliva fructifera].

Πόσῳ μᾶλλον] Quanto facilius: quomodo μᾶλλον etiam supra habuimus 5: 9, 10, 15. Facilior est artis effectus, ubi natura adiuvat.

Οἷτοι οἱ κατὰ φύσιν, hi qui secundum naturam] Nempe κλάδοι [rami] ex Abrahamo nati.

Ἐγκεντρίσθονται τῇ ἰδίᾳ ἐλαίᾳ, inserentur suae olivae] Sic suam arborem dixit Ovidius:

Ut sua quod peperit vix ferat arbor onus.

25. Οὐ γὰρ θέλω ὑμᾶς ἀγνοεῖν, ἀδελφοί, τὸ μυστήριον τοῦτο, nolo enim vos ignorare, Fratres, mysterium hoc] Μυστήριον est res arcana quam homines nisi Deo dante scire nequeunt, ut 1 Cor. 15: 51, Apoc. 10: 7, 17: 7, Dan. 2: 18, 19, 27, 28, 29, 50, 47, 4: 6. Dicitur et de hominum arcanis, Tob. 12: 7, Iud. 2: 2, Sir. 22: 22, 27: 16, 17, 21, 2 Macc. 13: 21.

Ἴνα μὴ ᾗτε παρ' ἑαυτοῖς φρόνιμοι, ut non sitis vobis ipsis sapientes] Ex Prov. 3: 7, ubi in Graeco, Μὴ ἴσθι φρόνιμος παρὰ σεαυτῷ [Ne sis sapiens apud teipsum] secundum LXX, Μὴ ἴσθι σοφός [Ne sis sapiens] secundum alios interpretes. In Hebraeo est, Ne sis sapiens in oculis tuis. Manuscriptus hic habet ἐν ἑαυτοῖς [in vobis ipsis], quomodo Esai. 5: 21, οὐδὲ οἱ συνέτεροι ἐν ἑαυτοῖς. Sensus est: Ne existimetis vos ita esse prudentes ut vestro ingenio putetis vos quae futura sunt posse praenoscere.

Ὅτι πρόωκός ἀπὸ μέρους τῷ Ἰσραὴλ χέγονεν, caecitatem

ex parte contigisse Israeli] Ἀπὸ μέρους hic dixit, ut supra *τινες τῶν κλάδων* [*aliqui ex ramis*], molli locutione, cum significare vellet *plurimos*: ἀπὸ μέρους et ἐκ μέρους frequentia Paulo, ubi vult dicere *non omnes*, aut *non omnino*.

Ἄχρις οὗ τὸ πλήρωμα τῶν ἐθνῶν εἰσέλθῃ, *donec plenitudo Gentium introierit*] Πλήρωμα, hic ut supra 12, est gens multitudo Gentium facile exsuperans Iudaeorum numerum qui non crediderant. Impletum autem hoc per itinera Pauli, quorum multa suscepit post scriptam hanc epistolam. *Introierint* autem, intellige *in Dei populum*.

26. Καὶ οὕτως πᾶς Ἰσραὴλ σωθήσεται, *et sic omnis Israel salvus fiet*] Alludit ad dictum Hebraeorum, *Omnes Israelitam partem habiturum in futuro saeculo*. Et, ut saepe faciunt Apostoli, in sensum meliorem hoc trahens, significat id verum fore de *vero Israele*, id est, de iis qui Iacobi sive Israelis patientiam in malis imitabantur, de *Israele Dei*, ut loquitur ad Gal. 6: 16. Simil autem innuit adesse tempus quo non pauci, ut antea, sed magna quaedam multitudo Iudaeorum Christum esset amplexura. Id autem evenit primum cum videre Iudaei impletum quod Christus dixerat, *Idola Romanorum*, id est signa militaria, apparitura in conspectu Templi, quae de re diximus ad Matth. 24: 15. Tunc enim multi Christianismum amplexi simul cum ante factis Christianis exempti sunt secuturis malis. Hi sunt illi signati Apoc. 7. Nam sicut olim Nabuchodonosoris tempore omnes qui Legem Mosis erant secuti, et propterea per Ἄ, id est ἄνθρωπον [*Legem*], signati dicuntur Ezech. 9: 4, liberati sunt a multorum exitio: ita tunc qui crucis signum gerebant in corde. Post id vero excisa urbe, exciso Templo, cum iam multo clarius veritas vaticiniorum Christi appareret, servitutis etiam personalis onus multorum fregisset ferociam, quod et in Babylonio exilio olim evenerat, multi plane Iudaei Christum amplexi sunt, Vespasiano et Tito id non impredientibus. Iustinus Iudaeos in persona Tryphonis alloquens: Ὁν οὖν τρόπον διὰ τοὺς ἐπικυκλίους ἰκύνους τὴν ἀρχὴν οὐκ ἐπέφερε τότε ὁ Θεός, τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ νῦν οὐδέπω τὴν κρίσιν ἐπὶ ἡμεῖς ἢ ἐπὶ τὸν ἑαυτοῦ ἔτι καθ' ἡμέραν τινὰς μαθητευομένους εἰς τὸ ὄνομα τοῦ

τοῦ Χριστοῦ αὐτοῦ καὶ ἀπολείποντας τὴν ὁδὸν τῆς πλάνης· οἱ καὶ λαμβάνουσι δόματα, ἵνατος ὡς ἄξιοι εἶσι, φωτιζόμενοι διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ Χριστοῦ τούτου· ὁ μὲν γὰρ λαμβάνει συνέσιω· πνεῦμα, ὁ δὲ βουλῆς, ὁ δὲ ἰσχύος, ὁ δὲ ἰάσεως, ὁ δὲ προγνώσεως, ὁ δὲ διδασκαλίας, ὁ δὲ φόβου Θεοῦ [*Quemadmodum ergo propter septies mille illos, tum Deus iram suam non intulit, ad eundem modum nunc quoque iudicium suum nondum protulit aut profert, sciens in dies adhuc nonnullos disciplinam suscipere in nomen Christi sui et viam seductionis relinquere, qui etiam pro se quisque, ut digni sunt, dona accipiunt per nomen Christi huius illuminati, atque hic quidem accipit intelligentiae spiritum, ille autem consilii, alius fortitudinis, alius sanationis, quidam praecognitionis, aliquis doctrinae, timoris Dei quispiam*].

Καθὼς γέγραπται, *sicut scriptum est*] Esai. 59: 20.

Ἡξεῖ ἐν Σιών ὁ ὑνόμενος καὶ ἀποστρέψει ἀσεβείας ἀπὸ Ἰακώβ, *veniet Sione qui eripiat et avertat impietatem a Iacobo*] In LXX, Ἡξεῖ ἕνεκα Σιών ὁ ὑνόμενος καὶ ἀποστρέψει ἀσεβείας ἀπὸ Ἰακώβ [*Veniet propter Sionem qui eripiet et avertet impietates a Iacobo*]. Apparet LXX pro ἱσὴν [*et eis qui redeunt*] legisse ἱσὴν [*et avertet*]. Agitur de Cyro, Christi figura, qui *venturus sit ad liberandos Iudaeos, nempe, eos qui ex Iacobo, id est inter Israelitas, ab impietate se converterint*. Ita habet nunc textus Hebraeus. LXX vero ita accepere, quasi dicatur *Cyrus liberaturus Israelitas, et impietates eorum, id est poenas impietatum, aversurus, quod ad Christum optime aptari potest*.

27. Καὶ αὐτῇ αὐτοῖς ἡ παρ' ἐμοῦ διαθήκη, *et hoc illis a me fedus*] *Hoc est quod ipsis promitto*. Sequitur dicto Esaiæ loco: *Spiritus meus, qui est in te, et verba mea, quae posui in ore tuo, non recedent de ore tuo, et de ore seminis tui, et de ore seminis seminis tui, dixit Dominus, a modo et usque in sempiternum: ut habet Latina versio, id est, Prophetiae tibi mandatae implebuntur, ut ad illum locum diximus: sed Paulus qui diversa Prophetarum loca solet compingere, ut vidimus supra 8, alium eiusdem Prophetæ locum arripuit 27: 9. Ubi similia verba praecedunt, καὶ τοῦτο ἐστὶν ἐνλογία αὐτοῦ*

[*et hoc est benedictio eius*]; sequitur vero, *ὅταν ἀφίλωμαι τὴν ἁμαρτίαν αὐτοῦ* [*cum abstulero peccatum eius*], pro quo Paulus ponit:

Ὅταν ἀφίλωμαι τὰς ἁμαρτίας αὐτῶν, cum abstulero peccata eorum] Sensu plane eodem: nam singularia saepe pro rerum de quibus agitur universitate ponuntur. In Hebraeo est, *ut removeat peccatum suum*, id est, ut Iudaei semet corrigant. Sed recte ad Deum transtulit Apostolus, cuius est dare poenitentiae tempus et causas.

28. *Κατὰ μὲν τὸ εὐαγγέλιον ἔχθροί δι' ἡμᾶς;* Occasionem Evangelii Iudaei mihi et aliis adiutoribus meis male volunt, hac maxime de causa, quod vos incircumcisos ad Ecclesiam admittimus. *Ἐχθροί* nempe εἶσι, quod apud Hebraeos et Graecos saepe subauditur.

Κατὰ δὲ τὴν ἐκλογὴν, ἀγαπητοί διὰ τοὺς πατέρας] Id est, nihilominus iidem Iudaei mihi aliisque Apostolis chari sunt propter eorum Maiores, ratione electionis, id est, quia eos olim Deus elegit, hoc est, summis beneficiis affecti. *Elagisse* Deus dicitur quibus eximie benefecit, et solet id non sine magna causa dici de illis Patribus Iudaeorum; ut Act. 13: 17, Deut. 4: 37, Neh. 9: 7, Ps. 135: 4.

29. *Ἀμεταμέλητα γὰρ τὰ χαρίσματα καὶ ἡ κλήσις τοῦ Θεοῦ, sine poenitentia enim sunt dona et vocatio Dei*] *Τὰ*, id est, *ταῦτα* [*haec*], ut Hebr. 3: 4. Dona Dei quaedam sunt absoluta, quaedam conditionata. In conditionatis tribuitur Deo, secundum nostrum loquendi modum, *poenitentia*, Ier. 18: 7. Inter absoluta hoc est, et quidem propter Patres quorum hic iam praecessit mentio, quod nunquam internecione extinguere vult Iudaeos, sicut alios saepe populos exstinxit, Lev. 26: 44, Ier. 4: 29, 5: 10, 18, 15: 11, 30: 11, 46: 28, Ezech. 20: 17. Alterum est et quidem propter eadem Patres, quod nunquam toti isti populo praeccludere vult vias per quas ad resipiscendum adduci possint: id vero est quod hic *vocationem* appellat. Philo de constitutione Principis: *Τὸ δ' αἴτιον, εἰ τῶν ἀρχηγῶν τοῦ ἔθνους περιμάχητοι δικαιώσονται καὶ ἀρεταί, αἱ καθ' αὐτὰ φυτόν ἀθάνατα διαμένουσιν, ἀειθαλέα καρπὸν φέρουσαι, τοῖς ἀπογόνους σωτήριον, καὶ πρὸς πάντα ὠφέλιμον καὶ αὐτοὶ τύχῃσι ἁμαρτάνοντες, ἰάσιμα, ἀλλὰ μὴ παντελῶς ἀνίατα* [*In*

[*In causa est, inolita iustitia virtusque primorum auctorum huius Gentis, unde quasi ab immortalibus plantis perpetui fructus germinant, et proveniunt salubres etiam posteris, utilissimique ad omnia, atque insuper peccatis eorum afferentes remedium, modo non sint prorsus inenarrabilia*]. Et libro de Diris dicit Iudaeos uti tribus advocatis, primum Dei bonitate, δεύτερον δὲ τῇ τῶν ἀρχηγῶν τοῦ ἔθνους ὁσιότητι, ὅτι ταῖς ἀφαιμέναις σεμνάντων ψυχαῖς ἀπλήσων καὶ γυμνῶν ἐνδεικνύμενοι πρὸς τὸν ἀρχόντα θεοκρατίας τὰς ὑπὲρ νόων καὶ θυγατέρων ἐκτελείας οὐκ ἀτελεῖς εἰδῶσθαι ποιῆσθαι, γέρας αὐτοῖς παρέχοντος τοῦ πατρὸς τοῦ ἐπηκόου ἐν εὐχαῖς [*deinde, priscorum Gentis conditorum sanctitate, qui etiam exempti corpore nudis animis sinceram suo principi cultum exhibent, pro filiis siliabusque indesinenter efficacibus precibus supplices, hoc honore digni a Patre habiti, ut exaudiantur facile*]. Similitudinem habet Maimonides De poenitentia cap. 7 § 5.

30. Ὅσπερ γὰρ καὶ ὑμεῖς ποτὲ ἠπειθήσατε τῷ Θεῷ, sicut enim aliquando et vos non credidistis Deo] Vos Romani et Graeci, humaniores populi, non minus quam barbari, derelicto vero Deo, adhaesistis falsis Diis. In Manuscripto abest καί.

Νῦν δὲ ἠλεήθητε τῇ τοῦτων ἀπειθείᾳ, nunc autem misericordiam consecuti estis propter incredulitatem illorum] Vos credidistis, vocati occasione incredulitatis ipsorum. Est μετωνομία [*transnominatio*]. Ἐλεῖσθαι pro credere, ἔλεος pro fide. Solent ἀπειθεία et ἀπίστια [*incredulitas*] pro eodem poni. Et sensus idem qui supra 2.

31. Οὕτω καὶ οὗτοι νῦν ἠπειθήσαν, ita et isti nunc non crediderunt] Οὗτοι Iudaei. Νῦν idem quod supra ἕως τῆς σήμερον ἡμέρας [*usque in hodiernum diem*].

Τῷ ὑμετέρῳ ἐλέει, ἵνα καὶ αὐτοὶ ἐλεηθῶσι, in vestram misericordiam, ut et ipsi misericordiam consequantur] Ἰνα hic est ἐκβατικόν [*eventuale*], et positum non initio, sed in medio commatē, ut 1 Cor. 9: 20 et alibi. Is erit exitus, ut ipsi aliquando, id est, ex ipsis multi, ad fidem perveniant occasione vestrae fidei et donorum fidem consequentium. Vide supra 2 et 14.

32. Συνέκλεισε γὰρ ὁ Θεὸς τοὺς πάντας εἰς ἀπειθεῖαν, Deus enim omnes incredulitatis convicit] Id est, vicibus

res agitur. Olim vos convicti inobedientiae, nunc illi. *Συγκλείειν* est *convincere*, ut Gal. 3: 22, ubi est ἐπὶ, eodem sensu quo hic εἰς, nimirum quia qui criminis alienius convincuntur, tenentur ita constricti, ut effugium, id est excusationem, non habeant.

Ἰνα τοὺς πάντας ἐλεήσει, ut omnium misereatur] Modo hos, modo illos bonis afficit ubi crediderint. Agitar enim hic non de communi Dei bonitate in genus humanum, sed de ea qua credentes prosequitur.

33. Ὡς βάθος πλοῦτος, o *altitudo divitiarum*] Βάθος significat idem quod ἄβυσσος [*abyssus*] ut 1 Cor. 2: 10, Apoc. 2: 24. Refertur autem ad tria sequentia quae negat posse penetrari. Πλοῦτος hic intelligenda *abundantia*, nempe *bonitatis*, quod nomen additur supra 2: 4; eam ait esse *impenetrabilem*, nempe quomodo Deus olim Gentium, deinde Iudaeorum contumaciam tamdiu pertulerit.

Καὶ σοφίας, sapientiae] *Impenetrabilis* et illa *sapientia*, quod Gentes non vocaverit nisi post ostensam Mundo Iudaeorum contumaciam.

Καὶ γνώσεως Θεοῦ, et scientiae Dei] Est et hoc *impenetrabile*, quomodo permoverit et Gentium ingenia et Iudaeorum, ut illos quidem miraculis nunquam auditis, Iudaeos vero partim invidia in Gentes, partim summis calamitatibus ad se pertraheret. In Ps. 139: 6, ὡς ἡ γνῶσις σου, *Mirabilis scientia tua prae quam ut eam assequar.*

Ὡς ἀνεξερεύνητα τὰ κρίματα αὐτοῦ καὶ ἀνεξιχνίαστοι αἱ ὁδοὶ αὐτοῦ, *quam incomprehensibilia sunt decreta eius et investigabiles viae eius*] *Κρίματα* vocat *Dei decreta*, more Hebraeo. Respicitur locus Ps. 36: 7, ubi in Graeco, τὰ κρίματά σου ἄβυσσος πολλή [*decreta tua abyssus multa*]. Habes κρίματα pari sensu Ps. 119: 91 et alibi. Per *vias* autem intelligit rationes illas per quas decreta sua Deus ad exitum perducit. Hoc autem vult dicere Paulus: Ego, quem multis revelationibus Deus honestavit, dispensationis Divinae partes aliquas attigi, sed multo plura me latent: et quae attigi, admiror, non pervideo. Iob. 5: 8, 9 legimus: Κύριόν δὲ τῶν πάντων δεσπότην ἐπικαλέσομαι, τὸν ποιοῦντα μεγάλα καὶ ἀνεξιχνίαστα, ἐνδοξά τε καὶ ἐξαισία [*Dominum autem omnium dominatorem invocabo: qui facit magna et inexcussibilia, glorio-*

riosaque et magnifica]. Et 9: 10, 'Ο ποιῶν μεγάλα καὶ ἀνεξιχνίασα, ἐνδοξά τε καὶ ἐξάλσια. Origenes adversus Celsum: Εἰδὼ γὰρ τινες εἰρηοὶ καὶ ἀκολουθίαι ἀπατοὶ καὶ ἀνεκδιήγητοι περὶ τῆς κατὰ τὰς ἀνθρωπίνους ψυχὰς διαφορῶν οἰκονομίας [Sunt enim nexus quidam et cohaerentiae ineffabiles atque inexplicabiles variae dispensationis circa hominum animas]. Arnobius lib. II: Neque enim promptum est cuiquam Dei videre mentem, aut quibus modis ordinavit res suas, homo, animal coecum et ipse se nesciens, ultro potest rationibus consequi: quid oporteat fieri, quanda, vel quo genere, ipse cunctarum rerum pater, moderator et Dominus scit solus. Salvianus: Non ideo non iustum est quod Divinitas agit, quia capere vim Divinae iustitiae homo non valet. Sicut plus Deus est quam humana ratio, sic mihi plus debet esse quam ratio quod a Deo agi cuncta cognosco. Hebraei notant ad Num. 15: Non est curiose quaerendum post opera Dei: omnia enim sapienter fecit, tametsi abscondita sint ab oculis sapientum.

34. Τίς γάρ ἐγνω νοῦν Κυρίου; ἢ τίς σύμβουλος αὐτοῦ ἐγένετο; Quis enim cognovit sensum Domini? aut quis consiliarius eius fuit?] Sunt haec verba sumpta ex LXX Esai. 40: 13, 14. Reges terreni habent consiliarios qui intima ipsorum noverint: at Deus ad sua consilia homines non admittit. Scimus quidem Dei consilia quaedam, sed a Deo patefacta, Matth. 11: 27, Ioh. 1: 18, 15: 14, 15, 1 Ioh. 5: 20, 1 Cor. 2: 16, et ea ipsa exigua pars sunt consiliorum Dei. Sap. 9: 18, Βουλὴν δέ σου τίς ἐγνω εἰ μὴ σὺ ἔδωκας σοφίαν, καὶ ἐπέμψας τὸ ἁγίον σου πνεῦμα ἀπὸ ὑψιπῶν [Sensum autem tuum quis sciet, nisi tu dederis sapientiam, et miseris Spiritum Sanctum tuum de altissimis]. Sir. 18: 2—5, Τίνα ἐξεποίησεν ἐξαγγεῖλαι τὰ ἔργα αὐτοῦ, καὶ τίς ἐξιχνίασε τὰ μεγαλεῖα αὐτοῦ; κρᾶτος μεγαλοσύνης αὐτοῦ τίς ἐξαριθμήσεται; καὶ τίς προσθήσει ἐκδιηγῆσασθαι τὰ ἑλέη αὐτοῦ; οὐκ ἔστιν ἐλαττώσαι, οὐδὲ προσθεῖναι, καὶ οὐκ ἔστιν ἐξιχνιάσαι τὰ θαυμάσια τοῦ Κυρίου [Cui dedit opera eius enarrare? et quis investigavit magna eius facta? virtutem magnitudinis eius quis enumerabit, et quis adiciet enarrare misericordias eius? Non est minuire neque adicere, et non est investigare mirabilia Domini].

35. Ἡ τις προέδωκεν αὐτοῦ, καὶ ἀνταποδοθήσεται αὐτῷ]
 Sunt qui in hunc sensum sumunt quod est Iob. 41: 2,
 עָשָׂה וְנָתַתִּי בּוֹ [Quis ante dedit mihi, ut reddam ei?]
 Est autem positum pro ut. Hoc enim dicit haec sententia,
 Quis prior Deum muneravit, ut vicem reddere debeat?
 Sententia autem eodem tendit quo illud in Evangelio
 Matthaei 20: 14, Tolle quod tuum est, et vade. Quasi di-
 cat Apostolus: Si cui rationes Divinae dispensationis a
 me hactenus allatae non satisfaciunt, cogitet non de red-
 denda gratia, sed de beneficio dando hic agi: beneficii
 autem sui quemque oportet esse arbitrum. Liberalitas a
 libertate nomen habet.

36. Ὅτι ἐξ αὐτοῦ, καὶ δι' αὐτοῦ, καὶ εἰς αὐτὸν τὰ πάντα,
 quoniam ex ipso, et per ipsum, et in ipso sunt omnia]
 Ab ipso omnes homines ad salutem vocantur, per ipsum
 bona accipiunt; idque ut ipsum honorent. Ἐξ causam
 operantem significat, ut 1 Cor. 1: 30 et alibi; διὰ coope-
 rantem; εἰς vero τέλος ᾧ, id cuius causa fit aliquid.
 Duo ista εἰς et ἐξ habes et 1 Cor. 8: 6. Πάντα refertur
 ad totam illam de qua egit dispensationem. Simile est
 quod de Ptolemaeo Rege dicit Theocritus:

Ἀνδρῶν δ' αὖ Πτολεμαῖος ἐνὶ πρώτοισι λεγέσθω,
 Καὶ πύματος καὶ μέσσης. —

[Ast hominum primus Ptolemaeus et ultimus idem,
 Et medius celebratur. —]

Αὐτοῦ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. Ἀμήν. Ipsi gloria in
 aeternum. Amen] Quaecunque Deus agit, non a nobis
 diiudicanda, sed cum veneratione et laude excipienda
 sunt. Similia epiphonemata habuimus his supra 1: 25,
 9: 5. Sic Dent. 32: 3, Δότε μεγαλοσύνην τοῦ Θεοῦ ἡμῶν
 [Celebrate Deum nostrum].

C A P U T XII.

Cum docuisset Paulus neminem nunc ad iustitiam eam,
 quae ad vitam aeternam ducit, pertingere nisi per fidem
 Evangelii habitam, Deumque cur ita constitueret gra-
 vissimas habuisse causas, et ea quae obiici solent sol-
 visset, ad monita veniens, re ipsa ostendit quod supra
 dixit.

dixerat obiter, *per Evangelium Legem perfici*, idque per singulas eundo Legis Mosaicae partes, rituales primum, inde eam quae regit iudicia vers. 1, postremo eam quae mores vers. 8. Ac primum incipit a rituali sive Levitico, cuius praecipuum sacrificia, et inter sacrificia, *ἡν*, id est, *ὁλοκαύτωμα* [*holocaustum*].

1. *Παρακαλῶ οὖν ὑμᾶς, ἀδελφοί, obsecro itaque vos, fratres*] Id est, Cum quae dixi ita se habeant, monite vobis dabo doctrinam istam consequentia. Mos is est Pauli, quem secuti alij Vetere: post τὸ δογματικὸν [*doctrinam dogmaticam*] subiungere solent τὸ ἠθικόν [*moralem*].

Διὰ τῶν οἰκτιρῶν τοῦ Θεοῦ, per misericordias Dei] Per illas proprietates Dei descriptas Exod. 34: 6, 7. Solent Hebraei, cum *magnitudinem misericordiae* indicant, asurpare plurale *οἰκτιρμοὺς*, ut Neh. 1: 2 et in Psalmis saepe.

Παρασῆσαι τὰ σώματα ὑμῶν θυσίαν ζῶσαν, ut exhibeatis corpora vestra hostiam viventem] *Παρασῆσαι* *ἔρρι*, aliter *προσφέρειν* [*offerre*], quam vocem habes de holocausto Lev. 1: 2 et sequentibus. Et *θυσία* nomen generale per excellentiam dicitur de holocausto, ideoque *ἡν* vertitur *θυσία* Exod. 20: 25, 29: 42, Num. 23: 3, 28: 13, Jos. 22: 27, Iob. 1: 5, Ezech. 44: 11. Ostendit uno exemplo ritualia perfici per res solidiores quae umbris istis ex adverso respondeant. Iudaei offerunt corpus mortuum, vos *corpus vivum*, id est, una cum corpore actiones eius: nam agere est vivere. Idem hic dicit cum allusione ad sacrificia (cui similes allusiones habes Phil. 2: 17, 4: 18), quod simpliciter 1 Cor. 6: 20.

Ἁγίαν, sanctam] In Lege sanctum dicitur quicquid Deo oblatum est, ut Lev. 12: 4, Matth. 23: 19. Quanto magis hominum corpora ab omnibus vitiis iustificata, id est, repurgata.

Εὐάρεστον τῷ Θεῷ, Deo placentem] Holocaustum dicitur *ὁσμὴ εὐωδίας τῷ Κυρίῳ* [*odor suavis Domino*] Lev. 1: 9, 13, 17 et alibi saepe. Id multo magis Christianorum corporibus et actionibus competit, ut videre est 2 Cor. 2: 15, Phil. 4: 18.

Τὴν λογικὴν λατρείαν ὑμῶν, rationalis cultus vester] *Λατρεία* *ἡν* Levitica erat δι' ἀλόγων [*per irrationalia*],
id

id est, *per pecudes*: nam omnia *muta animantia* ἄλογα vocantur Sap. 11: 16, in Glossis *animalia*, ζῶα ἄλογα. Hinc ἀλογεύεσθαι [*a ratione aberrare*] in Canonibus. Nos vero offerimus corpus, in quo est animus rationis excellentissimae compos, et actiones ratione directas. Sic λογικὸν γάλα [*lac rationale*] dixit Petrus 1 Ep. 2: 2. Holocausti victima tota consumebatur in honorem Dei: sic et vitiosos affectus in nobis consumi oportet. Quod ibi ignis, id hic fides in coelum adscendens.

2. Μὴ συγχαριζέσθε τῷ αἰῶνι τούτῳ, nolite conformari huic saeculo] Id est, *Ne vitam ducite similem hominibus amantibus saeculum hoc*, cui vos in baptismo renunciastis. Sic συγχαριζέσθαι ἐπιθυμίαις [*conformari desideriis*] dixit Petrus 1 Ep. 1: 14. Utitur eo verbo et Plutarchus, pro quo Columella dixit *configurari*. Haec oppositum est μεταμορφοῦσθαι, *transfigurari*. Seneca Epistola VI: *Intellige, Lucili, non emendari me tantum, sed transfigurari*. Sic amygdalas ex dulcibus in amaras transfigurari dixit Plinius XVII. 24, qui et VII. 55 Pythagoricam μετεσώματῶσιν *transfigurationem* appellat. Et Suetonius Neronem narrat conatum transfigurare Sporum in muliebrem naturam. Transfiguratio, de qua hic agit Paulus, sit, ut ipse addit, *per innovationem animi*: nam νοῦν pro animo hic dixit συνεκδοχικῶς [*per complexionem*]: quippe et πνεῦμα νοῦς vertitur Esai. 60: 13. Hoc significant in holocausto caput et iecur quae prima imponuntur altari, Lev. 1: 8.

Τῇ ἀνακαινώσει τοῦ νοῦς ὑμῶν, *per innovationem animi vestri*] Nunc explicat quid significant lotiones Sacerdotum.

Ἔς τὸ δοκιμάζειν ὑμᾶς τί τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ τὸ ἀγαθὸν καὶ εὐάρεστον καὶ τέλειον, *ut examinetis quae sit voluntas Dei bona et accepta et perfecta*] Estis Levitae mystici. Levitarum legalium est examinare victimas ex Lege, Lev. 22, Deut. 15: 21, 17: 1, quo et allusum supra 2: 18. Id μαρμωσκοπεῖν vocat in epistola Clemens: vestrum, quae actiones Deo placeant. Τέλειον respondet Hebraeo טָהוֹר, quod Lev. 1 vertitur ἄμωμον [*immaculatum*], et Exod. 12: 5 τέλειον. Quod autem hic dixit εὐάρεστον, respondet Hebraeo נָחָד Lev. 22: 21, ubi εὐδοκίαν vertere LXX, δεκτὸν [*acceptabile*] Lev. 1: 3 et 4, Jer. 6: 20, Mal. 2: 13.

20 etiam de victimis dicitur et *pingues* significat, Lev. 27: 10, ubi *καλὸν* verterunt LXX, quod hic *ἀγαθὸν* Paulus. Ita omnes victimarum laudes ad res meliores transtulit. *Θέλημα* dixit *μετωνυμικῶς* [*per transnominatorem*] pro iis quae Deus amat, ut 1 Thess. 4: 3, quod in genere dixerat nunc ad rerum species deducit.

3. *Λέγω γὰρ διὰ τῆς χάριτος τῆς δοθείσης μοι, dico enim per gratiam quae data est mihi*] Id est, Pro auctoritate Apostolica, sed sicut omnia quae alii habent, ita et quae ipse habebat ad Dei bonitatem refert, ut modestiam doceat, quae Christianos tanto magis decet, quanto maiora sunt quae accepere. Est ergo hic *μετωνυμία* [*transnominatio*] causae pro effectu.

Παντὶ τῷ ὄντι ἐν ὑμῖν, omnibus qui sunt inter vos] Id est, omnibus qui in Ecclesia estis, sive Iudaei, sive Christiani.

Μὴ ὑπερφρονεῖν παρ' ὃ δεῖ φρονεῖν, non plus sapere, quam oportet sapere] Idem est ferme quod *ὑψηλοφρονεῖν* 11: 20. Est autem infinitivus pro imperativo, more Graeco, ut infra 15, *Nolite plus animorum sumere, quam oportet*. Non debent Levitae sibi arrogare quae sunt Sacerdotum, nec Sacerdotes quae sunt summorum Sacerdotum. Contra hoc praeceptum peccavit Diotrophes 3 Ioh. 9, et ferme omnes schismatum auctores.

Ἀλλὰ φρονεῖν εἰς τὸ σωφρονεῖν, sed sobrie sapere] *Σοφροσύνη* hic modestiam significat. Sic et Graecis opponuntur *ἀλαζονεῖν* et *σωφρονεῖν*, ut apud Sotaden:

Ἄν ἀλαζονῆς, τοῦτ' ἀνοίας ἐστὶ φρόναγμα.

Ἄν δὲ σωφρονῆς, τοῦτο θεῶν δῶρον ὑπάρχει.

[*Si corde tumes, stultitiae teneris aestu;*

Sin sobria mens est tibi, munus est Deorum].

Similis *παρονομασία* [*vocum allusio*] apud Charondam: *Προσποιέσθω δ' ἕκαστος τῶν πολιτῶν σωφρονεῖν μᾶλλον ἢ φρονεῖν* [*Det pro se quisque civium operam, magis ut modeste ac temperanter vivere, quam ut sapere videatur*].

Ἐκάστῳ ὡς ὁ Θεὸς ἐμέρισε μέτρον πίστεως, unicuique sicut Deus divisit mensuram fidei] Est hic transpositio pro *ὡς ἕκαστος*, qualia multa apud Paulum. Quisque se gerat pro donis quae a Deo accepit, nempe pro modo eius quā habet fidei. Nam quod de internis donis ait Cyprianus,

Quant-

*Quantum illius fidei capacis afferimus, tantum gratiae inundantis haurimus, idem primis illis temporibus etiam de donis extra conspicuis verum erat. Vide Matth. 17: 20. Itaque μέτρον πίστεως quod mox dicit ἀναλογίαν πίστεως est ipsa mensura Gratiae data pro modo Fidei. Vide infra 6, Eph. 4: 7, 1 Cor. 12: 7. Ἀναλογίαν proportionem primus vertit Cicero, quem secuti sunt Latini alii. Hieronymus adversus Iovinianum II: *Tantum gratiae Christi infunditur, quantum valemus haurire.* Etiam hic alludatur ad Levitarum ministeria: alia enim imponebantur iuvenibus, alia proVectis, alia senibus, ut diximus ad Luc. 3: 23. Adde Num. 4, 1 Par. 15: 15. Erant illa vetera, nostrorum ἀντίτυπα [exemplaria] Hebr. 9: 24. In prima illa Ecclesia pro fide erant dona, pro donis ministeria. Fiebat enim electio, sine gratia, sine ambitu, sine frandibus, Spiritu sancto dirigente. Tertullianus Apologetico: *Præsidet probati quique Seniores, honorem istum non pretio, sed testimonio adepti: neque enim pretio ulla res Dei constat.* Clemens in Epistola μετανομιῶς [per tranominationem] χάρισμα [donum] dixit pro ipsa functione, Καθὼς ἐτέθη ἐν τῷ χαρίσματι αὐτοῦ [Prout ipsius functio requirit].*

4, 5. Καθάπερ γὰρ ἐν ἐνὶ σώματι μέλη πολλὰ ἔχομεν, τὰ δὲ μέλη πάντα οὐ τὴν αὐτὴν ἔχει πράξιν· οὕτως οἱ πολλοὶ ἐν σῶμα ἑσμέν ἐν Χριστῷ, ὁ δὲ καθέως ἀλλήλων μέλη. *Sicut enim in uno corpore multa membra habemus, omnia autem membra non idem ministerium habent: ita multi unum corpus sumus in Christo, singuli autem alter alterius membra*] Frequens est apud omnes scriptores comparatio corporis humani cum corpore sociali, quale est corpus Reipublicae, ad quod similitudinem a corpore humano deduxit Menenius Agrippa ea oratione quam habet Livius libro II. Tale est Ecclesiae Christianae corpus, cui similitudines ab humano sumptas corpore aptat Apostolus, non hic tantum, sed et 1 Cor. 12: 12 et sequentibus, Eph. 4: 25, 5: 30. Clemens in Epistola ad Corinthios: Λάβομεν τὸ σῶμα ἡμῶν· ἡ κεφαλὴ δὲ ἵνα τῶν ποδῶν οὐδέν ἐσιν, οὕτως οὐδὲ οἱ πόδες δὲ ἵνα τῆς κεφαλῆς· τὰ δὲ ἐλάχιστα μέλη τοῦ σώματος ἡμῶν ἀναγκαῖα καὶ ἐνγεγραμμένα εἰς τὸ σῶμα· ἀλλὰ πάντα συμπτῶσι καὶ ὑποταγῇ μὲν

χοῖται εἰς τὸ σῶζεσθαι ὅλον [*Proprium nostrum corpus consideremus: caput sine pedibus nihil est, sic etiam nihil sunt pedes sine capite: minima vero corporis nostri membra universo corpori sunt necessaria, et utilia, omniaque inter se consentiunt, et in salutem totius uni alicui subiecta sunt imperio*]. Παῖξιν dixit Paulus per μετανομίαν [*transnominationem*] functionem, quod ministerium dixit Menenius indicata iam oratione. Sumus unum corpus in Christo, id est, per Christum, qui corporis istius compactor fuit. Tertullianus Apologetica: *Corpus sumus de conscientia religionis et disciplinae unitate et spei federe*. Καθ' ἑς, id est, *singuli*, qua de voce diximus ad Marcum 14: 19. Construitur hic cum plurali κατὰ σύνθεσιν [*per constructionem res non voces spectantem*]. Dicit autem ἀλλήλων μέλη et hic et Eph. 4: 25. Sicut Latine dicimus, *Cives meus, municeps meus*, de iis qui nobiscum eiusdem sunt civitatis aut municipii.

6. Ἔχοντες δὲ χαρίσματα κατὰ τὴν χάριν τὴν δοθεῖσαν ἡμῖν διάφορα] *Dona [autem habentes] varia pro ea liberalitate, quam in nos Deus exercuit*. Id enim dixit hic διδόναι χάριν [*dare gratiam*].

Ἐῖτε προφητείαν, sive prophetiam] Subaudiendum in singulis membris, μὴ ὑπερφορεῖν ἀλλὰ φορεῖν εἰς τὸ σωφορεῖν [*non altum, sed sobrie supere*]: *contineant se intra limites singuli*. Donum prophetiae olim rarum, frequens in Ecclesia Christiana, Act. 13: 1, 15: 32, 1 Cor. 12: 28, 29, 14: 29, 37, 38, Eph. 3: 5, 4: 11. De Apostolis, quorum primus gradus, nihil dixit, quod illi admonitionis non egerent.

Κατὰ τὴν ἀναλογίαν τῆς πίστεως, secundum rationem fidei] Id est, *pro prophetia*, aut maiore, qualem Moses habuit, aut minore, qualem Prophetæ alii, quam Deus ipsi pro modo fidei elargiri voluit. Hac mensura contentus sit, nec egrediatur sibi revelata.

7. Ἐῖτε διακονίαν, ἐν τῇ διακονίᾳ, sive ministerium, in ministrando] Supple σωφορεῖν. Hoc est munus δῆμι, de quo multa Maimonides tomo III. Vide Act. 6.

Ἐῖτε ὁ διδάσκων, ἐν τῇ διδασκαλίᾳ, sive qui docet, ἐν doctrinᾷ] Ἐῖτε ὁ διδάσκων supple sit. At Manuscriptus εῖτε διδασκαλίαν [*sive doctrinam*], supple ἔχει [*habet*].
Οἱ

Οἱ διδάσκαλοι [*Doctores*], proximus a Prophetis gradus, Act. 13: 1, 1 Cor. 12: 28, 29, Eph. 4: 11. Erant illi qui multis Ecclesiis erant impositi ad instruendos eos qui Ecclesiis singulis praeerant, qualis Titus in Creta, Seniores Episcopi in Africa, alibi Metropolitae. His respondebant in Iudaismo *מַלְכֵי טוֹבָה* [*Excellentes sapientia*] sive *מַגִּידֵי* [*Magistri*] a Synedrio facti. Habes Doctores nominatos Canone nono Concilii Caesarangustani primi.

8. *Εἴτε ὁ παρακαλῶν, ἐν τῇ παρακλήσει, qui exhortatur, in exhortando*] Hic significatur Presbyter *κοπιῶν ἐν λόγῳ* [*laborans in verbo*] 1 Tim. 5: 17, id est, Episcopus, cui respondebat in Iudaismo *הַגָּבִיט הַגָּדוֹל* [*Sapiens magnus*], sive *רַבִּי* [*Praepositus*], aut *הַקָּדוֹן שֶׁנֶּאֱמָר* [*Princeps Synagogae*]. Vide ad Matth. 9: 18, Hebr. 13: 7, et in Epistola Clementis.

Ὁ μεταδίδους, ἐν ἀπλότητι, qui largitur, in liberalitate] Divitem intelligit. Est quidem opulencia bonum temporale, sed cum in usus pauperum confertur, fit spirituale. *Μεταδιδόναι* est *alios participes suorum bonorum facere*, Luc. 3: 11, supra 1: 11, Eph. 4: 28, 1 Thess. 2: 8. Habes id verbum et in Interpretibus, Iob. 31: 17, Prov. 11: 26. *Ἀπλότης* [*simplicitas*] fallacitati opponi solet, quia dolosi sunt duplices, alii intus, alii extra: sed interdum pro *liberalitate* ponitur, ut 2 Cor. 8: 2, 9: 13. Non prae se ferunt minus se habere quam habeant: non sunt detrectatores opis propriae.

Ὁ προϊστάμενος, ἐν σπουδῇ, qui praesest, in cura] *Προϊστάμενοι* hic et 1 Thess. 5: 12, qui et *προεστώτες* 1 Tim. 5: 17, sunt *οἱ πρεσβύτεροι* [*Presbyteri*] *πῶντες* [*Pastores*] sive *πῆν* [*Seniores*], de quibus Tertullianus, *Praesident probati quique Seniores*. Horum erat diligenter attendere ad singulorum mores, monere titubantes, lapsos censura corrigere, praescribere poenitentiae tempus et modum, interdum et relaxare. Haec *cura*, *σπουδὴ* dicebatur.

Ὁ ἐλεῶν, ἐν ἡλαρότητι, qui miseretur, in hilaritate] *Ἐλεοῦντας* hic vocat qui aegrotis aderant, quos posterior aetas *parabolanos* vocavit, L. quia inter caetera, L. *Parabolani*, C. Theodosiano de Episcopis. Et L. *Parabo-*
la-

lani, C, Iustina. titulo eodem. *Ἰλαρότης* hoc loco *promptitudinem animi* significat, quomodo et *Ἰλαρός δότης* [*hilaris dator*] dicitur 2 Cor. 9: 7. Itaque πρὶ Prov. 18: 22 et 19: 12 *Ἰλαρόν* et *Ἰλαρότης* vertitur Interpretibus LXX; at aliis εὐδουλία [*beneplacitum*]: Esai. 60: 10 ἡλός [*miseratio*].

9. *Ἡ ἀγάπη ἀνυπόκριτος, dilectio sine simulatione*] Supple ἔγω [*sit*]; sicut in sequentibus subauditur ἔξε [*sitis*]. Sicut Levitae inter se fratres erant, Lev. 21: 6, Deut. 18: 7, sic et vos. Vocem ἀνυπόκριτος habes et Sap. 5: 18, 18: 16 et Iac. 3: 17. Tribuitur *dilectioni* non hic tantum, sed et 2 Cor. 6: 6, 1 Petr. 1: 22, *fidei* 1 Tim. 1: 5, 2 Tim. 1: 5.

Ἀποσυγόντες τὸ πονηρὸν, κολλώμενοι τῷ ἀγαθῷ, odientes malum, adhaerentes bono] Nempe sicut Levitae olim Mosi ac deinde Phineae adhaeserant, ardenti odio idololatriae, Exod. 32: 26, Num. 25: 11, Deut. 33: 9.

10. *Τῇ φιλαδελφίᾳ εἰς ἀλλήλους φιλόσοργοι, charitate fraternitatis invicem diligentes*] Utuntur hac voce φιλόσοργου Aristoteles, Xenophon, Cicero etiam ad Atticum. Hinc adverbium φιλοσόργως habes 2 Macc. 9: 21. Significat *vehementem amandi affectum*.

Τῇ τιμῇ ἀλλήλους προηγούμενοι, honore alios vobis praepo- nentes] Idem sensus Phil. 2: 3. Levitae minores cedebant maioribus, vos ultro cuius concedite. Sit hoc inter vos certamen. Προηγέσθαι hic est *sibi praepo- nere, potiorē ducere, ἡγεῖσθαι ὑπεράχοντας* [*arbitrari superiores*] dicto ad Philippenses loco.

11. *Τῇ σπουδῇ μὴ ὀκνηροί, studio nōn pigri*] Levitae erant succincti, Ezech. 44: 18, quomodo Propertius dixit succinctos popas: nam poparum Romae ea erat functio, quae Levitarum Hierosolymis. Id signum sedulitatis, quam in omni bono opere praestare debent Christiani.

Τῷ πνεύματι ζέοντες, Spiritu ferventes] Sicut igne ollae Levitarum, Mich. 3: 3, 1 Sam. 2: 13 et sequentibus; Ezech. 24: 4.

Τῷ Κυρίῳ δουλεύοντες, Domino servientes] Quod etiam de Levitis dicitur, Num. 1: 50, 8: 15, Deut. 10: 8; 1 Sam. 2: 18; Ezech. 45: 4, 5.

12. *Τῇ ἐλπίδι χαίροντες, spe gaudentes*] Non spe deci-

marum similiumque obventionum, sed spe vitae aeternae. Ita spiritualiter impletur in Christianis, quod de Levitis dictum fuerat; *Deus portio ipsorum*, Num. 18: 20.

Τῇ θλίψει ὑπομένοντες, in calamitate patientes] Sicut Levitarum munus fuerat ferre tabernaculum, ita vos Ecclesiae causa quidvis sustinete.

Τῇ προσευχῇ προσκαρτεροῦντες, in oratione assidui] Erat et hoc Levitarum proprium, Neh. 9: 5, 11: 17.

13. *Ταῖς χρείαις τῶν ἁγίων κοινοῦντες. Τὴν φιλοξενίαν διώκοντες. Necessitatibus sanctorum opitulantes. Hospitalitatem sectantes*] Quidam codices habuere *μνηστικῶς* [memoriis] et sane Levitarum et hoc erat celebrare memoriam virorum magnorum, de qua re ad Sirachiden diximus: sed hoc receptius praefero. Levitae cum pauperibus et peregrinis de tertiis decimis epulabantur: at Paulus mysticos Levitas hortatur, ut ipsi de sup. pauperes et peregrinos excipiant. *Διώκειν* hic est *sectari*, ut supra 9: 30. In commate sequente, *insectari*, ut Matth. 5: 10, 11, ubi dicta vide,

14. *Εὐλογεῖτε τοὺς διώκοντάς ὑμᾶς; εὐλογεῖτε καὶ μὴ καταραῖσθε. Benedicite insectantibus vos, benedicite, ne maledicite*] Sicut in veteri Lege Dei *εὐλογίας* pronuntiabant Levitae, Deut. 10: 8, 27: 12, ἀρῶν [dirus] vero alii. Vide Matth. 5: 44.

15. *Χαίρειν μετὰ χαιρούντων, καὶ κλαίειν μετὰ κλαίνοντων. Gaudere cum gaudentibus, et flere cum flentibus*] Allusum ad duas templi portas, quarum una erat sponsorum, altera lugentium: utrisque convenientia dicebant Levitae.

16. *Τὸ αὐτὸ εἰς ἀλλήλους φρονοῦντες*] Id est, *Concordes inter vos estote*. Id enim τὸ αὐτὸ φρονοῦν 2 Cor. 13: 11, Phil. 2: 2. Et εἰς ἀλλήλους, *inter vos*, ut infra 14: 19, 1 Thess. 3: 12, sicut ἐν ἀλλήλοις Marc. 9: 50, Ioh. 13: 35, infra 15: 5.

Μὴ καὶ ὑψηλὰ φρονοῦντες, non alta sapientes] Repetit quod supra dixerat 11: 21 et supra 3.

Ἀλλὰ τοῖς ταπεινοῖς συναπαγόμενοι] *Modestissimorum exempla sectantes*. Nam qui ductat dicitur *συναπάγειν* Exod. 14: 6, qui ductantem sequitur *συναπάγεσθαι* Gal. 2: 13, 2 Petr. 3: 17. Levitae etiam pauperrimo cuique de plebe in oblationibus servire debebant et perflugium praebere miseris.

Μὴ

Μὴ γίνεσθε φρόνιμοι παρ' ἑαυτοῖς, nolite esse prudentes apud vosmetipsos] Repetitur ex supra dicto 11: 25, ubi notata vide. Nolite esse quales eruditi apud Iudaeos plerique e Levitis, qui caeteros per contemptum vocabant *populum terrae*.

17. *Μηδενὶ κακὸν ἀγτί κακοῦ ἀποδιδόντες, nulli malum pro malo reddentes*] Non licet vobis quod Levitis illis licebat, sine iudicio occidere idololatrias: vobis id Christus non permisit. Illis licebat *oculum poscere pro oculo, dentem pro dente*: vobis id non licet.

Προνοοῦμενοι καλὰ ἐνώπιον πάντων ἀνθρώπων, providentes bona coram omnibus hominibus] Manuscriptus habet, *ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ καὶ ἐνώπιον πάντων ἀνθρώπων* [*coram Deo et coram omnibus hominibus*], quomodo idem monitum habes 2 Cor. 8: 21. Hoc quoque ad exemplum Levitarum, qui in templo Dei, inspectante omni populo, mandata faciebant. Locutio ipsa desumpta est ex Prov. 3: 4, *προνοοῦ καλὰ* [*provide bona*] ubi in Hebraeo *לָו*, quod *diligenter procurare* significat.

18. *Εἰ δυνατόν, τὸ ἐξ ὑμῶν, μετὰ πάντων ἀνθρώπων εἰρηνεύοντες, si fieri potest, quod ex vobis est, cum omnibus hominibus pacem habentes*] Etiam cum idololatriis, secundum Christi Spiritum, Luc. 9: 56. Hoc vult dicere, *Omnia amici este, si fieri potest: si non potest utrinque, certe ex vestra parte amici este*. *Εἰρηνεύειν* respondet vocibus Hebraicis *נָח*, *נָחַ* et *נָחַ* quae significant *tranquille et amice cum aliquo vivere*.

19. *Μὴ ἑαυτοὺς ἐκδικοῦντες, ἀγαπητοί, non vosmetipsos defendentes, charissimi*] Id est, *ulciscentes*, ut sequentia ostendunt: quomodo et Syrus acceperit et Graeci interpretes, nec aliud voluit Latinus cum dixit *defendentes*. Nam Christiani eam vocem in *ulciscendi* sensu sumebant, ut diximus in Annotatis ad lib. I. cap. 3 § 3 de Iurē Belli ac Pacis.

Ἀλλὰ δότε τόπον ὀργῇ, sed date locum irae] Id est: *Nē occupate poenam quam eis infliget Deus per se aut per ministrum suum, de quo paulo post acturus est*. Relinquitē tempus Deo. Sic *Diabolo locum dare* dicitur, qui ei aditum ad se aperit, Eph. 4: 27.

Γέγραπται γάρ, Ἐμοὶ ἐκδίκησις, ἐγὼ ἀνταποδώσω, scriptum

tum est enim: *Mihi vindicta, ego retribuam*] Ἐγὼ hic valet, ad me pertinet. In Hebraeo, כִּי עָלַי עֲוֹן יִי, *mihi ultio et retributio in tempore*. LXX verterunt, Ἐν ἡμέρᾳ ἐκδίκησεως ἀνταποδώσω [*Die vindictae retribuam*]. Domini est punire servos, non conservorum. Sed Deus hoc ius in Lege veteri in certis casibus etiam singulis tribuit, ut in vindice sanguinis. At in Evangelio, ubi nihil dandum affectibus, poena est aut Dei, aut Legis publicae, quae et ipsa affectibus caret.

20. Ἐὰν οὖν πεινᾷ ὁ ἐχθρὸς σου, ψάμμιζε αὐτόν· ἐὰν διψᾷ, πότιζε αὐτόν, *si itaque esurit inimicus tuus, ciba illum: si sitit, potum da illi*] Duobus notissimis exemplis omnia beneficiorum genera indicantur, ut Matth. 25: 35. Ψάμμιζεν frequens apud LXX pro ἔδωκε, ἔπεισε, ἔσωσε. Habet idem 1 Cor. 13: 3 ac Sap. 16: 20, Sir. 16: 3. Sic et ποτίζω ponitur pro ἔπεισε, ἔπεισε, ἔσωσε. Sant autem haec verba et sequentia desumpta ex Prov. 25: 21, 22. Et ibi quidem consilia sunt, in Evangelio praecepta. Tertullianus contra Scapulam: *Ita enim disciplina iubemur diligere inimicos quoque et orare pro eis qui nos persequuntur, ut haec sit perfecta et propria bonitas nostra, non communis. Amicos enim diligere omnium est: inimicos autem, solum Christianorum.*

Τούτο γὰρ ποιεῖν, ἄνδρανας ἄνδρας ὁμοειδούς ἐπὶ τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ, *hoc enim faciens, carbones ignis congerens super caput ipsius*] Apparet ex Proverbiorum loco de poena Divina agi, quae per ignis similitudinem passim exprimi solet. Sensus est: Si alter illa tanta tua patientia ac beneficentia ad meliorem mentem revocari non potest, gravis ei impendet poena. Dicimur facere, cui rei occasionem praebemus, ut Luc. 16: 9. Tertullianus libro de Patientia: *Plus improbum illum caedis, sustinendo. Ab eo enim vapulabit, cuius gratia sustines.*

21. Μὴ νικῶ ὑπὸ τοῦ κακοῦ, *ne vincaris a malo*] Vincitur a malo, id est, ab actione mala, qui malos imitatur. Gelon Syracusarum Princeps apud Herodotum VII Sparta Legato respondit cordate: Ὁ ξείνε Σπαρτιῆτα, ὁπλῆδες κατιόντα ἀνθρώπων φιλεῖ ἐπανάγειν τὸν θυμόν· σὺ μὲν τοι ἀποδεξάμενος ὑβρίσματα ἐν τῷ λόγῳ, οὐ με πείσεις δοχίμωνα ἐν τῇ ἀμοιβῇ γενέσθαι [*Solent convitia, hospes Spar-*

ta-

tane, bilem movere ei quid laeditur: at tu tametsi contumeliosa oratione usus, nunquam me adduces ut secus respondeam quam me deceat].

'*Ἀλλὰ νικά ἐν τῷ ἀγαθῷ τὸ κακόν, sed vince bono malo*'] Vincitur malum ferendo: contra quam in Graecorum Romanorumque publicis certaminibus. Seneca de Beneficiis VII. 30: *Ut corporum, ita animorum molliter vitia tractanda sunt; aaepe quod explicavit mora, pertinacia trahentis abruptum est.* Et capite sequenti: *Vincit malos pertinax bonitas, nec quisquam tam duri infestique adversus diligenda animi est, ut etiam vi tractus bonos non amet.* Est totum hoc caput Isocraticum, Adeo densa habet ἰσώκελα [paria] et ἀντίθετα [opposita].

CAPUT XIII

Πᾶσα ψυχὴ ἑξουσίαις ὑπερεχούσαις ὑποτασσέσθω, quivis imperiis sublimioribus subditus sit] Absoluto usu Legis ritualis et ad mores pertinentis, venit ad illam partem quae ad imperium publicum societatemque civilem pertinet: ostenditque in hac parte Mosis Leges non aboleri a Christianis, ut qui, in Iudaea si viverent, illis Legibus parendum haberent, sed aequari cum aliarum gentium Legibus Deo non repugnantibus. Nec obstare quod Mosis Lex a Deo esset lata, cum et quae extra Iudaeam sunt imperia eorumque auctoritas a Deo haberet originem. Simul praecidit difficultatem multorum in Iudaea, qui ideo quod dictum sit Dent. 17: 15, *Regem legendum a fratribus*, id est, popularibus, inferebant externis nullam deberi obedientiam, tacite innuens illam Legem valuisse, cum sui iuris esset populus Hebraicus: postquam vero Dei iudicio sub Romanorum imperium devenerat, illis quoque non minus quam Regi Iudaeo aut Iudaeorum Synedrio, parendum, sicut Nabuchodonosori pareri praecepit Ieremias, sicut Prophetæ Chaldaeis et Persis paruerunt. Erat autem haec admonitio eo magis necessaria, quod supra a Lege Mosis liberos dixerat Christianos, unde incautus aliquis inferre potuerat, neque Legem Mosis politicam Hebraeis neque alias Leges civiles Chris-

tianis ullam iniicere parendi necessitatem: quod contra se habere ostendit ex imperiorum origine et usu. *Πᾶσα ψυχὴ* etiam Prophetæ et Episcopi: nam et Prophetæ et Summi Sacerdotes Veteris Federis sub Regum ac Synedrii potestate fuerant. *Ἐξουσία* respondet Hebraeo *מלכות* et Chaldaeo *מלוכה*, per quæ significatur *imperium*. Additur autem *ὑπερέχουσαι*, ut intelligantur Principes Regesque et quocunque alio nomine sunt Tutores status publici, ut Seneca loquitur de Clementia libro IV, quorum constituta potestate, simul constituta potestas est eorum qui sub illis regunt populos, nimirum pro mandata ipsis parte, ut hoc explicat Petrus 1 Ep. 2: 13, 14, ubi similiter est *βασιλεῖ ὡς ὑπερέχοντι* [*Regi tanquam prae excellenti*]. *ῥποτασσέσθω*, id est, pareat in omnibus quæ contra Deum non sunt. Est enim Niphal pro Hithpahal: quod in verbo *τάσσεσθαι* et inde compositis frequentissimum esse, alibi ostendimus. Si Dei praecepta servantibus ob hoc ipsum malum inferatur, non resistent, sed patienter id sustineant.

Ὅδ γάρ ἐστιν ἐξουσία εἰ μὴ ὑπὸ Θεοῦ· αἱ δὲ οὖσαι ἐξουσίαι ὑπὸ τοῦ Θεοῦ τεταγμέναι εἰσι, non est enim imperium nisi a Deo: quæ autem sunt a Deo constituta sunt] Imperia omnia post vocationem Gentium Deus regit ac mutat, non communi tantum illa providentia per quam multa relinquit naturali ordini, sed sapientia attemperata subditorum utilitatibus, aut, si ita meruerint, poenis. Fecit hoc et olim Deus aliquoties, Prov. 28: 2, Ps. 75: 6, 7, Dan. 2: 21, 37. At Christus hoc universaliter a Christianis credi et pro certo haberi voluit, Ioh. 19: 11. Quem sequens hoc loco Paulus, *nullum ait imperium nunc contingere nisi Deo auctoritatem et suam dante*, sicut Rex dat Praesidibus: quod ut rectius intelligatur, ait *omnia imperia, quæ sunt*, id est, quamdiu manent ac durant, *a Deo constitui*, id est, auctoritatem suam accipere, non minus quam si Reges illi per Prophetas uncti essent; ut quidam Syriae Reges. In Clementis Constitutionibus habemus: *Τὸν βασιλέα φοβηθήσῃ, εἰδὼς ὅτι τοῦ Κυρίου ἐστιν ἡ χειροτονία* [*Regem time, sciens Domini esse electionem*]. Irenæus V. 24: *Cuius enim iussu homines nascuntur, huius iussu et Reges constituuntur*,

ap.

apti illis quæ illis temporibus ab ipse regnantur. Tertullianus in Apologetico: Nos iudicium Dei suspicimus in Imperatoribus qui gentibus illos praecepit. Idem ad Scapulam: Christianus nullius hostis est, nedum Imperatoris, quem sciens a Deo suo constitui, necesse est ut et ipsum diligat et revereatur et honoret et saluum velit.

2. Ὡς ὁ ἀντιτασσόμενος τῇ ἐξουσίᾳ, τῇ τοῦ Θεοῦ διατάγῃ ἀνθίστην, itaque qui resistit imperio, Dei constitutioni resistit] Ἀντιτάσσεσθαι hoc est, per vim se opponere, sicut Deus impiis se opponit, Prov. 3: 34, Iac. 4: 6, 1 Petr. 5: 5. Syrus hic posuit qui contra insurgit: non male. Respicit enim Apostolus factum Iudae Gaulonitae et sectatorum eius, quorum exempla brevi contra expressum Christi interdictum secuturi erant Iudaeorum multi non minus infelicitate, quam in Romano imperio Galba, Otho, Vitellius. Et nota Dei edictum hic dici, Ne quis Regibus vim opponat. Est enim hic διαταγή quod Esdr. 7: 10, Hebr. 11: 23 διάταγμα, et διάταξις Ps. 119: 91, quomodo et Romani Imperatores constitutiones suas Graece appellabant. Ἀντιτασσόμενος rursum passivum sono, sensu reciproco.

Οἱ δὲ ἀνθίστηντες ἑαυτοῖς κρῖμα λήψονται, qui autem resistunt, ipsi sibi damnationem acquirunt] Non minus quam apud Iudaeos qui Synedrio se opponebant, Deut. 17: 12, aut Regi, 1 Reg. 2: 43, aut Parenti, Deut. 21: 18. Qui id facit, dicitur πτωχὸς πτωχῷ, ἀπειθὴς καὶ ἐρεθιστὴς [protervus et contumax], quod idem valet quantum ἀντιτασσόμενος. Κρῖμα λήψονται, poenam ferent. Sic Matth. 23: 14. Solent enim verba de rebus bonis ad malas transferri, ut 2 Cor. 11: 24.

3. Οἱ γὰρ ἀρχόντες οὐκ εἰσὶ φόβος τῶν ἀγαθῶν ἔργων, ἀλλὰ τῶν κακῶν, nam Principes non sunt timor boni operis, sed mali] Post argumentum ab origine, alterum addit ab usu, cuius causa constituta sunt imperia, nempe ut improbitate repressa tutius vivant boni. Hoc autem plenissime praestant boni Reges, mali quoque aliquatenus, vel sui causa. Et quanquam interdum aliquid vitii intervenit, nunquam tamen non satius est esse Principes, quam non esse. Nam ut recte Tacitus: Vitia erunt donec homines, sed neque haec continua, et meliorum in-

terventu pensantur. Et: Quomodo sterilitatem aut imbre et caetera naturae mala, ita luxus vel avaritia dominantium toleranda. Vide quae de hac re fuse disseruimus de Iure Belli ac Pacis I. 3. 4, et in Annotationis ad eum locum: unde et ea quae apud Paulum sequuntur, explica. Agrippa in oratione ad Iudaeos, quae est apud Iosephum Belli Iudaici II. 28, ait nullos a Romanis magistratibus missos ut bonis noceant. Cicero II de Legibus: Leges improbos supplicio afficiunt, et defendunt ac tuentur bonos. In Manuscripto legitur: Οὐκ εἰσι φόβος τῷ ἀγαθῷ ἔργῳ, ἀλλὰ τῷ κακῷ. [Non sunt timor bono operi, sed malo]. Recte, dum noris μετωνομίαν [transnominatorem] esse effecti pro causa; nam opus ponitur pro operante.

Θέλεις δὲ μὴ φοβεῖσθαι τὴν ἔξουσίαν; τὸ ἀγαθὸν ποιεῖ. [Vis autem non timere imperium? bonum fac] Ostendit idem se significare cum dicit ἔξουσίαν, et cum dicit ἀρχοντας.

Kal ἔξεις ἔπαινον ἐξ αὐτῆς, et habebis laudem ab illo] Dicent, Bonus vir Caius Seius, tantum quod Christianus, ut est apud Tertullianum. Cum haec scriberet Paulus, non saeviebatur Romae in Christianos. Etiam Iudaei Romam redierant. Philo hunc sensum sic exprimit: Τιμωρίαι δ' ἐπ' ἀδίκους, ὥς ἐπὶ δικαίοις τιμαὶ βεβαιούσθωναι [Casterum iniquis poena firma ac rata sit., sicut iustis honor et praemium], libro de Iudice.

4. Θεοῦ γὰρ διάκονός ἐστὶ σοι εἰς τὸ ἀγαθόν, Dei enim minister est tibi in bonum] Idem vult quod Seneca Epistola LXXIII: Errare mihi videntur qui putant Philosophiae fideliter deditos contumaces esse ac refractarios et contemptores Magistratum ac Regum, eorumve per quos publica administrantur. E contrario enim nulli adversus illos gratiores sunt, nec immerito: nullis enim plus praestant quam quibus frui tranquillo otio licet. Itaque hi quibus ad propositum bene vivendi aditum confert securitas publica, necesse est ut auctorem huius boni, ut parentem colant. Ac sicut hac in re Magistratus multum sapientibus prosunt, ita et sapientes, praecipue Christiani, plurimum Magistratibus. Nam multos corrigendo, et meliores reddendo etiam quam Leges humanae prae-

ciunt, detrahunt illis magnam severitatis materiam, efficiuntque ut placidius imperent. Tractat hoc pulchre Apologetico II Iustinus, et Chrysostomus aliquoties.

Ἐὰν δὲ τὸ κακὸν ποιῇς, *si autem malum feceris*] Contra Leges societatis civilis.

Φοβοῦ, *time*] Si non aliud, formido poenae te absterreat. Loquitur enim homini cuivis.

Οὐ γὰρ εἰκὴ τὴν μάχαιραν φορεῖ, *non enim sine causa gladium gerit*] Οὐ γὰρ εἰκὴ est λιτότης [*extenuatio*], pro, *gravi de causa gladium gerit*. In Thalmudicis frequens illud est de Rege Hebraeo, *Rex qui portat gladium*. Id recte aptat ad Reges omnes: par enim nunc omnium ius. Et Romani Imperatores pugionem gerebant, quod ius vitae necisque civium interpretatur Tacitus Histor. III, Licet illis interficere, quod aliis non licet. Irenaeus V. 24: *Et propter hoc et ipsi Magistratus indumentum iustitiae Leges habentes, quaecunque iuste et legitime fecerint, de his non interrogabuntur, neque poenas dabunt*.

Θεοῦ γὰρ διάκονός ἐστιν, ἔκδικος εἰς ὀργὴν τῷ τὸ κακὸν πράσσοντι, *Dei enim minister est, poenae vindex ei qui malum agit*] Εἰς ὀργὴν dictum est μετωνυμικῶς [*per transnominationem*], pro *in poenam*. Philo dicto libro de Iudice, de nocente: *Δεδρακὼς οὐκ ἔλθει (πόθεν), ἀλλ' ὀργῆς ἄξια* [*Quandoquidem non miserationem (absit), sed iram meretur*].

5. Διὸ ἀνάγκη ὑποτάσσεσθαι, *ideo parere necesse*] Sophocles:

Ἄρχοντές εἰσιν· ὥσθ' ὑπεικτέον· τί μή;

[*Principes sunt; obsequendum; quippe ni?*]

Οὐ μόνον διὰ τὴν ὀργὴν, *non solum propter poenam*] Non solo poenae metu quam Leges minantur.

Ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν συνείδησιν, *sed etiam propter conscientiam*] Quia Christus id praecepit Matth. 22: 21.

6. Διὰ τοῦτο γὰρ καὶ φόρους τελεῖτε, *ideo enim et tributa praestatis*] Non tantum metu commissi, sed etiam quia Christus ita voluit, Matthaei dicto iam loco. Iustinus Martyr Apologetico II: *Φόρους δὲ καὶ εἰσφορὰς τοῖς ὑμῶν τεταγμένοις πανταχοῦ πρὸ πάντων περὶ ἡμᾶς φέρειν, ὡς ἐδιδάχθημεν παρ' αὐτοῦ* [*Vestigalia sane et tributa exactoribus vestris ubique vel ante alios perdimus*]:

ut illa nos docuit]. Tatianus: Προστάττει φόρους τέλει δ βασιλεύς; ἔτοιμος παρέχειν [Rex tributa imperat? praestitum qui pendam], Tertullianus Apologetico: Caetera vectigalia gratias Christianis agent ex fide pendentibus qui alieno fraudando abstinemus.

Λειτουργοὶ γὰρ Θεοῦ εἰσι, ministri enim Dei sunt] Quod bis dixerat διακόνους, nunc dixit λειτουργούς. Ita pro Hebraeum modo λειτουργός vertitur, modo διάκονος.

Εἰς αὐτὸ τοῦτο προσκαρτεροῦντες] ὧρῃ, id est, assidui in hoc ipsum, nempe ut Dei iure malos puniant ad innocentium tutelam. Qui homini serviunt, mercede opus habent: illi Deo serviunt in re magna utilique, etiam Ecclesiae.

7. Ἀπόδοτε οὖν πᾶσι τὰς ὀφειλάς, reddite ergo omnibus debita] Non Regibus tantum, sed et Praesidibus, Procuratoribus, Publicanis, ministris Regum. Τὰς ὀφειλάς, id est, τὰ ὀφειλόμενα, ut Matth. 18: 32. In Glossario, ὀφειλή, debitum.

Τῷ τὸν φόρον, τὸν φόρον, τῷ τὸ τέλος, τὸ τέλος, cui tributum, tributum, cui vectigal, vectigal] Τῷ, id est, ᾧ [cui], supple, ὀφείλεται [debetur] ex priore. Sicut Poetae, ita et Apostoli saepe articulos commutant. Itaque sicut hic articulus praepositivus, vice articuli subiunctivi, ita subiunctivus vice praepositivi infra 14: 2, 5. Φόρος et τέλος sic differunt, quomodo Latinis tributa et vectigalia. Vectigalia pro mercibus dantur: tributa pro solo aut capite. Quidam φόρους vocant εἰσφοράς [collationes], ut et Iustinus verbis modo adductis. Sed satis diximus de his vocibus ad 1 Macc. 10: 33. Φόρους et εἰσφοράς distinguit et Iosephus belli Iudaici II. 1. Φόρος respondet Hebraeo סד.

Τῷ τὸν φόρον, τὸν φόρον, τῷ τὴν τιμήν, τὴν τιμήν, cui timorem, timorem, cui honorem, honorem] Φόρου nomine intelligit sollicitam cautionem ne quid admittamus quod eos possit offendere: τιμῆς nomine omnia reverentiae signa.

8. Μηδενὶ μηδὲν ὀφείλετε, εἰ μὴ τὸ ἀγαπᾶν ἀλλήλους, nemini quicquam debeatis, nisi ut vos invicem diligatis] Occasione vocis ὀφειλάς transit a Legis Politicae parte ad eam quae mores instruit, ostenditque ea praecepta, sicut an-

ante Moſem fuerant, ſic et nunc manere, ſed cum ſupplementis quae ſe digna Chriſtus adiecit. Eſt autem argute dictum, caetera debita ſolvuntur nec manent: dilectionis debitum ſemper et ſolvitur et manet.

‘Ο γὰρ ἀγαπῶν τὸν ἕτερον, *qui enim diligit proximum*] Id eſt, hominem quemvis, eiſdem Dei imagine ornatam, iisdem ortum primis parentibus.

Νόμον πεπλήρωκε, *Legem implevit*] Is adiecit quod Legi Moſis deest, מלך; nam qui Moſis tantum praecepta exſequitur, ei adhuc aliquid deest, Matth. 19: 20.

9. Τὸ γὰρ· Οὐ μοιχεύσεις· Οὐ φονεύσεις. *Nam illud: Non adulterabis, Non occides*] Recitat praecepta eo ordine quo LXX in ſuo Hebraeo textu ea legerunt in Exodo, ut oſtendimus in fuſiore noſtra ad Decalogum expoſitione.

Οὐ κλέψεις· Οὐ ψευδομαρτυρήσεις· Οὐκ ἐπιθυμήσεις. *Non furaberis: Non falſum testimonium dices: Non concupisces*] Οὐκ ἐπιθυμήσεις hic valet, non ages ut aliena praetextu quodam favorabili ad te attrahas. Nihil facies in fraudem Legis. Vide ſupra 7 et ibi dicta.

Καὶ εἴ τις ἕτερά ἐντολή, et ſi quod aliud mandatum] Nempe eiſdem naturae, id exigens quod alter debemus alteri, puta honorare parentes, et alia quae ſunt in Lege, ſed extra Decalogum.

Ἐν τούτῳ τῷ λόγῳ ἀνακεφαλαιοῦνται] *Summatim* [hoc verbo] comprehenditur, כלל. Sic Aquila in principio Geneſeos וְכָל vertit κεφαλαίῳ, id eſt, *ſimul*, ut exponit ad Genesi Philoponus. Sic dicunt Hebraei: וְכָל שֶׁנֶּשְׂבַח וְכָל לֵב וְכָל נַפְשׁוֹ כָּל הַיּוֹם כָּל הַיּוֹם, *Lex tota in hoc ἀνακεφαλαιοῦται, Dilige Deum toto corde et tota anima atque ſubſtantia*. Et hoc praeceptum Dei amandi, et alterum amandi proximi, dicuntur Hebraeis, ut alii notarunt, כלל גָּדוֹל, id eſt, *ſummae magnae*. Graeci auctores ἀνακεφαλαιοῦσιν vocant quod Latini *causae coniectionem*. Auguſtinus: *In quibus causa ſummatim repetitur, quam vocant ἀνακεφαλαιοῦσιν*. Ἐν τούτῳ τῷ λόγῳ, id eſt, in hoc praecepto: nam ſic Hebraei וְכָל eximie aſſurpant.

Ἐν τῷ ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου ὡς ἑαυτόν, in hoc: *Diliges proximum tuum ſicut te ipſum*] In hoc praecepto non
Le-

Legis, sed Christi, Matth. 19: 19. Iubet quidem et Lex *diligi proximum*, Lev. 19: 18, sed *proximi* nomine Lex intelligebat eum qui eidem Legi subiectus esset, ut ostendimus ad Matth. 5: 43. Neque vero ea formula comprehendebat eos, a quibus laesus graviter esset aliquis, quod facit Evangelica, Matth. 5: 44. *Proximus* ante Legem homo quivis, Gen. 11: 3. Sic et in Evangelio, quod non omni populo, sed omnibus datum est, Luc. 10: 33. Comprehendantur igitur illa Legis praecepta in isto Christi praecepto, ut pars in toto, multas etiam alias partes habente.

10. Ἡ ἀγάπη τοῦ πλησίον κακὸν οὐ κατεργάζεται, *dilectio proximi mali nihil facit*] Puto veriore esse lectionem quorundam Codicum quam sequuntur veteres Interpretes Graeci, τῷ πλησίον. *Dilectio*, id est, is qui alterum diligit, *alteri nihil facit mali*. Si nihil mali, ergo nec matrimonium eius, nec vitam violabit, nec res surripiet.

Πλήρωμα οὖν νόμου ἡ ἀγάπη, *plenitudo ergo Legis est dilectio*] Plus enim continet quam Lex. Est everriculum omnis iniuriae.

11. Καὶ τοῦτο] Hoc καὶ τοῦτο [*et hoc*] valet praesertim, et refertur ad id quod longe praecesserat, *dilectionis nos semper esse debitores*.

Εἰδότες τὸν καιρὸν] *Considerantes quale iam sit tempus*.

Ὅτι ἄρα ἡμᾶς ἤδη ἐξ ὕπνου ἐγερθῆναι, *esse horam quae iam de somno sit expurgiscendum*] Similitudinem sumit a re bellica, ut saepe, ut 2 Cor. 10: 4, 1 Tim. 1: 18, 2 Tim. 2: 3, Eph. 6: 17, 1 Thess. 5: 8. Cicero pro L. Muraena de Duce: *Illum buccinarum cantus exsuscitat*. Horatius:

Nec excitatur classico miles truci.

Νῦν γὰρ ἐγγύτερον ἡμῶν ἡ σωτηρία, *nunc enim propior est nostra salus*] Loquitur tanquam de obsessis qui magno animo per medios hostes debent evadere.

Ἡ ὅτε ἐπιτεύσαμεν] Id est, *quam cum credere coepimus*. Verba enim talia interdum initium, interdum progressum, interdum exitum significant. Sic Exod. 5: 10, in Hebraeo et Latino, *Ex quo locutus es ad servum tuum*: in Graeco, ἀφ' οὗ ἤρξω λαλεῖν τῷ θεράποντι σου.

Sic

Sic Neh. 8: 3, *℣* [lux] dicitur pro *initio lucis*, ut explicat Kimchi in ea voce.

12. *Ἡ νύξ προέκοψεν*, *nox discessit*] Magna rerum bonarum ignorantia. *Προέκοψεν*, *cursum suum peregit*: *℣* ut hic Syrus: *transiit*, Cyprianus.

Ἡ δὲ ἡμέρα ἤγγικεν] *Pervenit ad nos dies*: affulsit lux Evangelica. Sic Lament. 4 quod prius dictum fuerat *ἡ ἡμέρα ἤγγικε*, exponitur per *ἦλθε* [venit]. Par sensus 1 Thess. 5: 4, 5, 6.

Ἀποθώμεθα οὖν τὰ ἔργα τοῦ σκοτους, *reiciamus ergo opera tenebrarum*] Quae qualia sint explicat commate sequenti:

Καὶ ἐνδυσώμεθα τὰ ὅπλα τοῦ φωτός, *et induamus arma lucis*] Id est, *φωτεινὰ* [lucida]: arma fulgentia decent milites, ut ille apud Plautum:

Curate ut splendor meo sit clypeo clarior,

Quam solis radii esse olim, cum sudum est, solent. Quae vero sint Christianae militiae arma, explicat Eph. 6: 13 et sequentibus.

13. *Ὁς ἐν ἡμέρᾳ εὐσχημόνως περιπατήσωμεν*, *sicut in die honeste ambulemus*] Qui de die procedunt, eunt composito gradu. Ovidius:

Nox et amor vinumque nihil moderabile suadent.

Tacitus historiarum IV: *Omnem pudorem nox ademerat.* Ita nos decet lucis tantae compotes omnia agere quam honestissime.

Μὴ κόμοις, *non in comensationibus*] *Κόμοι* sunt nocturnae amationes, unde *κομᾶται* [comessari]. Vide Idyllium Theocriti *Κωμαστὴν* [Comessatorem], et Sap. 14: 23, 2 Macc. 6: 4.

Καὶ μέθαις, *et ebrietatibus*] Nam et potari solet de nocte, 1 Thess. 5: 7.

Μὴ κοίταις, *non in cubilibus*] *Κοίτη* est congressus viri cum muliere, ut diximus supra 9: 10. Dixit autem pluraliter *κοίτας*, ut exprimeret *concubitus vagos*, ex quibus quae et quot sequantur mala facunde hic edisserit suo more Chrysostomus.

Καὶ ἀσελείαις, *et impudiciis*] Est *ἀσελγεια* vox Graeca satis late patens et omnia comprehendens quae lascive libidineque fiunt; sed hic ea intelligi putem quae fiunt con-

contra sexum leges. Nam et Aeschines contra Timocratem hoc sensu utitur. In Glossario ἀσέλγεια, impudicitia. Seneca de talibus: Quibus abscondendis nulla satis atra nox est, libro I de Natura cap. 16.

Μὴ ἐριδι καὶ ζήλῳ, non in contentions et ira] Μετων-
μικῶς [per transnominationem] per ἐριν hic intelligit con-
vicia, per ζήλον, id est iram, pugnas. Sic τὸν εἰς θάνατον
ἀγόντα ζήλον [iram quas ad mortem ducit] dixit Clemens
in Epistola ad Corinthios. Utrumque consequi solet
tum violentiam, tum scortationem. Epicharmus:

— Ἐκ μὲν θυσίας

Θοίνῃ, ἐκ δὲ θοίνης πόσις ἐγένετο. B. Χάριεν ὥς γέ μοι.

A. Ἐκ πόσιος δὲ κῶμος· ἐκ κῶμου δ' ἐγένετο θανάτι·

Ἐκ δὲ θανατίας δίκη γένητ'· ἐκ δίκης δὲ καταδίκη.

[— Ex sacro convivium,

Rotatio ex convivio. B. Mihi quae placet.

A. Nocturna amatio inde, quae rixam serit,

Judicium hinc: ex iudicio condemnatio.]

Idem:

Ἐκ διαβολῆς ἢ λαιδορίας· ἐκ δὲ ταύτης ἡ μάχη.

[Ex calumnia convitium, inde pugna se exserit.]

Eubulus de vini crateribus:

— — Ὁ δὲ τέταρτος οὐκ ἔτι

Ἡμέτερός ἐς' ἄλλ' ὕβριος· ὁ δὲ πέμπτος βοῆς.

Ἐκτος δὲ κῶμος· Ἰβδημος δ' ἐπακτίων.

[— — Quartus contumelias est,

Nec ultra postea: quintus vociferantium:

Sextus nequitiae; eugillarum septimus.]

Mnesitheus de vino:

Τοῖς μὲν μέτριον πίνουσι καὶ κεκραμένον

Εὐδυνάμειν φέροι· ἀν' δ' ὑπερβάλλει, ὕβρις.

[His qui bene temperatum, nec nimium bibunt,

Dat hilaritatem, ulterius, inasolentiam.]

14. Ἀλλ' ἐνδύσαθε τὸν Κύριον Ἰησοῦν Χριστόν, sed in-
duite Dominum Iesum Christum] Ait Chrysostomus etiam
suos tempore loquendi genus frequens fuisse, ὁ δεῖνα τὸν
δεῖνα ἐνεδύσατο [alter alterum induit], ad significandam
intimam quandam coniunctionem. Sic Χριστὸν ἐνεδύσατο:
[Christum induite] Gal. 3: 27. Sic et novus homo indui-
dicitur Eph. 4: 24, Col. 3: 10, et misericordia Col. 3: 12.

Chris-

Christum induere est qualitates eius imbibere. Sicut dicitur et homo indui veste et vestis ab homine, sic homo induit spiritum et spiritus hominem, Iud. 6: 34.

Καὶ τῆς σαρκὸς πρόνοιαν μὴ ποιέισθε εἰς ἐπιθυμίας] Carnis curam ne gerite. Et quia hoc generaliter dictum male poterat accipi, quasi nec valetudo curanda esset, addidit, ad cupidines, explendas scilicet, et indistincte, ut Epicurus dixit: Οὐ γὰρ ἔγωγε ἔχω τί νοήσω τ' ἀγαθόν, ἀφαιρῶν μὲν τὰς διὰ γυλῶν ἡδονάς, ἀφαιρῶν δὲ τὰς δι' ἀφροδισίων καὶ τὰς δι' ἀκροαμάτων καὶ τὰς διὰ μορφάς [Neque enim intelligere possum, ubi sit aut quid sit ullum bonum, praeter illud quod cibo aut potione et aurium delectatione et obscena voluptate et ex formis capia-tur]. Πρόνοιαν πταιῶν idem quod προνοεῖν, supra 12: 17, 1 Tim. 5: 8, ὡς.

CAPUT XIV.

Ex illo dilectionis, de quo agere coeperat, praecepto egregia Paulus consecretaria deducit, illis temporibus ac locis perquam necessaria. Iudaei multi ad Christum conversi, omni modo servare volebant et aliis servanda imponere praecepta Moysis, etiam ritualia, Act. 15. Hi vocatos ex Gentibus iusta praecepta non servantes aver-sabantur. Contra vocati e Gentibus, conscii datae per Christum libertatis, Iudaeos Iudaice viventes a sua communione volebant excludere, 11: 18, 21. Unde sequen-tum erat schisma, et mire in ipsis initis obstiturum Evangelii processibus. Huic malo ut occurrat Paulus, mediam institit viam, et Iudaeos qui in Christum crediderant, moneat ita suam sequantur opinionem, ut a damnandis crimine impietatis qui aliter sentiebant, ab-stineant. Ex Gentibus vero vocatos, ne illorum quam-vis Iudaice viventium communionem defugiant, et ut imperitos spernant. Multum Apostolos exercuere duo ista hominum genera, quorum dum nunc his, nunc illis se accommodant pro tempore ac locorum ratione, utrosque vero ad mediocritatem reducunt, cognitam faciunt suam et prudentiam et bonitatem. Iustinus in colloquio cum
Try-

Tryphone temperamentum hoc Apostolicum sic exprimit: *Εἰσὶν, ἀπεκρινάμην, ὁ Τρύφων, καὶ μὴδὲ κοινωνεῖν ὁμίας ἢ ἐξίας τοιούτοις τολμῶντες· οἷς ἐγὼ οὐ συναινός εἰμι· ἀλλ' ἐὰν αὐτοὶ, διὰ τὸ ἀσθενεῖς τῆς γνώμης, καὶ τὰ ὅσα δύναται πῦν ἐκ τῶν Μάσσεως, ἀ δια τὸ σκληροκάριον τοῦ λαοῦ νοοῦμεν διατετάχθαι, μετὰ τοῦ ἐπὶ τούτων τὸν Χριστὸν ἐλπίζον καὶ τὰς αἰωνίους καὶ φύσει δικαιοπραγίας καὶ εὐσεβείας φυλάσσειν βούλωνται, καὶ αἰρῶνται συζῆν τοῖς Χριστιανοῖς καὶ πινοῖς; ὡς προεῖπον, μὴ πείθοντες αὐτοὺς μήτε δεῖν περὶ τέρνεσθαι ὁμοίως αὐτοῖς, μήτε σαββατίζειν, μήτε ἄλλα ὅσα τοιαῦτά ἐστι τηρεῖν, καὶ προσλαμβάνεσθαι καὶ κοινωνεῖν ἀπάντων, ὡς ὁμοσπλάγγνοις καὶ ἀδελφοῖς· δεῖν ἀποφαινεσθαι* [Sunt, respondi, o Trypho, quā quidem cum talibus neque consuetudinis neque hospitii communionem habere audeant: quos ego non collaudo. Sed si ipsi, propter animi imbecillitatem, etiam quaecunque nunc possunt ex Mosis constitutionibus, quae ob duritiam cordis populi sancita esse intelligimus, una cum concepta in hunc Christum spe atque perpetuis naturaue comparatis iustitiae et religionis verae actionibus, servare et cum Christianis fidelibusque vivere voluerint, ut ante dixi, modo illis non suadeamus pariter cum eis circumcidi, nec Sabbata agere, aliisque eiusmodi caeremoniis, eos recipiendos et ad communionem rerum omnium, ut fratres eorundemque viscerum homines, adhibendos esse censuimus].

1. Τὸν δὲ ἀσθενοῦντα τῇ πίσει, *infirmum autem in fide*] Ἀσθενοῦντα vel ἀσθενῇ τῇ πίσει, hic vocat qui Christianismum quidem amplexus est, sed non omnia a Christo, aut Spiritu eius revelata pernoscit, praecipuè vero mysterium illud quod septimo capite aperire coepit Paulus. Tales fuisse in Palaestina Nazaraeos notat Epiphanius. Sic Horatius, *Sum paulo infirmior*, id est, scrupulosior. Cyrillus vocem hanc bene explicat contra Iulianum VII: Ἐοδίομεν δὲ συνεῖδοτι καθαρῶ, Θεῷ τὴν δόξαν ἀνάπτοντες, ὡς ἀπάντων ἡμῶν τῶν ἰδωδύμων ἐλευθέρων τε καὶ ἀζήμιον χαρισαμένῳ τὴν χρῆσιν. Εἰ δὲ ἀσθενεῖ τις ἐν τούτοις ὑγῆ τε οὕτω καὶ εὐφωσον ἔχει τὸν νοῦν, οἶεται δὲ εἶναι τι καὶ ἰερόθута ἀληθῶς, οὕτω βεβηκότε περὶ τὸ γνήσιον εἰς πίσιν συκαθιζάμεθα ὥσπερ τιγες παιδοτρίβαι διαγυμνάζοντες τὰ με-

πάντα ἀναβιβάζοντες τε κατὰ βραχὺ πρὸς τελευταίην τοῦ
 πράγματος ἐμπειρίαν [*Munda conscientia comedimus, Deo
 gloriam tribuentes; qui nobis liberum et innoxium edu-
 llum omnium usum largitus sit. Sin quis est in hisce
 infirmior ut firmam ac validam mentem, necdum habeat;
 sed immolatiis vere esse aliquid putet, huic, qui id quod
 solidum est in fide necdum apprehenderit, quasi pseudo-
 tribae quidam assistimus, qui ita exercent adolescentu-
 los ut paulatim eos ad absolutam rei peritiam provehant*].
 Constantinus Imperator apud Eusebiam: Ἀσθενέστεροις δὲ
 ὑποκατακλίεσθαι λόγῳ συγγνώμης [*Rationi consensu in-
 firmiores se accommodare oportet*].

Προσλαμβάνεσθε] *Sociate Ecclesiae*, sicut qui hospitio
 aliquem excipiunt dicuntur eum *προσλαμβάνειν*, Act. 18: 26;
 28: 2. Ecclesia enim domui comparatur supra 11: 25.
 Sumitur haec admonitio ex iis quas de Christo dicta
 Matth. 12: 20.

Μὴ εἰς διακρίσεις διαλογισμῶν] *Non timentes vobis diu-
 dicandas ipsorum cogitationes*: nempe an legalia ut ne-
 cessaria usurpent, an ut utilia. Διακρίνειν, *diindicare*,
 Matth. 16: 3, 1 Cor. 6: 5, Iob. 9: 14, 15: 5, Eccl. 3: 18,
 2 Sam. 19: 9, Lev. 24: 12, Exod. 18: 16. Διαλογισμοί,
cogitationes, Matth. 15: 19, Marc. 7: 21, Luc. 2: 35,
 5: 22, 6: 8, 9: 46, 47, 24: 38, supra 1: 21, 1 Cor. 3: 20.

2. Ὅς μὲν πνεύει φαγεῖν πάντα] *Supple ἐξῆναι [licere]*.
*Putat [hic] licere omnibus vesci: πάντα, id est, omnia
 generis edulla.*

Ὁ δὲ ἀσθενὴς λάχανα ἐσθίει, qui autem infirmus est,
oleribus vescitur] Argumentum a maiori. Tolerandi sunt
 ii qui ab omnibus animatis abstinendum putant, quod
 quidam faciebant religione quadam, alii quod id melius
 existimarent. Religione id factum multis docet nos Aelius
 Spartianus de Imperatore Iuliano loquens: *Saepe autem
 nulla existente religione, oleribus leguminibusque con-
 tentus sine carne coenaverit. Ideo eum asperum recta
 vivendi praeceptorem vocat Sextus Aurelius Victor. Eo-
 rum qui id melius existimarent exemplum sit Sextius
 Philosophus, cuius meminit Seneca Epistola CVIII, eius-
 que exemplum se quoque aliquando secutum ait animali-
 bus abstinnisse. Dicebat ergo is Sextius, referente Ori-*

γενε, Ἐμφύγιον χοῖσις μὲν ἀδιάφορον, ἀποχὴ δὲ λογισμῶν. [*Animalium uis quidem indifferens, abstinencia uero rationi magis conueniens est*]. Quae de re exstat eruditus Porphyrii libellus. Atque ita sensisse physicis de causis Xenocratem et Polemonem notat Clemens Stromateon VII. Addit Philo, in loco quem scripsit Eusebius in fine Octavi Praeparationis: *Ὁ δὲ καὶ μέχρι τῶν οἷς λόγος ἐγκρατείας ἀπαξαρτώντων ἀπέχεται* (ἑώρα nempe) *λαχανώδη χλόη καὶ καρποῖς δένδρεων προσσημασιν ἡδίστη ἀπολαύσει χρησμένοι* [*Itaque cum ii quibus temperantia cordi est, ut omnibus (animalibus) etiamnum sibi abstinendum statuunt, oleribus arborumque pomis, obsoniorum loco, vitam maxime tolerant*]. Ubi clare explicatur quod hic dicitur *λάχανα ἐσθίειν*. Abstinentiam ab animatis Danieli et sodalibus eius tribuit Iosephus, Antiquae Historiae XII. Essenis idem tribuit Philo libro de Vita contemplativa. Vetus id fuisse apud plurimas gentes, maxime apud Aegyptiorum Sacerdotes et Cretensium et Eleusine, apud quosdam etiam Persarum Magos, ostendit Hieronymus II. contra Iovinianum. Apud Indos etiam multi id observant, et vetus id esse Indis notavit Abenesdra ad Gen. 46: 32. Imitati sunt id in Christianis multi, alii quod id melius putarent, alii scrupulosa opinione. Clemens Paedag. II: *Ματθαῖος μὲν οὖν ὁ Ἀπόστολος στερμάτων καὶ ἀκροθερίων καὶ λαγάνων ἄνεν κρεῶν μετελάμβανεν* [*Matthaeus itaque Apostolus seminibus, baccis et oleribus abque carnibus utebatur*]. Augustinus lib. XX cap. 20 ad Faustum, Iacobum ait fratrem Domini seminibus et oleribus usum, non carne nec vino. Canon Apostolicus distinguit inter eos qui per exercitationem abstinebant, et eos qui exsecrabantur res a Deo conditas. Sic enim habet Canon L: *Εἴ τις ἐπίσκοπος ἢ πρεσβύτερος ἢ διάκονος, ἢ ὅλος τοῦ καταλόγου τοῦ ἱερατικοῦ, γάμου καὶ κρεῶν καὶ οἴνου οὐ δι' ἀσκησιν ἀλλὰ διὰ βδελυρίαν ἀπέχεται, ἐπιλαθόμενος ὅτι πάντα κατὰ λίαν, καὶ ὅτι ἄρσεν καὶ θῆλυ ἐποίησεν ὁ Θεός τὸν ἄνθρωπον, ἀλλὰ βλασφημῶν διαβάλλει τὴν δημιουργίαν, ἢ διορθοῦσθω ἢ καθαιρεῖσθω καὶ τῆς ἐκκλησίας ἀποβαλλέσθω ὡσαύτως καὶ λαϊκός* [*Si quis Episcopus aut Presbyter aut Diaconus, aut quivis omnino de sacerdotali consortio, nuptiis et carnibus et vino abstinuerit,*

non

non propterea quo mense ad cultum pietatis reddatur ex-
ercitationis, sed propter abominationem, oblitus quod om-
nia pulchra valde, et quod masculum et feminam Deus
creavit hominem, sed de creatione indigne sentit tamque
voluntariatur: aut corrigitor, aut deponitor et ex Eccle-
sia reiektor: similiter et Laicum]. Ideo Tatianum et
alios ab Ecclesia reiectos discimus, quod tanquam dogma
necessarium introducerent ut nuptiarum ita ἐμψύχων ἀπο-
χῆν [animalium abstinentioniam]. Meminit Irenaeus. I. 30
et 31. Duo ista genera abstinentium bene et Origenes
distingnit contra Celsum IV: "Ὅρα δὲ καὶ τὴν διαφοράν
τοῦ αἰτίου τῆς καὶ ἐμψύχων ἀποχῆς τῶν ἀπὸ τοῦ Πυθαγόρου
καὶ τῶν ἐν ἡμῖν ἀσκητῶν. Ἐκεῖνοι μὲν γὰρ διὰ τὸν περὶ
ψυχῆς μετεσσωματομένης μῶτον ἐμψύχων ἀπέχονται,

— Καὶ τινες φίλον νῦν αἰτίας

Σφάξι ἐπευχόμενος μέγα νήπιον.

Ἡμεῖς δὲ καὶ τὸ τριῶντο πράττομεν, ποιοῦμεν αὐτὸ, ἐπεὶ ὑπο-
πιᾶσθαι τὸ σῶμα καὶ δουλαγωγοῦμεν, καὶ βουλόμεθα νεκροῦν
τὰ μέλη τὰ ἐπὶ τῆς γῆς, πορνείαν, ἀκαθαρσίαν, ἀσέλγειαν,
πάθος, ἐπιθυμίαν κακῆν, καὶ πάντα γε πράττομεν, ἵνα τὰς
πράξεις τοῦ σώματος θανατώσωμεν [Hic considerandum dis-
crimen quid Pythagoricon, quid nostros in virtutum stan-
dia se exercentes ad abstinentioniam ab animatis morsus:
illi abstinent propter fabulam de migratione animae in
varia corpora,

— Atque aliquis sua pignora cara

Mactabit faciens stultissima vota.

Nos autem quanquam idem facimus, eo facimus quo cor-
pus nostrum contundamus et servum faciamus; membra
denique haec terrena, scortationem, impuritatem, lasciv-
iam, affectus, cupiditates pravas occidere conamur om-
niamque tentamus, quo actiones corporis extinguamus].
Et Zenaras ad dictum canonem Apostolicum licite absti-
nere aliquos ait διὰ ἐγκράτειαν, οὐ βδελυττομένους [per
temperantiam, non abominantes]. Quicum convenit An-
cyranus Canon XIV: Τοὺς ἐν κλήρῳ πρεσβυτέρους ἢ διακό-
νους ὄντας, καὶ ἀπεχόμενους κρεῶν, εἶδεῖν ἐφαπτεσθαι, καὶ
οὕτως, εἰ βούλονται, κρατεῖν ἑαυτῶν· εἰ δὲ βδελύττονται, οἷς
μηδὲ τὰ μετὰ κρεῶν βαλλόμενα λάχανα ἐσθίειν, καὶ μὴ ἐπιεί-
κοιεν τῷ κανόνι, πεπαῦσθαι αὐτοὺς τῆς τάξεως [Presbyte-

vos diaconosve, qui in clero sunt et carne abstinent, placuit; eam degustare, atque ita deinde, si velint, abstinere: sin usque eo aversentur, ut nec eo clere quod cum carne coctum sit, vesti velint, nec Canoni cedant, placuit eos ordine moveri]. Tertullianus II de Cultu feminarum: Numquid non aliqui ipsam Dei creaturam sibi interdiciunt, abstinentes vino et animalibus esculentis, quorum fructus nulli periculo aut sollicitudini adiacent, sed humilitatem animas suas in vicibus quoque castigatione Deo immolant? Prudentius hymno *Καθημερινῶν* [Quotidianorum] tertio:

Absit enim procul illa fumes;

Caedibus ut pecudum libeat

Sanguineas lacerare dapes.

Sint fera gentibus indomitis.

Prandia de neco quadrupedum:

Nos olaris coma, nos siliqua

Fota legumine multimodo

Paverit innocuis epulis.

Eusebius Hist. IV. 3: Ἀλκιβιάδου γάρ τις ἐξ αὐτῶν (ex Christianis) πάνυ αὐχμηρῶς βιοῦντος, καὶ μηδενὸς ὄλων τὸ πρότερον μεταλαμβάνοντος, ἀλλ' ἢ ἄρτον μόνον καὶ ὕδατι χρῆμα, πειρωμένου τε καὶ ἐν εἰρκῇ εὖτω διαίειν, Ἀτταλῇ, μετὰ τὸν πρῶτον ἀγῶνα δὲ ἐν τῷ ἀμφιθεάτρῳ ἦνυσεν, ἀπεκαλύφθη, ὅτι μὴ καλῶς ποιοίῃ ὁ Ἀλκιβιάδης, μὴ χροῖστος τοῖς κτίσμασι τοῦ Θεοῦ καὶ ἄλλοις τύπον σκανδάλου ὑπολαμβάνοντος· πεισθεὶς δὲ Ἀλκιβιάδης πάντων ἀνέστην μετελάμβανει καὶ ᾠχερίζεται τῷ Θεῷ [Cum enim quidam ex eis (Christianis) Alcibiades nomine squallide admodum viveret, neque initio ulla alia re praeterquam aqua et pane vesceretur, itaque et in carcere agere conaretur, Attalo, post primam eam in Amphitheatro pugnam, patefactum est, non recte facere Alcibiadem, qui nec rebus a Deo oratis uteretur, et aliis suo exemplo offendiculo esset. Persuasit porro Alcibiadi, ut promiscue dehinc omnibus uteretur et Deo grates ageret]. Habes eandem historiam in Martyrologio Adonis ad IV. Nonas Junii, ubi haec verba: Nihil cibi volens accipere, sed tantum sale et pane cum aqua utebatur. Laudat Chrysostomus, in II ad Cor. 9, τὸν ὀσπερίοις ὀνυγμένον ἀρπαῖσθαι [eum qui le-

gu-

guminibus potest esse contentus]. Fuit ipsius temporibus Olympias, Diaconissa Ecclesiae Constantinopolitanae, quae ab omnibus animatis abstinebat, teste Palladio. Et in Actione II Synodi Octavae fit mentio eorum qui carnibus nullis vescebantur. Poterant ergo tolerari inter Christianos, non modo qui exercitamenti causa, verum etiam qui ex opinione aut veteri more animatis abstinebant, dum ne eo procederent confidentiae, ut alios aliter viuentes abominarentur.

3. *Ὁ ἐσθίων, qui edit*] Nempe carnes ex animalibus.

Τὸν μὴ ἐσθίοντα, non edentem] Abstinentem ab animatis, et ob id oleribus contentum.

Μὴ ἐξουθενεῖτω, ne spernat] Tanquam rudem atque imperitum. De verbo *ἐξουθενεῖν* vide quae diximus ad Marc. 8: 31, 9: 12.

Καὶ ὁ μὴ ἐσθίων, et qui non edit] Pythagorae sectator aliquis.

Τὸν ἐσθίοντα, edentem] Promiscuo victu utentem.

Μὴ κρινεῖτω] Ne damnet, id est, pro deplorato habeat.

Ὁ γὰρ Θεὸς αὐτὸν προσελάβετο, Deus enim illum assumpsit] Deus Gentes vocavit sine ulla ciborum lege.

4. *Σὺ τίς εἰ ὁ κρίνων ἀλλότριαν εἰσέτην, tu quis es qui iudicas alienum servum*] Nempe ubi Domini legem habes nullam, quis tu es, aut Iudaei aut Pythagorista, qui id iuris tibi vindicare audeas?

Τῷ ἰδίῳ πνεύματι ἵσται ἢ κρίνει, Domino suo stat aut cadit] Id est, Domini iudicio aut pro se aut contra se sententiam feret. *Stare* dicitur qui in causa victor est, ut Ps. 1: 4. *Cadere causa* dicuntur et Latinis qui iudicium contra se referunt.

Σταθήσεται δέ, stabit autem] Est bene ominantis.

Δυνατὸς γὰρ ἐστὶν ὁ Θεὸς ῥῆσαι αὐτὸν, potens est enim Deus stabilire illum] *Δυνατὸς* hic sumitur ut supra 11: 23. Scrupulosa ista opinio Deum non impediet quominus eum sententia sua servet, si caetera Christiane vixerit. In Manuscripto est, *δυνατεῖ γὰρ* [potest enim], ut 2 Cor. 13: 3.

5. *Ὁς μὲν κρίνει ἡμέραν παρ' ἡμέραν, nam alius aestimat diem prae die*] Cum de cibis egisset, venit ad alterum genus ritualium, circa dies festos et non festos ex Lege. *Κρίνει, aestimat*, ut 1 Cor. 2: 2. Sic κρίνω παλε-

μίας, pro hostibus habeo, apud Demosthenem. Ἡμέραν παρ' ἡμέραν, diem prae die, quomodo παρὰ sumitur a Graecis Interpretibus Ps. 45: 8. Sic et supra habuimus 1: 25. Praefert Sabbata, Pascha, Pentecosten, σκηνοπηγίαν [festum Tabernaculorum], Interlunij diebus aliis, Sic solebant Hebraei dicere de nocte Paschali, Quantum praestat haec nox aliis noctibus?

Ὅς δὲ κρίνει πᾶσαν ἡμέραν, alius autem aestimat omnem diem] Id est, quemvis diem pariter sanctum habet, serviens Deo ab interlunio ad interlunium, & sabbata ad sabbatum, secundum vaticinium Esaiæ 66: 23.

Ἐκαστος ἐν τῷ ἰδίῳ νοῦ πληροφροεῖσθω] Manuscriptus, Ἐκαστος τῷ ἰδίῳ νοῦ πληροφροεῖσθω. Hebraei dicunt עוּל בְּלִבּוֹ מִלְּפָנָיו, id est, fruatur quisque sua sententiis. Sic Eccl. 8: 11, Ἐπληροφορήθη καρδία υἱῶν τοῦ ἀνθρώπου ἐν ἀνταῖς τοῦ ποῦναι τὸ πονεῖν, In malis perpetrandis sibi placuit [hominum animus]. Ponitur enim πληροφροεῖσθαι etiam pro πληροῦσθαι. Sic πληροφροημένος ἀγάπης [charitate repletus] in Clementis epistola. Seneca hic idem qui in isto Sophocles:

Ὅτω δὲ μὴ τὰδ' ἐγὼ ἐν γνώμῃ φίλα,

Κείνος τ' ἐκείνα σεργέτω, κἀγὼ τάδε.

[Si cuius animo non placent sententiae mei,

Meos mihi relinquit, ipse adamat suos.]

Et Eveni:

Καὶ πρὸς μὲν τούτους ἀρετὴ λόγος εἰς ὁ παλαιός,

Σοὶ μὲν ταῦτα δεκαῶντ' ἔστιν, ἐμοὶ δὲ τάδε.

[His ego censuram vetus hoc debere reponi,

Illa tibi placeant, dum magis ista mihi.]

6. Ὁ φρονῶν τὴν ἡμέραν, Κυρίῳ φρονεῖ, qui attendit ad diem, Domine attendit] Φρονεῖς cum accusativo significat in his scriptis speram alicui rei dare, ut vidimus supra 8: 5, 12: 16. Κυρίῳ, id est, in honorem Dei. Observat dies festos pio animo, quod hoc in Iudaea Deo placere existimet.

Καὶ ὁ μὴ φρονῶν τὴν ἡμέραν, Κυρίῳ οὐ φρονεῖ, et qui non attendit ad diem, Domino non attendit] Et ille qui dies omnes pariter Deo dedicat, nihil aliud in hoc quam Dei honorem respicit.

Καὶ ὁ ἐσθίων, et qui edat] Quasvis carnes scilicet.

Κυ-

Κυρίῳ ἑδίδται, Domino edit] Hunc quoque vescendi actum Deo consecrat.

Εὐχαριστεῖ γὰρ τῷ Θεῷ, gratias enim agit Deo] Deo pro datis gratias agit, ut mos erat Iudaeorum et Christianorum. De hac more diximus Matth. 14: 19, 15: 36, 26: 26.

Καὶ ὁ μὴ ἐδίδται, Κυρίῳ οὐκ ἑδίδται, et qui non edit, Domino non edit] Abstinet quod id tutius existimet, et eo ostendit se Dei reverentem esse.

Καὶ εὐχαριστεῖ τῷ Θεῷ, et gratias agit Deo] Pro ipsa illa qua utitur temperantia.

7. *Οὐδεὶς γὰρ ἡμῶν, nemo enim nostrum]* Nostrum, qui Christiani sumus.

Ἐαυτῷ ζῇ, καὶ αὐτεὶς ἑαυτῷ ἀποθνήσκει. Ἐάν τε γὰρ ζῶμεν, τῷ Κυρίῳ ζῶμεν, εἰς τε ἀποθνήσκωμεν, τῷ Κυρίῳ ἀποθνήσκωμεν. Sibi vivit, et nemo sibi moritur. Sive enim vivimus, Domino vivimus; sive morimur, Domina morimur] Id est, Christo qui nos suos fecit, et vitam, et vitae omnia, et ipsam mortem consecrare debemus et parati sumus. Nonne hoc tantum est ut propter haec levicula diasimulari debeant?

8. *Ἐάν τε οὖν ζῶμεν, εἰς τε ἀποθνήσκωμεν, τοῦ Κυρίου ἐσμέν, sive ergo vivimus, sive morimur, Domini sumus]* Vide Eph. 1: 21. Servorum nihil est proprium. Omnia sunt Domini. Nos servi Christi sumus, empti summa pretio, ipsius sanguine. Hoc est quod sequitur.

9. *Ἔς τοῦτο γὰρ Χριστὸς καὶ ἀπέθανε καὶ ἀνέστη καὶ ἀνέζησεν, ἵνα καὶ νεκρῶν καὶ ζώντων κυριεύσῃ, ad hoc enim Christus et mortuus est et resurrexit et revixit, ut et in mortuos et in vivos dominetur]* Debetur ei hoc dominium ex Patris decreto, qui ideo enim mori sivit ut suscitareret, suscitavit ut vitam ei coelestem daret, coniunctam cum regia potestate in Ecclesiam et pro Ecclesia. In Manuscripto tantum est *ἀπέθανε καὶ ἔζησε*. Et sic videtur legisse Latinus et Theophylactus.

10. *Σὺ δὲ τί ποιεῖς τὸν ἀδελφόν σου, tu autem quid iudicas fratrem tuum]* Tu, Christiane, Legis ritus observans, cur pro impio habeas alterum non minus quam tu praecepta Christi implentem?

Ἡ καὶ σὺ τί ἐξουθενεῖς τὸν ἀδελφόν σου, aut tu quid

aspernis fratrem tuum] Tu, Christiane, liberum te a ritibus credens, cur alterum Christiane viventem aspernaris tanquam imperitum, quod ius illud a Christo datum nondum satis intelligat? De verbo *ἐξουθενῶν* vide supra.

Πάντες γὰρ παραστήσεμεθα τῷ βήματι τοῦ Χριστοῦ, omnes enim adstabimus ad Christi tribunal] Quid occupas illius officium? Illius est de occultis iudicare. Solus novit quantum cognitionis quisque acceperit, quantum ab eo pro talenti sui modo exigi debeat. Tribunal Christo ut iudici attribuitur et 2 Cor. 5: 10, et stare solent quorum causa tractatur. Solent autem res Divinae ad humanarum modum explicari.

11. *Γέγραπται γὰρ, scriptum est enim*] Esai. 45: 23.

Ζῶ ἐγὼ, λέγει Κύριος, vivo ego, dicit Dominus] In Hebraeo et Graeco Esaiæ, *κατ' ἐμαντοῦ ὁμνῶν* [per ipsum ipsum]. Hoc autem Dei iuramentum aliis locis exprimi solet per verba, *Vivo ego*, ut Esai. 49: 18, Ezech. 17: 16, 19, 18: 3, 20: 3, Soph. 2: 9. Deus loquitur ad Esaiam; sed et honor qui Christo habetur, ad Patrem ut auctorem redit.

Ὅτι ἐμοὶ κάμψει πᾶν γόνυ, quoniam mihi flectet omne genu] Sic et LXX dicto Esaiæ loco, et intelligitur *κάμψει ἑαυτὸ, se flectet*, quomodo sumitur Hebraeum *נָכַן*.

Ἐπουρανίων καὶ ἐπιγείων καὶ καταχθονίων, coelestium et terrestrium et inferorum] Haec huc non pertinent, neque habentur in libris melioribus, neque Syrus id legit, neque Arabs, neque Origenes, neque Chrysostomus, neque Oecumenius. Irrepsit huc in quibusdam libris ex loco Phil. 2: 10.

Καὶ πᾶσα γλῶσσα ἐκμολογήσεται τῷ Θεῷ, et omnis lingua confitebitur Deo] In Hebraeo et Graeco, *ὁμείται πᾶσα γλῶσσα τὸν Θεόν* [iurabit omnis lingua Deum]: sed sensus recte expressus est. Nam ut ad Esaiæ locum diximus, cultus omnis Dei per speciem unam, id est, per iuramentum exprimi solet, ut Esai. 19: 18. Recte igitur Paulus, figuram illam evolvens, pro specia genus reddidit.

12. *Ἄρα οὖν ἕκαστος ἡμῶν περὶ ἑαυτοῦ λόγον δώσει τῷ Θεῷ, itaque unusquisque nostrum pro se rationem reddet Deo*] An responderit mensurae cognitionis quam accepit.

Δω-

ἰσῶσαι pro ἀποδώσει, quomodo Luc. 16: 2 ἀπόδος τὸν λόγον, et Hebr. 13: 17 ὡς λόγον ἀποδίδοντες, et 1 Petr. 4: 5 ἀποδώσουσι λόγον. Sic et Dan. 6: 2.

13. Μηκέτι οὖν ἀλλήλους κρίνωμεν, *ne ergo amplius nos invicem iudicemus*] Periculosum enim id in rebus dubiis, quia quale de alio iudicium tuleris, tale de te feretur, Matth. 7: 2, ubi dicta vide.

Ἀλλὰ τοῦτο κρίνατε μᾶλλον, *sed hoc iudicate magis*] Supple *faciendum*. Similis locutio 1 Cor. 7: 37. Est autem ἀντανάκλασις [*refractio*], κρίνωμεν et κρίνατε sensu diverso.

Τὸ μὴ τιθέναι πρόσκομμα τῷ ἀδελφῷ ἢ σκάνδαλον, *ne ponatis offendiculum fratri vel impractionem*] Id est, *ne occasionem temere detis alicui*, aut non accedendi ad Christianismum, aut ab eo recedendi: illud προσκόμματος, hoc σκανδάλου voce, quae gravior est, significatur. Vide Matth. 4: 6, 1 Cor. 8: 9, Matth. 5: 29, 13: 41, 18: 7, infra 14: 20, 21. Hoc autem faciebant et Iudaei qui Gentibus insuetis imponere volebant Legis iugum, et e Gentibus Christiani qui Iudaeos hac in re haesitantes ab Ecclesia repellebant. Occasiones omnes alienorum lapsuum vitare non possumus, sed vitandae sunt eae ad quas necessitate nulla aut utilitate impellimur.

14. Οἶδα καὶ πέπεισμαι ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, *scio et certus sum per Christum Iesum*] Id est, *per Christum*, qui mihi hoc apertius quam aliis revelavit. Vide supra 7.

Ὅτι οὐδὲν κοινὸν δι' ἑαυτοῦ, *nihil commune per se*] *Per se*, id est, natura: κοινὸν ἡμῶν. Vide quae dicta Matth. 15: 11 et Act. 10: 14. Etiam serpentibus gentes quaedam vescuntur. Supponit autem nullam esse de ea re Gentibus Legem datam, et ab Iudaeis ablatam iam ante ostenderat.

Εἰ μὴ τῷ λογιζομένῳ τι κοινὸν εἶναι, *existimanti quid commune esse, illi commune est*] Quia nihil licitum ei qui illicitum aliquid credit, dum id credit. Diximus de hoc axiomatico libro II de Iure Belli ac Pacis 23. 2. Λογιζομένῳ existimanti, ut supra 2: 3, 3: 28, 6: 11, 8: 18.

15. Εἰ δὲ διὰ βρώμα ὁ ἀδελφός σου λυπείται, *si enim propter cibum frater tuus contristatur*] Id est, Si liber-

tatem tam ita defendis ut ipsi Imperitiam exprobes. Το βρώμα ηρώ in Lege et Thalmudicis.

Οὐκ ἔτι κατὰ ἀγάπην περιπατεῖς, iam non secundum dilectionem agis] Dilectio unde totus hic sermo fuit non modo vult tolerari eos qui nondum omnia pervident, sed etiam illorum bono libertatem nostram circumcidi. Est argumentum a maiori ad minus. Fundamentum autem in loco Os. 6: 6.

Μὴ τῷ βρώματι σου ἐκτεῖναι ἀπόλλυε ὑπὲρ οὗ Χριστὸς ἀπέθανε, noli cibo tuo illum perdere, pro qua Christus mortuus est] Christus pro omnibus hominibus mortuus est, in quibus sunt et illi qui peribunt, loh. 3: 16, 1 Tim. 2: 4, 5, 6, 2 Petr. 2: 1, 3: 9, Hebr. 10: 29. Plane idem quod hic, dicitur 1 Cor. 8: 11. Qui istam libertatem non intelligit et ob id duris tractari se videt, facile eo perducitur ut de Euangelio dubitet primum, deinde et sequius existimet. Quare leniter tractanda, et si fieri potest, edocenda, non obtundenda sunt ingenia eiusmodi. Μὴ ἀπόλλυε, ἴσχυαι κτ.

16. Μὴ βλασφημείσθω οὖν ὑμῶν τὸ ἀγαθόν, ne itaque valumnientur bonum vestrum] Syrus et Latinus legerant ὑμῶν [nostrum], bene: et τὸ ἀγαθόν succincte pro τῷ ἀγαθῷ ἔργῳ [bonum opus]. Idem loquendi genus in Epistola ad Philippenses; Bonum est libertas Christiana: sed si inde schismata oriantur, male audit apud extraneos.

17. Οὐ γὰρ ἐστὶν ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ βρώσει καὶ πόσει, non est enim regnum Dei cibis et potibus] Est μετανομή [transnominatio]: Non bibendo neque edendo paraturus ad regnum coeleste, 1 Cor. 8: 8. Aliis actibus opus. Simile loquendi genus habuimus supra 8: 6.

Ἀλλὰ δικαιοσύνη, sed iustitia] Innocentia. Respiciuntur loca Esai. 54 et 62.

Καὶ εἰρήνη, et pax] Id est, pacis studium.

Καὶ χαρὰ ἐν πνεύματι ἁγίῳ, et gaudium in Spiritu Sancto] Cura exhilarandi alios per dona Spiritus Sancti, non autem eos irritandi, quod modo dixit ἡμῶν. Vide supra 1: 12.

18. Ὁ γὰρ ἐν τοῦτοις δουλεύων τῷ Χριστῷ, qui enim ita servit Christo] Per tales actus.

Εὐάρεστος τῷ Θεῷ, καὶ δόκιμος τοῖς ἀνθρώποις, placeat Deo, et probatus est hominibus] *Is et Dei favorem sibi pollicere poterit, et laudem ab hominibus piis.* Vocem *εὐάρεστον* habuimus supra 12: 1, 2. *Εὐάρεστος τῷ Θεῷ*, est *εὐπείθης* *ὑπὲρ πάντων*. *Δόκιμος* est *qui probatur*, ut infra 16: 10, 1 Cor. 11: 19, 2 Cor. 10: 18, 13: 7, 2 Tim. 2: 15, Jac. 1: 17. Proprie de *auro* aut *pecunia* dicitur, ut videre est Gen. 23: 16, 1 Reg. 10: 18, Zach. 11: 13, 1 Par. 28: 18, 29: 4, 2 Par. 9: 17.

19. *Ἄρα οὖν τὰ τῆς εὐσέβειας ἀνάγκαι, itaque quas pacis sunt sectemur]* Ut supra 17.

Καὶ τὰ τῆς οἰκοδομῆς τῆς εἰς ἀλλήλους, et quas aedificationis sunt mutuae] Fideles sunt *templum Dei*, 1 Cor. 3: 16, 17, 6: 19, 2 Cor. 6: 16. Id *templum* aedificatur bonis documentis et exemplis. Et huc mystice referenda quae apud Moysen sunt de *Tabernaculo*, et in historia Regum de *Templo*.

20. *Μὴ ἔσθω τοῦ βρώματος κατὰ τὸ ἔργον τοῦ Θεοῦ, noli propter cibum destruere opus Dei]* Persistit in coepta Templi figura. Vide Matth. 26: 61. Quod hic *καταλύειν*, id *φθείρειν* 1 Cor. 3: 17, *Ἰσθῶ* Hebraice. Id fit acerbis altercationibus, per quas veritas saepe, charitas certo amittitur.

Πάντα μὲν καθάρὰ, omnia quidem sunt munda] Nempe *βρώματα* [*alimenta*], tum suapte natura, tum Christi permixta. Idem dictum Tit. 1: 15.

Ἄλλὰ κακὸν τῷ ἀνθρώπῳ τῷ διὰ προσκόμματος ἰσθίοναι, sed malum est homini qui cum offusculo vescitur] *Διὰ* ita hic valet *μετὰ*, ut supra 2: 27, 4: 11, 2 Cor. 3: 11. *Κακὸν* subandi τὸ *βρῶμα* [*alimentum*]: res pro actione. Mala est eius actio qui per eam temere occasionem praebet alteri recedendi ab Evangelio, dum se contumeliose tractari videt.

21. *Καλὸν τὸ μὴ φαγεῖν κρέα, μηδὲ πιεῖν οἶνον, bonum est non manducare carnem, et non bibere vinum]* *Melius est*: positivum pro comparativo, ut Matth. 18: 8, 9. Idem sensus 1 Cor. 8: 13. Quidvis potius nobis sustinendum est, quam ut facto nostro non necessario fratrem in ruinam impellamus.

Μηδὲ ἐν ᾧ ὁ ἀδελφός σου προσκόπται, neque per quod fra-

frater tuus offendatur] Supple, *facere*. Et ἐν ᾧ, valet per quod, more Hebraeo.

Ἡ σκανδαλλίζεται ἡ ἀσθενεί, aut laedatur aut infirmetur] Haec absunt in Manuscripto: neque legit Syrus.

22. Σὺ πίσις ἔχεις, tu fidem habes] Πίσις hic est persuasio ea per quam quis credit licitum esse id quod facit, assensus conscientiae, ἡμῶν magistris Hebraeis. Cum interrogandi nota haec legerunt Chrysostomus et Oecumenius: recte.

Κατὰ σεαυτὸν ἔχει ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, *secum habe coram Deo]* Id est, tunc utere cum alium non habes testem quem offendas.

Μακάριος ὁ μὴ κρίνων ἑαυτὸν ἐν ᾧ δοκιμάζει] *Felix qui semet non damnat* (κρίνειν enim pro κατακρίνειν perferens) in ea re quam praefert, id est, quam agendam suscipit. Idem sic eloquitur Iohannes 1 Epist. 3: 21, Ἐὰν ἡ καρδία ἡμῶν μὴ κατακρινώσκη ἡμῶν, παρέξοιαν ἔχομεν πρὸς τὸν Θεόν [Si nos mens nostra non reprehenderit, fiduciam habemus ad Deum].

23. Ὁ δὲ διακρινόμενος] *Qui dubitat, qui haesitat.* Vide dictum locum de Iure Belli ac Pacis. Διακρίνειν est dubitare, ut Matth. 21: 21 et supra 4: 20. Quibus locis dicta vide.

Ἐὰν φάγῃ, κατακρίνεται, si ederit, damnatus est] A semetipso scilicet.

Ὅτι οὐκ ἐκ πίστεως, quia non ex fide] *Non cum firma persuasione licitum esse quod facit.* Optimum enim illud, *Quod dubitas, ne feceris*, apud Ciceronem, tritum et Hebraeorum proverbio.

Πᾶν δὲ ὁ οὐκ ἐκ πίστεως, ἀμαρτία ἐστίν] *Peccatum est quidquid fit conscientia non adstipulante.* Hoc monitum Iudaeos qui Christiani facti erant spectat, ne aliorum exemplo id facerent quod ipsi aut licitum non putabant, aut certe valde de eo dubitabant. Rost haec verba in Manuscripto illo quo saepe utimur, non minus quam in aliis Manuscriptis vetustissimis, sequuntur commata tria quae fine epistolae habemus. Et hoc loco illa legisse apparet Chrysostomum, Oecumenium, Theophylactum. Videtur Paulus primum hic finire voluisse epistolam, sed postea aliquanto plus, quam speraverat, nactus tem-

po-

poris, alia quaedam adiecisse. Marcionis exemplaria hic epistolam finiebant, teste Hieronymo.

CAPUT XV.

Ἡμεῖς οἱ δυνατοί, nos *firmiores*] *Δυνατοὺς* hic vocat provectiores in rerum cognitione, quibus oppositi supra ἀσθενεῖς [*infirmis*]. Sic δυνατός ἐν λόγῳ [*potens sermone*] Luc. 24: 19, Act. 7: 22.

Τὰ ἀσθενήματα τῶν ἀδυνάτων βαρύνειν, *imbecillitates infirmorum sublevare*] Similitudo ducta ab itinerum sociis, quorum validiores qui sunt, minus validos parte sarcinarum levant. *Onus allevant*, dicit Cicero. Ἀλλήλων βάρεν βαρύνειν [*alterum alterius onera portare*] hic Apostolus Gal. 6: 2. Videtur autem argumentum duci ex Lege Exod. 23: 5, hoc modo, *Si sublevandum est iumentum inimici, quanto magis homo amicus?* Sensus est, alacriter ferre nos debere aliorum hallucinationes.

Καὶ μὴ ἑαυτοῖς ἀρέσκουσιν, et non nobis placere] Ἀρέσκουσιν hoc loco, ut. et 1 Cor. 10: 33, est rem gratam facere, quomodo et Xenophon dixit γέλοιον ἀρέσκουσιν [*vicino placere*]: est μετωνυμία [*transnominatio*], affectus pro causa.

2. Ἐκαστος γὰρ ἑμῶν, itaque unusquisque vestrum] Manuscriptus, ἑκαστος ἡμῶν [*unusquisque nostrum*], quod cum praecedentibus melius cohaeret.

Τῷ πλησίον ἀρεσκέτω εἰς τὸ ἀγαθὸν πρὸς οἰκοδομήν, proximo suo placeat ad bonum, ad aedificationem] Non in omnibus gratificari alteri debemus, sed in iis quas ipsius homo cedunt, id est, per quas fieri melior potest. Nam post εἰς τὸ ἀγαθὸν subauditur αὐτοῦ [*eius*], ut supra 8: 28. et 13: 4, et eius interpretatio est illud πρὸς οἰκοδομήν, de quo vide supra 14: 19. Ἀρεσκέτω, id est, scire debet hoc sibi curandum.

3. Καὶ γὰρ ὁ Χριστός, etenim et Christus] Is scilicet qui nobis pro exemplari debet esse, 1 Petr. 2: 21.

Οὐχ ἑαυτῷ ἡρώσεν, non sibi placuit] Non quaesivit sibi dulcia.

Ἀλλὰ, sed] Supple fecit, ut supra 14: 23.

Κα-

Καθὼς γέγραπται· Οἱ ἐνειδισμοὶ τῶν ἐνειδικόντων σε ἐνέπιον ἐν ἐμὶ, sicut scriptum est, Contrecta tuorum conviciatorum in me ceciderunt] Verba sunt Davidis qui figura Christi, Psalmo, (iuxta Hebr.) 69: 10. Vide Matth. 27: 39—42. Omnia haec sustinuit Christus Dei ac hominum causa.

4. *Ὅσα γὰρ προεγράφη, εἰς τὴν ἡμετέραν διδασκαλίαν προεγράφη, quaecunque enim ante scripta sunt, ad nostram doctrinam scripta sunt*] Occurrit tacitae obiectioni, *Ad Davidem ista pertinent. Sit ita: at constat inter Iudaeos omnes istas res figuras esse rerum Christi.* Vide 1 Cor. 10: 6. *Προεγράφη, ante scriptum, et προεγραψα, ante scripsi.* Eph. 3: 3, sicut προσηγορεύμεθα, ante evicimus, supra 3: 9. *Εἰς τὴν ἡμετέραν διδασκαλίαν, idem hic quod πρὸς νουθεσίαν ἡμῶν [ad admonitionem nostram]* dicto loco 1 Cor. 10: 11.

Ἰνα διὰ τῆς ὑπομονῆς καὶ διὰ τῆς παρακλήσεως τῶν γραφῶν θν' ἐλπίδα ἔχωμεν. Ut inter mala quae ferimus, et inter solatia quae nobis praestant Sacra Scriptura, spem perpetuo retineamus. Vide supra 5: 3, 4, 8: 25.

5. *Ὅ δὲ Θεὸς τῆς ὑπομονῆς καὶ τῆς παρακλήσεως, Deus autem patientiae et solatii*] Θεὸς τῆς ὑπομονῆς est is quem tolerantia Christiana respicit, sicut infra 13; ὁ Θεὸς τῆς ἐλπίδος [*Deus spei*]: Θεὸς τῆς παρακλήσεως, is a quo solatia veniunt. Genitivus enim in his libris modo abiectum, modo causam effectricem denotat.

Ἡμεῖς ὑμῖν τὸ αὐτὸ φρονεῖν ἐν ἀλλήλοις, det vobis idem studere inter vos] Id est, *det vobis omnia quae ad concordiam mutuam prodesse possunt.* Vide supra 12: 18.

Κατὰ Χριστὸν Ἰησοῦν, secundum Christum Iesum] *Talem, inquam, concordiam quae pietati Christianae non obstat.* Nam Iesu Christi nomen pro praeeptis eius saepe ponitur.

6. *Ἰνα ὁμοθυμαδὸν ἐν ἑνὶ σώματι δοξάζετε τὸν Θεὸν καὶ πατέρα τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ut unanimiter honorificetis Deum et Patrem Domini nostri Iesu Christi*] Id est, Ut cum Deum laudatis eique preces funditis, faciatis id non tantum eodem verborum sono (sicut δοξολογίαι [*laudationes*] et λιτανεῖαι [*precationes*] fieri solebant) sed et animo pleno mutuae dilectionis, sine

con-

contemptū, sine odio. Habes hanc vocem *ἐνοβρυμαδίων* Act. 2: 46, ubi forma est Ecclesiae perfectissimae. Adde ad eius vocis explicationem id quod est Act. 4: 32. *Deus* eximie *Christi*, et *Deus* Eph. 1: 17 et *Pater* dicitur Eph. 1: 3, et per ipsum *noster*.

7. *Διὸ προσλαμβάνεσθε ἀλλήλους, propter quod assumite vos invicem*] Haec cum ita se habeant, id est, cum in Evangelio praecipuum sit dilectio, nolite ob res tales alii alios a fraternitate abscindere. Vide supra 12: 1.

Καθὼς καὶ ὁ Χριστὸς προσελάβετο ἡμᾶς εἰς δόξαν Θεοῦ, sicut et Christus assumpsit nos in honorem Dei] Id est, *Sicut Christus nos sibi sociavit, ut aliquando Divinae gloriae cum ipso simus participes.* Ioh. 17: 24.

8. *Λέγω δὲ Ἰησοῦν Χριστὸν διάκονον γεγενῆσθαι περιτομῆς ὑπὲρ ἀληθείας Θεοῦ, dico autem Christum Iesum ministrum fuisse circumcisionis propter veritatem Dei*] Manuscriptus λέγω γάρ. Rationem reddit praecedentium, et, quo minus ex Gentibus vocati Iudaeos praesese spernerent, egregio utitur argumento, quod *veritatem Dei*, id est, Evangelium, *Christus ipse per se non nisi circumcisi*, id est, Iudaeis circumcisis (vide supra 3: 30, 4: 9, 12) *praedicaverit.* Vide Matth. 15: 24. Christus, quanquam filius, recte *διάκονος* dicitur, quia eam personam susceperat, Matth. 20: 28, Ioh. 13: 14.

Ἔς τὸ βεβαιῶσαι τὰς ἐπαγγελίας τῶν πατέρων, ad confirmandas promissiones Patrum] Nam Hebraeis promissus erat Messias, non Gentibus, quanquam et de Gentibus vocandis vaticinia praecesserant. Genitivus *πατέρων* hic obiectum significat. Patribus enim, nempe Iudaeorum, facta erant ista promissa.

9. *Τὰ δὲ ἔθνη ὑπὲρ ἰλέους δοῦναι τὸν Θεόν, Gentes autem ob misericordiam celebrare Deum*] Subauditur et λέγω [dico] ex praecedentibus, et verbum *οφείλειν*, *debere.* Similis ἔλλειψις [defectus] supra 4: 13. Debent Gentes maximas Deo gratias pro tanto beneficio ipsis exhibito ex nulla promissi obligatione.

Καθὼς γέγραπται· διὰ τοῦτο ἐξομολογήσομαι σοὶ ἐν ἔθνεσι, Κύριε, καὶ τῷ ὀνόματί σου ψαλῶ, sicut scriptum est: Propterea celebrabo te in Gentibus, Domine, et nomen tuum cantabo] Sunt ista verba LXX ex Psalmo (secundum Hebr.

Hebr.) 18: 50. Dicit David se etiam vicinis alienigenis narraturum Dei in se beneficia. Optime autem haec ad mysticam Davidem Christum aptantur.

10. *Kal pálin léγει, et iterum dicit*] Id est, alio loco, ut Matth. 4: 7. Hebraei dicerent *וְכַל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל*, verbum enim *בְּנֵי* per *πάlin* solent vertere LXX.

Εὐφράνθητε ἔθνη μετὰ τοῦ λαοῦ αὐτοῦ, laetamini Gentes cum populo eius] Dubitari non debet quin sit ex Dent. 32: 43. Nam ibi in editione LXX eadem verba exstant, et apparet eos bis legisse litteras *וְ*, nempe hoc modo; *וְכַל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְכַל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל* [*Cantate Gentes cum populo eius*].

11. *Kal pálin Aiveíte τὸν Κύριον πάντα τὰ ἔθνη, καὶ ἐπαινεσατέ αὐτὸν πάντες οἱ λαοί, et iterum, Laudate Dominum omnes Gentes, et celebrate eum omnes populi*] Ex Ps. 107: 1 iuxta Hebraicam editionem: verba hic eadem quae apud LXX, nisi quod ibi omittitur copula quae et in Hebraeo non est, sed subauditur.

12. *Kal pálin Ἡσαίας λέγει· Ἔσαι ἡ ῥίζα τοῦ Ἰσραὴλ, καὶ ὁ ἀνιστέμενος ἄρχειν ἔθνων· ἐπ' αὐτῷ ἔθνη ἐλπιοῦσι, et rursus Esaias ait: Erit radix Iesse; et qui exsurget ad regendas Gentes: in hunc Gentes sperabunt*] Sunt haec quoque ex LXX Esai. 11: 10: ubi quod in Hebraeo est *וְכַל* in vexillum victoriae, verterunt *ἄρχειν* quia vexillum signum imperii. Locus Prophetae de Ezechiele agit, sed qui et ipse non obscura fuit Christi imago. Orietur, inquit, ex Iessae domo soboles quae erigetur Gentibus pro vexillo, nempe in id, ut Gentes ei se committant cum bona fiducia. Haec pertinent non tantum ad ostendendum Gentibus quid Deo debeant, verum etiam ad retundendam Indaeorum ferociam. Quid est? Vultis vos aegre ferre si Deus promissa praestat?

13. *Ὁ δὲ Θεὸς τῆς ἐλπίδος πληρώσαι ὑμᾶς πάσης χαρᾶς καὶ εἰρήνης ἐν τῷ πιστεύειν, Deus autem spei impleat vos omni gaudio et pace in credendo*] *Ὁ Θεὸς τῆς ἐλπίδος* est is Deus quem spes nostra respicit, ut diximus supra 5. Ille Deus nos impleat non rixis et iurgiis, sed tranquillitate (id enim *χαρὰν* vocat) et concordia, ita tamen ut communem fidem retineatis: neque enim Deus pacem probat cum detrimento fidei in Christum.

Εἰς τὸ περισσεύειν ἡμᾶς ἐν τῇ ἐλπίδι, ἐν δυνάμει πνεύμα-

μα-

ματος ὑμῶν] *Ut ex illa tranquillitate et concordia spes vestra in Deum crescat, op̄e Spiritus Sancti, qui non amat contentiosos. Vide Gal. 5: 22, Eph. 4: 3. Περισεύειν μω, foecundari.*

14. Πέπεισμαι δέ, ἀδελφοί μου, καὶ αὐτὸς ἐγὼ περὶ ὑμῶν, *certus sum autem, Fratres mei, et ego ipse de vobis*] Solet Apostolus monita sua emollire quasi ex superabundanti adhibita, ut eo magis suos ad officium excitet. Simile loquendi genus 2 Tim. 1: 5 et in Epistola ad Hebr. 6: 9. Et verum erat quod dicit, sed in parte eorum quibus scribit.

Ὅτι καὶ αὐτοὶ μετοὶ ἐξε ἀγαθωσύνης, *vos et sponte plenos esse dilectione*] Spero vos sponte vestra sine meo monitu abstenturos a condemnationibus et contemptu.

Πεπληρωμένοι πάσης γνώσεως, *repletos omni scientia*] Satis intelligentes esse vos plerosque libertatis Christianae.

Δυνάμενοι καὶ ἄλλους νοουθετεῖν, *ita ut possitis et alios monere*] Alios, id est imperitiores, instituire de ista libertate.

15. Τολμηρότερον δὲ ἔγραψα ὑμῖν, ἀδελφοί, ἀπὸ μέρους, *audacius autem scripsi vobis, Fratres, ex parte*] Id est, paulo liberius, ut hic accipit Syrus: nam ἀπὸ μέρους et ἐκ μέρους diminuit aliquid de eo quod dicitur, ut infra 24, 1 Cor. 13: 9, 12, 2 Cor. 1: 14, 2: 5.

Ὡς ἐπαναμνησέων ὑμᾶς διὰ τὴν χάριν τὴν δοθεῖσάν μοι ἐπὶ τοῦ Θεοῦ, *tanquam in memoriam vobis reducens propter gratiam quae data est mihi a Deo*] Quasi dicat σπεύδοντα κατ' αὐτὸν ὀτρύνω [*festinantem hortor et ipsum*]: et necessitatem officii excusat: nam per χάριν intelligit μετωνυμικῶς [*per transnominationem*] ipsum Apostolatam, ut supra 12: 6. Ἐπαναμνησέων τῶν.

16. Εἰς τὸ εἶναι με λειτουργὸν Ἰησοῦ Χριστοῦ εἰς τὰ ἔθνη] *Esse pro conspici. Ut factis probem me ministrum esse Christi ad Gentes missum. Vide supra 11: 13.*

Ἱερουργοῦντα τὸ εὐαγγέλιον τοῦ Θεοῦ, *sacrum Dei Evangelium administrans*] *Dum obo sacerdotium non Leviticum, sed Christianum ex vaticinio Esaiæ 66: 21.*

Ἴνα γένηται ἡ προσφορὰ τῶν ἐθνῶν ἐμπρόσδεκτος, *ut fiat oblatio Gentium accepta*] Non pecudes Deo offerens, sed homines multos per me ad Deum conversos. Persistit

in similitudine victimae, ideo dicit *ἐνπρόσδεκτος*, quod idem cum *εὐάρεστος*, quod supra habuimus 12: 1; 2, ubi dicta vide. Vocem *ἐνπρόσδεκτον* habes et infra 31, 2 Cor. 6: 2, 8: 12, 1 Petr. 2: 5; Luc. 4: 19. *Δεκτός* respondet Hebraeo *קָדוֹשׁ*.

Ἁγιασμένη ἐν πνεύματι ἁγίῳ, consecrata Spiritu Sancto] Non sale, ut Leviticæ victimae, sed ipso *Spiritu Sancto*. Vide quae dicta Marc. 9: 49.

17. *Ἐχω οὖν καύχησιν ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ τὰ πρὸς τὸν Θεόν*] Sensus est: Cum tam multos ad fidem adduxerim, habeo quod laeter in rebus Dei, non quasi per me ista effecerim, sed per Iesum Christum. *Καυχᾶσθαι* modo inniti, modo laetari ob rem aliquam. *Ἦν* interdum *καυχᾶσθαι* vertitur, alibi *ἀγαλλιᾶν* [exultare]. Sic *ἦν* per utrumque vertitur, nec minus *ᾔν* et *ἦν*.

18. *Οὐ γὰρ τοιμήσω λαλεῖν*] *Vix audeam eloqui*. Est honesta προθεράπεια περιαντολογίας [praeparatio praedicationis de se ipso], quales multas adhibet Paulus, ut 2 Cor. 12: 1 et sequentibus.

Τί ὧν οὐ κατειργάσατο Χριστὸς δι' ἐμοῦ εἰς ὑπακοήν ἔθνων, quid per me non fecerit Christus ad Gentium obedientiam] *Quid non fecerit*, id est, quam multa et magna fecerit, ad *Gentium obedientiam*, nempe efficiendam.

Καὶ λόγῳ καὶ ἔργῳ, et verbo et re] Vide Act. 7: 22.

19. *Ἐν δυνάμει σημείων καὶ τεράτων, signorum et prodigiorum vi*] Solent haec saepe coniungi, ut Matth. 24: 24; Ioh. 4: 48, Act. 2: 43, 4: 30, 5: 12, 7: 36, 14: 3, 2 Cor. 12: 12. Talia erant Daemonum eiection, morborum omnis generis sanatio, mortuorum resuscitatio.

Ἐν δυνάμει πνεύματος Θεοῦ, vi Spiritus Dei] In Manuscripto *ἐν δυνάμει πνεύματος ἁγίου*, quomodo citat Athanasius. Hoc ad illas revelationes, de quibus agitur 2 Cor. 12, et linguarum dona pertinet. Haec erant Paulinae *ἱερουργίας* [functionis sacrae] signa, multo magnificentiora quam cidaris et poderes et tintinnabula.

Ὡςτ' ἐμὲ ἀπὸ Ἱερουσαλὴμ, ita ut ab Hierosolymis] Tangitur illa historia quae est Act. 9: 26.

Καὶ κύκλῳ] Hoc *κύκλῳ* hic adverbialiter ponitur, pro *circum*, ut Iob. 6: 3, Gen. 23: 17, 35: 3, 41: 48, Exod. 7: 24 et alibi saepe. Sic et Matth. 3: 34, 6: 6, 36, Luc.

g: 12. Intelligit Phoenicem, Syriae alia, et Arabiam, Act. 9: 20, 12: 25, 13: 1, Gal. 1: 17.

Μέχρι τοῦ Ἰλλυρικοῦ, usque ad Illyricum] Recte; nam Macedonia quam peragravit Paulus, Dalmatiam attingit, quae pars Illyrici, et ipsa mare Illyricum. In eo tractu est Apollonia nominata Act. 17: 1. Vide Ptolemaeum.

Πεπληρωμέναι τὸ εὐαγγέλιον τοῦ Χριστοῦ] Id est, implese munus praedicandi Evangelii. Est μετωνυμία [transnominatio]. Sic πληρώσαντες τὴν διακονίαν [impleto ministerio] dicitur Act. 12: 25, εἰς τὸ ἔργον ὃ ἐπλήρωσαν [in opus quod compleverant] Act. 14: 26, et πληρῶσαι τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ [ut impleam verbum Dei] Col. 1: 25.

20. Οὕτω δὲ φιλοτιμούμενον εὐαγγελίζεσθαι, sic autem annuntiāre Evangelium studui] Φιλοτιμεῖσθαι quanquam ab honoris appetitu originem trahit, usu tamen traductum est ad id omne quod studio magno ac contentione agimus. Ita enim usurpat Plato, Xenophon, Plutarchus, alii, et noster Apostolus 2 Cor. 5: 9, 1 Thess. 4: 11.

Οὐχ ὅπου ἀνομάσθη Χριστός, ἵνα μὴ ἐπ' ἀλλότριον θεμέλιον οἰκοδομῶ, non ubi nominatus est Christus, ne super alienum fundamentum aedificarem] Vere de se hoc praedicat Paulus, plerisque in locis se iecisse Evangelii semina. Similitudine autem fundamenti et alibi hac in re utitur, 1 Cor. 3: 10, Eph. 2: 20.

21. Ἀλλὰ καθὼς γέγραπται, sed sicut scriptum est] Feci scilicet. Ellipsis qualis supra 3.

Οἷς μὴ ἀνηγγέλη περὶ αὐτοῦ, ὄψονται· καὶ οἱ οὐκ ἀκηκόασι, συνήσουσι, quibus non est annuntiatum de eo, videbunt; et qui non audierunt, intelligent] Verba ipsa LXX apud Esaiam 52 in fine. Videbunt res non ante nuntiatas, et intelligent non ante audita, quod, primo sensu dictum de iis qui videre eventum vaticiniorum Ieremiae, mystico sensu optime ad Evangelium refertur.

22. Διὸ καὶ ἐνεκοντόμην τὰ πολλὰ τοῦ ἐλθεῖν πρὸς ὑμᾶς] Saepe, cum scilicet vellem ad vos venire, inhibitus fui, nempe quia alio trahebat me cura populorum, ad quos nondum, ut iam ad Romanos, Evangelii notitia pervenerat. Ἐγκόπτειν sensu inhibendi habemus et Gal. 5: 7 et 1 Thess. 2: 18. In Glossario, ἐγκόπτω, incido, impedio. Similitudo ducta a curribus aut navibus quibus palus infigitur.

23. *Νυνὶ δὲ μὴκέτι τόπον ἔχον ἐν τοῖς κλίμασι τούτοις]* *Non inveniens locum ubi nunc fundamenta facienda sint, ἐν τοῖς κλίμασι τούτοις, in his regionibus, Graeciae scilicet. In Glossario, κλίμα, regio, tractus. Sic κλίματι Achaias, Syriae, Cilicidae, habemus 2 Cor. 11: 10, Gal. 1: 21. Πρὸς κλίμα vocant Geographi spatium quod a duobus parallelis intercipitur. Sed Historici modo artius, modo latius sumunt.*

Ἐπιποθίαν δὲ ἔχον τοῦ ἔλθεῖν πρὸς ὑμᾶς ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν, cupiditate autem ad vos veniendi ex multis iam annis ductus] Vide supra 1: 11, Act. 19: 21. *Ἐπιποθία* hic quod *ἐπιπόθησις* 2 Cor. 7: 7, 11.

24. *Ὡς ἂν πορεύομαι εἰς τὴν Ἰσπανίαν, ἐλεύσομαι πρὸς ὑμᾶς, εἰ quando in Hispaniam proficiascar, veniam ad vos]* In Manuscripto *ὡς ἂν*, et sic legere Graeci Patres. Sic *ὡς ἂν*, 1 Cor. 11: 34. In Manuscripto etiam est, *εἰς Σπανίαν*. Alii codices, *εἰς τὴν Σπανίαν*. Scribit sic Strabo et Glossarium vetus et Scholiastes Iuvenalis [ad Satyram XIV et Martianus Capella, ut ad eum annotavimus. Sic habent et codices Iustini et Curtii Manuscripti, et Iudaei scribunt *יִשְׁפָּן*, ut Kimchi ad Obadiam: interdum et corrupte *יִשְׁמָן*, ut ab aliis notatum. Multa itinera in animo habuit Paulus quae exsequi situs non est, sive per dictatum Spiritus, sive per occasiones enascentes quae praevertendae videbantur. Sunt qui in Hispaniam ivisse Paulum putant post primam causae dictionem apud Neronem: certe Clemens in Epistola ad Corinthios ait eum fuisse Praeconem et in Oriente et in Occidente.

Ἐλπίζω γὰρ διαπορευόμενος θεάσασθαι ὑμᾶς, spero enim fore ut in itinere videam vos] Quia ex Graecia per Italiam iter in Hispaniam capere volebat, obiter vero Romanam invisere.

Καὶ ὑφ' ὑμῶν προπεμφθῆναι ἐκεῖ, et a vobis illuc deducar] Per Galliam scilicet, Italiam optime cognitam. Similem rem vide Act. 17: 15.

Ἐὰν ὑμῶν πρῶτον ἀπὸ μέρους ἐμπλησθῶ, εἰ vobis primum ex parte fruius fuero] *Ἀπὸ μέρους* non quantum vellem, sed quantum licebit. Vide quae diximus supra 15. *Ἐμπλησθῶ*, tale illud, *Amplexu extremo satiare tuorum.* Syrus ab odoribus sumptam translationem putavit.

25. *Νυνὶ δὲ πορεύομαι εἰς Ἱερουσαλὴμ διαπορεύσας τοῖς ἀγίοις, nunc autem Hierosolyma proficiscor sanctis ministraturus*] Forens illis quae undique in eorum usum collegi. Vide quae diximus in Prolegomenis ad hanc Epistolam. *Πορεύομαι*, id est, *ad iter accinctus sum*. Vide quae dicta ad Matth. 26: 28.

26. *Εὐδόκησαν γὰρ Μακεδονία καὶ Ἀχαΐα*] *Placuit enim Macedoniae et Achaiae*, id est, Ecclesiis quae sunt in Macedonia et Achaia. Tacite Romanos ad pares liberalitates invitat.

Κοινωνίαν τινὰ ποιήσασθαι εἰς τοὺς πτωχοὺς τῶν ἁγίων τῶν ἐν Ἱερουσαλὴμ] Id est, *facere pauperibus illis partem de suis opibus*. In Glossario, *κοινωνία*, *communicatio*. De nomine *πτωχοῦ* diximus ad Matth. 26: 11; *πτωχοὺς τῶν ἁγίων*, id est, *pauperes qui sunt inter sanctos*. Talia sunt, *nigrae lanarum, ovorum oblonga*.

27. *Εὐδόκησαν γὰρ, placuit enim eis*] Est egregia ἀναφορὰ [*repetitio*] simul cum ἐπαγορθῶσαι [*correctione*].

Καὶ ὀφείλεται αὐτῶν εἶναι, et debitares sunt eorum] *Properie debet a quo in iure exigere quid potest, improprie quem honesta aliqua ratio ad agendum impellit*. De utroque hoc *debendi* significatu diximus lib. II de Iure Belli ac Pacis 7. 4, 14: 6, 22. 16. Sic *gratiam debere* aliquis dicitur. Vide Gellium I. 5. Sic vocem *ὀφείλεται* habuimus supra 1: 14, 8: 12, 13: 7.

Εἰ γὰρ τοῖς πνευματικοῖς αὐτῶν ἐκοινωνήσαν τὰ ἔθνη, nam si spiritualium eorum participes facti sunt Gentiles] Cum prophetias de Christo ab illis acceperint et eorum exemplo in Christum crediderint. Neta *κοινωνεῖν* sicut Latini *participare*, et agendi et patiendi sensu dici.

Ὀφείλουσι καὶ ἐν τοῖς σαρκικοῖς λειτουργῆσαι αὐτοῖς, debent et in carnalibus ministrare illis] Par argumentum habes 1 Cor. 9: 11. *Σαρκικά* vocat quae ad hanc vitam sustentandam pertinent. *Λειτουργῆσαι* hic est *ἔνν* *inservire*, nempe alicuius necessitatibus. Sic *λειτουργὸν χρείας* [*ministerium necessitatis*] dixit Apostolus Phil. 2: 25, et ipsam hanc largitionem *διακονίαν τῆς λειτουργίας* [*muneris officium*] 2 Cor. 9: 12.

28. *Τοῦτο οὖν ἐπιτελέσας καὶ σφραγισάμενος αὐτοῖς τὸν καρπὸν τοῦτον, hoc igitur cum consummaverō et assigna-*

vero eis fructum hunc] Est *μετωνομία* [*transnominatio*]: nam consignari solent quae deponuntur. Itā *consignatam dotem* dixit Suetonius in Claudio. Et *fructum* vocat id quod ex beneficentia nascitur. Sic *καρποὶ μετανοίας* [*fructus poenitentiae*] Matth. 3: 8, *μετῇ ἐλέους καὶ καρπῶν ἀγαθῶν* [*plena misericordia et fructibus bonis*] Iac. 3: 17.

Ἀπελεύσομαι δι' ὑμῶν εἰς τὴν Ἰσπανίαν, per vos proficiscar in Hispaniam] Etiam hic libri meliores εἰς τὴν Σπαρίαν. Dictum autem est δι' ὑμῶν, id est, per vestras terras, sicut eamus ad me, id est, domum meam. Tale illud:

— *Proximus ardet*

Ucalegon.

29. *Ἐν πληρώματι εὐλογίας τοῦ εὐαγγελίου τοῦ Χριστοῦ ἐλεύσομαι*, cum abundantia benedictionis *Εὐαγγελίου Christi veniam*] In Manuscripto illo, ut et in aliis, *ἐν πληρώματι εὐλογίας Χριστοῦ*, quomodo legit et Origenes et Ambrosius et Latinus interpres, id est, *veniam cum uberrimis Christi donis*, ad vos confirmandos scilicet. Vide supra 1: 11. *Πλήρωμα*, abundantiam significat, ut Ioh. 1: 16. Sic et Cant. 5: 12. *Εὐλογία* omne id quod in nos liberaliter confertur, ὡς Eph. 1: 3, Gal. 3: 14. Est enim translatio a voce ad res. *Εὐλογημένη ἐν πληρώματι* [*benedicta per abundantiam*], est in inscriptione Ignatianae Epistolae ad Ephesios.

30. *Καὶ διὰ τῆς ἀγάπης τοῦ πνεύματος*] Per illam dilectionem quam in nobis effecit Spiritus Sanctus.

Συναγωνίσασθαι μοι ἐν ταῖς προσευχαῖς ὑπὲρ ἐμοῦ πρὸς τὸν Θεόν, ut mecum certetis in precibus pro me fundendis ad Deum] *Ἐν ταῖς προσευχαῖς*, per preces. Dixit autem non βοηθεῖν [*iuvare*], sed συναγωνίσασθαι, quia preces certamen quoddam sunt, ut apparet Col. 4: 12. Eius certaminis figuram gessit certamen Iacobi cum Angelo.

31. *ἵνα ῥυθῶ ἀπὸ τῶν ἀπειθούντων ἐν τῇ Ἰουδαίᾳ*, ut liberer ab infidelibus qui sunt in Iudaea] Ut eorum manus evadam. Prospiciebat enim periculum ex eorum sceleribus. Vide Act. 21: 11 et sequentibus. Par loquendi genus 2 Thess. 3: 2, 2 Cor. 1: 10.

Καὶ ἵνα ἡ διακονία μου, et ut ministerium meum] Opera haec quam sumpsī in colligendis perferendisque pecuniis.

Ta-

Talia enim διακονίας nomine vocantur, ut Act. 6: 1, supra 12: 7, 1 Cor. 16: 15, 2 Cor. 8: 4, 9: 1, 12.

Ἡ εἰς Ἱερουσαλήμ] *Erga Christianos qui sunt Hierosolymis.* Locutio similis ei quae supra 26.

Εὐπρόσδεκτος γένηται τοῖς ἁγίοις, *acceptum fiat sanctis*] Ut nempe Iudaei qui in Christum crediderant vocatos ex Gentibus sincere ament, conspecta hac ipsorum in se beneficentia.

32. Ἰνα ἐν χάριτι ἔλθω πρὸς ὑμᾶς, *ut cum gaudio ad vos veniam*] Laetus tam bono operis successu.

Διὰ θελήματος Θεοῦ, *per Dei favorem*] Id est, Deo iter meum ad vos prosperante. Sic ἐν θελήματι τοῦ Θεοῦ habuimus supra in re eadem 1: 10.

Καὶ συναγαπαῖσθαι ὑμῶν, *et solatio fruar vobiscum*] Ἀγαπαῖσθαι ἢ est solatium accipere, ut videre est 1 Cor. 16: 18, 2 Cor. 7: 13, Phil. 1: 7, 20. Συναγαπαῖσθαι est solatium dare et accipere. Sensus plane idem, qui supra in verbo συμπαρακληθῆναι, 1: 12, Gen. 5: 29, ubi explicatur significatio vocis Noe, in Graeco est, Οὗτος διαγαπαῖσει ἡμᾶς ἀπὸ τῶν ἔργων ἡμῶν καὶ ἀπὸ τῶν λυπῶν τῶν χειρῶν ἡμῶν. In Latino, *Iste consolabitur nos ad operibus et laboribus manuum nostrarum.*

33. Ὁ δὲ Θεὸς τῆς εἰρήνης, *Deus autem pacis*] Deus pacis auctor. Loquendi genus, quale supra 6, Θεὸς τῆς παρακλήσεως [*Deus consolationis*]. Hoc dicit, ut hoc magis Romanos a rixis avertat.

Μετὰ πάντων ὑμῶν] *Vobis adsit, faveat, opituletur.* Vide quae ad Matth. 28: 20 et ad Luc. 1: 28.

CAPUT XVI.

1. Συνίστημι δὲ ὑμῶν, *commendo autem vobis*] Sicut epistolae quaedam sunt mere συσταίκαι quarum et Paulus meminit 2 Cor. 3, et exempla exstant apud Ciceronem, ita et epistolarum quarundam partes sive adiectiones. Commendat Phoeben, tum ut adiuvetur in negotiis, tum ut locum suum ibi teneat, sicut in Synagogis moris erat. De epistolis commendatitiis est Canon VI Antiochenus et XI Constantinopolitanus.

Φοίβην] Sicut *Phoebus* nomen viri apud Martialem; sic *Phoebe* mulieris.

Ὅσας διάκονον, quae est *Diaconissa*] In Iudaea Diaconi viri etiam mulieribus ministrare poterant; erat enim ibi liberior ad feminas aditus, quam in Graecia, ubi viris clausa γυναικωνίτις [*mulierum conclave*]: ideo duplici in Graecia foeminarum auxilio Ecclesiae opus habuere. Alterae erant πρεσβύτειδες [*Presbyterae*] sive προαρθήμεναι [*priore loco sedentes*], quae foeminarum mores formabant, et ante Laodiceenam Synodum manibus impositis ordinabantur, ut videre est Canone eius Synodi XI. Aliae erant διάκονοι, Latine etiam *Diaconissae*, quod Plinius in Epistola ad Traianum vertit *ministras*, quae feminas pauperes aut aegrotas pecunia atque opera sublevabant.

Τῆς ἐκκλησίας τῆς ἐν Κερκραιῶς, Ecclesiae quae est *Cenchreis*] Cenchreae portus Corinthi ad Saronicum sinum. Vide Act. 18: 11.

2. Ἴνα αὐτὴν προσδέξησθε ἐν Κυρίῳ, ut eam suscipiat in Domino] Id est, ab Christum cui fideliter inservijt.

Ἀξίως τῶν ἁγίων] Id est, sicut sanctos excipi oportet. Sic saepe adverbium ἀξίως regit genitivum quem regeret adiectivum.

Καὶ παρασῆτε αὐτῇ ἐν ᾧ ἂν ὑμῶν χεῖρ ᾔκη πράγματι, et opitulemini ei in quocunque negotio vestri indiguerit] Iulianus in Epistola multum crevisse ait Galilaeorum (sic ille Christianos appellat) religionem per τὴν πρὸς τοὺς ξένους φιλανθρωπίαν [*humanitatem erga hospites*] Est autem hic παρισῆναι, ut et Latinis adesse, opitulari.

Καὶ γὰρ αὕτη προσάτις πολλῶν ἐγενήθη καὶ αὐτοῦ ἐμοῦ, etenim ipsa quoque patrona fuit multis et mihi ipsi] Non dixit παρασάτις, adiutrix, sed magnifico plane titulo eam exornans dixit προσάτιν, id est, patronam. Sic Aethiotes dicebantur peregrinorum defensores. Et Plutarchus Latinam vocem patroni προσάτην solet reddere.

3. Ἀσπάσασθε Πρίσκιλλαν καὶ Ἀκύλαν, salutate Priscillam et Aquilam] Origenes docet Πρίσκην scriptum fuisse hoc loco, quomodo et habent quidam Manuscripti et legit Latinus; et coniicit eandem esse quae in Actis Priscilla dicitur, recte: nam foeminarum nomina modo simpliciter enunciabantur, modo ἐποκοριστικῶς [*diminutive*].

Sic

Sic *Livia Drusi* uxor Tacito, quae semper Suetonio *Livilla*. Sic quae *Claudia* Tacito, Suetonio *Claudilla*. Tales sunt *Secundilla*, *Tertulla*, *Quartilla*, pro *Secunda*, *Tertia*, *Quarta*. Discas hinc edictum Clandii contra Iudaeos non diu viguisse, *acribus*, ut ferme talia, *iniitiis*, *incurioso fine*, ut loquitur Tacitus.

Τοὺς συνεργοὺς μου ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, *adiutores meos in Christo Iesu*] Merito hoc nomine eos ornat Paulus, cum non vir tantum, sed et mulier aliis ad Christianismum perducendis operam dederint, Act. 18: 26.

4. Οἵτινες ἐπὶ τῆς ψυχῆς μου τὸν ἐαυτῶν τράχηλον ἐπέθηκαν, *qui pro anima mea suas cervices praebuerunt*] In ista seditione cuius mentio Act. 18: 17. Est autem proverbialis locutio τράχηλον ὑποτιθέναι quomodo dare cervices et praebere cervices est apud Ciceronem et Juvenalem, Sic et caput obducere periculis, frequens locutio.

Οἷς ἐγὼ μόνος ἐνχαριστῶ, ἀλλὰ καὶ πᾶσαι αἱ ἐκκλησίαι τῶν ἐθνῶν, *quibus non solus ego gratias ago, sed et cunctae Ecclesiae Gentium*] Nempe quae circa Corinthum.

Καὶ τῇ κατ' οἶκον αὐτῶν ἐκκλησίαν, *et quae est ipsis domi Ecclesia*] Eodem modo de illorum domo loquitur Paulus 1 Cor. 16: 19. Quia recens ab exilio redibant Christiani, credibile est, cum haec Paulus scriberet, nullos Romae fuisse communes Christianorum conventus, neque Presbyteros, quos alioqui saluaret Paulus. Tali autem tempore quaeque domus *Ecclesia* est, sicut Tertullianus ait, *Ubi tres, Ecclesia est, licet Laici*. Vide Beza ad Act. 21: 4.

5. Ἀσπάσασθε Ἐπαίνετον τὸν ἀγαπητόν μου, *salutate Epauetum dilectum mihi*] Magna laus eximie diligi ab eo qui omnes diligebat.

Ὅς ἐστὶν ἀπαρχὴ τῆς Ἀχαιᾶς εἰς Χριστόν, *qui est primitiae Achaiæ in Christo*] Ἀχαιᾶς legit Origenes et Latina interpres. Et nunc quoque nonnulli Codices sic habent: et sic aliquoties citat Hieronymus, et id rectum arbitror. Nam ἀπαρχὴ *Achaiæ*, non *Epauetus*, sed *Stephanas* 1 Cor. 16: 15. Sic vocantur qui in quaque gente primi crediderant, similitudine ducta ab illis oblationibus quae *מִנְחָה* [oblationes, quae dabantur ante decimam] Hebraeis, ἀπαρχαὶ Hellenistis. Vide supra 8: 23, 11: 16. Usurpat

ἀπαρχαῖς eodem sensu de his qui primi crediderunt etiam Clemens in Epistola ad Corinthios.

6. Ἀσπάσασθε Μαριάμ, *salutate Mariam*] Nomen exprimit Syriacum ἀκλίτως [*indeclinabiliter*]. Vide ad Matth. 1: 16. Nomen erat valde frequens, ob sororem Moysi ita dictam.

Ἦτις πολλὰ ἐκοπίασεν εἰς ἡμᾶς, *quas multum laboravit in nobis*] Id est, *pro nobis*.

7. Ἀσπάσασθε Ἀνδρόνικον, *salutate Andronicum*] Cum hic fuerit Iudaeus, quippe Pauli cognatus, est hoc nomen Graecum expressum de Iudaico: quod puto fuisse *Ἰουδ*, *Masinissa* Poenis.

Καὶ Ἰουλίαν,] Videtur fuisse uxor Andronici cui nomen Ἰωβί.

Τοὺς συγγενεῖς μου, *cognatos meos*] Quia forte ἐπίκληρον [*filiam heredem ex asse*] propinquam duxerat Andronicus.

Καὶ συναιχμαλώτους μου, *et captivos mecum*] Crescit oratio: maior enim honos est passionum ob Christum esse participem, quam sanguinis. Pari honore Aristarchum afficit Col. 4: 10, et Epaphram Philem. 23. Saepe autem in vinculis fuit Paulus, ut videre est 2 Cor. 6: 5. Clemens in Epistola ad Corinthios de Paulo, ἐπτάνκις δεσμὰ φερέας [*in vincula septies coniectus*].

Ὅτινές εἰσιν ἐπίσημοι ἐν τοῖς ἀποστόλοις] Id est, *qui etiam caeteris Apostolis bene sunt cogniti*; quomodo et Syrus videtur accepisse: nec id mirum, cum sequatur,

Οἱ καὶ πρὸ ἐμοῦ γεγονάσιν ἐν Χριστῷ, *qui et ante me fuerunt in Christo*] Id est, *in Ecclesia Christi*. Fuere hi autem ex LXX illis qui in Pentecoste Apostolis adfuere, aut ex primis per Petrum conversis.

8. Ἀσπάσασθε Ἀμπλίαν τὸν ἀγαπητὸν μου ἐν Κυρίῳ, *salutate Ampliam dilectissimum mihi in Domino*] Manuscriptus habet Ἀμπλιαντὸν; quomodo et Origenes legit et Latinus. Est id nomen Romanorum ex participio passivo, qualia *Donatus*, *Amatus*, *Praestolatus*, *Benedictus*, Graecum *Σωζόμενος*, Hebraeum *Baruch*, et alia.

9. Ἀσπάσασθε Οὐρβανόν] Et hoc nomen Romanum, quo appellati sunt Episcopi complures.

Καὶ Στάχυν] Nomen est Graecum.

10. Ἀσπάσασθε Ἀπελλῆν] Est nomen Laconicum, quod fuit

fuit et Philosopho apud Platarchum et nobilissimo pictori. *Ἀπέλλη*, concio, ἀπελλάζειν, concionari. Merito dubitat Origenes, an non hic sit Apollos in Actis nominatus; nam et alius qui Ἀπολλᾶς Athenaeo (quod contractum ex Ἀπολλόδοτος) est *Apelles* in epitome Artemidori Ephesii et apud Clementem Alexandrinum.

Τὸν δοκιμον ἐν Χριστῷ, probatum in Christo] Id est; qui magnis experimentis apparuit esse bona fide Christianus. Vide supra 14: 18.

Ἀσπάσασθε τοὺς ἐκ τῶν Ἀριστοβούλου, salutate qui ex Aristobuli sunt familia] Mortui, ut arbitror: nam sic et de Onesiphori familia loquitur 2 Tim. 1: 16.

11. Ἀσπάσασθε Ἡρώδιωνα τὸν συγγενὴ μου, salutate Herodionem cognatum meum] *Heródes* nomen est Atticum: *Ἡρώδης* Parthicum. Puto autem Idumaeos illos nomen, quod a Parthis tunc potentibus acceperant, in Graecum emoluisse, ex quo ad Romanos se transtulere. Ab hoc nemine Ἡρώδιων, ut *Καίσαριων* et similia.

Ἀσπάσασθε τοὺς ἐκ τῶν Ναρκίσσου, τοὺς ὄντας ἐν Κυρίῳ, salutate eos qui sunt ex Narcissi domo, qui sunt in Domino] Puto intelligi Narcissum Claudii libertum, in cuius domo aliqui fuerint Christiani.

12. Ἀσπάσασθε Τρυφαιαν καὶ Τρυφῶσαν] Nomina haec an sint traducta ex Hebraeis תרפי et תרפז, an vero Romanae mulieres fuerint, vitae antequam Christo crediderant impudicae, qualis Tryphaena apud Petronium, dubitari potest.

Ἀσπάσασθε Περσίδα] Fuerit ancilla aut libertina aliqua orta a Perside et nomen a patria habens, ut *Mysa*, *Syrus*, *Davus*.

13. Ρούφον τὸν ἐκλεκτὸν ἐν Κυρίῳ] *Eximium* inter Christianos, filium Simonis Cyrenaei. Vide Marc. 15: 21.

Καὶ τὴν μητέρα αὐτοῦ καὶ ἐμοῦ] *Rursi matrem* natura, Pauli affectu: quomodo Maria Virgo mater Iohannis Apostoli.

14. Ἀσύγκριτον] Nomen Graecum boni ominis, ut multa.

Φλέγοντα] Et hoc nomen apud Graecos frequens, quod habuit et Adriani Imperatoris libertus, ortu Trallianus.

Ἐρμᾶν] Est nomen libertini hominis, contractum ex Ἐρμόδωρος. Vide quae in Prolegomenis ad Lucam. Putant Ori-

Origenes et eum secuti Veteres hunc esse qui Graece scripsit librum Pastoris quem habemus Latine, et fragmenta quaedam apud Irenaeum et Clementem. Mirum est sum librum quondam cum Epistola ad Hebraeos certasse de auctoritate. Epistola ad Hebraeos utebantur rigidi disciplinae defensores, qui post Baptismum lapsi in graviora crimina, id est, idololatriam, homicidium, adulterium, misericordiae quidem Divinae spem omnem non adimebant, non tamen eis reddebant communionem Ecclesiae. Hermas, qui ipse post Baptismum lapsus esse dicitur, uni crimini poenitentiam volebat dari, Angeli, ut ipse dicebat, auctoritate. In Oriente videtur Hermas habuisse lenitatis suae approbatores: at in Occidente et Africa praevaluit severitas, primusque Zephyrinus Episcopus Romanus, non idololatrias, nec homicidas, sed semel adulterii convictos aut confessos ad poenitentiam et post eius exactae tempus ad communionem admisit; contradicente Tertulliano: quae disputatio postea Novato scindendi Ecclesiam praetextum dedit. Non malum fuerat, si retineri potuisset primus ille rigor: sed rectoribus Ecclesiae prima esse debet unitatis cura, et videndum non modo quid sit optimum, sed et quid obtineri possit. *Nocuit antiquus rigor et nimis severitas cui iam pares non sumus*, ait Tacitus.

[Παρόβαν] Martialis hoc nomine libertum quendam Domitiani appellat.

[Ἑρμῆν] *Hermes* nomen est apud Martialem. Talia nomina *Phoebus*, *Phoebe*, et similia.

25. [Φιλόλογον] Et hoc nomen libertini alicuius ad literas instituti, atque in eam spem sic a domino nuncupati. Sic Attius libertus Attii Capitonis dictus *Philologus* teste Suetonio qui causam explicat: *Philologi appellationem assumpsisse videtur, quia sicut Aristophanes, qui primus hoc cognomen sibi vindicavit, multiplici variaeque doctrina censebatur.*

[Καὶ Ἰουλίαν] Et haec libertina fuit manumissa ab aliqua de Caesarum domo.

[Νηρέαν] Est nomen Sabinum *Neria*. Vide Gellium XIII. 21.

[Καὶ Ὀλυμπῶν] Et hoc contractum pro Ὀλυμπιόδοτον. Vide dicta Prolegomenis ad Lucam.

16. Ἀσπάζασθε ἀλλήλους ἐν φιλήματι ἀγίῳ, salutatis vos invicem osculo sancto] Qui mos Christianis post orationes, in signum sanctae dilectionis. Vide 1 Cor. 16: 20; 2 Cor. 13: 12, 1 Thess. 5: 26, 1 Petr. 5: 14. Iustinus Apologetico II: Ἀλλήλους φιλήματι ἀσπαζόμεθα πανσάμενος τῶν εὐχῶν [Finitis precibus nos invicem osculo salutamus]. Tertullianus de Oratione: Quae oratio cum divortio sancti osculi integra? Quem omnino officium facientem impedit pax? Quale sacrificium est a quo sine pace receditur? Nam osculum illud pacis nomine appellabant. Praecesserat enim: Cum fratribus subtrahant osculum pacis, quod est signaculum orationis. Hinc ad Uxorem II: Alicui fratrum ad osculum convenire. De hoc osculo Clemens Paedag. III: Ἀγίον αὐτὸ κέκληκεν ὁ Ἀπόστολος. Ἀπογενομένης ἀξίως τῆς βασιλείας πολιτευόμεθα τῆς ψυχῆς τὴν εὐνοίαν διὰ σώματος σώφρονος καὶ μεμνῆτος, δι' οὗ μάλιστα διακονεῖται τρόπος ἡμερος [Sanctum illud vocavit Apostolus. Nos ergo, ut degustato Regno dignum est, clauso ore et modesto curemus, at animo invicem benivolii simus. Hac enim maxime ratione vita ipsa benignior et quasi mansuetior efficitur]. Meminit eius moris et Origenes hoc loco, et Martyrologium ad II Idus Septembris de Sosthene et Victore. Ostendebant eo modo Christiani se omnes inter se pares esse. Nam apud Persas et alios Orientis populos pares os inter se iungebant, superiores dabant manum osculandam inferioribus.

Ἀσπάζονται ὑμᾶς αἱ ἐκκλησίαι τοῦ Χριστοῦ, salutant vos Ecclesiae Christi] Quae sunt in Graecia.

17. Παρακαλῶ δὲ ὑμᾶς, ἀδελφοί, σκοπεῖν τοὺς τὰς διχοστασίας καὶ τὰ σκάνδαλα παρὰ τὴν διδαχὴν ἣν ὑμεῖς ἐμάθετε, ποιῶντας, rogo autem vos, fratres, ut consideretis eos qui dissensiones et schismata doctrinae quam vos didicistis contraria, faciunt] Σκοπεῖν, considerare. Idem verbum in eadem re habes Phil. 3: 17. Διχοστασίαι praecedunt, sequuntur σκάνδαλα, id est, schismata. Vide dicta ad Matth. 13: 41. Notat autem hic eos qui, cum ipsi Iudaei non essent, vocatis Gentibus imponere volebant Legis Mosaicae iugum, contra et praecepta Christi pacem commendantis, et praeceptum Apostolicum, quod ubique Paulus servandum docuit, Act. 16: 4. Confer Epistolam ad Galatas.

Καὶ

Καὶ ἐκκλίνατε ἀπ' αὐτῶν, ab his declinate] Et hoc argumentum facit ut credam non fuisse tunc conventus communes aut Presbyterium Romae. Alioqui voluisset tales excommunicari. Ubi autem sine tali regimine est Ecclesia, nihil aliud possunt singuli quam declinare familiarem convictum cum iis qui non ex regula Christi vivunt, ut diximus in Commentario ad secundam ad Thessalonicenses, ubi *ἐλλείσθαι ἀπὸ παντὸς ἀδελφοῦ ἀτάκτως περιπατοῦντος* [*vitare omnem fratrem ambulante inordinate*] idem est quod hic *ἐκκλίεσθαι*. Vide et quae diximus ad Matth. 18: 17.

18. *Οἱ γὰρ τοιοῦτοι τῷ Κυρίῳ ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστῷ οὐ δουλεύουσιν, ἀλλὰ τῇ ἑαυτῶν κηλίδι, neque enim tales Christo Domino nostro serviunt, sed suo ventri]* Eadem nota eosdem homines describit Apostolus dicto loco Phil. 3: 18, 19. Nimirum isti homines duo spectabant, primum ut semet et alios Christianos liberarent a cruce: nam Iudaeis ab antiquo permissa erat per Imperium Romanum suae religionis libertas, non item Christianis. Deinde, ea ratione Iudaeorum sibi amicitiam et inde utilitates parabant. Hoc autem noverat Apostolus non ex coniecturis solis, sed dictante etiam Spiritu Sancto. Non dissimile est quòd de Demade dictum narrat Plutarchus libro de Divitiarum studio: *Αὐτὸς γὰρ εἰς τὴν γαστέρα ἐθιμαγώγει* [*Is enim ad rempublicam accesserat, ut esset, quod ventri largiretur*].

Καὶ διὰ τῆς χρησολογίας, et per blandos sermones] *Χρησολογοὶ* sunt homines blandi magis quam benigni, ut interpretantur eam vocem ii qui Pertinacis vitam scripsere. Est hoc pars *ἀρεσκείας* [*comitatis assentatricis*] cuius descriptionem habes apud Theophrastum. Mulieri extraneae tribuit Salomo *πρὸς ἑαυτὴν blanditίας linguas*.

Καὶ εὐλογίας, et laudes] *Εὐλογεῖν* Isocrati et Aristophani est *laudare*. Solent autem qui aliis placere volunt eos in os laudare, et culpas etiam eorum extenuare. De talibus agitur 2 Tim. 3: 4—7, quales utinam non tam multi sint nostro etiam saeculo.

Ἐξαπατῶσι τὰς καρδίας τῶν ἀνάντων, fraudem faciunt innocentium animis] Ut illi qui dicebant, *Pax, ubi non erat pax*, Ier. 8: 10. *Ἀνακοί* hic per *χαριεντισμὸν* [*molliorem locutio-*

tionem] dicantur homines faciles decipi. Plutarchus: Οἱ ἀνακοὶ ὑπὸ τῶν λεγόντων μᾶλλον βλαύονται [Hominibus minime malis plus etiam nocet mala aliorum oratio].

19. Ἡ γὰρ ὑμῶν ὑπακοή εἰς πάντας ἀφίκετο, vestra enim obedientia in omnem locum divulgata est] Quia ubique celebratur vestra in Christum fides, ideo multi ad vos undique concurrunt, nimirum sperantes in opulenta urbe optimum sibi fore aucupium. Ὑπακοή hic ut supra 1: 5, 15: 18. Idem plane sensus qui supra 1: 8.

Χαίρω οὖν τὸ ἐφ' ὑμῖν, gaudeo igitur ob vos] Maiori parti Christianorum gratulatur quae se non siverat ab illis lucripetis seduci: attamen quia

Cuius potest accidere quod cuiquam potest, addit monitam:

Θέλω δὲ ὑμᾶς σοφοὺς μὲν εἶναι εἰς τὸ ἀγαθόν, ἀκεραίους δὲ εἰς τὸ κακόν, sed volo vos sapientes esse in bono, simplices in malo] Ita prudentes ut non fallamini, ita bonos ut non fallatis. Idem sensus qui Matth. 10: 16. et 1 Cor. 14: 20. Εἰς τὸ ἀγαθόν, id est, ut in bono perseveretis.

20. Ὁ δὲ Θεὸς τῆς ειρήνης συντρίψει τὸν Σάταναν ὑπὸ τοὺς πόδας ὑμῶν ἐν τάχει, Deus autem pacis brevi Satanam sub pedibus vestris conteret] Explicatur sensus, ὑποβολίας [abditus] loci Gen. 3: 15. Nam ibi per serpentem intelligi Satanam consentiunt omnes Hebraei. Ideo Satan dicitur Hebraeis שָׁטָן שָׂטָן, ὄφις ἀρχαῖος [serpens antiquus] Apoc. 2: 9, δράκων [draco] saepe in eadem Apocalypsi. Habet Satanus calliditatem et studet nocere, ut serpens aut draco. Hoc autem vult dicere Apostolus: Satanus est qui per novos illos doctores eam, quae inter vos Christianos ex Iudaeis et ex Gentibus vocatus erat, concordiam coepit rumpere. Sed non diu durabunt eius astus: facile pars maior et sanior caeteras ad sanitatem reducet. In Genesi dicitur mulieri et posteritati eius ῥῆν, συντρίψας, sensu non malo. Sed Christianorum est quam apertissime omnia ad Dei gratiam referre, ut hic et alibi facit Paulus. In Manuscripto est συντρίψαι, ut sit votum, non praedictio. Nec aliter legere Syrus, Latinus et Origenes.

Ἡ χάρις τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ μεθ' ὑμῶν, gratia Domini nostri Iesu Christi vobiscum] In hoc quod di-

dixi Christus vobis faveat et opitaletur. Hic iterum finire proposuerat Paulus, sed tempore dato pauca adiecit et ipse, et scriba eius, ut solet subter epistolas fieri.

21. Ἀσπάζονται ὑμᾶς Τιμόθεος ὁ συνεργός μου, salutatus vos *Timotheus adiutor meus*] Vide Act. 16: 1 et seqq.

Καὶ Λούκιος] Cur non esse hunc Euangelistam Lucam putamus, diximus in nostris ad Lucam Prolegomenis. Sed est hic Lucius Cyrenaeus Act. 13: 1, frater Rufi, ut quidam putant.

Καὶ Ἰάκωβ] Hospes Pauli Thessalonicae Act. 17: 5. Unus Iudaeorum in Christum credentium, ad quos scripta est Epistola ad Thessalonicenses quae secunda dicitur, ideo quod serius Ecclesiis innotuit, ut diximus in nostro ad secundum caput eius Epistolae Commentario.

Καὶ Σωσίπατρος] Beroeaeus Act. 20: 4. Idem enim nomen est variis dialectis Σώπατρος et Σωσίπατρος. Et Graeci eidem scriptori alii hoc, alii illud dant nomen.

Οἱ συγγενεῖς μου, cognati mei] Iudaei ergo fuere. Ἰάκωβ Hebraice vocatur יצחק, *Sosipater* vero יסאפטר.

22. Ἀσπάζομαι ὑμᾶς ἐγὼ Τέρτιος ὁ γραψας τὴν ἐπιστολὴν ἐν Κυρίῳ, saluto vos ego *Tertius qui scripsi epistolam in Domino*] Τέρτιος legerunt Syrus, Arabs, Origenes, Ambrosius et Graeci. Quare in Latinis quae aliter habent error est exscriptoris. *Primus, Secundus, Tertius, Quartus, Quintus, Sextus*, nomina frequentia apud Romanos. Ἐν Κυρίῳ construendum cum ἀσπάζομαι ut 1 Cor. 16: 19. Hoc ad marginem adscripserat Tertius, dum hanc epistolam ex Pauli archetypo describit. Tales Graeci ὑπογραφέας vocant.

23. Ἀσπάζεται ὑμᾶς Γάιος ὁ ξένος μου, salutatus vos *Gaius hospes meus*] Nomen fuit multis, etiam Christianis eius temporis, commune, sed hic bene notant eruditi designari eundem qui 1 Cor. 1: 14. Hunc postea fuisse Episcopum Thessalonicensis Ecclesiae ait ex traditione Origenes. Latini scribebant *Caius*, pronuntiabant *Gaius*, quia olim C fuit Γ, ut in Graeco Alphabeto: inde Γῆρος, *Ceres*, multaque similia. Graeci ut pronuntiabant hoc nomen, ita scribebant, Γάιος. Ita semper Polybius, Dionysius Halicarnassensis, Plutarchus, Dion et inscriptiones. Ξένον dicit, sicut Latini *hospitem, eum qui alterum excipit*.

Kal

Kal tēs ekκλησίας ὅλης, et universae Ecclesiae] Hoc ideo addit, quia cum haec scriberet, solebat conventus Christianorum haberi in Cui illius aedibus.

Ἀσπάζεται ὑμᾶς Ἐρατος ὁ οἰκονόμος τῆς πόλεως, salutat vos Erastus Arcarius civitatis] Erastus frequens apud Graecos nomen paria significatus cum *Agapeti, Pothini*, similibusque nominibus. *Οἰκονόμος τῆς πόλεως* nempe Corinthi. Id Romani veteres dixissent *Quaestorem*. Sed *οἰκονόμου* vox a domo ad urbem translata est, sicut ex vox *Arcarii* quam hic posuit Latinus. Nam id antiquitus nomen fuit privati ministerii, ut apparet L. Thais in fine D. de fideicommissariis libertatibus. Vides iam ab initio, quanguam paucos, aliquos tamen fuisse Christianos in dignitatibus positos.

Kal Κουαρτος ὁ ἀδελφός, et Quartus frater] Quartus nomen quale modo *Tertius*. Romani hi fuerint negotiantes Corinthi.

24. *Ἡ χάρις τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ μετὰ πάντων ὑμῶν. Ἀμήν. Gratia Domini nostri Iesu Christi cum omnibus vobis. Amen]* Eadem verba quae supra 20, nisi quod ibi abest *πάντων*. Sed Paulus eandem sententiam rursus scripsit sua manu, ut meris ipsi erat 2 Thess. 3: 17, 18, 1 Cor. 16: 22. Sic et quae supra posuerat manu scribae fine capituli 14, repetiit hic sua manu.

25. *Τὸ δὲ δυναμένον ὑμᾶς ἐνδύξαι, ei autem qui potens est vos confirmare]* Hoc *ἐνδύξαι* Deo saepe tribuit Paulus, ut 1 Thess. 3: 13, 2 Thess. 2: 17, 3: 3, 1 Petr. 5: 10. Alibi de hominibus idem verbum usurpat, in suo scilicet gradu atque ordine. Quod homines faciunt verbis et exemplis, id Deus facit suo Spiritu. Hoc est *πρὸς τὴν* [prosperam reddere viam], Gen. 24: 56.

Κατὰ τὸ εὐαγγέλιόν μου] In ea doctrina, quam ego doceo.

Kal τὸ κήρυγμα Ἰησοῦ Χριστοῦ] Crescit oratio, imo in ea quam praedicavit ipse Christus: nam *εὐαγγέλιον* et *κήρυγμα* idem esse ostendimus in Prolegomenis ad Matthaeum.

Κατὰ ἀποκάλυψιν μυστηρίου χρόνους αἰώνιους σεσιγημένον, secundum patefactionem mysterii diutissime taciti] Non de sola vocatione Gentium, sed de tota Christi doctrina agi facile credet qui consideraverit loca Eph. 1: 9, 6: 19, Col. 1: 26, ubi multa verba eadem quae hoc loco, ibi-

dem 2: 2, 1 Petr. 1: 12. Aliquid dixerunt de eo Prophe-
tae ut iam sequetur, sed id ipsum nunquam intellectum
est nisi ex eventu. Χρόνοις αἰώνιοις [temporibus aeternis],
id est, *longissimo tempore*, ut 2 Tim. 1. 9. Idem est
ἀποκρυμμένον ἀπὸ τῶν αἰώνων [absconditum a seculis]
Col. 1: 26, Eph. 3: 9, γενεαί: ἑτέραις [aliis generationi-
bus] Eph. 3: 5. Vide Esai. 42: 9, 16.

26. Φανερωθέντος δὲ νῦν, διὰ τε γραφῶν προφητικῶν,
κατ' ἐπιταγὴν τοῦ αἰωνίου Θεοῦ, εἰς ὑπακοήν πίστεως, εἰς πάντα
τὰ ἔθνη γνωρισθέντος, nunc autem revelati, et per scrip-
turas Propheticas secundum praeceptum aeterni Dei ad
obedientiam fidei efficiendam in omnes Gentes patefacti] Hic
τοῦ αἰωνίου Θεοῦ positum est vice pronominiis eius, more
Hebraeorum qui saepe nomina ponunt pro pronomiibus.
In omnes Gentes, id est, apud plurimas Gentes, pate-
facta, id est, probata est illa doctrina, per scripturas
Propheticas, eventu nimirum ad vaticinia respondente.
Vide supra 1: 2, 3: 21. Εἰς ὑπακοήν πίστεως: ita ut etiam
doctrinae isti fides sit habita. Vide supra 1: 5, 15: 18.

27. Μόνῳ σοφῷ Θεῷ, soli sapienti Deo] Sic explicat
id quod supra dictum erat τῷ δυνατῷ [ei qui potens est].
Deus solus sapiens dicitur et hic et 1 Tim. 1: 17, quia
solus auctor est omnis sapientiae, sic et solus immorta-
litatem habere dicitur 1 Tim. 6: 16.

Διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ᾧ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας, per Iesum
Christum, cui gloria in saecula] Articulus additus idem
valet quod αἰῶνας αἰώνων [saecula saeculorum], id est,
in aeternum, sine fine. Sicut gratiarum actio supra 7: 24,
gaudium 5: 11, ita et δοξολογία [laudatio] per Iesum,
tanquam viam ad Patrem dirigitur.

Πρὸς Ῥωμαίους ἔγραψεν, ad Romanos scripta fuit] An-
notationes, istae quae Paulinis epistolis adiungi solent,
nullius sunt auctoritatis, quia nec in omnibus exemplari-
bus apparent, et aliis sunt aliae, discrepantque et in
Syriacis et Arabicis. Hoc tamen quod hic dicitur, ve-
rum esse credo, non ob istam annotationem, sed quia ex
Epistola idem colligitur. Vide quae diximus in Prolegome-
nis ad hanc Epistolam.

ANNOTATIONES

IN

EPISTOLAM AD CORINTHIOS

PRIOREM.



Corinthus ex angusto Aethiae limite hinc Ionium, inde Aegaeum prospectans mare, ex commerciis magnas adeptus divitias, ita ut Homero ob id dicatur ἀφνειὸς [divites], Pindaro vero ὀλβία Κόρινθος, Ἰσθμίου πρόθυρον Πεισειδῶνος, ἀγλαόκουρον [Beata Corinthus, Isthmii vestibulum Neptuni, florens iuvenibus], ex divitiis ad tantum pervenit luxum, ut inde natum sit proverbium,

Οὐ παντὸς ἀνδρὸς εἰς Κόρινθον ἰσθ' ὁ πλοῦς.

[Non cuivis homini contingit adire Corinthum.]

Scortis vero plurimum semper indulgere Corinthii, adeo id non turpe habentes, ut publicis precationibus adhiberentur meretrices, essetque in iis precationibus, ut augerent Dii numerum proventumque meretricum, etiam voverent quidam se novas meretrices adducturos: quae ex Athenaeo et Aeliano docemur. Ibi Lais de tota Graecia tributa exegit libidinis, denis drachmarum millibus usum sui indicans, et mortua sepulcrum habuit omnium Poetarum versibus celebre. Et hinc Κορινθιάζεσθαι vulgo Graecis scortari, et Κορινθία πόρνα [puella Corinthia]

Platoni ea quae de vulgat. Et Suidas proverbium commemorat, *Ἀποκορινθία ἰοικας χοιροπωλήσειν* [*Corinthis videris meretricium quaestum factura*], additque, *ἀντὶ τοῦ μισθαργήσειν ἐν Κορίνθῳ*. πολλὰ γὰρ ἐκεῖ ἐταῖραι [*hoc dici, pro, Corinthi corpore quaestum factura: multas enim ibi meretrices*]. Semper celeberrimas meretrices Corinthi fuisse notat Scholiastes Nazianzeni ad priorem in Iulianum. Aelianus etiam ebriosos ait fuisse Corinthios. Divitias solet et superbia comitari, quam in Corinthiis eximiam notat Plutarchus. Erat in ore illis: *Οὐκ ἀνέξεται ὁ Διὸς Κόρινθος* [*Non feret haec Iove genitus Corinthus*]. Haec superbia cum eos ad contemptum usque Romani nominis inflasset, excidium eis attulit, victore Mummio: sed restituta per Iulium Caesarem urbe, ut Strabo narrat, et in fragmentis Diodorus Siculus, brevissime ut opulentia, ita et vitia illa rediere. Philosophiae ibi studia ab antiquo florere, Periandro eius urbis principe inter septem Graeciae Sapientes annumerato, multumque ibi versato receptarum inter homines opinionum derisore Diogene. Quantum temporis ac laboris Apostolus Paulus insumpserit ad aedendum ibi Christianismum, ex Actis discimus. At sicut apud homines ingeniosos, facile fuit commentitios Graecorum Deos, quorum praecipua Corinthi Venus, evertere, ita inolita vitia non ita facile meliori disciplinae cesserant. Itaque sicut a Gentibus aliis, ita a Corinthiis aegre obtineri potuit, ut scortationem pro re illicita ducerent. Incestos etiam, qui dicuntur, concubitus in se nihil habere mali, sententia fuit Diogenis; imo et Stoicorum et Epicuri, ut et Sexto Philosopho, Theophilo Antiocheno libro III, et aliis discimus. Hoc quoque illis inhaesit. Resurrectura corpora nec Platonici credebant, qui in poenam corpora animis data combebant; neque vero aut Epicurei, aut Peripatetici, qui rerum humanarum curam nullam esse Deo docebant: illi apertius, hi vero ἐν ἑσπερακοῖς λόγοις [*in arcanis sermonibus*]. Arrogantia vero causa fuit, cur in Ecclesia patres quisque facere mallet, quam de principatu alteri concedere. Haec ita se habere, non ex his tantum Pauli Epistolis cognoscas, sed et ex ea quae posterius aliquanto a Clemente ad eosdem Corinthios scripta est. Passim enim

enim accusat in eis ἀλαζονείαν, αὐθάδειαν, τόλμην; ὑπερηφανίαν, ζήλον, ἔριδα, φιλοτιμίαν [iactantiam, arrogantiam, audaciam, superbiam, aemulationem, lites, altercationem]. Unde factum ait, ut nec Presbyteria, nec eorum ἡγουμένους [Praesidibus] pareretur, nascerentur schismata, et inde seditiones. Monet praeterea, ut serio fugiant μαρὰς καὶ ἀνάγνους συμπλοὰς, μέθας, βδελυκτὰς ἐπιθυμίας, μυσαρὰν μοιχείαν [coitus impuros atque incestos, ebrietatem, abominandas cupiditates, detestanda adulteria]. Resurrectionis autem dogma multis modis in illa Epistola Clemens tuetur. Paulus igitur per amicos edoctus inter illos Corinthi Christianos esse quidem nonnullos vere pios, sed esse et alios philosophicis opinionibus et fastu vitiisque adhuc imbutos, sermonem ita temperat, ut modo adhibeat solatium et laudes, modo liberas castigationes, ut quisque prout sibi esset conscius, ita aut haec aut illa sibi aptaret: quomodo et Spiritus Sanctus in Apocalypsi agit cum Sardianorum Ecclesia.

CAPUT I.

Παῦλος κλητὸς ἀπόστολος; *Paulus vocatus Apostolus*] Vide quae dicta ad Rom. 1.

Διὰ θελήματος Θεοῦ, *per Dei benignitatem*] Sic Corinthiis, κλητοῖς ἡγιασμένοις ἐν θελήματι Θεοῦ [*vocatis et consecratis per Dei benignitatem*], scribit Clemens. In Epistola Ignatii ad Ecclesiam Romanam, πεφωτισμένη ἐν θελήματι Θεοῦ [*illuminatae per Dei benignitatem*].

Καὶ Σωσθένης ὁ ἀδελφός, *et Sosthenes frater*] Modestiam ab initio iam docet Paulus, hominem multo sibi impari (videtur autem is esse cuius mentio Act. 18: 17) sibi socians.

2. Τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ Θεοῦ τῇ οὖσῃ ἐν Κορίνθῳ, *Ecclesiae Dei quae est Corinthi*] Ita loquitur et Clemens, et Ignatius saepe.

Ἠγιασμένοις ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, *consecratis per Christum Iesum*] Sic et Clementem loqui iam diximus. Ignatius quoque, ἐκκλησίᾳ ἡγιασμένη [*Ecclesiae consecratae*].

Κλητοῖς ἁγίοις, σὺν πᾶσι τοῖς ἐπικαλουμένοις τὸ ὄνομα τοῦ

τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἐν παντί τόπῳ, αὐτῶν τε καὶ ἡμῶν, *vocatis sanotis, cum omnibus qui invocant nomen Domini nostri Iesu Christi, in omni loco, ipsum et nostro*] Ostendit vocationem omnibus esse communem, ac proinde unum esse corpus debere, non tantum unius loci, sed et omnium locorum, puta Achaiae et Macedoniae, in qua tum erat Paulus, Ecclesiam.

3. Χάρις ὑμῖν καὶ εἰρήνη, *gratia vobis et pax*] Vide Rom. 1: 7.

4. Εὐχαριστῶ τῷ Θεῷ μου, *gratias ago Deo meo*] Rom. 1: 8.

Ἐπὶ τῇ χάριτι τοῦ Θεοῦ, *ob gratiam Dei*] Est hic nomen quod praecessit positum pro relativo αὐτοῦ [*eius*] hic et infra 8, 1 Thess. 3: 12, 2 Thess. 1: 7, 8 et alibi.

5. Ἐπλουτίσθητε] Id est, *abundatis*. Vide Rom. 2: 4, 2 Cor. 9: 11.

Ἐν αὐτῷ] *Per Christum*.

Ἐν παντί λόγῳ, *in omni verbo*] Est ἀναφορά [*repetitio*]: nam praecesserat ἐν παντί. Intelligit autem hic dona linguarum.

Καὶ πάσῃ γνώσει, *et omnia scientia*] Hic intelligit dona prophetiae.

6. Καθὼς τὸ μαρτύριον τοῦ Χριστοῦ ἐβεβαιώθη ἐν ὑμῖν, *sicut testimonium Christi confirmatum est in vobis*] Μαρτύριον Χριστοῦ vocat Euangelium, ut infra 2: 1, 2 Tim. 1: 8. Βεβαιῶν est *rei veritatem testimonio confirmare*, Marc. 16: 20, Phil. 1: 7. Sic iuramentum dicitur esse εἰς βεβαίωσιν [*ad confirmationem*] Hebr. 6: 16. Respondet Hebraeo עֲרָן.

7. Ὡς ἡμεῖς μὴ ὑστερεῖσθαι ἐν μηδενὶ χαρίσματι] Id est, *ita ut nihil minus habeatis quam qui alibi sunt Christiani*. Vide Rom. 3: 23.

Ἀπεκδεχομένους τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, *expectantes patefactionem Domini nostri Iesu Christi*] Dum eos laudat qui resurrectionem expectant, tacite aliter sentientes castigat. Ἀποκάλυψις Ἰησοῦ Χριστοῦ est ipsum tempus resurrectionis, 1 Petr. 1: 7 et 13. Vide et Rom. 8: 18.

8. Ὁς καὶ βεβαιώσει ὑμᾶς ἕως τέλους ἀνεγκλήτους, *qui et confirmabit vos usque in finem sine crimine*] Potest vel ad

ad Christum, vel ad Deum referri, sed rectius ad Deum ob id quod sequitur *πιστὸς ὁ Θεὸς* [*fidelis Deus*]. *Confirmat* autem *Deus* non cogendo, sed laborantes et orantes novis semper auxiliis armando: facit quod suarum est partium; infra 10: 13, Phil. 2: 13. *Ἀνεγκλήτους*, id est, *iustos ac sanctos*, ut Col. 1: 22, *ἀμώμους, ἀμπεμήτους* 1 Thesa. 2: 10, 3: 13, Eph. 5: 27, Phil. 2: 15, Col. 1: 22, 2 Petr. 3: 14, Iud. 24, Apoc. 14: 5.

Ἐν τῇ ἡμέρᾳ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, in diem Domini nostri Iesu Christi] Pro *εἰς τὴν ἡμέραν* id est, ut in illa die Christi tales appareatis, Eph. 5: 27. Simile loquendi genus, sed per *εἰς*, Eph. 4: 30.

9. *Πιστὸς ὁ Θεός, δι' οὗ ἐκλήθητε εἰς κοινωνίαν τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ Κυρίου ἡμῶν*, *fidelis Deus*, per quem vocati estis in societatem Filii eius Iesu Christi Domini nostri] Si vocavit vos ut Christi sanctimoniam imitemini, dabit etiam quae ad hoc sunt necessaria. Vide de hae communione 1 Ioh. 1: 3. *Πιστὸς ὁ Θεός*, ex *Esaiā* 49: 7.

10. *Ἰσα τὸ αὐτὸ λέγῃτε πάντες*, ut idem loquamini omnes] Idem loquamini in iis quae ad regulam fidei pertinent, cuius pars est dogma de resurrectione. Philosophorum varia sunt placita: Christiani omnes idem sentire debent, in regula, inquam, fidei.

Καὶ μὴ ᾗ ἐν ὑμῖν σχίσματα, nec sint in vobis schismata] Deinde, ne etiam alia quavis occasione partes faciatis in Ecclesia. *Σχίσμα* apud Iohannem de studiorum varietate habuimus. Hic, et infra 11: 18, 12: 25, aliquid amplius, id est *segregres*, notat. Usurpat sic et Clemens in dicta Epistola.

Ἦτε δὲ κατηρτισμένοι, sitis autem perfecti] *Ἕντες*, perfecti, ut hic vertit Syrus. Vide Luc. 6: 40. *Estote quales vos decet esse*,

Ἐν τῷ αὐτῷ νοῦ, eadem mente] Ut idem credatis. Unde sequebatur ut et loquerentur eadem, sicut iam dicere coeperat.

Καὶ ἐν τῇ αὐτῇ γνώμῃ, et eadem sententia] Hoc iam ad affectus animi refertur, quod alibi explicatur per *φρονεῖν* et *φράννμα*. Sic *γνώμη* sumitur Apoc. 17: 13, 2 Macc. 9: 20. Utantur sic et Plato et Demosthenes.

11. Ἐπὶ τῶν Χλόης, *ab iis qui sunt Chloes*] Puto indicari mortuae Chloes liberos.

Ὅτι ἐριδεις ἐν ὑμῖν εἶσι, *lites inter vos esse*] Hac voce schismata etiam Clemens exprimit.

12. Ἄγω δὲ τοῦτο, *hoc autem dico*] Nota ἐξηγήσεως [explicationis], ut, inquam, Latinis.

Ἐκαστος ὑμῶν λέγει· Ἐγὼ μὲν εἰμι Παύλου, ἐγὼ δὲ Ἀπολλῶ, ἐγὼ δὲ Κηφᾶ, *unusquisque vestrum dicit, ego sum Pauli, ego Apollō, ego Cephae*] Intelligendum hoc non de omnibus, sed de multis, ut infra 14: 26. Et, *sum Pauli, Apollō, Cephae*; nempe *sectator*. Quidam putant Paulum haec nomina usurpasse, ut alios homines denotaret, unde factiones Corinthi nomina trahebant. Argumento utuntur, quod infra 4: 6, dicat Paulus *se ea quas dixerat transformasse in se et Apollōn*. Verum ibi agitur de modestia, quam prae se ferre debent omnes Evangelii ministri, omnia ad Dei bonitatem referendo. At hic quod dicit, res erat intellecta ex Chloes familia. Adde quod Clemens in Epistola de hoc tempore loquens non obscure ostendit quid actum fuerit: Ἀναλάβετε τὴν ἐπιστολὴν τοῦ μακαρίου Παύλου τοῦ ἀποστόλου· τί πρῶτον ὑμῖν ἐν ἀρχῇ τοῦ εὐαγγελίου ἔγραψεν; ἐπ' ἀληθείας πνευματικῶς ἐπέσειλεν ὑμῖν περὶ αὐτοῦ τε καὶ Κηφᾶ καὶ Ἀπόλλω, διὰ τὸ καὶ τότε προσκλήσεις ὑμᾶς πεποιθῆσθαι· ἀλλ' ἡ πρόσκλησις ἐκείνη ἦτον ἡμάρτιαν ὑμῶν προσήνεγκεν· προσεκλήθητε γὰρ ἀποστόλοις μεμαρτυρημένοις, καὶ ἀνδρὶ δεδοκιμασμένῳ παρ' αὐτοῖς· νυνὶ δὲ κατανοήσατε, τίνας ὑμᾶς διέσπειραν [Epistolam beati Pauli Apostoli in manus sumite. Quid primum vobis statim in initio Evangelii sui scripsit? Certe divinitus inspiratus, de se ipso, de Cepha et Apollō per epistolam vos monuit, erant enim et tunc inter vos factiones et studia partium: verum in illa animorum inclinatione minus a vobis peccatum est; in Apostolos enim miraculis insignes et virum ab illis probatum animis et affectu propendebatis. Nunq̄ vero qui aint, qui vos perverterint vobiscum perpendite], etc. Ubi χαριεντίζων [molliore utens locutione] sectas appellat προσκλήσεις, quod Cicero vertit alicubi propensiones. Per Apostolos autem miraculis insignes, non dubium, quin intelligantur Clementi Petrus et Paulus; et per virum prae-

probatum Apollos. Alii ergo Corinthi ab Apollo instituti post Pauli abitum, alii ab ipso Paulo, alii qui e Iudaea venerant a Petro, sub illis nominibus, alia atque alia dogmata tradebant: quale quid et sub Matthiae nomine factum ex Clemente Alexandrino cognoscimus.

Ἐγὼ δὲ Χριστοῦ, ego autem Christi]. Venerant enim ex Iudaea quidam qui ipsum Christum docentem audierant, et quae ille de nova genitura dixerat eadem esse volebant cum iis quae dixerat de resurrectione, falso ac perniciose: Sadducaeorum scilicet traduces.

13. *Μετέριζαι ὁ Χριστός, an divisus est Christus]* Per Christum intelligit Christi Euangelium, et quaerit an id alibi sit aliud? Fieri id non posse significat, cum viderit Christus multos esse Doctores et unitatem aui commendavit, Matth. 23, Ioh. 17: 21, 22.

Μὴ Παῦλος ἐσανκρίθη ὑπὲρ ὑμῶν, num Paulus crucifixus est pro vobis] Nam Paulus vobis omnia beneficia ad vitam aeternam pertinentia sua morte impetravit? Hoc Christi solius est.

Ἡ εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Παύλου ἐβαπτίσθητε, aut in Pauli nomen baptizati estis] Nempe ut ab ipso nomen duceretis, sicut a Iohanne Baptista ii quos ille baptizaverat. Vide Matth. 9: 14, Marc. 2: 18, Luc. 7: 18, 24, Ioh. 3: 25, Act. 10: 37. Adde quod diximus ad Matth. 28: 19.

14. *Εὐχαριστῶ τῷ Θεῷ, ὅτι οὐδένα ὑμῶν ἐβάπτισα, gratias ago Deo, quod neminem vestrum baptizavi]* Ipse nempe meis manibus.

Εἰ μὴ Κρίσπον καὶ Γάϊον, nisi Crispum et Caium] Crispum Archisynagogum, Act. 18: 8, Caium hospitem aliquo tempore Pauli, cum in urbe Corinthi esset, Rom. 16: 23.

15. *Ἵνα μὴ τις εἴπῃ ὅτι εἰς τὸ ἐμὸν ὄνομα ἐβάπτισα, ne quis dicat me in nomen meum baptizasse]* Ne quis vel ulla specie tale quid de me iactare possit. Pro ἐβάπτισα Manuscriptus ille habet ἐβαπτίσθητε, quomodo et Latinus legit, pari sensu.

16. *Ἐβάπτισα δὲ καὶ τὸν Στεφάνῳ οἶκον, baptizavi autem et Stephanas domum]* Est ἐπαρόρθωσις [correctio] prioris dicti. Stephanam hunc Graeci putant esse commentariensem Philippensem, qui conversus Corinthum immigraverit,

Ἀποτὸν οὖν οἶδα, εἴ τινα ἄλλον ἐβάπτισα, caeterum nescio si quem alium baptizaverim] Nempe eorum qui nunc Corinthi habitant. Dixit se id nescire, quia fieri poterat, ut alii aliunde eo migrassent.

17. Οὐ γὰρ ἀπέστειλέ με Χριστὸς βαπτίζειν, ἀλλ' εὐαγγελίζεσθαι, neque enim misit me Christus ad baptizandum, sed ad euangelium annuntiandum] Comparet dictum, ut multa. Baptismus per quemlibet impleri poterat, sicut illi a Petro conversi in Pentecoste non omnes ab ipso fuerunt baptizati: at praedicatio res erat maxime digna Apostolis, et maximo cum periculo coniuncta.

Οὐκ ἐν σοφίᾳ λόγου, non sermonis sapientia] Idem σοφίας λόγου quod λόγοι σοφίας, חכמה ודבר, Prov. 1: 2, αἰσχρομύθοι μῦθοι, 2 Petr. 1: 16, sermones multa eruditionis conditi, qualibus se venditabant illi, qui Corinthi patrum erant duces. Hinc dicti σοφισταί.

ἵνα μὴ κενωθῇ ὁ σταυρὸς τοῦ Χριστοῦ, ne exinanietur crux Christi] Minus apparet virtus mortis Christi, si fides Euangelio habita adscribi potuisset verbis eruditis et artificiosis. De verbo κενοῦσθαι vide Rom. 4: 14. Caeterum hic comparet id verbum sumitur.

18. Ὁ λόγος γὰρ ὁ τοῦ σταυροῦ, verbum enim crucis] Narratio ista de Christo crucifixo et resuscitato, qua nititur Christianae doctrinae auctoritas. Vide infra 2: 2, Gal. 6: 14.

Τοῖς μὲν ἀπολλυμένοις μοῖρα ἐστὶ, pereuntibus quidem stultitia est] Rem denotavit ex effectu. Cum incredulos denotare vellet, dixit pereuntes, quia qui Euangelio non credunt, pereunt Ioh. 3: 18. Pari modo discriminantur homines in σωζομένους [eos qui salvi sunt] et ἀπολλυμένους 2 Cor. 2: 15, 16. Est stultitia, id est, stultum aliquid videtur, indignum creditu. Id vero evenit, quod in vitiis suis non divertantur, sed habitent: ideo nolunt vera videri, quae vitiis sunt contraria.

Τοῖς δὲ σωζομένοις ἡμῖν, nobis autem qui salvi sumus] Credentibus: qui iidem in via sumus ad salutem.

Δύναμις Θεοῦ ἐστὶ] Vis Dei in illo sermone posita est, per quam iustificamur, id est, a vitiis purgamur, deinde Sancto Spiritu imbuimur. Vide Rom. 1: 16.

19. Γίγραπται γάρ· Ἀπολῶ τὴν σοφίαν τῶν σοφῶν, καὶ τὴν σύνεσιν τῶν συνετῶν ἀθετήσω. *Scriptum est enim: Perdam sapientiam sapientium, et intellectum intelligentium irritum faciam*] Legit in Esai. 29: 14, ὕψω [abscondam], ubi nos habemus ὑψῶν [abscondetur]: etiam LXX sic legunt, ut Paulus: vertunt enim κρύψω, abscondam, efficiam ne luceat: quod idem valet cum ἀθετήσω. Iustinus quoque cum Tryphone disputans ter locum Esaiæ citat: prius per κρύψω, deinde per ἀθετήσω, deinde rursum per κρύψω. Quod Esaias de sui temporis hominibus dixerat, idem ad sua tempora maiori iure aptat Apostolus.

20. Ποῦ σοφός; ποῦ γραμματεὺς; ποῦ συζητητής τοῦ αἰῶνος τούτου; *Ubi sapiens? ubi Legisperitus? ubi indagator huius seculi?*] Est παρωδία [imitatio] loci Esai. 33: 18. In quo loco itidem ποῦ sic repetitur. Sed ibi agitur de iis qui præcipua munia habuerant in castris Assyriorum: hic vero de artium professoribus earum, quas Corinthii magni faciebant. Σοφοί Graecis, ut ὀνόματι Hebraeis, per excellentiam dicebantur ii, qui praecepta morum tradebant, ut septem illi per Graeciam nobiles, deinde Socrates, et alii. Γραμματεὺς ὡς loquendi genere Hellenistico et Legum peritus et Historiarum. Συζητητής τοῦ αἰῶνος, indagator rerum naturae, quae Hebraeis ὀνόματι, id est, *Physicus*. Id studium ὡς dici solet, quod proprie est συζητήσις. Sic apud Baruchum 3: 23 et seqq., οἱ ἐκζητοῦντες τὴν συνέειν ἐπὶ τῆς γῆς [qui exquirunt prudentiam quae de terra est], sunt Physici: οἱ μυθολόγοι [literatores] sunt qui γνώμας ἠθικὰς [sententias morales] dictabant, ὀνόματι: οἱ ἐκζητηταί τῆς συνέσιως [prudentias indagatores], Legis periti et Historici. Maluit autem συζητητής quam ἐκζητητής dicere Paulus, quia Physicae quaestiones multis disputationibus ventilari solebant, quod est συζητεῖν. Ignatius ad Ephesios: Ποῦ σοφός; ποῦ συζητητής; ποῦ καύχησις τῶν λεγομένων δυνατῶν; [*Ubi sapiens? ubi disputator? ubi horum, qui potentes audiunt, iactantia?*] Tertullianus hunc Pauli locum sic vertit libro de Idololatria, *Ubi sapiens, ubi literator, ubi conquisitor huius aevi?* Sensus est: Ostende mihi Philosophos et Philologos, qui tot homines ad tantam probitatem perduxerunt, quot et ad

quan-

quantam nos per sermonem crucis. Pauci sunt illorum discipuli prae nostris, et manent scortatores, si non peius aliquid: manent

— *Κενεῖς οἰήσιος ἔμπλεοι ἀσχοί,*

[— *Vanis inflati fastibus uires*],

ut dicebat Timon: manent arrogantes, litigiosi, maledici. *Οὐχὶ ἐμώραεν δὲ Θεὸς τὴν σοφίαν τοῦ κόσμου τούτου, nonne stultam fecit Deus sapientiam huius mundi*] *Μωραίνειν ἑλπίη*, hic est stultitiae convincere, quo sensu verba in Hiphil frequentia sunt apud Hebraeos. Intellege autem comparatione eius frugis, quam protulit Evangelium. Vocula τούτου non est in Manuscripto, nec est opus.

21. *Ἐπειδὴ γὰρ ἐν τῇ σοφίᾳ τοῦ Θεοῦ οὐκ ἔγνω ὁ κόσμος διὰ τῆς σοφίας τὸν Θεόν, nam quia in Dei sapientia mundus prae sapientia Deum non cognovit*] *Σοφίαν τοῦ Θεοῦ* hic vocat cognitionem illam Dei, quae ex rerum natura oritur: de qua diximus ad Rom. 1: 20, 21 et Act. 14: 16, 17: 27. *Ἔγνω* hoc loco significat *reveritus est*, quod ad Romanos *ἐδόξουν* vel *εὐχαρίστησαν*. Sic *ἔγνω* Iohannes etiam accepit 1: 10, et exponit per *ἔλαβον* [*repperunt*].

Εὐδόκησεν δὲ Θεός, placuit Deo] Similem constructionem vocis *εὐδοκεῖν* habemus Luc. 12: 32, Rom. 15: 26; Gal. 1: 15, Col. 1: 19.

Διὰ τῆς μαρτίας τοῦ κηρύγματος, per stultitiam praedicationis] Duplex hic tropus: nam et *διὰ τῆς μαρτίας τοῦ κηρύγματος* positum est pro *μαρτοῦ κηρύγματος* [*stulta praedicatione*], et *stultum* dicitur non quod tale est, sed quod tale esse multis eruditis putatur. Apparet id in sequentibus et mox 2: 14. Sic multa appellantur *κατὰ τὸ φαίνεσθαι* [*secundum id quod videntur esse*], non *κατὰ τὸ εἶναι* [*secundum id quod sunt*].

Σῶσαι τοὺς πιστεύοντας, salvos facere credentes] A vitiis liberare in praesens, in posterum donare vita aeterna.

22. *Ἐπειδὴ καὶ Ἰουδαῖοι σημεῖον αὐτοῦσι, quoniam et Iudaei signum petunt*] Non quaecunque, sed ex animi sui arbitratu, Matth. 12: 38; nempe de coelo, Matth. 16: 1, Marc. 8: 11; sicut Moses grandinem fecerat descendere, et Elias ignem. Legendum hic *ἐπειδὴ καὶ*, ut est in plerisque editionibus, non *ἐπειδὴ γὰρ*, ostendit

sem-

sensus cohaerentia: Non enim argumentatur Apostolus, sed iam dicta explicat. Praeterea in Manuscripto est pluraliter, σημεία.

Καὶ Ἕλληνες σοφίαν ζητοῦσιν, et Graeci sapientiam quaerunt] Volunt Graeci quae dicuntur sibi probari per causas naturales. In Manuscripto est, ἐπιζητοῦσι.

23. Ἡμεῖς δὲ κηρύσσομεν Χριστὸν ἐσταυρωμένον, nos autem praedicamus Christum crucifixum] Non rationes adferimus, sed testimonium de re conspecta.

Ἰουδαίοις μὲν σκάνδαλον, Iudaeis quidem offendiculum] Non tantum quia in crucifixum credere probrosum ipsis videbatur, sed quia instiper haec fidei professio crucem secum trahebat, Gal. 5: 11.

Ἕλλησι δὲ μωρίαν, Graecis autem stultitiam] Insuper illis videbatur nihil adferri de rerum principiis, de finibus, de animi natura: quae elementa sunt apud Graecos sapientiae moralis.

24. Αὐτοῖς δὲ τοῖς κλητοῖς, ipsis autem vocatis] Κλητοὶ hic appellantur cum effectu, id est, ii qui vocationi paruerunt, ut Rom. 8: 28.

Χριστὸν Θεοῦ δύναμιν καὶ Θεοῦ σοφίαν, Christum Dei virtutem et Dei sapientiam] Haec per μετάληψιν [transumptionem] accipienda: quia per Christum Deus ostendit et potentiam suam ad homines convertendos, vide Rom. 1: 16 et sapientiam, de qua actum Rom. 11: 33. Vide et infra 2: 7 et Esai. 53: 11.

25. Ὅτι τὸ μωρὸν τοῦ Θεοῦ, quia quod stultum est Dei] Comparet dictum, id est, quod in sapientia Dei minimum est.

Σοφώτερον τῶν ἀνθρώπων ἐστὶ, sapientius est hominibus] Est contracte dictum pro σοφώτερον τοῦ σοφοῦ τῶν ἀνθρώπων [sapientius est sapientia hominum]. Sic apud Plinium, *Omnium triumphorum lauream adepte maiorem*. Subauditur enim *laureis*.

Καὶ τὸ ἀσθενὲς τοῦ Θεοῦ, et quod infirmum est Dei] Et hoc comparate sumendum: significatur enim id quod in Dei potentia minimum est.

Ἰσχυρότερον τῶν ἀνθρώπων ἐστὶ, fortius est hominum] Et hic subaudi τοῦ ἰσχυροῦ [fortitudine]. Idem sensus est, qui proverbialiter exprimitur 1 Reg. 12: 19.

26. *Βλέπετε γὰρ τὴν πλῆθιν ὄψεων, ἀδελφοί, videte enim vocationem vestram, fratres]* Et hic est *μετωνομία* [transnominatio]. Nam *πλῆθιν* dicit *eventum vocationis*. Pauci qualis Nicodemus, Iosephus Arimathensis, Sergius, crediderant Euangelio: multi piscatores, multi sellularii: non quod Euangelium ullius sortis homines a se abiciat, sed quod arctam viam facilius ingrediantur minus sarcinati. Vide Matth. 5: 3, 19: 23, et ibi dicta. Lactantius VII. 1: *Nemo virtuti favet, nisi qui sequi potest; sequi autem non est facile omnibus, ii possunt quos paupertas et rerum indigentia exercuit, et capaces virtutis effecit. Nam si virtus est tolerantia malorum, non capiunt ergo virtutem qui semper in bonis fuerunt: quia mala neque experti sunt, neque ferre possunt, assuetudine ac desiderio bonorum quae sola noverunt. Eo fit ut pauperes et humiles Deo credant facilius, qui sunt expediti, quam divites qui sunt impedimentis multis implicati, imo catenati et compediti serviunt ad nutum dominae cupiditatis, quae illos inextricabilibus vinculis irretivit: nec possunt in coelum adspicere, quoniam mens eorum in terram prona humique defixa est. Virtutis autem via non capit magna onera portantes. Angustus admodum trames est, per quem iustitia hominem deducit in coelum. Hunc tenere non potest nisi qui fuerit expeditus ac nudus. Vide et quae ibi sequuntur. Hoc ideo dicit quia inter Corinthios alii ob doctrinam, alii ob divitijs se anteponebant alijs.*

Οὐ πολλοὶ σοφοὶ κατὰ σάρκα, non multi sapientes secundum carnem] Supple, crediderunt. *Sapientes secundum carnem* vocat eos, qui pollent sapientia mundi huius, ut modo dixerat: ea scilicet, quae non est ex revelatione. Revelationi enim Divinae caro opponitur, Matth. 16: 17.

Οὐ πολλοὶ δυνατοί, non multi potentes] In dignitatibus positi, ut Apoc. 6: 15, דַּיָּמָי.

Οὐ πολλοὶ εὐγενεῖς, non multi nobiles] Genere nobiles, quales Corinthi Cypselidae et Bacchiadae.

27. *Ἀλλὰ τὰ μωρὰ τοῦ κόσμου ἐξελέξατο ὁ Θεός, id quae stulta sunt mundi elegit Deus]* *Τὰ μωρὰ τοῦ κόσμου*, id est, τῷ κόσμῳ, quale loquendi genus habuimus et Rom. 8: 3, eos qui a mundo ob eruditionis penuriam pene pro stul-

stultis habentur. Vide Prov. 8: 3. Deinde est μετανομία [transnominatio], *elegit Deus*, id est, crediderunt: qui enim credunt, eos *Deus eligit*, sive approbat. Et nota genus neutrum poni pro communi, ut et alibi et in sequentibus.

ἵνα τοὺς σοφοὺς κατασχύῃ, ut confundat sapientes] Qui semet praestare ad talem normam nunquam potuere.

Καὶ τὰ ἀσθενῆ τοῦ κόσμου, et infirma mundi] Intelligit homines de plebe.

ἵνα κατασχύῃ τὰ ἰσχυρὰ, ut confundat fortia]. Quomodo dixerat δυνατοὺς. Iob. 12: 19, ἦν τὸν δυνάσας δὲ γῆς κατέσχευε [potentes vero terrae evertit].

28. Καὶ τὰ ἀγενῆ τοῦ κόσμου, et ignobilia mundi] Eos qui apud homines habentur ignobiles. Iulianus libro VI exprobat Christianis, quod plerique eorum essent servi et ancillae. Etiam in ministerio Ecclesiae ancillas fuisse ex Plinio discas. Chrysostomus, infra ad cap. 2, obiectum ait Christianis, maximam eorum partem fuisse nutrices, obstetrices, eunuchos.

Καὶ τὰ ἐξουθενήμενα, et contempta] Solent enim tales despici. De hoc verbo vide Marc. 9: 12, Luc. 18: 9, Act. 4: 1, Rom. 14: 3, 10.

Καὶ τὰ μὴ ὄντα, ἵνα τὰ ὄντα καταργήσῃ, et ea quas non sunt, ut ea quas sunt destrueret] ὑπερβολή [superiectio] Hebraica quae ἤν [non] et οὐκ [nihil] usurpat de rebus valde abiectis. Vide Esai. 40: 17. Contra τὰ ὄντα sicut et si dicitur de eo quod pretio est, Gal. 6: 3. Tum vero καταργεῖν sume, ut Rom. 3: 31, ostendit esse nihil. Haec omnia praefigurata fuerant temporibus exitus ex Aegypto, et in Davidis pugna contra Goliathum et eiusdem evectione in regnum, et sursum temporibus Esdrae et Nehemiae.

29. Ὅπως μὴ καυχῆσθαι πᾶσα ἀρὸς ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, ne qua caro gloriētur apud Deum] Fecit Deus ne quid in hoc negotio homo sibi tribueret. Nam καυχᾶσθαι est inniti alicui rei, lastari de re aliqua. Vide Rom. 2: 17, 23, 5: 2, 3, 11. Μὴ et πᾶσα Hebraeis universaliter negant. Ἐνώπιον Θεοῦ, id est, ubi cum Deo res est. Ubi homo ex parte viliori caro appellatur, fit hoc ad fastum reprimendum.

30. Ἐξ αὐτοῦ δὲ ὑμεῖς ἐστὲ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, ex ipso
autem vos estis in Christo Iesu] Ἐξ hic significat cau-
sam efficientem primariam; ut Rom. 2: 36, ἐν pro di-
causam mediam. Et ἐστὲ intellige, estis nova creatura,
facti estis longe alii quam eratis.

Ὁς ἐγενήθη ἡμῖν σοφία ἀπὸ Θεοῦ, δικαιοσύνη τε καὶ
ἀγιασμός. καὶ ἀπολύτρωσις, qui factus est nobis sapientia
a Deo, et iustitia et sanctitas et redemptio] Est hic
perpetua Metonymia effecti positi pro causa. Christus
enim, Deo ita procurante, factus est causa, per quam
sapiamus; divina scilicet, per quam a peccatis purge-
mur, per quam Spiritu Sancto donemur, per quam a
morte quondam vindicandi simus; quod ἀπολύτρωσις di-
citur Rom. 8: 23, Eph. 4: 30.

31. Ἰνα, ut] supple fiat. Similis ἑλλειψις [defectus]
Rom. 15: 3, alibi, et infra 2: 9.

Καθὼς γέγραπται. Ὁ καυχώμενος ἐν Κυρίῳ μαυγάζω;
quemadmodum scriptum est, Qui gloriatur, in Domino
glorietur] Sensus concise depromptus ex Ier. 9: 23, 24,
ubi in Graeco habemus: Ταῦ δὲ λέγει Κύριος. μὴ καυχᾶσθω
ὁ σοφός ἐν τῇ σοφίᾳ αὐτοῦ, καὶ μὴ καυχᾶσθω ὁ ἰσχυρός ἐν
τῇ ἰσχύϊ αὐτοῦ, καὶ μὴ καυχᾶσθω ὁ πλούσιος ἐν τῷ πλούτῳ
αὐτοῦ, ἀλλ' ἢ ἐν τούτοις καυχᾶσθω ὁ καυχώμενος, ὁ ἀνιὼν καὶ
γενώσκων ὅτι ἐγὼ εἰμι Κύριος, ὁ ποιῶν ἔλεος καὶ κῆρυμα καὶ
δικαιοσύνην ἐπὶ τῆς γῆς [Haec autem dicit Dominus, Ne
glorietur sapiens de sapientia sua, nec glorietur fortis
de fortitudine sua, nec glorietur dives de divitiis
suis; sed de hoc glorietur qui gloriatur, esse et nesci,
me esse Dominum, qui faciam misericordiam et iudicium
et iustitiam in terra]. Ubi in Hebraeo pro καυχᾶσθω est
ἠσυχνῶν; quod per ἀγαλλιάων [exultare] alibi vertitur.

CAPUT II.

21. Καὶ ἐγὼ ἔλθων πρὸς ὑμᾶς, ἀδελφοί, et ego, cum veni
ad vos, fratres] Hoc dicit, Mea quoque loquendi et a-
gendi ratio congruit isti Dei ministerio, tum apud alios,
tum apud vos maxime.

Ἦλθον οὐ καθ' ὑπεροχὴν λόγον, non veni cum excellen-
tia

in sermonis] Non erat Paulus indisertus: sed in Graecia multi erant disertiores, qui ad naturae opes artis ad-
minicula et longum usum adiecerant. Ideo dicit *ὑποφωτισμένην*,
id est, nullam.

Ἡ σοφίας, aut sapientiae] Eruditus quidem erat Pau-
lus in Lege et scriptis Interpretum: at non aequè in Phi-
losophiâ illa Graecanica.

*Καταγγέλλων ὑμῖν τὸ μαρτύριον τοῦ Θεοῦ, annuntians vo-
bis testimonium Dei]* Euangelium, quod supra 1: 6 *μαρτύριον*
τῶν Χριστοῦ. Deus quippe per Christum voluntatem suam
nobis testatam fecit. In Manuscripto est τὸ *μυστήριον* τοῦ
Θεοῦ [*mysterium Dei*]. Vide Rom. 16: 25. Et sic habuit
codex quo usus est Ambrosius, et is quo usus Syrus.

2. *Ὁὐ γὰρ ἔποιμα]* Non magni feci, ut Rom. 14: 5.

*Τοῦ εἰδέναι τι ἐν ὑμῖν εἰ μὴ Ἰησοῦν Χριστόν, me scire
aliquid inter vos nisi Iesum Christum]* Nosse verba Le-
gis, et traditiones, linguas aliquas, legisse etiam vestros
Poetas. Frequens est nostris scriptoribus τοῦ praeponere
infinitivo, ubi alii ponerent τό. *Ἐν ὑμῖν*, id est, *ὡν ἐν*
ὑμῖν, cum apud vos viverem.

Καὶ τοῦτου ἐξανρωμένον] Et quidem crucifixum, id est;
cuius exemplum in omnibus malis Euangelii causa perfe-
rendis scirem mihi esse sequendam. Sic sumendum os-
tendunt sequentia.

3. *Καὶ ἐγὼ ἐν ἀσθενείᾳ, καὶ ἐν φόβῳ, καὶ ἐν τρόμῳ
πολλῷ ἐγενόμην πρὸς ὑμᾶς, et ego cum infirmitate et ti-
more et metu multo fui apud vos]* Καὶ hic est pro *nam*:
ἀσθένεια hic est dolor ex rebus adversis, ut diximus
Rom. 8: 26. *Μετος* et ille timor pericula significant,
cum ab Iudaeis vi ad tribunal tractus fuit Paulus, Sas-
thenes pulsatus, Paulus ipse coactus discedere, quae ha-
bes Act. 18. *Φόβος* et *τρόμος*; saepe iungi solent *αὐξήσεως*
[*augmenti*] causa, ut Ps. 2: 11. in Graeco, 2 Cor. 7: 15;
Eph. 6: 5, Phil. 2: 12. *Πρὸς ὑμᾶς*, id est, *παρ' ὑμῖν*.
Vide Ioh. 1: 2.

4. *Καὶ ὁ λόγος μου καὶ τὸ κήρυγμά μου, et sermo meus
et praedicatio mea]* Sermones mei, tum privati, tum
publici. Nam *κηρύσσειν* est multis dicere, Matth. 10: 27.

*Ὅν ἐν πειθοῖς ἀνθρωπίνης σοφίας λόγοις, non persuaso-
riis humanae sapientiae sermonibus]* Πειθοῖς Graecum non

esse multi notarunt: nec adeo Cilix Apostolas, ut vocem nusquam lectam usurparet. Legendum *πεισοῖς* sicut infra 13, *ἐν διδακτοῖς ἀνθρώπινης σοφίας λόγοις* [*doctis humanas sapientiae sermonibus*] Intelligit eos sermones, quibus uti solet humana sapientia. Syrus legit *ἐν πειθοῖ* [*suadela*] et *λόγων* [*sermonum*] sensu non malo: quomodo legit et Eusebius, et videtur legisse Origenes Philocalia cap. 16. 1, sed quod dixi praefero. Quod de Demetrio dicit Seneca, multo iustius de Apostolis dici potest, fuisse eos eloquentiae eius quae res fortissimas deceat, non concinnatas, nec in verba sollicitas, sed ingenti animo prout impetus tulit res suas prosequentis. Hippodamus libro de Republica: *Χρεῖσθαι δὲ τῷ λόγῳ πολιτικῷ καὶ σεμνῷ καὶ οἰκίῳ τῆς διαδείσεως τῷ λέγοντος, ἀλλὰ μὴ προσποιεῖσθαι οὕτω γὰρ ἡ λέξις ἐστίται τὸ ἥθος τῷ λέγοντος ἐμφαίνοντα* [*Civili oratione utendum, et gravi, et quae cum dicentis affectu conveniat, non affectata. Ita enim fiet ut mores dicentis e dictione appareant*].

Ἀλλ' ἐν ἀποδείξει πνεύματος καὶ δυνάμεως, sed demonstratione spiritus et virtutis] Habent Mathematici suas ἀποδείξεις habet Aristoteles suas. At quanto maior illa per tot ac tanta miracula? Genitivus subsequens hic instrumentum denotat: voce *πνεύματος* videtur significare prophetias, voce *δυνάμεως* sanationes.

5. *ἵνα ἡ πίσις ὑμῶν μὴ ᾖ ἐν σοφίᾳ ἀνθρώπων*] *Ne fides vestra nasceretur ex humana eruditione.*

Ἀλλ' ἐν δυνάμει Θεοῦ] *Sed per eximiam Dei potentiam*, quo maior scilicet ipsi honor et gratia habeatur. Vido supra 1: 17. Iustinus in Colloquio cum Tryphonē de Prophetis loquens: *Ἀνωτέρω πάντος ἀποδείξεως ὄντες ἀπίστοι μάρτυρες τῆς ἀληθείας* [*Fide digni atque omni advo fide maiores testes veritatis*]. Origenes in Philocalia: *Εἰ γὰρ αἱ καθημαγευμέναι τῶν ἀποδείξεων ὁδοὶ παρὰ τοῖς ἀνθρώποις ἐναποκείμεναι τοῖς βιβλίοις κατίσχυσαν τῶν ἀνθρώπων, ἡ πίσις ἡμῶν εὐλόγως ἂν ὑπελαμβάνετο ἐν σοφίᾳ ἀνθρώπων καὶ οὐκ ἐν δυνάμει Θεοῦ* [*Si enim prostratae et usitatae apud homines vias demonstrationum sanctis libris comprehensae valuissent ad vincendos homines, merito quis existimaret fidem nostram in humana sapientia, non in virtute Dei sitam esse*], etc.

6. Σοφίαν δὲ λαλοῦμεν ἐν τοῖς τελείοις, *sapientiam autem loquimur apud perfectos*] *Ea dicimus, quae plena esse sapientiae iudicabunt veri ac probi Christiani.* N enim τέλειοι, ut diximus Matth. 5: 48.

Σοφίαν δὲ οὐ τοῦ αἰῶνος τούτου, *sapientiam vero non huius saeculi*] Non illam Physicam, de qua et supra 1: 20.

Οὐδὲ τῶν ἀρχόντων τοῦ αἰῶνος τούτου, *neque Principum huius saeculi*] Politicam, cui adhaerent Iurisprudentia et Historiarum cognitio.

Τῶν καταργουμένων, *qui destruuntur*] Quae nunc sunt imperia non minus peribunt, quam illa figurata per statuam Dan. 2: 44. Virgilius Georg. II.

Non res Romanae perituraque regna. —

7. Ἀλλὰ λαλοῦμεν σοφίαν Θεοῦ ἐν μυστηρίῳ τὴν ἀποκρυμμένην, *sed loquimur Dei sapientiam in mysterio, quae recondita est*] Inversa locutio pro τὴν ἀποκρυμμένην ἐν μυστηρίῳ, *quae diu in arcano recondita fuit.* Vide Rom. 16: 25 et Eph. 3: 4, 5, 9. Μυστήριον καὶ et ἱμν, ut apud Danielelem aliquoties.

Ἦν προώρισεν ὁ Θεὸς πρὸ τῶν αἰώνων, *quam praedestinavit Deus ante saecula*] *Ante multa tempora*, ut dicitur dicto Romanorum loco. Recte *ante multa tempora*: nam praefiguratum hoc non tantum in Abrahamo et Melchisedeco, sed et in Noe, et Enocho, et Abele.

Εἰς δόξαν ἡμῶν] *Ad maximum honorem nostrum*, quos donis supra omnes Prophetas ornare voluit.

8. Ἦν οὐδεὶς τῶν ἀρχόντων τοῦ αἰῶνος τούτου ἔγνωκεν, *quam nemo Principum huius saeculi cognovit*] Ἦν nempe σοφίαν [*sapientiam*]. Cum autem dicit ἀρχοντας non intelligit minores illos magistratus, qualis Nicodemus et Iosephus Arimathensis, sed illos praefulgentes, quales Pilatus et Herodes ac Caeseres, et intra Iudaeos Caiphas et Annas.

Εἰ γὰρ ἔγνωσαν] *Si penitus pernoscent Dei destinata in hac re.*

Οὐκ ἂν τὸν Κύριον τὴν δόξης ἐξάνθρωσαν, *nunquam Dominum gloriae crucifixissent*] Non credibile est eos cruci addicturos fuisse, aut instigatione sua, ut Sacerdotes; aut decreto, ut Pilatus; aut consensu, ut Herodes, eum quem Deus esse vult omnium iudicem. Nam gloria Christi

illam diem maxime respicit 1 Petr. 4: 13. Tertullianus adversus Marcionem III: *Scripturae quae interemptibilem Christum ediscentes utique et ignorabilem affirmant: nisi enim ignoratus, nihil scilicet pati posset.* Crucifixus dicuntur etiam qui assensum praebuere Act. 2: 36, 4: 10. Non excusat illos ea ignorantia: satis enim res magnas fecerat Christus, ut quid afferret inquirerent, caetera si discendi et bene agendi fuissent cupidi, ab ipso percepturi. Christus Κύριος δόξης praefiguratus per arcam, quae παντὶ τῷ Ps. 24: 9.

9. Ἀλλὰ καθὼς γέγραπται, *sed sicut scriptum est*] *Evenit* scilicet: qualis ἑλλειψις [*defectus*] supra 1: 31. Sed in Manuscripto non est ἀλλὰ, et sic quoque satis cohaeret sensus. Illi non noverunt, quia Deus talia non revelat nisi se amantibus, id est, inquirentibus.

Ἄ ὀφθαλμὸς οὐκ εἶδε, καὶ οὐς οὐκ ἤκουσε, καὶ ἐν καρδίᾳ ἀνθρώπου οὐκ ἀνέβη, ἃ ἠτοίμασεν ὁ Θεὸς τοῖς ἀγαπῶσιν αὐτόν, *quod oculus non vidit, neque auris audivit, neque in cor hominis adscendit, quae praeparavit Deus iis qui diligunt illum*] Sensus quidem est apud Esaiam 64: 4, ubi Graeci: Ἀπὸ τοῦ αἰῶνος οὐκ ἤκούσαμεν, οὐδὲ οἱ ὀφθαλμοὶ ἡμῶν εἶδον Θεὸν πλὴν σοῦ, καὶ τὰ ἔργα σου ἃ ποιήσεις τοῖς ὑπομένουσιν ἔλεον [*A saeculo non audivimus, neque oculi nostri viderunt Deum absque te, et opera tua quas facies, expectantibus misericordiam*]. Quae verba etiam Rabbini de vita altera exponunt sensu arcaniore: sed cum ipsa verba quibus hic utitur Paulus exstitisse in Apocryphis Eliae tradat Origenes, Hieronymus ad Pamachium de Optimo genere interpretandi, Zacharias Chrysopolitanus, et Gregorius Syncellus, credibile omnino est deprompsisse hoc Paulum ex scriptis Rabbiorum, qui ea habuerant ex traditione veteri: de quo genere dictorum vide quae attulimus ad Matth. 27: 9. Multos veteres libros periisse dicit hoc loco Chrysostomus. Manuscriptus pro ἃ ἠτοίμασεν habet ὅσα ἠτοίμασεν. Καρδία Hebraeis pro toto animo dicitur. Et adscendere in cor; Ier. 3: 16 et alibi, est quod Latinis *in mentem venire*. Non alienum ab hoc loco Philonis illud libro de Abel et Caino: Τίς γὰρ ἂν γένοιτο ἱκανὸς τὴν πρὸς τὸν ὄντα μετανοῶσαν ψυχὴν τελείαν κατανοῆσαι; εὐδ' αὐτὴν οἶμαι τὴν τοῦ

τόθ' ὑπομέτρουνσαν εἰδέναι τὴν βελτίωσιν αὐτῆς, ὅτε κατ' ἐκεί-
νον τὸν χρόνον ἐπιθειάζουσιν· τῷ γὰρ εὐπάσχογι σύμβουλῳ
ὁ Θεὸς περὶ ὧν μέλλει χαρίσθαι, οὐ χρῆται [*Quis enim est
idoneus ut cogitatione comprehendat migrationem perfec-
tae animae ad eum qui est? Equidem opinor ne ipsam
quidem, cui migrare contigit, scisse quanto meliora sor-
tiretur, quippe quae tum correpta erat Numine; nam
Deus eum alieni benefacit, non utitur eius consilio*].

10. Ἡμῖν δὲ ὁ Θεὸς ἀπεκάλυψε διὰ τοῦ πνεύματος αὐτοῦ,
nobis autem aperuit Deus per Spiritum suum] Id est,
per illum Spiritum qui Christo fuit adunatus. Vide quae
dicta Marc. 2: 8 et Rom. 1: 4. *Aperuit Deus nobis,*
inquit Apostolus, *per Christi Spiritum* futuram esse iu-
diciū universale, quod Christus sit exerciturus, et qua
norma et quae exita. In Manuscripto non est αὐτοῦ.

Τὸ γὰρ πνεῦμα πάντα ἱευνᾷ, καὶ τὰ βάθη τοῦ Θεοῦ,
Spiritus enim omnia scrutatur, etiam profunda Dei] Idem sensus qui Ioh. 1: 18, 6: 46, 8: 19, 38, 10: 15,
12: 50, 14: 7, 9. Τὰ βάθη, *consilia diu occultata.*
Rom. 16: 25 et supra 7.

11. Τίς γὰρ οἶδεν ἀνθρώπων τὰ τοῦ ἀνθρώπου, εἰ μὴ
τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου, *quis enim hominum scit quae
sunt hominis, nisi spiritus hominis*] Principum abditos
sensus quis novit nisi ipse Principis animus? Nihil opus
illo ἀνθρώπων, et abest in Manuscripto.

Οὕτω καὶ τὰ τοῦ Θεοῦ οὐδεὶς οἶδεν, εἰ μὴ τὸ πνεῦμα τοῦ
Θεοῦ, *ita et quae Dei sunt, nemo cognovit nisi Spiritus
Dei*] *Arcana Dei nemo novit nisi ipse Spiritus Dei,*
qui Prophetis ex particula, Christo vero perfectissime
datus est. Pro οἶδεν in Manuscripto est ἔγνω, pari sensu.

12. Ἡμεῖς δὲ οὐ τὸ πνεῦμα τοῦ κόσμου ἐλάβομεν, nos
autem non spiritum mundi acceperimus] Non ab humano
ingenio profecta sunt ea quae dixit Christus.

Ἀλλὰ τὸ πνεῦμα τὸ ἐκ τοῦ Θεοῦ, *sed Spiritum qui ex
Deo est*] Spiritus ille qui nostri causa in homine Christo
fuit, est ipsius Dei velut portio et instrumentum.

ἵνα εἰδῶμεν τὰ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ χαρισθέντα ἡμῖν] *Ut certo
noscamus, non fluctuante coniectura, ea quae Deus no-
bis dedit, id est, dare decrevit. Est enim μετωνομία
transnominatio*] qualis Eph. 1: 4, 2: 6, 2 Tim. 1: 9.

13. *Ἄ καὶ λαλοῦμεν, quas et loquimur*] Quae etiam ex Christi praeceptis omnibus populis annunciamus.

Ὁν ἐν διδακτοῖς ἀνθρώπινης σοφίας λόγοις] Non eo sermone quem docuit humana eruditio.

Ἀλλὰ ἐν διδακτοῖς πνεύματος ἁγίου] Sed eo sermone quem docuit sanctissimus ille Christi Spiritus. Bis hic habemus διδακτοῖς cum genitivo causam significantem: qualis locutio est apud Ioh. 6: 45. In Manuscripto non exprimitur ἁγίου, nec opus.

Πνευματικοῖς πνευματικῶς συγκαίροντες, spiritualibus spiritualia exponentes] Exponentes ea quae Prophetae Spiritu Dei acti dixere, per ea quae Christus suo Spiritu nobis aperuit. *Συγκαίρειν* est *ἔνθ' exponere*, Gen. 40: 8, 16, 22, 41: 12, 13, 15, Dan. 5: 13, 17. Quod *ἐπιλύειν* Gen. 41: 12, et inde *λύσις* Eccl. 8: 1, quod *σύγκριμα* Dan. 2: 25, 4: 15, 5: 28, et *σύγκρισις* in eodem Daniele 2: 4—7 et alibi saepe. Prophetia enim non est *ἰδίᾳ ἐπιλύσεως* [*propriae interpretationis*] 2 Petr. 1: 20.

14. *Ψυχικὸς δὲ ἄνθρωπος, animalis autem homo*] Non idem est *ψυχικὸς ἄνθρωπος* et *σαρκικὸς* [*carnalis*]: *ψυχικὸς* est qui humanae tantum rationis luce ducitur, *σαρκικὸς* qui corporis affectibus gubernatur: sed plerunque *ψυχικοὶ* aliqua in parte sunt *σαρκικοὶ*, ut Graecorum Philosophi scortatores, puerorum corruptores, gloriae aucupes, maledici, invidi. Verum hic nihil aliud designatur quam homo humana tantum ratione nitens, quales erant Iudaeorum plerique et Philosophi Graecorum, Iudas in Epistola *ψυχικὸς* explicat, *πνεῦμα μὴ ἔχοντας* [*spiritum non habentes*]. Hierocles *ψυχικὸν σῶμα* [*corpus animale*] vocat quod mox explicat *τὸ ζωτικόν* [*vitale*].

Ὁὐ δέχεται τὰ τοῦ πνεύματος τοῦ Θεοῦ, non capit quae sunt Spiritus Dei] Non intelligit ea quae per Prophetas sunt prodita: quippe quae ne ipsi quidem Prophetae satis intellexerint. *Capere*, hic est, quod mox *γινῶναι*, *intelligere*.

Μωρία γὰρ αὐτῷ ἐστὶ, stultitia enim est illi] Id est, Quasi stultorum voces nihil significantes. Tale erat Esae vaticinium Aethiopi Act. 8: 31.

Ὅτι πνευματικῶς ἀναγίσκεται, quia spiritualiter diiudicatur] Ut diiudicetur verus eorum sensus, opus est no-

va et apertiori revelatione qualis per Christum contigit, *Ἀνακρίνεσθαι* est vox forensis Act. 4: 9, 12: 19. Et solet transferri ad examen doctrinae Act. 17: 11, infra 14: 24. Et sic vertitur *ᾤη* Hebraeum.

15. *Ὁ δὲ πνευματικὸς ἀνακρίνει μὲν πάντα, spiritualia autem iudicat quidem omnia*] In Manuscripto, *ἀνακρίνει τὰ πάντα*. Qui multa a Christo luce imbutus est, facile iudicat de sensu Prophetarum. Potest de eo optime iure dici, quod alio sensu dicit Aristoteles Eth. III. 15, *Ὁ σπουδαῖος ἕνακα κρίνει ἅθροως* [*Præbus de omnibus recte iudicat*].

Αὐτὸς δὲ ὑπ' αὐθεντὸς ἀνακρίνεται, at ipsa a nemine iudicatur] *A nemine iudicari, id est, refelli potest: ut Stephanus Act. 6: 10. Causa sequitur.*

16. *Τίς γὰρ ἔγνω νοῦν Κυρίου, ὃς συμβιβάζει αὐτὸν, quis enim cognovit sensum Domini, qui instruat eum*] Ex Esai. 40: 13, ubi in Graeco, *Τίς Κυρίου νοῦν ἔγνω, καὶ τίς αὐτοῦ σύμβουλος ἐγένετο; [Quis novit mentem Domini, et quis consiliarius eius fuit?]* Quomodo et Paulus citavit eum locum Rom. 11: 34. Deus ante Christi tempora neminem admisit ad arcana sua pernoscentia, sicut Reges admittere consiliarios quosdam solent. *Συμβιβάζει* est *instituere, edocere*, ut vidimus Act. 9: 22, 16: 39, hic vero, non multum remoto significato, est *consilium dare, συμβουλεύειν, σύμβουλον γενέσθαι*. Itaque *συμβουλεύειν* et *συμβιβάζειν* coniunguntur Esai. 40: 14.

Ἡμεῖς δὲ νοῦν Χριστοῦ ἔχομεν, nos autem sensum Christi habemus] Nos autem novimus Dei consilia, quae Christo fuere revelata, Ioh. 15: 15. Quis potest de Dei voluntate certiora adferre quam ipse Deus? is autem ea Christo tradidit. Ea igitur qui habet, nullis Prophetarum allegationibus, nullis Philosophorum ratiunculis solide refelli potest. Optime Ambrosius; *Cui magis de Deo, quam Deo credam?*

CAPUT III.

Καὶ ἐγὼ, ἀδελφοί, et ego fratres] *Etiam ego tantis Dei donis instructus.*

praeterimus in coetu eorum, qui opus habent lacte, ut vocamus per tropologiam: sic enim Paulus scribit Corinthiis nondum perpurgatis a moribus Graecanicis: Lac vobis praebui, non cibum, quem nandum ferebatis, ac ne nunc quidem ferre potestis, adhuc enim carnales estis], etc.

3. Ἐτι γὰρ σαρκικοί ἐστε, adhuc enim carnales estis] Non omnino, sed plus satis, comparate ad alios Christianos, ut iam diximus.

Ὅπου γὰρ ἐν ὑμῖν ζήλος καὶ ἔρις καὶ διχοφασίαι, quandoquidem enim est inter vos invidia et contentio et scissuras] Ὅπου hic valet quandoquidem, ut 2 Petr. 2: 11. Utuntur ita hac particula et Xenophon et Plutarchus. Est autem hic gradatio. Nam invidia contentionem pepererat, contentio scissuram. Vide supra 1: 10, et infra 11: 18, 12: 25, et adde Epistolam Clementis. Ζήλος κρ., ἔρις κρ., διχοφασίαι κρ.

Οὐχὶ σαρκικοί ἐστε, nonne carnales estis] Nam inter opera carnis numerat Apostolus ἔρεις, ζήλους et διχοφασίας, Gal. 5: 20. Carnis scilicet nomine omnes affectus respiciens, qui non Dei honorem et proximi salutem praecipue respiciunt, sed ea quae nostra sunt et nobis placent.

Καὶ κατὰ ἄνθρωπον περιπατεῖτε, et secundum hominem ambulatis] Vivitis ut plerique homines aolent, non ex Dei praescripto, non κατὰ Θεόν [secundum Deum], ut loquitur Apostolus Rom. 8: 27. Homo enim hoc loco Deo opponitur.

4. Ὅταν γὰρ λέγῃ τις· Ἐγὼ μὲν εἰμι Παύλου· ἕτερος δὲ, Ἐγὼ Ἀπολλῶ, cum enim quis dicat, Ego sum Pauli: alius, Ego Apollo] Illis quidem nominibus illi utebantur: sed principes sectarum sub hoc praetextu suo honori et commodis velificabantur, ut apparet infra 4: 6.

5. Τίς οὖν ἐστὶ Παῦλος; τίς δὲ Ἀπολλῶς; ἀλλ' ἡ διάκρισις δι' ὧν ἐπιστεύσατε; Quis igitur est Paulus? quis Apollus? nisi ministri per quos credidistis?] Si hoc de se sentire voluit tantus Apostolus et tantus Evangelista, quanto magis id illos cogitare oportuit, qui, cum viris tantis comparandi non essent, suas tamen sectabantur gloriae cum Ecclesiae male. Διάκρισις hic non speciale

nomen est functionis, sed generale, respondens Hebraeo *משרת*, conveniens omnibus qui Evangelio inserviunt: quomodo et infra 2 Cor. 3: 6, 6: 4, 11: 23, Eph. 3: 7, 6: 21, 1 Thess. 3: 2, 1 Tim. 4: 6. Simili modo *διακονίαν* habuimus Act. 1: 17, 6: 4, 20: 24, 21: 19. *Δι' ὧν*, id est, *quorum opera*.

Καὶ ἐκάςθω ὡς ὁ Κύριος ἔδωκεν, et unicuique sicut Dominus dedit] Est hic traiection. Rectum fuerat, *καὶ ὡς ἐκάςθω ὁ Κύριος ἔδωκεν*, et subauditur *τοιούτος*, *tales sunt prout eis Deus dedit*, quales eos Deus sua beneficentia effecit. Cum quicquid habent, ab ipso profectum sit, merito etiam eius honori inservire debent. Similem traiectionem habuimus supra 2: 7. Et in iisdem vocibus *ἐκάςθω ὡς* Rom. 12: 3.

6. *Ἐγὼ ἐφύτευσα, Ἀπολλὼς ἐπότισεν, ἀλλ' ὁ Θεὸς ἡύξανε*, *ego plantavi, Apollos rigavit, sed Deus incrementum dedit*] *Ἐπότισε* dixit figurate pro *ἡρδεναι*, quae vox propria agricolis; sed bene facta est translatio, quia quod plantis est *irrigari*, id animalibus est *potum praebere*. Et ideo vicissim qui bene potarunt, *irrigati* dicuntur; sunt enim tales *μεταφορὰ ἀντίστροφος* [translationes reciprocae]. Et hoc quidem dictum sit de hac voce. Caeterum alia rursus est in omnibus illis translatio a plantis ad humanum ingenium. Deus hic comparatur terrae, unde aluntur insita. Qui plantat, surculum infigit terrae; qui rigat, vias terra aperit: incrementum autem revera ab ipsa est terra, matre ac nutrice omnium. Ita in Evangelii negotio, fidei, iustitiae, sanctitatis proveniunt omnia Deo debetur, a quo est revelatio, et revelationis testimonia et Spiritus dona. *Ἡύξανε* *ἡύξησεν*, Esai. 55: 10, 61: 11.

7. *Ὡς οὐτε ὁ φυτεύων ἐστὶ τι, οὐτε ὁ ποτίζων, itaque neque qui plantat est aliquid, neque qui rigat*] *Nihil sunt*, nempe si Deum respicias. Nihil magni sunt. Sic enim *τι* sumptum Gal. 6: 3, 2 Cor. 3: 5.

Ἀλλ' ὁ αὐξάνων Θεὸς, sed qui incrementum dat Deus] Paulo alia est similitudo eodem tendens et itidem ab agricultura desumpta, sed alio modo, apud Philonem: *Φίλαυτος δὲ καὶ ἄθεος ὁ νοῦς, οἰόμενος ἴσας εἶναι Θεῷ, ποιεῖν δοκῶν ἐν τῷ πάσχειν ἐξεταζόμενος. Θεοῦ δὲ σπείροντος* *καὶ*

καὶ φυτεύοντος ἐν ψυχῇ τὰ καλὰ, ὁ λέγων τοῦς, οἱ ἐγὼ
φυτεύω, ἀσεβεῖ· οὐ φυτεύσεις οὖν ἔτι ὁ Θεὸς φυτεύει
[*Mens autem sui amans et impia; putans se aequalem
Deo, dum facere videri vult, revera patitur. Caeterum
cum Deus seminat et plantat in anima quicquid hono-
rum est, mens si dicat, Ego planto; impie facit: non
plantabis igitur quando Deus plantat*].

8. Ὁ φυτεύων δὲ καὶ ὁ ποτίζων ἐν εἰς, qui autem
plantat et qui rigat unum sunt] Idem agunt negotium:
sicut illi in agricultura plantam terrae et terram plantae
admovent, sic hi in Euangelio homines ad Deum, Deum
ad homines perducunt. Qui eidem negotio incumbunt,
non debent partes facere. De hoc loquendi genere vide
Ioh. 10: 30, 17: 11, 22, 1 Ioh. 5: 7, 8.

Ἐκαστος δὲ τὸν ἴδιον μισθὸν λήψεται κατὰ τὸν ἴδιον κόπον,
unusquisque autem propriam mercedem accipiet secundum
suum laborem] Pro magnitudine laboris erit magnitudo
mercedis: sed immenso maior labore merces.

9. Θεοῦ γὰρ ἴσμεν συνεργοί, *Dei enim sumus adiutores*
Nos Apostoli et Doctores alii. Quos deiecerat, Deo com-
parans, eos hominibus comparans multum attollit: dicit
enim eos cum Deo operari, suo scilicet modo. Itidem
et veritati cooperari dicuntur 3 Ioh. 8. Vicissim Deus
συνεργεῖν dicitur Apostolis Marc. 16: 20.

Θεοῦ γεώργιον, Θεοῦ οἰκοδομὴ ἔσθ, *Dei agricultura, Dei
aedificatio estis*] Plebem hic alloquitur, et duas adhibens
similitudines, priorem sermonem ab agricultura desump-
tum finit, et novam ab architectura orditur. Γεώργιον
est omne quod ab agricola excolitur. Legitur in Graecia
libris Veteris Testamenti, ut Gen. 26: 14, Prov. 6: 7,
24: 30, 31: 16. Pari sensu populus Esai. 61: 3, φύτευμα
Κυρίου.

10. Κατὰ τὴν χάριν τοῦ Θεοῦ τὴν δοθεῖσάν μοι, *secun-
dum gratiam Dei quae data est mihi*] Omnia refert ad
honorem Dei, ut alios doceat idem facere.

Ὡς σοφὸς ἀρχιτέκτων θεμέλιον τέθεικα, *ut sapiens archi-
tectus fundamentum ieci*] Σοφὸς Graecis adiectivum est
omnium artificum. Itaque

— Σοφὸς ἤραρε τέκτων,
[— *Sapiens opifex fabricavit*],

eti.

etiam apud Homerum legimus. Sic Exod. 35: 35, in Graeco, *Οἱ σοφοὶ οἱ ποιοῦντες τὰ ἔργα τοῦ ἁγίου* [*Sapientes ad facienda opera sanctuarii*]. Et Esai. 3: 4, *עֲמִית אֲנִי* vertitur *σοφὸν ἀρχιτέκτονα* [*sapientem Architectum*]. *Fundamentum* iacit, qui rei alicui initium dat. De Evangelio id usurpat Apostolus Rom. 15: 20, et scriptor ad Hebr. 6: 1. Paulo longius protracta translatione ipsi Apostoli, ut in praedicatione principes, *fundamenta* dicuntur Apoc. 21: 14.

Ἄλλος δὲ ἰποικοδομεῖ, alius autem inaedificat] Quia aedificii mentionem fecerat, aliam instituit ab aedificio comparisonem: ante fideles dixerat *aedificium Dei*, nunc *aedificium* vocat ea quae in Ecclesia Christiana a Doctoribus docentur. Similes transitiones, parte similitudinis retenta, parte mutata, habes Matth. 13, Marc. 4, Ioh. 10 et alibi.

Ἐκαστος δὲ βλέπων πῶς ἰποικοδομεῖ, unusquisque autem videat quomodo inaedificet] Ostendit rem esse periculi plenam.

11. *Θεμέλιον γὰρ ἄλλον οὐδεὶς δύναται θεῖναι παρὰ τὸν κείμενον*] *Non licet aliud ponere fundamentum, quam quod ego posui*, id. est, non licet contra docere. *Δύναται* hic significat ius agendi. Vide Matth. 9: 15; Luc. 5: 21. Sic et Iuriconsulti verbum *posse* et nomen *potestatis* usurpant.

Ὃς ἐστὶν Ἰησοῦς ὁ Χριστός, quod est Iesus Christus] Id est, Christi historia, praecepta et promissa. Sic *Deum* esse, *mundum* ab eo conditum ac regi, *datam* ab eo *Legem*, *ἔργον*, id. est, *fundamenta* vocant Hebraei.

12. *Εἰ δὲ τις ἰποικοδομεῖ ἐπὶ τὸν θεμέλιον τοῦτον χρυσόν, ἄργυρον, λίθους τιμίους, ξύλα, χόρτον, καλάμην, si quis autem inaedificat huic fundamento aurum, argentum, lapides pretiosos, ligna, stramen, culmum*] Fingit sibi aedificium Paulus partim regale, partim rusticum: quia quanquam tale fieri moris non est, tamen naturae non repugnat, et id requirit *ἀπόδοσις* [*redditio*]. Proponit ergo nobis domum cuius parietes sint ex *marmore*: columnae partim ex *auro*, et partim ex *argento*: trabes ex *ligno*: fastigium vero ex *stramine* et *culmo*, unde *culmen* dicitur. *Λίθοι τιμίαι* aut *ἐλεγκτοὶ* [*selecti*] etiam *mar-*

marmora dicuntur, ut ostendit locus Esai. 54: 11, collatus cum 1. Par. 29: 2, in Graeco, et cum Iosepho. Vide quae ad illum Esaiæ locum diximus. In tabernaculi structura erant *aurum, argentum, lapides, ligna*, Exod. 25: 4, 5, 7.

13. Ἐκείνου τὸ ἔργον φανερόν γενήσεται, *uniuscuiusque opus manifestum erit*] Eventus ostendet quae materia firma sit, quae infirma.

Ἡ γὰρ ἡμέρα δηλώσει· ὅτι ἐν πυρὶ ἀποκαλύπτεται, *dies enim declarabit; quia igne revelabitur*] Longum tempus adferre solet incendia, sive casu fortuito, sive igne coelesti, sive vi bellica. Ἡμέρα, id est, *longum tempus: longa dies* etiam Latinis. Sic ἡ [diem] χρόνον [tempus] saepe vertunt LXX. Vide quae diximus Num. 3: 13. Adde Esai. 3: 18. Ἡμέρα δηλώσει, idem est quod dicit Sophocles:

Ἀπανθ' ὁ μακρὸς ἀναρίθμητος χρόνος
Φύει τ' ἀθλήα. —

[*Humana longis cuncta curriculis dies
Immutat, occulta aperit.* —]

Et quod Simonides:

Οὐκ ἔστιν μείζων βάσανος χρόνου οὐδενὸς ἔργου.

[*Tempus cuncta docet, quo non est certior index.*]

Et hic ἀποκαλύπτεται, intellige ἔργον ἐν πυρὶ, *per incendium.*

Καὶ ἐκείνου τὸ ἔργον ὁποῖόν ἐστι, τὸ πῦρ δοκιμάσει, *et uniuscuiusque opus quale sit, ignis probabit*] Recte, nam *aurum* ignibus invictum est; *argentum* et *marmora* diu igni resistent: minus *lignum*: minime *stramen* et *culmus*: ἐν πυρὶ δοκιμάζεται χρυσὸς [igne probatur aurum] Eccl. 2: 5.

14. Εἰ τις τινος τὸ ἔργον μένει ὃ ἐποικοδόμησε, μισθὸν λήψεται, *si cuius opus manserit quod inaedificavit, mercedem accipiet*] Iam venit ad ἀπόδοσιν [redditionem]. Si quis Doctor praecepta specialia dederit, quae considerata re, loco, tempore, circumstantiis, convenient cum generalibus Christi praeceptis, is honorem apud Ecclesias omnes consequetur. Clemens Strom. VII: Ἡ μὲν οὖν πίσις σύντομός ἐστιν, ὥς εἰπεῖν, τῶν κατεπειγόντων γνώσεις ἢ γνώσεις δὲ ἀποδείξεις τῶν διὰ πίστεως παρελημμένων ἰσχυρὰ καὶ βέβαιος, διὰ τῆς κυριακῆς διδασκαλίας, ἐποικοδομουμένη τῇ πί-

πίστις εἰς τὸ ἀμετάπτωτον, καὶ μετ' ἐπιστήμης καταληπτὸν πα-
ραπέμπουσ· καὶ μοι δοκεῖ πρώτη τις εἶναι μεταβολὴ σωτήριος
ἢ ἐξ ἰθὺν εἰς πίσιν, ὡς προεῖπον. Δευτέρα δὲ ἢ ἐκ πίστεως
εἰς γνῶσιν· ἢ δὲ εἰς ἀγάπην περαιουμένη ἐνθενδε ἤδη φίλον
φίλον τὸ γινῶσκον τῷ γινωσκόμενῳ παρίσχειν [*Fides ergo,
ut semel dicam, est brevis et compendiosa eorum, quae
necessaria sunt, cognitio. Cognitio autem est firma ac
stabilis demonstratio eorum, quae assumpta sunt per fi-
dem, quae per doctrinam Domini super fidem aedifica-
tur, quae transmittit ad id quod non potest excidere et
mutari, et potest comprehendi scientia. Ac mihi quidem
videtur esse prima quaedam salutaris mutatio, quae sit
a Gentibus ad fidem, ut prius dixi: secunda autem,
quae est a fide in cognitionem. Illa vero desinens in
charitate, amicum id, quod cognoscit, et reddit, quod
cognoscitur*]. Plato magistratibus mercedem dicit esse
honorem. Et honor is qui Doctori habetur ab Ecclesiis
omnibus, praesagium est honoris a Deo consequendi ex
promisso Matth. 16: 19. Incendio igitur respondet lux
quae ab Ecclesiis omnibus uni Ecclesiae laboranti allucet.
Sic Dei iudicia igni comparantur Esai. 4: 4, 66: 16. Et
Spiritus Ecclesiae primum in ignis forma datus.

15. *Ἐἴ τις τὸ ἔργον κατακαίσεται, ὃς τοῦ πυρὸς ὅτι*
serit] Si ab aliis Ecclesiis deprehendatur doctrina alieni-
us repugnare Christi doctrinae, aut directe, ut *licitum*
esse cum noverca concubitus, ut non expectandam re-
surrectionem; aut spectatis circumstantiis, ut *licere epu-*
lari in idolio, licere litigare apud profanos Magistratus.
Talia enim iudicio sanarum Ecclesiarum stare non pos-
sunt. Instinus cum Tryphone disputans negat pro Chris-
tianis habendos, qui resurrectionem futuram negant. Ter-
tullianus adversus Marcionem V: *Quia per ignem iudi-*
catur vestra superaedificatio. Trabes incendio solent
perire, epistola dieta Ier. 55.

Ζημιωθήσεται, detrimentum patietur] Deficietur omnium
iudicio de Doctoris munere, aut etiam communione pri-
vabitur, ut illi incesto accidit.

Αὐτὸς δὲ σωθήσεται, εὖτος δὲ ὡς διὰ πυρὸς, ipse autem
salvus erit, sic tamen quasi per ignem] Id est, In sum-
mo erit salutis suae periculo: etsi eam adipiscetur (quod
ho-

boni omnis causa sperare mavult Apostolus), non fiet id sine gravi moestitia ac dolore. Vide 2 Cor. 2: 7. Hic est ὀλεθρὸς σαρκὸς [interitus carnis], infra 5: 5. Σωζέσθαι ὡς διὰ πυρὸς est proverbiale ad significationem summi periculi. Sic ἐκ τοῦ πυρὸς ἀρνέσονται [de igne rapien-tes] dixit Iudas 23. Aristides in Apellem: Ἐκ μέσου, φησὶ, πυρὸς τὸν ἄνθρωπον σώζειν [De medio, inquit, ignis hominem servare]. Cyprianus Epistola LXVI: Exuenda est velociter de incendio sarcina, priusquam flammis supervenientibus concremetur. Nemo quē tutus est periculo proximus.

16. Οὐκ οὐδὲτε ὅτι ναὸς Θεοῦ ἐστὲ, *negotia vos Dei templum esse*] Redit ad comparisonem coeptam supra, a qua ad alia quaedam, affinia tamen, deflexerat. Philo familiam Abrahami templo comparat. Rabbi Alscheck ad Aggaeum 2 ait populum Israeliticum dici Dei templum. Multo iustius vero Christiani et singuli et collecti, ab Spiritum Dei in ipsis habitantem. Vide infra 6: 19, 2 Cor. 6: 16. Salvianus ad Sororem: Benedictus itaque Dominus Deus noster, qui semper spiritus tui custos, nunc praecipue etiam carnis fuit, et in te manens teque custodiens manum suam ex interioribus tuis usque ad exteriora porrexit: non solum sancta, sanctorum, sed etiam vestibula templi sui et circumseptā servavit, protectionemque suam latius pandens fecit salutem animae tuae usque ad salutem corporis pervenire.

Kal τὸ πνεῦμα τοῦ Θεοῦ οἰκεῖ ἐν ὑμῖν, *et Dei Spiritum habitare in vobis*] Kal, id est, quia. Multo angustior haec inhabitatio quam illa per fulgorem apud Arcam.

17. Εἰ τις τὸν ναὸν τοῦ Θεοῦ φθείρῃ, *si quis templum Dei violat*] Destrui. Quod fieri solet malis doctrinis et malis exemplis Rom. 14: 15. Hic infra 8: 11.

Φθιεῖ τούτων ὁ Θεός, *disperdet illum Deus*] Id est, Gravissime puniet, nisi nempē monitus resipiscat. Φθιεῖ hic quod ἀπολέσθαι Matth. 21: 41. Sic Athalam, sic Baltasarem perdidit Deus: illam quod templum, hunc quod templi donaria profanasset.

Ὁ γὰρ ναὸς τοῦ Θεοῦ ἅγιός ἐστιν, *templum enim Dei sanctum est*] Sancta violari non debent.

Οἵτινες ἐστὲ ὑμεῖς] Id est, Quod templum vos estis: nam

re-

relativum inter duo substantiva positum modo recipit genus et numerum praecedentis, modo subsequenter.

18. *Μηδεὶς ἐαντὼν ἐξαπατάτω, nemo se decipiat*] *μὴ τῶν ἀνψων* [nolite decipere animas vestras], Ier. 37: 9. Omnis Philosophia humana Euangelio repugnans, deceptio est 2 Thess. 2: 3.

Εἰ τις δοκεῖ σοφὸς εἶναι ἐν ἡμῖν ἐν τῷ αἰῶνι τούτῳ, si quis videtur inter vos sapiens esse in hoc seculo] *Σοφὸς ἐν τῷ αἰῶνι τούτῳ* est σοφὸς κατὰ σοφίαν κόσμου [sapiens secundum sapientiam mundi], ut sequitur. Si quis in eo sibi placet quod novit omnium Philosophorum sententias et rationes.

Μωρὸς γενέσθω, stultus fiat] Euangelio se teneat, quod illi Philosophi stultum putant. Supra 1: 18, 21.

ἵνα γένηται σοφός, ut sit sapiens]. Ut ea sapiat, quae ad vitam aeternam certo eum possunt perducere.

19. *Ἡ γὰρ σοφία τοῦ κόσμου τούτου, μωρία παρὰ τῷ Θεῷ ἐστὶ, sapientia enim huius mundi stultitia est apud Deum*] Deo non magis placet quam summa stultitia, quia puritatem illam animi, quam Deus requirit, non exhibet, supra 1: 21. *Est stultitia*, id est, Non pluris fit quam stultitia. Similis locutio Rom. 1: 14 et 25. Sic Esai. 44: 25; *הָכֹן עֲנִי, תִּהְיֶה בִּוְלָהּ אֲנִי מִכִּסְיָאִי* [consilium eorum stultum faciens], et 2 Sam. 16: 31, *הֲלֹאנִי נָתַתָּ מִן־הָכֹן* [irritum redde, precor, consilium Achitophelis]. Ubi alii καταλάσσω alii ἀφρόνησον τὴν βουλήν *Ἀχιτοφὴλ*.

Γέγραπται γάρ· Ὁ δρασόμενος τοὺς σοφοὺς ἐν τῇ πανουργίᾳ αὐτῶν, scriptum est enim: Qui capit sapientes astutiā ipsorum] Est ex verbis Eliphasi apud Iobum 5: 13, ubi LXX habent, *Ὁ καταλαμβάνων σοφοὺς ἐν τῇ φρονήσει*. Est δράσσειν proprie pugno includere, Lev. 2: 2, 5: 12; Num. 5: 26; laxius sumptum idem valet quod καταλαμβάνειν; ut Ps. 2: 12 in Graeco. Et πανουργία vox est media, hic idem valens, quod φρονήσει. Vide Prov. 1: 4, 5: 5, Sir. 19: 21, 34: 10. Fecit hoc Deus egregie, cum Philosophos inter se commisit, ut nihil alter pro certo firmaverit quod non alter aequè ingeniosus eversum est.

20. *Καὶ πάλιν· Κύριος γινώσκει τοὺς διαλογισμοὺς τῶν σοφῶν, ὅτι εἰσὶ μάταιοι, et iterum: Dominus novit cogitationes sapientum, quod vanae sint*] Ex Ps. 94: 11,

VI, V, ubi

ubi in Graeco, *Κόριος γίνεται τοὺς διαλογισμοὺς τῶν ἀνθρώπων*, δτι εἰς μάταιοι. Paulus pro *ἀνθρώπων* [hominum] posuit σοφῶν, quia id instituto ipsius conveniebat: et haud dubie de iis maxime agit Psalmographus, qui sibi sapere plurimum videbantur.

21. *Ὅς μὴδὲς καυχᾶσθαι ἐν ἀνθρώποις*, nemo itaque *glorietur de hominibus*] Laetetur quod hunc aut illam Doctorem habuerit, ut ei se addicat, ut apud Iudaeos Hillelis et Sammaei discipuli: apud Graecos Pythagorici, Platōnici, Aristotelici, Epicurei.

Πάντα γὰρ ὑμῶν ἐσιν, omnia enim vestra sunt] Non vos Doctorum causa estis, sed illi vestri causa. Deus illis dona dat in usum vestrum.

22. *ἢτε Παῦλος, ἢτε Ἀπολλῶς, ἢτε Κηφᾶς*, sive Paulus, sive Apollos, sive Cephas] Quia illi haec nomina praetendebant, utitur illis nominibus. Quod si Apostoli sunt illorum causa, quos instituunt, quanto magis illi qui se faciebant sectarum principes?

ἢτε κόσμος, sive mundus] Iactant se quidam rerum naturalium scientia. Atqui totum hoc universum in hoc conditum est, ut Deus cognoscatur. Illi ipsi vere universum possident, universo utuntur ac fruuntur, qui Deum norunt.

ἢτε ζωὴ, sive vita] Si vitam Doctoribus protrahit Deus, id facit ut prosint Ecclesiae: Phil. 1: 24.

ἢτε θάνατος, sive mors] Si ob Euangelium mortem obeant, id fit ut alii ipsorum constantia firmiores fiant.

ἢτε ἐγγεῖα, sive praesentia] Si linguarum et sanationum dona habent, in id habent, ut fideles inde et numero et viribus crescant.

ἢτε μέλλοντα, sive futura] Idem est de rerum futurarum revelationibus.

Πάντα ὑμῶν ἐσιν, omnia enim vestra sunt] Omnia haec sunt non ipsorum tantum, sed aliorum, quales vos estis, causa.

23. *ὑμεῖς δὲ Χριστοῦ*, vos autem Christi] Christi creatura, ut ipsi obediatis.

Χριστὸς δὲ Θεοῦ, Christus autem Dei] Sicut Christus Patri suo obedivit, infra 11: 3.

CAPUT IV.

Ὅτως ἡμᾶς λογιέσθω ἄνθρωπος, sic nos existimet homo] *ἄν.* id est, *ἕκαστος*, *quilibet*: Hebraismus. Sic infra 6: 18, 7: 1, 26, 11: 27, Gal. 2: 6, 3: 15, 6: 1, 7 et alibi saepe.

Ὡς ὑπηρέτας Χριστοῦ καὶ οἰκονόμους μυστηρίων Θεοῦ, ut *ministros Christi et dispensatores mysteriorum Dei*] Rursum erigit quos, ut fidelium causa institutos, deiecissee videri poterat. Magnum est Messiae esse ministrum et Dei dispensatorem ad elargienda ea quae diu condita fuere. Τηρέτας hoc sensu habes et Lucae initio. Μυστηρίων voce intelligit dogmata Evangelica. Vide Rom. 16: 25 et supra 2: 7. Οἰκονόμους *dispensatores* recte hic vertit Latinus: sic et in Glossario, *οἰκονόμος*, *dispensator*. Pertinet hoc nomen primum ad privatorum, deinde et ad publicae rei arcarios, ut dictum Luc. 12: 42.

2. Ὁ δὲ λοιπὸν] Idem valet quod frequentius dicitur *λοιπὸν*, supra 1: 16, Act. 27: 20, 2 Cor. 13: 11, 2 Tim. 4: 8; aut τὸ λοιπὸν, ut Matth. 26: 45, Marc. 14: 41, Eph. 6: 10, Phil. 3: 1, 4: 8, 1 Thess. 4: 1, 2 Thess. 3: 1, Hebr. 10: 13. Usurpatur et de rebus et de temporibus restantibus. Sed saepe, ut hic, orationem connectit, et vim habet eam quam Latina vox, *casterum*.

Ζητεῖται ἐν τοῖς οἰκονόμοις, *requiritur in dispensatoribus*] Ζητεῖται ad Latinismum accedit, *requiritur*. Vocis οἰκονόμου translationem persequitur.

Ἰνα πιστὸς τις εὑρεθῇ, ut *quis fidelis inveniat*] Plurali subiicit singulare, quia ista in distributivis promiscue usurpantur. Fidelem esse praecipua laus in dispensatore Luc. 16. Itaque tribuitur Mosi Hebr. 3: 5, Samueli 1 Sam. 3: 20, Ministris Evangelii Col. 1: 7, 4: 7. Tales autem certe non erant illi sectarum duces Corinthi.

3. Ἐμοὶ δὲ εἰς εὐχαριστίαν ἔστω, *michi autem pro minimo est*] Est Hebraismus: nam illia attributa quae Graece nominativo exprimerentur, exprimuntur per ἃ quod valet *εἰς*. Vide quae diximus ad Matth. 19: 5.

Ἰνα ὅψ' ὑμῶν ἀνακριθῶ] Ἰνα hic valet *si*. Parum mea refert quid vos de me iudicetis, prae eo quod Deus de

me indicaturus est. Hoc vult cogitare illos, quos non nominat, sed notat.

Ἡ ὑπὸ ἀνθρώπινης ἡμέρας, aut ab humano die] Hieronymus putat hoc et alia quaedam esse ex Cilicum, ubi Graecam primum linguam didicerat Paulus, idiomate. Illis enim *diem* solitum dici pro *iudicio*: nec mirum, cum et Latine dicamus *diem diuers*, et Germanis verbum significans *citare ad iudicium*, a *die* deducatur. Sed et *ἡ* [*dies illius*] Iob. 24: 1 Hebraei interpretantur *iudicium*.

Ἀλλ' οὐδὲ ἑμαυτὸν ἀνακρίνω, sed neque me ipse iudico] Non mihi sumo plenas de memet iudicandi partes. Iuvenalis de Diis locutus:

Notior est illis homo quam sibi. —

4. *Οὐδὲν γὰρ ἑμαυτῷ σύνοιδας ἀλλ' οὐκ ἐν τούτῳ δεικναιώμαι, nihil enim mihi conscius sum, sed non ideo iustificatus sum]* Constructio est involutior more Hebraeo, quam sic explices: *Quanquam enim non in mentem mihi venit me in ministerio mihi credito secus quicquam fecisse; tamen non inde sequitur me plane ab omni culpa esse liberum.* Id enim significat *δικαιοῦσθαι*, Act. 13: 38, Rom. 6: 7. Vide et Prolegomena in Epistolam ad Romanos. Chrysostomus sensum bene assecutus est: *Καὶ τί δήποτε, εἰ μηδὲν ἑαυτῷ σύνοιδεν, οὐ δεδικαιώται; ὅτι συνβαινὲν ἡμαρτήσθαι μὲν αὐτῷ τινα ἁμαρτήματα, μὴ μὲν αὐτὸν εἶδέναι ταῦτα τὰ ἁμαρτήματα* [*Et cur tandem, si nullius sibi rei conscius est, non est iustificatus? Peccarat enim fortasse in nonnullis, cum se peccasse nesciret*]. Huc praecipue pertinet, quod dicit Iacobus 3: 2, *πολλὰ πταίομεν ἅπαντες* [*in multis offendimus omnes*]: et quod omnes et semper iubemur dicere, *Dimitte nobis debita nostra*. Clemens in Epistola: *Ἐξτείνετε τὰς χεῖρας ὑμῶν πρὸς τὸν παντοκράτορα Θεόν, ἱκετεύοντες αὐτὸν ἵλεων γενέσθαι, εἴ τι ἄκοντες ἡμάρτετε* [*Manus vestras ad Deum omnipotentem extendistis, veniam orantes, si quid inviti peccaritis*]. In Ignatiana, quae dicitur, Epistola ad Romanos habemus: *Ἐν δὲ τοῖς ἀδικήμασιν αὐτῶν* (militum, a quibus trahebatur) *μᾶλλον μαθητεύομαι· ἀλλ' οὐ παρὰ τοῦτο δεδικαιώμαι* [*At ego eorum iniuriis magis erudior, verum non in hoc iustificatus sum*]. Hieronymus Dialogo adversus Pelagium secundo hunc Pauli locum commemo-

rans

rane addit: *Hoc dicit ne quid forte per ignorantiam deliquisset.* Posidius de Augustino: *Dicebat post perceptum baptismum etiam laudatos Christianorum Sacerdotes abaque digna et competente poenitentia exire de corpore non debere.* Haec verissima est huius loci interpretatio: nec quaerenda est alia. Confer Ps. 19: 12, 13.

‘Ο δὲ ἀνακρίνων με, Κύριός ἐστιν, qui autem iudicat me, Dominus est] Is est, qui detectis non actibus tantum, sed et cogitationibus exactissimum et de me et de aliis iudicium feret. *πρὶν εἶναι* [Dens est qui requirit], Ps. 44: 22.

5. Ὡς μὴ πρὸ καιροῦ τι κρίνῃτε, itaque nolite ante tempus iudicare] Hoc maxime adversus eos torquet, qui cum Christi et Petri discipulos se dicerent, Paulum accusabant tanquam inimicum Iudaicae gentis: quam culpam magno ubique studio a se amolitur Paulus.

‘Εως ἄν ἔλθῃ ὁ Κύριος, ὃς καὶ φωτίσει τὰ κρυπτά τοῦ σκότους, καὶ φανερώσει τὰς βουλὰς τῶν καρδιῶν, dum usque veniat Dominus, qui et illuminabit abscondita tenebrarum, et manifestabit animorum consilia] Tuto quidem damnari potest pro statu praesenti, qui flagitiose vivit: manifesta enim sunt opera carnis. At actibus per se bonis aut mediis malum animum adscribere contra dilectionis est regulam. Christo iudici relinquenda ista arcana. *Τὰ κρυπτά τοῦ σκότους* *πρὶν τοῦ πρὶν* Iob. 12: 22. Quod prius obscure dixerat *φωτίσει τὰ κρυπτά*, id per *ἐξήγησιν* [narrationem] explicat, *τὰς βουλὰς τῶν καρδιῶν*, *ἢ μυστὴν τὰ κρύφια τῆς καρδίας* [occulta cordis] dicto Ps. 44: 23. Haec enim nosse solius Dei ac Christi est Act. 1: 24, 15: 8. *Φωτίσει* hic est, *in lucem protrahet.*

Καὶ τότε ὁ ἔπαινος γενήσεται ἐκάστῳ ἀπὸ τοῦ Θεοῦ, et tunc laus erit unicuique a Deo] Nempe si bona egerit bono animo: unde et contrarium datur intelligi: sed mavult *εὐφημεῖν* [molliter loqui].

6. *Ταῦτα δὲ, ἀδελφοί, μετεσχημάτισα εἰς ἑμαυτὸν καὶ Ἀπολλῶ δὲ ὑμᾶς*] Syrus recte interpretatur: *Proposui haec in persona mea et Apollo.* Quia hi vestri Doctores meo etiam et Apollo nomine abutuntur, in nostra persona ipsis ostendi, quam modeste de se ac de aliis iudicare debeant: quantamque curam gerere vestri et pacis. *Μετασχηματίζειν* proprie est *mutare habitum*: ut videre est 1

Sam. 28: 8. Inde transfertur ad orationem; quae aliud videtur dicere, aliud innuit: cuiusmodi locutiones vocari a Graecis solent *λόγοι σχηματισμένοι*, quas *controversias figuratas* dixit Quintilianus IX. 11, et *figuras* Suetonius Vespasiano et Domitiano, Hieronymus Epistola LXVI ad Rufinum. Philostratus de Herode Attico, *σχηματίας τὸν λόγον* [*figurata oratione usus*]. Chrysostomus de hoc loco agens in sermone De non vulgandis peccatis, *συνομιλάει τὴν κατηγορίαν* [*obumbravit accusationem*]. De accusativo Ἀπολλῶ vide quae diximus ad Act. 19: 1.

ἵνα ἐν ἡμῖν μάθῃτε τὸ μὴ ὑπὲρ ὃ γέγραπται φρονεῖν, ut in nobis discatis supra quam scriptum est non sapere] Ut in nostra persona in iis quae de me et Apollo scripti discatis non alios sumere affectus quam quales Deus in Scriptura exigit. Γέγραπται in his libris semper ad libros veteris Testamenti refertur.

ἵνα μὴ εἰς ὑπὲρ τοῦ ἐνὸς φουσιῶσθε κατὰ τοῦ ἑτέρου] Videtur scriptum fuisse φουσιῶσθε, ne superbiatis alter contra alterum pro hoc vel illo Doctore. His verbis ostendit se cum dixit γέγραπται, locum aliquem respexisse Scripturae non verbo tenus, sed sensu. Is locus est Deut. 17: 20. Nam si Regi praeceptum, ne se supra alios fastuose efferat, quanto magis aliis? Commune est omnibus Gentibus ut inflari dicant pro superbiere: hinc homo inflatus apud Ciceronem. Inflare utrem, in Satyra, superbum facere. Sic spiritus magnos gerere, est superbiere. Chrysostomus apposite ad hunc locum: Ἄλλως γὰρ οὐ γίνεται ὑψηλότερον ἑτέρον ἑτέρου μέρος, ἀλλ' ἢ ὅταν οὐδὲμα γένηται [Non fit enim pars alia alia elatior, nisi ob intemperiem protuberet]. Deinde: Ὁ φλεγμαινόμενος, οὗτος ὁ νοσῶν [Quem inflat pituita, hic aeger est].

7. Τίς γάρ σε διακρίνει, quis enim te discernit] Eos primum attingit, quos plebs ita ob eximia dona admirabatur, ut eis se certatim addiceret. Quod illi cum impedire debuissent, non impediebant, sibi in eo placentes. Discernit Deus, cum huic plus dat, alii minus: hinc διακρίσεις πνευμάτων [discrimina spirituum] infra 12: 10. Habes hunc sensum fuisse tractatum initio libri VIII Constitutionum quae dicuntur Clementis.

Τί δὲ ἔχεις ὃ οὐκ ἔλαβες, quid autem habes quod non ac-

accepisti] In omni re honos penes dantem, non penes accipientem. Sunt autem et merito dicuntur *χαρίσματος* [dona]. Etiam si dona haberetis Apostolica (multum autem id abest) tamen ipsum *donorum* nomen modestos vos facere debuit. Deus dedit in suos usus, non in tuos.

Εἰ δὲ καὶ ἔλαβες, τί πανηγᾶσαι ὥς μὴ λαβὼν, si autem accepisti, quid gloriaris quasi non acceperis] Quid in eo tibi places tanquam tuo labore id tibi parasses? Doctores maxime tangit.

8. *Ἦδη κεκορεσμένοι ἐστέ, iam saturati estis*] Ironia longa et gravis. Ut vos existimare video, nihil restat vobis expetendum, non magis quam iis qui de epulis facti sunt saturi.

Ἦδη ἐπλουτήσατε, iam divites facti estis] Tantam scilicet copiam donorum consecuti estis, ut quosvis alios etiam Apostolos vincatis. Loquimini ut Ephraim Os. 12: 8, *Πεπλούτηκα, εὗρηκα ἀναψυχὴν ἑμαυτῷ* [*Dives factus sum, inveni requiem mihi*].

Χωρὶς ἡμῶν βασιλεύσατε, sine nobis regnatis] Ex quo ego a vobis absum, vos in tuto estis, sicut Reges quibus nemo potest nocere. Loquimini ut Babylon Esai. 47: 7, 8.

Καὶ ὄφελόν γε βασιλεύσατε, et utinam regnetis] Non equidem invideo: miror magis.

Ἴνα καὶ ἡμεῖς ὑμῶν συμβασιλεύσωμεν, ut et nos vobiscum regnemus] Si ita in tranquillo essent et extra periculum res vestrae, tutum mihi esset eo confugium.

9. *Δοκῶ γὰρ ὅτι ὁ Θεὸς ἡμᾶς τοὺς ἀποστόλους φαχάτους ἀπέδειξεν ὥς ἐπιθανάτους*] *Ὅτι deest in Manuscripto. Δοκῶ* ut saepe apud Latinos *credo*, est *εἰρωνικόν* [*ironicum*]. Si ex rebus secundis, ut vos videmini existimare, colligitur Dei favor, nos *Apostoli a Deo collocati erimus infimo loco, tanquam bestiarum*. Sic enim Tertullianus hunc locum transfert libro de Pudicitia: *Et puta, nos Deus Apostolos novissimos elegit veluti bestiarum*. Infra omnes homines sors erat damnatorum ad bestias, qui hic κατ' ἐξοχὴν [*per excellentiam*] dicuntur ἐπιθανάτιοι [*mori destinati*]; id Hebraeis esset נַפְשׁוֹ בְּיַד מוֹת [filii mortis]. *Ἀπέδειξεν constituit*, quod Tertullianus vertit *elegit*, est *ἔταξε*.

Ὅτι θέατρον ἐγενήθημεν τῷ κόσμῳ καὶ ἀγγέλοις καὶ ἀνθρώποις, quia theatrum facti sumus mundo et Angelis

et hominibus] Instat coeptae similitudini. Et *ὁ ἑκάς* dixit pro *iis qui spectantur*, sicut *ἀσπάζομαι* [oblectamentum aurium] dicuntur *ii qui audiuntur*. Non dissimiliter *versari in theatro* apud Ciceronem est *spectari ab omnibus*. Est usurpationis continentis pro contento. Proprie *amphitheatrum* dicebatur locus in quo pugnabatur cum bestiis: sed et *amphitheatrum* theatri est species, ex duobus constans velut concurrentibus theatris. Iob 36 dixit *תִּבְּרֵי רָחַל* [tympanum palam] 17: 6, id Graeci vertunt *γέλωτος αὐτοῖς ἐπέβη* [risus illis deveni]. Cum mundum velut spectatorem Apostolici certaminis Paulus introduxisset, addidit *καὶ ἀγγέλοις καὶ ἀσθενέσι*, ubi illud prius *καὶ* ponitur pro *id est*. Mundum enim, hoc est mundi potissima, *τὰ νοερά* [intellectualia], dispersit in *Angelos et homines*: id Hebraei vocant *familiam superiorem et inferiorem*.

10. *Ἡμεῖς μωροὶ διὰ Χριστοῦ*, nos stulti propter Christum] Nos Evangelii causa quotidie ut stulti ridemur. Vide Act. 26: 24, supra 1: 25.

ὑμεῖς δὲ φρόνιμοι ἐν Χριστῷ, vos autem prudentes in Christo] Vos eruditionis nomine vosmet iactatis, idque in Christo, id est, in eius Ecclesia. Vide quae dicta Rom. 9: 13.

Ἡμεῖς ἀσθενεῖς, nos infirmi] Miseri, afflicti: *ὡς ἐστέ* Vide supra 1: 27, 2: 3, Rom. 8: 26 et ibi dicta.

ὑμεῖς δὲ ἰσχυροὶ, vos autem fortes] Potentes. Vide supra 1: 27.

ὑμεῖς ἐνδοξοὶ, ἡμεῖς δὲ ἀτίμοι] Vos magnifici. Vide Luc. 7: 25. Verti sic solet *כְּבֹדִים* et *גְּבוּרִים*. Nos despecti, ut Matth. 13: 57, Marc. 6: 4, *לִפְנֵי*, quod opponitur *ἐτίμοις*. Esai. 3: 5 et *ἐνδοξοὶς* 1 Sam. 18: 23.

11. *Ἄχρι τῆς ἀγριᾶς ὥρας*, usque in hanc horam] Etiam nunc: ne me de praeteritis tantum agere existimetis.

Καὶ πεινῶμεν, καὶ διψῶμεν, καὶ γυμνητούμεν, et esurimus, et sitimus, et nudi sumus] Praecipua vitae incommoda recitat, unde intelligenda caetera eius generis. Vide Act. 20: 19, Phil. 4: 12, 2 Cor. 4: 8 et seqq., 6: 4, 5, 6. *Γυμνῆται* sunt *velites*: unde *γυμνητεύειν* *velitem agere*: sed *καταχρηστικῶς* [abusive] dicitur de omnibus nudis, id est, tenuitur vestitis. Vide Marc. 14: 52, Ioh. 21: 7.

Kal

Kal kolaphizόμεθα, et colaphis caedimur] *Κολαφίζειν* proprie quid sit vide Matth. 26: 67, sed per *κατάχρησιν* [*abusionem*] ponitur pro quavis *gravi vexatione*, ut videre est 2 Cor. 12: 7, 1 Petr. 2: 20. Simile loquendi genus 2 Cor. 11: 20.

Kal áσatoῦμεν] *Iactamus*, ἠΤΥ. Hoc tristior est nostra paupertas quod nec tenui lare eam abscondere possumus, sed ubique locorum eam circumferimus. Sumus

Ἄσικοι, ἀνέστοι.

Ἐλαυνόμεθα φυγάδες, ἔξεδροι χθονός.

[*Domo, hospitio carentes.*

Pellimur exules, extorres patria.]

12. *Kal κοπιῶμεν ἐργαζόμενοι ταῖς ἰδίαις χερσὶ, et laboramus operantes manibus nostris*] *Laboramus ad lassitudinem*. Vide Act. 18: 3, 2 Thess. 3: 8. Haec omnia tacita oppositione notant doctores Corinthios, opulentos, inflatos, quibus quaestuosum erat Euangelium.

Ἀιδορούμενοι, εὐλογοῦμεν· διωκόμενοι, ἀνεχόμεθα· βλασφημούμενοι, παρακαλοῦμεν, maledicti, benedicimus: vexati, sustinemus; calumniis petiti, obsecramus] Ex Christi praecepto Matth. 5: 10, 44. *Παρακαλοῦμεν* nempe Deum: *Deum pro ipsis precamur*. In Matthaeo, *Προσεύχθε ἐπὶ τῶν ἐπηρεαζόντων ὑμᾶς* [*Orate pro vexantibus vos*]. Pro *βλασφημούμενοι* in Manuscripto est *δυσφημούμενοι* [*male audientes*]. Habes id verbum apud Graecos scriptores saepe et 1 Macc. 7: 4, ut et nomen *δυσφημίας* 1 Macc. 7: 38.

13. *Ὡς περικαθάρματα τοῦ κόσμου ἐγενήθημεν*] Reperitur haec vox *περικάθαρχα* Prov. 21: 18, et significat *lustramen*. Sic et Ambrosius hunc locum citat: *Tanquam lustramenta huius mundi facti sumus*. Sicut *περικαθαίρειν*, idem quod *καθαίρειν*, los. 5: 4, Deut. 18: 10, ita *περικάθαρχα* idem quod *κάθαρχα*. Solebant ad id viles homines adhiberi. Mater Menoecei apud Papinium Thebaidis X:

Lustralemne feris ego te puer improbe Thebis

Devotumque caput, vilis ceu mater, alebam.

Ad quem locum Scholiastes: *Lustrare civitatem humana hostia Gallicus mos est: nam aliquis de egentissimis pellicebatur praemiis, ut se ad hoc venderet, qui anno toto publicis sumptibus alebatur purioribus cibis; denique certo*

et solenni die per civitatem ductus ex urbe extra pomeria saxis occidebatur a populo. Meminit eius moris Gallorum et Caesar libro VI. Et Servius ad illud Virgilio:

Auri sacra fames. —

Tales homines non modo qui morti, sed et qui flagris se devovebant Graecis dicuntur καθάρματα. Scholiastes ad Plutum Aristophanis: Καθάρματα ἔλεγοντο οἱ ἐπὶ καθάρσει λοιμοῦ τινος ἢ τινος ἐτέρας νόσου θνύμενοι τοῖς θεοῖς· τουτὶ δὲ τὸ ἔθος καὶ παρὰ Ῥωμαίοις ἐπεκράτησε [*Purgamenta dicebantur qui ad pestem aliumve morbum averruncandum Diis immolabantur. Hic mos etiam apud Romanos invaluit*]. Et ad Equites: Ἐτρεφον γάρ τε καὶ Ἀθηναῖοι μάαν ἀγεννεῖς καὶ ἀχρήστους, καὶ ἐν καιρῷ συμφορᾶς τινος ἐπελθούσης τῇ πόλει, λοιμοῦ, λέγας, ἢ τοιούτου τινός, ἔθνον τούτους ἕνεκα τοῦ καθαρθῆναι τοῦ μιάσματος, οὗ καὶ ἐπωνόμαζον καθάρματα [*Alebant enim et Athenienses vilissimos et nullius rei homines, quos orta quandoque calamitate, peste, inquam, aliave qua eiusmodi, immolabant, quo expiarentur: hos purgamenta appellabant*]. Et quia illi viles erant, ut diximus, inde natum teste Eustathio, ut καθάρματα dicantur οἱ ἑνταροὶ καὶ ἀπόβλητοι [*sordidi et abiecti*]. Curtius cum dixit purgamenta urbium suarum, Graecum illud καθάρματα in mente habuit. Et Tertullianus libro de Pudicitia quod hic est περικαθάρματα recte vertit purgamenta. *Piacularem* dixit Plautus.

Πάντων περίψημα ἕως ἄρτι, omnium retributum usque adhuc] Ier. 22: 28, μὴ περίψημα φαῦλον [*numquid retributum abiectum*], ita vertit Symmachus: Hieronymus interpretatur quisquilias. Eustathius περίψημα interpretatur σπόγγισμα, id quod spongia abstergitur: alii σῶβηλον. Id malo hic quam sabanum interpretari, quam id quoque eodem nomine significari tradant Grammatici. Non male hic verteris retributum. Tob. 5: 24, ἀλλὰ περίψημα τοῦ παιδίου ἡμῶν γένοιτο [*sed retributum filio nostro maneat*], ubi dicta vide. Barnabas, περίψημα τῆς ἀγάπης ὑμῶν [*vestrae dilectionis retributum*], id est, nihil, si vobiscum comparer.

14. Οὐκ ἐντρέπων ὑμᾶς γράφω ταῦτα, non ut pudefaciam vos haec scribo] Ἐντρέπειν pudefacere Plutarcho et aliis

aliis bene Graecia. Apud Interpretes respondet Hebraeo וְאֵלֶּיךָ et aliis verbis paris significatus. Hoc dicit, *non se hanc scribere ut Corinthios apud alias Ecclesiae traducat*. De doctoribus locutus, nunc verba ad fidelium singulos vertit.

Ἄλλ' ὥς τέκνα μου ἀγαπητὰ νοουθετῶ, sed ut filios meos charissimos castigo] In Manuscripto *νοουθετῶν*, recte, ut cohaereat cum illo ὥς. *Νοουθετεῖν* est *castigare in id ut alter melior fiat*. Parentibus maxime id nomen convenit, ut videre est Sap. 11: 11, 12: 26. Respondet Hebraeo רַב et וֹד.

15. *Ἐάν γὰρ μυρίους παιδαγωγούς ἔχητε ἐν Χριστῷ, nam si decem millia paedagogorum habeatis in Christo*] *Παιδαγωγόν* Latine *paedagogum*, dixerunt Cicero et Columella, *custodem* Horatius. Ita dicitur is qui puero aut adolescenti adest ad mores eius formandos. Sic Oresten cum Paedagogo introducit Sophocles Electra, et Leonidas Alexandri dicitur *παιδαγωγός*. Vide Gal. 3: 25.

Ἄλλ' οὐ πολλοὺς πατέρας· ἐν γὰρ Χριστῷ Ἰησοῦ διὰ τοῦ εὐαγγελίου ἐγὼ ὑμᾶς ἐγέννησα, sed non multos patres: nam in Christo Iesu per Euangelium ego vos genui] Provide addit *ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ*, id est, *per dona a Christo data*. Primus in hac re honos est Patris Matth. 23: 9, 1 Petr. 1: 3, 1 Ioh. 3: 9. Proximus Christi, ut hic apparet et dicto Matthaei loco. Tertius Apostolorum, ut hic, Philem. 10, Gal. 4: 19. His omnibus et titulus *Patris* et *gignendi* verbum convenit, sed suo cuique gradu. Sic Christus *fundamentum*, et Apostoli *fundamenta*: Christus *servat* homines, et Apostoli eos *servant*. *Pater* hoc loco is est qui primus in Euangelio aliquem instituit.

16. *Παρακαλῶ οὖν ὑμᾶς, μιμηταί μου γίνεσθε, rogo ergo vos, imitatores mei estote*] Quidni id fieri possit, cum Paulus Christum ipsum sit imitatus? infra 11: 1. Imitationem autem praecipue hic requirit in cura tutandae in Ecclesia tum unitatis, tum sanctitatis.

17. *Διὰ τοῦτο ἐπεμψα ὑμῖν Τιμόθεον, ideo misi ad vos Timotheum*] Nempe qui verbis latius explicet ea quae breviter haec Epistola comprehendit.

Ὃς ἐστὶ τέκνον μου ἀγαπητὸν καὶ πιστὸν ἐν Κυρίῳ, qui est filius meus charissimus et fidelis in Domino] Nam a
pue-

puero comes Apostolo haeserat. Vide 2 Tim. 1: 5, 1 Tim. 4: 6: Vide quae diximus in Appendice de Antichristo. Ideo Timotheum non communi illo, sed specialiori sensu τέκνον vocare consueverat Apostolus 1 Tim. 1: 2, 18, 2 Tim. 1: 2, 2: 1.

Ὅς ὑμᾶς ἀναμνήσει τὰς ὁδούς μου, τὰς ἐν Χριστῷ, καθὼς πανταχοῦ ἐν πάσῃ ἐκκλησίᾳ διδάσκω, qui vos commonefaciet vias meas, quae sunt in Christo, sicut ubique in omni Ecclesia doceo] In memoriam vobis reducet, quomodo ego et vivam ipse secundum Christi praecepta, et vivendum esse doceam. Ἀναμνήσει γαρ.

18. Ὡς μὴ ἐρχομένου δέ μου πρὸς ὑμᾶς ἐφυσιώθησάν τινες, tanquam non venturus sim ad vos sic inflati sunt quidam] Id est, superbe se gerunt, ut supra 7. Inde enim natae partes, quod doctorum alius alium sperneret, idemque faciendi auctor esset plebi. Multa autem mendosa huiusmodi eveniebant in Ecclesiis absente Paulo, quae facile praesentia eius repressisset. Vide Phil. 2: 12.

19. Ἐλεύσομαι δὲ ταχέως πρὸς ὑμᾶς, veniam autem ad vos cito] Ita quidem sperabat Paulus, sed dintius differre hoc iter coactus fuit: ita ut alteram Epistolam ex aliquo intervallo scripserit, priusquam eo rediret, 2 Cor. 1: 23.

Ἐάν ὁ Κύριος θελήσῃ, si Dominus voluerit] Ita convenit loqui Christianis Iac. 4: 13, 14, 15, vide Rom. 1: 10. Hebraei dicunt כִּי יִפְעַל אֱלֹהִים, si Deus voluerit, aut כִּי יִפְעַל דֵּי, per potentiam Dei.

Καὶ γινώσκωμαι οὐ τὸν λόγον τῶν πεφυσιωμένων, ἀλλὰ τὴν δύναμιν, et cognoscam non sermonem eorum qui inflati sunt, sed virtutem] Experimento apparebit, non illine me sint disertiores (nihil enim hoc ad rem); sed an Deus per eos, an per me potentius operetur.

20. Οὐ γὰρ ἐν λόγῳ ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ, ἀλλ' ἐν δυνάμει, non enim in sermone est regnum Dei, sed in virtute] Dei regnum, id est, maiestas, apparet non in verbis calamistrio inustis, sed in vi miraculorum, qualia ab humana ope proficisci nequeunt. Vide supra 2: 1. Sicut Latini dicunt Regibus, tua maiestas; ita Graeci βασιλεία σου.

21. Τί θέλετε, quid vultis] Τί προ πότερον [utrum]. Sic Livius: Duo celeberrimi duces quis prior eorum vici-

cisset. Et scriptor Belli Hispanici: *Inter duas sit contentio, quis prior pontem occuparet.*

Ἐν ῥάβδῳ ἔλθω πρὸς ὑμᾶς, *cum virga veniam ad vos*] Ἐν hic valet *cum more* Hebraeorum. Per *virgam μεταφορικῶς* [per translationem] intelligit potestatem immitendi aut mortem, ut Ananiae et Sapphirae; aut caecitatis, ut Elymae, aut morbos. Ita tunc Deus supplebat id quod Magistratus Ecclesiae praestare debent et tunc non praestabant. ἄν, quod ῥάβδος verti solet, vertitur πλῆγῃ [plaga] Esai. 10: 24. Similem usum vocis μάστιγος annotavimus Marc. 3: 10.

Ἡ ἐν ἀγάπῃ πνευματικῇ τε προφύτης, *an cum caritate et spiritu mansuetudinis*] An potius plenum amoris et animi lenis ac benigni?

CAPUT V.

Ὅπως ἀκούεται ἐν ὑμῖν πορνεία, *omnino auditur inter vos fornicatio*] Primum indignum quod apud vos Christum professos ulla audiatur turpitudine: deinde vero talis. Ὅπως, id est, *ulla omnino*; ut μὴ ὀμνύναι ὅπως [omnino non iurare] apud Iustinum et Chrysostomum, quod alibi καθόλου [omnino]. Vide et Matth. 5: 34. Πορνείας nomine non sola scortatio significatur, sed omnis Venus contra fas, iura, honoresque mores: etiam adulteria eo nomine venire notavimus ad Matth. 5: 32. Sic apud Prophetas מַח et מַחַח saepissime sumitur. Tertullianus de Pudicitia: *Ideo penes nos occultae quoque coniunctiones, id est, non prius apud Ecclesiam professae, iuxta moreschiam et fornicationem iudicari periclitantur.* Sic Basilio αἱ κόραι, αἱ παρὰ γνώμην τοῦ πατρὸς ἀκολουθήσασαι, πορνεύουσι [puellae, quae extra Patris voluntatem consentiunt, fornicantur]. Et ἡ παρὰ γνώμην τοῦ δεσπότου ἐαυτὴν ἐκδοῦσα ἐπὶ ἀνδρὶ [quae se ipsam extra domini voluntatem viro tradidit, scortata est]. Item: Ἐάν τις πάθει ἀκαθαρσίας κρατηθεὶς ἐκπέσει πρὸς δυοῖν ἀδελφῶν ἄθεσμον κοινωνίαν, μὴ γάμον ἡγεῖσθαι τοῦτο [Si quis impura libidine, eo se abripi patitur, ut contra fas duabus sororibus cohabitaret, non debere id matrimonium putare].

Καὶ

Kal tō autē porneia hētis oudē ēn tois ἔθνεσιν ὀνομάζεται, ὥς γε γυναῖκά τινα τοῦ πατρὸς ἔχειν, et talis fornicatio, qualis nec inter Gentes nominatur, ita ut uxorem Patris aliquis habeat] *ἔχειν* hic est quasi coniuge uti, quomodo intellexit Syrus. Vide quae dicta ad Matth. 14: 4, ubi et hoc notavimus, uxorem alicuius dici eam quae uxor fuit, etiam marito iam defuncto. In Manuscripto deest ὀνομάζεται, quod nec Latinus in suo habuit codice. Tale probum dicit Apostolus etiam in Gentibus non reperiri, id est, *vix reperiri*: vere. Plutarchus Selenicum narrat, cum vellet Stratonice uxorem suam filio suo Antiocho concedere, veritam ne ipsa offenderetur τῷ μὴ γεννομισμένῳ, *ut re illicita*. Et Cicero in re simili dicit, *Scelus in omni vita inauditum*.

2. *Kal ὑμεῖς πεφυσωμένοι ἐστέ, et vos inflati estis]* *Inflati estis* maioris cuiusdam sapientiae opinione, quae talia censet ἀδιάφορα [*media*]. Ita enim censebant et Cynici et Stoici. Atqui si legibus civilibus cuiusque populi tenentur Christiani, ut Paulus docet Rom. 13, multo magis iis quae apud omnes bene moratos populos receptae sunt, non sine gravi ratione, et iis maxime quae cum Lege a Deo per Mosem Hebraeis data consentiunt. Vide Lev. 18: 18. Mirabitur forte aliquis Romanum Proconsulem poenas non exegisse de tali incestu. Sed nimirum defuit accusator: neque solebant Romani Magistratus in ista statum publicum non directe tangentia sollicite inquirere.

Kal οὐχὶ μᾶλλον ἐπενθῆκατε, et non magis luctum habetis] Est metonymia adiuncti: nam quia Ecclesia cum aliquem esset a suo consortio exclusura lugentiam sumebat habitum; eo factum ut *lugere* dicatur pro *excommunicare*. Sic πενθήσω interpretantur Veteres 2 Cor. 12: 21. Clemens Constitutionum II: Μετὰ λύπης καὶ πένθους ἀνθρώπους ἔχοντα τῆς ἐκκλησίας ἀποπέμπετε [*Qui ita male habet ut schari posse non videntur, hunc cum dolore et luctu ab Ecclesia dimittite*]. Tertullianus de Pudicitia: *Nec gaudium confert repositi Ecclesiae, sed luctum*. Origenes contra Celsum III: Οὗτοι δὲ (Χριστιανοί) ὥς ἀπολλόμενοι καὶ τεθνηκότες τῷ Θεῷ τοὺς ὑπὸ ἀσελείας ἢ τινος αἰτίου γεγεννημένους ὥς νεκροὺς πενθοῦσι [*Hi vero (Christiani) sicut morituri et mortui Deo, quos sub asexualitate vel cuiusvis causa nati sunt, sicut mortuos dolent*].

tiani) ut p̄ditos et mortuos Deo eos qui in lasolviae vel cuiusvis improbitatis potestatem pervenere, tanquam mortuos lugens]. Episcopi Synodi Ephesinae ad Ecclesiam Constantinopolitanam narrantes depositionem Nestorii, πρῶτον μὲν ἐπὶ τῷ γεγονότι δακρύσαντες [prius quidem antegesta deflantes]. Sic et Theodoretus Sermone duodecimo adversus Graecos: Ἦν τι ἐπιμένοντι θεησιώδῳς βιοτεύοντες, καὶ πελοῦρας θεηγήσομεν [Sin bestiarum ritu vivere perseverent, vel superstites lugebimus], etc.

Ἰνα ἐξαρθῇ ἐκ μέσου ὑμῶν ὁ τὸ ἔργον τοῦτο ποιήσας, ut tollatur de medio vestrum qui opus hoc fecit] Non per mortem, ut videtur intellexisse Tertullianus, sed per τὸ [separationem]. Nam omnia laudabilia Synagogae instituta retinere Apostoli. Et si quis quae Hebraei de ea re scripsere, cum moribus antiquae Ecclesiae comparet, miram inveniet congruentiam. Ἐξαλεῖν ἐκ μέσου est ex Ecclesia excludere, quomodo loquitur Cyprianus. Orasse debueratis Deum ut tota Ecclesia consentiens tales excommunicaret.

Ἐν δὲ διχομασίᾳ καὶ πάγκρατος ἐμπορεῖ τιμῆς.

[Saepe in dissidiis potitur vir pravus honore.]

3, 4. Ἐγὼ μὲν γὰρ ὡς ἀπὸν τῷ σώματι, παρὼν δὲ τῷ πνεύματι, ἦδη κέκρινα ὡς παρὼν τῶν ὅτων τοῦτο κατεργασάμενον, Ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ συναχθέντων ὑμῶν καὶ τοῦ ἐκὸς πνεύματος, οὖν τῇ δυνάμει τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ παραδόναι τὸν τοιοῦτον τῷ Σατανᾷ. Ego quidem absens corpore, praesens autem spiritu, iam iudicavi ut praesens eum qui sic hoc operatus est, congregatis in nomine Domini nostri Iesu Christi vobis et meo spiritu, cum virtute Domini nostri Iesu Christi tradere huiusmodi hominem Satanæ] In Manuscripto deest ὡς non male. Apostolorum erat munus, si quid in Ecclesiis negligebatur, id supplere suæ auctoritate, accedentibus saepe et miraculis. Adveniens se dicit corpore, praesentem vero spiritu, id est, animo, ideo, quod omnia videret quae ibi gerebantur, ut Ensaens quae se absente faciebat Giezi, 2 Reg. 8: 26, ubi est cor meum pro eo quod hic est spiritus. Illud, ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, recte coniungit Chrysostomus cum sequentibus συναχθέντων ὑμῶν. Nam

fi-

fideles quoties conveniant, *conveniant in Christi nomine*: vos autem cum dicit, non omnes Corinthios qui Christiani dici volebant intelligit (erant enim scissi inter se) sed optimos. Quod autem addit, καὶ τοῦ ἑμοῦ πνεύματος, eo significat, sicut nunc cognoscebat omnia quae ibi fierent, ita tunc etiam quae facturi essent se visurum. Praeterea dicit ipsam virtutem mirificam, nempe Christi, ipsi adfuturam. Tradere autem Satanæ est precari Deum ut eum tradat in potestatem Satanæ, nempe ut per eam morbis vexetur. Sic et 1 Tim. 1: 20. Nam eam potestatem sicut interdum specialiter Satanæ accipit ad tentandos pios, ut Iobum 2: 4—7 et Paulum 2 Cor. 12: 7, ita plerumque eam obtinet in eos qui profani cum sint, piis tamen accenseri volunt.

5. Εἰς ὄλεθρον τῆς σαρκός, in interitum carnis] Ut iras divinae sensu carnales affectus in illa extinguantur. Ita σαρκὶ sumitur Rom. 7: 5, 8: 9, ὄλεθρος σαρκός pari modo dicitur quo θανατοῦν τὰς πράξεις τοῦ σώματος [interimere facta carnis], Rom. 8: 13.

Ἔνα τὸ πνεῦμα σωθῇ ἐν τῇ ἡμέρᾳ τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ, [ut spiritus salvus sit in die Domini Iesu Christi] Ut spiritus, id est animus apud Deum depositus (vide Luc. 23: 46., Act. 7: 59) non intereat, sed salvus ei sit, restituendus nimirum corpori in die resurrectionis, 2 Tim. 2: 12. Multos sanat, malum temporarium, Ps. 83: 17.

6. Οὐ καλὸν τὸ καύχημα ὑμῶν, non est bona gloriatio vestra] Immerito vobis placetis isto tali Doctore Philosopho, magis quam Christiano.

Οὐκ οἶδατε ὅτι μικρὰ ζύμη ὅλον τὸ φύραμα ζυμοῦ, nescitis modicum fermentum totam massam corrumpere]. Idem proverbium Gal. 5: 9. Hebraei per ζύμη intelligunt μεταφορικῶς [per translationem] omne id quod alia corrumpendi vim habet, sive dogma sit, sive exemplum, sive aliud quid. Vide quae dicta ad Matth. 16: 6. Ita liber Zeror in institutione Paschatis ἔσθ, id est fermentum, mystice interpretatur ἔσθ, malum appetitum.

7. Ἐκκαθάρατε οὖν τὴν παλαιὰν ζύμην, expurgate igitur veterem fermentum] Omnia per quae corrumpi potest Ecclesia. Sensus, ut dixi, mysticus praecepti Exod. 12: 19. Veterem addidit, sicut alibi dixit veterem hominem, Rom. 6: 6.

Quod

Quod hic est ἐκκαθάρατε, id in versione LXX in Exodo est ἀφανιεῖτε.

Ἴνα ᾗτε νέον φύραμα, ut sitis nova conspersio] πῶν, vel πω. Vide dicta ad Rom. 9: 21. Ignatius ad Magnesios: Ἐπέρθεσθε οὖν τὴν κακὴν ζύμην τὴν παλαιωθεῖσαν, τὴν σισηπνίαν, καὶ μεταβάλλεσθε εἰς νέαν ζύμην χάριτος [*Abiicite igitur malum illud vetus et putidum fermentum, et transmutamini in novum fermentum gratiae*]. Iustinus Colloquio cum Tryphone: Διὸ καὶ μετὰ ταῖς ἑπτὰ ἡμέραις τῶν ἀζυμοφαγιῶν, νέαν ζύμην φυράσαι ἑαυτοῖς ὁ Θεὸς παρήγγειλε, τουτίστιν ἄλλων ἔργων πρῶξιν καὶ μὴ τῶν παλαιῶν καὶ φαύλων τὴν μίμησιν [*Quapropter et post septem, quibus panem non fermentatum in usu habetis, dies, iussit Deus, ut novam vobis conspersionem conficeretis, hoc est, aliorum operum executionem non autem veterum, ac malorum imitationem*].

Καθὼς ἐξε ἀζυμοί, sicut estis azymi] πῶς, quod est Exod. 12: 8 et alibi, vertitur ἀζυμοί, unde et dies illi Paschatis ἀζυμα, aut ἀζυμοί ἡμέραι Iosepho: ut et Matth. 26: 17, Marc. 14: 1, 12, Luc. 22: 1, 7, Act. 12: 3, 20: 6. Hinc homines ipsi ἀζυμοί qui fermento abstinent, quomodo dicuntur ἄστροι, ἄοινοι [*qui cibo, vino abstinent*]. Mystice hoc loco sic vocantur, qui sibi cavent ab omnibus iis per quae corrumpi mores solent. *Estis*, id est, esse debetis secundum vestram professionem. Vide Rom. 6: 2.

Καὶ γὰρ τὸ πάσχα ἡμῶν ὑπὲρ ἡμῶν ἐθύθη Χριστός, etenim Pascha nostrum pro nobis immolatus est Christus] Prosequitur coeptam ἀλληγορίαν [*tectam locutionem*]. Sicut sanguine Agni Paschalis allito (postibus liberati sunt Israelitae ab excidio, ita et Christiani per sanguinem Christi adpersum cordibus, id est, per fidem ex passione Christi conceptam, liberantur a communi exitio humani generis. Agnus ille sine vitio esse debuit, et Christus sine vitiis fuit. Adde quae diximus ad Luc. 22: 16. Christus ergo mysticum Pascha, id est, agnus Paschalis: quod πάσχα ἡνσίαν vocat Iosephus. Sic θύσατε τὸ πάσχα [*immolata Pascha*] Exod. 12: 21, Deut. 16: 2, 5, 6, ἔφαξαν τὸ πάσχα [*mactaverunt Pascha*] Esai. 6: 20, 2 Par. 30: 15, 17; 35: 1, 6, 11. Vox ἡμῶν ostendit Paulum de mystico, non de Iudaico Paschate loqui.

8. Ὡς ἐορτάζομεν, itaque festum celebremus] Ἐορτάζειν ἡ in Lege Mosis est abstinere ab omni opere ut Deo sacra fiant. In mystico sensu, ita perpetuo Deo servire, ut omnia opera sint sacrificia, Esai. 66: 23 Philo: Ἐορτή ψυχῆς, ἡ ἐν ἀρεταῖς εὐφροσύνη τελεία [Animae festum est in virtutibus perfecta laetitia]. Vidit aliquid huius rei Thucydides cum dicit: Ἐορτή οὐδὲν ἄλλο ἐστὶν ἢ τὸ τὰ δέοντα πράττειν [Festum nihil aliud est quam ea quas decet agere].

Μὴ ἐν ζύμῃ παλαιᾷ, non in fermento veteri] ὅτι ὅτι, in malis cupiditatibus.

Μηδὲ ἐν ζύμῃ κακίας καὶ πονηρίας, neque in fermento malitiae et nequitiae] Multo minus in actionibus improbis atque versutis: qualis erat illa incestum per philosophicas rationes defendentis.

Ἄλλ' ἐν ἀζύμοις, sed in azymis] Subanditur, panibus. Per panes autem mystice intelligendae actiones, ut quibus pascatur animus.

Ἐλευθέριας καὶ ἀληθείας, sinceritatis et veritatis] Præ illud opponitur κακία, alterum πονηρία. Ἐλευθέρια est fuga impuritatis, ἀληθεία simulationis. Hieronymus contra Pelagium Dialogo I: Pascha cum amaritudinibus editur, Pascha sinceritatis, veritatis.

9. Ἐγραψα ὑμῖν ἐν τῇ ἐπιστολῇ, scripsi vobis in epistola] In aliqua epistola antehac scripta, quae intercedit, ut multae. Satis Deo debemus quod tot servatae sunt, ad quas si et singulorum vita et regimen Ecclesiae dirigatur, bene erit.

Μὴ συναγαμίγνυσθαι πόρνοις, ne commisceamini fornicariis] Πόρνους hic intelligit, non sane catamitos, ut quidam volunt, sed scortis utentes, quod et praecedentia ostendunt et quae sequuntur 6: 10, 15, et loca Sir. 24: 21, 22. Συναγαμίγνυσθαι hic et 2 Thess. 3: 14, συγγιγῆθαι Ioh. 4: 9, κολλᾶσθαι Act. 10: 28.

10. Καὶ οὐ πάντως τοῖς πόρνοις τοῦ κόσμου τούτου, non utique fornicariis huius mundi] Non id scripsi de non Christianis. Illud καὶ in Manuscripto non comparet, et abest rectius.

Ἡ τοῖς πλεονέκταις, aut avaris] Addit alia vitiosorum genera. Πλεονέκται sunt qui in contractibus et promissis frau-

fraudant alterum. Id facere est *πλεονεσιῖν*, *וְחָ* Hebraeis, unde et nomen *וְחָ* *πλεονεξία*, *πλεονέκτημα*.

Ἡ ἀρπαξίς, aut rapacibus] Plus est *ἀρπαγή* quam *πλεονεξία*. Nam *ἀρπαγή* vim habet adiunctam, ut *raptus* et *rapina* apud Latinos.

Ἡ εἰδωλολάτραις, aut idololatris] Hic primum occurrit ea vox. Quod Hebraei dicunt *עַבְדֵּי עֲלֻלִים* id Hellenistae dicunt *εἰδωλολατρείαν*, non quod vox voci respondeat, sed quod sic optime intelligeretur quod vellent, quia Gentes in cultu suo publico utebantur simulacris, id est, imaginibus exstantibus, Iudaei non utebantur. Hinc vox mansit etiam apud Christianos, non quod secundum Decalogi praeceptum eos obligaret, sed quia ille vocis usus illo sensu evaluerat.

Ἐπεὶ ὀφείλετε ἄρα ἐκ τοῦ κόσμου ἐξελθεῖν, alioquin debueratis de hoc mundo exiisse] Nihil noceret si hoc fieri posset, sed nimis hoc grave esset. Intercideret ferme omne vitae humanae commercium, quod hic *ὑπερβολικῶς* [*per superiorem*] exprimitur.

11. *Νυνὶ δὲ ἔγραψα ὑμῖν, nunc vero scripsi vobis]* *Νυνὶ* non est hic ad temporis discriminationem additum, quasi nunc aliud scriberet Paulus quam ante scripserat, sed habet vim adversativae, quomodo *νῦν* sumitur infra 7: 14 et 12: 20, et *νυνὶ* infra 12: 18, 15: 20. Ita apud Ciceronem saepe ponitur, *nunc vero*.

Μὴ συναναμίγνυσθαι, εἴαν τις ἀδελφὸς ὀνομαζόμενος, ἢ πόρνος, ἢ λοιδόρος, ἢ πλεονέκτης, ἢ εἰδωλολάτρης, ἢ μέθυ-εσος, ἢ ἀρπαξ, non commisceri, si quis frater dictus est fornicator, aut maledicus, aut avarus, aut idolis serviens, aut ebriosus, aut rapax] Si quis frater dictus, id est, Christianus dici volens. Vide Act. 6: 3. Amicitia cum talibus peccatoribus dehonestabat Ecclesiam, cum iis qui extra Ecclesiam erant non item. Ad modo dicta vitiosorum nomina addidit hic pari iure *λοιδόρους* et *εβρι-εσος*. *Λοιδόρεια* respondet Hebraeis vocibus *לָרַע* et *לָרַע*: illa *iurgium*, haec *ψόγον* [*probrum*] et *ὀνειδισμα* [*vituperium*] significat. Vide Ioh. 9: 8, Act. 23: 4, supra 4: 12, 1 Petr. 2: 23. Habes ergo hic praecipuas excommunicationis causas. In excommunicationis locum ubi aut presbyterium non est, aut Ecclesia est lacerata, succedit

privata familiaris commercii fuga: unde non longe abit Charondae illud: Ἀδίκατον ἀνδρὶ ἢ γυναικὶ μὴ ὁμιλεῖν μηδένα, ἢ δυνειδ[ξ]εσθαι ὡς ὄντα ὁμοιον [Cum malo malave commercium nemo habeto; qui habuerit, eadem, quae illi; convitia patitor].

Τῷ τοσούτῳ μὴδὲ συνεσθίειν, cum tali ne cibum quidem sumere] Cum talibus, id est, adeo vitiosis et Christianorum nomen usurpantibus, ne epulas quidem habere communes, quod minimum est inter amicitiae signa. Vide Gal. 2: 12. Συνεσθίειν habes Gen. 43: 32, Ps. 101: 5 in Graeco. Hebraeis mos erat cibum communem non sumere cum eo qui erat in ὦν [excommunications].

12. Τί γάρ μοι καὶ τοὺς ἔξω κρίνειν, quid enim ad me pertinet de iis qui foris sunt iudicare] Non hoc adeo mihi aut vobis necesse est ad servandam Ecclesiae puritatem. Καὶ abest in Manuscripto recte.

Οὐχὶ τοὺς ἔσω ὑμεῖς κρίνετε, nonne de iis qui intus sunt vos iudicatis] Id est, debetis iudicare? Nonne vestri est officii aut poenis quibusdam, si eas suscipiant, castigare, aut si id nolint, a vestra consuetudine segregare ita viventes? In hoc convenire omnes et consentire debueratis.

13. Τοὺς δὲ ἔξω ὁ Θεὸς κρίνει, nam eos qui foris sunt Deus iudicat] Rectius κρίνει [iudicabit], puniet eos suo scilicet tempore. Τοὺς ἔξω, ὧν, ἀλλοτρίους [alienigenas]; ut vertunt LXX: hoc per parenthesin legendum est.

Καὶ ἐξαίρετε τὸν πονηρὸν ἐξ ὑμῶν αὐτῶν, et amovetis malum ex vobis ipsis] In Manuscripto ἐξάγετε. Melius alii Codices ἐξαίρετε: sicut praecessit κρίνετε, nam ista cohaerent, parenthesi, ut diximus, interposita, ut sensus sit, Nonne debetis eum a vobis amovere? sicut κρίνετε est debetis iudicare: saepe enim verba talia non tam actum quam officium significant. Ideo Syrus et hanc interrogationem et praecedentem per imperativum transtulit. Sumpta autem haec locutio ex Deut. 24: 7, ubi in Graeco ἐξαίρετς τὸν πονηρὸν ἐξ ὑμῶν αὐτῶν [amovebis malum ex vobis ipsis]. Ita et Deut. 13: 5, 17: 7, 21: 22, 22: 21.

CAPUT VI.

1. *Τολμᾷ τις ὑμῶν, πρᾶγμα ἔχων πρὸς τὸν ἑτερον, au-*
det aliquis vestrum, negotium adversus alterum habens]
Πρᾶγμα ἔχων; אִם הָיָה בְּיָדוֹ שָׂמָּה, 2 Sam. 15: 4. Dicitur talis
 Hebraeis אָשֶׁר בְּיָדוֹ [actor]. Πρὸς hic valet *κατὰ* quod
 habes Matth. 5: 23.

Κρίνεσθαι ἐπὶ τῶν ἀδίκων, iudicari apud iniquos] Κρί-
 νεσθαι est *litigare*, כָּרַן ut Matth. 5: 39 et in Veteri Tes-
 tamento saepe verbum כָּרַן, quod exacte Graeco ipsi
 respondet. Ἀδίκος hic dicuntur idololatrae qui Deo non
 exhibent quod debent, qui mox dicentur ἄπιστοι [infidèles].
 Est hoc quod Paulus hic praecipit ex laudabilibus insti-
 tutis Synagogae. Dicebant Hebraei: *Qui adducit Israe-*
litam ad tribunal Gentium, is profanat nomen Dei;
occasionem enim dant, qui id faciunt, extraneis dicendi,
Ecce quam concordēs sunt illi qui unum Deum colunt!
 Ἐπὶ hic sumitur ut Act. 25: 9, 10, 1 Tim. 6: 13. Trac-
 tatur haec res Clementis Constitutionum II. 45.

Καὶ οὐχὶ ἐπὶ τῶν ἁγίων, et non apud sanctos] Potius
 quam *apud Christianos*, arbitros scilicet, διαιτητάς. E-
 tiam ubi non est in sacris diversitas, viri boni est ad
 Arbitrum potius ire quam ad Iudicem, ob litium moras
 et impendia et pragmaticorum ea argentium versutias: et
 quia saepe ex lite civili nascitur iudicium criminale.

2. *Οὐκ οἶδατε ὅτι οἱ ἄγγελοι τὸν κόσμον κρινούσι, an ne-*
scitis sanctos mundum iudicaturos] Ipsi primum a Christo
 indicati, erunt deinde Christi adessores indicanti alios:
 quod de Apostolis dicitur Matth. 19: 28, Luc. 22: 30.
 Cyprianus: *Utpote amici Domini, et cum ipso post-*
modum iudicaturi.

Καὶ εἰ ἐν ὑμῖν κρινέται ὁ κόσμος, et si per vos iudica-
bitur mundus] Per vos tanquam adessores Christi: ὁ
 κόσμος, *maxima hominum pars, ὅι πλείους κακοί [maxima*
hominum pars, mali]. Et κρινέται praesens pro futuro,
 ut supra 3: 7, 14.

Ἀνάξιοι ἐστε κριτηρίων ἐλαχίστων] Indigni estis qui cog-
 noscatís de rebus caducis? Κριτήριον hic non est tribu-

nale, sed κρίσις, iudicium, פסד, ut Iud. 5: 9, Dan. 7: 10, 26.

3. Οὐκ οἶδατε ὅτι ἀγγέλους κρινοῦμεν, nescitis a nobis Angelos iudicandos] Nam et qui peccarunt Angeli eo tempore sententiam accipient, Iud. 6. Tertullianus de Cultu feminarum: *Hi sunt Angeli quos iudicaturi sumus, hi sunt Angeli quibus in lavacro renuntiamus.* Forte et boni Angeli maiores honores accipient.

Μήτι γε βιωτικά] Nodum res huius vitae. Sic μερίμνας βιωτικάς [curis huius vitae] Luc. 21: 34. Μήτι γε valet hic ὅτι [quanto magis].

4. Βιωτικά μὲν οὖν κριτήρια ἔαν ἔχητε, res huius vitae igitur iudicandas si habueritis] Est μετωνομία [transnominatio]. Nam κριτήρια [iudicia] hic vocat res iudicandas.

Τοὺς ἐξουθενημένους ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, τούτους καθίστε, contemptos qui sunt in Ecclesia, illos collocate ad iudicandum] Si magnis illis vestris Doctoribus id non vacat, vel minimos de piorum plebe arbitros sumite. Ἐξουθενημένοι πᾶσι. Sic comparate intelligendi qui infra caeteros habentur. Et καθίστε hic est πᾶσι quod primo de Iudicibus dictum qui in magnificis sedibus collocantur, 1 Sam. 2: 8, Sir. 10: 17, 11: 1, coepit deinde ad arbitros, imo et ad alia munera transferri.

5. Πρὸς ἐντροπὴν ὑμῶν λέγω] Ut vos pudeat huius rei [dico], ut et infra 15: 34. Supra 4: 14, Οὐκ ἐντρέπων ὑμᾶς γράφω, Non ut confundam vos haec scribo, sed alio sensu, significans non in hoc se scribere ut Corinthios apud alios traducat. Ἐντροπή est πᾶσι Iob. 20: 3, Ps. 44: 1, 6, 71: 13, 109: 29.

Οὕτως οὐκ ἔστιν ἐν ὁμῶν σοφὸς οὐδὲ εἰς, ὃς δυνήσεται διακρίναί ἀνὰ μέσον τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ] Adhuc nemo est inter vos eruditus qui possit iudicare [de fratre suo], id est, cui vacet? Fuerat hoc illorum potissimum qui se sapientiae nomine inter vos venditant: at si illi id desurgunt, vel ad imperitos iri oportuit. Apparet ex Syro scriptum hic olim fuisse, ἀνὰ μέσον τοῦ ἀδελφοῦ καὶ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ [inter fratrem et fratrem suum] Nam ἀνὰ μέσον de uno non dicitur. Vide Gen. 16: 3, Deut. 1: 16. Repetitio earundem vocum, ut saepe, occasionem dedit posteriores omittendi.

6. Ἀλλὰ ἀδελφός μετὰ ἀδελφοῦ κρίνεται, *sed frater cum fratre iudicio contendit*] Id est, *cum fratre litigat*, ut saepe diximus.

Καὶ τοῦτο ἐπὶ ἀπίστων, *idque apud infideles*] Vide supra 1.

7. Ἦδη μὲν ὅν ὅλος ἥττημα ἐν ὑμῖν ἔστιν, ὅτι κρίματα ἔχετε μεθ' ἑαυτῶν, *iam quidem omnino delictum est in vobis, quod iudicia habetis inter vos*] Κρίματα dixit quod supra πρᾶγμα [negotium], ἥδη, ut ibi diximus. Qui ob rea quibus facile caretur litigat, facit contra Christi praeceptum quod explicavimus ad Matth. 5: 40. Quis magnum profectum in Christianismo et mundi contempta fecere, damnum quodvis faciunt potius quam ut litigent: quod docet Clemens dicto modo Constitutionum loco. Qui nondam eo pervenere, in iis non est παράπτωμα [peccatum], sed ἥττημα, id est, minus aliquid summo. Dicitur enim ἥττημα comparate ad aliquid maius, ut Rom. 11: 12. Sic et ἐλάττωμα et ἐλάττωσιν [imbecillitatem] habes apud Sirachiden et Tobiam. Chrysostomus: Δίκαιός ἐστιν, ἐλεήμων ἐστιν, φιλόπτωχός ἐστιν· ἀλλ' ἔχει το ἐλάττωμα [Iustus est, misericors est, pauperum amans est: est tamen quod ei desit].

Διὰ τὸ οὐχὶ μᾶλλον ἀδικεῖσθε, *quare non magis iniuriam accipitis*] Lysias adversus Diagitonem: Εἰδὼς ὅτι οὐ μόνον οἱ ἀδικοῦντες χεῖρους ὑμῶν εἶναι δοκοῦσιν, ἀλλὰ καὶ οἷτινες ἂν ἐλάττωσιν ἐπὶ τῶν προσεχόντων ἔχοντες, ἀνέχεσθαι μὴ δύνανται [Cum sciam, non tantum qui sunt in alios iniurii, malos vobis videri: verum et si quis propinquorum iniurias aequo animo pati non potest]. Quod Lysias de propinquis dicit, hic de eiusdem fidei consortibus Paulus. Et ἀδικεῖσθαι hic, ut apud Platonem et Menandrum, est aequo animo iniurias perpeti.

Διὰ τὸ οὐχὶ μᾶλλον ἀποστερεῖσθε, *quare non magis fraudem patimini*] Videtur ἀδικεῖσθαι ad dignitatem laesam, ἀποστερεῖσθαι ad rerum damnum pertinere. Nam ex his duabus causis nascuntur lites.

8. Ἀλλὰ ὑμεῖς ἀδικεῖτε καὶ ἀποστερεῖτε, καὶ ταῦτα ἀδελφούς, *sed vos iniuriam facitis et fraudatis, et hoc fratribus*] Non modo non fertis, sed ipsi infertis iniuriam. Hoc eis dixit quorum peior erat causa.

9. Ἡ οὐκ οἶδατε ὅτι ἄδικοι βασιλείαν Θεοῦ οὐ κληρο-

πορνοῦντες; an nescitis iniquos regnum Dei non possideruros] Et hoc nomen ἄδικοι et quae sequuntur, non ad ἔξιν solam [habitum solum] referenda sunt, sed ad quemvis actum deliberatum, quamdiu is non per seriam poenitentiam emendationemque eluitur. Sic in iure furem et adulterum dicimus qui semel furatus est aut adulterium fecit. Sunt enim haec peccata *vastantia conscientiam, mortifera, quae uno ictu perimunt*, ut loquitur Augustinus. Sunt aliae *quotidianae incursionsiones*, ut Tertullianus loquitur, *μὴ κατὰ προαίρεσιν συνιστάμενα* [quae non sunt deliberato animo], ut Clemens. Ab his distinguenda illa graviora de quibus hic agit Paulus et Gal. 5: 19, 20: 21, 1 Tim. 1: 9, 10, quae non admittet omnino qui natus ex Deo fuerit, non futurus Dei filius si admisserit, ut loquitur Tertullianus. Ἀδίκων vox hic complectitur eos qui infra dicentur κλέπται [fures] et πλεονέκται [avarī].

Μὴ πλανᾶσθε, nolite errare.] Solet hac praefatione uti Christus, ut Luc. 21: 8, et Paulus, ut infra 15: 33, Gal. 6: 7, Iacobus quoque, 1: 16, quoties aliquid dicturi sunt, quod ignoratum aut non observatum maximo stabit malo.

Οὔτε πόρνοι, neque fornicarii] Id est, πορνεύοντες, qui cum scortis se miscent, ut diximus supra 5: 10, et manifestum fit infra 15.

Οὔτε εἰδωλολάτραι, neque idolis servientes] Qui falsos Deos colunt.

Οὔτε μοιχοί, neque adulteri] Qui aliena matrimoniis polluant.

Οὔτε μαλακοί, neque molles] Id est, pathici. Scholiastes ad primum Thucydidis: Φιλοκτήτης διὰ τὸν Παρίδος θάνατον θήλειαν νόσον νοσήσας, καὶ μὴ φέρον τὴν αἰσχρὴν ἀπελθὼν ἐκ τῆς πατρίδος, ἔκτισε πόλιν. ἣν διὰ τὸ παθεῖν Μαλακίαν ἐκάλεσε [Philoctetes ob Paridis mortem foemineo luctu lugens, cum pudorem non sustineret, discedens a patria, urbem condidit, quam a passione Malaciam seu Mollitiem nominavit]. De eadem re Ausonius:

Mollis erat facilisque viris Poecantius heros.

Catullus:

Cinaede Thalle mollior cuniculi capillo.

Phae-

Phaedrus hoc sensu dixit *molles mares*. Apud Petronium eodem sensu, *molles, veteres*. Vibius Sequester, *mollescit, id est, obsoenus fit*. Plinius libro XXVIII, *probrosae mollitiei*. Arnobius, *in partibus Fabius aduritur mollibus*. Utitur voce *mollium* sic et Augustinus de Civitate Dei libro VI. Claudianus de Eutropio:

Quid enim servum mollemque pudebit?

Μαλακίαν hoc sensu usurpat et Philo de Legibus specialibus. Chrysostomus quoque *μαλακούς* hoc sensu usurpat supra capite quarto et hoc loco exponit *ἡταιρημένους* [*obscena passos*]. Syrus hic vertit *κτλφω*, id est, *qui se corrumpunt*.

Οὔτε ἀρσενεσχεῖται, neque masculorum concubitores. Id est, *drauci*. Est *ἀντίστροφον* [oppositum] eius quod praecessit.

10. *Οὔτε κλέπται, neque fures*. Fur est, Iurisconsultis definientibus, qui fraudulose lucri causa rem usumve aut possessionem rei alienae contrectat.

Οὔτε πλεονέκται, neque avari. Ita dicitur qui in contractibus fidem fallit aut quovis modo alium circumvenit. Sumunt ita hanc vocem et Xenophon et Aristoteles. Vide supra 5: 10, 11, Eph. 4: 19, 5: 3, 5, Marc. 7: 22, Rom. 1: 29, Col. 3: 5. Hebraice *נרצ*.

Οὔτε μέθυσοι, neque ebriosi. Eos intellige qui de consulto vino se ingurgitant, ita ut et usum rationis sibi adimant.

Οὐ λοῖδοροι, neque maledici. Vide supra 5: 11.

Οὐχ ἄρπαγες, neque rapaces. Distant a furibus, quod fures dolo, raptores vi utantur. Vide supra 5: 11.

Βασιλείαν Θεοῦ οὐ κληρονομήσουσι, Regnum Dei non possidebunt. Id est, quamdiu tales sunt non debent sperare partem in beatitudine coelesti. Manet autem reatus usque ad seriam poenitentiae functionem, si tamen eam Deus concedit. Neque enim concedit omnibus: sed quosdam occaecat et obdurat. In quos autem ea severitate intendum sit, ipse solus novit qui intima hominum introspicit, et novit quae mensura patientiae ipsius conveniat.

11. *Καὶ ταῦτά τινες ἦτε*. Haec fuistis, id est, tales fuistis vestrum quidam. Positum est neutrum pro communi. Nullum antea actum facinus baptismo quenuquam ex-

eludit. Sed multorum culpa contra acceptas prius notitias sunt tales ut it ad fidem non sint idonei, ac proinde nec τεταγμένοι πρὸς τὴν ζωὴν αἰώνιον [*ordinati ad vitam aeternam*].

Ἄλλ' ἀπελούσασθε, ἀλλ' ἡγιάσθητε, ἀλλ' ἐδικαιώθητε ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ, καὶ ἐν τῷ πνεύματι τοῦ Θεοῦ ἡμῶν, *sed abluti estis, sed consecrati, sed iustificati in nomine Domini Iesu et in Spiritu Dei nostri*] Baptizati estis ac deinde accepistis Spiritum Sanctum, et maiores quotidie in iustitia progressus fecistis. Nam ita illud ἐδικαιώθητε hoc loco sumi suadet ordo, et idem sensus Apoc. 22: 11. *In nomine Christi*, id est, per doctrinam Christi quae doctrina per Spiritum obsignatur.

12. Πάντα μοι ἔξεσι, *omnia mihi licent*] Repetit verba usitata doctoribus illis Corinthiis qui opiparas divitum mensas sectabantur. Dicebant illi, *Omnia mihi licent*, id est, Deus ista omnia nostri causa condidit: *quare nihil est mali, si eis utamur.*

Ἄλλ' οὐ πάντα συμφέρει, *sed non omnia expediunt*] Respondet Paulus adhibendum modum: Non enim omnem usum talium conducere aut valetudini, quae sapienti negligenda non est, aut recto usui rationis. Nam

— *Corpus onustum.*

Hesternis vitiis animum quoque degravat,

Πάντα μοι ἔξεσι, *omnia mihi licent*] Iterum repetit illorum verba, ut pressius respondeat. Frequens talis objectionum repetitio apud Senecam.

Ἄλλ' οὐκ ἐγὼ ἐξουσιασθήσομαι ὑπὸ τινος, *sed ego sub nullius redigar potestate*] Est παρανομασία [*vocum allusio*] in ἔξεσι: quod praecessit et ἐξουσιασθήσομαι. Ἐξουσιάζειν est *imperium habere* Luc. 22: 25, infra 7: 4. Respondet Hebraeo כָּנַס ut videre est Neh. 9: 37, Eccl. 9: 17, 10: 4, et אָרַס Neh. 5: 16, et in Ecclesiaste aliquoties. Hinc passivum ἐξουσιάζεσθαι est *in servitutem redigi*. Qui ultra modum epulis se implet, qui ciborum delicias sectatur, servus est ciborum, non dominus.

13. Τὰ βρώματα τῇ κοιλίᾳ καὶ ἡ κοιλία τοῖς βρώμασι, *cibus ventri et venter cibis*] Datigi hic respondent Hebraeae particulae ה, quae saepe propter significat: *Cibi sunt ventris implendi causa, et venter ad cibos accipi-*

en-

endos et digerendos. Ventrem intellige hic ventriculum et intestina.

'Ο δὲ Θεὸς καὶ ταύτην καὶ ταῦτα καταργήσει, *Deus autem et hunc et illum destruet*] *Efficiet ut cessent.* Corpora ubi Angelicis erunt similia, non egebunt cibi.

Οὐ γὰρ σίτον ἔδουσ', οὐ πίνουσ' αἶθονα οἶνον

[*Nam nec edunt panem, nec vina rubentia potant*]

ii. qui coelestum vitam degunt, ut diximus Matth. 22: 30. Quod autem dicitur hic *Deus factururus ut et vender cesset*, id quidam de usu ventris intelligunt. Sed ex Veterum scriptis ad hunc locum apparet eos credidisse homines quidem corpora recuperaturos, at non sequi in eo corpore fore eas partes quarum tunc officia sunt cessatura. Plutarchus aut quisquis est scriptor Convivii Sapientum; 'Αρ' οὖν ἄξιον συνεκταμῆν τῇ ἀδικίᾳ κοίλλαν καὶ σῶμαχον ἡπαρ, ἃ καλοῦ οὐδενὸς αἰσθῆσιν, οὐδὲ δεξιῇ ἐνδίδωσι [*Nonne igitur aequum erat cum iniustitia simul excindere ventrem et stomachum et iecur? quae membra nullius bonae rei sensum appetitumve ingenerant*]. Pertinet autem et hic sermo ut aeterna potius curemus, quam temporaria ac brevi desitura.

Τὸ δὲ σῶμα οὐ τῇ πορνείᾳ, ἀλλὰ τῷ Κυρίῳ καὶ ὁ Κύριος τῷ σώματι, *corpus autem non fornicationi, sed Domino, et Dominus corpori*] Ne quis quod de cibis dictum erat ad scortationem quoque pertraheret, quasi eius quoque usus cum cibis esset permissus, ut docebant isti Philosophi magis quam Christiani, opponit se huic errori, ostenditque non eodem modo hanc rem se habere. *Corpus enim habere nos non ut scortemur, sed ut Domino serviamus*, nempe per continentiam aut coniugium. *Nam et Dominum evectum in summam illam potestatem in hoc, ut corpora nostra post peractum obedientiae cursum suae gloriae consortio donet.*

14. 'Ο δὲ Θεὸς καὶ τὸν Κύριον ἤγειρε καὶ ἡμᾶς ἐξήγειρε διὰ τῆς δυνάμεως αὐτοῦ, *Deus vero et Dominum suscitavit et nos suscitabit per virtutem suam*] Haec particula δὲ est ἐξηγητική [*explicativa*] praecedantium. De hac Dei potentia in Christi resurrectione patefacta vide Rom. 1: 4, 19, 20.

15. Οὐκ οἶδατε ὅτι τὰ σώματα ὑμῶν μέλη Χριστοῦ ἐσιν, ne-

nescitis corpora vestra membra esse Christi] Est enim Ecclesia corpus mysticum, cuius caput Christus, membra autem singuli Christiani, tum animo, tum corpore. Nam et corpore Christo serviendum est. Vide infra 11: 3, Eph. 1: 22, 4: 15, 5: 23, 30, Col. 1: 18. Vide et Rom. 12: 4, 5, infra 12: 12 et sequentibus usque ad 27.

**Ἀρὰς οὖν τὰ μέλη τοῦ Χριστοῦ ποιήσω πόρνης μέλη*] *Christo ra auferam ut seruiant scorto?* Nam, ut ait Ambrosius ad hunc locum, *membra adhaerentia meretrici desinunt esse membra Christi.*

Μὴ γένοιτο, absit!] Minime id decet ad castitatem vocatos.

16. **Ἡ οὐκ οἶδατε ὅτι ὁ κολλώμενος τῇ πόρνῃ ἐν σάρϊ ἐστίν;* **Ἔσονται γάρ, φησιν, οἱ δύο εἰς σάρκα μίαν. Ἀν* nescitis qui adhaeret meretrici, unum corpus effici? *Ἐ* *ρῶνται enim, inquit, duo illi carno una*] *Φησιν* nempe *ἡ γραφή* [scriptura], ut Rom. 4: 3 et alibi. Quod de uxore dictum erat Gen. 2: 24, aptat meretrici quae est velut uxor usaria et iis fungitur quibus uxorem fungi ius fuit. *Εἰς σάρκα μίαν* Hebraismus est pro *σὰρξ μία*. *Κολλᾶσθαι* *פָּרַח* in dicto Geneseos de uxore. Sic *Veneris glutinum* dixit Apuleius. Lucretius:

Usque adeo cupide Veneris compagibus haerent.

17. **Ὁ δὲ κολλώμενος τῷ Κυρίῳ, ἐν πνεύματι ἐστίν, ὅς* *autem adhaeret Domino, unus spiritus est*] Est *ἀντανάκλασις* [refractio], et respicitur locus Deut. 10: 20. *Κέ* *ριον τὸν Θεόν σου φοβηθήσῃ, καὶ αὐτῷ λατρεύσεις, καὶ πρὸς αὐτὸν κολληθήσῃ* [Dominum Deum tuum timebis, et ei seruires, et ipsi adhaerebis]. Sed hic Κύριος de Christo potius samendum videtur, ut saepe quae de Deo dicta sunt in Vetere Testamento, Christo applicantur in Novo. **Ἐν πνεύματι ἐστίν*, id est, *ita animatus est, quomodo Christus fuit animatus.* Sic amici dicuntur *ψυχὴ μία* [animata una]. Metonymia in qua causa nominatur pro effectu. Similis locutio Ioh. 3: 6.

18. **Φεύγετε τὴν πορνείαν, fugite fornicationem*] Id est, *quam longissime abeste etiam ab extremis lineis.*

Ἦλὼν ἁμάρτημα ὃ ἐλὼν ποιήσῃ ἄνθρωπος, ἔκτος τοῦ σώματος ἐστίν, omne peccatum quodcumque fecerit homo extra corpus est] Ostendit esse aliquid in quo scortatio alia cri-

mi-

mina superet: non quod non et alia peccata exteriora per corpus peragantur; sed quod ipsi corpori peragentis contumeliam non adferant. Ἀνθρώπος hic valet ἀνὴρ, vir. Pari autem iure haec omnia de feminis intelligenda, ex natura τῶν πρὸς τι [relatorum].

Ὁ δὲ πορνεύων, εἰς τὸ ἴδιον σῶμα ἀμαρτάνει, qui autem fornicatur, in corpus suum peccat] Nimirum quia id immergit in cloacam. Nec id ipsi nesciebant: morem enim habebant a tali concubitu venientes, totos se abluendi: quod hic notat Chrysostomus.

19. Ἡ οὐκ οἶδατε] Annon cogitatis.

Ὅτι τὸ σῶμα ὑμῶν ναὸς τοῦ ἐν ὑμῖν ἁγίου Πνεύματος ἐστίν, corpus vestrum templum esse Spiritus Sancti qui in vobis est] Spiritus Sanctus hic quod נָצַח [Numen Divinum] in templo. Totus homo, templum Dei supra 3: 16, 17. Sed נָצַח, id est, adytum, est mens hominis: animi caeterae partes כְּנֶסֶת, basilica templi: corpus vero שַׁעַר porticus cum subdialibus. Bene hunc locum explicat Tertullianus libro de Cultu feminarum altero: Cum omnes templum simus Dei, illato in nos et consecrato Spiritu sancto, eius templi aeditua et antistita Pudicitia est, quae nihil immundum ac profanum inferri sinat; ne Deus ille qui inhabitat, inquinatam sedem offensus derelinquat.

Ὁὗ ἔχετε ἀπὸ Θεοῦ, quem habetis a Deo] Spiritus ille a Deo est multo magis quam splendor ille qui apparebat interdum inter Cherubinos. Constructio est Graeca, quae relativo pronomini dat casum praecedentem.

Καὶ οὐκ ἐστὶ ταυτῶν] Praeterea non estis vestrae potestatis, Rom. 14: 7, 8.

20. Ἠγοράσθητε γὰρ τιμῆς] Omisit ius ex creatione; quia alterum erat recentius et magis speciale. Habes eadem verba infra 7: 23, et sensum 1 Petr. 1: 18. Ἠγοράσθητε γὰρ τιμῆς, recte verteris, acquisiti sive comparati estis pretio. Nam πρὶ quod est accipere, acquirere, vertitur ἀγοράζειν et habet in Hebraeo post se כֶּסֶף τιמָה, pretio. Et Esai. 55: 1, כֶּסֶף בְּלֹא כֶסֶף וְכֶסֶף בְּלֹא כֶסֶף [Emite absque argento et absque ulla commutatione] Graece, Ἀγοράσετε ἀνεὺ ἀργυρίου καὶ τιμῆς. Et πρὸ quod proprie est κτᾶσθαι [possidere], vertitur per ἀγοράζειν

2 Par. 34: 11, Prov. 20: 17, Esai. 24: 2, et diacriminis causa additur ἐν ἀγοράῳ 1 Par. 21: 24. Valet ergo ἀγοράζειν idem quod περιποιεῖν [acquirere] Act. 20: 28, unde περιποίησις [acquisitio] Eph. 1: 14, 1 Thess. 5: 9, 2 Thess. 2: 14, 1 Petr. 2: 9. Sic et Latinis veteribus *emere* erat *sumere*, unde *demo* et *adimo* et *praemium*. Sensus est: *Christus vos a peccatis redemptos sibi mancipavit, sed magno ei statis, morte ipsius cruenta.*

Δοξάζετε δὴ Θεόν] *Honorate Deum*, quod praecipue fit obsequendo. At quidam codices habuere δοξάζετε ἅπα τὸν Θεόν. Unde imperiti scribae fecerunt ἄπατε.

Ἐν τῷ σώματι ὑμῶν, *corpore vestro*] Non solo animo. Nam et corpus eius est et ei servire debet.

Καὶ ἐν τῷ πνεύματι ὑμῶν, *et animo vestro*] Neque solo corpore: id enim est ὑποκριτῶν [simulatorum], sed animo simul.

Ἀτινά ἐστὶ τοῦ Θεοῦ, *quae sunt Dei*] Non solo creationis iure, verum etiam iam dictae redemptionis, quam ita fecit Christus, ut non sibi nos tantum, sed et *Deo* acquisiverit, Apoc. 5: 9, imo et *Deus* ipse dicitur nos acquisivisse, Act. 20: 28. Vide Rom. 3: 23, 24. Verum haec particula, et illa καὶ ἐν τῷ πνεύματι ὑμῶν abest in Manuscripto, sicut et abfuit a codicibus quibus usi Latini: Graeci vero et Syrus et Arabs haec legerunt.

CAPUT VII.

1. Περί δὲ ὧν ἐγράψατέ μοι, καλὸν ἀνδρὶ ἄνθρωπον γυναῖκα μὴ ἀπτεσθαι. Διὰ δὲ τὰς πορνείας ἵνατος τὴν ἑαυτοῦ γυναῖκα ἐγέτω, καὶ ἐνάσῃ τὸν ἴδιον ἄνδρα ἐγέτω. *De quibus autem scripsistis mihi: Bonum est homini mulierem non tangere. Propter fornicationem autem suam quisque mulierem habeat, et suum quaeque virum habeat*] Frequens erat apud Philosophos quaestio, *An sapienti descendenda uxor*. Qui omnia ad se referebant, considerantes quam parum commoda saepe sint mulierum ingenia, educatio liberorum quam molesta, quot periculis obnoxia, abstinendum a nuptiis censebant. Est in eam sententiam Antiphanis Philosophi locus apud Stobaeum et dicta Lycur-

curgi, Thaletis, Socratis et aliorum. Contra qui publicas spectabant utilitates, dicebant Reipublicae sicut alia tributa, et liberum sationem deberi. Et in eam partem habes apud Stobaeum dicta illustria Musonii et Hieroclia. Menander sic ait:

*Γαμῆν, εἰς τις τὴν ἀλήθειαν σκοπῇ,
Κακὸν μὲν ἔστιν, ἀλλ' ἀναγκαῖον κακόν.*

[*Si vere rem putamus, coniugium quidem*

Malum est, sed hoc malum imperat necessitas.]

Metellus Numidicus in oratione quam Censor habuit: *Si sine uxore possemus, Quirites, esse, omnes ea molestia careremus. Sed quoniam ita natura tradidit, ut nec cum illis satis commode, nec sine illis ullo modo vivi possit, saluti perpetuae potius, quam brevi voluptati consulendum.* Itaque cum Corinthi sub Christianorum nomine Philosophi verius quam Christiani varie tractassent hanc controversiam, pii quidam homines, qui Apostolum illis doctoribus praeferrent, consulendum eum hae de re censuerunt. Is vero, ut in omnibus, ita in hac re Deum praecipue et Ecclesiam spectans, vitam quidem sine nuptiis praefert, quod sic expeditius quis Deo et Ecclesiae et sanctorum singulis inservire possit. Caeterum iis qui temperare sibi a feminis aut non possent aut etiam nollent, nuptias dicit non conducibiles modo, sed et ἐξ ὑποθέσεως [*ex suppositione*] necessarias, ideo quod Deus scortatione vehementer offendatur. De liberis serendis non ita solliciti erant Christiani, ut ob id solum ducendae uxoris necessitatem sibi imponerent, ideo quod finem saeculorum de proximo instare suspicarentur. Tertullianus de Monogamia: *Crescite et redundate, evacuavit extremitas temporum.* Si qui tamen inirent coniugium, iis hunc etiam finem propositum esse debere sentiebant. Ἀντρεσθαι ὧν est dictum σεμνῶς [*honeste*] ut Prov. 6: 29, Gen. 20: 6. Terentius Hecyra:

Nocte illa prima virginem non attigit.

Catullus:

Sic virgo dum intacta manet, dum intacta senescit.

Hoc ergo dicit Paulus, optimum esse cum nulla femina nupta aut innupta consuetudinem habere. Ἀνδρῶνος, hic est vir, ut supra 6: 18, sic in iure, *Si homo vel*

mu-

mulier. Διὰ δὲ τὰς πορνείας vitandas scilicet. Pluraliter videtur dixisse πορνείας ut omnia impuritatis genera includeret. *Suam quisque mulierem habeat*, non publicam scilicet. *Et mulier suo viro contenta alterum non norit.* Vide Hebr. 13: 4. Ἐχει, ubi de coniugio agitur, et viro tribuitur et mulieri, ut diximus ad Matth. 14: 4. Lactantius: *Quisquis affectus illos fraenare non potest, cohibeat intra praescriptum legitimi tori.* Chrysostomus: Γάμος, ἀσφάλεια σωφροσύνης [Nuptias, praesidium pudicitiae].

3. Τῇ γυναίκι ὁ ἀνὴρ τὴν ὀφειλομένην εὐνοίαν ἀποδιδόντω, ὁμοίως δὲ καὶ ἡ γυνὴ τῷ ἀνδρὶ, uxori vir debitam benevolentiam reddat, similiter autem et uxor viro] Altera erat quaestio, an ducta iam uxore rectius non foret ea uti ad domus regimen, non ad concubitum. Id Paulus tutum negat talibus quales norat esse Corinthios. πῶς [tempus eius] quod est Exod. 21: 10, et a LXX vertitur ὁμιλία [consuetudo] Paulus σεμνῶς [honeste] admodum vocat εὐνοίαν, quomodo Homerus φιλότητα [amorem], Plutarchus φιλοφροσύνην, in Amatorio: Ἐν τῇ τοιαύτῃ φιλοφροσύνῃ [In eiusmodi benevolentia]. In Solone: Τιμὴ τις ἀνδρὸς αὐτῇ πρὸς σώφρονα γυναῖκα καὶ φιλοφροσύνη [Honor hic qualisqualis a marito castae mulieri habitus et benevolentia]. Sed Manuscriptus ille et alii hic habent ὀφειλὴν [debitum] eodem sensu, ita ut videatur alterum illud esse huius interpretamentum. Est hoc praeceptum quod hic ponit Paulus, inter Praecepta iubentia Legis centesimum primum et vicesimum.

4. Ἡ γυνὴ τοῦ ἰδίου σώματος οὐκ ἐξουσιάζει ἀλλ' ὁ ἀνὴρ ὁμοίως δὲ καὶ ὁ ἀνὴρ τοῦ ἰδίου σώματος οὐκ ἐξουσιάζει, ἀλλ' ἡ γυνή. *Mulier sui corporis potestatem non habet sed vir. Similiter autem et vir sui corporis potestatem non habet, sed mulier* Οὐκ ἐξουσιάζει, hic est, non habet ius plenum atque integrum. Nam non vitae tantum, sed et corporum inita est κοινωνία [societas]. In re autem sociali, nemo sociorum ius plenum habet.

5. Μὴ ἀποστερεῖτε ἀλλήλους, nolite fraudare invicem] Isto iure.

Εἰ μὴ τι ἂν ἐκ συμφώνου πρὸς καιρὸν, ἵνα σχολάζητε τῇ κηρείᾳ καὶ τῇ προσευχῇ, nisi forte ex consensu ad tempus, με

ut vacetis ieiunio et orationi] *Εἰ μὴ τί, κτ' οὐ.* Ex consensu semper abstineri potest, quantum ius coniugum attinet; *volenti enim non fit iniuria:* et eam continentiam sibi indixisse Christianos nonnullos, ex Salviano et aliis discimus. Sed id, ut dixi, Corinthiis non satis tutum iudicavit Paulus. Itaque vult eos *secubare* aut *in casto esse*, ut Romani loquebantur, ad tempus breve, et hoc quoque ex more Iudaico. Nam Iudaei castimoniam servabant aut luctus causa, ut nos docet Paraphrastes Chaldaeus Eccl. 3: 5 et Matthaeus 9: 15, aut ut ad sacrum solenne se pararent, quod intelligi potest ex locis Exod. 19: 15, 1 Sam. 21: 4, ubi dicta a nobis vide. Tertullianus libro ad Uxorem secundo dissuadens feminis Christianis ne Paganis nubant, inter alia incommoda et hoc adfert: *Quis denique solennibus Paschae abnostantem securus sustinebit?* Preces amant comitatum ieiunii Matth. 17: 21, Marc. 9: 29, Luc. 2: 37, Act. 14: 23.

Καὶ πάντες ἐπὶ τὸ αὐτὸ συνέρχεσθε] In eundem lectum convenite. Nam ἐπὶ τὸ αὐτὸ est in eundem locum, ut Act. 2: 1 et infra 11: 20.

Ἴνα μὴ πειράξῃ ὑμᾶς ὁ Σατανᾶς διὰ τὴν ἀκρασίαν ὑμῶν, ne tentet vos Satanas propter incontinentiam vestram] Nam Satanas vitiorum scintillas excitat. *Ἀσπαρεύς* Aristoteli dicuntur qui in bono proposito constantes non sunt, sed illecebris vitiorum succumbunt: is morbus ei dicitur ἀσπασία. Tales autem multi erant Corinthi etiam inter eos qui Christianismum profitebantur, sed nondum satis in eo adoleverant.

6. *Τοῦτο δὲ λέγω κατὰ συγκράτην, οὐ κατ' ἐπιταγὴν,* hoc autem dico ex indulgentia, non ex imperio] Hoc est, id quod dixi, habeat quisque suum aut suam coniugem, non praecepti, sed suasi. Est hoc *κατὰ κρίσιν* [monitum non praeceptum]. Praecepta omnes tangunt, monita dentur prout cuique expedit. *Συγκράτη* hic non veniam delicti significat, sed aequam concensationem, quomodo et πῶς Hebraeorum interdum sumi diximus ad Luc. 4: 27. Dixit hoc Apostolus indulgens, non praecipiens, ait Tertullianus de Monogamia.

7. *Θέλω γάρ]* Vellem. Vide quae dicta ad Matth. 26: 39, Marc. 10: 36, Rom. 7: 15.

Πάντας ἀνθρώπους εἶναι ὡς καὶ ἑαυτὸν, *omnes homines esse sicut me ipsum*] Paulus ubi ad magna hortatur, suum adducit exemplum.

Ἄλλ' ἕκαστος ἴδιον χάρισμα ἔχει ἐκ Θεοῦ, ὃς μὲν οὕτως, ὃς δὲ οὕτως, *sed unusquisque proprium donum habet ex Deo, alius aliud*] Non tantum illa Spiritus dona quae nullo labore obtinentur dici *χαρίσματα* possunt, sed et illa quae multo labore obtinentur. *Omne enim bonum datum a Deo*, Iac. 1: 17. Quomodo autem continentia donum sit, vide Matth. 19: 11 et ibi dicta. Videmus vero hic etiam conjugalem castitatem *donum Dei* dici. Sunt enim Dei alia maiora, alia minora dona.

8. Ἄγε δὲ τοῖς ἀγάμοις καὶ ταῖς χήραις, *dico autem innuptis et viduis*] Hebraei dicunt נָשִׁים et נָשִׁים, Graeci mulierem amisso coniugio *χήραν* vocant: ut vir amisso coniugio *χήρος* dicatur, ἀναλογία [*analogia*] permittit, usus popularis non recipit: quare aliam vocem quaesivit Paulus, et ἀγάμον dixit generis nomen pro specie usurpans. Nam ἀγάμος ex vi vocis est tam qui nunquam in coniugio fuit, quam cui periit coniugium. Sed in posteriore sensu hic usurpat Paulus, ut *viduarum* addita mentio nos docet, et vox ἀγάμος repetita infra 11.

Καλὸν αὐτοῖς εἶναι τὴν μένωσιν ὡς καὶ ἐγώ, *bonum est illis, si sic permanserint sicut et ego*] Ex hoc loco non improbabilius colligitur Paulo fuisse uxorem, quod et Clemens Alexandrinus putat, sed cum haec scriberentur, mortuum. Καλὸν, id est κάλλιον, *melius*. Vide quae a nobis et aliis dicta ad Luc. 2: 36.

ἢ εἰ δὲ οὐκ ἐμνηστεύονται] *Si perseverare nolunt aut non possunt*, ut loquitur Cyprianus. Ἐμνηστεύεσθαι idem est quod ἀπέχεσθαι, ab aliqua re sibi temperare, abstinere. Utroque modo vertitur per Hebraeum. Et Aristoteli est ἐμνηστεύειν qui constans est in bene agendi proposito.

Γαμήσασθαι] *Nuptias faciant*. Id enim commune maribus et feminis. Nubant enim Latine de feminis tantum dicitur, aut de effeminatis per irrisum. Sed Christiani scriptores non semper proprietates istas observant.

Κρεῖσσον γὰρ εἶναι γαμῆσαι ἢ περνοῦσθαι, *melius est enim nubere quam uri*] τὸ vertitur περνοῦσθαι Prov. 3: 31, ἐπιθυμεῖν [*concupiscere*] vero Esai. 1: 29, ἢ vero verti-

titur et *πυροῦν* et *πυράζω* [*tentare*]; *inflammari ad cupiditates et inflammatum libidinibus* dixit in Tusculanis Cicero. Virgilius,

Uritur infelix Dido. —

In Glossario *πυροῦμαι*, *calesco*. Convenit hoc cum eo quod supra dixit, *διὰ τὰς πορνείας* [*propter fornicationes*].

10. *Τοῖς δὲ γαμηκοῖσι παραγγέλλω*, *illis autem qui matrimonio iuncti sunt praecepit*] Non iam moneo, sed iubeo.

Οὐκ ἐγὼ, ἀλλ' ὁ Κύριος, *non ego, sed Dominus*] Compare dictum, *non ego ex me, sed ex Christi auctoritate*. Simile Matth. 10: 20.

Γυναῖκα ἀπὸ ἀνδρός μὴ χωρισθῆναι, *uxor a viro ne se separet*] Recte dicit hoc a Christo praeceptum argumento a minori, id est, minus credibili. Lex Mosis indulgebat marito uxorem dimittere: Christus ad maiorem dilectionem et patientiam nos vocans, vetat id fieri, ubi abest impudicitia. Si hoc Christus viro dixit, cui tantum iuris dederat Lex Mosis, quanto magis idem intelligi debet de femina, cui Lex Mosis nihil tale concesserat? Eadem ergo tolerantia, quam in exercenda Lege Mosis Christus viris praescripserat, multo iustius erat observanda feminis, quibus ius a marito discedendi dabat non Lex Mosis, sed Graecae et Romanae Leges, illorum populorum ingeniis aptatae. Accurate autem hic loquitur Paulus, cum de muliere dicit *μὴ χωρισθῆναι*, id est, *ne se separet*: nam passivum hic, ut alibi, est pro reciproco; de viro *μὴ ἀφίεναι*. Nam *dimittere a domo*, quod Paulus dixit *ἀφίεναι*, Attici *ἀποπέμπτειν*, est mariti, ut domini domus: *χωρίζεσθαι* vel *ἀποχωρίζεσθαι*, quanquam aliquo sensu utrique aptari potest, magis tamen proprie convenit feminae, ut apud Atticos *ἀπολείπειν*, *deserere*. Sic Iosephus: *Γυναῖκι οὐδέ διαχωρισθῆναι καθ' ἑαυτὴν ἔχει γαρμῶθῆναι* [*Mulieri vero ne quidam si divorterit suo arbitratu nubere permittitur*]; et Iustinus in Apologetico priore de femina loquens *ἐχωρίσθη*, quod Romani dicerent, *discessit* aut *divertit*.

11. *Ἐὰν δὲ καὶ χωρισθῇ*, *quodsi discesserit*] Si frigusculum aliquod intercesserit, et ob id de domo viri uxor alio se contulerit.

Μένετω ἔγαμος] *Coelebs maneat*, in spem resarciendi amoris.

Ἡ τῷ ἀνδρὶ καταλλάγητω, aut viro suo reconciliator] Si expectare non vult donec maritus ipse quaerat vias se restituendi in ipsius gratiam: quod etiam facere debet, si in ipso aliquid fuit culpae. Vide praeceptum generale, quod huc etiam referri debet, perscriptum Matth. 5: 24, sed cum haec Paulus scriberet, memoria servatum ac voce traditum.

Καὶ ἄνδρα γυναῖκα μὴ ἀφίεναι, et vir uxorem ne dimittas] *Μὴ ἀποπέμψαι* dicerent Attici, *ne repudiet, ne exigat*. Hebraei dicerent וְאִם כִּי, *μὴ ἐκβάλλῃ* ita enim ea vox ab Interpretibus verti solet Lev. 21: 7, 14, 22: 13, Num. 30: 10, Ezech. 44: 22. Intelligendum autem Christi praeceptum hic breviter indicatum in eo sensu quem Christus explicaverat.

12. *Τοῖς δὲ λοιποῖς ἐγὼ λέγω, οὐχ ὁ Κύριος, nam caeteris ego dico, non Dominus*] Christus praeceptum dederat iis qui suae futuri essent disciplinae. De iis coniugiis in quibus alter esset Christianus, alter non esset, nihil dixerat. Restabat ergo ex praeceptis generalibus de dilectione omnium hominum derivare monita, quae tamen non possunt ita esse perpetua, ut non ex circumstantiis restringantur, ut debet fieri in dictis quidem καθόλου [*universaliter*], sed πρὸς τὸ καθ' ἑκάστον [*ad particularia*] applicandis.

Εἰ τις ἀδελφός, εἰ quis frater] *Christianus*.

Γυναῖκα ἔχει ἄπιστον, uxorem habet infidelem] Idololatrida. Vide supra 6: 6. Sic infra 13—15, 10: 27, 14: 22—24, 2 Cor. 6: 14, 15, 1 Tim. 5: 8, Tit. 1: 15, Apoc. 21: 8. *Habet*, id est, Christo credidit in tali matrimonio deprehensus. Nam post fidem talia matrimonio inire omnino non licebat. Vide Tertullianum ad Uxorem IV.

Καὶ αὐτὴ συνευδοκεῖ οὕτως μετ' αὐτοῦ, et haec consensit habitare cum illo] Quae prior causam non det. divortio, contenta ipsius moribus, quanquam de rebus divinis non idem persuasa. Συνευδοκεῖ dixit potius quam εὐδοκεῖ, ut significaret voluntatem feminae cum mariti voluntate concordantem.

Μὴ ἀφίενω αὐτήν, ne dimittas illam] *Μὴ ἀποπέμψῃ* ne

ne ipse prior bene concordans matrimonium dissolvat. Obiici potest: At Nehemias coniugia Iudaeorum cum feminis alieni cultus dissolvi voluit. Responsum esto, hoc praeceptum datum fuisse soli populo Hebraeo Exod. 34: 16, ut qui illo tempore quam longissime ab aliis populis debbat separari. Aliis populis ea lex non fuit data, nec expediebat eam dari post revelatum mysterium de vocatione Gentium.

13. *Καὶ γυνὴ ἣτις ἔχει ἄνδρα ἄπιστον, et si qua mulier habet virum infidelem*] Paria dat monita utrique sexui. Exemplum in matre Timothei.

Καὶ αὐτὸς συνευδοκεῖ οἰκεῖν μετ' αὐτῆς; μὴ ἀφίετω αὐτὸν, et hic consentit habitare cum illa, ne dimittat eum] *Ἀφίετω* hic usurpat de muliere, non dura admodum καταχρήσει [abusione], quia etiam ἡ ἀπολείπονσα [quae divortium facit] potest dici ἀφίετω. Sic ἡ vertitur per ἀφίετω, et τῷ, et alia quae deserendi habent significationem.

14. *Ἁγιάσαι γὰρ ὁ ἀνὴρ ὁ ἄπιστος ἐν τῇ γυναικί· καὶ ἡγιασάη ἡ γυνὴ ἡ ἄπιστος ἐν τῷ ἀνδρὶ, consecratus est enim vir infidelis per mulierem, et consecrata est mulier infidelis per virum*] Hic ὁ ἀνὴρ et ἡ γυνὴ dicuntur μετωνυμικῶς [per transnominationem] pro usu viri aut uxoris, id est, consuetudine coniugali. Et ἐν τῇ γυναικί et ἐν τῷ ἀνδρὶ valet propter mulierem Christianam, propter virum Christianum. In Manuscripto vero pro τῷ ἀνδρὶ est ἀδελφῷ, ex more Christianorum qui se mutuo fratres et sorores vocabant. Quod vult dicere, hoc est: Qui Christianus est, quaeve Christiana, novit etiam in consuetudine illa officii sui limites. Vide historiam de femina Christiana apud Iustinum Apologético. Tertullianus II ad Uxorem: *Non ut penes sanctos officia sexus, cum honore ipsius necessitatis tanquam sub oculis Dei modeste et moderate transigantur*. Vide Clementem Alexandrinum Paedagog. II. 10. Idem Stromat. III: *Τῶν ἁγιασθέντων ἁγίων καὶ τὸ σπέρμα* [Consecratorum semen etiam sanctum est]. Quare sicut cibus, id est, ciborum usus, sanctificatur per preces et gratiarum actiones, 1 Tim. 4: 5, hoc est, Deo gratus est: ita et ille coniugii usus propter pietatem quam etiam in ea re con-

ingum melior observat. Causam, cur haec scripserit Paulus, Tertullianus annotat: *Verebantur ne non liceret eis matrimonio suo uti qui in carnem sanctam Christi credidissent.* Apud Hebraeos dicitur *uxor viro sanctificari per arrham, scripturam, concubitum*; id est, fieri legitima coniux. Vide Mosem de Kotzi Praecepto iubente XLVIII et de honestate feminarum Paraphrasten Chaldaeum ad Cantic. 4: 12.

Ἐπεὶ ἄρα τὰ τέκνα ὁμῶν ἀνάθρατα ἔσι, alioqui liberi vestri immundi essent] *Ἐπεὶ* hic est alioqui, ut apud Graecos saepe: et *ἄρα πλεονάζει* [abundat]. Ita recte interpretantur hic et Syrus et Latinus. *Si uterque essetis idololatrias, liberi vestri essent immundi*, id est, *non profani*, quia educarentur in cultum idolorum Deo displicentem.

Νῦν δὲ ἄγιν ἔσιν] *Iam vero liberi vestri sunt sancti, mundi, Deo grati*, quia Deus ad educationem liberum opitulatur parti meliori. Cuius exemplum habemus in Timotheo: et haud dubium quin multa exstiterint alia eiusmodi, cum haec Paulus scriberet. Tertullianus de Anima: *Hinc enim et Apostolus ex sanctificato altero sexu sanctos procreari ait, tam ex seminis praerogativa, quam ex institutionis disciplina.* Caeterum, inquit, *immundi nascerentur, quasi designatos tamen sanctitati, et per hoc etiam saluti, intelligi volens fidelium filios, ut huius spei pignore matrimonii quae retinenda censuerat, patrocineretur.* Idem ad Uxorem II: *Si ergo ratum est apud Deum matrimonium eiusmodi, cur non et prospere cedat, ut pressuris et angustiis et impedimentis et inquinamentis non ita lacessatur, habens iam ex parte Divinae gratiae patrocinium?* Hieronymus quoque ad quaesita Paulini intelligit sanctos dici liberos, ideo quod candidati sint fidei, nati et educati extra inquinamenta idololatriae. Idem ad Laetam: *Sancta et fidelis domus virum sanctificat infidelem.* *Iam candidatus est fidei, quem filiorum et nepotum credens turba circumdat*: id est, de tali viro est cur bene speretur.

15. *Ἐὶ δὲ ὁ ἄπιστος χωρίζεται*] *Si se subtrahit*, id est dirimit coniugium, *pars Pagana.* *Χωρίζεται* hic de utroque coniuge dicitur: passivum pro reciproco.

Χω-

Ἐκκεῖσθαι] *Sinatur* facere quod vult. Idololatra, mo-
cho similis; *Hermas* II. 4.

Οὐ δεδούλωται ὁ ἀδελφός ἢ ἡ ἀδελφή ἐν τοῖς ταυούτοις,
non enim servituti subiectus est frater aut soror in
huiusmodi rebus] *Nen obligatur ut coelebs maneat et*
reconciliationem expectet aut procuret. Lex Christi de
Christianae disciplinae consortibus agit: quos propius
vinculum nectit, et apud quos si quid aberratum est, fa-
cilis est sanatio per Ecclesiae auctoritatem. Vida quae
diximus ad Matth. 5. Omnis obligatio servituti est si-
milis, et ideo ex vicino id nomen arripit.

Ἐν δὲ εἰρήρῃ κέκλημεν ἡμᾶς ὁ Θεός, *in pacem autem vo-*
cavit nos Deus] Id est, εἰς εἰρήρην [*in pacem*], ut pacem
servemus etiam cum Paganis, quoad fieri potest. Vide
Rom. 12: 28. *Id id vocati sumus, id est, hoc est officii*
nostri.

16. Τί γὰρ αἶδας, γυναῖ, εἰ τὸν ἄνδρα σώσεις; ἢ τί
αἶδας, ἄνερ, εἰ τὴν γυναῖκα σώσεις; *Unde enim scis, mu-*
lier, an non virum salvum facies? aut unde scis, vir,
an non mulierem salvam facies?] Pertinet hoc ad id quod
dictum supra 12, 13, 14. Nam illud 15 per παρεμβολήν
[*interpositionem*] tantum interiectum fuit. Simile habui-
mus supra 6 et alibi. Non frustra autem hoc dicit, quia
lucrifactorum per mulieres virorum, et mulierum per
viros erant exempla, quae bonam spem facerent. Mag-
nam enim vim habebat in animos sancta viri aut mu-
lieris conversatio. Σώζειν dicuntur alii alios quos ad
Christum perducunt, infra 9: 21, 1 Tim. 4: 16, Iac.
5: 20. Sic Iosephus Iacobi filius, sic Moses τὰς ἐαυτῶν
γυναῖκας εἰς τὴν ἐαυτῶν μετέφερον εὐαγγελίαν [*uxores suas*
traducebant ad religionem suam], ait Scriptor Respon-
sionum ad Orthodoxos, responsione X. Clemens Strom. IV:
Ἐλπίε' ἂν οὖν ἡ σωφρων, πρῶτον μὲν πείθει τὸν ἄνδρα
ποιωνόν αὐτῇ γίνεσθαι τῶν πρὸς εὐδαιμονίαν φερόντων· εἰ
δὲ ἀδυνατῶς ἔχῃ, μόνῃ σπενδέτω ἐπ' ἀρετῇ, πάντα μὲν τῷ
ἀνδρὶ πειθομένη, ὥς μηδὲν ἄκοντος ἐκείνου πράττειν ποτε,
πλὴν ὅσα εἰς ἀρετὴν τε καὶ σωτηρίαν διαφέρειν νομίζεται
[*Eligat ergo mulier bene morata, primum quidem per-*
suadere marito, ut consors ei fiat in iis quae ad bea-
titudinem ferunt; quod si fieri nequeat, sola operam

det virtuti, in omnibus tamen viro parebit, neque eo invito faciet quicquam extra ea quae credet ad virtutem salutemque momentum habere].

17. *Εἰ μὴ ἐκάστῳ ὡς ἐμέρισεν ὁ Θεός, ἕκαστον ὡς πένητην ὁ Κύριος, οὕτω περιπατεῖτω, nisi ut cuique divisit Deus, ut quemque vocavit Dominus, ita ambulet]* Illud quidem quod dixi non scis, sed hoc debes scire, talia non obstare saluti. *Εἰ μὴ [nisi] pro ἀλλὰ [sed] poni notarunt viri egregii.* Tale est Plautinum illud:

Εἰ liberorum, nisi divitiae, nihil erat.

Id est, nihil ei erat liberorum, sed erant divitiae. Vide Gal. 1: 7 et 2: 16. Tum vero invero ordine bis hic ὡς positam, quomodo et supra 3: 5. Et in Manuscripto est, *ἐκάστῳ ὡς ὁ Κύριος ἐμέρισεν. ῥῆτι*, id est, *μερίζειν* dicitur Deus, cum alicui sortem aliquam assignat natalium, fortunae, coniugii. Bene autem addit, *ut quemque vocavit Deus*, explicans illud *ἐμέρισεν*. Ex quo Deus te vocavit ad Euangelium, et tu scilicet vocanti paraisti, ex eo paternam et peculiarem tui gestas curam. Quod si putasset saluti tuae esse noxium, vivere cum Pagano, natum esse ex Israelita aut Pagano, statu liberum esse aut servum, aliter ea dispensasset. Nunc cum non aliter dispensaverit, inde collige, nihil hoc saluti tuae obstare, ut nimirum

— *Quam tibi sortem*

Seu ratio dederit, seu fore obiecerit, illa

Contentus vivas. —

Περιπατεῖν hic, ut ῥῆτι apud Hebraeos, est *vitae genus sive institutum insistere*. Errant qui putant ab exscriptoribus hic transpositionem factam contra Pauli mentem. Mos est Pauli obiter quaedam a re non aliena interiicere, ac deinde coeptum sermonem repetere. Itaque ex occasione eorum quae de coniugio dispari dixerat, locum ingreditur communem de variis huius vitae conditionibus quae saluti nihil obstant. Redit vero ad propositum comm. 25.

Καὶ οὕτως ἐν ταῖς ἐκκλησίαις πάσαις διατάσσομαι, et ita in omnibus Ecclesiis doceo] Nihilo plus vos quam ceteros onero. Paria doceo ubique tum praecepta, tum monita.

18. *Περιτεμνόμενος τις ἐκλήθη, circumcisis aliquis vo-*
ca-

ocatus est] Vocatus quis est ad fidem cum a parentibus esset circumcisis, more Iudaico.

Μὴ ἐπισηπάζω, ne adducat] Subauditur τὴν ἀκροβυστίαν [praeputium], ἢ τὸν ἥν, ne glandem tegat, cutem extendendo: ita enim loquitur Celsus VII. 27. Iosephus id vocat τὴν περιτομὴν ἐπικαλύπτειν. Faciebant hoc quidam odio Iudaismi, qua de re diximus 1 Macc. 1: 16. Quo id fiebat, *spaster* dicebatur, teste Epiphanio.

Ἐν ἀκροβυστίᾳ τις ἐκλήθη, in praeputio aliquis vocatus est] Natus scilicet ex Gentibus. *Ἐν ἀκροβυστίᾳ*, id est, ἀκροβυστίαν ἔχων [habens praeputium], ut Rom. 4: 10.

Μὴ περιτεμενέσθω, ne circumcidatur] Non est quod suscipias onus a Deo non impositum. Neque enim es ex Abrahami posteris.

19. *Ἡ περιτομή οὐδὲν ἐστὶ καὶ ἡ ἀκροβυστία οὐδὲν ἐστὶν, circumcisio nihil est et praeputium nihil est*] Οὐδὲν ἐστὶ, id est, nullius est momenti, in salutis negotio, de quo hic agimus. *Ἀλλὰ τήρησις ἐντολῶν Θεοῦ, sed observatio mandatorum Dei*] Supple momentum habet maximum. Ex hoc loco collato eum eo qui est Gal. 5: 6 et 6: 15; discimus in idem recidere, sive dicas *observationem praeceptorum Dei* (nempe in Evangelio), sive *fidem quae per dilectionem operatur*, sive *novam creaturam*. Prima locutio rem significat, secunda partes ei rei assignat, tertia causam primariam indicat. Quando igitur ab hac re pendet salus, ad hanc studia omnia nostra referamus.

20. *Ἐκαστος ἐν τῇ κλήσει ἐν ᾗ ἐκλήθη, ἐν ταύτῃ μένειν, in qua quisque appellatione appellatus est, in hac maneat*] Est παρονομασία [vocium allusio]. Nam aliud significat κλήσις, aliud ἐκλήθη. Κλήσις est appellatio, id est, conditio hominis ex qua appellatur Iudaeus, Graecus, liber, servus, per μετωνομίαν [transnominationem] Hebraeis frequentem, quibus καλεῖσθαι [vocari] statim alicuius, aut conditionem significat. Verbum autem ἐκλήθη pertinet ad designationem temporis quo quis ad fidem pervenit. *In hac maneat*, id est, hac contentus sit, ut iam diximus. Nam μένειν pro ὑπομένειν, *tolerare*: et utroque modo vertitur Hebraicum נשׂא et נשׂא.

21. *Δούλος ἐκλήθης, servus vocatus es*] Cum servus esses, Evangelii cognitionem es adeptus.

Μὴ σοι μέλειται, ne sit tibi curae] Ne id te eo usque commoveat, ut propterea a domino fugias. Nam specie libertatis, quam Christus suis paravit, quidam et magistratum et dominorum imperia spernebant. Sic Stoica Secta, quae sapientem esse Regem dicebat, male intellecta arrogantes faciebat et turbidos, notante Tacito Annalium XIV. Quidam etiam molesti erant Ecclesiae, ut eius sumptu libertatem adipiscerentur, quod reprehendit Ignatii dicta Epistola ad Polycarpum. Debebat quisque Christianorum qui similis esset conditionis, id cogitare quod Epictetus:

Δούλος Ἐπίκτητος, γινώμην, καὶ σώματι πηρός,

Καὶ πεινίην Ἰρὸς, καὶ φίλος ἀθανάτοις.

[*Servus Epictetus, tum corpore mancus, et Irus Pauperie veniens, Dñs sed amicus eram.*]

Aristonymus inter philosophiae beneficia hoc recitat: *Βιώσῃ ἀρκούμενος τοῖς παροῦσι, τῶν ἀπόντων οὐκ ἐπιθυμῶν* [*Vives, praesenti rerum statu contentus, absentia non desiderans*].

Ἀλλ' εἰ καὶ δύνασαι ἐλεύθερος γινέσθαι, μᾶλλον χρεῖσαι, sed et si potes fieri liber, magis utere] Si potes volente domino libertatem obtinere, sume hoc, non tanquam ἀγαθόν [bonum], sed tanquam προηγμένον [praecipuum], ut loquuntur Stoici. Fac autem hoc non aliam ob causam, quam ut expeditius Deo et Ecclesiae servire possis. Nam servi non poterant Episcopi aut Presbyteri fieri nolente domino. Vide Canonem Apostolicum LXXXII. Non suadet ut illos Hebraeos imitemur qui aures sibi perforari sinebant, Exod. 21: 6.

22. *Ὁ γὰρ ἐν Κυρίῳ κληθεὶς δούλος, ἀπελευθερὸς Κυρίου ἐστίν· ὁμοίως δὲ καὶ ὁ ἐλεύθερος κληθεὶς, δούλος ἐστὶ Χριστοῦ.* [Qui enim in Domino vocatus est servus, libertus est Domini: similiter qui liber vocatus est, servus est Christi] Est hic et ἀντίθετον [oppositum] et ὀξύμωρον [acutissimum], Rom. 6: 20, 21, 22. *Servus per Christum ad fidem perductus, libertus est Christi*, et quidem Orcinus, per ipsum scilicet liberatus a molestis dominis, cupiditatibus ac vitiis. Vicissim homo ingenuus, servus nihilo minus esse debet, nempe Christi. Vide quam brevi argumentatione Paulus servos liberis aequaverit.

Ignatius: *Εἰς δόξαν Θεοῦ πλέον δουλεύετε καὶ ἵνα κρείττονος ἐλευθερίας τύχησιν ἀπὸ Θεοῦ* [*Ad Dei gloriam plus etiam serviant, quo praestantiorum libertatem a Deo consequantur*]. Tertullianus de Corona: *Coronat et libertas saecularis; sed tu iam redemptus es a Christo, et quidem magno. Servum alienum quomodo saeculum mittit? Et si libertas vidatur, sed et servitus videbatur. Omnia imaginaria in saeculo, et nihil veri. Nam et tunc liber hominis eras redemptus a Christo, et nunc servus es Christi, licet manumissus ab homine.* Ἀπελεύθερος τοῦ Rabbini et Chaldaeis. Syrus hic posuit πῦρον quod est ἐλευθερωθεῖς [*libertate donatus*].

23. *Τιμῆς ἡγοράσθητε, pretio empti estis*] Repetit quod supra dixerat 6: 20, quia nimis saepe id dici non poterat. *Μὴ γίνεσθε δοῦλοι ἀνθρώπων, nolite fieri servi hominum*] Christi estis; nolite in vos ultro accersere servitutem non necessariam, quam vobis imponere volunt isti doctores pro suo iudicio. Quasi dicat: Si servitus illa legibus introducta vobis est gravis, cur aliam sponte vestra in vos attrahitis?

24. *Ἐκαστος ἐν ᾧ ἐκλήθη, ἀδελφοί, ἐν τούτῳ μείνετε παρὰ τῷ Θεῷ, in quo quisque vocatus est, fratres, in hoc maneat apud Deum*] Quisque in quo statu ad fidem pervenit, eum tulerat tanquam Deo inspectante, πῦρ: 25.

25. *Περὶ δὲ τῶν παρθένων, de virginibus autem*] Redit ad propositum; nam cum de coniugibus et viduis egisset, aequum erat eum aliquid dicere, et de virginibus.

Ἐπιταγήν Κυρίου οὐκ ἔχω] Interpretare ut supra 6 et 10. *Nullum habeo Domini praeceptum omnibus conveniens.*

Γνώμη δὲ δίδωμι] *Consilium do*: quod si secuti eritis, laudabo vos; sin minus, non damnabo. Vide quae diximus ad Matth. 19: 12. *Γνώμη* est *consilium* ut 2 Cor. 8: 10, attitur sic Thucydides et alii. Et ita hic accepit Syrus, nam *κῶλυ* est *consilium*: occurrit apud Paraphrastas Chaldaeos saepe.

Ὅς ἡλεγμένος ὑπὸ Κυρίου πρὸς εἰς] *Ut qui Domino fidelis sim servus, sed hoc ipsum consecutus Dei beneficio.* Ita semper Paulus quicquid in se et aliis est virtutis refert ad Dei misericordiam, quae nunquam quidem hominibus defuit, sed in Evangelio apertissime patefacta est.

est. Ἡλεημένος ab ἐλεῖσθαι quod est *beneficium consequi*, quod verbum passivum habemus Matth. 5: 7, Rom. 2: 30, 31, 2 Cor. 4: 1, 1 Tim. 1: 13, 16, 1 Petr. 2: 10. Idem est ἡλεημένος quod πεγαριτωμένος, [πιο: nam nostris Scriptoribus ἐλεος [*miserericordia*] omne *beneficium* significat. Vide quae diximus ad Luc. 1: 28.

26. Νομίζω οὖν τοῦτο καλὸν ὑπάρχειν διὰ τὴν ἐνεσῶσαν ἀνάγκην, existimo ergo hoc bonum esse ob praesentes angustias] Καλὸν, id est κάλλιον, *melius*, ut supra 1. Ob praesentes angustias: nam ἐνεσῶς opponitur μέλλοντι [*future*]. Rom. 8: 38, supra 3: 22, Gal. 1: 4; ἀνάγκη vero angustias atque aerumnās significat, ut diximus ad Luc. 21: 23. Quod autem de suis temporibus dicit Paulus, id omnibus temporibus post Christum convenit. Nam secundum Christum vivere volentibus nunquam deerant vexationes, modo minores tamen, modo maiores: sed etiam subito maximae ingruere possunt. Et quanto est satius unum caput quam multa obiiicere talibus malis?

Μία γὰρ ψυχὴ, ἣ ἐπὶ ἀλγέων

Μέτριον ἄχθος,

[Namque una anima est, qua super angustias

Mediocre onus est],

sic Euripides. Philippides vero:

Τὸ Πλάτωνος ἀγαθὸν ἐστὶ τοῦτο, Φιδύλε,

Μὴ λαμβάνειν γυναῖκα, μηδὲ τῇ πόλιν

Διὰ πλείονων αὐτὸν προβάλλειν πραγμάτων

[Phidyle, optime aiebat Plato,

Nec ex cavendas nuptias, negotia

Ne plura ad ictum pateant fortunae magis].

[Vide Matth. 24: 19.

Τὸ οὕτως εἶναι, sic esse] Quaestionem proposuerat de feminino sexu, et respondet de utroque: par enim ferme est ratio. Τὸ οὕτως εἶναι, id est, sicut virgines, sine coniugio scilicet.

27. Δέδεσαι γυναῖκα; Μὴ ζῇτι λύσειν. Obligatus es uxori? Ne quaeras solutionem] Ita coelibem vitam praefert ut a fidei nolit incipere divortium. Δέδεσαι, id est, obligatus es? Nam matrimonium vinculum est. Sic et Rom. 7: 2. Λύσις est χωρισμός [*separatio*]. Sic in Digestis, Solutio matrimonio.

Δι-

Ἀλλ' ὅστις ἀπὸ γυναίκος; Solutus es ab uxore?] Id est, liber es? Nam praecipue de nunquam nuptias expertis nunc loquitur. Sic apud Hebraeos saepe passiva sumuntur pro verbis neutris.

Μὴ ζήτηι γυναῖκα, ne quaeras uxorem] Hoc iam consilii est, ut supra dixit.

28. *Ἐὰν δὲ καὶ γήμης, οὐχ ἡμαρτίες, quod si autem acceperis uxorem, non peccasti*] Non violasti fedus, ut loquitur in hac re Clemens Alexandrinus.

Θλίψιν δὲ τῇ σαρκὶ ἔξουσιν οἱ τοιοῦτοι, vexationem tamen carnis habebunt hi] Ipsum quidem matrimonium semper per se multas habuit molestias, sed non potest non plurimas habere, ubi quis vivere, proposuit contra saeculi morem. Mundus enim suos amat. Odit contrarios.

Ἐγὼ δὲ ὑμῶν φείδομαι, ego autem vobis parco] Id est, gremium miseratione ducor. Vide Act. 20: 29.

29. *Τοῦτο δὲ φημι, ἀδελφοί, hoc itaque dico, fratres*] Utilitatem sui consilii, semper boni, commendat ex rebus futuris sibi a Deo revelatis, id est, a superventura persecutione per Neronem. Similem praedictionem Ephesiis factam a Paulo habes Act. 20: 29.

Ὁ καιρὸς συνεσταλμένος τὸ λοιπὸν ἔστιν, ἵνα καὶ οἱ ἔχοντες γυναῖκας ὥς μὴ ἔχοντες ᾧσι] Legenda haec uno spiritu: sensus enim est: *Breve posthac tempus futurum, cum ii qui uxores habent, pares futuri sint non habentibus*, nempe quia quotidie in periculis erunt ne alter alteri abripiatur per saevitiam Iudicum aut inimicorum. *Καιρὸς ἐσταλμένος, tempus contractum*, id est, breve. *Τὸ λοιπὸν est posthac*, ut Matth. 26: 45, Marc. 14: 41, Hebr. 10: 23. Utitur et Demosthenes et alii. In Glossario *λοιπὸν, ἐπὶ ῥόημα*, post, secus, iam. Est autem haec prophetia cum libertate quadam adumbrata ex illa Esaiæ 24. Cui similis locus Ezech. 7: 12, 13. Et *ἵνα [ut]* est pro *ὅτε [cum]* ut 3 Ioh. 4. Ita saepe ut ponitur apud Hebraeos, ut Gen. 38: 9.

30. *Καὶ οἱ κλαίοντες ὥς μὴ κλαίοντες, et qui flent tanquam non flentes*] Non vacabit iis qui in luctu erunt sumere lugubria, Ezech. 24: 16, 22, Ier. 16: 4, 22: 18. Insuper erit cur gaudeant ob ereptos amicos calamitatis, Ier. 22: 10.

Καὶ

Καὶ οἱ χαίροντες ὡς μὴ χαίροντες, et qui gaudent tanquam non gaudentes] Sponsi et sponsae paria cum caeteris mala ferent, nec manebit eis gaudium, Joel. 2: 16.

Καὶ οἱ ἀγοράζοντες ὡς μὴ κατέχοντες, et qui emunt tanquam non possidentes] Qui fundum emerant, pares erunt nihil possidentibus. Hunc sensum habes dictis locis Ezech. 7: 12, 13 et Esai. 24: 2.

31. *Καὶ οἱ χρώμενοι τῷ κόσμῳ τούτῳ ὡς μὴ καταχρώμενοι, et qui utuntur hoc mundo tanquam non utentes]* Καταχρᾶσθαι idem est quod χρᾶσθαι nisi quod videtur plenius quiddam significare. Plato, οὐκ ὀρθῶς καταχρησται δωρεᾷ, dono recte usus est. Lysias, ἀργύριον καταχρήσατο [argentum abusus est] absumpsit, sicut et Romani abuti rem dicunt pro utendo consumere. Sic σχολὴν καταχρᾶσθαι, tempus insumere. Mundum hic intelligit res hulus vitae. Qui large eis usi sunt antea, pares erunt eis qui parce usi sunt.

Παράγει γὰρ τὸ σχῆμα τοῦ κόσμου τούτου, praeterit enim figura huius mundi] Idem sensus qui in illis Esai. 24: 4, *ἡ γῆ πληθύνεται ὕδατι [terra infirmata est, defluxit orbis]*. Sed locutio desumpta est a theatro. Dicitur *παράγειν τὸ σχῆμα τῆς σκηνῆς*, ubi scena invertitur aliamque plane ostendit faciem. Hoc vult: non manebunt, ut nunc sunt, res tranquillae, sed mutabuntur in turbidas. Sic 1 Ioh. 2: 17, *ὁ κόσμος παράγεται [mundus transit]*.

32. *Θέλω δὲ ὑμᾶς ἀμερίμνους εἶναι, velim autem vos sine cura esse]* Θέλω hic rursus est, *velim* aut *malim*, ut supra 7. Et *ἀμερίμνους* intelligendum comparate. Minus enim curarum habet qui se, non totam familiam curat. Haec altera est ratio praeter illam de persecutione, cur coelibatus coniugio praefereendus. Maxime autem hoc locum habet in iis qui se totos Ecclesiae ministerio dederunt.

Ὁ ἀγαμος μεριμνᾷ τὰ τοῦ Κυρίου, πῶς ἀρέσει τῷ κυρίῳ, qui sine uxore est, curat quae Domini sunt, quomodo placeat Domino] Hoc praecipue agit, vix aliud habet quod agat.

33. *Ὁ δὲ γαμήσιος μεριμνᾷ τὰ τοῦ κόσμου, πῶς ἀρέσει τῇ γυναικί, qui autem cum uxore est, curat quae sunt mundi, quomodo placeat uxori]* Sollicitus est in cultu
cor-

corporis, in ornatu aedium, suique et uxoris: quales amare solent mulieres. Vide Plautum Aulularia III. 5.

34. *Μεμέριζαι καὶ ἡ γυνὴ καὶ ἡ παρθένος, distat et usor et virgo*] Est et hic passivum pro verbo neutro, ut supra 27. *Μεμέριζαι*, id est, *distat*: quia quae dividentur, distant. Sic τῶν usurpant Hebraei et Syri. *Multum interest, nupta et virgo.*

Ἡ ἀγαμος μεριμνᾷ τὰ τοῦ Κυρίου, ἵνα ἡ ἁγία καὶ σώματι καὶ πνεύματι, innupta cogitat quae Domini sunt, ut sit sancta et corpore et spiritu] *Ἁγία* hic intellige eximie. Nam et corpus habet intactum voluptatibus, et animum Christo plenius vacantem. Bene Naumachius:

*Καλὸν μὲν δέμας ἀγνὸν ἔχειν, ἀδραῖτά τε μέμνει
Παρθενικὴν, καθαρῶσι τ' αἰεὶ μελεδήμασι χαίρειν,
Μήτε βαρυτλήτων λαγόνων περὶ φόρτον ἄγουσαν,
Μήτε πόνον τρομέουσαν ἀγάζονον Εὐλειθυίης.*

*Ἀλλ' ἥσθαι βασιλείαν ἀφανῶν θηλυτεράων,
Ψυχῆς ὄμμα φαινὸν ὑπὲρ βιότοιο χέουσαν,
Ἐνθα γάμοι κεδνοὶ καὶ ἀληθῆς, ἐνθα μυγῖδα
Θεοπεσίους ἐπέσσι νοήματα παῖδιμα τίττει.*

[*Pulchra quidem res est intacta in corpore casto
Virginitas, animi sanctis exercita curis:*

*Quae nec onusta malis trahit illa fessa laborum,
Saeva nec immitis Lucinae tela tremiscit.*

*Hanc sectata viam, veluti Dea, costibus exstans
Foemineis, trans vitam humilem sua lumina mittit,
Vera iugantur ibi connubia, foetaque sanctis.*

Vocibus interno gaudet mens conscia partu.

Ἡ δὲ γαμήσασα μεριμνᾷ τὰ τοῦ κόσμου, πῶς ἀρτίει τῷ ἀνδρὶ, quae autem nupta est cogitat quae sunt mundi, quomodo placeat viro] Comit se oculis mariti, ei mores suos accommodat.

35. *Τοῦτο δὲ πρὸς τὸ ὑμῶν αὐτῶν συμφέρον λέγω, porro hoc ad utilitatem vestram dico*] Consilium dantis est, spectare quod ei expedit cui consilium datur. Manuscriptus habet σύμφορον pari sensu.

Οὐχ ἵνα βρόχον ὑμῖν ἐπιβάλλω] Βρόχος est ὅπλον Prov. 6: 5, 22: 25, alibi παγίς. Non ut vobis laqueum iniciam, id est, vobis praecepta dicem quae Christus non dedit. Id enim τὸν, id est, ligare dicunt Hebraei. Idem dicitur

ἐπι-

ἐπιθεῖναι ζυγὸν [iugum imponere]. Act. 15: 10, et βῆρος [onus]. Act. 15: 26, φορτία [onera]. Matth. 23: 4. Translatio satis plana. Nam opinio de re aliqua ut illicita hominem pressum, adstrictum et quasi illaqueatum tenet. Sic Prov. 6: 2, περὶ, obligatus es.

Ἀλλὰ πρὸς τὸ εὐσχημον, sed ad id quod honestum est] Comparete. Est enim honestam matrimonium, sed honestior castus coelibatus. Sic εὐσχημοσύνη est decor infra 12: 23, et εὐσχημόνως, decore, Rom. 13: 13, infra 14: 40, 1 Thess. 4: 12. In Glossario εὐσχημων, honestus.

Καὶ εὐπάρεδρον τῷ Κυρίῳ ἀπερισπάσως; et quod facultatem praebeat sine impedimento Dominum obsecrandi]

Παρεδρεύειν dicitur qui assidet, Prov. 8: 3, et per translationem qui inservit, infra 9: 13. Sic 1 Sam. 2: 22

סמך Symmachus vertebat προσεδρευουσῶν. Qui alicui vacat, dicitur ei esse πάρεδρος, aut eum habere πάρεδρον.

Sap. 6: 15, 9: 4 εὐπάρεδρον Graeco more, qui adiectivum neutrum pro substantivo denominato usurpant, est facilitas ad vacandum alicui: nam eam vim habet εὐ in compositionibus.

Ἀπερισπάσως adiectivum habemus et Sap. 16: 11 et Sir. 41: 2, περισπᾶσθαι est occupari,

distrahi, Eccl. 1: 13, 5: 19, Luc. 10: 40, ἀπερισπάσως, ita ut non distraharis, sicut cura familiaris distrahit eos qui in coniugio vivunt a piis meditationibus et factis.

Utitur hac voce Athenaeus.

36. Εἰ δέ τις ἀσχημονεῖν ἐπὶ τὴν παρθένον αὐτοῦ νομίζει, ἂν ἢ ὑπέρακμος, καὶ οὕτως δεῖλει γίνεσθαι ὃ θέλει ποιεῖτω, si quis autem non decore agere se existimat per virginem, eo quod sit plus satis matura, et ita oporteat fieri, quod vult faciat]. Si quis putat ἀσχημονεῖν, id est,

ἀσχημονήσειν, praesens pro futuro ut saepe: subitutum se dedecoris aliquid per virginem eo quod sit plus, satis

matura. Respicit Corinthiarum puellarum ingenia. Idem de Hebraeis puellis videntur existimasse magistri, quorum est sententia, Si filia tua sit, πῦρ ὑπέρακμος, ma-

numitte servum tuum ut ipsi sum facias maritum. Haec est causa cur Iustinianus noluerit exheredari posse filiam, si quid in corpus suum peccaverit, postquam ad viginti quinque annos aetatis venerit, et parentes eam nuptum dare distulerint, Nov. CXV. 3. Menander:

Θυγάτηρ ἐπίτακτος, καὶ ὅλος μὴδὲν λαλῇ,
 Ἀπὸ τοῦ σιωπῆν πλεῖστα περὶ αὐτῆς λέγει.

[*Aetate nata nubili, ut dicat nihil,
 Satis tamen ipso significat silentio.*]

Ἄμνη est flos ipso aetatis. Eam quae supergressae sunt;
 magis ostendant cuius sunt ingenii, et si eo ferantur,
 magis ὀργῶσι [*impatienter appetunt*].

Haec bona non primae tribuit natura inventas,
 Quas cito post septem lustra venire solet.

Ἰδοσημοσύνη solet dici de re turpi, ut Rom. 1: 27. Tur-
 pitude autem liberam ad parentes redundat, Prov. 19: 13.
 Εἰ οὕτως ὀφείλει γίνεσθαι, si urget necessitas ex corpore
 aut animo puellae. Huic opponitur μὴ ἔχων ἀνάγκην, cui
 nulla talis imponitur necessitas. Ὁ θελεῖ ποιῆσαι, des-
 tam nuptam. Eam enim res more Iudaeorum, qui et nunc
 obtinet, ex auctoritate patrum pendebat: nec minus more
 Graecorum.

— Τῶν δ' ἱμῶν νυμφευμάτων:

Πατέρι μέλει; —

[— Sed meis de nuptiis

Patris mei sit cura —]

est apud Euripidem. Et apud Sophoclem mulier sic lo-
 quitur:

Ὅταν δ' ἐς ἥβην ἐξικώμεθ' εὐφρονας

Ῥθονόμεθ' ἔγω καὶ διευπαλούμεθα.

[*Ubi ad inventas venimus laetas fores*

Lare e paterna mendicæ protrudimur.]

Γαμεῖσθαι, nuptias faciant. Nampe ipsa et qui ipsam
 desiderat. In singulari coeperat, concludit in duali, quia
 res haec nisi inter duos peragi non potest.

37. Ὁς δὲ ἔστηκεν ἰδραῖος ἐν τῇ καρδίᾳ] Qui primum ipse
 tenax est sui propositi, filiam servandi virginem. Ἰ-
 δραῖος est tenax propositi, infra 16: 58, Col. 1: 23, in
 Glossario, ἰδραῖος, firmus, stabilis.

Μὴ ἔχων ἀνάγκην, non habens necessitatem] Id est;
 si praeterea tali proposito nec corpus nec animus filiae
 obsistit.

Ἐξουσίαν δὲ ἔχει περὶ τοῦ ἰδίου θελήματος] Multis verbis
 eandem rem exsequitur, quia non vult nolenti filiae ne-
 cessitatem virginitatis imponi. Si libertatem habet fa-

ciendi quod vult, id est, si per filiam non stat. Nam ius hac in re magnum est parentum, sed et spectanda filiae voluntas.

Virginitas non tota tua est, ex parte parentum est.

Καὶ τοῦτο κέκειται ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ, τοῦ τηρεῖν τὴν ἑαυτοῦ παρθένον, et animo constituit, filiam suam servare virginem] Κέκειται dicunt Philosophi, ubi aliquid plane decreverunt. Vide et Rom. 14: 13. Et τοῦ hic, ut alibi, saepe praepositur. infinitivo pro quo alii τὸ ponerent. Τὴν ἑαυτοῦ filiam: scilicet, nam articuli sunt vice nominum quae ex materia subiecta facile intelliguntur.

Καλῶς ποιεῖ, bene facit] Rem facit valde laudabilem. Dare vult filiae quod longe optimum est.

38. Ὡς καὶ ὁ ἐγκαμίζων, καλῶς ποιεῖ, itaque qui spondet virginem, bene facit] Ἐγκαμίζων est spondere, nuptum collocare. Vide Matth. 22: 30, 24: 38, Luc. 17: 27, 20: 34, 35. In Manuscripto bis est γαμίζων.

Ὁ δὲ μὴ ἐγκαμίζων, κρεῖσσον ποιεῖ, sed qui non spondet, melius facit] Est enim aliquid licito melius. Vide quae diximus de Iure Belli et Pacis III. 4. 12.

39. Γυνὴ δέδεται νόμῳ, ἐφ' ὅσον χρόνον ζῇ ὁ ἀνὴρ αὐτῆς, mulier vineta est Lege, quādiu vir eius vivit] Vineta est Lege coniugii. Sic vocem νόμον et verbum δεδεῖσθαι habuimus et Rom. 7: 2. Sed ibi secundum ius Mosis, hic secundum ius a Christo datum.

Ἐὰν δὲ κοιμηθῇ ὁ ἀνὴρ αὐτῆς, quodsi dormierit vir eius] De hac locutione diximus ad Matth. 9: 24, 27: 52, Ioh. 11: 11, Act. 13: 36. Vide et infra 11: 30, 15: 6, 18, 20, 51, 1 Thes. 4: 13—15, 2 Petr. 3: 4. In Manuscripto tamen est ἀποθάνῃ [mortuus fuerit].

Ἐλευθέρα ἐστὶν ὃ θέλει γάμῃθῆναι, libertatem habet nubendi cui velit] Id est, ius habet de se statuendi. Nubendo nihil facit contra Christum, Deum non offendit.

Μόνον ἐν Κυρίῳ, tantum in Domino] Id est, intra Ecclesiam, cum Christiano scilicet. Vide quae de hac locutione dicta ad Rom. 9: 3. De re ipsa vide infra 2 Cor. 6: 14, et Tertuliani librum ad Uxorem secundum. Ita hic accepit Arabs.

49. *Μακαριώτερα δὲ ἔσιν ἢν ὄντω μέλλῃ*] *Felicioꝛ, tranquillioꝛ, securioꝛ: si ita maneant, id est, qualis est, innupta nimirum. Ita ὄντως et supra habuimus 26.*

Κατὰ τὴν ἐμὴν γνώμην] *Secundum id consilium quod dedi supra 25.*

Δουῶ δὲ πάλιν πνεῦμα Θεοῦ ἔχειν, puto autem et me Spiritum Dei habere] Non intelligit revelationem, sed sincerum affectum Deo et piis serviendi. Vide supra 4: 21.

CAPUT VIII.

1. *Περὶ δὲ τῶν εἰδωλόθυτων*] *Περὶ τῶν ἀλισγημάτων, de immolatiitiis carnibus. Diximus ad Act. 15, εἰδωλόθῃτα* quatenus Apostolico decreto, quod ubique praedicavit etiam Paulus, ut cognoscere est Act. 16: 4, vetita sunt, esse duūm generum. Nam aut in aram data prosecta et caetera exta reddita ei qui victimas obtulerat, qui deinde significabat amicis se sacrificasse, et orare se eos ut ad reddita exta venirent: aut apud mensam eorum convivis in locum qui erat vice arae data prosecta, ac deinde coemptum ibidem convivium. Corinthi et alius mos invaluerat, ut qui Isthmiis vicerant populo in ipso templo post sacrificium publicum darent epulum. Idem credo inter se fecisse alios *συνμύσας* sive *συνδιασέας* [*sacrorum socios*]. Haec omnia, sed supra caetera tertium hoc ex sensu communi aliam interpretationem vix poterat recipere, quam ab iis qui talibus immolatiitiis vesebantur approbari cultum idolorum. Vide Num. 25: 2. At isti Corinthi, nomine Christiani, intus Graecanici Philosophi, sicut illud de incestis, ita et hoc ad dialecticas quaedam disputationes trahebant: *Idolum re ipsa non subsistit*; quod verum erat de Diis illis Corinthiis: nam Iupiter, Apollo, Venus, Leucothea, Palaemon homines fuerant qui iam olim interierant: ideo *εἰδωλόθῃτα* Hebraeis *זבחי אדם* [*sacrificia hominum*]. *Quod non est, contaminare animum non potest. Nihil ergo in eo peccati, si in Templo epuler: si ad exta vocatus eam, si post prosecta in focum data mensae accumbam.* Sic illi de qui-

bus et Tryphon: Καὶ μὴ πολλοὺς τῶν τῶν Ἰησοῦν λεγόντων ὁμολογεῖν, καὶ λεγομένων χριστιανῶν, πυνθάνεσθαι ἑστίειν τὰ εἰδωλόθνητα καὶ μηδὲν ἐν τούτῳ βλάπτεσθαι. λέγειν [*Aique plures, qui se Iesum profiteri dicunt et Christiani nominantur, audio simulacris mactata edere, et nihil se ex eo capere detrimenti, dicere*]. Paulus qui Christi habebat Spiritum, et omnia non ad disputationum subtilitates, sed ad usum, ad Dei honorem, ad plurimos a Paganismo abstrahendos, ad retinendos in Christianismo qui iam Christiani esse coeperant, referebat, et sincerius, et quod sequi solet perspicacius, talia tractabat. Itaque piis ex Corintho qui ipsum hac de re consuluerant Apostolica prudentia respondet. Cui consentiens Iustinus Tryphoni haec reponit: Καὶ ἐν τοῦ κοινοῦ εἶναι ἄνδρας ὁμολογεῖντας ἑαυτοὺς εἶναι χριστιανούς, καὶ τὸν σωθεῖντα Ἰησοῦν ὁμολογεῖν καὶ Κύριον, καὶ Χριστὸν, καὶ μὴ τὰ ἐκείνου διδάγματα διδάσκοντας, ἀλλὰ τὰ ἀπὸ τῶν τῆς πλάνης πνευμάτων, ἡμεῖς οἱ τῆς ἀληθινῆς Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ καθαρῆς διδασκαλίας μαθηταὶ πιστοὶ καὶ βεβαιότατοι γινώμεθα [*Et quoque quod sint istiusmodi viri, qui se Christianos fateantur, seque cum Iesu qui crucifixus est, et Dominum et Christum esse, profiteri dicant, neque tamen huius dogmata, sed quae ipsi a spiritibus seductionis acceperint, ea doceant: nos qui verae ac sincerae Iesu Christi doctrinae discipuli sumus, firmiores in fide ac constanter reddimur*]. Valeria, cum eam deponentes de saginario hortarentur de idolothytis manducare, nec sibi omnino licitum testaretur, quia esset Christiana, mactata est. Sic Ado ad IV. Calendas Maii in Martyrologio.

Οὐκαὶ οὐκ ὅτι πάντες γινώσκουσιν ἔχουσιν, *scientiam habere*] Ne isti περυσιοὶ [infat.] putent se solos sapere, non minus et nos intelligimus quid sit idolum sive Deus commentitius. Πάντες, id est, *pars maxima nostrum*, ut Rom. 3: 12. Quomodo sumendum et quod sequitur.

Ἡ γνώσις φυσιοῦ, scientia inflat] Solet hoc facere:
facit in multis.

· *Ἡ δὲ ἀγάπη οἰκοδομεῖ, dilectio vero ædificat*] Dilectio
dictat in rebus omnibus videndum quid in commune ex-
pediat. Vide Rom. 14: 19, 15: 2, ubi nomen est huius
ver-

verbo respondens εἰκοδομή. Saepe et nomine hoc et verbo Paulus utitur.

2. Εἰ δέ τις δοκεῖ εἰδέναι τι, si quis autem se existimat scire aliquid] Id est, si quis in hoc uno sibi placeat, quod ingeniosus, quod eruditus sit, quod dialecticas disputationes norit. De hac significatione vocis δοκεῖν vide quae diximus ad Matth. 3: 9 et Marc. 10: 42. Sic et infra 11: 16. In Manuscripto est ἐγνωσέναι [cognoscere], ut una vox ter repetatur.

Οὐδέποτε οὐδέν ἔγνωκε καθὼς δεῖ γινῶναι, nondum scit quemadmodum oportet eum scire] Hoc quod praecipuum est ignorat: Cognitionem per se non esse salutiferam, sed quatenus ad dilectionem ducit. Scire ut oportet, est scientia recte uti ad suam et aliorum salutem.

3. Εἰ δέ τις ἀγαπᾷ τὸν Θεόν, si quis autem diligit Deum] Cui connexum est et illud, ut proximus diligatur propter Deum.

Οὗτος ἔγνωσαι ὑπ' αὐτοῦ, hic cognitus est ab eo] Rursus ἀντανάκλασις [refractio], nam alio sensu dixerat ἔγνωκε, alio sensu dicit ἔγνωσαι. Matth. 17: 23, οὐδέποτε ἔγνω ὑμᾶς [numquam novi vos]. Sic et Rom. 7: 15, 8: 29, 11: 2, 2 Tim. 2: 19, 1 Thess. 5: 12, 16h. 17: 3. Ps. 1: 6, γινώσκει Κύριος ὁδὸν δικαίων [cognoscit Dominus viam iustorum], id est, approbat, ἀγαπᾷ [diligit]. Sic Sapientia Prov. 8: 17, Ἐγὼ τοὺς ἐμὲ φιλοῦντας ἀγαπῶ [Ego diligentes me diligo]. Similis est ἀντανάκλασις in verbo noscendē Gal. 4: 9 et hic infra 13: 12.

4. Περὶ τῆς βρώσεως οὖν τῶν εἰδωλοθύτων, de immolatiis autem edendis] Generalia quaedam necessaria admodum praefatus, redit πρὸς τὸ εἰδικὸν κεφάλαιον [ad caput speciale].

Οἶδαμεν ὅτι οὐδέν εἰδωλον ἐν κόσμῳ, scimus nihil esse idolum in mundo] Dii isti res sunt imaginariae: ideo vocantur εἰδωλα vel εἰδωλάματα [res vanae] et ψευδῆ [res falsae]. Idolum est οὐκ ὄν [non ens]: ita Origenes in Exodum et eum secutus in Vita Theodori Cedrenus. Theophilus libro I: Τὰ ὀνόματα ὧν φησὶ σέβασθαι θεῶν ὀνόματά ἐστι νεκρῶν ἀνθρώπων [Nomina eorum Deorum quos te colere ais, nomina sunt mortuorum hominum]. Arnobius libro VI: Promptum est pro Diis im-

immortalibus mortuos vos colere. Vide quae ibi sequuntur, et Clementem Admonitione ad Gentes, et Lactantium II. 14 et seqq. Ideo Iudaei *filii semper viventis Dei* in additionibus ad Estherem.

Καὶ ὅτι οὐδεὶς Θεὸς ἕτερος εἰ μὴ εἷς, et nullum esse Deum nisi unum] Non plures Dii.

5. *Καὶ γὰρ εἰπέρ εἰσι λεγόμενοι θεοὶ, nam etsi sunt qui dicantur Dii]* Etiam si aliqui existant revera qui Deorum habeant nomen et dicantur θεοὶ [Dii]. Sic 2 Thess. 2: 4, ἐπὶ πάντα λεγόμενον Θεόν [supra omne quod dicitur Deus].

Ἐἵτε ἐν οὐρανῷ, sive in coslo] Ut Sol, Luna, Astra.

Ἐἵτε ἐπὶ τῆς γῆς, sive in terra] Ut Reges viventes. Quod si illa astra et illi Reges Dii nobis non sunt, multo minus ii qui non existant.

Ὅσοι εἰσι θεοὶ πολλοί, siquidem sunt Dii multi] Nempe more loquendi apud Gentes recepto: λεγόμενοι [dicti] ut dixit modo.

Καὶ κύριοι πολλοί, et Domini multi] θεοὶ. Sic enim in Oriente Dii Gentium vocabantur.

6. *Ἀλλὰ ἡμῖν εἷς Θεὸς ὁ πατήρ, nobis tamen unus Deus Pater]* Pater nempe Christi et per eum noster, Ioh. 17: 3.

Ἐξ οὗ τὰ πάντα, ex quo omnia] Haec praepositio causam significat primariam rerum.

Καὶ ἡμεῖς εἰς αὐτόν, et nos in illum] Ad eius gloriam. Creavit enim nos ut a nobis honoretur. Vide Rom. 11: 36. Et est hic Hebraismus, *et nos ipsius causa: pro cuius causa nos sumus.*

Καὶ εἷς Κύριος Ἰησοῦς Χριστός, et unus Dominus Iesus Christus] Dicitur quidem is et Deus, sed nunquam apud hunc Apostolum ubi Patris est mentio. Itaque Κύριος significat excellentiam supra res omnes, excepto Patre, infra 15: 27, Act. 2: 36.

Δι' οὗ τὰ πάντα, per quem omnia] Quae ad novam creationem pertinent, 1 Tim. 2: 5.

Καὶ ἡμεῖς δι' αὐτοῦ, et nos per ipsum] Per ipsum sumus quod sumus, nempe Christiani, 1 Petr. 1: 21.

7. *Ἀλλ' οὐκ ἐν πᾶσι ἡ γνώσις, sed non in omnibus est scientia]* Non omnes eam cognitionem habent, idola ista nihil esse; unum esse Deum; unum Dominum.

Τινες δὲ τῇ συνείδῃαι τοῦ εἰδώλου ὥς ἄρτι ὡς εἰδωλόθυτον ἐσθίουσι, *quidam autem huc usque cum opinione idoli quasi immolatitium edunt*] Συνείδῃαι εἰδώλου hic vocat opinionem de idolo, quasi vim aliquam haberet. Est translatio a re vicina ad vicinam: nam opinio illa aliquid simile habet conscientiae. Qui tales sunt, carnes immolatitias vescuntur tanquam immolatitias, id est, putant ex prosectis aliquid illas accepisse sanctimoniae a Numine illo cui ara fuit dicata. Hunc sensum recte videtur assecutus Syrus. Ἐὼς ἄρτι recte dicit, quia multum adhuc vigeat Paganismus etiam Corinthi. At in Manuscripto est τῇ συνηθείᾳ τοῦ εἰδώλου [*consuetudine idoli*], ut sit μεταωνυμία [*transnominatio*].

Καὶ ἡ συνείδῃαι αὐτῶν ἀσθενὴς οὖσα μολύνεται, *et conscientia ipsorum cum sit infirma contaminatur*] Ἀσθενὴς hic est morbida, male instituta. Μολύνεται, contaminatur, quia talibus actibus magis magisque inolescitur prava opinio. Omnis autem prava opinio, praesertim circa res divinas, inquinamentum quoddam est animi.

8. Βρῶμα δὲ ἡμᾶς οὐ παρίσχει τῷ Θεῷ, *cibus autem nos non commendat Deo*] Id est, epulae cum infidelibus communes. Qui sine scrupulo talia convivia inibant, volebant credi sapientiores caeteris: at ait Paulus non ob id Deo esse acceptiores. Παρίσχει, id est, commendat: quia qui aliquem Regi commendant solent eum in Regis conspectum adducere, quod est παρίσταναι.

Οὔτε γὰρ ἐὰν φάγωμεν, neque enim ei ederimus] Si intersumus infidelium conviviiis.

Περισσεύομεν, abundabimus] Nihilo ob id erimus Deo gratiores. De verbo περισσεύειν vide Rom. 3: 7, 5: 15.

Οὔτε ἐὰν μὴ φάγωμεν, ὑστερούμεθα, neque si non ederimus, deficiemus] Neque si abstineamus, eo minus habebimus de Domini benevolentia. De significatione verbi ὑστερεῖσθαι vide supra 1: 7. In Manuscripto est inversus ordo, οὔτε γὰρ ἐὰν μὴ φάγωμεν, περισσεύομεν· οὔτε ἐὰν φάγωμεν, ὑστερούμεθα.

9. Βλέπετε δέ] Etiam atque etiam videte, id est, cavete.

Μήπως ἡ ἐξουσία ὑμῶν αὐτῇ, ne forte haec libertas vestra] Μετωνυμία [*transnominatio*]: nam libertatem dixit, cum vellet intelligere libertatis usurpationem. Ἐξουσίας.

vox *iure agendi* significat, ut Rom. 9: 21, supra 7: 37. Vide et supra 6: 12.

[Πρόσωμμα γίνεται, *offendiculum fiat*] Πρόσωμμα est hic πῦρ, id per quod quis in ruinam impellitur. Vide quae ad Matth. 5: 29 et Praeceptam vetans CLXVIII; ruinam autem hic intellige discessionem a Christianismo.

[Τοῖς ἀσθενούσιν, *infirmis*] In Manuscripto ἀσθενέων. Id hic non absolute intelligendum, ut modo, sed comparate de iis qui cum recens Christiano coetui se addidissent, fidei erant tenerae, et quae facile malis documentis aut exemplis convelli posset.

10. Ἐὰν γάρ τις ἴδῃ σε τὸν ἔχοντα γνῶσιν, si enim quis viderit te qui habes scientiam] Te qui eruditus et tibi videris, et aliis crederis. Vocabant enim illi se Γνωσκούς [Sapientes] tanquam plus videntes caeteris. Vide 1 Tim. 6: 20. Et Clemens Alexandrinus πεφοσκωμένους εἰς γνῶσιν [scientia inflatos] vocat. Paedagog. I. 6.

[Ἐν εἰδωλείῳ] Εἰδωλείον est templum idoli, ut diximus 1 Macc. 1: 50, 10: 83. Sic Ἀσαρτεῖον habemus 1 Sam. 31: 10. Sic Ἀτρεγατεῖον 2 Macc. 12: 26, sic et Ποσειδάωνιον Graecis est templum Neptuni; Μουσαεῖον, Musarum; Νυμφαεῖον, Nympharum.

[Κατακείμενος] Accumbentem, id est, epulantem more Graeco. Sic Plato de Republica secundo, ἐπὶ κλισίων κατακείμεθα [in lectis accumbere]. Virgilius:

— Tu das epulis accumbere Divum.

Vide Matth. 26: 20.

Οὐχὶ ἡ συνείδησις αὐτοῦ ἀσθενοῦς ὄντος οἰκοδομηθήσεται εἰς τὸ τὰ εἰδωλόθντα ἐσθίειν, nonne opinio eius cum sit infirma confirmabitur ad edenda immolantia] Συνείδησις rursum opinio: οἰκοδομηθήσεται, confirmabitur, quo modo Paulus hac voce uti solet: εἰς τὸ τὰ εἰδωλόθντα ἐσθίειν, nempe in honorem idoli, sicut et se facere existimat. Itaque eo perducitur ut ἐν εἰδωλολατρείᾳ [in cultura idolorum] nihil mali esse arbitretur.

11. Καὶ ἀπολείται ὁ ἀσθενῶν ἀδελφός, et peribit infirmus frater] Paulatim desinet esse Christianus, ita secum cogitans, Cur persecutiones sustineam si ista sunt ἀδιάφορα [media]? In Manuscripto paulo aliter, ἀπόλλνται οὐκ ἐν τῇ σῇ γνώσει ἀδελφός, δι' οὗ, etc.

Ἐπὶ

[*Ἐν τῇ ᾧ γνῶσι*] *Occasione scientiæ tuæ, cuius obtenta ista defendis.*

[*Δι' ὧν Χριστὸς ἀπέθανεν*, *propter quem Christus mortuus est*] Christus pro omnibus omnino hominibus mortuus est, ut per Euangelium converti possent. Ergo et pro iis qui pereunt, Rom. 14: 15, 2 Petr. 2: 1, Hebr. 10: 29.

12. *Οὕτω δὲ ἁμαρτάνοντες εἰς τοὺς ἀδελφοὺς, καὶ ἐνέποντες αὐτῶν τὴν συνείδησιν ἀσθενοῦσαν*, *sic autem peccantes in fratres, et percussientes conscientiam eorum infirmam*] *Τύπτειν* hic est *vulnus infligere*, Prov. 26: 22. *Συνείδησιν* hic vocat persuasionem de veritate et necessitate Euangelii, quæ cum adhuc sit tenera levi vulnere interimitur.

[*Εἰς Χριστὸν ἁμαρτάνετε*, *in Christum peccatis*] Bripitis enim ei discipulum, fructum mortis Christi quantum in vobis est impeditis. Magna hæc est in Christum iniuria.

13. *Διὸ περ εἰ βρώμα σκανδαλίζει τὸν ἀδελφόν μου, οὐ μὴ φάγω κρέα εἰς τὸν αἰῶνα, ἵνα μὴ τὸν ἀδελφόν μου σκανδαλίσω*, *quapropter si cibus fratrem meum offendit, nunquam carnem edam, ne fratrem meum offendam*] Est exaggeratio. Potius quam occasionem dem alicui Christiano redeundi ad idololatriam, malim non tantum epulis illis immolatiis, sed omni omnino carne sive animato abstinere, et pane solo atque oleribus, ut nonnulli faciunt, victitare. Non autem hoc dicit, quod hoc aliquo casu opus sit, sed ut ostendat multo graviora quam de quibus hic agitur, sustinenda pro proximorum salute. Simile loquendi genus observavimus Matth. 5: 29.

CAPUT IX.

1. *Οὐκ εἰμὶ ἀπόστολος, ἀν non sum Apostolus*] Pergit arguere Doctores illos qui eruditionis nomine inflati plus Philosophicis disputationibus quam utilitati fidelium tribuebant. Urget autem eos suo exemplo, hoc dicit, *Si Apostolus sum, ut sum, nihil minor sum illis Doctoribus.*

[*Οὐκ εἰμὶ ἐλεύθερος, ἀν non sum liber*] Libertas certe omnibus æqualis est, nec mihi minus quam illis competit.

In Manuscripto melius creascit oratio, *Οὐκ εἰμὶ ἑλευθερός; οὐκ εἰμὶ ἀπόστολος;* Et sic legisse Syrum et Arabem apparet.

Οὐχὶ Ἰησοῦν Χριστὸν τὸν Κύριον ἡμῶν ἑώρακα, ἀπ. Iesum Christum Dominum nostrum non vidi] Si illis auctoritatis aliquid confert Graecanica eruditio, at mihi Divinae revelationes.

Οὐ τὸ ἔργον μου ὑμεῖς ἐξε-ἐν Κυρίῳ, ἀν non opus meum vos estis in Domino] Ego vos Christo formavi. Sic,

Et magnum magni Caesaris illud opus, de eo qui a Caesare institutus fuerat.

2. *Εἰ ἄλλοις οὐκ εἰμὶ ἀπόστολος, ἀλλά γε ὑμῖν εἰμὶ, quodsi aliis non sum Apostolus, at vobis sum]* Si alii dubitarent an Apostolus essem, vos certe dubitare non deberetis propter ingentia signa Apostolatūs, quae apud vos edidi.

Ἡ γὰρ σφραγὶς τῆς ἐμῆς ἀποστολῆς ὑμεῖς ἐξε-ἐν Κυρίῳ, nam signaculum muneris mei vos estis in Domino] Sicut per signa apposita constat instrumentum aliquod esse sincerum, ita per vestram conversionem constat me esse Apostolum. De voce *σφραγίδος* vide quae dicta ad Ioh. 3: 33 et Rom. 4: 11. *Ἀποστολή munus Apostolicum*, Act. 1: 25, Rom. 1: 5, Gal. 2: 8, quomodo *ἐπισκοπή*, *munus Episcopi*, Act. 1: 20, 1 Tim. 3: 1. *Ἐν Κυρίῳ* supple *ὄντες*, eo ipso quod estis in Christo, quod estis Christiani: *ἐμὸν γέρας τὸδε [honor meus hoc est].*

3. *Ἡ ἐμὴ ἀπόλογία τοῖς ἐμὲ ἀνακρίνουσιν αὕτη ἐστὶ, defensio mea: apud eos, qui me explorant, haec est]* Melius putem haec ad sequentia quam ad praecedentia referri. Qui sibi id arrogant, ut de meis actionibus iudicent, eis respondeo quae sequuntur. Doctores nonnulli Corinthiorum, *γινωσκοί [sapientes]* illi scilicet, Paulum obtrectabant tanquam minus intelligentem quanta esset sapientis hominis libertas. Ostendit vero Paulus se id recte intelligere, et id multis argumentis docet; sed se usum libertatis circumscribere prudentiae et dilectionis finibus.

5. *Μὴ οὐκ ἔχομεν ἐξουσίαν ἀδελφὴν γυναῖκα περιάγειν, εἰς καὶ οἱ λοιποὶ ἀπόστολοι καὶ οἱ ἀδελφοὶ τοῦ Κυρίου καὶ Κηφᾶς; An non habemus libertatem mulierem sororem nobiscum ducendi, sicut et caeteri Apostoli et fratres Domini et Cephas?]* Crescit oratio: nam primum *Apostolos* nominat, deinde *fratres*, id est cognatos, *Domini*,
pos-

postremo *Cephā* ipsum principem Apostolici coetus. *Cephas* sive *Petrus* uxorem suam comitem habuit itinerum, quae et coram ipso ad mortem ducta est, ut ex traditione refert *Clemens Alexandrinus* libro VII. Idem fecere et alii Apostoli et uxorum opera nati sunt ad matronas convertendas, ut idem narrat libro III, quanquam addit, οὐχ ὡς γαμετάς, ἀλλ' ὡς ἀδελφὰς περιήγοντας γυναῖκας [non ut nuptas, sed sicut sorores circumducunt mulieres], quasi significare volens non usos Apostolos uxoribus ut uxoribus, cum tamen ante dixisset et Petro et Philippo natos filios, et a Philippo filias nuptum datas. Videtur ergo rectius, γυναῖκα hic accipere non de matronis talibus, quales Christum comitatae olim fuerant. Solebant enim Iudaei uxores suas appellare sorores ob communem originem, Tob. 5: 18 in Graeco. Christiani autem ob communem fidem, ut diximus supra 7: 14. Pari de causa *Tertullianus* uxorem suam dilectissimam in Domino conservam vocat. Περιάγειν est secum ducere quoquo quis eat. Sic περιήγαγε sumitur Ezech. 37: 2, ἀγεσθαι hoc ipsum Iustino, ubi de Iudaeis agit sine Colloquii cum Tryphone. Ne feminas in socios aut Gentes externas traherentur, ait *Tacitus* Annal. III. 2. Intellige autem περιάγειν sumptu Ecclesiarum, ut fieri solebat.

6. Ἡ μόνος ἐγὼ καὶ Βαρνάβας, aut egone solus et *Barnabas*] *Barnabas* Pauli diu comes multum ab exemplo ipsius traxerat.

Οὐκ ἔχομεν ἐξουσίαν τοῦ μὴ ἐργάζεσθαι, non habemus potestatem non operandi] Id est, ius parcendi operae nostrae et vivendi impensis Ecclesiarum. Putatis forte nos duos ius nostrum non intelligere. Intelligimus sane; sed et intelligimus quando utilius sit eo iure non uti. Vide Act. 18: 3.

7. Τίς στρατεύεται τοῖς ἰδίοις ὀφρῶν τοῖς ποτέ, quis unquam suis stipendiis militat] Ut ostendat se ius suum intelligere, argumenta eius iuris adfert, primum ex consensu Gentium, deinde etiam ex Lege Mosis. Ὀφρῶνια, stipendia Luc. 3: 14. Suis stipendiis militare, id est suo aere, suo sumptu.

Τίς φυτεύει ἀμπέλωνα, καὶ ἐκ τοῦ καρποῦ αὐτοῦ οὐκ ἐσθίει, quis plantat vineam, et de fructu eius non edit] Vinitoribus licet uvae edere,

*H

Ἡ τίς ποιμαίνει ποίμνην, καὶ ἐκ τοῦ γάλακτος τῆς ποιμνῆς οὐκ ἐσθίει, quis pascit gregem, et lac gregis non edit] Solent pastores, si qua necessitas urgeat, lacte pecudum se sustentare. Lac et bibi dicitur, ut supra 3: 2, et edi, ut hic, nimirum cum pane quem in pera ferebant pastores, 2 Reg. 4: 42, Iudith. 10: 5, 13: 11.

8. *Μὴ κατὰ ἄνθρωπον ταῦτα λαλᾷς]* An putatis me quae dico sola humana auctoritate adstruere, ex moribus scilicet? Vide Rom. 6: 19.

Ἡ οὐκ καὶ ὁ νόμος ταῦτα λέγει, nonne et Lex haec dicit] Lex ipsa a Deo data, in qua nihil est iniqui.

9. *Ἐν γὰρ τῷ νόμῳ Μωσέως γέγραπται· Οὐ φιμάσεις βοῶν ἀλοῶντα, scriptum est enim in Lege Moysi, non capistrabis bovem triturantem]* Verba LXX Deut. 25: 4. *Φιμοῦν, capistrare*, ut loquuntur Plinius et Columella: *infraenare*, ut vertit Ambrosius; *ἐπισφίζειν*, ut Hesychius, *os ocludere*: unde per translationem significat *silentium indicere*, Matth. 22: 12, 34, Marc. 1: 25, 4: 39, Luc. 4: 38, 1 Petr. 2: 15. *Ἀλοῶν* dicuntur boves cum grana ex aristis exterunt pedibus: qui mos Orientis, sed et Graeciae, ut ex Theophrasto et aliis discimus. Vide de hac re Mosem de Cotzi Praecepto iubente XCI, vetante CLXXXIV.

Μὴ τῶν βοῶν μέλει τῷ Θεῷ, nam boves curat Deus] Non praecipue, sed ideo iubemur misericordiam etiam in iumentis exercere, ut eo magis eam noscamus in homines exercendam. Quintilianus V. 9: *Nec mihi videntur A-reopagitae cum damnaverunt puerum coturnicum oculos errentem, aliud iudicasse, quam id signum esse perniciosissimae mentis multisque malo futurae si adolevisset. Homines quos Deus a tutela sua destituit, dicitur habere velut pisces et insecta, quia Deus animantium ipsa genera tantum curat, homines etiam singulos, si tanti sint. Vide quae hac de re φιλοσοφικῶς [philosophice] disserit Maimonides Duce dubitantium III. 17. Philo libro de Sacrificantibus: Οὐ γὰρ ὑπὲρ τῶν ἀλόγων ὁ νόμος, ἀλλ' ὑπὲρ τῶν νοῦν καὶ λόγον ἔχόντων· ὥστε οὐ τῶν θυομένων φρογίς ἐστίν, ἀλλὰ τῶν θυόντων, ἵνα μηδὲν πάθος κηραίνωσι* [Nec enim bruta Legi curae sunt, sed mente et ratione praedita: itaque de offerentibus, non de victimis est sol-

li-

licite, ne quod vitium eis insideat]. Philostratus vita Apollonii VIII. 9: Τοῦτο δὲ οὐκ ἐπὶ τῶν λέοντων εἶπεν, οὐ γὰρ ἐπὶ θηρίων ἀγωγῆς σπουδαίμεν, ἀλλὰ ἡγίαν ἐπὶ τοῖς κυράνους ἀνδράσι [Hoc autem non de leonibus dixit, nam non sumus solliciti de aduentione ferarum; sed de fraenum tyrannis iungendis]. Non dissimile illud Demosthenis contra Timocratem: Οὐ γὰρ ἐπὶ τῶν οἰκιστῶν ἐσπούδασεν ὁ κοροβέτης, ἀλλὰ βουλόμενος ἡμᾶς ἐθίξαι πάλαι ἀπὸ τοῦ τοῦ τῆς τῶν ἐλευθέρων ὕβρεως [Neque enim serui obsecrante fuere legislatori; sed quo nos a liberorum odium melius quam longissime arceat].

10. Ἡ δὲ ἡμᾶς πάντως λέγει, ἢ propter nos praecipere dicit]. Πάντως est praecipere: sicut πάντες, plerique. Ἡ δὲ ἡμᾶς γὰρ ἐγγράφη, ὅτι ἐπὶ ἐλπίδι ὀφείλει ὁ ἀποστρεφὼν ἀποστρεφῆναι καὶ ὁ ἄλλων τῆς ἐλπίδος αὐτοῦ μετέχειν, ἐπὶ ἐλπίδι δὲ, nam propter nos scriptum est, debere spe qui sperat fructu, et spe qui fructuatur spe fructus percipiendi]. Libri hic variant, ut est ab aliis annotatum. Manuscriptus ille, Ὅτι ὀφείλει ἐπὶ ἐλπίδι ὁ ἀποστρεφὼν ἀποστρεφῆναι, καὶ ὁ ἄλλων ἐπὶ ἐλπίδι τῶν μετέχειν. In qua lectione duo notanda; primum post ὁ ἄλλων subaudiendum ἄλλων, idque ex simili ἀποστρεφῆναι quod praecessit. Deinde μετέχειν referendum, non ad posterius tantum, sed et ad prius ἐπὶ ἐλπίδι. Qui iuvantis consultum voluit, multa magis hominibus laborantibus, ut laborem soletur spes mercedis, sive ea detur in parte rei apud in qua laboratur, ut sit colonis partialibus, sive in pecunia quae omnium rerum vicem subit.

11. Εἰ ἡμεῖς ὑμῖν τὰ πνευματικὰ ἐδιδόκαμεν, μέγα εἰ ἡμεῖς ὑμῶν τὰ σαρκικά θερίζομεν, εἰ πὸς vobis spiritualia seminamus, magnū est si nos carnalia vestra videmus]. Bis a minori ducit argumentum, primum a iumentis ad homines; deinde ab hominibus laborantibus in his quae ad hanc vitam attinent, ad homines laborantes in rebus ducentibus ad vitam meliorem. Si illi digni sunt qui alantur, quanto magis hi. Serere et metere frequentia in proverbii, ut notavimus ad Matth. 25: 22, Ioh. 4: 37. Hoc loco serere est operam praestare, metere pro opera aliquid accipere. Μέγα, id est, mirum est? sic οὐ μέγα minime mirum, 2 Cor. 11: 15.

12. Εἰ ἄλλοι τῆς ἐξουσίας ὑμῶν μετέχουσιν, οὐ μᾶλλον ἡμεῖς]

ἡμῖς] *Si alii fruuntur iure in vos, quanto magis nos, supple aequum fuit pari frui iure?* Ἐξουσία ὑμῶν, id est, εἰς ὑμᾶς, quomodo ἐξουσία πάσης σαρκὸς [potestas omnis carnis], Ioh. 17: 2, ἐξουσίαν πνευμάτων [potestatem spirituum] Matth. 10: 1.

Ἀλλ' οὐκ ἐχρησάμεθα τῇ ἐξουσίᾳ ταύτῃ, at non usi sumus hac potestate] Qui ius habet, potest et eius iuris usum abstinere: alioqui dominus eius iuris non esset.

Ἀλλὰ πάντα εἰσόμεν] *Parferimus [vero omnia].* Sic εἰσείν habemus infra 13: 7, 2 Thess. 3: 1, 5.

Ἵνα μὴ ἐγκοπὴν τινα δώμεν τῷ εὐαγγελίῳ τοῦ Χριστοῦ, ne. quid impediendi obiciamus Evangelio Christi] Ἐγκόπτειν est impedire, Rom. 15: 22, Gal. 5: 7, 1 Thess. 2: 18. Hinc ἐγκοπὴ, impedimentum, ut ubi via intercipiatur.

13. Οὐκ οἴδατε. ἔτι αἱ τὰ ἱερά ἐργαζόμενοι, ἐν τοῦ ἱεροῦ ἰουδαίου, περὶ αἱ εἰς αἱ τὰ ἱερά ἐργαζόμενοι, de sacro vivere] Levitae nimirum, quorum erat mactare pecudes. Hi de sacra vivebant, id est, de decimis.

Οἱ τῷ θυιασθητῷ προσεδρεύοντες, τῷ θυιασθητῷ συμμετέχοντες, qui altari serviunt, cum altari partiri] Manuscriptus hic habet παρεδρεύοντες de qua voce diximus supra 9: 36. Intellige Sacerdotes quorum erat exa aris imponere, partes autem sibi retinere, Lev. 7: 6. Ideo recte hic dicuntur partiri cum ipso altari tam de Sacerdotibus quam de Levitis. Vide locum Deut. 18: 1. Sic Ion. apud Euripidem:

Βωμοὶ μὲ ἐφελθόν.

[Pavere me aras.]

14. Οὐκ οἴδατε καὶ ὁ Κύριος διέταξε τοῖς τοῦ εὐαγγελίου κηρύτταις ἐν τοῦ εὐαγγελίου ζῆν, ita et Dominus ordinavit iis qui Evangelium annuntiant, ut de Evangelio vivant] Nimirum ex dicto quod tunc per manus tradebatur: caeterum nunc perscriptum est, Matth. 10: 10, Luc. 10: 8.

15. Ἐγὼ δὲ οὐδενὶ ἐχρησάμην τούτων, ego autem nihil horum usuravi] Non alimenta accepi, non munera.

Οὐκ ἔγραψα δὲ ταῦτα, ἵνα οὕτω γένηται ἐν ἐμοί, non autem scripsi haec ut ita fiant, in me] Id est, mihi. Non ideo scripsi ut mihi praestentur quae aliis.

Κα-

Καλὸν γὰρ μοι μᾶλλον ἀποθανεῖν, ἢ τὸ καύχημα μου ἵνα τις κενώσῃ] Καύχημα [gloriam] iam saepe diximus esse ἀγαλλίαμα, gaudium. Malim mori quam gaudium illud, quod parit mihi conscientia meo sumpta praedicationi Evangelii auferri. Magnum animum olim ostendit Abrahamus nihil de praeda bello parta sibi cupiens, Gen. 14: 22, 23. Multo maiorem Paulus pro gravi ac salutifero labore nec alimenta quidem sibi sumens. Καλὸν cum dativo pari sensu habuimus, Matth. 18: 8, 9, 26: 24, Marc. 9: 42, 43, 45, 47. Verbum vero κενῶν habuimus, Rom. 4: 14; supra 1; 7.

16. Ἐὰν γὰρ εὐαγγελίζομαι, οὐκ ἔστι μοι καύχημα; nam quod Evangelium annuntio, non est mihi gloria] Comparatè intellige. Magis enim erigitur conscientia de iis quae ex nulla obligatione egregia fecit.

Οὐκ ἔστι μοι ἔστιν, ἔαν μὴ εὐαγγελίζομαι, vas enim mihi est, nisi annuntiam] Amos. 3: 8, 7: 15, 16: 17, Ier. 20: 8. Qui a Deo in hoc illuminatus est, debet alios inutrnare etiam cum vitae suae periculo, ait Maimonides Duceis dubitatum. II. 31, et Rabbi Israel de Anima, cap. 6, Si quis defugiat, eveniet ei quod Ionas, aut patietur aliquid.

17. Ἐλ γὰρ ἐκὼς τοῦτο πρῶτον, μισθὸν ἔχω] Si id, spernere facissem, non iussus, ut Erasmus et alii quidam, μισθὸν ἔχω, spernere inde possent praemium non quodvis, sed eximium. ἃ πρὶν γὰρ ὑπὲρ τὴν ἐντολὴν γίνεται, πολλὸν ἔχει τὸν μισθὸν κατὰ τοῦτο. ἃ δὲ ἐν ἐντολῇ τάξει, οὐ τοσούτων [quod scilicet supra praeceptum fit, id eo ipso magnam mercedem habet; quod autem iuxta praeceptum fit, non talem]. Vide dicta a nobis ad Luc. 17: 10, ubi et hunc Pauli locum attigimus.

Ἐλ δὲ ἄνωγ, sin iussus] Ἄνωγ hic non est iussus, sed iussus, non meapte arbitrati.

Οἰκονομίαν πενήτειμα, dispensatio mihi credita est] Ratio mihi reddenda est impositi maneris. Οἰκονομία πρῶτον, quod alibi ἐπισκόπη. Vide supra 4: 1. Πενήτειμα cum accusativo, ut Rom. 3: 2. Potest mihi dici, redde rationem villicationis tuae, Luc. 16: 2.

18. Τίς οὖν μοι ἔστιν ὁ μισθός] Id est, Unde ergo spes eximii cuiusdam praemii? Augustinus: Potuit beatus Pau-

Paulus ex Evangelio sibi dictum quæserat. Quod maluit operari, amplius eragabat.

Ἰτα εὐαγγελιζόμενος ἀδάπανον ὄησω τὸ εὐαγγέλιον τοῦ Χριστοῦ, ut Evangelium annuntians sine sumptu locum Evangelium Christi] *Ἰτα* hic est *εἰ*: supra 7: 29 habuimus *Ἰτα* pro quando. *ὄησω* hic est dictum quomodo *καθεύαι χάριν* apud Graecos saepe, *locare* aut collocare *beneficium* apud Latinos. *Ἀδάπανον* nempe accipientibus: *ita* ut ipsis nihil constet. In Glossario *ἀδάπανος*, sine impensa partus.

Εἰς τὸ μὴ καταχρησασθαι τῇ ἐξουσίᾳ μου ἐν τῷ εὐαγγελίῳ, ut non utar potestate mea in Evangelio] Non est *καταχρησασθαι*, male uti, ut quidam putarunt, sed uti aut peruti, ut supra 7: 31, in Evangelio prædicando scilicet.

Ἐλεύθερος γὰρ ὢν ἐκ πάντων, non cum liber essem ex omnibus] Id est, qđ omnibus hominibus liber: nemini enim obnoxius.

Πλάσιν ἑκαστὴν ἰδεύωσα] Sponte me ut omnium seram gami, Annullum laborem, nulla incommoda, ipsorum causa defugiens.

Ἰτα τοὺς πλείονας κερδήσω] Ut eo plures lucrificem, id est, servem. Vide Matth. 18: 14. *Ἰσχυρί* enim quod serratur. Itaque pro eodem mox dicit *σώσω*.

Καὶ ἐγενόμην τοῖς Ἰουδαίοις ὡς Ἰουδαῖος, et factus cum Iudæis tanquam Iudæus] Quasi Iudæus essem, nempe religione. Exemplum vide Act. 21: 23—26.

Τοῖς ἐπὶ νόμον ὡς ἐπὶ νόμον, iis qui sub Legge sunt, quasi sub Legge essem] Quasi Proselytus essem. Proselyti enim Legi se subiiciebant. Exemplum huius rei vide Act. 16: 3.

Τοῖς ἀνόμοις ὡς ἀνόμος, iis qui sine Legge erant, tanquam sine Legge essem] *Ἀνόμοι* hic dicuntur οἱ νόμον μὴ ἔχοντες [qui Legem non habent], Rom. 2: 14, id est, quibus Lex Moysi data non est, quales erant omnes extra Israelitas et Proselytos. Exemplum huius rei vide Act. 17: 22, Gal. 2: 3, 14.

Μὴ ὢν ἀνόμος Θεῷ, ἀλλ' ἐν νόμῳ Χριστοῦ, cum sine Legge Dei non essem, sed in Legge essem Christi] Hanc parenthesis addidit ne quis vocem *ἀνόμος* prave interpretaretur,

tur, nam alio sensu dicuntur *ἀνομοί* qui pro animi libitu vivunt, Marc. 15: 28, Luc. 22: 37, Act. 2: 23, 2 Thess. 2: 8, 1 Tim. 1: 9, 2 Petr. 2: 8. Dicit ergo *se Legem habere*, nempe *Christi*, et secundum eam vivere. Sic *ἐννομον βίωσιν* [*vitam ex Legē*] dixit Sirachides. In Manuscripto Θεοῦ et Χριστοῦ in Genitivo pari sensu, et sic legere Graeci qui ad hunc locum scripsere.

22. Ἐγενόμην τοῖς ἀσθενέσιν ὡς ἀσθενής, *factus sum infirmis infirmus*] *Tanquam novitius ac tener in fide.*

Τοῖς πᾶσι γέγονα τὰ πάντα, *omnibus omnia factus sum*] In omnes formas me verti, prout ferebat utilitas eorum quibuscum mihi res erat. Prudentis est non inhaerere τοῖς καθ' ὅλον [*universalibus*], sed expectare τὰ ἕκαστ' ἕκαστα [*singula*].

23. Τοῦτο δὲ ποιῶ διὰ τὸ εὐαγγέλιον, ἵνα συγκοινωνὸς αὐτοῦ γένωμαι, *hoc autem facio propter Evangelium, ut particeps eius efficiar*] Μετωνυμία [*transnominatio*] ut *particeps Evangelii fiam*, id est, praemii eius quod in Evangelio promittitur. Sic βραβεῖον Syrus hic dixit *victoriam*.

24. Οὐκ οἶδατε ὅτι οἱ ἐν σταδίῳ τρέχοντες, πάντες μὲν τρέχουσιν, εἰς δὲ λαμβάνει τὸ βραβεῖον, *nescitis, eos qui in stadio currunt omnes quidem currere, sed unum accipere palmam*] Traiectio pro πάντες μὲν οἱ ἐν σταδίῳ τρέχοντες τρέχουσι [*omnes quidem in stadio currentes currere*]. Et prius illud τρέχοντες est participium pro nomine σταδιοδρόμοι, more Hebraeo. Σταδίων, *curriculum*, in Glossario. Βραβεῖον, *palma*, in eodem Glossario. Et in hoc loco citando ubi est βραβεῖον, *palma* dixere Cyprianus et Ambrosius. Eandem vocem in sensu ad quem tendit haec comparatio habes Phil. 3: 14.

Οὕτω τρέχετε ἵνα καταλάβητε] *Ita currite ut primi sitis in cursu, et sic praemium possitis assequi.*

25. Πᾶς δὲ ὁ ἀγωνιζόμενος, πάντα ἐγκρατεύεται, *qui autem in stadio contendit, ab omnibus se abstinet*] Horatius:

*Qui studet optatam cursu contingere metam,
Multa tulit fecitque puer, sudavit et alsit:
Abstinet Venere et Baccho.*

Epictetus: Μίλει σοι Ὀλύμπια νικῆσαι; κἀγὼ, νῆ τὸν θεόν· κομψὸν γάρ ἐστιν· ἀλλὰ σκίπτει τὰ καθηγούμενα, καὶ τὰ ἀκόλουθα, καὶ οὕτως ἔπτοιο τοῦ ἔργου. Δεῖ δ' εὐτακτεῖν, ἀναγκοτροφεῖν, ἀπέχεσθαι πεμμάτων, γυμνάζεσθαι πρὸς ἀνάγκην ἐν ὥρᾳ τεταγμένη, ἐν καύματι, ἐν ψύχει, μὴ ψυχρὸν πίνειν, μὴ οἶνον, ὥς ἔτυχεν· ἀπλῶς, ὥς ἱατρῷ ἐπιδιδόναι σεαυτὸν τῷ ἐπιστάτῃ [*Vis Olympia vincere? et ego Medius Fidius. Est enim praeclarum. Sed considera quid antecedere, quid sequi soleat: atque ita rem gerendam suscipito. Oportebit te conservare ordinem, edere ingratum, abstinere bellariis, exerceri necessario et certo tempore, in aestu, in frigore: non frigidam bibere, non vinum, nisi praefinito; ad summam, tanquam medico, sic lanistae te tradas oportet*]. Late idem exsequitur Chrysostomus XXI de Statuis. Locum Tertulliani hac de re alii produxere. Vide Aristotelem Polit. VIII. 4, et Hesychium in Ἀναγκοφαγεῖν [*Necessario edere*]. Utitur hoc argumento, a certaminibus scenicis, gymniciis et equestribus ad certamen virtutis ducto, Philo quoque contra Flaccum libro.

Ἐκεῖνοι μὲν οὖν ἵνα φθαρτὸν σέφανον λάβωσιν, illi quidem ut corruptibilem coronam accipiant] Puta ex oleastro, aut picea, aut lauru. Philo: Ἀλλὰ γὰρ ὑπὲρ κοτίνων καὶ σελίνων εὐκλείης ἀγωνισαῖς πολλοῖς ἢ τελευτῇ· σοφοῖς δὲ οὐ πολὺ μᾶλλον ἐλευθερίας ἧς ὁ πόθος ταῖς ψυχαῖς μόνον, ἀδελφὲ τ' ἀληθὲς εἰπεῖν, ἐνίδρυνται [*Sed iuvat athletas multos gloriose pro apio frondeve oleastri occumbere. At sapientem multo magis pro tuenda libertate, quam solam, si verum fatendum est, animus desiderat*]. Basilii: Ἐπὶ δὲ σέφανων καὶ ἀθλητῶν ἐμνήσθην, ἐκεῖνοι μυρία παθόντες ἐπὶ μυρίοις, καὶ πολλαχόθεν τὴν ῥώμην ἑαυτοῖς συναυξήσαντες, πολλὰ μὲν γυμνασικοῖς ἐνιδρώσαντες πόνοις, πολλὰς δὲ πληγὰς ἐκ παιδοτρέβου λαβόντες, διαίταν δὲ οὐ τὴν ἡδίστην, ἀλλὰ τὴν παρὰ τῶν γυμνασίων αἰρούμενοι, καὶ τᾶλλα, ἵνα μὴ διατρέβην λέγων, οὕτω διάγοντες, ὥς τὸν πρὸ τῆς ἀγωνίας βίον, μελέτην εἶναι τῆς ἀγωνίας, τηνικαῦτα ἀποδίδοντα πρὸς τὸ σάδιον, καὶ πάντα ποιοῦσι, καὶ κινδυνεύουσιν ὅτι κοτίνου λαβεῖν σέφανον ἢ σελίνον, ἢ ἄλλου τινος τῶν τοιούτων [*Iam quoniam de coronis et de athletic coepi dicere, illi, postquam multa atque adeo infinita tulerunt, multaque*

sc-

fecerunt adaugendo robori: ubi gymnasii laboribus diu insudarunt, saepe a paedotriba vapularunt, vivendi porro rationem eam secuti sunt, non quae arridebat maxime, sed quam lanistae praescripserant: postquam alia denique omnia, ne longum faciam, ita egerunt, ut omnis ante certamen acta vita certaminis meditatio fuerit; tum demum in stadium descendunt, atque ibi nihil non faciunt, pericula etiam subeunt, ut coronam ex oleastro aut apio, aliave qua istiusmodi materia accipiant]. Eumenius: *An si fortissimi viri in sacris certaminibus summo labore atque etiam vitae periculo solam vocem praeconis, et coronae testimonium putant, etc.* Et nota haec scribi Corinthiis apud quos Isthmia agebantur.

Ἡμεῖς δὲ ἀφθαρτον, nos autem incorruptam] Subauditur ἵνα λάβωμεν [ut accipiamus] ex superioribus. Vitam aeternam atque coelestem vocat μεταφορικῶς [per translationem] coronam ἀφθαρτον, sicut Petrus στέφανον ἀμαράντινον [coronam immarcescibilem], 1, 5: 4.

26. Ἐγὼ τολῶν οὕτως τρέχω, ὡς οὐκ ἀδήλωος, ego igitur sic curro, non quasi in incertum] Id est, ut appareat me promovere; non ut ille de quo est Epigramma:

Τὸ σάδιον Περιπλῆς εἴτ' ἔδραμεν, εἴτ' ἐκάθητο,

Οὐδεὶς οἶδεν ὅλως· δαίμονιος βραδύτης.

[Stadium Pericles, sive curreret, sive sederet,

Nemo novit omnino; Divina tarditas.]

Οὕτω πνικτεύω, ὡς οὐκ αἶρα δέρον, sic pugilo non quasi aërem verberans] In Glossario πνικτεύω, pugilo. Pugiles sive pyctae priusquam certarent manum et brachia in ventum iactabant, ut Seneca loquitur. Ventilare id dicunt alii. Virgilius de Darete:

— Alternaque iactat

Brachia protendens, et verberat ictibus auras.

Theophilus Antiochenus libro III: Οἱ τὰ ἀδηλα συγγράφοντες αἶρα δέρονσι [Qui incerta conscribunt aërem feriunt]. Eustathius ad illud Homeri Iliados v,

Τρὶς δ' οὐέρα τύψε βαθεῖαν,

Καὶ δρα, τὸν αἶρα τύπεν, ἔξ οὗ εἰληφθαι παροιμία δοκεῖ, Ἀἶρα δαίρειν, ἐπὶ τῶν ἀπράκτοις ἐγχειρούντων· τινὲς μέντοι ἀπὸ τῶν πυγμάχων τὴν τοιαύτην παροιμίαν εἰρησθαι δοκοῦσιν, οἱ πολλάκις οὐκ εὐχομένους μάτην κινεῖν τὰς χεῖρας

[*Ter altum aërem percussit.*

Nota hoc, aërem percussit: unde natum videtur adagium, aërem ferire: de his quia ea aggrediuntur quas perfici non possunt. Sunt tamen qui id verbum a pugilibus ortum putant, qui, cum, ut fit, aberrant, frustra movent manus]. Idem Eustathius ad ψ Iliados: Ἦν δὲ ποτε αὐτοῖς τέχνη καὶ τρίβειν συχρᾶς ὄρας ἐπὶ κακῷ τῶν ἀντιπάλων ἀνατάσει καὶ καταφορᾷ χειρῶν· ὥς εἰ καὶ αἶρα (ὅ δὲ λέγεται) ἔδαιρον ἢ καὶ ἐσκιαμάχουν πολεμικῶς [Erat his olim ars, multasque in eo horas terebant, ut nunc attolerent manus nunc vibrarent, quo malum adversario dare discerent, plane quasi aërem, quod dicitur, ferirent, aut cum umbra, nec sine bellici certaminis specie, decertarent]. Seneca Naturalium Quaestionum VII. 13: Solvere ista quid aliud est quam manum exercere, et in ventum iactare brachia?

27. Ἄλλ' ὑπωπιάζω μου τὸ σῶμα καὶ δουλαγαγῶ, *sed obtundo corpus meum et in servitutem redigo*] Vera lectio haec ὑπωπιάζω, non ὑποπιέζω, nec ὑποπιάζω. Persequitur enim postremam similitudinem a pycta desumptam. Pyctarum est adversarium ὑπωπιάζειν. Sunt ὑπόπια [sugillata] proprie τὰ ὑπὸ τοὺς ὀφθαλμοὺς τῶν πληγῶν ἔχοντα [quae sub oculis apparent plagarum vestigia], ut ait Pollux: sed latius dici sic coepere ἀπ' οἰασθησομένων πληγῆς τραύματα [vulnera ex qualicunque plaga], ut ait Scholiastes ad Acharnenses Aristophanis. Cicero Tusculanarum II, Pugiles caestibus contusi, id est, ὑπωπιαζόμενοι. Usum μεταφορικόν [tralatitium] huius vocis habuimus Luc. 18: 5. Cum Paulus pyctae se comparasset, quaeri poterat quis esset adversarius: *Ipsum, inquit, corpus meum: hoc ego obtundo*, inquit, id est, multis afficio incommodis, de quibus vide supra 4: 2, ἐν τῷ ἰσχυρῶν [affligam corpus meum], ut de eadem re Maimonides. Etiam δουλαγαγεῖν a pyctis desumptum est. Nam qui vicerat, victum trahebat adversarium quasi servum. Sic Paulus de corpore suo velut edomito triumphabat. Sic Seneca Epistola VIII dixit *durius tractandum corpus, ne animo male pareat*. Σκληραγωγία hoc vocat Iosephus in Danielis historia: σωματικὴν γυμνασίαν [exercitium corporale] Paulus 1 Tim. 4: 8, ἀσκήσιν [exercitationem] Canon

non Apostolicus LII. Basilius de Legendis Graecorum libris: 'Ενὶ δὲ λόγῳ, παστὸς ὑπεροπτεῖον τοῦ σώματος τῷ μὴ ὡς ἐν βορβόρῳ ταῖς ἡδοναῖς αὐτοῦ καταρροῦχθαι μέλ-
λοντι, ἢ τοσοῦτον ἀνθεκτεῖον αὐτοῦ, ὅσον, φησὶ Πλάτων, ὑπηρεσίαν φιλοσοφία κτωμένου, εὐκότα που λέγων τῷ Παύλῳ, ὃς παραινεῖ μηδεμίαν χρῆναι τοῦ σώματος πρόνοιαν ἔχειν εἰς ἐπιθυμιῶν ἀφορμὴν [Breviter, corpus spernendum est, nē quis eius voluptatibus tanquam coeno cupiat immergi, aut hactenus tantum ei tribuendum quatenus, ait Plato, ad sapientiae studium inservit: qua in re Paulo convenientia dicit, qui nos monet nullam corporis habere rationem ad cupiditates alendas]. Vide Ambrosium Epistola VII, Nazianzenum Oratione VI, Augustinum de Operibus Monachorum cap. 1. 9 et 10. Voce δουλαγαγεῖν hoc sensu etiam Athenagoras utitur. Tacita comparatione perstringit illos epulatores Corinthios.

Μὴ πως ἄλλοις κηρύξας, ne forte quī aliis praedicavi]
Qui alios docui viam salutis.

Αὐτὸς ἀδόκιμος γένωμαι, ipse reprobus sim] Ipse ea salute indignus fiam. Ἀδόκιμος Rabinis est חסד, reit-
culus Catoni et Varroni. Opponitur ἀδόκιμον γενέσθαι ei quod supra habuimus συκοινωνὸν γενέσθαι εὐαγγελίου, partici-
pem esse praemii in Evangelio propositi. Chrysostomus hoc loco: Εἰ δὲ Παῦλος τοῦτο δέδοικεν ὁ τοσοῦτος διδάξας, καὶ δέδοικε μετὰ τὸ κηρύξαι καὶ γενέσθαι ἄγγελος, καὶ τῆς οἰκουμένης τὴν προσασίαν ἐπιδείξασθαι, τί ἂν εἴποι-
μεν ἡμεῖς; μὴ γὰρ δὴ νομίσητέ, φησιν, ἐπειδὴ ἐπιτεύσατε, ὅτι ἀρκεῖ τοῦτο εἰς σωτηρίαν ὑμῖν. Εἰ γὰρ ἐμοὶ τὸ κηρύξαι, τὸ διδάξαι, τὸ μυρίους προσαγαγεῖν οὐκ ἀρκεῖ εἰς σωτηρίαν, εἰ μὴ καὶ τὰ κατ' ἐμαυτὸν παρασχοίμην ἄληπτα, πολλὰ μάλ-
λον ὑμῖν [Quod si Paulus hoc metuit, qui tot homines docuit: metuit autem, cum iam docuisset, iam nuncii munere functus, iam universi orbis ei praefectura con-
credita atque adeo gesta, quid nos dicemus? neque enim putate, inquit, quod credidistis, hoc vobis sufficere ad salutem. Etenim si mihi, annunciasse, docuisse, infi-
ritam multitudinem ad fidem adduxisse ad salutem parum est, nisi et citra reprehensionem vixero: vobis certe nullo magis praeter virtutem nihil proderit]. De voce ἀδόκιμος diximus ad Rom. 1: 28.

CAPUT X.

1. Οὐ θέλω δὲ ὑμᾶς ἀγνοεῖν, ἀδελφοί, *nolo autem vos ignorare, fratres*] Melius in Manuscripto, οὐ θέλω γὰρ ὑμᾶς ἀγνοεῖν, quomodo et Latinus legit et Ambrosius aliique. Bene cohaeret id cum superioribus. Dixerat in praecedentibus se ipsum corpus suum male tractare ne sperato praemio excidat. Monet Corinthios idem ut faciant, ac ne sibi blandiantur, ut multi tunc faciebant et nunc faciunt, quod multa dona a Deo accepissent. Per ea enim eos non constitui extra periculum, sed eo magis obligari, ut sibi caveant. Quod ipsum ostendit adumbratum rebus antiqui populi Hebraici, in quibus figuram fuisse temporum Messiae sapientissimi Hebraeorum consentiebant. Ἀγνοεῖν hic valet *esse immemorem*; nam legerant isti Corinthii libros Veteris Testamenti, sed non omnia memoria retinebant, non omnium sensum reconditiorem intelligebant. Sic ἀγνοεῖν sumitur Rom. 6: 3, 7: 1.

Ὅτι οἱ πατέρες ἡμῶν, *Patres nostros*] Hebraeorum, quorum erat Paulus.

Πάντες ὑπὸ τὴν νεφέλην ἦσαν καὶ πάντες διὰ τῆς θαλάσσης διήλθον, *omnes sub nube fuisse et omnes mare transiisse*] Illi nube protecti fuere contra calorem Solis Exod. 13: 21. Nos Christus ita defendit ab ira Divina, ut viam nobis ad salutem monstret. Illi per mare transiere, Exod. 14. Nos mundum coepimus contemnere: sed restat transeundum ingens desertum.

2. Καὶ πάντες εἰς τὸν Μωσὴν ἐβαπτίσαντο ἐν τῇ νεφέλῃ καὶ ἐν τῇ θαλάσσῃ, *et omnes in Mosem baptizati sunt in nube et in mari*] *Baptizati sunt*, id est, quasi baptizati sunt. Usurpat istam vocem ut eo magis ostendat umbram rerumstrarum, Res enim Baptismi est in illis duobus quae iam diximus, liberatione ab ira Divina, et liberatione a Mundo. Deinde in eo quod conspicitur est aliquid simile. Nubes impendebat illorum capiti: sic et aqua iis qui baptizantur. Mare circumdabat eorum latera: sic et aqua eos, qui baptizantur. *In Mosem baptizari est*,
Mo-

Mosi credere, et per eam fiduciam incipere iter sub nube, deinde et per mare, ipso Mose praeunte. Sicut Christus nobis praeivit. Vide Exod. 14: 31, et quae a nobis dicta ad Matth. 28: 19. Tertullianus libro de Baptismo: *Primo quidem cum populus de Aegypto expeditus, vim Regis Aegypti per aquam transgressus evadit, ipsum Regem cum totis copiis aqua exstinxit. Quae figura manifestior in Baptismi sacramento? Liberantur de saeculo nationes, per aquam scilicet, et Diabolum dominatorem pristinum in aqua depressum derelinquunt.*

3. *Καὶ πάντες τὸ αὐτὸ βρώμα πνευματικὸν ἔφαγον, et omnes eundem cibum spiritualem ederunt*] Manna vocat βρώμα πνευματικὸν, quia Deus in eo operabatur gustus varios, ut diximus ad Exod. 16. Sic νόμος πνευματικὸς [*Lex spiritualis*] Rom. 7: 14, id est, a Deo datus. Nam Deus per excellentiam spiritus Ioh. 4: 24. Cum dicit τὸ αὐτὸ non vult dicere *idem* nobiscum, sed *idem* qui tunc servati sunt, ut Iosue et Caleb, et qui perierunt. Haec paritas non impedit eventus discrimen. Verum in Manuscripto non est τὸ αὐτὸ neque hic, neque in sequente membro. Sed τὸ πνευματικὸν ἔφαγον βρώμα, et τὸ πνευματικὸν ἔπιον πόμα. Manna de coelo datum figurat Christum nobis coelitus missum ad animi alimentum cum variis virtutibus. Manna Θεῶν λόγον [*verbum Dei*] his interpretatur Philo libro, Peiorem insidiari meliori, et libro, Quis sit rerum Divinarum haeres.

4. *Καὶ πάντες τὸ αὐτὸ πόμα πνευματικὸν ἔπιον, et omnes eundem potum spiritualem biberunt*] Expone ut priora. Tam qui sospites fuere quam qui perierunt eodem usi sunt potu divinitus dato.

Ἐπιον γὰρ ἐκ πνευματικῆς ἀκολουθούσης πέτρας, bibebant enim de rupe spirituali eos secuta] Rupes illa spiritualis dicitur quia Deus ei aquam indiderat. Τότε πρῶτον ὕδατος ἀφανέσιν ὑπονόμοις εἰς αὐτὴν ἀθρόου συζυγέστος [*Tum primum aquae vi per occultos meatus in eam conflante*], ut Philo exponit de Vita Mosis. Dicitur autem Israelitas *secuta rupes*, effectum scilicet, aqua ipsos sequente quae e rupe manabat. Tertullianus dicto libro de Baptismo: *Haec est aqua quae de comite petra populo*

defluebat. Philo dicto libro, Peiorem insidiari meliori, πέτραν explicat τὴν σεφρὰν καὶ ἀδιάκοπον σοφίαν Θεοῦ [*sosidam et indissolubilem sapientiam Dei*]. Deus πτ [petra] in Veteri Testamento, Christus in Novo.

Ἡ δὲ πέτρα ἦν ὁ Χριστός, *rupes autem erat Christus*] Id est, *Christum praefigurabat.* Non illi hoc intelligebant, sed nos intelligimus quibus omnia ista praestuebantur. Rupes percussa aquam dedit, Christus ad mortem percussus Spiritum Sanctum suis obtinuit. Vide infra 12: 13. Per ipsam aquam rūpes Hebraeos comitabatur, et Christus per Spiritum nobiscum est ad finem saeculi, Matth. 28: 20. Ut septem boves et septem spicas sunt septem anni, Gen. 41: 26, id est, septem annos praefigurant. Vide et Apoc. 17: 15.

5. Ἀλλ' οὐκ ἐν τοῖς πλείοσιν αὐτῶν εὐδόκησεν ὁ Θεός] *Eudokhesen*, πτ, *Multo maximam eorum partem Deus gratam non habuit.* Idem eveniet multis Christianis qui magnis datis bene non utuntur.

Κατέσρωθησαν γὰρ ἐν τῇ ἐρήμῳ, *nam prostrati sunt in deserto*] Vocem ipsam usurpavit quae est in Graeco Num. 14: 16, κατέσρωσεν αὐτοὺς ἐν τῇ ἐρήμῳ. Vide ibidem 29, 32, 26: 64, 65, Ps. 78: 33. Hoc illorum exitium aeterni exitii imago est.

6. Ταῦτα δὲ τύποι ἡμῶν ἐγενήθησαν, *haec autem typi nostrum facta sunt*] *Typus* est rudis rei delineatio de qua fit imago perfectior. Inde ἐν τύπῳ apud Aristotelem, *rudi docendi modo.* Opponitur ei τὸ ἀκριβές, τὸ λεπτομερές [*quod accuratum, subtile*]. Vide Rom. 5: 14. Utitur voce τύπων in hoc sensu et Iustinus Colloquio cum Tryphone.

Εἰς τὸ μὴ εἶναι ἡμᾶς ἐπιθυμητὰς κακῶν, καθὼς ἀπείρητοι ἐπεθύμησαν, *ut non simus concupiscentes malorum sicut et illi concupierunt*] Ἐπιθυμηταὶ κακῶν sunt qui necessariis non contenti plura ardentem desiderant, ut illi Israelitae, Num. 11: 4, Ps. 78: 29. Ἐπιθυμηταὶ σωμα. Hoc rursum tangit Corinthios epulatores.

7. Μηδὲ εἰδωολάτραι γίνεσθε καθὼς τινες αὐτῶν, *neque idolorum cultores fiat sicut quidam ex ipsis*] Hic tangit eos qui εἰδωλοθύτοις [*immolatitiis*] vescebantur: quod aut idoli cultus erat, aut gradus ad cultum idoli.

Ἄρα-

Ὡςπερ γέγραπται, Ἐκάθισεν ὁ λαὸς τοῦ φαγεῖν καὶ πιεῖν, καὶ ἀνέστησαν παῖζειν, *quemadmodum scriptum est: Sedit populus ad edendum et bibendum, et surrexerunt ad ludendum*] Ipsa verba LXX Exod. 32, ubi παῖζειν esse diximus *saltare*, pro quo et Virgilius dixit *ludere*, εὐφραίνεσθαι [*laetari*] Act. 7: 41. *Sedit populus*, nempe sicut vos accumbitis: *ad saltandum*, ut et vos facitis.

8. Μηδὲ πορνεύομεν, *neque fornicemur*] Sic solet Paulus, ubi aliquid odiosum dicit, uti plurali primae personae κατὰ κοινωσιν [*per communicationem*].

Καθὼς τινες αὐτῶν ἐπόρνευσαν, *sicut quidam ex ipsis fornicati sunt*] Πορνεύειν manifeste hic est *cum feminis extra nuptias rem habere*. In Graeco Num. 25: 1, Ἐβηλώθη ὁ λαὸς ἐκπορνεῦσαι εἰς τὰς θυγατέρας Μωάβ [*Pollutus est populus ut fornicaretur cum filiabus Moabiticis*], πόρνη [*meretricibus*]. Tangitur hic ille incestu contaminatus.

Καὶ ἔπεσον ἐν μιᾷ ἡμέρᾳ εἰκοσιτρεῖς χιλιάδες, *et ceciderunt una die viginti tria millia*] In Hebraeo et Graeco Num. 25: 9, εἰκοσιτέσσαρες χιλιάδες [*viginti quatuor millia*]. Sed intellige mille occisos a Phinee et sodalibus eius, viginti vero et tria millia plaga Divinitus immissa.

9. Μηδὲ ἐκπειράζωμεν τὸν Χριστὸν, καθὼς καὶ τινες αὐτῶν ἐπείρασαν, *neque tentemus Christum sicut quidam eorum tentaverunt*] Omnino legendum est, *μηδὲ ἐκπειράζωμεν τὸν Θεόν* [*neque tentemus Deum*], quomodo est in vetustissimo illo Manuscripto. Error commissus ex notis Θν et Χν. *Christus* nomen est hominis. Ἐκπειράζειν est ποῦν, Deut. 6: 16. Fecere id saepe Hebraei, sed eximie eo tempore cuius narratio est Num. 21: 5 et seqq. *Tentare Deum* est experimentum capere quousque itura sit eius patientia. Tanguntur hic schismatum auctores.

Καὶ ὑπὸ τῶν ὄφειων ἀπώλοντο, *et a serpentibus perierunt*] Ab illis ignitis serpentibus. Sic et qui Deum irritant praeda sunt Diaboli.

10. Μηδὲ γογγύζετε] Γογγύζειν est *obloqui superioribus*, ut videre est Num. 14: 1. Tanguntur hic illi qui de Apostolo hoc minus decenter loquebantur.

Καὶ ἀπώλοντο ὑπὸ τοῦ ὀλοθρευτοῦ, *et perierunt ab exterminatore*] In libro Num. 14: 37, dicuntur *percussi et*

mactati coram Deo: sed Dei mos est iudicia sua per Angelos exsequi: ut videre est 2 Sam. 24: 16, 2 Reg. 19: 35, Eccl. 5: 5. Sic et beneficia quaedam per Angelos dispensat, Ioh. 5: 4. Angelus *ὁλοθρευτής*, aut *ὁ ὁλοθρεύων* Hebr. 11: 28 et Sap. 18: 22, 25, est qui in Tobiae libro *חַמְשָׁא, אַ חַמֶּשׁ*, id est, *ὁλοθρεύειν*. *חַמְשָׁא* Exod. 12: 23, Ier. 51: 30.

11. *Ταῦτα δὲ πάντα τύποι συνέβαινον ἐκείνοις*] Manuscriptus pro *τύποι* habet *τυπικῶς* [*figurate*]. *Erant quae ipsis evenere praefigurationes*, rudia lineamenta. Ibi res temporariae, hic aeternae: dicunt Hebraei *אֲבֹתֵינוּ וְאֲבוֹתֵינוּ*, *patres documentum filiis*.

Ἐγράφη δὲ πρὸς νοουθεσίαν ἡμῶν, εἰς οὓς τὰ τέλη τῶν αἰώνων κατήγγησεν, *scripta autem sunt ad admonitionem nostram, in quos fines saeculorum devenerunt*] Nam in omnibus actionibus prisci saeculi Deus semper ob oculos habebat tempora Messiae, in quibus non vaticinia tantum, sed et figurae omnes implerentur. Vide quae ad hanc rem attulimus ex Iustino, Tertulliano et aliis ad Matth. 1: 22. *Τὰ τέλη τῶν αἰώνων* est idem quod *πλήρωμα τοῦ χρόνου* [*plenitudo temporis*] Gal. 4: 4, *πλήρωμα τῶν καιρῶν* [*plenitudo temporum*] Eph. 1: 10. Id est, tempus illud post quod nulla nova Lex, aut maior Prophetia erat expectanda. *Νοουθεσία* *πνικ*.

12. *Ὡς δὲ δοκῶν ἐξάναι, itaque qui se putat stare*] Praesens pro futuro, id est, *qui se semper staturum putat*. *Βλεπέτω μὴ πέσῃ*] *Videat ne cadat*, id est, *Caveat sibi, timendo quicquid evenire potest*, Rom. 11: 20.

13. *Πειρασμός ὑμᾶς οὐκ εἴληφεν εἰ μὴ ἀνθρώπινος, tentatio vos non deprehendit nisi humana*] Quia putare poterant se iam virium suarum experimentum habuisse, quod incommoda quaedam ob Evangelium pertulerant; ostendit levia illa esse prae iis malis quae posthac ipsis supervenire possent. *Πειρασμός ἀνθρώπινος* est *vulgaris tentatio, frequens inter homines*. Sic *ῥάβδος ἀνδρῶν* [*virga virorum*] et *αἶψαι νιῶν ἀνθρώπων* [*plagae filiorum hominum*] sunt *castigationes communes, frequentes*, 2 Sam. 7: 14. Sic *γραφὴ ἀνθρώπου*, *stylus qui in usu est*, Esai. 8: 1. Sic *ἀνθρώπινον λέγω*, *loquor vulgi more*, Rom. 6: 19. Sic Lev. 6: 3, *ὡς ἐὰν ποιήσῃ ὁ ἄνθρωπος*, id est, *eorum*
quae

quae frequenter fiunt. Nondum ad sanguinem restitistis, ait Scriptor ad Hebr. 12: 4. *Εἴληφε, apprehendit.*

Πισὸς δὲ ὁ Θεὸς ὃς οὐκ ἑάσει ὑμᾶς πειρασθῆναι, ὑπὲρ δὲ δύνασθε· ἀλλὰ ποιήσει σὺν τῷ πειρασμῷ καὶ τὴν ἔκβασιν τοῦ δύνασθαι ὑμᾶς ὑπενεγκεῖν, fidelis autem Deus est, qui non patietur vos tentari supra id quod potestis: sed faciet etiam cum tentatione eventum ut possitis perferre] Dixerat maiora mala posse evenire ut eo magis cautos redderet. Nunc, ne nimium consternarentur, solatium addit, significans Deum, modo ipsi negligentes non sint, daturum vires pares tentationi. *Ἐκβασις* quod alibi *διέξοδος* *ἤκλιμα*. Sic *exitus* mortis Ps. 68: 21 est evasio. *Incidit in tentationem* qui succumbit, ut diximus Matth. 6: 13. *Exit*, qui tentationem vincit. *Ἐκβασιν, evadendi facultatem, ut possitis tolerare*, interpretatur Cyprianus Testimoniorum III. 9, ubi et hanc ponit sententiam, *Tantum unumquemque tentari, quantum potest sustinere.* Non dicit, *ut omnino perferatis*, sed *ut possitis perferre: ut possitis tolerare*, quomodo dicto loco Cyprianus. Arma Deus dabit per quae valebitis vincere si non sitis *ἑρπιάσπιδες* [*desertores abiecto clypeo*]. Ideo autem dicit *πισὸς ὁ Θεός*, quia Deus in tali statu opem suam promisit. Matth. 7: 11, Luc. 11: 13. Vide supra 1: 9, 2 Cor. 1: 18, 1 Thess. 5: 24, 2 Thess. 3: 3.

14. *Διότι οἱ ἀδελφοί μου ἀγαπητοί, φεύγετε ἀπὸ τῆς εἰδωλολατρείας, ideo, charissimi fratres mei, fugite ab idolorum cultura]* *Fugite*, id est, quam longissime abeste. Bene hoc cohaeret cum paulo ante dictis; Si vosmetipsos assuefaciatis epulis in idolio, facile ubi gravior persecutio incubuerit, ad plenissimam idololatriam devolvemini.

Per numeros veniunt ista, gradusque suos.

Et,

Nemo repente fit turpissimus.

15. *Ὡς φρονίμοις λέγω, ut prudentibus loquor]* Attentionem Corinthiorum excitat, cum ipsis ingenium tribuit. *Φρόνιμος* hic qui Homero *φρονήρης*.

Κρίνατε ὑμεῖς δὲ φημι, vos ipsi iudicate quod dico] Quasi dicat: Adeo aequa adferam ut non alios quam vosmetipsos sumam iudices.

16. Τὸ ποτήριον τῆς εὐλογίας ὃ εὐλογοῦμεν, *calix benedictionis, cui benedicimus*] Pro eodem poni εὐλογεῖν et εὐχαρισεῖν; item εὐλογίαν et εὐχαριστίαν diximus ad Matth. 26: 25. Intelligitur autem hic non εὐλογία aut εὐχαριστία communis, sed illa huic negotio propria per quam orant fideles, ut panis ille et vinum illud fiant, sicut mox appellabuntur 11: 27, 29, *corpus et sanguis Christi*, alimentum novae creationis.

Οὐχὶ κοινωνία τοῦ αἵματος τοῦ Χριστοῦ ἐστὶ, *nonne communicatio sanguinis Christi est*] Μετωνομία [*transnominatio*] qualis supra 1: 18, Rom. 1: 16; κοινωνίαν vocat id per quod fit ipsa communicatio. Sic et Irenaeus V. 4, contra eos disputans qui mundum negabant a Deo conditum: *Sic autem, secundum haec videlicet, nec Dominus sanguine suo redemit nos, neque calix Eucharistiae communicatio sanguinis eius est.* Quod mox interpretatur: *Quando ergo et mixtus calix et fractus panis percepit verbum Dei, fit Eucharistia sanguinis et corporis Christi.* Est locutio non dissimilis apud Valerium Maximum VI. 2, ubi Scipio Iovis epulo cum Graccho concordiam communicasse dicitur.

Τὸν ἄρτον ὃν κλάμεν, *panem quem frangimus*] Pro ὃ ἄρτος ὃν κλάμεν [*panis quem frangimus*]. Sic, *Hos quos videtis stare hic captivos duos, pro hi quos, et Urbem quam statuo vestra est, pro urbs.* Simile loquendi genus Matth. 21: 42. Fractio et fractionem in cruce peractam significat, et ipsam communionem.

17. Ὅτι εἰς ἄρτος, *quoniam unus panis*] Supple ἐστὶ, ut hic accepit Syrus. Id autem subintelligendum per ὑπόζευγμα [*zeugma in parte posteriore*] ex eo quod sequitur ἐσμέν [*sumus*]. *Sicut hoc quod dispertitum fuit, postquam est congregatum factus est unus panis*, ait Clemens Constitutionum VIII. 26.

Ἐν σῶμα οἱ πολλοὶ ἐσμέν, *unum corpus multi sumus*] *Unum sumus corpus*, id est, membra Christi qui est caput, Rom. 12: 4, 5, supra 6: 15, infra 12: 12, 14, 18, 19, 20, 22, 25, 26, 27, Eph. 1: 22, 4: 15, 25, 5: 30, Col. 1: 18.

Οἱ γὰρ πάντες ἐκ τοῦ ἐνὸς ἄρτου μετέχομεν, *nam omnes unius panis sumus participes*] *Omnes, nempe qui eidem*
men-

mensae sacrae pariter accumbimus, et unam facimus *φρατρίαν* [sodalitatem], quae *φρατρία* totius Ecclesiae gerit imaginem. Magni erant panes apud Syros et Graecos, ita ut facile deni aut plures eodem pane vescerentur. Diogenes Laertius in vita Pythagorae: 'Εφ' ἕνα ἄρτον οἱ πάλαι τῶν φίλων ἐφοίτων, καθάπερ καὶ νῦν οἱ βάρβαροι [Uno pane olim amici, perinde ut nunc Barbari, vescebantur].

18. *Βλέπετε τὸν Ἰσραὴλ κατὰ σάρκα, videte Israel secundum carnem*] Nos enim κατὰ πνεῦμα [secundum spiritum] Israelitae sumus, Rom. 9: 6, Gal. 6: 16.

Οὐχὶ οἱ ἐσθίωντες τὰς θυσίας, nonne qui edunt hostias] *ὅρθω, τὰς σωτηρίους θυσίας* [hostias salutes], unde qui eas obtulerant vescebantur.

Κοινωνοὶ τοῦ θυσιαστηρίου εἰσι, participes sunt altaris] Per id ostendunt se eum Deum colere cuius est altare, in quod prosecta victimae data sunt.

19. *Τί οὖν φημι; ὅτι εἰδωλὸν τί ἐστιν; Quid ergo dico? idolum aliquid esse?*] Quia facile visuri erant Corinthii quo tenderet ista comparatio, nempe ut qui immolatitia Graecanica ederent, censerentur eos Deos colere quorum aris data erant prosecta, ideo hoc non exprimit, sed occurrit ei quod sciebat dicturos Philosophos, *idolum nihil esse*, ut supra 8: 4.

Concedit ergo hoc illis, non esse ultra Iovem, Neptunum, Cererem: periisse eos pridem.

20. *Ἀλλ' ὅτι ἂν θύει τὰ ἔθνη, δαιμονίους θύει, sed quae immolant Gentes, Daemoniis immolant*] Id est, Daemones mali per ista nomina, quae nihil sunt, homines a vero Deo abducunt. Probat ex Deut. 32: 17, ubi in Graeco, *ἔθυσαν δαιμονίους, καὶ οὐ Θεῷ* [immolabant Daemoniis, et non Deo], ubi pro δαιμονίους in Hebraeo est *דְּמוֹת*, id est, *Daemonibus τραγομόρφους* [hirciformibus]. Tertullianus de Spectaculis: *Scimus nihil esse nomina mortuorum, sicut nec ipsa simulachra eorum; sed non ignoramus qui sub istis nominibus et institutis simulachris operentur et gaudeant, et divinitatem mentiantur nequam Spiritus, scilicet Daemones.*

Οὐ θέλω δὲ ὑμᾶς κοινωνοὺς τῶν δαιμονίων γίνεσθαι, nolo autem vos socios fieri Daemoniorum] Ne in speciem quidem

dem velim vos sociari pessimis illis Spiritibus, Dei et salutis humanae inimicis. *Κοινωνοὺς γίνεσθαι*, πῶς, quod *τελεῖσθαι*, id est, *initiari* vertunt Graeci Num. 25: 3, Ps. 106: 28.

21. *Οὐ δύνασθε ποτήριον Κυρίου πίνειν καὶ ποτήριον δαιμονίων*, non potestis calicem Domini bibere et calicem *Daemoniorum*] *Οὐ δύνασθε* non convenit, non decet. Supra 3: 2, Matth. 9: 15. *Ποτήριον δαιμονίων* vocat vinum Diis libatum, quod Hebraeis *יַיִן מִן הַיַּיִן הַזֶּה* [*vinum cultus extranei*]. Vide quae de ea re attulimus ad Matth. 26: 27.

Καὶ τραπέζης δαιμονίων, et mensae *Daemoniorum*] Nam et in idoliis mensae ponebantur populo, tribubus, sodalitatibus. *Ἱερὰν τράπεζαν* [*Sacram mensam*]. habes in Scholiaste Pluti.

22. *Ἡ παραζηλοῦμεν τὸν Κύριον*, an ad aemulationem provocamus *Dominum*] Id est, ad iram provocamus. Ira enim saepe κῆρ ζῆλος, unde et verbum κῆρ, sive κῆρ, quod vertitur *παραζηλοῦν*, *παροξύνειν*, *παροργίζειν* [*ad aemulationem provocare, exasperare, ad iram provocare*]. Eminenter autem dici solet de iis qui idolis honorem exhibent, ut videre est Dent. 32: 21.

Μὴ ἰσχυρότεροι αὐτοῦ ἴσμεν, an illo fortiores sumus] Ut nempe poenas evadere possimus, quas iratus Deus nobis velit infligere. Sensus depromptus ex Iob. 9: 18, 37: 23.

23. *Πάντα μοι ἔξεστιν*, ἀλλ' οὐ πάντα συμφέρει, omnia mihi licent, sed non omnia expediunt] Eius scilicet generis res de quibus et supra egit 6: 12, ubi idem dictum. In genere edere *εἰδωλόθυτον* [*idolis immolatum*] non est illicitum, ut si quis solus sit nec aliud habeat quod edat. In circumstantiis certis ideo fit illicitum, quia alios id potest peiores reddere. Transit hic Paulus, ut saepe, a secunda persona ad primam: id enim perinde est ubi de quovis homine agitur. Sic et supra 6—10, similis mutatio fit aliquoties.

Ἀλλ' οὐ πάντα οἰκοδομεῖ, sed non omnia aedificant] Minus dixit, plus sensit. Illa adeo homines meliores non faciunt, ut etiam ad ruinam impellant.

24. *Μηδεὶς τὸ ἑαυτοῦ ζητεῖτω*, nemo quod suum est quaerat] Ne quis id unum spectet quod ex tali re ipsi esse boni aut mali possit.

Ἀλ-

Ἀλλὰ τὸ τοῦ ἑτέρου ἕκαστος, sed quisque quod alterius est] Nam inter Christianos partem nostri magnam sibi proximus vindicat. Qui proximum amat, Deum amat.

25. *Πᾶν τὸ ἐν μακέλλῳ πωλούμενον ἐσθίετε, omne quod in macello venit, manducate]* *Μάκελλον* vox est Graeca ex Latina, ut *φραγελλοῦν*, *κουσῳδία*, et similia. Utitur et Plutarchus exponens *κραιπώλιον*, et Lexica Graecolatina. Retinuit eam et Syrus. Rabbini scribunt *רִמְרוֹ*. Nomen habet a loco qui erat Romae: is autem ab homine cuius id fuerat solum. Fieri poterat ut macellarinus ὁ ὀψοπωλῆς [*obsoniorum venditor*] antequam ad macellum carnes ferret, aliquid de iis in aram dedisset. *Τὰ κατ' ἀγορὰν ὥνια ταῖς σπονδαῖς καταμολύνοντο* [*Res in foro venales libationibus inquinantur*], Eusebius libro VIII. Fieri etiam poterat, quod Augustinus notavit, ut sacerdotes, partes quae ipsis cedebant, venderent. De eo non vult sollicite inquiri; licet nescire talia, et nescisse se dicere. Tertullianus de Ieiuniis: *Claves macelli tibi tradidit, permittens esui omnia ad constituendam idolothytorum exceptionem.*

Μηδὲν ἀνακρίνοντες διὰ τὴν συνείδησιν, nihil damnantes propter persuasionem] *Ἀνακρίνειν* hic est damnare, quomodo et *κρίνειν* saepe ponitur. *Damnare* autem hic est pro impuro habere. *Διὰ τὴν συνείδησιν propter persuasionem* nempe *vestram*. Vide supra 8: 7. Persuasionem autem intellige eam de qua sequitur, nihil esse in cibis per se impurum. Vide quae diximus ad Matth. 15: 11.

26. *Τοῦ γὰρ Κυρίου ἡ γῆ καὶ τὸ πλήρωμα αὐτῆς, Domini enim est terra et plenitudo eius]* Est ex Ps. 24: 1, *κτλ* sive *πλήρωμα* est omne id quod super terram versatur, sicut *πλήρωμα θαλάσσης*, omne id quod in mari est, Ps. 96: 2, 1 Par. 16: 32. *Κυρίου* hic est *πνϛ*. Nam cum Apostoli loca citant Veteris Testamenti saepe Deum *Dominum* vocant, cum alioqui de suo loquentes Christo soleant dare *Domini* nomen.

27. *Εἰ δέ τις καλεῖ ὑμᾶς τῶν ἀπίστων, si quis vocat vos infidelium]* Non significans scilicet se sacrificasse. *Καλεῖν* est ad convivium vocare. Qui ad id mittebantur servi, *κλήτορες* Graecis, Latinis *vocatores*.

Καὶ θέλετε πορεύεσθαι] Si omnino ire vultis. Admonet

ta-

tacite, melius forte facturos si non eant: ire tamen non prohibet. Supra 5: 10.

Πᾶν τὸ παρατιθέμενον ὑμῖν ἰσθίετε] Id est, *edite de appositis quod lubet*. Παρατίθεσθαι vox propria mensae, Marc. 8: 6, 7, Luc. 9: 16, 10: 8, 11: 6, Act. 16: 34.

Μηδὲν ἀνακρίνοντες διὰ τὴν συνείδησιν, nihil dampnantes propter persuasionem] Idem sensus qui supra 25.

28. Ἐὰν δέ τις ὑμῖν εἴπῃ· τοῦτο εἰδωλόθυτον ἐστὶ] Si quis, nempe convivator, vobis dixerit, *Sacrificavi Cereri, et ad haec esta vos vocavi*. In Manuscripto hic pro εἰδωλόθυτον est ιεροθύτον [*sacris immolatum*]. Est ea vox in Oeconomicis quae Aristoteli tribuuntur. Phrynicus mavult dici θεόθυτον [*Diis immolatum*] quam ιεροθύτον.

Μὴ ἰσθίετε δι' ἐκεῖνον τὸν μηνύσαντα, καὶ τὴν συνείδησιν, ne edite, propter illum qui indicavit, et propter persuasionem] Nempe quia ille Cererem aliquid esse credit, et in ea opinione confirmatur, te de immolatitiis edente. Sic συνείδησιν de Pagano habuimus supra 8: 7. Habet hic καὶ vim ἐξηγητικὴν [*explicativam*], ut saepe.

Τοῦ γὰρ Κυρίου ἡ γῆ καὶ τὸ πλήρωμα αὐτῆς, Domini enim est terra et plenitudo eius] Terra et fruges Dei sunt, non Cereris; noli ergo alere falsas opiniones. Ita possunt haec verba hoc loco exponi: sed rectius forte omittentur ut male repetita. Neque enim habet ea hoc loco Manuscriptus; Syrus quoque, Latinus, Arabs non legerunt.

29. Συνείδησιν δὲ λέγω οὐχὶ τὴν ἑαυτοῦ, conscientiam autem dico, non tuam] Id est, *tuam* qui nosti Cererem nihil esse, et omnia ista in dominio esse Creatoris.

Ἄλλὰ τὴν τοῦ ἑτέρου, sed alterius] Illius qui te vocaverat, ἕτερος, ὅτι is quicum tibi negotium est.

Ἴνα τί γὰρ ἡ ἐλευθερία μου κρίνεται ὑπὸ ἄλλης συνειδήσεως, quid enim libertas mea iudicatur ab alia conscientia] Aliud est ἕτερος, aliud ἄλλος, ἕτερος, ut dixi, is quicum negotium est, ἄλλος, quivis alius, quicum negotium non est. Si quis conviva novit eas res esse immolatitias, ego autem id nesciam, ego libertate iustator: ille si me propterea pro idololatra habeat, inique me damnat.

30. *Εἰ δὲ ἐγὼ χάριτι μετέχω, si autem ego cum gratia participo*] Si ego, id ignorans scilicet, per Dei beneficium, id est, Deo dante et id concedente, participo, cibos scilicet appositos. In Manuscripto hoc *εἰ ἐγὼ χάριτι μετέχω* sine δὲ cohaeret cum superioribus.

Τί βλασφημοῦμαι] *Cur calumniam patior?*

Ἦτις οὐ ἐγὼ εὐχαρισῶ] *Pro re de qua Deo gratias ago.* Vide 1 Tim. 4: 4. Est hic ἀντίθετον [oppositum], qualis multa apud Paulum.

31. *ἢτε οὖν ἐσθίετε, ἢτε πίνετε, ἢτέ τι ποιεῖτε, πάντα εἰς δόξαν Θεοῦ ποιεῖτε, vive ergo editis, sive bibitis, sive quid facitis, omnia in Dei gloriam facite*] Id est, Cavete ne ullo vestro facto *ἐν περιστάσει* [ex circumstantia] Dei honor laedatur. Dictum est Hebraeorum *מִלֵּךְ אֱלֹהִים* [Omne quod agis, esto propter Deum]. Est id in Pirke Aboth, et apud Maimonidem.

32. *Ἀπόστολοι γίνεσθε καὶ Ἰουδαίοις καὶ Ἑλλήσι καὶ ἐκκλησίᾳ τοῦ Θεοῦ, sine offensione estote Iudaeis et Gentibus et Ecclesiae Dei*] *Ἀπόστολοι* hic active sumitur pro eo qui neminem offendit, id est, deteriorem facit, *מַשְׁכֵּחַ כָּל*. Vide Praeceptum vetans CLXVIII, Act. 24: 16, ubi de hac re egimus. Iudaei, si quis Christianus in idolio ederet, aut ad immolationem ypcatus iret, dicebant: *Ecce quam vere illi dicant se unum Deum colere*; Graeci dicebant: *Si illi hoc faciunt, nihil in idololatria mali esse videntur*: Christiani adhuc teneri impendentibus malis aliquibus facile ad defectionem impellebantur.

33. *Καθὼς καὶ ἐγὼ πάντα πᾶσιν ἀρέσκομαι, sicut et ego per omnia omnibus placeo*] *Ἀρέσκομαι* hic est *prosum*, *μετανομικῶς* [per transnominationem]. Vide Rom. 15: 1, 2. *Ἀρέσκω* respondet verbis Hebraeis *רָצוּ* et *רָצוּ*. Sensus idem qui supra 9: 19. *Μὴ ζητῶν τὸ ἑαυτοῦ συμφέρον, ἀλλὰ τὸ τῶν πολλῶν, ἵνα σωθῶσι, non querens quod mihi utile est, sed quod multis, ut salvi fiant*. Vide supra 24. Aeterna salus alterius nostris commodis multam praeponderat.

CAPUT XI.

1. Μιμηταί μου γίνεσθε, imitatores mei estote] Supra 4: 16.

Καθὼς καὶ Χρῖστῷ, sicut et ego Christi] Desperare non debent Corinthii Paulum se posse imitari, si ipse Christum Dei Filium imitari potuit. Non dissimile illud Cyri apud Xenophontem libro VIII: "Ὅστιες δ' ὑμᾶς μιμνήσθαι ἐπιμελούσθαι, οὕτως ὑμεῖς τοὺς ὑπ' ὑμῶν ἀρχὰς ἔχοντας μιμνήσθαι ὑμᾶς διδάσκετε [Quemadmodum vos me imitari iubeo, sic et eos qui sub vobis imperant vos imitari docete].

2. Ἐπαινῶ δὲ ὑμᾶς, ἀδελφοί, ὅτι πάντα μου μέμνησθε, laudo autem vos, fratres, quod per omnia mei memores estis] Hic sermo ad illos pios se vertit, qui ad ipsam scripserant.

Καὶ καθὼς παρέδونا ὑμῖν, τὰς παραδόσεις κατέχετε, et sicut tradidi vobis, praecepta mea tenetis] Παράδοσις nomine vocari omne id quod docetur diximus ad Matth. 15: 2. Hic vero significat praecepta quaedam eius generis quae Christus Apostolorum et ἡγουμένων [Praesidium] prudentiae permiserat, pertinentia ad εὐταξίαν [rectum ordinem] et τὸ πένθος [decorum], quae non omnia perscripta sunt, quia sufficiebat ea auctoritate Apostolorum in usum esse perducta. Quorundam non ex proposito, sed obiter et occasione data in Epistolis fit mentio. Vide: 2 Thess. 2, 15. Multa erant in hoc genere per se non ita magni ad pietatem momenti, sed in quibus utile erat aliquid in commune constitui, ne discrepans usus dedecoraret Ecclesiam, disputationes, et ex disputationibus, ut fit, schismata sereret. Ut ecce quaerebatur in Ecclesiae conventu, homines aperto esse deberent an operte capite, et specialiter precum tempore, aut ubi revelationes a Deo acceptae populo exponerentur. Hic primum feminis quod attinet, res non multum habebat difficultatis. Satis apparebat magis decere feminas operte esse capite ob pudorem sexus; de viris poterat in utramque partem diseri. Sicut apud Graecos γυμνῇ κεφαλῇ [nudo capite] fieri dicitur quod palam fit sine metu aut pudore, ita et Hebraeis. Quare quod Exod. 14: 8 Israelitae dicuntur egressi

si manu elata, Chaldaeus dixit חַי עָרָא [*capite aperto*]. Et Ben Arama Mossem dicit cum Deo collocutum חַי עָרָא *capite aperto*. Et cum populum alloqueretur Moses Dei nomine, ὡς προφητεύων [*tanquam Prophetans*], non tegmen habuit in capite, sed velum tantum oppansum vultui, ne fulgor praestingeret adstantium oculos, Exod. 34: 33. At Levitae in templo tecto erant capite, quasi metuentes, ne ipsi minus digni Dei maiestatem conspicerent. Hoc verò sicut alia Templi ad Synagogam transiit Iudaei. Apud Graecos mos fuit sacra facere capite aperto. Legendum enim apud Macrobiū I Sat. 8; *Illic Graeco ritu, capite aperto res divina fit*. Apparet ex loco eiusdem libri capite 10, ubi itidem de Saturno agitur, et *sacrum ei fieri dicitur aperto capite, ritu peregrino*, id est Graeco. Et ex loco III. 6, ubi Varro nem ait dicere, *Graeci hoc esse moris aperto capite sacrificare*: ἀπαρχαλόντες κεφαλῇ ait de iisdem Saturni sacris agens Plutarchus in Romanis quaestionibus. *Lucem facere* id dici solitum Festus testatur. Eodem modo, id est, aperto capite, etiam Herculi in ara maxima sacrum fieri solere testatur praeter Macrobiū, dicto libro III. 6, Dionysius Halicarnassensis libro I. Nimirum quia id sacrum institutum erat ab Euandro homine Graeco. Sed Aeneas contrarium morem in Italiam intulit sacra faciendi velato capite, ne quod malum omen oculis aut auribus obveniret, ut Virgilius nos docet Aeneidos III.; et ad eum Servius, et in Breviario Aurelius Victor, sed et Plutarchus in Romanis quaestionibus. Et eius moris etiam Plautus meminit in Comoediis quibusdam, ut solet admiscere Romana Graecis. Paulus Graecis Corinthiis scribens Graecum praefert morem, et causas adfert quales ferebat negotii natura; ex Pauli praescripto perpetuo hunc morem tenuere Christiani veteres. Tertullianus Apologetico: *Illuc suspicientes Christiani manibus expansis, quia innocui; capite nudo, quia non erubescimus; denique sine monitore, quia de pectore oramus*, etc. Nihil huc pertinet mos Septentrionis in reverentiae signum capita nudandi, qui quanquam per Germanicas nationes late manavit, et Iudaeis tamen et Graecis et veteri Italiae fuit incognitus.

3. Θέλν' δὲ ὑμῖς εἶδέναι ὅτι παντὸς ἀνδρὸς, volo autem vos scire, omnis viri] Nemp̄e Christiani.

Ἡ κεφαλὴ ὁ Χριστὸς ἔστι, caput Christianū esse] Imperans ipsi et per Spiritum influens. Vide adducta supra 10: 17.

Κεφαλὴ δὲ γυναικὸς, ὁ ἀνὴρ, caput autem mulieris, virum] Hoc non debet de naptis tantum intelligi, sed de toto sexu, quomodo interpretatur Tertulianus libro quo ostendit etiam virgines in Ecclesia velandas, et id observatum perpetuo ait Corinthi ex hoc Pauli praescripto. *Maiores nostri*, ait M. Porcius Cato apud Livium XXXIV, nullam de privata quidam rem agere feminas sine auctore aduluerunt: in manu esse parentum, fratrum, virorum. Idem mos honestis apud Hebraeos feminis. Ideo meretrix dicitur *מרת* Ezech. 16: 30, id est, sibi met imperans. Hoc per *παρέθεσιν* [interpositionem] interiectum est: nam reddit oratio ad id quod antecesserat.

Κεφαλὴ δὲ Χριστοῦ ὁ Θεός, caput vero Christi Deum] Ita viro Christiano Christus imperat, sicut Christo Deus. Vide supra 3: 23.

4. Πᾶς ἀνὴρ προσευχόμενος ἢ προφητεύων, omnis vir orans aut prophetans] Id est, etiam tunc cum precatur aut revelationes Dei exponit. In publico viri Hebraei semper tecto erant capite, Musar. 6. Sic et apud Graecos et Romanos.

Κατὰ κεφαλῆς ἔχων, velato capite] Sic et κατὰ τῆς κεφαλῆς dixit Marcus 14: 3, ubi Matthaeus ἐπὶ τὴν κεφαλὴν 26: 7. Subauditur pileum vel galerum.

Κεκτοσύνῃ τῇ ἐαυτοῦ κεφαλῇ, deturpat caput suum] Id est, sibi ipsi iniuriam facit. Sic capiti tuo, id est, tibi, apud Latinos.

5. Πᾶσα δὲ γυνὴ προσευχόμενη ἢ προφητεύουσα, omnis autem mulier orans aut prophetans] Sicut in Vetere Testamento feminae fuere προφήτιδες [Prophetissae], ut Maria soror Mosis, Exod. 15: 20, Debora, Iud. 5, uxor Esaiæ 8: 3, Holda, 2 Reg. 22: 14, ita et in Novo, ut filiae Philippi, Act. 21: 9, et aliae postea. Solebant autem tales etiam publice prophetias sacras exponere, ut apparet dictis Veteris Testamenti locis. Quare quod Paulus vetat feminas docendi munere fungi, infra 14: 34, id intelligendum cum exceptione, nisi speciale Dei mandatum habeant.

Ἀνα-

Ἀκατακάλυπτος τῇ κεφαλῇ] Sic et Plutarchus loquitur, pro eo quod Latini dicunt *aperto capite*. Femina Hebraeis in publico non adspiciebatur nisi operto capite, Musar. 37. Vide Gen. 24: 65. Inde *caput mulieris nudare* est eam contumeliose tractare, ut ex Phesichtha ad Lev. 24: 19 et ex Rabbi Salomone ad Num. 5: 18 notavit vir eruditissimus. Apud Graecos videtur varius fuisse in publico feminarum habitus, ut et apud Romanos fuisse varium Plutarchus in Romanis quaestionibus nos docet, Paulus id praetulit quod maxime conveniebat verecundiae.

Κατασχύνει τὴν κεφαλὴν ἑαυτῆς, deturpat caput suum] Interpretare ut supra 4.

Ἐν γὰρ ἐστὶ καὶ τὸ αὐτὸ τῇ ἐξυρμύνῃ, unum enim est ac si rasa esset] Quod feminis fieri non, solebat nisi cum turpes videri vellent, ut in luctu, Dent. 21: 12. Suetonius in Caligula: *Regulos quosdam barbam posuisse et uxorum capita rasisse ad indicium ultimi luctus*. Plus est radi quam tonderi.

6. *Ἐὶ δὲ αἰσχρὸν γυναικὶ τὸ κείρασθαι ἢ ξυρᾶσθαι, si vero turpe est mulieri tonderi aut radi*] *Formae decus, capilli* apud Petronium. Servius ad Aen. I, *A caedendo dicta caesaries*. Ergo tantum virorum est. — *Feminis adulteris Germani crines accidebant*, Tacitus Germania.

Κατακαλυπτέσθω] *Operto sit capite*: in Ecclesia scilicet, qui mos ex praescripto Pauli retentus. Clemens Constitutionum II. 27: *Αἱ γυναῖκες κατακαλυμμέναι τὴν κεφαλὴν* (ὥς γὰρ ἀρμόζει γυναικῶν τάξει) προσερχέσθωσαν [*Foeminae operto capite (sic enim convenit foemineo sexu) accedant*].

7. *Ἄνὴρ μὲν γάρ*] *Vir hic de toto sexu dicitur, ut et mulier*.

Οὐκ ὀφείλει κατακαλύπτεσθαι τὴν κεφαλὴν] *Non decet virum esse velato capite*.

Εἰκὼν καὶ δόξα Θεοῦ ὑπάρχων] *Vir ad Dei effigiem factus, nempe imperio etiam in uxorem, ut recte hoc explicat Isidorus, dicens ideo de muliere non dici, conditam eam ad Dei imaginem*, Gen. 1: 26, 27. Merito ergo vir vocatur Θεοῦ δόξα, id est, ἀπαύγασμα, *effulgentia, radiatio*. Est Hebraica locutio. Nam Hebraei ef-

fulgentiam Divinae Maiestatis radium vocabant $\pi\lambda\lambda$, Hellenistae $\delta\acute{o}\xi\alpha\nu$, ut Exod. 16: 10, 24: 16, 17, 33: 18, 22, 40: 34, Num. 14: 10, 16: 19, 42, Ezech. 1: 28, 3: 23, 8: 4, 10: 4. Augustinus Sermone IV in octava Paschae: *Revelanda sunt capita eorum, quod est indicium libertatis.*

Γυνή δὲ δόξα ἀνδρός ἐστίν, mulier autem effulgentia viri est] Minus aliquid viro, ut Luna lumen minus Sole. *Τὸ θῆλυ, ἄρρεν ἀτελές* [*Femina est mas imperfectus*] Philosophis. Imperat materfamilias suae familiae, sed viri nomine.

8. *Ὁὐ γάρ ἐστίν ἀνὴρ ἐκ γυναικὸς, ἀλλὰ γυνή ἐξ ἀνδρός, non enim vir ex muliere est, sed mulier ex viro*] Et hoc ex Mose, Gen. 2: 21.

9. *Καὶ γὰρ οὐκ ἐκτίσθη ἀνὴρ διὰ τὴν γυναῖκα, ἀλλὰ γυνή διὰ τὸν ἄνδρα, etenim non est creatus vir propter mulierem, sed mulier propter virum*] Si unum Deus esse hominem voluisset, vir is esse debuit non mulier: quin vir aptior ad actiones humanas, quippe humoris minus habens, plus autem caloris. Sed propter illud, *Crescite et multiplicamini*, femina quoque opus fuit.

10. *Διὰ τοῦτο ὀφείλει ἡ γυνή ἐξουσίαν ἔχειν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς, ideo debet mulier imperium habere supra caput*] *Μετωνομία* [*transnominatio*] frequens Hebraeis, ubi signum rei significatae nomen accipit. *Velamen* enim signum est imperii, sub quo est mulier. Et vicissim vir qui mulieri imperat *velamen* eius ob id, ut quidam putant, dicitur, Gen. 20: 16. Sententia est Graeca:

Γυναικὶ δ' ἀρχειν οὐ δέδωκεν ἡ φύσις.

[*Natura quippe feminae imperium negat.*]

Διὰ τοὺς ἀγγέλους, propter Angelos] Si alibi velatae esse volunt mulieres, certe in Ecclesia tales esse debent, ubi par est omnia geri summa cum verecundia, ordinemque et decorem servari; quippe ubi non tantum adsint homines, sed et ipsi Dei Angeli: sicut Cherubini erant in Templo ad significandam Angelorum praesentiam. Quo respiciens Agrippa in oratione ad Iudaeos, Belli Iudaici II. 28 apud Iosephum, *Μαρτύρομαι δὲ ἐγὼ μὲν ὑμῶν τὰ ἅγια καὶ τοὺς ἱεροὺς ἀγγέλους* [*Testor vero ego sancta vestra sacrosque Angelos*]. Sic in Synagoga Angeli ad-

es-

esse crediti. Vide Dent. 33: 2, et Interpretes Hebraeos ad initium Ps. 82. Philo libro *περί φιλανθρωπίας* [*de Dilectione*] de Moise: *Τμωρίας ἐποιεῖτο διὰ παντὸς συμφορίας καὶ ἀρμονίας εἶδους, ἣν κατανοοῦνται ἀνθρώποι τε καὶ ἄγγελοι λειτουργοί· οἱ μὲν ὡς γυνώριμοι πρὸς τὴν τῆς ὁμοίας εὐχαρίστου διαθέσεως διδασκαλλὰν, οἱ δ' ὡς ἔφοροι, κατὰ τὴν σοφῶν ἐμπειρίαν, θιασόμενοι μήτι τῆς οὐδῆς ἐκμελὲς* [*Carmen cecinit aptissimum auribus Angelorum et hominum: horum ut tanquam a magistro similiter gratias agere discerent; illorum, ut viderent (id quod peritis convenit) ne quid in eo carmine absonum*], etc. *Angelum orationis* nominat liber Hebraeus Chasidin dictus. Tertullianus quoque de Oratione: *Angelo orationis adhuc adstante*. Meminit horum Angelorum et Chrysostomus de Eleemosyna oratione I. Vide et 1 Tim. 5: 21. Etiam Plutarchus, libro Cur oracula defecerint, quosdam ait esse *δαίμονας ἐπισκόπους θεῶν ἱερῶν καὶ μυστηρίων ὁργιασὰς* [*Genios qui sacra Deum et orgia inspiciant atque obeant*], et Iamblichus V. 26, *cuique templo suos esse custodes*. Vide et quae ad Eccl. 5: 2. Athenagoras τὴν ἐπὶ μέρους πρόνοιαν [*providentiam circa singula*] Angelis tribuit. Pecavit Sara quod apud Angelos risit, Gen. 18: 12. Omnia in Angelorum conspectu seria esse debent.

11. *Πλὴν οὔτε ἀνὴρ χωρὶς γυναικός, οὔτε γυνή χωρὶς ἀνδρός ἐν Κυρίῳ, veruntamen neque vir sine muliere, neque mulier sine viro ἐν Domino*] Id est, Dominus neque viros exclusis feminis, neque feminas exclusis viris redemit. Disparēs sunt sexus in creatione et officiis, pares in salutis negotio, Gal. 3: 28.

12. *Ὅπου γὰρ ἡ γυνή ἐν τοῦ ἀνδρός, nam sicut mulier de viro*] Repetit quod dixerat supra 7, ut adiectione id ipsum mitiget.

Οὕτω καὶ ὁ ἀνὴρ διὰ τῆς γυναικός, ita et vir per mulierem] Articulus hic ut et alibi, totum genus virorum indicat excepto Adamo: omnes enim per feminas in lucem eduntur. De hoc usu articuli vide quae ad Matth. 12: 32 et Marc. 3: 26.

Τὰ δὲ πάντα ἐκ τοῦ Θεοῦ, omnia autem ex Deo] Etiam primus homo Luc. 3: 38, ac proinde et omnes eius posterī. Praepositio *ἐκ* causam hic efficientem significat. Vide

Rom. 11: 36, supra 1: 30. Et hic ad creationem, alibi ad novam creationem refertur.

13. Ἐν ὑμῖν αὐτοῖς κρίνετε, vos ipsi iudicate] Simile supra 10: 15.

Πρέπον ἐστὶ γυναῖκα ἀκαταμάλητον τῷ Θεῷ προσεύχεσθαι, *deest mulierem non velatam orare Deum*] In eo actu qui maxime requirit τὸ πρέπον· cuius vocis quae sit vis vide Ciceronem de Officiis primo.

14. Ἡ οὐδὲ αὐτὴ ἡ φύσις διδάσκει ὑμᾶς; *nonne ipsa natura docet vos*] Non est hoc plane naturale: sed sicut Iurisconsulti inri gentium saepe dant nomen *iuris naturae*, ita et *naturalia* dicuntur quae non sine probabili ratione longe et late recepta sunt, ut diximus libro II de Iure Belli ac Pacis 12. 28. Tertullianus de Corona: *Quaeris igitur Dei Legem? habes communem istam in publico Mundi, et in naturalibus tabulis; ad quas et Apostolus solet provocare, ut cum in velamine faciei, Non natura vos, inquit, docet?*

Ὅτι ἀνὴρ μὲν ἐὰν κομᾷ, ἀτιμία αὐτῷ ἐστὶ, *quod viro quidem comam nutrire, ignominia est*] Solet enim dici:

Οὐδεὶς κομῆτης δεῖς οὐ ψηφίζεται.

[*Nullus comatus cui coma non praeciditur.*]

Quod intellige de longa coma quae Clericis per canones interdicta.

15. Γυνὴ δὲ ἐὰν κομᾷ, δόξα αὐτῇ ἐστὶν, *mulieri vero comam nutrire, gloria est*] Deus feminam fecit αὐτοφρεῖ τῇ κόμῃ μόνῃ, ὥσπερ ἵππον τῇ χαίτῃ, *γαυρομένην* [sola nativa coma, uti equum iuba, *exultantem*], ait Alexandrinus Clemens Strom. II. Plutarchus Quaestionibus Romanis: Τοῖς μὲν (ἀνδράσι) τὸ κτεῖσθαι, ταῖς δὲ (γυναῖξι) τὸ κομᾶν σὺνηθές ἐστι [Cum alioquin hi (viri) tonderi, illas (mulieres) comam alere soleant]. Hebraei כּוּם, quod proprie δόξαν significat, Ezech. 24: 17 interpretantur oincinnos.

Ὅτι ἡ κόμη ἀντὶ περιβολαίου δέδοται αὐτῇ, *quoniam capilli pro velamine ei dati sunt*] Musonius apud Stobaeum titulo περὶ ἀκολασίας [De intemperantia] comam vocat σκέπην ὑπὸ τῆς φύσεως πεπορισμένην [tegmentum a natura datum].

16. *Εἰ δέ τις δοκεῖ φιλονεικεῖν εἶναι, si cui autem libeat esse contentioso]* Si cui libeat contra haec disputare libertate illa adolescentioris Academiae. De hoc usu vocis *δοκεῖν* diximus ad Matth. 3: 9.

Ἡμεῖς τοιαύτην συνήθειαν οὐκ ἔχομεν] Nos Apostoli eo more non utimur, ut scilicet in Ecclesiis mulieres sinamus esse capite aperto.

Οὐδὲ αἱ ἐκκλησίαι τοῦ Θεοῦ, neque Ecclesiae Dei] Neque Ecclesiae illae quae ubique sunt terrarum ita faciunt. Duabus securibus disputationes amputat, instituto Apostolico et consuetudine Ecclesiarum. Quod per omnes Ecclesias receptum est disputando velle in controversiam vocare, est *φιλονεικεῖν* [contentiosorum].

17. *Τοῦτο δὲ παραγγέλλων οὐκ ἐπαινῶ, hoc autem praecipiens non laudo]* In Manuscripto *τοῦτο δὲ παραγγέλλω οὐκ ἐπαινῶν* [hoc autem praecipio non laudans], quomodo et Latinum legisse apparet et Syrum. *Ut pergam*, inquit, *dare praecepta περὶ εὐταξίας* [de recto ordine], *sunt quorundam facta quae laudare non possum*. Aliorum eorumque meliorum facta supra laudaverat 11: 2. Ita, saepe in hac epistola et aliis, sermonem variis eorum, qui in eadem vivebant Ecclesia, animis attemperat.

Ὅτι οὐκ εἰς τὸ κρεῖττον, ἀλλ' εἰς τὸ ἥττον συνέρχεσθε] Quod conventus vestri non in melius, sed in peius procedunt. Mos vetus erat in Graecia, ut divites quaedam offerrent Diis, quae deinde in usum cedebant pauperum, aut ut fieret *παρδασία* [commune convivium], ubi alius plus, alius minus conferebat pro suis opibus, omnes autem de omnibus pari iure epulabantur. Meminit Scholiastes Aristophanis utriusque moris, illius quidem ad Plutum, huius vero ad Pacem: Plutarchus Lycurgo, ubi *συσίτια* [convivia] Laconica describit, *ἐπὶ ταυτὸ δαῖπνον τῷ πένητι τοῦ πλουσίου βαδίζοντος* [ubi ad eandem mensam iuxta pauper et dives convenirent]. Hunc morem non imitati tantum erant, sed multum superaverant primi illi in Achaia Christiani quos Paulus instituerat, et non dubium quin et exemplo illius *κοινεβίου* [communis vitae] quod Hierosolymis instituerant Christiani, accenderat, ut ad illud ipsum, quantum fieri posset, accederent. Itaque Dominicis diebus divitum sumptu fiebant convivia, de

quibus pari iure et pauperes et divites vescabantur, et pauperes auferabant ἀποφύγητα [reliquias]. At Paulo digresso divites qui arctiore disciplina teneri nolebant, Doctores sibi adsciverant aptos suis ingeniis, cumque illis, spretis pauperibus, epulas habebant lantiores quam deceret. Hoc vero iam erat non progredi, sed retrocedere. Negat igitur Paulus se laudare hoc posse κατὰ λιτότητα [per extenuationem]: significans valde hoc sibi improbari.

18. Πρῶτον μὲν γὰρ συνερχομένων ὑμῶν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, *primum quidem convenientibus vobis in Ecclesiam*] Id est, in ea domo in qua conventus habentur. Nam sicut συναγωγὴ [Synagoga] proprie est ipse conventus, improprie locus in quem convenitur, ita et nomen ἐκκλησίας utrumque habet significatum. Ita hic sumendam vocem ostendit quod sequitur 22. Fuisse autem Christianis, cum pacata essent tempora, certas aedes in quas convenirent, ex Eusebio, ubi ad Diocletiani venit tempora, manifestum est.

• Ἀκούω σχίσματα ἐν ὑμῖν ὑπάρχειν, *audio schismata esse inter vos*] Accidebat iam illis temporibus, quod nostra multo magis evenit, ut res instituta ad concorporandos fideles in vexillum schismatis verteretur.

Καὶ μέρος τι πιστεύω, *et ex parte credo*] Id est, Credo in aliquibus eam esse culpam, non in omnibus. Vide supra 1: 11. Sic ἀπὸ μέρους [ex parte] sumitur Rom. 11: 25.

19. Αἵ γὰρ καὶ αἵρεσις ἐν ὑμῖν εἶναι, *nam oportet et haereses in vobis esse*] Habet ea res usum aliquem, ideoque iudicat Deus eam non esse vi sua omnipotente impediendam. Vide quod diximus Matth. 18: 7 et Luc. 17: 1. Idem esse σχίσματα et διχομασίας, vidimus supra 1: 10 et Rom. 16: 17. Nec aliud ex vi vocis αἵρεσις significat; quanquam usus obtinuit, ut αἵρεσις dicatur ea scisura quae dogmate aliquo discrepat: fuitque olim vox media, ut apparet Act. 24: 5, 14, 26: 5, et ex Philosophorum et Medicorum scriptis, quomodo et Latina vox sectae in bonum sensum usurpatur, et a Philosophis et a Iurisconsultis Latinis. Sed frequentior Christianorum usus evicit, ut in culpa parte poneretur, velut hic et Gal. 5: 20? Plerumque autem, ut Veterum qui-

quidam loquitar, *schisma in haeresim eruat*. Quia qui sectarum sunt principes, ut eas faciant immortales, aliquid in dogmatibus populariter innovant, quale erat, *scortationes et incestus esse res medias; sapientibus nihil nocere si veseantur immolatitiis; et alia eiusmodi.*

Ἰνα οἱ δόκιμοι φανεροὶ γένηνται ἐν ὑμῖν, ut qui probati sunt manifesti fiant in vobis] Ii qui constantes sunt in fide et moribus. Οἱ δόκιμοι οὐκ ἔστιν Rabbiniis. His opponuntur ἀδόκιμοι [*reprobi*], 2 Cor. 13: 5. Ubi talia eveniunt, discedit scoria a corpore, manet aurum. Chrysostomus bene ad hunc locum, quod et aliis locis convenit: *Τὸ γὰρ Ἰνα τοῦτο, οὐ πανταχοῦ αἰτιολογία; ἐστὶν, ἀλλὰ πολλαχοῦ καὶ τῆς τῶν πραγμάτων ἐκβάσεως* [*Ut enim illud non ubique causam reddit, sed et saepe rerum exitum significat*].

20. *Συνηγορούμενων οὖν ὑμῶν ἐπὶ τὸ αὐτὸ, convenientibus ergo vobis in unum]* π Ps. 2: 2, alibi τῶν. Vide Act. 2: 1.

Οὐκ ἔστι κυριακὸν δεῖπνον φαγεῖν, hoc non est convivium Domini celebrare] Κυριακὸν δεῖπνον est ἀγάπη, cuius pars erant sacra mysteria. Chrysostomus et alii putant praecessisse mysteria, secutum convivium. Et sane conveniebat id Graecorum moribus apud quos praecedebat convivium, sequebantur epulae, ut supra diximus. At in Oriente congruenter Iudaico mori praecedebat convivium, in fine eius sequebatur panis et vini distributio, quod diu servatum in Aegypto ostendimus ad Matth. 26: 25. Vocat igitur δεῖπνον κυριακὸν totum illud convivium cuius partem aut primam aut postremam faciebant mysteria. *Hoc vero, inquit Paulus, non est celebrare convivium Domini.* Id enim omnes aequat, sicut Christus pro omnibus pariter est mortuus. Nec in hac re ullum discrimen esse debet divitis aut pauperis.

21. *Ἐκαστος γὰρ τὸ ἴδιον δεῖπνον προλαμβάνει ἐν τῷ φαγεῖν, suam enim quisque coenam ante edit]* Hoc vult, Divites primum inter se mensis diversis epulabantur; deinde reliquias suas dabant pauperibus. *Ἐκαστος etiam de multis dicitur, ut supra.*

Καὶ ὃς μὲν πεινᾷ, et alius esurit] Pauperes interim esuriunt.

Ὅς δὲ μεθύει, alius ebrius est] Plus satis bibit, quomo-

modo Hebraei usurpant suum *ὄψ*, et quomodo *μεθίαν* habuimus Ioh. 2: 10.

22. *Μὴ γὰρ οἰκίας οὐκ ἔχετε εἰς τὸ ἐσθίειν καὶ πίνειν, an non habetis domos ad edendum et bibendum*] Quantum libet et quibuscum libet. Domesticae epulae sunt quorum vultis, istae communes fidelibus, ut ipse Dominus.

Ἡ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Θεοῦ καταφρονεῖτε, aut Ecclesiam Dei contemnitis] Respicitur locus qui est Lev. 19: 30, *Sanctuarium meum reveremini*.

Καὶ παταίσχετε τοὺς μὴ ἔχοντας, et pudefacitis eos qui non habent] *Hoc vero est, inquit, pauperibus exprobrare paupertatem*. Durum est quod interim esuriant; sentiant se contemni.

Nil habet infelix paupertas durius in se

Quam quod ridiculos homines facit. —

Τί ὑμῖν εἶπω; ἐπαινέσω ὑμᾶς ἐν τούτῳ; οὐκ ἐπαινῶ. Quid dicam vobis? laudabo vos in hoc? non laudo] Est schema quod *ἐρώτησιν* [interrogationem] vocant Veteres; quo saepe uti hunc Apostolum notavit Isidorus Pelusiota libro III epistola 183.

23. *Ἐγὼ γὰρ παρέλαβον ἀπὸ τοῦ Κυρίου, ego enim accepi a Domino*] Dubitari potest, didicerit haec Paulus narrantibus Apostolis aliis, an insuper ex revelatione; quomodo credibile est Mosem quaedam didicisse praeteriti temporis.

Ὁ καὶ παρέδωκα ὑμῖν, quod et tradidi vobis] *Vos docui*.

Ὅτι ὁ Κύριος Ἰησοῦς ἐν τῇ νυκτὶ ἣ παρεδίδωτο, Dominum Iesum in qua nocte tradebatur] Cum ei mors velat praesens esset ante oculos. Et vos, cum memoria talis rei celebratur, ob divitias vestras intumescitis?

Ἐλάβεν ἄρτον, cepisse panem] Vide quae ad Matthaeum de hac re diximus.

24. *Τὸ ὑπὲρ ὑμῶν κλώμενον, quod pro vobis frangitur*] Manuscripti quidam habent *θρυπτόμενον* [quod comminuitur], non male.

25. *Μετὰ τὸ δευγῆσαι, post coenam*] Hoc addit ut mysticum populum ab illis antecedentibus, quorum Lucas meminit, distinguat. Vide quae dicta ad Matth. 26: 25.

Τοῦ-

Τοῦτο τὸ ποτήριον ἢ καιρὴ διαθήκη ἐστὶν ἐκ τοῦ ἐμοῦ αἵματι,
hic calix Novum Testamentum est in meo sanguine] Sunt verba Lucae in hac historia. Unde credibile est
 ex eius commentariis, quanquam tunc, ut puto, nondum
 editis, Paulam haec sumpsisse.

26. Ὅσας γὰρ ἂν ἐσθίητε τὸν ἄρτον τοῦτον καὶ τὸ πο-
 τήριον τοῦτο πίνετε, quotiescunque enim editis panem hunc
et calicem bibitis] Sunt verba Pauli ostendentis quae per-
 tineant haec mysteria.

Τὸν θάνατον τοῦ Κυρίου καταγγέλλετε, mortem Domini
annuntiatis] *Annuntiatis*, id est, annuntiare debetis.

Ἄχρις οὗ ἂν ἔλθῃ, donec veniat] Ad iudicium scilicet.
 Vide Act. 1: 21.

27. Ὡς, itaque] Ratio ex praecedentibus.

Ὅς ἂν ἐσθίῃ τὸν ἄρτον τοῦτον ἢ πίνῃ τὸ ποτήριον τοῦ
 Κυρίου ἀναξίως, quicumque ediderit panem hunc vel biberit
calicem Domini indigne] Notant Iurisconsulti sicut con-
iuncta pra disiunctis, ita *disiuncta pro coniunctis* inter-
 dum poni, ut cum dicitur *super pecunia tutelave sua*,
 L. Saepe ita verborum significatio. Et Syrus hoc loco pro
 disiunctiva particula coniunctivam posuit. Potest tamen
 disiunctiva hic in sua proprietate sumi, quia fieri poterat
 ut dives seorsim a pauperibus biberet, non ederet; aut
 ederet, non autem biberet seorsim. Caeterum veteres
 libros multos hic post ἀναξίως habuisse τοῦ Κυρίου docent
 nos Ambrosius et Chrysostomus hoc loco secundum quas-
 dam editiones. Occumenius quoque in Basilicae capite
 ultimo libri primi, et quaestione tertia libri II. Augu-
 stinus contra Donatistas libro V. cap. 8 et libro IX
 contra Fulgentium, *Indigne Domino edit vel bibit*, qui
 in hoc actu offert quae sua sunt, non quae Domini. *No-
 tuisse de Domini communionis videbatur*, ait Canon III
 Concilii Elibertini.

Ἐννοχος ἐστὶ τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵματος τοῦ Κυρίου,
reus erit corporis et sanguinis Domini] Par fecit quasi
 Christum trucidaret, Hebr. 6: 6, 10: 19. Ἐννοχος ἐστὶ hic
 idem valet quod apud Hebraeos אָחִיזָא, quo uti solent
 in di peccata peccatis comparant.

28. Δουμαζέτω δὲ ἄνθρωπος ταῦτα, probet autem se
ipse homo] Hoc dicit quia per schismata prostrata erit

Ec-

Ecclesiae disciplina, ut vidimus supra 6. Ne credite, inquit, etiamsi Ecclesiae indicia cessent, impune voluturos contemptum mysteriorum.

29. Ὁ γὰρ ἐσθίων καὶ πίνων ἀναξίως, κρῖμα ἑαυτοῦ ἐσθίων καὶ πίνων, qui enim edit et bibit indigne, iudicium sibi edit et bibit] Id est, edendo et bibendo damnationem in se accersit. Quod per se salutare est, in venenum ipsi vertitur. Ad supplicium participavit, ait Clemens Constitutionum VII. 26.

Μὴ διακρίνων τὸ σῶμα τοῦ Κυρίου, non discernens corpus Domini] Id est, propterea quod panem istum, factum Sacramento corpus Domini, a pane communi non discernat. Iustinus Apologetico II: Οὐ γὰρ ὥς κοινὸν ἄρτον, οὐδὲ κοινὸν πόμα ταῦτα λαμβάνομεν, ἀλλ' ὅν τρόπον διὰ λόγου Θεοῦ σαρκωποιθῆναι Ἰησοῦς Χριστός ὁ σωτὴρ ἡμῶν, καὶ σὰρκα καὶ αἷμα ὑπὲρ τῆς σωτηρίας ἡμῶν ἔσχεν, οὕτως καὶ τὴν δι' εὐχῆς λόγον τοῦ πατρὸς αὐτοῦ εὐχαριστηθεῖσαν τροφήν, ἐξ ἧς αἷμα καὶ σάρκες κατὰ μεταβολὴν τρέφομαι ἡμῶν, ἐκ γοῦ τοῦ σαρκωποιθέντος Ἰησοῦ καὶ σὰρκα καὶ αἷμα ἐδιδάχθημεν εἶναι [Non enim ut vulgarem panem, neque ut vulgare poculum hoc sumimus: sed quemadmodum per Verbum Dei caro nobis factus Iesus Christus Servator noster carnem sanguinemque habuit salutis nostrae causa, sic etiam alimoniam istam super qua per preces verbi ab ipso traditi actus sunt gratiae, per quam alimoniam sanguis et carnes nostras per mutationem aluntur, illius, qui pro nobis factus fuit, Iesu carnem et sanguinem esse didicimus].

30. διὰ τοῦτο] Propter haec et similia,

ἢ ὅτι πολλοὶ ἀσθενεῖς καὶ ἀρρώστοι, inter vos multi infirmi et imbecilles] Crescit oratio. Nam ἀσθενής est qui languet, ἢ val. ἢ: ἀρρώστος qui aegrotat, ἢ π. Vide Lev. 26: 16, 25, Deut. 28: 21, 22.

καὶ κοιμῶνται ἡνίοτοι, et dormiunt multi] Morte immatura: quae in Lege significatur per ἢ ἐξολοθρευθήσεται [excindetur], quod habes Exod. 12: 15, 19, de his qui Pascha celebrant cum fermento. Cum dicit κοιμῶνται ostendit se loqui de iis qui poenitentia tacti moriebantur. Nimirum Deus ius habet etiam poenitentes afficiendi huius vitae damno. Clemens Strom. IV: Ἰστέον μέντοι τοῦ

με-

μετὰ τὸ λουτρὸν τοῖς ἁμαρτήμασι περιπίπτοντας τούτους εἶναι τοὺς παιδευομένους· τὰ μὲν γὰρ προειρηθέντα ἀφίδη· τὰ δὲ ἐπιγιγνόμενα, ἐκκαθαίρεται [*Sciendum quidem illos, qui post lavacrum in peccata incidunt, eos esse, qui castigantur: ante enim facta dimissa sunt; quas postea committuntur expurgantur*].

31. Εἰ γὰρ ταυτοὺς διεκρίνομεν, οὐκ ἂν ἐκρινόμεθα, etenim si nosmetipsos diiudicaremus, non utique iudicamur] Εἰ δὲ ταυτοὺς habet Manuscriptus saepe nobis dictus, et ἐκρίνομεν habent Chrysostomus, Oecumenius, Theophylactus. Si inde factorum poenas de nobis ipsis exigeremus, animo contrito et humiliato, lachrymis, ieiuniis, et aliis σκληραγωγαῖς [*duris corporis tractationibus*], non opus haberet Deus poenas nobis immittere. Simplicius ad Epictetum: 'Εάν τις ἐαυτῷ γένηται δίκη, τάχα καὶ θάττον οὗτος κατορθοῖ, διὰ τὸ αὐτὸ προαιρέτως κολάζεσθαι [*Sin quis sibi ipse ius dicat, forte hic et citius efficiet, quod volet, quoniam sua voluntate poenas dat*]. Potest etiam hic locus intelligi, si in Ecclesia iudicia, ita ut oportet, exercerentur.

32. Κρινόμενοι δὲ, ἐπὶ τοῦ Κυρίου παιδευόμεθα, ἵνα μὴ σὺν τῷ κόσμῳ κατακριθῶμεν, quando iudicamur autem a Domino admonemur, ne cum mundo damnemur] Κρίνεσθαι dixit de malis huius vitae et morte immatura: κατακρίνεσθαι de poenis aeternis. Omnia mala quae in hac vita eveniunt sūnt νοουθεσίαι sive παιδεύσεις οὐρανοῦ [*castigationes*], si sequatur seria poenitentia et emendatio. Talibus dicunt Hebraei, Sit tibi mors tua in expiationem omnium peccatorum tuorum. Mundam hic intellige eos qui a Christo sunt alieni: ut Ioh. 17: 14 et alibi.

33. Ὡς, ἀδελφοί μου, itaque, fratres mei] Perturbatos rursum hac blanda compellatione solatur.

Συνερχόμενοι εἰς τὸ φαγεῖν, dum convenitis ad edendum] Nempe τὸ Κυριακὸν δεῖπνον [*Domini convivium*] quod hic ex superioribus subauditur.

Ἀλλήλους ἐκδέχεσθε, invicem expectate] Ut communis sit mensa divitum et pauperum.

34. Εἰ δὲ τις πεινᾷ, si quis esurit] Est ἡλεασμός [*irrisio acerba*]. Loquitur enim tanquam pueris qui ita solent esse ὀψῆπνοι [*famelici*] ut quidvis arripiant, nec ali-

alios ad partem vocent, neque velint *οὐκὰ μέρειν* [sicus partiri].

Ἐν οἴκῳ ἐσθίτω, domi edat] Quod volet et quantum volet et quibuscum volet, vel solus si ita lubet. Est enim quisque rex domi suae.

Ἴνα μὴ εἰς κρίμα συνέρχησθε, ne in iudicium conveniatis] Ne ea quae in conventibus vestris perperam fiunt, causa vobis sint mali.

Τὰ δὲ λοιπὰ, ὡς ἂν ἔλθω, διατάξωαι, caetera autem cum venero, disponam] Apostoli in hac habebant constituendi quae ad conventum *ἐνταξίαν* [rectam ordinem] et ad *ἑταυρίαν* [ministerium] pertinebant. Vide supra 7: 17, infra 16: 1, ubi idem est verbum. Haec origo est *Canonum*, qui dicuntur *Apostolici*, qui ab ipsis non quidem conscripti, sed in usum introducti fuerunt.

CAPUT XII.

Περὶ δὲ τῶν πνευματικῶν, ἀδελφοί, de spiritualibus autem, fratres] Id est, *περὶ τῶν πνευματοποροῶν, de iis qui spiritu afflantur*, sive impuro sive sancto. Est enim nomen *πνεύματος* [spiritus] ad utrumque commune, ut videtur est 1. Ioh. 4: 1, 2, 3, 6. Sic et infra habes nomen *κατασκευῆς πνευματικῆς* 14: 37.

Ὁὐκ ὀφείλω ὑμᾶς ἀγνοεῖν, nolo vos ignorare] Id est, *immemores esse*, ut supra 10: 1.

Οἴδατε ὅτι ὅτε ἔθνη ἦτε, scitis cum Gentiles essetis] *ἰδύ*, id est, idololatrae.

Πρὸς τὰ εἰδωλά τὰ ἑκείνα ὡς ἂν ἦγεσθε ἀπαγόμενοι] *Quomodo ageremini ad idola muta, abducti*, nempe a Deo. Ageremini spe discendi futura, *ad idola muta*, id est, ad idolos qui illis aderant, ut in Templo Pythio, Amphiarai, Trophonii. Significanter autem dixit *muta idola* ex Abac. 2: 18, ubi in Graeco *εἰδωλά κωπὰ*, quod idem est cum *ἄκωρα*, ut daret intelligi, illam vim, qua vates isti sive mares sive feminae praedicebant quaedam quae deinde eventus comprobant, aut quaedam humanam vim superantis efficiebant, non fuisse a simulacro, et vocis ita intellectus experte, Ps. 114: 4, sed a Daemone.

nibus qui falsa ista persuasione populum a Deo abducebant. Vide supra 10: 20. Non mirum autem si mali isti Daemones multa praedicunt quae eveniunt, et alia quaedam stupenda, Deo sinente, edunt, ideo quod praeter ingenii perspicaciam, longam quoque habent rerum experientiam, et cum incredibili sint numero facile latentia rerum futurarum indicia explorant. Vide quae diximus in Annotatis ad librum IV de Veritate Religionis Christianae. Hoc quod tunc cum idololatrae essetis vobis evenit; putate etiam nunc evenire posse. Nam et tales *πυθομάντις, βακχόληπτοι, νυμφόληπτοι* [*Pythoenii vates, Bacchantes;ymphatici*] Diabolo instigante ad vestros coetus possunt accedere, et quaedam praedicere quibus exitus respondeat. Interdum id accidisse disces ex Eusebio Historiae IV. 16.

3. Διὸ γνωρίζω ὑμῶν] *ὡνύνη, doceo vos*. Quaerere poterant Corinthii cum res ita se habeat, ut futura praedicere possint et a Deo et a Daemone afflati, quomodo eos dignoscemus? Hac de re eos edocet Paulus, ea quae sunt Legis, κατ' ἀναλογίαν [*eadem ratione*] applicans ad Evangelii tempora.

Ὅτι οὐδεὶς ἐν πνεύματι Θεοῦ λαλῶν, λέγει ἀνάθεμα Ἰησοῦν, *neminem in Spiritu Dei loquentem, dicere anathema Iesum*] Sicut in Veteri Lege, ut quis Prophetis adscriberetur, non sufficebat eventus cum praedictis respondens, sed praeterea requirebatur ne a vero Deo homines abduceret; ut ostendit collatio locorum, Deut. 18: 1—5 et 18: 21, 22; sic et sub Novo Testamento praeter convenientiam eventus cum praedictis, requiritur ne homines a Iesu abducant. Nam sicut Deus et Dei providentia fundamentum fuit illis temporibus, ita nunc Iesus, sive Deus per Iesum cognitus, fundamentum est totius religionis. Vide supra 3: 11. Idem plane sensus 1 Ioh. 4: 3. Λέγειν ἀνάθεμα Ἰησοῦν, de Iesu *ὡνύνη* dicere, est eius nomen execrari, βλασφημεῖν, ut est Act. 26: 11 et apud Iustinum, maledicere Christo, ut est in Epistola Plinii. In Manuscripto est λέγει ἀνάθεμα Ἰησοῦς ut sit oratio μιμητική [*dicta alterius imitans*].

Καὶ οὐδεὶς δύναται εἰπεῖν Κύριον Ἰησοῦν, εἰ μὴ ἐν πνεύματι ἁγίῳ, *et nemo potest dicere Dominum Iesum, nisi in Spiritu Sancto*] Id est, qui afflatum habet, is si con-

stanter Iesum profiteatur suum esse Dominum cui per omnia parere velit, ne dubitate quin Divino non Satánico afflatus sit Spiritu, Plane idem dicit Iohannes dicto iam loco, et Polycarpus in Epistola ad Philippenses.

4. Διαρίσεις δὲ χαρισμάτων εἰσι, *discrimina vero afflatuum sunt*] Post datum discrimen, perquam necessarium cognitu, inter afflatos Divino et afflatos Satanae spiritu, pergit dicere etiam afflatus Divini esse discrimina, non quod non omnia bona sint, sed quod non omnia omnibus data: et omnia data non ad ornandos singulos, sed ad utilitatem Ecclesiarum. Quod eo pertinet, ut et superbia auferatur et invidia: inculcetur autem modestia et studium omnibus fidelibus inserviendi.

Τὸ δὲ αὐτὸ πνεῦμα, *idem autem Spiritus*] Non distant haec origine, ut Divina a Diabolicis, sed distant effectu. Idem hic Spiritus primordio, sed alius atque alius opere.

5. Καὶ διαρίσεις διακονιῶν εἰσι, καὶ ὁ αὐτὸς Κύριος, *et discrimina ministeriorum sunt, idem autem Dominus*] Varia sunt ministeria in Ecclesia: sunt fideles, sunt Diaconi, sunt Presbyteri, sunt Principes Presbyterorum, sunt et horum Principes. Διακονία modo nomen est speciei infimae, ut Act. 6: 1, modo nomen generis, ut Act. 6: 4, Rom. 11: 13 et alibi. Idem Dominus, id est, eidem Christo omnia haec servire debent.

6. Καὶ διαρίσεις ἐνδοχημάτων εἰσι, *et discrimina donorum sunt*] Pro diversis ministeriis Deus diversa dedit dona, non tamen omnibus eadem, nec semper: sed quibus et quando ipsi visum, ob causas ipsi, non hominibus cognitae. Ἐνδοχεῖν proprium ei rei de qua hic agitur, Matth. 14: 2, Marc. 6: 14, Gal. 2: 8, 3: 5, Eph. 2: 2, 3: 20. De hoc donorum discrimine sic Iustinus Colloquio cum Tryphone: Οἱ καὶ λαμβάνουσι δόματα, ἕως ὥς ἀξιολογοῦνται, φωτισόμενοι διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ Χριστοῦ τούτου· ὁ μὲν γὰρ λαμβάνει συνέσεως πνεῦμα, ὁ δὲ βουλῆς, ὁ δὲ ἰσχύος, ὁ δὲ λήσεως, ὁ δὲ προγνωσέως, ὁ δὲ διδασκαλίας, ὁ δὲ φόβου Θεοῦ [Qui et dona consequuntur, singuli prout digni sunt, per nomen huius Christi illuminati: hic quidem intelligentiae spiritum consequitur; hic consilii, ille fortitudinis; hic sanationis, ille praescientiae; hic doctrinae, ille timoris Dei].

Ὁ δὲ αὐτός ἐστι Θεὸς ὁ ἐνεργῶν τὰ πάντα ἐν πάνσιν, *idem vero Deus: qui omnia dat omnibus*] Haec omnia in iis qui Christum pro Domino habent ab uno procedant Deo.

7. Ἐκάσῳ δὲ δίδοται ἡ φανέρωσις τοῦ πνεύματος πρὸς τὸ συμφέρον, *unicuique autem conspicuum datur Spiritus donum ad utilitatem*] Φανεροῦν est dare ita ut appareat, πᾶσι Ier. 33: 6, hinc φανέρωσις donum conspicuum. Data sunt, inquit, non ipsorum causa, sed Ecclesiae.

8. Ὡς μὲν γὰρ διὰ τοῦ πνεύματος δίδοται λόγος σοφίας, *alii per Spiritum datur sermo sapientiae*] Dicendi graves sententias quales sunt in Salomonis libris. Hoc donum, ut alia sequentia, alii acquirebant multo labore: Christiani, Deo volente, solo afflatu ἀπορίῃ [citra laborem]. Est hic σοφία quod in libris Salomonis σοφία. Vide supra 1: 20.

Ἄλλῳ δὲ λόγος γνώσεως, *alii sermo scientiae*] Γνώσις πᾶσι est γραμματεία cognitio historiarum. Vide dictum locum 1: 20. In libris Salomonis saepe sic sumitur.

Κατὰ τὸ αὐτὸ πνεῦμα, *secundum eundem Spiritum*] Idem hic valet κατὰ quod ἐν in sequentibus. Sic et Graeci dicunt αἱ κατὰ τὸ σῶμα ἡδοναί [voluptates corporis].

9. Ἐτέρῳ δὲ πίσις, ἐν τῷ αὐτῷ πνεύματι, *alii fides; in eodem Spiritu*] Fides hic intelligitur non ea quae in omnibus Christianis requiritur, sed ea per quam quis credit Deum per se aliquid miri velle facere, ut infra 13: 2, Matth. 17: 20. Huc pertinet potestas Daemones eiiciendi. Solebat Deus hoc praemium dare adultae et bene conservatae fidei, Marc. 16: 17.

Ἄλλῳ δὲ χαρίσματα ἰαμάτων, ἐν τῷ αὐτῷ πνεύματι, *alii donum sanandi, in eodem Spiritu*] Hoc donum sanandi morbos Presbyteris Ecclesias gubernantibus maxime dabatur. Vide quae diximus ad Marc. 16: 18.

10. Ἄλλῳ δὲ ἐνεργήματα δυνάμεων, *alii operatio virtutum*] Potestas puniendi santes, qualis exercita in Ananiam et Sapphiram, in Bariesum, in Hymenaeum, et Philetum. Δύναμις nomen est generale istorum donorum, ut apparet Matth. 11: 21, 23 et alibi. Sed quia alia speciale habent nomen, ideo nomen commune huic dono adhaesit, supra 4: 20, 5: 4.

"*Ἄλλοι δὲ προφητεία, alii Prophetia*] *Praedictio futurorum* qualem habuit Agabus Act. 11: 28, 21: 11, et multi alii illis temporibus. Horum autem bene exploratorum fiebat matricula: et illorum erat post Apostolos prima dignitas, infra 12: 28, Eph. 3: 5 et 4: 11.

"*Ἄλλοι δὲ διακρίσεις πνευμάτων, alii discretio Spirituum*] *Diinductio qui Prophetiae usque essent, qui falsi*, infra 14: 29. Id autem fiebat hoc modo. Si a Christo homines non abduceret, annotabantur quae dixerat, expectabatur eventus: is si dicta congrueret, adscribebatur ordini Prophetarum. Pari modo de miraculis iudicabatur. Nam pro Divinis habebantur, quae Iesum profitebantur auctorem. Hoc donum videtur maxime datum Praesidibus Presbyterorum qui plures ad eam rem cognoscendam coibant. Huc illud pertinet infra 14: 24, *ἐλέγχεται ὑπὸ πάντων, ἀνακρίνεται ὑπὸ πάντων* [*convincitur ab omnibus, diiudicatur ab omnibus*]. Tertullianus libro de Anima cum de visionibus egisset: *Diligentissime digeruntur ut etiam probentur*. Exemplum talis conventus, qualem dixi ad examinandas prophetias, habes dicto Eusebii loco V. 16, 17, ubi voces *ἐξετασάτων* [*examinantium*] et *ἀποδεικνυσάντων* [*improbantium*] usurpat Apollinaris, ut et vocem *ἐλέγχειν* [*convincere*]. Eae partes in Iudaica republica fuerant Synedrii.

"*Ἐτις δὲ γένη γλωσσῶν, alii vero genera linguarum*] *Varia linguarum genera* pro hominibus quibuscum res erat. Hoc erat donum Apostolis maxime et Evangelistis datum.

"*Ἄλλοι δὲ ἐρμηνεῖα γλωσσῶν, alii interpretatio sermonum*] Quia fieri poterat, ut non omnes quibus Apostoli aut Evangelistae loquebantur essent eiusdem linguae, ideo erant in Ecclesia qui dono sibi Divinitus dato eadem aliis interpretarentur, quam ad rem magna opus erat memoria. Vide infra 14: 5.

- 11. *Πάντα δὲ ταῦτα ἐνεργεῖ τὸ ἐν καὶ τὸ αὐτὸ πνεῦμα*] *haec autem omnia operatur unus atque idem Spiritus*] Dei, non Diaboli. Agit enim hic de Christum profitentibus. Vide supra 4.

Διαιροῦν ἰδίᾳ ἕκαστον καθὼς βούλεται, dividens singulis prout vult] *Liberrimo Dei arbitratu*. Nemini enim talia da-

dare tenetur. Nec cuiquam singulatim id promisit. *Ἰδιὰ* hic valet quod Rabbiniis *עצמו* [particulatim].

12. *Καθάπερ γὰρ τὸ σῶμα ἐν ἑστὶ, sicut enim corpus unum est*] Corpus φυσικόν [naturale] puta hominis.

Καὶ μέλη ἔχει πολλὰ, et membra habet multa] Singula suis usibus destinata. Vide Galenum de Usu partium. Vide et Rom. 12: 4, et supra 6: 15.

Πάντα δὲ τὰ μέλη τοῦ σώματος τοῦ ἐνὸς πολλὰ ὄντα ἐν ἑστὶ σῶμα, omnia autem membra corporis cum sint multa unum tamen corpus sunt] Subtiliter dictum: nam cunctae partes a suo toto non re differunt, sed ratione.

Οὕτω καὶ ὁ Χριστός, ita et Christus] Nempe cum sua Ecclesia, quae et ipsa venit sub Christi nomine, Rom. 9: 3. Regnum est in Rege et subditis.

13. *Καὶ γὰρ ἐν ἐνὶ πνεύματι ἡμεῖς πάντες εἰς ἓν σῶμα ἐβαπτίσθημεν, etenim in uno Spiritu omnes nos in unum corpus baptizati sumus*] In uno Spiritu, id est, in spem Spiritus eiusdem, sive spiritualium donorum quae ab eadem omnia origine veniunt, ut dictum est supra 4. Baptismus Fidei est consignatio. Dens autem dat ista dona credentibus et id profitentibus, Marc. 16: 16, 17. *Εἰς ἓν σῶμα, ut omnes simul unum fieremus corpus.*

ἢτε Ἰουδαῖοι, ἢτε Ἕλληνες, ἢτε δοῦλοι, ἢτε ἐλεύθεροι; sive Iudaei, sive Gentiles, sive servi, sive liberi] Apud Mundum aliquid, apud Christum nihil valent haec discrimina. Vide supra 7: 12 et seqq., Gal. 3: 28.

Καὶ πάντες εἰς ἓν πνεῦμα ἐποτίσθημεν, et omnes in unum Spiritum potati sumus] Calicem quoque Domini in hanc spem bibimus. Baptismus exteriora corporis lavat: calix irrigat interiora. Sic Spiritus Dei et intus et extra operatur; est pro melle et oleo. Sed in Manuscripto pro his verbis est, *καὶ πάντες ἐν σῶμα ἑσμέν* [et omnes unum corpus sumus].

14. *Καὶ γὰρ τὸ σῶμα οὐκ ἐστὶν ἐν μέρος, ἀλλὰ πολλὰ*] Non unum aliquod membrum, quamvis excellens, facit corpus, sed cuncta simul, ut supra 12. Dionysius Longinus: *Τῶν γὰρ μελῶν ἐν μὲν οὐδὲν τμηθὲν ἀφ' ἐτέρου τὸ ἀξιόλογον ἔχει· πάντα δὲ μετ' ἀλλήλων ἐκπληροῖ τέλειον σύστημα σωματοποιούμενον τῇ κοινωνίᾳ, καὶ ἐτι τῷ δεσμῷ τῆς ἁρμονίας περικλειόμενον* [Nullum enim membrum unum a

casteris resectum magni pretii est. Iuncta tamen corpus efficiunt, cui neque desit, neque in quo male congruat quidquam]. Maximus Tyrinus in Dissertatione pro vita activa: Ἡ τοῦ σώματος χρεία πολυμερὴς τε οὖσα καὶ πολυτρόπος, αἰσθάνεται τῇ συντελείᾳ τῶν μερῶν πρὸς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ ὅλου φέρουσι πόδες, ἐργάζονται χεῖρες, ὁρᾷσιν ὀφθαλμοί, ἀκούουσιν ἄκοαι, καὶ τ' ἄλλα ἵνα μὴ διατρίβω λέγων [*Corporis ratio diversas habet partes, neque paucis eget: quae dum singulae aliquid ad obsequium totius conferunt, totum servatur. Sustinent pedes, operantur manus, vident oculi, audiunt aures, atque ita deinceps, ne sim prolixior].*

15. Ἐὰν εἴπῃ ὁ πούς, Ὅτι οὐκ εἰμι χεὶρ, si dicat pes, *Quoniam non sum manus]* Pari festivitate membris humanis sermonem tribuit Menenius apud Livium libro II, qui locus cum hoc conferendus est: et Aesopus apud Maximum Tyrium dicta loco, pedem inducit quaerentem de onere et id destituere volentem. Significat autem non debere minores invidere maioribus.

17. Εἰ ὅλος τὸ σῶμα ὀφθαλμός, si totum corpus oculus] Quintilianus VIII. 5: *Sed neque oculos esse toto corpore velim, ne cetera membra suum officium perdant.*

Ποῦ ἢ ἀκοή, ubi auditus] Non dissimiliter Plotinus: Οὐδὲ γὰρ δακτύλων τὸ βλέπειν [*Neque enim videre digitorum est].*

18. Νυνὶ δὲ ὁ Θεὸς ἔθετο τὰ μέλη, ἐν ἑκάστῳ αὐτῶν ἐκ τῷ σώματι, καθὼς ἠθέλησεν, nunc autem posuit Deus membra singula in corpore sicut voluit] Loco conveniente non ex vi materiae, sed ad usum totius ἐκ προνοίας [*ex providentia]* ut loquuntur Stoici. Vide Eph. 4: 15. Plato X de Legibus: Μέρος μὲν ἵνεκα ὅλου καὶ οὐχ ὅλου μέρος ἵνεκα ἀπεργάζεται [*Ac praeinde non totum partis gratia, sed partem totius gratia efficit].*

19. Εἰ δὲ ἦν τὰ πάντα ἐν μέλῳ, ποῦ τὸ σῶμα, quod si essent omnia unum membrum, ubi corpus] Est enim corpus humanum συνεσθῆναι τι [*compositum quidam]*, constans ἐκ συνημμένων [*ex cohaerentibus partibus].*

21. Οὐ δύναται δὲ ὀφθαλμός εἰπεῖν τῇ χειρὶ, Ἄχρειά σοι οὐκ ἔχω, non potest autem oculus dicere manui, Ὅπερ tua non indigeo] Sicut membra ventri indignata subtraxisse suum officium fabulatur Menenius. Manus alimenta praebet corpori in quo est oculus.

- Ἡ πάλιν ἡ κεφαλὴ τοῖς ποσὶ, Χρεῖαν ὑμῶν οὐκ ἔχει, aut
rumsum caput pedibus, Non estis mihi necessarii] Non
 debent qui minores sunt a maioribus contemni.

22. Ἀλλὰ πολλὰ μᾶλλον, τὰ δοκοῦντα μέλη τοῦ σώματος
 ἀσθενέστερα ὑπάρχειν, ἀναγκαῖά ἐστι, *sed multo magis quae*
videntur membra corporis infirmiora esse, necessaria
sunt] Oculo quid aut tenerius aut utilius.

23. Καὶ ἃ δοκοῦμεν ἀτιμώτερα εἶναι τοῦ σώματος, τούτοις
 τιμὴν περισσotέραν περιτίθεμεν, *et quae putamus igno-*
bilia esse membra corporis, his honorem abundantiore
circumdamus] Ut ventri et iis quae sub ventre damna
 tegmina. Nam multi populi brachiis et pedibus nudis aut
 ex parte nudis incedant. Vestitum hic dixit τιμὴν. Sic
 annulis damus dactylothemam, arcui corytum, custodias
 diligentioris causa: qui honos quidam.

Καὶ τὰ ἀσχημόνα ἡμῶν εὐσχημοσύνην περισσotέραν ἔχει,
et quae inhonesta sunt nostra abundantiori honestatem
habent] πῦν Interpretes Graeci ἀσχημοσύνην [pudorem]
 vocant eas partes quas a pudore nominamus. Eas tan-
 quam mysteria a vulgi conspectu amovemus.

24. Τὰ δὲ εὐσχημόνα ἡμῶν οὐ χρεῖαν ἔχει, *honestam*
nostra nullius egent] Facies quae in homine pulcher-
 rima, non tegitur, non absconditur, patet omnibus, si-
 cut templi extima.

Ἀλλ' ὁ Θεὸς συνετέρας τὸ σῶμα, *sed Deus temperavit*
corpus] Temperamento opus est in corporis membris col-
 locandis.

Τῷ ὑπεροῦντι] *Iis quae minus habent dignitatis, qualia*
sunt per quae fit egestio. Ὑπερεῖν [desse] quid sit vide
Rom. 3: 23, supra 1: 7, 8: 8. In Manuscripto est τῷ
ὑπεροῦμένῳ.

Περὶ σσotέραν δοῦν τιμὴν, *abundantiorem tribuendo hono-*
rem] Cicero de Officiis I: Principio, corporis nostri mag-
 nam natura ipsa videtur habuisse rationem, quae for-
 mam nostram reliquamque figuram in qua esset species
 honesta eam posuit in promptu: quae partes autem corpo-
 ris, ad naturae necessitatem datae, ad spectum essent de for-
 mem habituræ atque turpem, eas contextit atque abdedit.

25. Ἴνα μὴ ἡ σῆμα ἐν τῷ σώματι, *ne sit contentio in*
corpore] Est figurata locutio pro ne ullas partes negli-

gerentur a corpore. Sic etiam in Ecclesiae corpore contemni non debent, quibus minus illustria dona contingere, ut expellendi Daemones, interpretandi.

Ἀλλὰ τὸ αὐτὸ ὑπερ ἀλλήλων μεριμνῶσι τὰ μέλη] *Ut omnia membra in unum consentiant, quemadmodum Menenius loquitur.*

Alterius sic

Altera poscit opem res et conspirat amice.

26. Καὶ εἴτε πάσχει ἐν μέλος, συμπάσχει πάντα τὰ μέλη, *et si quid patitur unum membrum, compatiuntur omnia membra]* Id consensum membrorum dixit Plinius, Celsus consortium. Plutarchus Bruto: Ὅρθως ἐθελόντος τοῦ νόμου τοῦς πολίτας ὥσπερ ἐνὸς μέρη συναισθάνεσθαι καὶ συναλγεῖ ἀλλήλοις [*Recte hoc quod vult lex, assuescitur cives, ut; quasi eiusdem corporis partes sint, ita et sentiant et doleant omnes, si quid cuiquam evenit mali*]. Chrysostomus de Poenitentia X: Σώματος γὰρ καὶ μελῶν ὅλην ἀλλήλοις ἔσμεν συνδεδεμένοι· ἐπὶ δὲ τοῦ σώματος καὶ ὁ πόνος διέχεται τραῦμα, τὴν κεφαλὴν ἐπικλύπτουσαν ὀρώμεν· καὶ τοῦ τί ταύτης σεμνότερον; ἀλλ' οὐχ ὀρᾷ τὴν ἀξίαν ἐν τῷ παρὰ τῆς συμφορᾶς [*Corporis enim et membrorum instar iuncti sumus. In corpore ergo, si pes vulneretur, videas vel caput ea re affici, quid est autem capite angustius? Tamen, si qua cui oritur calamitas, dignitatis eius rationem non habet*].

Εἴτε δοξάζεται ἐν μέλος, συγκαίεται πάντα τὰ μέλη, *sive honoratur unum membrum, una gaudent omnia membra]* Δοξάζεται hic est bono aliquo afficitur, sicut fieri solet eis quos honoramus. Ideo Cyprianus δοξάζεται, quod hic est, vertit laetatur.

27. Ὅτι οἱ πάντες ἐστε σῶμα Χριστοῦ, *vos autem estis corpus Christi]* Omnes simul corpus mysticum Christi, ut capituli. Eph. 1: 23, Col. 1: 18.

Καὶ μέλη ἐκ μέρους] *Id est, singuli membra estis.* Ἐκ μέρους pro οἱ κατὰ μέρος, suppressis articulis.

28. Καὶ οὗς μὲν ἔθετο ὁ Θεὸς ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ πρῶτον ἀποστόλους, *et quosdam quidem posuit Deus in Ecclesia primum Apostolos]* Illos nempe eminenter sic dictos a Christo, in id vocatos ut prima Ecclesiarum fundamenta iacerent.

Δι-

Δεύτερον προφήτας, secundo Prophetas] Prophetæ Apostolis honore proximi, Eph. 4: 11.

Τρίτον διδασκάλους, tertio Doctores] *Διδάσκαλοι* hic et Act. 13: 1 et Eph. 4: 11, *διδάσκοντες* Rom. 12: 7, sunt illi qui eruditione eminentes multis Ecclesiis instituendis praeerant, qualis Titus in Graecia. Vide quae dicta ad illum ad Romanos locum.

Ἐπειτα δυνάμεις, deinde virtutes] More Hebraeo abstractum pro conereto, ut in sequentibus. *Δυνάμεις* enim hic dicuntur qui habent *ἐνεργήματα δυνάμεων*, *ius plectendi fontes*. Vide supra 10. Sic *πῶς* Hebraeis in potestate constituti.

Ἔτι χαρίσματα ἰαμάτων] *Eos qui morbos sanandi potestatem acceperunt*.

Ἀντιλήψεις, opitulationes] *Ἀντιλαμβάνεσθαι* est curam alicuius gerere, ut diximus ad Luc. 1: 54. Ea vox cum satis sit generalis hoc loco videtur significare Praesides presbyterii qui populum commonefacere officii sui solebant. Ideoque *παρακαλοῦντες* [*exhortantes*] dicuntur Rom. 12: 8, ubi dicta vide. Ad hoc quoque Deus dona dabat peculiaria. Graeci complures quod hic est *ἀντιλήψεις* explicant *προσασίας* [*praefecturas*].

Κυβερνήσεις, gubernationes] Hi sunt qui *ποιμένες* Eph. 4: 1, ex Syriaco *ܡܕܢܐ*, *οἱ προϊστάμενοι* [*praesides*] Rom. 12: 8, alibi *πρεσβύτεροι* [*Seniores*], qui singulas regebant Ecclesias.

Γένη γλωσσῶν, genera linguarum] Non omnes omnibus linguis loquebantur, ut Apostoli ex usu Gentium, sed alius hac, alius illa, et quidem tali, quam nunquam didicerat.

29. *Μὴ πάντες ἀπόστολοι, an omnes Apostoli]* *Non omnia possumus omnes*.

30. *Μὴ πάντες διεκμηνεύουσι, an omnes explicant]* Interpretare ut supra 10.

Ζηλοῦτε δὲ τὰ χαρίσματα τὰ κρείττονα, aemulamini autem dona meliora] *Agite cum Deo precibus*, ut a Deo accipiatis dona optima, id est, maxime utilia. Nam *ζηλοῦν* hic est *expetere*, ut et infra 14: 39. Sic et Sap. 1: 12. In Manuscripto *κρείττονα* est *μείζονα* [*maiora*].

Καὶ ἔτι καθ' ὑπερβολὴν ὁδὸν ὑμῶν δείκνυμι] *Viam vobis ostendam qua nosse possitis quae sint utilissima*. Quan-

quam id forte opus non est, quia ipsa experientia id vos docet. Ideo dixit καὶ ὑπερβολῇ, id est, ut Iurisperiti loquuntur, *ex superabundanti*, ut Rabbini.

CAPUT XIII.

Ἐὰν ταῖς γλώσσαις τῶν ἀνθρώπων λαλῶ, *si linguis hominum loquar*] Id est, *omnium gentium linguis*. Hoc ideo dicit, quia multi qui id donum acceperant non modeste utebantur: nimium sibi placebant prae caeteris, cum tamen id donum non sit datum ostentationis causa, sed ad utilitatem aliorum. Nulla erant eiusmodi χαρίσματα [*dona*] quibus non male uti homines possent, et quae non possent male utendo perdere. *Recedente enim disciplina*, ut loquitur Cyprianus, *recedebat et gratia*.

Καὶ πρὸς ἀγγέλων, *et Angelorum*] Est et in Angelis aliquid ἀνάλογον [*simile*], linguis per quod conceptus sibi mutuo tradunt. Solent autem ἀνάλογα [*similia*] inter se recipere communicationem vocabulorum. Vide Dan. 8: 13. Dubitat Nazianzenus an Angeli inter se etiam externis vocibus utantur.

Ἀγάπην δὲ μὴ ἔχω, *dilectionem autem non habeam*] Nam et hoc est quo fides ducit et ex quo censemur. Χαρίσματα illa modo dantur, modo non dantur, prout aliorum usus exigit. Dilectio est quae Deum imitatur, et perpetuo adesse potest et nos in perpetuum Deo commendare.

Γέγονα χαλκὸς ἡχῶν, *factus sum velut aes sonans*] Id est, tintinnabulum animi causa sonans, nihil autem significans. Tintinnabula erant ex aere.

Ἡ κύμβαλον ἀλαλάζον, *aut cymbalum tinniens*] Cymbala distinguit ab aere, quia erant pleraque ex argento. Ἀλαλάζειν est ὀνοματοποιεῖν [*nominis ex sono fictio*] et quemvis sonum inconditum significat. Vide quae ad Marc. 5: 36. Κύμβαλον a sono dicitur 1 Sam. 6: 5, et in Psalmis et Paralipomenis saepe.

2. Καὶ ἐὰν ἔχω προφητείαν, *et si habeam prophetiam*] Nam et hanc habuisse quidam possunt, et tamen pietatem et salutem amittere, Matth. 7: 22.

Καὶ

Kal eidō tā mystēria panta, et noverim mysteria omnia] Si intelligam quo tendant omnes istae figurae Veteris Testamenti.

Kal pāsān tēn gnōsion] Omnem historiarum cognitionem.

Kal iān ēxō pāsān tēn nīzion, ōsē ōra metisānein, et si habeam omnem fidem, itq ut montes transferam] Fidei enim adultae id erat praemium, res miras efficere, ut diximus supra 9. Est autem proverbialis locutio *montes transferre*, id est, res plane stupendas efficere, ut videre est ad Matth. 17: 20, ubi dicta vide. Adde Apoc. 8: 8.

Ἀγάπην δὲ μὴ ἔχω, dilectionem autem non habeam] Fides multa promissa habet, quia via est ad dilectionem, Ipsa autem dilectio est quae opera edit magis admiranda quam ea quae *miracula* vocantur, et si operandi tempus desit aut occasio, participes factos Divinae bonitatis, participes etiam facit Divinae beatitatis. Hoc scire et hoc agere est esse Christianum.

Οὐδὲν εἰμι, nihil sum] Nullo apud Deum ero in pretio ad consequendam vitam aeternam. Manuscriptus hic habet, *οὐδὲν ὠφελοῦμαι [nihil mihi prodest]*. Vide Ps. 50: 15.

3. *Kal iān psōmīzō panta tā hypērchonta mou, et si in pauperum usus omnes facultates meas impendo]* Hoc etiam gloriae causa fieri potest, sicut a Thebano quodam factum commemorat Origenes ad Matth. 19. *Psōmīzein* proprie est *ad vescendum dare*, Num. 11: 4, 18, Deut. 8: 3, 16, figurate, *in alicuius usus impendere*, Esai. 58: 14,

Kal iān paraδō tō sōmā mou ἵνα καυθήσμαι, et si tradidero corpus meum ut ardeam] Nam hoc fecit Calanus, et multo post Peregrinus Philosophus, *ὑστεροφημίας [famae post mortem duraturae]* causa, non Dei amore, ut socii Danielis. Adeo apud Deum res istae ex proposito magis quam ex facto aestimantur. Vide quae diximus ad Matth. 6: 1 et seqq.

Ἀγάπην δὲ μὴ ἔχω] Illam quae vero nos Dei filios facit. Vide Matth. 5: 48.

Οὐδὲν ὠφελοῦμαι, nihil mihi prodest] Nempe ad praemium coeleste.

4. *Ἡ ἀγάπη μακροθυμεῖ, dilectio patiens est]* Divina plane ἀγάπης descriptio, profecta ex pectore eius pleno. *Μακροθυμεῖ, ὡς ὁ ὀργισμὸς [differt iram suam]*, Prov. 19: 11.

Xq7-

- Χρησέσθαι] *Humanitatem ostendit.* Sic χρησένεσθαι sumitur Canone XI Synodi Nicaenae. Hebraei dicerent כוֹס נֶחֱמָה [*operatur in benignitate*].

····· Ἡ ἀγάπη οὐ ζηλοῖ] *Non invidet.* Quo sensu hanc vocem habemus Gen. 30: 1, 37: 11. Sic Theocritus:

Ζαλωτὸς μὲν ἐμὲν ὁ τὸν ἄροπον ὕπνον ἰαύων
····· Ἐνδυμίων.

[*Felix, aeterni quem vis tenet alta soporis,
Endymion.*]

····· Ἡ ἀγάπη οὐ περπερεύεται, *dilectio non agit perperam*] Περπερεύομαι, *perperam* ago in Glossario. Vox haec in veteribus Graecis non reperitur; et quod in Cicerone ad Atticum lib. I epist. 13 legitur ἐνπερπερευόμην omnino corruptam est. Unde conictere est natam hanc vocem ex Latina. Nam in Latio vetus vox est. *Acilius*:

Describere in theatro perperos populares.

Item:

····· *Et eo plectuntur Poëtae quam suo vitio saepius*

····· *Duotabilitate nimia vestra, aut perperitudine.*

Sunt autem haec contraria, *recte facere* et *perperam*, ut ex Cicerone pro Caelina apparet. Sed Graeci paulo strictius acceperē in significatione *simulationis*. Nam περπερεύεσθαι, καλλωπισμὸς [*cultus nimius*] apud Clementem Paedagogi III. 1. Sic et Basilus in Definitionibus: Τί ἐστι τὸ περπερεύεσθαι; πᾶν δὲ μὴ διὰ χρεῖαν, ἀλλὰ διὰ καλλωπισμὸν παραλαμβάνεται [*Quid est quod perperam fiat? quod cum eius usus non sit, ad ornatam assumitur*]. Dilectionis mos non est is qui ambitionis, *aliud clausum* in pectore, *aliud in lingua promptum habere*. Hebraei dicerent יִשְׁתַּחֲוֶה [non illudet].

····· Οὐ φουσιῶται] *Non intumescit.* Vide supra 4: 6, 18, 19; 5: 2, 8: 1. Habet sibi adiunctum ingentem comitatum virtutum, inter eas et ταπεινοφροσύνην [*humilitatem*].

5. Οὐκ ἀσχημονεῖ] *Cavet quicquam agere quod vel opinionē hominum turpe sit.* Non agit Cynicum. Vide Ciceronem de Officiis primo.

····· Οὐ ζητεῖ τὰ ἑαυτῆς, *non quasrit quae sua sunt*] In omnibus rebus magis publicum quam suum agit negotium. Vide supra 10: 24, 33.

Οὐ

Ὁὐ παροξύνεται, *non irascitur*] Difficile est nunquam irasci, quod est παροξύνεσθαι πρτ. Sed hoc ingenium est eorum qui homines diligunt, ut non modo sine causa non irascantur, sed et in iusta commotione modum servant. Vide quae dicta ad Matth. 5: 22, ad Act. 15: 39.

Ὁὐ λογίζεται τὸ κακὸν, *non cogitat malum*] Id est, *non facile mali quicquam suspicatur*. Dubia in partem accipit meliorem. Λογίζεσθαι saepe est cogitare, existimare.

6. Ὁὐ χαίρει ἐπὶ τῇ ἀδικίᾳ] *Non applaudit male agentibus*. Χαίρει [*gaudet*] est μετωνυμία [*transnominatio*].

Συγχαίρει δὲ τῇ ἀληθείᾳ, *gaudet autem de veritate*] *Amat integritatem, vias rectas*. Nam ἀλήθεια late patet, ut et Hebraeum נאמן.

7. Πάντα γίγει, *omnia fert*] Fert quae ferri ullo modo possunt. Vide supra 9: 12. Solent voces universales restringi ex materia subiacente. Sic Gen. 3: 20. *Omnis vivens* Chaldaeus interpretatur *omnium filiorum hominis*.

Πάντα πιστεύει, *omnia credit*] Mavult credere quae credita nihil nocent, quam temere aliquem mendacii damnare.

Πάντα ἐλπίζει, *omnia sperat*] Non facile de quoquam desperat quin ad meliorem frugem venire possit. Euripides:

Οὕτως δ' ἀνὴρ ἄριστος ὅστις ἐλπίσι
Πέποιθεν αἰεί.

[*Longe optimus, qui sperat*].

Πάντα ὑπομένει, *omnia sustinet*] Ab iis qui in prospectu sunt in dies meliora exspectat. Graeca est sententia, Περσιέλλει τὴν ἁμαρτίαν ἢ εὐνοία [*Benevolentia peccatum minuit*]. Adde Prov. 10: 12.

8. Ἡ ἀγάπη οὐδέποτε ἐκπίπτει] *Non caret*.

Ἐἵτε δὲ προφητεῖαι καταργηθήσονται, εἴτε γλῶσσαι πάν-
σονται, εἴτε γνώσις καταργηθήσεται, *si prophetae evanescent, si linguae cessabunt, si scientia destruetur*] In saeculo illo meliore neque praesagia futurorum, neque commemoratio praeteritorum usum habebit. Erit enim ibi cognitio praesentissima omnium quae cognoscere pro illo statu expediet. Et hic ἔλλειψις [*defectus*], *si prophetae, nempe alicui obtigere*.

9. Ἐκ μέρους δὲ γινώσκωμεν, *ex parte enim cognoscimus*] Explicat quae dixerat: Non deerit cognitio, sed non talis erit qualis nunc est. Nam si res praesentes spectamus, quantum est quod ignorant etiam qui maxima ea in re dona sunt consecuti?

Καὶ ἐκ μέρους προφητεύομεν, *et ex parte prophetamus*] Pauca sunt de quibus dantur prophetiae: et eas ne Prophetas quidem ipsi plene intelligant, nisi post eventum.

10. Ὅταν δὲ ἔλθῃ τὸ τέλειον, *cum autem venerit quod perfectum est*] Vita illa perfectior quae αἰὼν τετελειωμένος [*aeternum perfectum*] Hebr. 7: 28.

Τότε τὸ ἐκ μέρους καταργηθήσεται, *cessabit quod ex parte est*] Dona illa cessabunt, quia omnibus eadem erit cognitio.

11. Ὅτε ἤμην νήπιος, ὡς νήπιος ἐλάλουν, ὡς νήπιος ἐφρόνουν, ὡς νήπιος ἐλογιζόμην, *cum essem parvulus, loquebar ut parvulus, sapiebam ut parvulus, cogitabam ut parvulus*] Similitudine rem illustrat qua et Maimonides utitur. Alius est sermo, alia studia, alii rerum conceptus pueris, alia haec viris. Multo autem maior erit differentia temporis huius et illius coelestis vitae.

Reddere qui voces iam scit puer et pede certo

Signat humum, gestit paribus colludere, et iram

Colligit ac ponit temere et mutatur in horam.

De voce νηπίων vide Matth. 21: 16.

Ὅτε δὲ γέγονα ἀνὴρ, *quando autem factus sum vir*] *Vir plenae aetatis*, Eph. 4: 13. Sic apud Horatium,

— *Aetas animusque virilis.*

Κατήργηκα τὰ τοῦ νηπίου, *obliteravi quae erant parvuli*] Id est, sermonis vitia correxi, studui rebus maioribus, res ipsas intellexi clarius. Ita priora illa *obliteravi*.

12. Βλέπομεν γὰρ ἄρτι δι' ἐσόπτρου ἐν αἰνίγματι, τότε δὲ πρόσωπον πρὸς πρόσωπον, *videmus enim nunc per speculum in aenigmate, tunc autem facie ad faciem*] Apparet haec sumpta ex Num. 12, ubi Moses aliis Prophetis praefertur eo quod non per figuras adumbrantes, sed apertis indiciis velut per amici colloquium sibi facienda et futura alia intelligeret. Multo autem maius discrimen erit inter cognitionem quam habuit Moses et cognitionem futuri aevi, quam tunc fuit inter Mosem et Prophetas ali-

alios. Addidit Paulus illud δὲ ἐσόπτρου, quia quae in speculo videmus, ea palpari nequeunt: imago quaedam est rei, non res ipsa. Quod hic dixit πρόσωπον πρὸς πρόσωπον, id dixit εἶδος 2 Cor. 3: 7, id est, Hebraeis ὡμῶν.

Ἄρτι γινώσκω ἐκ μέρους, nunc agnosco ex parte] Quae ipse ego qui sum Apostolus ex donis cognovi, exigua sunt prae cognitione saeculi melioris. Hoc eo tendit ne insolescant qui talia dona hic accepere.

Τότε δὲ ἐπιγνώσκειν, tunc autem cognoscam] Exacte novero omnem modum per quem Deus mundum gubernavit et salutem hominum procuravit, et dispensationum causas. Vide 1 Ioh. 3: 2. *Ἐπιγινώσκειν* plus est quam *γινώσκειν*. Nam ἐπὶ auget. Vide Rom. 3: 20, 10: 2. Philo de Allegoriis: Οἱ δὴ οὕτως ἐπιλογιζόμενοι διὰ σκιᾶς τὸν Θεὸν καταλαμβάνουσι, διὰ τῶν ἔργων τὸν τεχνίτην κατανοοῦντες· ἐστὶ δὲ τις τελειώτερος καὶ μᾶλλον κεκαθαρμένος νοῦς, τὰ μεγάλα μυστήρια μνηθεὶς, ὅστις εὖν ἀπὸ τῶν γεγονότων τὸ αἷτιον γνωρίζει, ὥς ἂν ἀπὸ σκιᾶς τὸ μένον, ἀλλ' ὑπερκύψας τὸ γεννητὸν, ἔμψασιν ἐναργῆ τοῦ ἀγεννήτου λαμβάνει· ὥς ἀπ' αὐτοῦ αὐτὸν καταλαμβάνειν καὶ τὴν σκίαν αὐτοῦ, ὥσπερ ἦν τόντε λόγον καὶ τόνδε τὸν κόσμον [*Qui ita colligunt per umbram Deum percipiunt, animadvertentes artificem per ipsius opera. Sed est et alius perfectior puriorque intellectus, magnis mysteriis initiatus, qui non ex operibus causam cognoscit, quasi ex umbra solidum corpus: sed emergens super creata omnia, manifeste increatum contemplatur, ut et ipsum per se comprehendat, et umbram eius: hoc est, et verbum eius et mundum hunc universum*]. Perfectam fore in vita altera cognitionem etiam Hebraei statuunt et Plato in Philosopho.

Καθὼς καὶ ἐπιγνώσθην, sicut et cognitus sum] Id est, sicut Deus mea consilia et cogitata exacte novit. Iuvenalis de Diis:

Notior est illis homo quam sibi. —

Vide et supra 4: 4, 1 Ioh. 3: 20.

13. *Νυνὶ δὲ μένει πίστις, ἐλπίς, ἀγάπη, τὰ τρία ταῦτα, nunc autem manet fides, spes, dilectio, tria haec*] *Νυνὶ* hic non est temporis, sed oppositionis pro *at vero*, ut Rom. 3: 21, 7: 17, supra 5: 11. *Μένει* oppositum est ei quod dixit καταργηθήσεται. Sed quomodo manebunt (prae-

sens

sens enim hic futuri habet significationem, ut infra 15: 32, 16: 5) in altero aevo? Nempe eo modo quo *rupes Israelitas saquebatur* effectu suo, supra 10: 4. Sic *mortuos sequuntur opera*, Apoc. 14: 13. Fides, spes, dilectio praemium habebunt 2 Tim. 4: 7, 8, non prophetiae Matth. 7: 22. Balaam Prophetam egit, et Deo invisus fuit, Iud. 11. Addidit *τρία ταῦτα* quia ternarius numerus Deo sacer.

.. *Μεῖζων δὲ τούτων ἡ ἀγάπη, maior autem his est dilectio*] *Μεῖζων* etiam de pluribus dicitur, ut videre est Matth. 13: 32, Luc. 9: 46. *Maxima est inter has tres*: quia fides et spes ad dilectionem ducunt. Dilectio nos Deo coniungit et similes facit 1 Ioh. 4: 8, sine hac ipsae quoque spes et fides manent infructuosae, ut. intelligi potest ex dictis initio capitis huius, Gal. 5: 6, Iac. 2: 10 et seqq. Ignatius in Epistola ad Ephesios: *Ἀρχὴ ζωῆς πίστες, τέλος δὲ ἀγάπη* [*Initium vitae fides, finis vero dilectio*].

CAPUT XIV.

Διώκετε τὴν ἀγάπην, sectamini dilectionem] Cohæret cum superioribus. Cum tanti sit dilectio, omnino efficitur ut eam habeatis. De voce *διώκειν* vide Rom. 9: 31, 12: 13, 14: 19.

Ζηλοῦτε δὲ τὰ πνευματικὰ, aemulamini spiritualia] Subaudi *charismata*. Expetite ut ea habeatis si fieri potest. Neque enim omnino illa ad salutem sunt necessaria.

Μᾶλλον δὲ, magis autem] Id est, *maxime*. Est enim hic *μᾶλλον* pro superlativo, ut modo *μεῖζων*.

ἵνα προφητεύητε, ut prophetetis] Prophetiam caeteris donis praefert, quia maximam ea res auctoritatem praestabat Evangelio, convincebat incredulos, firmabat credentes. Divinum enim ab omnibus hominibus creditur esse praedictio, dicta ob id *divinatio*.

2. *Ὁ γὰρ λαλῶν γλώσση, qui enim loquitur lingua*] Maxime eos compescit qui linguarum dono non modeste utebantur apud eius linguae gnaros, sed in Ecclesia ubi aut nulli aut pauci erant qui intelligerent: et eo dono

cor-

conlisi spernebant caeteros. Non contingere quidem Divinitus dona ista post Christum, nisi in Christum credentibus. Sed poterant qui crediderant, amittendo dilectionem, aut etiam fidem, dona ista in sese extinguere, 1 Thess. 5: 19. *Rededente enim disciplina recedebat et gratia*, ut loquitur Cyprianns.

Ὁὐκ ἀνθρώποις λαλεῖ, non hominibus loquitur] Nempe nisi adsint eiusdem linguae homines.

Ἀλλὰ τῷ Θεῷ, sed Deo] Deum solum habet consciunt. *Οὐδεὶς γὰρ ἀκούει, nemo enim audit*] Nempe in Ecclesia. Loquitur de eo quod plerumque fiebat. Rarum erat ut adessent peregrini. *Ἀκούειν* hic est *intelligere*, ut vides saepe Hebraeis. Vide Gen. 11: 7, Esai. 36: 11, Rom. 11: 8.

Πνεύματι δὲ λαλεῖ μυστήρια] Spiritu quidem afflante loquitur, sed res quas non pateant. Nam quicquid latet, sive id futurum est, sive praesens, *μυστήριον* dicitur, Rom. 11: 25, 16: 25, 2 Thess. 2: 17.

3. *Ὁ δὲ προφητεύων, ἀνθρώποις λαλεῖ οἰκοδομῆν, nam qui prophetat, hominibus loquitur ad aedificationem*] Prodest aliis, id enim *οἰκοδομῆν* Paulus, ut saepius diximus.

Καὶ παρακλήσει καὶ παραμυθίαν, et monitionem et consolationem] Generis nomen in speciea dispertit, *prodest monendo fragiles, consolando afflictos*, illos periculorum hos liberationis praedictione: utrumque cum circumstantiis quae humanitus prospectari non poterant.

4. *Ὁ λαλῶν κληροῖται αὐτὸν οἰκοδομεῖ, qui loquitur linguam, semetipsum aedificat*] Sentit enim intra se vim Christi.

Ὁ δὲ προφητεύων, ἐκκλησίαν οἰκοδομεῖ, qui autem prophetat, Ecclesiam aedificat] Et praesentes et absentes. Solebant enim prophetiae ab Ecclesiis ad Ecclesias transmitti.

5. *Θέλω*] *Velim*, ut Rom. 7: 16 et alibi.

Πάντας ὑμᾶς λαλεῖν γλώσσαις, omnes vos loqui linguis] Nempe si ita Deo placeret. Ostendit se pariter affectum ut olim Moses, Num. 11: 29.

Μᾶλλον δὲ ἵνα προφητεύητε, magis autem prophetare] Quia id pluribus conducit, ut iam dixit.

Μεῖζων γὰρ ὁ προφητεύων, ἢ ὁ λαλῶν γλώσσαις, nam maior est qui prophetat, quam qui loquitur linguis] Maior, id est, Ecclesiae utilior, ut supra 13: 13.

VI. Dd Ex-

Ἐνός ἐἴ μὴ διερμηνεύῃ, nisi interpretetur] Est duplex negatio pro una, more Hebraeo, καὶ οὐ γάρ. Sensus est: Nisi idem qui linguas donum habet, habeat et donum interpretandi, id est, fidelem memoriam.

6. Νυνὶ δέ, ἀδελφοί, nunc autem, fratres] Νυνὶ hic quoque positum pro At vero, ut supra 13: 18.

Ἐὰν ἔλθω πρὸς ὑμᾶς γλώσσαις λαλῶν, si venero ad vos linguis loquens] Solet saepe Paulus personam primam ponere ὑποθετικῶς [conditionaliter].

Ἐὰν ἀφελήσω; ἐὰν μὴ ὑμῖν λαλήσω, quid vobis prodero? Sed vobis loquar] Est hic ἐὰν μὴ pro sed. Nam agit de alio genere alloquendi. Diximus de hoc usu istorum particularum supra 7: 17.

Ἡ ἐν ἀποκάλυψει, aut in revelatione] Ἀποκάλυψις hic est, expositio figurarum latentium in Veteri Testamento, quae multa habet in Paulinis epistolis, et in illa ad Hebraeos. Sumitur interdum generalius ut infra 30.

Ἡ ἐν γνώσει, aut in scientia] Γνώσις est historiarum cognitio, ut diximus supra 12: 8, 13: 2, 8.

Ἡ ἐν προφητείᾳ, aut in prophetia] Praedicendo quae eveniunt sunt.

Ἡ ἐν διδαχῇ, aut in doctrina] Διδαχὴν hic vocat praeclaras sententias, quales sunt in libris Salomonis. Quod supra σοφίας vocat.

7. Ὅμως] Atque, ut Gal. 3: 15.

Ἡ ἀψυχα φωνὴν δίδοντα, quae sine anima sunt vocem dantia] Ἀψυχα vocat instrumenta sensu carentia.

ἢτε αὐλός, εἴτε κίθαρα, ἐὰν διαβολῇ τοῖς φθόγγοις ὁ δὲ, πᾶς γνωσθήσεται τὸ αὐλούμενον ἢ τὸ κίθαριζόμενον, sive tibia, sive cithara, nisi distinctionem sonituum derint, quomodo sciatur id quod canitur aut cithara dicitur] Si inauditum quid sonent instrumenta, nihil intelligi potest. Ideo distingui solent modi Dorii, Phrygi, Lydii. Thebaram urbs ad tibiam structa, ad tibiam est diruta. Est tibiae usus in laetis Matth. 11: 17, est et in luctu Matth. 9: 23. Eadem cithara canit res heroum et amores.

8. Καὶ γάρ] Similiter.

Ἐὰν ἀδελφον φωνὴν σάλπιγξ δὲ, τίς παρασκευάσεται εἰς πόλεμον, si incertum sonum det tuba, quis parabit se ad bel-

bellum] Olim alius erat tubae sonus ad pugnam, alius ad receptum. Procopius Gothicorum II: Οἱ ταῖς σάλπιγξι τοῦ παλαιὸν ἐν τῷ Ῥωμαίων στρατῷ χρώμενοι νόμους τινὰς ἡπίζαντο δύο, ὡς ἕτερος μὲν ἐγκιλευμένῳ τὸ πλεῖστον ἰσχύει καὶ τοὺς στρατιώτας εἰς μάχην ὁρμῶντι· ὁ δὲ ἄλλος ἐπὶ τὸ στρατόπεδον ἀνεκάλει τοὺς μαχομένους, ἥνικα ταῦτα ἰδοὺς τῷ στρατηγῷ ὡς ἄριστα εἶπεν· ταύτῃ τε δὲ οἱ μὲν στρατηγοὶ τὰ καθήκοντα τοῖς στρατιώταις ἐκέλευον, ἐκεῖνοι δὲ τὰ παραγγελλόμενα ἔργα ἐπιτελεῖν ἴσχουν. Κραυγὴ γάρ ἐν ταῖς ξυμβολαῖς σημεῖναι τι σαφές σὺνδαμῶς πέφυκε. [*Tubibines olim in Romano-rum exercitu duobus sonis utebantur: quorum alter cape-ssemdae pugnae signum, in hostem ciebat militem: al-tero, ubi id Duci e re videretur, receptui canebatur. Hac ratione et Duci quae ex usu erant imperare, et militi imperata exsequi facile erat: cum alioqui clamor in praeslio intelligi fere non possit*]. Id magno malo intermissum ad sua tempora ait Procopius ibidem. Sic apud Hebraeos alius tubae sonus ad conventus civiles, alius ad iter, Num. 10: 2. Φωνή est נִנְיָה [*clangor*] ibi-dem Num. 10: 6.

9. Οὐτῶ καὶ ὑμεῖς διὰ τῆς γλώσσης ἐὰν μὴ εὖσημον λόγον δώτε, *ita et vos per linguam nisi manifestum sermonem dederitis*] Nempe iis qui adsunt, aut eorum plurimis.

Πῶς γνωσθήσεται τὸ λαλούμενον, *quomodo scietur id quod dicitur*] Τὸ λαλούμενον ἦν ἡ.

"Ἐσεσθε γὰρ εἰς αἶρα λαλοῦντες, *eritis enim in aërem lo-quentes*] Similis locutio illi quae supra 9: 26, ὡς αἶρα δαίριον [*tanquam aërem feriens*]. Nam qui a nemine in-telligitur, is *ventis loquitur*.

10. Τοσαῦτα, εἰ τόχοι, γένη φωνῶν ἔσιν, *tot, si forte, genera linguarum sunt*] Τοσαῦτα dixit quasi digito mon-strans numerum septuagenarium. Tot enim linguae esse aiunt Hebraei. Sed addit, *si forte*, quia possunt esse et plures de quibus Hebraei nihil audierant.

Καὶ οὐδὲν αὐτῶν ἄφωνον, *et nihil eorum sine voce est*] Hic αὐτῶν non refertur ad φωνάς, sed ad ipsos homines, quanquam ii nominati non sunt, sed facile ex praecedentibus intelliguntur. Parem usum nominis αὐτῶν et alibi notavimus. Hic nomen ex superioribus subauditur, Num. 8: 9, Esth. 5: 9. Sed in Manuscripto deest αὐτῶν: ut

nentrum singulare sit pro plurali masculino. Sant populi

Tam varii linguis, habitu quam vestis et armis.

11. Ἐὰν οὖν μὴ εἰδῶ τὴν δύναμιν τῆς φωνῆς, si ergo nesciero virtutem vocis] *Δύναμιν* appellat vocum significationem.

Ἔσομαι τῷ λαλοῦντι βάρβαρος· καὶ ὁ λαλῶν, ἐν ἐμοὶ βάρβαρος, *ero ei qui loquitur barbarus: et qui loquitur, mihi barbarus*] Usurpavit vocem *barbari* quae respondet Hebraeae *וְהַ*, Ps. 114: 1, in sensu τῶν πρὸς τι [relatorum], quomodo et Ovidius:

Barbarus hic ego sum, quia non intelligor ulli.

Sic Homero Cares βαρβαρόφωνοι [barbare loquentes]. Anacharsis: Ἐμοὶ δὲ πάντες Ἕλληνας Σκυθίζουσι [Mihi vero omnes Graeci Scythice loquuntur]. Est ἐν ἐμοὶ hic pro ἐμοὶ quomodo saepe ἐν in his scriptis πλεονάζει [abundat].

12. Οὕτω καὶ ὑμεῖς, sic et vos] Οὕτω hic valet propterea, 127.

Πρὸς τὴν οἰκοδομὴν τῆς ἐκκλησίας ζητεῖτε, ἵνα περισσεύητε, *ad aedificationem Ecclesiae quaerite ut abundetis*] Triiectio, pro, Ζητεῖτε ἵνα περισσεύητε πρὸς τὴν οἰκοδομὴν τῆς ἐκκλησίας [Quaerite ut abundetis ad aedificationem Ecclesiae] Optate ut abundetis iis maxime donis, unde plurimum utilitatis ad Ecclesiam redeat.

13. Διότι, ὁ λαλῶν γλώσσει, προσευχέσθω ἵνα διερμηνεύη, *et ideo qui loquitur lingua, oret ut interpretetur*] Etiam oret ut memori animo retineat quae lingua externa dixit, ut sic eadem Graece possit exponere.

14. Ἐὰν γὰρ προσεύχωμαι γλώσσει, nam si orem lingua] Alioqui si vel optimas ad Deum preces lingua externa eloquar.

Τὸ πνεῦμά μου προσεύχεται, *spiritus meus orat*] Πνεῦμα vocat motum illum qui est ab afflatu.

Ὁ δὲ νοῦς μου ἀκαρπὸς ἐστίν, *mens autem mea sine fructu est*] Mens mea nihil bene a se excogitatum profert.

15. Τί οὖν ἐστίν] *Quid igitur est*, nempe quod optandum sit?

Προσεύξομαι τῷ πνεύματι, προσεύξομαι δὲ καὶ τῷ νοῷ] *Id est, ut subauditur. Hoc optandum est ut orem, id est, oret aliquis,*

quis, non tantum motu illo afflatio, verum etiam iis quae ipse excogitavit.

Ψαλλῶ τῷ πνεύματι, ψαλλῶ δὲ καὶ τῷ νοῷ, *psallam spiritu, psallam et mente*] Quod de precibus ad Deum dixit, idem de laudibus Dei, πᾶν, quae solebant canendo pronuntiari. Vide quae diximus Matth. 26: 30. Adde Marc. 14: 26, Act. 16: 25, Eph. 5: 19, Col. 3: 16.

16. Ἐπεὶ] *Ἐπεὶ* hic est *alioqui*, ut Rom. 11: 6.

Ἐὰν εὐλογῇς τῷ πνεύματι, *si benedixeris spiritu*] *Si Deum laudes tantum, dum durat ille motus linguae peregrinae.* Εὐλογεῖν idem cum eo quod mox sequitur εὐχαρισεῖν. Vide quae diximus Matth. 26: 26.

Ὁ ἀναπληρῶν τὸν τόπον τοῦ ἰδιώτου, *qui supplet locum idiotae*] Ἰδιώτης ὁ ἀμαθής [*idiotus est quæ rudis est*], Scholiastes ad Ranas. In Glossario, ἰδιώτης ὁ μὴ νοήμων, *rusticus, rudis*. Utitur sic et Alexis. Rabbini Hebraei inde fecerant suum ענין. Vide Act. 4: 13. Et ἀναπληρῶν τόπον, עירא כתר, *itidem Hebraismus, pro in statu aliquo esse.*

Πῶς ἐρεῖ τὸ Ἀμήν ἐπὶ τῇ σῇ εὐχαριστίᾳ, *quomodo dicet Amen ad tuam benedictionem*] In veteri Ecclesia Episcopo aut alio quovis Deum precante vel laudante plebs accinebat *Amen*, unde illud,

Et resonaturis ferit aethera vocibus Amen.

Ea voce dicta approbans, idque ex more Hebraeo secundum quem *Amen* dicitur ἐφύμνιον [*quod hymno succinitur*] Philoni. Vide Deut. 27: 15 et seqq. et quae ad Matth. 5: 18. In Aruc כולן יראו ענין ירא [*Non respondentes Amen pupillum*]. Cum quis *Amen* dicit ad preces quas non intelligit, id vocatur Hebraeis כולן ירא, *Amen pupillum*. Ideo preces et laudes celebrabantur lingua populari tam apud Iudaeos quam apud Christianos. Origenes adversus Celsum VIII: Οἱ λοιποὶ τῶν Χριστιανῶν οὐδὲ τοῖς ἐν ταῖς θείαις γραφαῖς κειμένοις ὀνόμασι καὶ τεταγμένοις ἐπὶ τοῦ Θεοῦ χρῶνται ἐν ταῖς εὐχαῖς, ἀλλ' οἱ μὲν Ἕλληνες Ἑλληνικοῖς, οἱ δὲ Ῥωμαῖοι Ῥωμαίκοις· καὶ οὕτως ἕκαστος κατὰ τὴν ἑαυτοῦ διάλεκτον εὐχεται τῷ Θεῷ, καὶ ὑμνεῖ αὐτὸν ὥς δύναται· καὶ ὁ πάσης διαλέκτου Κύριος τῶν ἀπὸ πάσης διαλέκτου εὐχομένων ἀκούει, ὥς μᾶς (ἢ οὕτως ὀνομάσω) γωνῆς τῆς κατὰ τὰ σημαινόμενα ἀκούων δηλουμένης ἐκ τῶν

ποικίλων διαλέκτων. Οὐ γάρ ἐστιν ὁ ἐπὶ πᾶσι Θεὸς εἰς τις τῶν κεκληρωμένων διάλεκτόν τινα βάρβαρον ἢ Ἑλληνίδα, καὶ μηκέτι τὰς λοιπὰς ἐπισαμένων, ἢ μηκέτι τῶν ἐν ἄλλαις διαλέκτοις λεγόντων φροντίζων [*Germani Christiani ne unitatis quidem in Sacra Scriptura Dei nominibus utuntur inter precandum; sed Graeci Graecis, Romani Romanis, singulique precantur propria lingua, Deumque celebrant pro viribus, et omnium linguarum Dominus omnibus linguis precantes exaudit tam varie loquentes haud secus quam consonos (ut ita dicam) et unius vocis homines intelligens. Non est enim Deus Maximus unus, eorum, qui certam aliquam linguam sortiti sunt, sive Graecam sive Barbaram, caeterarum ignari, nec solliciti de alienas linguas hominibus*].

Ἐπειδὴ τί λέγεις, οὐκ οἶδε, quoniam quid dicas, nescit] Non intelligit; Graecam tantum linguam edoctus.

17. Σὺ μὲν γὰρ καλῶς εὐχαρισεῖς, nam tu quidem bene gratias agis] Ὡς.

Ἄλλ' ὁ ἑτερος οὐκ οἰκοδομεῖται, sed alter non aedificatur] Nihil inde proficit.

18. Εὐχαριστῶ τῷ Θεῷ μου, πάντων ὑμῶν μᾶλλον γλώσσας λαλῶν, gratias ago Deo meo, quod omnium vestrum meae linguis loquor] Apostoli omnium donorum habebant ὁμάδα [universitatem].

19. Ἄλλ' ἐν ἐκκλησίᾳ θέλω πέντε λόγους διὰ τοῦ τοῦ μου λαλῆσαι, ἵνα καὶ ἄλλους κατηχήσω, ἢ μυρίους λόγους ἐν γλώσσῃ] In Manuscripto est τῷ τοῦ μου. In Ecclesia, id est, ubi pauci sunt plurium linguarum gnari, malim quinque, id est pauca, verba loqui a me ipso cogitata [ut et alios doceam], quam multa per afflatum linguae peregrinae et plerisque non intellectae. Κατηχήσω ὑμᾶς, faciam audire, id est, intelligere. Μυρίους [decem milia] μυρία, id est, innumera.

20. Ἀδελφοί, μὴ παιδία γίνεσθε ταῖς φρεσίν, fratres, nolite puerili esse animo] Puerorum est ostentare se in rebus inutilibus.

Ἄλλὰ τῇ κακίᾳ ζημιᾶσθε, sed malitia pueri estote] Innocentia pueros vos imitari non veto, ut nec Christus vetuit; Matth. 18: 3.

Ταῖς δὲ φρεσὶ τέλειοι γίνεσθε, animo autem perfecti estote] Similes viris adultis, Eph. 4: 13.

21. Ἐν τῷ νόμῳ γέγραπται, in *Legē scriptum est*] Νόμου vocabulo hic significat omnia scripta Divinitus data, ut Ioh. 10: 34, 15: 25.

Ὅτι ἐν ἑτερογλώσσοις καὶ ἐν χεῖλεσιν ἑτέροις λαλήσω τῷ λαῷ τούτῳ, καὶ οὐδ' οὕτως εἰσακούσονται μου, aliis *linguis et labiis aliis loquar populo huic, nec sic audient me*] Haec citari a Paulo ex loco quidem Esariae 28: 11 et 12, non tamen ex versione LXX, sed ex versione Aquilae, docet nos Origenes Philocaliae VIII. Sunt autem verba quaedam quae Propheta in medio posuit omissa, ut ad rem hanc non pertinentia. Poena est versari inter homines linguae extraneae: et vos id Ecclesiae imponitis? Labium apud Hebraeos non minus quam lingua *loquelam* significat, Gen. 11: 1.

22. Ὡς αἱ γλώσσαι εἰς σημεῖον εἰσιν οὐ τοῖς πιστεύουσιν, ἀλλὰ τοῖς ἀπίστοις, itaque *linguae signum sunt non fidelibus, sed infidelibus*] Praecipue dantur ad convertendos extraneos, *infideles adhuc*. Comparete dictum.

Ἡ δὲ προφητεία οὐ τοῖς ἀπίστοις, *prophetia autem non infidelibus*] Nempe tantum.

Ἀλλὰ τοῖς πιστεύουσιν, *sed fidelibus*] Ad confirmandos *fideles*.

23. Ἐάν οὖν συνέλθῃ ἡ ἐκκλησία ὅλη ἐπὶ τὸ αὐτό, si *ergo conveniat universa Ecclesia in unum*] In locum eundem. Vide supra 11: 20.

Καὶ πάντες γλώσσαις λαλήσωσιν, *et omnes linguis loquantur*] Si alius alia lingua clamat, omnes *barbara, non Graeca*.

Εἰσελθῶσι δὲ ἰδιῶται ἢ ἄπιστοι, *intrent autem idiotae aut infideles*] Christiani qui unam tantum linguam norint, aut etiam increduli nihilo peritiores. Solebant etiam Pagani adire Christianorum Ecclesias ad videnda quae ibi agebantur.

Οὐκ ἐροῦσιν, ὅτι μαίνεσθε, *nonne dicent, vos insanire*] Quippe et insani ea loqui solent quae nemo intelligat. Si ita agatur, erit Ecclesia similis turri Babylonicae, aut iudicio isti quod ex duobus surdis apud iudicem surdum fuisse agitatum memorat Graecum epigramma.

24. Ἐάν δὲ πάντες προφητεύωσιν, si *autem omnes Prophetent*] Lingua Graeca.

Εἰσὶ δὲ τις ἄπειρος ἢ ἰδιώτης, intret autem quis infidelis vel idiota] Graece intelligens Christianus aut Paganus.

Ἐλέγχεται ὑπὸ πάντων, ἀνακρίνεται ὑπὸ πάντων. Καὶ οὕτω τὰ κρυπτὰ τῆς καρδίας αὐτοῦ φανερά γίνονται, convincitur ab omnibus, diiudicatur ab omnibus. Et sic occulta cordis eius manifesta fiunt] Diximus alibi προφητείας [prophetiam] dici etiam de rebus praeteritis aut praesentibus, sed ita arcanis ut nulla vi humani ingenii cognosci possint. Vide Matth. 26: 68. Prophetæ ergo intrantibus talia dicebant qualia Christus Samaritidi, Ioh. 4: 29, qualia Eliseus Giezi 2 Reg. 5: 26. Dicit Irenæus l. 6 se multos novisse et audisse ipsum fratres, qui occulta hominum in apertum proferrent.

25. **Καὶ οὕτω πεσὼν ἐπὶ πρόσωπον προσκυνήσει τῷ Θεῷ, et ita cadens in faciem adorabit Deum]** Deum venerabitur, et quidem prostrato corpore. Sicut in Regum ita in Dei honore varii erant gestus. Summa autem demissio ostendebatur corpore proiecto, ut diximus ad Matth. 8: 2, et in maioribus Annotatis ad Decalogum. Sic Iob. 1: 20, πεσὼν χαμαὶ προσεκύνησε [decidens in terram adoravit].

Ἀπαγγέλλων ὅτι ὁ Θεὸς ὄντως ἐν ὑμῖν ἐστὶ, pronuntians vere Deum in vobis esse] Sicut Aegyptii Magi dicebant, *Digitus Dei est hic*, Exod. 8: 19, *Deus esse* dicitur ubi maxime mira operatur.

26. **Τί οὖν ἐστὶν]** Quid ergo faciendum est? Sumit interrogantis personam, ut respondeat.

Ὅταν συνέλθῃσθε, cum convenitis] Ut supra 23.

Ἐκαστος ὑμῶν ψαλμὸν ἔχει, quisque vestrum psalmum habet] Cum interrogatione legenda haec membra. Etiam extemporales isti hymni saepe ab afflatu erant. Talis fuit hymnus Simeonis et Annae viduae: et, ut credibile est, Moysis et Mariae sororis eius, et alter Moysis, et Deborah, et Annae quae nupta Elcanae, et Deborah, et Esaïae cap. 5. Omnia quæ olim aut ex ingenio aut ex labore veniebant, tunc multis dabantur subito et Divinitus, ut ex eo intelligeretur Dei summa beneficentia.

Διδασκὴν ἔχει, doctrinam habet] Sententias eximias, supra 14: 6,

Ἐλώσων ἔχει, linguam habet] Donum linguae alicuius quam non didicit.

Ἀπ-

Ἀποκάλυψιν ἔχει, revelationem habet] Donum explicandi ea quae latent sub figuris Veteris Testamenti.

Ἑρμηνείαν ἔχει, interpretationem habet] Donum omnia ordine dicendi Graece quae alter dixit lingua peregrina. In Manuscripto haec omnia paulo aliter scripta sunt; ψαλμὸν ἔχει, ἀποκάλυψιν ἔχει, γλώσσαν ἔχει, ἐρμηνείαν ἔχει.

Πάντα πρὸς οἰκοδομὴν γένησθω, omnia ad aedificationem fiant] Non nostra spectatur gloria, sed utilitas Ecclesiae.

27. *Εἴτε γλώσση τις λαλεῖ, κατὰ δύο ἢ τὸ πλεῖστον τρεῖς, καὶ ἀνὰ μέρος, sive lingua quis loquitur secundum duos, aut ut multum tres, et per partes] Quia multi erant illo tempore qui dona Spiritus habebant, maximus εὐταξίας [recti ordinis] custos Apostolus, non vult omnes qui donum linguarum extranearum habebant, in uno conventus tempore eo uti, ne plus quam oportet plebs detineretur: neque vero alios in hac parte basilicae, alios in ista adfari et quasi distrahere plebem, ut in fore Agyrtae faciunt; sed praecipit ut uno die non plures duobus aut tribus audientiam sibi poscant, idque divisis temporum spatiis, ut primum hic, deinde iste, mox alius audirentur. Κατὰ hic valet καθ' ἡμέραν [quotidie]. Solet enim κατὰ in distributionibus usurpari, Matth. 24: 7, infra 16: 2. Ἀνὰ μέρος, id est, non simul, sed suo quisque ordine.*

Καὶ εἰς διερμηνεύτω, et unus interpretetur] Unus aliquis qui id donum habeat, et linguam utramque intelligat, dicta peregrino sermone explicet sermone Graeco, nihil praetermittens aut immutans.

28. *Ἐάν δέ μὴ ἢ διερμηνεύτης, si autem non fuerit interpretes] Si nemo adsit id donum habens.*

Σιγᾷτω ἐν ἐκκλησίᾳ, taceat in Ecclesia] Si quis donum linguae habet, reservet id aliis locis ubi peregrini sint convertendi: publicos autem coetus linguam illam non intelligentium ne obturbet.

Ἐαυτῷ δὲ λαλεῖτω καὶ τῷ Θεῷ, sibi autem loquatur et Deo] Domi suae, si vult, Deo teste.

29. *Προφῆται δὲ δύο ἢ τρεῖς λαλεῖτωσαν, Prophetas autem duo aut tres dicant] Nempe uno die, sicut de linguae donum habentibus dixit.*

Καὶ οἱ ἄλλοι διακρινέτωσαν, et caeteri diiudicent] Prae-

ses Ecclesiae, advocatis etiam, si res sit difficilior, vicinarum Ecclesiarum Praesidibus. Vide supra 12: 10.

30. Ἐάν δὲ ἄλλος ἀποκαλυφθῇ καθήμενος, quod si alii revelatum fuerit sedenti] Nam stantes solebant prophetias promere, Ier. 26: 2, quo posito etiam precabantur, ut diximus ad Matth. 6: 5. Si uno aliquo loquente Deus alium afflaverit, ne is alium interpellat, aut seorsim cum populo agat, sed expectet donec prior ille desierit. De sedendi more vide Act. 22: 3:

31. Δύνασθε γὰρ καθ' ἑνα πάντες προφητεύειν, potestis autem omnes singulatim prophetare] Diversis aut diebus aut horis.

Ἴνα πάντες μανθάνωσι καὶ πάντες παρακαλῶνται, ut omnes discant et omnes moneantur] Quod non fieret, si eodem tempore alius in hoc angulo, alius in illo plebem adfaretur.

32. Καὶ πνεύματα προφητῶν προφήταις ὑποτάσσεται, et spiritus Prophetarum Prophetis subiecti sunt] Καὶ hoc est pro nam, idque κατ' ἀνθυποφοράν [per subiunctionem]. Poterat aliquis dicere: Atqui ita urgeor ut differre nequeam. Respondet Paulus, rem sic se non habere in Divinitus afflatis hominibus, quomodo se habet in Pythonicis. Hos ita arripi atque agi ut suae potestatis non sint: at Dei dona quanquam non ab hominis voluntate profecta, voluntate tamen eius regi quoad actum, tempus et moram ordini necessariam facile pati. De Sibylla Virgilius:

*At Phoebi nondum patiens immanis in antro
Bacchatur vates, magnum si pectore posset
Excussisse Deum, tanto magis ille fatigat,
Os rabidum, fera corda domans.*

Lucanus quinto de Phoebade:

*— Bacchatur demans aliena per antrum
Colla ferens, vittasque Dei Phoebaeque sarta,
Erectas discussa comas, per inania templi
Ancipiti cervice rotat, spargitque vaganti
Obstantes tripodas, magnoque exaestuat igne
Iratum te Phoebe ferens.*

Non sic Esaias, Ieremias et Prophetae alii afflatu Dei agebantur, sed leniter et cum modo. Adeo poterant non obsequi, ut Ionas munus detrectaverit. Nulla hic co-

actio, nisi ex poenae metu. Hunc sensum recte perviderunt Chrysostomus, Oecumenius, Theophylactus. Multum autem ab eo aberrant, qui putant *dona Prophetica aliis Prophetis esse subiecta*. Non pugnant inter se Dei dona: nec sententiae exquirendae sunt ubi Deum loqui constat.

33. Οὐ γὰρ ἐστὶν ἀκαταστασία ὁ Θεός, ἀλλ' εἰρήνης, non enim est dissensionis Deus, sed pacis] Spiritus impuri violenti sunt, Deus pacificus et lenis. Vide 1 Reg. 19: 12. Hoc par parenthesim legendum est. Ἀκαταστασίας est καὶ, Rabbinis. Habes hanc vocem et 2 Cor. 12: 20, Iac. 3: 16.

Ὡς ἐν πάσαις ταῖς ἐκκλησίαις τῶν ἁγίων, sicut et in omnibus Ecclesiis sanctorum] Referendum ad id quod dixit hominum liberis usibus subiici Dei dona. Vide simile supra 11: 16.

34. Αἱ γυναῖκες ὑμῶν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ σιγήτωσαν, mulieres vestrae in Ecclesia taceant] Ne doceant populum aut interrumpant loquentes. Tyrtaeus:

Πολλὰ λέγειν ὄνυμ' ἀνδρὶ, γυναίκε δὲ πᾶσι χαρῆναι.

[Dicere multa viri est, mulieris at omnibus esse Contentam.]

Sophocles:

Τυνὴ, γυναίκε κόσμον ἢ σιγὴ φέρει.

[Mulier, decus mulieri fert silentium.]

Quod maxime servandum in publico. Valerius Maximus III. 8: Quid foeminae cum concione? Si patrius mos servatur, nihil. Vide et L. I § secundo D. de postulando et L. Feminae D. de regulis iuris, et ibi a nobis dicta. In Manuscripto est ἐν ταῖς ἐκκλησίαις. Intelligendum vero cum exceptione afflatus prophetici diximus supra 11: 5.

Οὐ γὰρ ἐπιτρέπεται αὐταῖς λαλεῖν] Non permissum est [enim iis loqui], ut 1 Tim. 11: 12.

Ἀλλ' ὑποτάσσεται, sed subditas esse] Revereri sexum potiore, quod fit etiam silentio. Subauditur autem non ἐπιτρέπεται, sed κελεύεται iubetur, idque ex contrario, ut 1 Tim. 4: 3. Sed in Manuscripto est simplicius, ἀλλ' ὑποτασσέσθωσαν τοῖς ἀνδράσι [sed subditas sint viris].

Καθὼς καὶ ὁ νόμος λέγει, sicut et Lex dicit] Gen. 3: 16. Vide supra 11: 7 et ibi dicta.

35. Εἰ δέ τι μαθεῖν θέλουσιν, si quid autem velint discere] Si quid a doctore dictum non satis intellexerint.

Ἐν

Ἐν οἷσιν τοὺς ἰδίους ἀνδρας ἐπερωτάωσαν] *Mares domi-
suae interrogant*, qui aut respondebunt ex se, aut con-
sulent peritiores. Multum semper Ecclesiis mali dedit
effraenis mulierum audacia.

Αἰσχρὸν γὰρ ἐστὶν ἐν ἐκκλησίᾳ γυναῖξιν λαλεῖν, *turpe est
enim mulieri loqui in Ecclesia*] De suo scilicet. Et αἰσχρὸν,
est οὐ πρέπει [non decet]. Vide supra 11: 13.

36. Ἡ ἀφ' ὑμῶν ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ ἐξῆλθεν, *an a vobis
verbum Dei processit*] Hoc ideo dicit, quia Corinthii illi
doctores morem introduxerant contrarium omnium Ec-
clesiarum institutis, ut feminae et docerent et interro-
garent. At Hierosolymis exierat sermo Euangelii. Ibi
aliter fiebat.

Ἡ εἰς ὑμᾶς μόνους κατήγγελεν, *aut in vos solos perve-
nit*] Sicut primi non estis qui credidistis, ita nec soli.
Par vobiscum ius habent tot aliae Ecclesiae, et aequum
est partem toti, non totum parti cedere.

37. Ἐὰν τις δοκεῖ προφήτης εἶναι] *Si quis apud vos cre-
ditur esse Propheta.*

Ἡ πνευματικός] *Aut aliis donis Spiritus instructus.*
Vide supra 12: 1.

Ἐπιγνωστέτω ᾧ γράφω ὑμῖν, *cognoscatur quae seribo vo-
bis*] Cupio hoc ei ostendi. Nam si vere a Deo afflatum
habet, his quae dixi contradicere non poterit.

Ὅτι τοῦ Κυρίου εἶπεν ἐντολαί, *haec Domini esse mandata*]
Non mea sponte, sed a Deo iussus hoc dico.

38. Εἰ δέ τις ἀγνοεῖ] *Si quis dicat se dubitare*, an
mihi hoc imperatum sit. In Manuscripto, ὅτι Θεοῦ ἐστι
ἐντολή [an Dei mandatum sit].

Ἀγνοεῖτω] *Dubitet sane*, sed suo periculo. Nam spreta
auctoritas Apostolica Deum habet vindicem.

39. Ὡς ἀδελφοί μου, *itaque fratres mei*] Ex diverti-
culo de foeminis redivit ad prius dicta, et quod maxime
necessarium est repetere non gravatur.

Ζηλοῦτε τὸ προφητεύειν] *Praecipue a Deo expetite do-
num Propheticum*, supra 1.

Καὶ τὸ λαλεῖν γλώσσαις μὴ κωλύετε, *et loqui linguis no-
lite prohibere*] Neminem eo dono praeditum prohibete
eo uti, modo utatur ita ut modo dixi.

40. Πάντα εὐσχημόνως καὶ κατὰ τάξιν γινέσθω, *omnia ho-*

honeste et secundum ordinem fiant] Melius in Manti-
scripto et aliis quibusdam libris πάντα δέ [omnia autem].
Est enim restrictio eius quod praecessit. *Εὐσχημότως* idem
est quod supra πρὸς τὸ εὐσχημον 7: 35. Κατὰ τάξιν vero
idem quod modo ἀνὰ μέρος, partitis temporibus, suo
quisque ordine.

CAPUT XV.

1. *Γνωρίτω δὲ ὑμῖν, ἀδελφοί, notum autem vobis facio;*
Fratres] Maximum malum, sed non ita late diffusum per
Corinthiorum Ecclesiam, ultimo loco medicari aggreditur
Paulus. Nam quia resurrectionis dogma Philosophicis
quibusdam ratiunculis oppugnari solebat, ut cognoscere
est Act. 17: 18, ex Athenagora, ex obiectis de Resur-
rectione quae sunt in Iustini operibus, et ex libro Ter-
tulliani de Resurrectione, eo evenerat ut quidam facti
quidem Christiani, sed Philosophorum quorundam opi-
nionibus non satis liberati, quorum fuere Hymenaeus et
Philetas, dogma illud in ἀλληγορίας [sensum reconditum]
verterent, seque iam nunc resurrectionis esse compotes
dicerent, quod Gnosticos fecisse testatur Clemens Alexan-
drinus Strom. III. Resurrectionem itaque arbitrabantur,
non vacare rebus huius vitae, inter quas est matrimoni-
um, sed soli meditationi ad exemplum coelibum Esse-
norum. Hoc enim cum nova quaedam ipsis vita esse
censeretur, cui comparata vita prior mors erat, ideo et
illud mortem, et hoc resurrectionem vocabant, ut ex
loco Pauli 2 Tim. 2: 17, 18 et dicto Clementis loco, et
ex iis quae de Saturnino habent tum Irenaeus tum Ter-
tullianus, datur intelligi. Et ad hoc et ad alia quaedam
dogmata pertinet et illud Tertulliani in Apologetico: *Ex*
horum semine etiam nostram hanc novitiolam paraturam
viri quidam suis opinionibus ad philosophicas sententias
adulteraverunt, et de una via obliquos multos et in-
explicabiles tramites sciderunt. Hoc vero cum revera
nihil esset aliud quam ipsa doctrinae Christianae funda-
menta convellere, sollicite sibi refutandum censuit A-
postolus.

Τὸ

Τὸ εὐαγγέλιον δ' εὐηγγελισάμεν ὑμῖν, *euangelium quod praedicavi vobis*] Vox *Euangelii* primum quidem τὸ κήρυγμα [*praeconium*] Christi significat, deinde et illa per quae κήρυγμα illud confirmatum est: id est, historiam de vita, miraculis, morte, resurrectione, et in coelum evectione Christi, ut diximus in Prolegomenis ad Euangelia.

Ὁ καὶ παρελάβετε] *Quod tanquam verum recepistis*. Sic ῥῆ sumitur apud Hebraeos. Unde et nomen ῥῆ pro doctrina frequens.

Ἐν ᾧ καὶ ἐσήκατε] *In cuius professione perstitistis hactenus pars maxima*.

2. Δι' οὗ καὶ σωθήσεσθε] *Est et hic praesens pro futuro, ut supra 13: 13, infra 16: 5, 2 Petr. 3: 11, Per quod salutem consequamini*.

Τίνι λόγῳ εὐηγγελισάμεν ὑμῖν, εἰ κατέχετε] *Est et hic traiectio, et λόγῳ positum est pro modo. Si recte meministis, quomodo id vobis annuntiaverim, id est, et historiam cum suis circumstantiis, et dogmata cum sua explanatione. Ita enim facile videbitis quantam haec distent ab iis quae isti ex Philosophis male Christiani dictitant*.

Ἐκτός εἰ μὴ εἰπῇ ἐπιστεύσατε] *Est et hic duplex negatio pro ut, ut supra 14: 5. Cum dicit, nisi frustra credidistis, hoc vult, nisi illa omnia prius credita vobis exciderunt*.

3. Παρέδωκα γάρ ὑμῖν ἐν πρώτοις, tradidi enim vobis inter prima] *Inter praecipua quae credere debebatis*.

Ὁ καὶ παρέλαβον] *Quod ego ipse acceperam, ab Anania primum, deinde et ab Apostolis, accedente forte et speciali revelatione, ut diximus supra 11: 23*.

Ὅτι Χριστὸς ἀπέθανεν, *Christum mortuum esse*] Vere, non imaginarie. Ideo omnia quae ad mortem et resurrectionem pertinent, tam accurate observata, tradita ac postremam conscripta sunt.

ὑπὲρ τῶν ἁμαρτιῶν, *pro peccatis nostris*] Sic διὰ τὰ παραπτώματα ἡμῶν Rom. 4: 25, ubi dicta vide.

Κατὰ τὰς γραφάς, *secundum Scripturas*] Sicut Esaias, Daniel et alii praedixerant. Vide quae dicta ad Luc. 24: 26, 27, Act. 26: 22, 23.

4. Καὶ ὅτι ἐτάφη, *et sepultum*] Exanimis repositus fuit in monumento adhuc vacuo. Vide quae ad Euangelium Matthaei.

Kal

Kal ðti ἐγήγερται τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ, et resurrexisse tertia die] Reditus Christi in vitam, modo per ἀναστῆναι, modo per ἐγείρεσθαι significatur: quia scilicet mors et casui et somno comparatur.

Κατὰ τὰς γραφάς] Nam et hoc Esaias et Daniel praedixerant, et praefiguraverat Ionas.

5. *Kal ðti ὤφθη Κηφᾶ, et visum Cephae]* Res tanti momenti neque facilis creditu multis egebat testibus. Quod hic tangitur idem est cum eo quod habet Lucas 24: 34.

Ἔτα τοῖς δώδεκα, et posthac Duodecim] Spectat hoc ad historiam quae est Luc. 24: 36. Vocantur autem Apostoli οἱ δώδεκα non quod tot essent, mortuo Iuda et Thoma absente, sed quia eo numero institutum erat eorum collegium. Vide quae dicta apud Iohannem 20: 24.

6. *Ἐπειτα ὤφθη ἐπάνω πεντακισίοις ἀδελφοῖς ἐφάπαξ, deinde visus est plus quam quingentis fratribus simul]* Haec apparitio contigit in Galilaea Matth. 28: 7, in monte, ut traditio habet, Thabor sive Itabyrio. Ἐφάπαξ τὸν eodem tempore. Ἐπάνω πεντακισίοις constructio est ἐλλειπτική [defectiva] sicut Latine dicimus, *interfecit plus trecentos*.

Ἐξ ὧν οἱ πλείους μένουσιν ἕως ἄρτι, ex quibus plures manent hucusque] Ex quibus qui volet testimonium poterit exquirere.

Τινὲς δὲ καὶ ἐκοιμήθησαν, quidam autem et dormierunt] Quorum liberi et familiares testari adhuc possant, quid ex ipsorum ore ista de re audiverint.

7. *Ἐπειτα ὤφθη Ἰακώβῳ, deinde visus est Iacobo]* Videtur ἔπειτα hic esse non postea, sed praeterea, ut supra 12: 28, Iac. 3: 17. Nam apparitio Christi Iacobo facta est statim post resurrectionem, ut habet traditio quam ex Hieronymo commemoravimus in Prolegomenis ad Matthaeum.

Ἐπειτα τοῖς Ἀποστόλοις καθ' ἓνα, deinde Apostolis omnibus] De quo vide Ioh. 20: 25 et seqq. et 21.

8. *Ἐσχατον δὲ πάντων ὥσπερ ἐν τῷ ἐκτρώματι ὤφθη καὶ μοι, novissime autem omnium tanquam abortivo conspectus est et mihi]* Est et hic traiectio. Recta enim elocutio fuerat, *ὤφθη καὶ μοι, ὥσπερ ἐν τῷ ἐκτρώματι; conspectus est et mihi qui sum velut partus ex abortione*, καὶ, Iob. 3: 16, Eccl.

Eccl. 6: 3. Hoc autem ideo dicit, quia non longa institutione ad Christianismum perductus fuit, quo esset velut naturalis partio, sed vi subita, quomodo immaturi partus eiici solent. Imitatus hoc est Ignatius, aut quisquis est scriptor Epistolae ad Romanos inter Ignatianas: *Ὁὐ γάρ εἰμι ἄξιος, ὡν ἑσχατος αὐτῶν καὶ ἑντρομα* [Non enim sum dignus, cum sim extremus inter eos et abortivus].

9. *Ἐγὼ γάρ εἰμι ὁ ἐλάχιστος τῶν ἀποστόλων, ego enim sum minimus Apostolorum*] Ad augendam testimonii fidem, magna de se praedicaturus primum quantum potest se deiicit, ne glorias flare videretur.

Ὅς οὐκ εἰμι ἵκανός παλεῖσθαι ἀπόστολος, qui non sum dignus vocari Apostolus] *Ἰκανός* est ἄξιος ut apparet collatione loci Matth. 3: 11 et Ioh. 1: 27. Indignum se negat tanto honore, ob vitam priorem. Atqui alibi dixit, *miserationem sibi obtigisse ideo quod quae fecerat, ea facisset per ignorantiam*, 1 Tim. 1: 13. Verum est: sed id culpam minuit, non detrahit. Et qui talia peccat, si summo iure agatur, Apostolice honore non est dignus.

Διότι ἐδίωξα τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Θεοῦ, quoniam vexavi Ecclesiam Dei] Dens id iam condonaverat, et ipse meminit.

10. *Χάριτι δὲ Θεοῦ εἰμι ὃ εἰμι, gratia autem Dei sum id quod sum*] *Dei* miseratione *sum Apostolus*.

Καὶ ἡ χάρις αὐτοῦ ἡ εἰς ἐμὲ οὐκ ἦν ἕνεκα, et gratia eius in me non fuit inanis] *Collatus mihi honos, fructu suo non caruit*.

Ἀλλὰ περισσότερον αὐτῶν πάντων ἔκονησα, sed abundantius illis omnibus laboravi] *Περисσότερον* id est *plus*, *amplius* effeci. Vide Rom. 15: 19, 20.

Οὐκ ἐγὼ δὲ, ἀλλ' ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ ἡ σὺν ἐμοί, non ego autem, sed gratia Dei quae mecum est] Comparet et hoc dictum, non ut se excludat, sed ut potentiae Divinae potissimas tribuat partes. Similis locutio Matth. 10: 20. *Gratia Dei cum aliquo esse dicitur, cui favet atque optulatur*. Vide Matth. 28: 20. Quod hic per *σὺν* explicatur id alibi per *ἐκ* Act. 4: 33, per *μετὰ* 1 Tim. 6: 21. Est haec explicatio vocabuli *ἐμμανυ*. [*Immanuel*].

11. *Ἐγώ οὖν ἐγώ, sive enim ego*] Ego qui tot struxi Ecclesias.

Ἐτε ἑτέροι, sive illi] Apostoli alii, supple respiciuntur. Similis locutio supra 13: 8.

Οὕτω κηρύσσομεν, sic praedicamus] Et Christum re ipsa κατὰ τὸ ῥητὸν [secundum id quod verba sonant] resurrexisse, et nos resurrecturos.

Καὶ οὕτως ἐπιστεύσατε, et sic credidistis] Regula Christi in quam baptizati estis, utrumque continet.

12. *Ἐὶ δὲ Χριστὸς κηρύσσεται ὅτι ἐκ νεκρῶν ἐγήγερται, πῶς λέγουσιν οἱ τινες ἐν ὑμῖν, ὅτι ἀνάστασις νεκρῶν οὐκ ἔστιν, si autem Christus praedicatur resurrexisse e mortuis, quomodo dicunt quidam in vobis, resurrectionem mortuorum non esse*] Id est, esse τῶν ἀπλῶς ἀδυνάτων [ex iis, quae fieri omnino non possunt], quae sunt οὐκ ὄντα, οὐκ ἐνδεχόμενα [eiusmodi ut nec sint, nec esse possint]. Nam certe quod factum est, fieri potest. Contra tales disputat Abarbaniel ad prima Esaiæ.

13. *Ἐὶ δὲ ἀνάστασις νεκρῶν οὐκ ἔστιν, οὐδὲ Χριστὸς ἐγήγερται, si autem resurrectio mortuorum non est, neque Christus resurrexit*] Sublato genere tollitur et species. Est argumentum, ut Scholae dicunt, in Ferio, ideo adductum ut convicta falsitatis illatione et assumptione manifesta, nempe Christum fuisse mortuum, perimatur propositio quae est, *Nullum mortuum resurgere*.

14. *Ἐὶ δὲ Χριστὸς οὐκ ἐγήγερται, κενὸν ἄρα τὸ κήρυγμα ἡμῶν, κενὴ δὲ καὶ ἡ πίστις ὑμῶν, si autem Christus non resurrexit, inanis est ergo praedicatio nostra, inanis est et fides vestra*] Id ideo quia hoc praecipue argumento usi erant Apostoli, ut evincerent verum esse Christi dogma, quod Deus eum, si falsa docuisset, non resuscitasset e mortuis. Vide Act. 1: 22, 2: 32, 4: 10, 33; 13: 37, Rom. 1: 4, 4: 24.

15. *Ἐνδοκίμομεθα δὲ καὶ ἡμεῖς ψευδομάρτυρες τοῦ Θεοῦ*] *Deprehendimur nomine Dei falsum tulisse testimonium*, ibusi Dei nomine contra praeceptum Exod. 20: 7. Quod scilicet de nobis minime credendum est, quos vita tam mendata facile ab omni falsimoniae suspicionem liberat.

Ὅτι ἐμαρτυρήσαμεν κατὰ τοῦ Θεοῦ, ὅτι ἤγειρε τὸν Χριστὸν, *moniam testimonium diximus contra Deum, ipsum susci-*

causa Christum] Contra Deum enim est testimonium omnē, quod Deum fecisse dicit id quod non fecit. Si de homine falsum dicere, magnū est scelus, quanto magis de Deo? Si qui Regis monetam adulterat, gravissime punitur, quanto magis qui Dei? Miraculum enim Dei moneta.

Ὁν οὐκ ἤγειρεν, εἴπερ ἄρα νεκροὶ οὐκ ἐκείρονται, quem non suscitavit, si mortui non resurgunt] Est eadem connectio quae supra 13.

17. *Εἰ δὲ Χριστὸς οὐκ ἐγήγερται, μάταια ἡ πίστις ὑμῶν, quod si Christus non resurrexit vana est fides vestra*] Idem quod supra 14. Nam valde necessaria Apostoli saepe repetunt.

Ἐτι ἐστὶ ἐν ταῖς ἀμαρτίαις ὑμῶν, adhuc estis in peccatis vestris] Non estis certi de remissione peccatorum vestrorum quam Christus promisit Dei mandato: cuius mandati fidem non alia magis facit res quam ipsius ex morte resuscitatio, Rom. 4: 25.

18. *Ἀρα καὶ οἱ κοιμηθέντες ἐν Χριστῷ, ἀπώλοντο*] *Perierunt igitur sine spe vitae melioris, qui Christi, id est Evangelii, causa mortem obierunt, ut Stephanus et alii.* *Ἐφ* hic positum est pro *propter*, et quod hic est ἐν Χριστῷ idem dicitur διὰ τοῦ Ἰησοῦ 1 Thess. 4: 14.

19. *Εἰ ἐν τῇ ζωῇ ταύτῃ ἡλικιώτεροι ἐσμέν ἐν Χριστῷ μέ-
ρον, ἡλειώτεροι πάντων ἀνθρώπων ἐσμέν, si in hac tan-
tum vita in Christo spem habemus, sumus omnium ho-
minum miserrimi*] Argumentum maximi ponderis, quod etiam latius deducit Apostolus infra 30. Non amentes esse Apostolus satis constabat ex vita ipsorum, dictis et scriptis. Atqui amentium fuerat obicere se tot odiis, incommodis, periculis, morti ipsi, nisi praemium ali-
quod post hanc vitam exspectarent, cuius praemii fidem nulla magis illis res fecerat quam Christi resurrectio. Vere ergo miserandi erant Apostoli si eousque insanirent. Quid enim a Christo in hac vita sperare poterant, quod cum tantis malis comparetur? *Μόνον* construendum cum τῇ ζωῇ ταύτῃ. *Ἠλειώτεροι πάντων*, constructio qualis supra 13: 13.

20. *Νυνὶ δὲ Χριστὸς ἐγήγερται ἐκ νεκρῶν, nunc auctum
Christus resurrexit a mortuis*] *Νυνὶ* etiam hic, at Rom. 3: 21, 7: 10, supra 5: 11, 7: 14, 12: 20, 14: 6.

Ἀπαρ-

Ἀπαρχὴ τῶν κεκοιμημένων ἐγένετο, primitiae dormientium factus est] Sequitur Clemens in Epistola; *Κατανοήσωμεν, ἀγαπητοί, πῶς ὁ δεσπότης ἐπιδείκνυται διηγεῖσθαι ἡμῖν τὴν μέλλουσαν ἀνάστασιν ἔσσεσθαι, ἥς τὴν ἀπαρχὴν ἐποίησατο τὸν Κύριον Ἰησοῦν Χριστὸν ἐκ νεκρῶν ἀναστήσας [Consideremus, dilecti, quemadmodum Dominus futuram resurrectionem nobis perpetuo ostendat, cuius primitias Dominum Iesum Christum fecit, eum e mortuis suscitans]*. De usu vocis ἀπαρχῆς vide Rom. 8: 23, 11: 16, 16: 5. Dicitur autem Christus ἀπαρχὴ τῶν κεκοιμημένων non ob mortem, sed ob vitam immortalem, quam omnium hominum primus post mortem est consecutus. Loquor iam secundum Hebraeos, quibus *vivere* dicitur non animus solus, sed homo totus. Eodem sensu Christus dicitur Col. 1: 18 et Apoc. 1: 5, *πρωτότοκος ἐκ τῶν νεκρῶν [primogenitus ex mortuis]*.

21. *Ἐπειδὴ γὰρ δι' ἀνθρώπου ὁ θάνατος, quoniam enim per hominem mors]* Idem est sensus qui Rom. 5: 14—19. *Sicut per unum Adamum mors pertigit, scilicet ad omnes qui naturam eius participabant.*

Καὶ δι' ἀνθρώπου ἀνάστασις νεκρῶν, et per hominem resurrectio mortuorum] Καὶ hic valet *ita*, more Hebraeo. Et ἀνάστασις νεκρῶν hic est, *ἡ ἀναστήσις, resurrectio beata*, sumpta voce in partem meliorem. *Resurrectio beata omnibus contingit, qui naturae Christi sunt participes*: quod proprie quidem pertinet ad eos qui Christo crediderunt eam pollicenti: attamen etiam sine pollicitatione continget piis qui ante Christum fuere, quia τῶν λόγων [*sermionem*] sunt secuti qui in Christo ἐσαρκώθη [*caro factus est*]. Data enim illis sunt velut pro mutua dona quaedam de donis Christo destinatis, quibus pro temporum ratione recte sunt usi.

22. *Ὡςπερ γὰρ ἐν τῷ Ἀδὰμ πάντες ἀποθνήσκουσιν, et sicut in Adamo omnes moriuntur]* Id est, *per Adamum*, ob vitam ab ipso datam. *Ἐν τῷ Ἀδὰμ* hic idem quod *ἐν ἑνὶ ἀνθρώπῳ [per unum hominem]* Rom. 5: 12.

Ὅτι καὶ ἐν τῷ Χριστῷ πάντες ζωοποιηθήσονται, ita et in Christo omnes vivificabuntur] *In Christo*, id est, *per Christum*, omnes, nempe qui participes sunt naturae Christi. Sic vox omnes sumitur et Rom. 5: 18. *Ἐν τῷ*

Χριστῷ idem quod ἐν χάριτι τῇ τοῦ ἐνὸς ἀνθρώπου Ἰησοῦ Χριστοῦ [*gratia unius hominis Iesu Christi*], Rom. 5: 15, et διὰ τοῦ ἐνὸς Ἰησοῦ Χριστοῦ [*per unum Iesum Christum*], Rom. 5: 17, διὰ τῆς ὑπακοῆς τοῦ ἐνὸς [*per unius obedientiam*], Rom. 5: 19, ubi dicta vide. Verbum ζῶποιεν in sensu *beatae resurrectionis* habuimus Ioh. 5: 21, 6: 63, Rom. 4: 17, 8: 11. Proprie respondet Hebraeo חַיִּים.

23. Ἐκαστος δὲ ἐν τῷ ἰδίῳ τάγματι, *suo autem quisque ordine*] Tertullianus III adversus Marcionem intelligit intra mille annos, quorum mentio fit Apoc. 20: 3—7, pro meritis alios maturius, alios tardius resurrecturos. Nec aliud videtur velle libro de Resurrectione carnis cum dicit: *Unusquisque autem in suo ordine, scilicet quia et in suo corpore. Ordo enim non alius quam meritorum dispositor.* Sed mihi certum habetur illud de resurrectione priore Martyrum, quod est in Apocalypsi, neque Paulo, neque Christianis ante Apocalypsis editionem fuisse cognitum. Sed illud credibile est et scivisse et hic indicasse Paulum, resurrecturos ita prius singulos, prout Christi imaginem propius expresserint. Simili quodammodo sensu habuimus κατὰ τάξιν supra 14: 40.

Ἀπαρχὴ Χριστός, *primitiae Christus*] Is iam surrexit. Ἐπειτα οἱ τοῦ Χριστοῦ, *deinde ii qui sunt Christi*] Qui Christo fideliter servierunt.

Ἐν τῇ παρουσίᾳ αὐτοῦ, *in adventu eius*] Nempe ζῶποιήσονται [*vivificabuntur*].

24. Εἴτα τὸ τέλος, *deinde finis*] Nempe regni illius quod Dei Patris vice ac nomine Christus administravit, ut sequitur.

Ὅταν παραδῶ τὴν βασιλείαν τῷ Θεῷ καὶ πατρὶ, *cum tradiderit Regnum Deo et Patri*] Nempe sicut Praesides in provincias missi reddebant Caesaribus acceptam potestatem.

Ὅταν καταργήσῃ πᾶσαν ἀρχὴν καὶ πᾶσαν ἐξουσίαν καὶ δύναμιν, *cum interemerit omnem principatum et potestatem et virtutem*] Illud καταργήσῃ quod est ἀόριστον [*indefinitum*] hic plusquamperfecti habet significationem. Nam quod hic dicitur, praecedit παρουσίαν [*adventum*]. Illa autem nomina ἀρχήν, ἐξουσίαν, δύναμιν, significant omnia imperia et regna mundi ac regimina minora. Re-

api-

spicitur enim, sed sublimiore sensu id quod est apud Daniele 7: 14, 27. Tunc vere Christus erit ἀρχὴν τῶν βασιλείων τῆς γῆς et βασιλεὺς τῶν βασιλευμένων [Princeps Regum terrae et Rex Regum] quomodo vocatur Apoc. 1: 5, 1 Tim. 6: 15, cum destructo omni illo potentatu de Regibus non minus quam de infimis quibusque sententiam feret.

25. Αἰὲ γὰρ αὐτὸν βασιλεύειν ἄρχεις οὓς ἂν θῇ πάντες τοὺς ἐχθροὺς ὑπὸ τοὺς πόδας αὐτοῦ, oportet enim illum regnare donec ponat omnes inimicos sub pedibus eius] In Manuscripto τοὺς ἐχθροὺς αὐτοῦ, Donec eius inimicos omnes ei subiciat. Ex Ps. 110 sic intellecto quomodo eum Christus explicat Matth. 22: 44. Ad illud θῇ subaudiri debere ὁ Θεός [Deus] tum ex Psalmo apparet, tum ex eo quod sequitur 27.

27. Πάντα γὰρ ὑπέταξεν ὑπὸ τοὺς πόδας αὐτοῦ, omnia enim subiecit pedibus eius] Hoc est ex Ps. 8 mystice intellecto, quomodo eum accepit Scriptor ad Hebr. 2: 8, Nam Christus alter Adam, in quo omnia maiora et aeterna.

Ὅταν δὲ εἴπῃ, ὅτι πάντα ἐποτέστανται, δῆλον ὅτι ἐκτὸς τοῦ ὑποτάξαντος αὐτῷ τὰ πάντα, cum autem dicit, Omnia subiecta sunt ei, sine dubio praestat eum, qui subiecit ei omnia] Ne Deo rerum omnium opifici, quem et Iudaei et pii in Gentibus colebant, credatur facere iniuriam si diceret Christo omnia fore subiecta, occurrat pravae interpretationi, et ex ipso verbo τῷ quod est in Ps. 8 ostendit, satis apertum esse omnibus eum qui caetera Christo subiecit excipi. Irenaeus dicebat se ne Christo quidem crediturum fuisse si alium Deum quam Mundi opificem praedicasset. Est autem haec interpretatio eius generis quod Graeci vocant καθ' ὑπερβαλεῖν [per exceptionem], quo saepe uti cogit necessitas: ut cum dicimus, Et quod tegit omnia coelum. Ὅταν εἴπῃ, nempe Scriptura, ut Hebr. 1: 7.

28. Ὅταν δὲ ὑποταγῇ αὐτῷ τὰ πάντα, τότε καὶ αὐτὸς ὁ υἱὸς ὑποταγήσεται τῷ ὑποτάξαντι αὐτῷ τὰ πάντα, cum autem subiecta fuerint ei omnia, tunc et ipse Filius subiectus erit ei, qui omnia ipsi subiecit] Erit sicut Legatus qui deposito legationis onere dignitatem retinet.

Ἡ ὁ Θεὸς τὰ πάντα ἐν πᾶσι, ut sit Deus omnia in omnibus] Omnia erunt Dei plena. Illi omnibus omne cognatum, ait Seneca ad Marciam, de vita coelesti pro suo modulo loquens. *Angeli et pii adunabuntur cum Deo sicut scintillas Sole*, ait R. Salomo in libro Keter Malchut, et huc mystico sensu Hebraei trahunt locum Sap. 3: 9.

29. *Ἐπεὶ τί ποιήσουσι οἱ βαπτιζόμενοι ὑπὲρ τῶν νεκρῶν, εἰ ὁλοι νεκροὶ οὐκ ἐγείρονται; τί καὶ βαπτίζονται ὑπὲρ τῶν νεκρῶν; Praeterea quid facient, qui baptizantur pro mortuis, si omnino mortui non resurgunt? Quid ergo baptizantur pro illis?]* Hic *ἔπει* est praeterea et *καὶ* est ergo, *τί ποιήσουσι*, quid efficient. Est novum argumentum ex ritu tunc per Ecclesias recepto, unde appareat ab omnibus creditam resurrectionem. Nam si quis in stata *κατηχομένου* [catechumeni] esset mortuus, erat qui ipse vice ac nomine baptizabatur, sic mortui fidem apud Ecclesiam obsignans. Tertullianus de Resurrectione carnis: *Si autem baptizantur quidam pro mortuis, videbimus an ratione. Certe illa praesumptione hoc eos instituisse contendit, qua alii etiam carni, ut vicarium baptismi, profuturum existimarunt ad spem resurrectionis, quae nisi corporalis non alias sic baptismate corporali obligaretur. Quid et ipsos baptizari ait, si non quae baptizantur corpora resurgunt? Idem adversus Marcionem: Quid, ait facient qui pro mortuis baptizantur si mortui non resurgunt? Fideris institutio ista. Kalendas, si forte, Februarias (respondebant illi) pro mortuis petebant. Noli ergo Apostolam novum auctorem aut confirmatorem eius deotare, ut tanto magis sisteret carni resurrectionem, quanto illi qui variis pro mortuis baptizarentur spe resurrectionis hoc facerent. Ambrosius ait quisquis est qui sub eius nomine ad hunc locum legitur: Ita tantum stabilem et ratam vult ostendere resurrectionem mortuorum, ut exemplum eorum qui tam securi erant de futura resurrectione ut etiam pro mortuis baptizarentur si quem more praeventisset, timentes ne aut male aut non resurgeret qui baptizatus non fuerat, vivus nomine mortui tingebatur. Unde subiicit, Quid et baptizantur pro illis? Exemplo hoc non factum illorum probat,*

sed

sed fixam statum in resurrectione ostendit. Marcionitae hoc more usos tum ex Tertulliani verbis intelligitur, tum aperte id dicit Chrysostomus, et post eum alii. Volebant autem videri Marcionitae omnium quae Paulus aut instituerat aut probaverat seduli sectatores. Mirari hunc ritum eo minus debemus quod nonnullis in locis ipsa mortuorum corpora sint baptizata, ut apparet ex Canone qui ab his est XVIII, aliis XIX Concilii Carthaginensis, nec minus mortuis corporibus data Eucharistia, ut nos docet idem Canon Carthaginensis et LXXXIII Synodi in Trullo habitae. Credo autem inter alia usurpatum illum vicarium baptismum ut Ecclesia pro defunctis operaret. Non solebant enim publicae preces fieri pro catechumenis, quanquam eleemosynas pro eis licebat dare.

30. *Τί καὶ ἡμῖς κινδυνεύομεν κατὰ πάσας ἡμέρας, quid et nos periclitamur omni tempore.* Nos Apostoli, et Evangelistae adiutores nostri, si nulla est resurrectio mortuorum expectanda, stultissimi nos hominum sumus. Vide supra 19.

31. *Καθ' ἡμέραν ἀποθνῄσκω, quotidie morior.* Id est, *quotidie paratus sum mori.* Vide 2 Cor. 4: 11, 12. Sic Paulus quotidie moriebatur, quomodo dicitur adulterium fecisse qui id voluit.

Μὴ τὴν ὑμετέραν καύχησην, ἣν ἔχω ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ Κυρίῳ ἡμῶν, per vestram gloriam, quam habeo in Christo Iesu Domino nostro Pronomen hic possessivam quod vice genitivi est, sicut alibi genitivus, causam designat efficientem. Hoc enim vult dicere: *Quam vere ego gaudeo* (id enim est *καυχᾶσθαι*) *de vestro profectu in Christo, ita verum est me quotidie paratum mori. Tantum abest ut dubitem an futura sit resurrectio. Respiciens ad obiecta Graecorum quae est in Iustini operibus: Εἰ καθ' ἡμᾶς οὐκ ὄντος ἀληθοῦς τοῦ περὶ τῆς ἀναστάσεως δόγματος, ὑπὲρ τούτου τῆς ἑαυτῶν ζωῆς προετίμησαν αὐτοὶ μαρτυρεῖν τὸν ἑαυτῶν θάνατον· ποίας δὲ ἐξ ἀλλῆς θρησκείας πολυτρόποις βασιάνοις τε καὶ θανάτοις ἐβεβαιώθη τὸ δόγμα; ἢ τῆς ἑαυτῶν θρησκείας, λέγω δὴ τῶν χριστιανῶν περὶ αὐτῆς τῶν νεκρῶν ἀναστάσις; [Si iuxta vestram sententiam: demonstrans de resurrectione vera non est, vitam ipsi suam propter eam morti posthabuere martyres? Cuius vero unquam*

religionis tot cruciatibus atque adeo mortis suppliciis confirmata est doctrina, quot illa horum doctrina, Christianorum, inquam, de resurrectione mortuorum?]

32. *Εἰ κατὰ ἀνθρώπων ἐθνησιμαχῆσα ἐν Ἐφέσῳ, si secundum hominem cum bestiis pugnavi Ephesi]* Quidam putant Paulum revera cum bestiis coactum depugnare Ephesi et Dei ope salvam evasisse, quomodo Ignatium feris obiectum legimus, et Christianos ad leonem damnatos apud Tertullianum. Sed primum non erat rem tam insignem praeteriturus Lucas, qui et minora Pauli, et quidem illorum temporum, annotat. Quare rectius erit intelligere, concertandum sibi fuisse Ephesi cum hominibus ferinis, quomodo *θηρώδεις τεράνους* [ferinos Tyrannos] dixit in Lycurgo Plutarchus. Sic et Dent. 33: 33 impii feris comparantur, et passim Reges in literis Prophetarum et 2 Tim. 4: 17. Erat enim vulgo receptum ut quibus negotium erat cum hominibus efferatis, ii dicerentur *θηρσιμαχῆς*. Assentior autem Tertulliano qui eandem rem hic tangi putat quae tangitur 2 Cor. 1: 8. Ita enim ille de Resurrectione: *Per quam et repugnavi ad bestias Ephesi, illas scilicet bestias Asiaticas praesurae.*

Τί μοι τὸ ὄφελος, εἰ νεκροὶ οὐκ ὑψίζονται, quid mihi prodest, si mortui non resurgunt] Facile mihi fuisset placare illorum animos, nisi fiducia resurrectionis effecisset ut omnia pericula contemnerem. *Τί τὸ ὄφελος, νῦν το.*

Φάγομεν καὶ πίνομεν· αὔριον γὰρ ἀποθνήσκομεν, edamus et bibamus, cras enim moriemur] Μίμησις [imitatio] Epicureos et eius generis alios ipsorum verbis depingem. Verba sunt deprompta ex Graeco Esai. 22: 13. Multa talia habet Horatius. Strato:

Καὶ πίνε καὶ τέπον Δημοκράτης· οὐ γὰρ ἐς αἰεὶ

Πίνεσθ' οὐδ' αἰεὶ τεψίως ἐξόμεθα.

[Et bibe Democrates, et delectare bibendo,

Tempore non omni, vina bibemus ita;

Nec delectantes iucundas tempora vitae

Laeta crebra madidi semper agemus ibi.]

Et alius:

Πίνε καὶ εὐφραΐνον, τί γὰρ αὔριον, ἢ τί τὰ μέλλον

Οὐδεὶς γινώσκει,

[Ino

[*Indulge Baccho, sorbens iactare, futurum
Quid sit cras hominum noscere nemo potest.*]

Palladas vero:

Πᾶσι θανάειν μερόπειςιν δρεΐλεται· οὐδέ τις ἐξιν

Ἀθρίων εἰ ζῆσει θνήτὸς ἐπισάμενος.

Τοῦτο σάφές, ἀνθρώπε, μαθὼν, εὐφραίνει σεαυτόν.

[*Debita fata manent omnes, quam orastina vivum
Sit visura dies, noscere nemo potest.*

Hæc bene cum noris te delectare memento.]

Tam in Esaia quam hic αἰρίων ἀποθνήσκουμεν est brevis moriemur. Brevis est vita. Praesens hic iterum pro futuro, ut supra 13: 13.

33. Μὴ πλανᾶσθε, *ne fallamini*] Monendi forma supra 6: 9, Gal. 6: 7.

Φθείρουσιν ἥδη χρηστὰ ὁμίλῃ κακάι, *corrumpunt bonos mores colloquia mala*] Est versus ex Thaide Menandri, ut Hieronymus nos docet, ita scriptus ab ipso Menandro,

Φθείρουσιν ἥδη χρηστὸν ὁμίλῃ κακάι.

Est enim Trimeter ex Spondaeis et Iambis: sed Spondaeis in sua sede. Tertullianus Trimetro liberiore, qualem Comoediae Latinae usurpant, sic transtulit:

Bonos corrumpunt mores congressus malī.

Sententiae huic non dissimilis:

Κακοῖς ὁμιλῶν καὶ τὸς ἐκβήσῃ κακός.

[*Faciens malorum te malum commercia.*]

Et Theognidis:

Ἐσθλῶν μὲν γὰρ ἀπ' ἐσθλὰ μαθήσῃαι· ἦν δὲ κακοῖσι

Συμμιχθῆς, ἀπολεῖς καὶ τὸν ἔοντα νόον.

[*A bonis enim bona discas, si vero malis*

Commiscearis, perdes et quam habebas mentem.]

Donatus ad Eunuchum II. 2: *Vide ut sententiose demonstrat, malos ex bonis contagione fieri, exemplis in pravum praevalentibus.* Significat Paulus periculosa maxime esse colloquia eorum qui spem tollunt vitae alterius.

34. Ἐνήργησε δικαίως, *evigilate iuste*] Ἐνήργειν proprie dicantur qui ex vinolentia ad se redeunt, ut Gen. 9: 24, 1 Sam. 25: 37, Joel. 1: 5. Transfertur ad eos omnes qui ab errore liberantur, ut Abac. 2: 19. Δικαίως autem breviter dictum est pro ζήσαντες δικαίως, *in posterum iuste victuri.*

Καὶ μὴ ἁμαρτάνετε, ὡς πεccetis] Ne vos date voluptatibus, ut faciant. iati. Epicurei.

Ἀγνοσίαν γὰρ Θεοῦ τινες ἔχουσι, ignorantiam enim Dei quidam habent] Latent inter vos quidam ἄθεοι, ἡ ὡς καὶ ὡς, ut loquantur Hebraei. Vicina sunt ἀθεΐα [Dei ignorantia] et desperatio vitae melioris.

Πρὸς ἐντροπήν ὑμῶν λέγω, ut vos pudeat, dico] Ut supra 6: 5. Castigat eos quod talium hominum commercia non fugiant.

35. *Ἀλλ' ἰδοὺ τις Πῶς ἐγείρεται. οἱ νεκροί, at dictus quis, Quomodo resurgunt mortui*] Id est, quomodo fieri potest ut mortui reviviscant? Nam postquam sua destruxerat. Paulus, refellit Philosophorum obiecta.

Ποίῳ δὲ σώματι ἐρχονται, quali autem corpore veniunt] Nempe in vitam. Ita argumentabantur Philosophi isti. Si in eodem corpore redibunt, quorsum hoc? Neque enim edent, neque bibent, neque gignent. Si in alio, non iidem erunt. Respondet Paulus fore aliquatenus idem, aliquatenus non idem, idque per similitudines illustrat.

36. *Ἀσφον, stulta*] Merito sic eos vocat qui miracula fieri non credunt, cum natura ipsa plena sit miraculis, sed quae sui frequentia migrant in nomen aliud.

Σὺ δ' σπείρεις οὐ ζωοποιεῖται, ἐὰν μὴ ἀποθάνῃ, tu quod seris non viviscit, nisi prius moriatur] Vetus erat apud Rabbīnos corpus sepultum grano comparare. Usus ea similitudine ad Cleopatram Rabbīnus Meir, ut legimus in Gemara de Synedrio cap. 11, utitur et Rabbi Hys. Satis diligenter hanc similitudinem explicat Clemens V. 6. Theophilus Antiochenus lib. I: *Εἰ γὰρ τύχοι εἰπεῖν κόκκῳ σίτου ἢ πᾶν λοιπὸν σπέρματον, ἐπὶ βλαστῇ εἰς τὴν γῆν, πρῶτον ἀποθνήσκει καὶ λήγεται, εἶτα ἐγείρεται καὶ γίνεται ἄλυστος* [Granum frumenti, verbi gratia, alterumve seminis, in terram coniectum, moritur priusquam et solvitur, tum deinde exortum sit spica]. Et libro II: *Ὁρατὴ οὐ ἢ γὰρ γενομένη ἐστὶ νύκτωρ ἀκατασχευήτως. Κατασχευάσας οὐ αὐτὴν καὶ κατερόμησεν ὁ Θεὸς διὰ παντοδαπῶν χλοῶν καὶ σπερμάτων καὶ φυτῶν· ἐκείνη τὸ λοιπὸν τὴν ἐν τοῖς κομμίαν καὶ διάφορον καλλωπὴν καὶ πληθύν, καὶ ἐστὶ δι' αὐτὴν δέικνεται ἡ ἀνάστασις, εἰς δέλωμα τῆς μελλούσης ζωῆς ἀναστῆσεως; ἀπάντων ἀνθρώπων* [Terra quidem, etsi videri tum

*poterat, tamen ornatu carebat. Instruxit itaque eam et ornavit Deus herbis omnigenis, seminibus et plantis. Horum igitur varietatem et numerum et suam omni- pulchritudinem considera, quamque in iis videre est re-urrectionem, futurae hominum resurrectionis exemplar]. Granum mori dicitur cum aëri exseptum terra occultatur. In Manuscripto est ζαωγονεῖται. Hebraicum חַיִּים modo hoc, modo illo modo vertitur. *Κίψισις* dixit de semine Plinius.*

37. *Καὶ ὁ σπείρεις οὐ τὸ σῶμα τὸ γενησόμενον σπείρεις, et quod seris non corpus quod futurum est seris]* Multa enim ex uno prodeunt. Minutius: *Semina nonnisi corrupta revirescent.* Tertullianus in Apologetico: *Semina non nisi corrupta et dissoluta fecundius surgunt.* *Ἀλλὰ γυμνὸν κόκκον, sed nudum granum]* Granum sine culmo, sine arista.

Ἐὶ τύχοι, οἶζον] Latine recte vertes, puta *tristiti.*

Ἢ τινοῦ τῶν λοιπῶν, aut alicuius ceterorum] Hordei, farris, milii.

38. *Ὁ δὲ Θεὸς αὐτῷ δίδωσι σῶμα καθὼς ᾤθηκε, Deus autem dat illi corpus sicut voluit]* Nam et opera naturae a Deo sunt qui naturam instituit.

39. *Οὐ πᾶσα σὰρξ ἡ αὐτὴ σὰρξ, non omnis caro eadem caro]* Caro species est corporis. Sicut carnes, quanquam multum inter se differentes, non desinunt esse carnes: sic et corpora multum inter se distantia tamen corpora sunt. Caro Hebraeis non dicitur, nisi de corpore mortali.

Ἀλλὰ ἄλλη μὲν σὰρξ ἀνθρώπων, ἄλλη δὲ σὰρξ πτηνῶν, ἄλλη δὲ ἰχθύων, ἄλλη δὲ πτηνῶν, sed alia caro hominum, alia caro pecorum, alia piscium, alia volucrum] Vox *πτηνῶν* hic respondet Hebraeo *מַדְבָּר*, quo nomine veniunt omnia *animalia muta super terram pedibus gradientia.* Carnem autem piscium dixit etiam Plinius non uno loco, sicut Hebraei Lev. 14.

40. *Καὶ σάρματα ἐπουράνια, καὶ σάρματα ἐγγύια. Ἄλλ' ἑτέρα μὲν ἢ τῶν ἐπουρανίων δόξα, ἑτέρα δὲ ἢ τῶν ἐπιγείων, et corpora coelestia et corpora terrena: sed alia quidem coelestium species, alia autem terrenorum]* *Δόξαν* hic vocat rerum speciem, τὸ εἶδος, Luc. 9: 29, quae *ἰδέα* Matth. 28: 3, *מַדְבָּר* Hebraeis.

41. Ἄλλη δόξα ἡλίου, καὶ ἄλλη δόξα σελήνης, καὶ ἄλλη δόξα ἀστέρων· ἀστὴρ γὰρ ἀστὴρος διαφέρει ἐν δόξῃ, *alia species Solis, alia species Lunae, et alia species stellarum: stella enim a stella differt specie*] Non tantum alia est species terrenis, alia coelestibus corporibus, sed et ipsa inter se corpora coelestia differunt specie, sive eo quod conspiciuntur. Sol omnium siderum fulgorem abscondit. Ὁ ἥλιος πολὺ διαφέρει τῆς σελήνης δυνάμει καὶ δόξῃ [*Sol Lunam et vi. et splendore longe vincit*], ait Theophilus Antiochenus. At vero:

— *Minor inter ignes*

Luna minores.

Inter stellas alias sunt errantes, sunt fixae: et inter has aliae eximiae, Arcturus, Sirius, Spica Virginis; aliae minores, idque per multos gradus. Vide Dan. 12: 3 et Ps. 148: 3.

42. Ὁμοίω καὶ ἡ ἀνάστασις τῶν νεκρῶν] *Sic etiam res se habet in resurrectione mortuorum.* Simile loquendi genus Matth. 13: 24.

Ἐπείρεται ἐν φθορᾷ, ἐγείρεται ἐν ἀφθαρσίᾳ, *seritur in corruptione, surgit in incorruptione*] Quasi dicat, Tota illa quam attuli comparatio huc tendit, ut intelligatur longe alia esse species mortalis, alia immortalis corporis. Et cum posset dicere, *sepelitur*, maluit dicere, *seritur*, ut magis insisteret similitudini supra sumptae de grano. Ἐν φθορᾷ Hebraeo more, id est φθαρὸν, *quod diffinit at sic corrumpitur*: ἐν ἀφθαρσίᾳ, id est ἀφθαρτον, *quod corrumpi nequit*. Vide supra 9: 25. In Aureo Carmine Pythagorae:

[Ἄσπετον ἀθάνατος θεός, ἀμβροτός, οὐκ ἐν θνητός.

[*Immortalis eris Deus, incorruptibilis, nec*

Amplius in numero mortalium.—.]

43. Ἐπείρεται ἐν ἀνίᾳ, *seritur in ignobilitate*] Abiectionum ab hominibus ne foetor noceat. Nam mortuos sepeliri, viventium interest. *Cadaveris facies*, in contemptu dicitur apud Terentium.

Ἐγείρεται ἐν δόξῃ, *surgit in gloria*] Hic δόξα non quamvis speciem, sed pulchram atque venerabilem significat, καὶ Ἐπείρεται ἐν ἀσθενίᾳ, *seritur in infirmitate*] Sine sensu, sine potestate durandi in eo statu.

Ἐγεί-

Ἐγείρεται ἐν δυνάμει, *surgit in virtute*] Vegetum, firmum, cum sensibus multis quos nunc non intelligimus.

Ἐγείρεται σῶμα ψυχικόν, *seritur corpus animale*] Id est, quod fuit ψυχικόν. Simile loquendi genus habes Matth. 22: 23, Rom. 4: 5. Dicitur autem σῶμα ψυχικόν id quod ad tempus vivit, dum anima adest. *Anima* est vox huius vitae. Postea nonnisi improprie sic dicitur. Itaque Maimonides *animam in hac vita ait potentia esse spiritum, in altera vita actu fore.*

Ἐγείρεται σῶμα πνευματικόν, *surgit corpus spirituale*] Habens in se vice animae spiritum immutabilem nunquam abscessurum, conservatorem et ducem corporis, quem spiritum *naturam Divinam* appellat Petrus, 2 Ep. 1: 4, Irenaeus V. 12: et dicitur *spiritus circumdans intus et foris hominem*. Tale corpus מִן הַרוּחַ [operimentum vitae] dicitur Aquibae in libro super Litteras. Huius spiritus arrhabo est Spiritus qui in hac vita Christianis datur. Vide Irenaeum V. 11, et Tertullianum de Resurrectione carnis. Eum spiritum Tatianus *animae alani* vocat.

44. Ἐστὶ σῶμα ψυχικόν, καὶ ἔστι σῶμα πνευματικόν, *est corpus animale, et est corpus spirituale*] Quasi dicat, Distant multum illa inter se.

45. Οὕτω καὶ γέγραπται· Ἐγένετο ὁ πρῶτος ἄνθρωπος Ἀδὰμ εἰς ψυχὴν ζῶσαν, *sic et scriptum est, Factus est primus homo Adam in animam viventem*] Gen. 2: 7, ἔγένετο ὁ ἄνθρωπος εἰς ψυχὴν ζῶσαν. Paulus addit nomen Ἀδὰμ ex praecedentibus apud Mosem, et nomen πρῶτος ut melius Christum ei componeret. Vide Rom. 5: 14 et supra 22. *Factus est homo in animam viventem*, id est, factus est vivens animal. Est enim abstractum pro concreto. Animalium est vivere ad tempus.

Ὁ ἔσχατος Ἀδὰμ, *novissimus Adam*] Christus.

Εἰς πνεῦμα ζωοποιοῦν, *in spiritum vivificantem*] Factus est per resurrectionem et evectionem in coelum homo plane Divinus, qui potestatem habeat etiam aliis dandi vitam, et quidem aeternam, Ioh. 6: 33, 40, 47, 50, 57, supra 22. In Adam fuit ἐπιτηδειότης [*idoneitas*] quaedam ad vivendum, in Christo ἐτέργεια [*efficacia*], ait Cyrillus.

46. Ἀλλ' οὐ πρῶτον τὸ πνευματικόν, ἀλλὰ τὸ ψυχικόν, ἔπειτα τὸ πνευματικόν, *sed non prius quod spirituale est, sed*

sed quod animale, deinde quod spirituale] Nempe corpus quod subaudiendum ex superiori 44. Promisit Deus imperfectiora ut perfectiora sequerentur. Sic ante pueri sumus quam viri. Sic prius Lex, deinde Evangelium. Prius coelum et terra quae cernimus, posterius coelum et terra, id est, universum multo pulchrius.

47. Ὁ πρῶτος ἄνθρωπος ἐκ γῆς, χοϊκός, *primus homo de terra, terrenus*] Dixit de anima et spiritu. Nunc de corpore loquitur. Χοϊκός *limaceus* Tertulliano; *ex limo*, in Latino Irenaei V. 11. Respicitur illud Gen. 2: 7, Ἐπλασεν ὁ Θεὸς τὸν ἄνθρωπον χοῦν λαβὼν [*Formavit Deus hominem assumpta terra*]. Hebraeum est וָאָר quod habes et Gen. 3: 19. Significat autem quamvis terrae particulam. Philo: Διττὰ ἀνθρώπων γένη· ὁ μὲν γὰρ ἐστὶν οὐράνιος ἄνθρωπος, ὁ δὲ γήϊνος· ὁ μὲν οὖν οὐράνιος, ἔτε κατ' εἰκόνα Θεοῦ γεγονώς, φθαρτῆς καὶ σύνολον γεώδους οὐσίας ἀμέτοχος· ὁ δὲ γήϊνος ἐκ σποράδος ὕλης, ἣν χοῦν κέκληκεν, ἐπάτη. [*Duplex hominum genus; alter est coelestis, terrenus alter: coelestis quidem, utpote ad imaginem Dei factus, expers corruptibilis et in totum terrenae essentiae, terrenus vero e seminali materia, quam humum vocat, compactus est*]. Theophilus χοῦν, unde sumptus est Adam, interpretatur οὐ τῆς ξηραῆς, ἀλλὰ τῆς πολυμεροῦς καὶ ποικίλης ὕλης μέρος [non siccae, sed mixtae neque uniformis materiae, partem].

Ὁ δεύτερος ἄνθρωπος, ὁ Κύριος ἐξ οὐρανοῦ, *secundus homo, Dominus de coelo*] Hic ἐξ οὐρανοῦ dicitur Hebraeo more pro οὐράνιος, id est, *coelestis*, habens iam corpus coeleste.

48. Οἷος ὁ χοϊκός, τοιοῦτοι καὶ οἱ χοϊκοί, *qualis terrenus, tales et terreni*] Quale corpus Adam habuit, tale et sevit in posteros. In Adami persona genus humanum describitur, Origenes contra Celsum IV.

Καὶ οἷος ὁ ἐπουράνιος, τοιοῦτοι καὶ οἱ ἐπουράνιοι, & *qualis coelestis, tales et coelestes*] Sic et Christus qui nos regenuit, nobis corpus dabit suo simile. Cum autem dixit ἐπουράνιος intelligi vult corpus fore dignum habitaculo supercoelesti. Vide Hebr. 6: 4 de voce ἐπουρανίου vide Eph. 1: 3. Sedes tertia, in qua est Dei maiestas et Angeli, dicitur quidem *coelum*, nimirum *tertium* excellentius

tina cæteris, ideoque dictum, **עֲרֹם כְּעֶרְוַת שָׁמַיִם** [*coeli, coelorum*] et **οὐρανοὶ** pluraliter, sed id nec minus **ἐπουράνιος**, *super-coelestis*, respectu habito ad coelum spectabile. Origenes Philocalia XVIII: **Πᾶς οὐ δυνατόν καὶ τὴν σὰρκα τοῦ Ἰησοῦ ἀμείψασαν ποιότητα γεγονέναι τοιαύτην ἐποίαν ἐχρῆν εἶναι τὴν ἐν αἰθέρι καὶ τοῖς ἀνωτέρω αὐτοῦ τόποις πολιτευομένην;** [*Cur tandem fieri non potest, ut caro Iesu postquam qualitates suas mutarit talis evaserit, qualem in æthere et ultra habitantem fieri oportuit?*]

49. **Καὶ καθὼς ἐφορέσαμεν τὴν εἰκόνα τοῦ χοῖκου,** igitur *sicut portavimus imaginem terreni*] **Corpus simile corpori Adami,** et ob id morbis, malis et morti obnoxium.

Φορέσωμεν καὶ τὴν εἰκόνα τοῦ ἐπουρανίου, portemus et *imaginem coelestis*] **Φορέσωμεν** habent alii codices et sic legerunt Syrus, Araba, et sic citat Origenes contra Celsum. **Corpus habebimus simile corpori Iesu,** in suo tamen gradu. Sic vox **εἰκόνος** sumitur Rom. 8: 29.

50. **Τοῦτο δὲ φημι, ἀδελφοί, hoc autem dico, fratres]** Olarius sua dicta explicat. Sic et supra 7: 29.

Ὅτι σὰρξ καὶ αἷμα βασιλείαν Θεοῦ κληρονομήσαι οὐ δύναται, *carnem et sanguinem regnum Dei tenere non posses*] Hic apparet per *carnem et sanguinem*, **עֲרֹם כְּעֶרְוַת שָׁמַיִם** intelligi corpus tale quale hic habemus, fluidum, fragile, cadacum, Sir. 14: 19, Hebr. 2: 14, *constans ex particulis minimis quas decedunt quotidie et quarum in locum aliae extrinsecus accedunt*, ut ait Alfensus in L. Proponebatur, D. de Iudiciis. Talia corpora non conveniunt isti regno immutabili. *Κληρονομεῖν, tenere, possidere iure certo.* Sic emolliendus interpretatione Augustinus cum dicit, libro contra Adimantium XII, *in resurrectione non fore carnem aut sanguinem.*

Οὐδὲ ἡ φθορά, neque corruptio] Et hic est abstractum pro concreto. Nam per *φθοράν* vult intelligi *φθαρτόν* [*corruptibile*]. Et ita explicat quid intelligi voluerit per **σάρκα** et **αἷμα**.

Τὴν ἀφθαρσίαν κληρονομεῖ] *Pertingere ad statum illum immutabilem non potest.*

51. **Ἰδοὺ, μυστήριον ὑμῖν λέγω, ecce, mysterium vobis dico]** *Rem hactenus vobis aliisque incognitam.* Vide Rom. 11: 25, 16: 25, supra 2: 7, 4: 1, 13: 2, 14: 2.

Πάν-

Πάντες μὲν οὐ κοιμησόμεθα, πάντες δὲ ἀλλαγόμεθα,
non omnes quidem obdormiemus, sed omnes immutabimur]
 Variant hic libri. Optime Manuscriptus ille: *Οἱ πάντες*
μὲν οὐ κοιμησόμεθα· οὐ πάντες δὲ ἀλλαγόμεθα, neque
omnes obdormiemus, id est, moriemur, *neque omnes mu-*
tabimur. Veram hanc lectionem ostendant sequentia. E-
 dem sententia in Commentario ad librum Aboth LIII. 2,
 et Notis ad caput 1 Rabbini Israelis de Anima. Eodem
 spectat locus Act. 10: 42 et verba Symboli.

52. *Ἐν ἀτόμῳ, ἐν ῥιπῇ ὀφθαλμοῦ, ἐν κῇ ἐσχάτῃ σάλπιγγι,*
in momento, in nictu oculi, in ultima tuba] Haec refe-
 renda ad proximum quod praecessit. Dicit mutationem
 istam corporis caduci in corpus immortale ita subitam
 fore ut tempus percipi non possit. *Ἐν ἀτόμῳ*, idem quod
 alibi *ὡς στιγμή*, Esai. 29: 5, *νῦν*. *Ἐν ῥιπῇ ὀφθαλμοῦ* ἢ ἤν
 apud Rabbinos; *κνν* *קנן* Syrus hic. Illud *ἐν ἀτόμῳ* etiam
 Philosophi usurpant, alterum, *in nictu oculi*, multae
 gentes. *In ultima tuba*, id est, ad sonum tubae. *ulti-*
mae, sive ad signum ultimum quale per tubam in militia
 dari solet.

Σάλπισι γὰρ, canet enim] Dabitur enim signum. Vide
 Matth. 24: 31, ubi dicta vide. Et 1 Thess. 4: 16. Sen-
 sus mysticus loci Zach. 9: 14.

Καὶ οἱ νεκροὶ ἐγερθήσονται, et mortui resuscitabuntur]
Καὶ hic notat tunc: in Manuscripto pro *ἐγερθήσονται* est
ἀναστήσονται [resurgent].

Ἄφθαρτοι, incorrupti] Vide supra 50.

Καὶ ἡμεῖς ἀλλαγσόμεθα, et nos immutabimur] Nemo
 quos vivos Deus illicprehenderit, inter quos Paulus
 putavit fieri posse ut et ipse esset et alii multī qui cum
 ipso vivebant. Sic *ἡμεῖς οἱ ζῶντες [nos qui vivimus]* dixit
 de eadem re Paulus 1 Thess. 4: 17. Id eo evenit quia
 de die ultimo, quando is futurus esset, nihil Christus
 suis revelaverat; ut semper expectaretur. Et propiores
 fuere Apostoli et qui eos secuti sunt Christiani, ut cre-
 derent brevi id futurum. Vide si placet quae hac de re
 notavimus ad III librum de Veritate Religionis Christia-
 nae, et in Appendice ad nostra de Antichristo.

53. *Δεῖ γὰρ τὸ φθαρτὸν τοῦτο ἐνδύσασθαι ἀφθαρτίαν,*
oportet enim corruptibile hoc induere incorruptionem]

Ter-

Tertullianus libro de Resurrectione carnis ita hunc locum explicat: *Oportet enim corruptivum istud induere incorruptelam, et mortale istud induere immortalitatem. Hoc erit illud domicilium de coelo quod gementes in hac carne superinduere desideramus, utique super carnem in qua deprehendemur: quia gravari nos ait qui sumus in tabernaculo, quod nolimus exui, sed potius superindui, uti devoretur mortale a vita, scilicet, dum demutatur superinduendo quod est de coelis. Quid enim non desiderabit, dum in carne est, superinduere immortalitatem et continuare vitam, lucrifacta morte per vicariam demutationem?* etc. Rursus eodem libro: *Oportet enim corruptivum istud induere incorruptionem, et mortale istud induere immortalitatem. Quid mortale, nisi caro? Quid corruptivum, nisi sanguis? Ac ne putes aliud sentire Apostolum, providentem tibi, et ut de carne dictum intelligas laborantem, quum dicit istud corruptivum et istud mortale, cutem ipsam tenens dicit. Certe istud nisi de subiecto, nisi de comparenti pronuntiassse non potuit. Demonstrationis corporalis est verbum. Et adversus Marcionem ita: Oportet enim corruptivum hoc, tenens utique carnem suam dicebat Apostolus. Paria habet Iustinus ad Symbolam. Plutarchus Bruto de Caesare: Τῇ χειρὶ τοῦ σώματος ἀπτόμενος εἶπεν, Τί ὅ οὐκ αὖ ἐμῶ δοκεῖ Βροῦτος ἀναμῖναι τοῦτ' ἐν σαρκί; [*Manu corpus attingens, Quid vobis, inquit, nonne videtur Brutus hoc corpusculum expectaturus?*] Ἐνδύεσθαι valet ψῆγη, quod Hebraei usurpant cum de corpore immortali agitur.*

Kal τὸ θνητὸν ταῦτο ἐνδύεσθαι ἀθανάσιαν, et mortale hoc induere immortalitatem] Potest esse corpus mortale etiam quod non moritur.

54. Τότε γενήσεται ὁ λόγος γεγραμμένος] *Abŷgos [sermo];* 57, *res ipsa. Tunc fiet illud quod scriptum est. Solet hoc dici cum Prophetarum verba trahuntur in sensum minentiozem. Loqus est Esai. 25: 8.*

Κατεπόθη ὁ θάνατος εἰς νῖκος, absorpta est mors in victoriam] 777 777 777, quod LXX. quidem vertunt, *ατέπειε θάνατος ισχύσας [absorpsit mors potens].* At alii melius, puto, verterant *κατέπειε τὸν θάνατον εἰς νῖκος*. 777 saepissime vertitur *εἰς νῖκος*, secundum *ἐτυμολογίαν*. VI. Ff [ori-

[*originem*] ut 2 Sam. 2: 26, Ier. 3: 5, Lam. 5: 20, Amos 1: 11, 8: 7, Prov. 21: 28, ubi Symmachus, Aquila, Theodotion, omnes vertunt εἰς γῆρας. At sensus est, in perpetuum. Itaque vertitur εἰς τὸν αἰῶνα et ζωὴς αἰῶνος Esai. 13: 20. Et Chaldaeus saepe transfert ܡܝܬܐ, Graeci alibi εἰς τέλος ut Ps. 13: 1, *plene, perfecte*.

55. Πού σου, θάνατε, τὸ κέντρον; ποῦ σου, ἄδη, τὸ γῆρας; *Ubi est, Mors, stimulus tuus? ubi, Inferne, victoria tua?* LXX in Osea 13: 14, Πού ἡ δίκη σου, θάνατε; ποῦ τὸ κέντρον σου, ἄδη; [*Ubi est iudicatio tua, Mori? ubi est stimulus tuus, Inferne?*], sensu eodem qui hic est, verbis paulum mutatis, ut fieri solet ab his qui memoriter locum citant. Apparet autem Graecos Interpretes in Hebraeo non legisse מוּת ut nos, sed מוּת et pro מוּת [peccata tuae] legisse מוּת [verba tua]. Apostolus hic quasi in re praesente, ut saepe Prophetae, triumphum canit de morte et inferno, id est, statu mortuorum. Solent enim coniungi, ut Esai. 28: 15.

56. Τὸ δὲ κέντρον τοῦ θανάτου, ἡ ἁμαρτία, *aculeus autem mortis peccatum est*] Egrege sensu Evangelico explicat dictum Oseeae. *Aculeus* scorpionis, aut ferae similis, est id quo maxime nocet. Sic quo maxime nocere mors potest, si detineat homines sub suo imperio ita ut reviviscere non possint. Hoc ius morti dat inobedientia hominum gravis adversus Deum.

Ἡ δὲ δύναμις τῆς ἁμαρτίας, ὁ νόμος, *virtus vero peccati Lex*] Legem hic intellige quodcunque praeceptum Divinum, ut Rom. 3: 20, 4: 16, 5: 13, 8: 2, 7, supra 9: 21. Peccatum eo est gravius, quo voluntas Dei magis patet: quod fit maxime per Legem a Deo datam, Rom. 5: 13, 7: 8, 9, 10.

57. Τῷ δὲ Θεῷ χάρις τῷ διδόντι ἡμῖν τὸ γῆρας διὰ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, *Deo autem gratias qui dedit nobis victoriam per Dominum nostrum Iesum Christum*] Nempe dedit nobis vincere peccatum, ad proinde et mortem vincere. Peccatum in Novo Foedere plerumque significat aut consuetudinem peccandi, aut etiam malefacta et προαποτέλεσμα [*destinato commissa*]. Sic, qui natus est ex Deo, non peccat.

58. Ἔτι] *Ergo*. Est enim illationis nota, ut supra 3: 21, 4: 5, 14: 39.

Ἐδραῖοι γένεσθε, ἀμετακίνητοι, *stabiles estote, immo-*
biles] Bis idem dixit ut ostendat magnam requiri con-
stantiam in officio faciendo. Sic τεθεμελιωμένοι καὶ ἔδραῖοι
[fundati et stabiles], Col. 1: 23. Vide et supra, 7: 37
et Abac. 2: 3, 4. Simonides ἀνδρα ἀγαθόν *[virum bo-*
num] vocat χεῖρὶ τέ καὶ ποσὶ καὶ νόῳ τετράγωνον *[mani-*
busque pedibusque et mente quadratum].

Περὶ σκευόντες ἐν τῷ ἔργῳ τοῦ Κυρίου πάντοτε] *Omnia*
quae Deo grata sunt facientes abunde, etiam plus quam
quisquam exigere audeat, ut. Paulus fecit suo sumptu
Euangelium annuntians.

Εἰδότες ὅτι ὁ κόπος ὑμῶν οὐκ ἐστὶ κενὸς ἐν Κυρίῳ, *scien-*
tes laborem vestrum non inanem fore in Domino] Αὐτότης
[extenuatio], vult enim dicere magna fore laboris prae-
mia. Ὁ κόπος ἐν Κυρίῳ labor secundum Dominum, se-
cundum Christi praeceptum. Bene hanc admonitionem
contextuit cum sermone de resurrectione. Nam si verum
est dogma de resurrectione, nullus labor gravis videri
lebet. Quid enim suavius vita, eaque immortalī ac
beatissima?

CAPUT XVI.

Περὶ δὲ τῆς λογιᾶς τῆς εἰς τοὺς ἁγίους, *de collatione*
utem quae fit in sanctos] Nisi Codicum consensus me-
tineret, libens hīc legerim εὐλογίας *[benedictione]*. Nam
am vocem in sensu liberalitatis usurpat Paulus et 2 Cor.
: 6. Solet sic sumi Hebraeum לֹוּא a verbis ad res
iuncta translatione. Intelligit autem collationem pecunia-
um ad sublevandam paupertatem fidelium in Iudaea,
Rom. 15: 26.

Ὅποτε διέταξα ταῖς ἐκκλησίαις τῆς Γαλατίας, *sicut ordi-*
avi Ecclesiis Galatiae] Amabant Apostoli easdem con-
suetudines ubique introducere. Et hae sunt traditiones
postolicae relatae, ut diximus, in συλλογῇ Κανόνων
[synlogen Canonum]. Hoc est iter per Galatiam cuius
sentio Act. 16: 6.

2. Κατὰ μίαν σαββάτων, *prima hebdomadis]* Συμπο-
ίσεις Ἰουδαίων, ait Philo, ἀπαρχὴν ἕνεκα καὶ τῆς ἀλλῆς

ἐκείνης [Conventus Iudaeorum primitiarum et in universum religionis ergo], nempe etiam extra Sabbata Christiani maxime Sabbatis et diebus Dominicis, qui sunt *πλὴν σαββάτων* Matth. 23: 1, conveniebant, sed quia hi qui ex Iudaeis facti erant Christiani moris Iudaici retinentes Sabbata pecunias non tractabant, ideo ad eam rem aptior erat dies sequens. Tertullianus Apologetico: *Modicam unusquisque stipem menstrua die, vel cum velit, et si modo velit, et si modo possit, apponit. Nam non compellitur, sed sponte confert. Haec quasi deposita pietatis sunt. Nam inde non epulis, nec potaculis, nec ingratas voratrinis dispensatur, sed egenis alendis humanandisque, et pueris ac puellis re ac parentibus destitutis, itemque domesticis senibus, item naufragis, et si qui in metallis, et si qui in insulis, vel in custodiis duntaxat ex causa Dei sectae, alumni confessionis suae sunt.* *Ἐκείνος ὑμῶν παρ' ἑαυτῶν τιθέτω, θεσσαυρίσκων* [Sibi [quique vestrum] seponat, paulatim cumulum aliquem faciens. Id enim est *τὸν* quod modo per *θεσσαυρίσκων*, modo per *συνάγειν* [colligere] vertitur. Id successit in locum decimarum.

Ὅτι ἐὰν εὐδοῶται] In Manuscripto clarius, *ὅτι ἐὰν εὐδοῶθῃ*. Est autem brevis locutio, *Quodcumque Deus prosperaverit pro quodcumque Deus prosperans ei dederit.* *Εὐδοῶν πᾶσι*. Hebraei hunc sensum sic exprimunt, *et utpote tu* [quicquid invenerit manus eius].

Ἰσα μὴ ὅταν ἔλθω, τότε λογίαι γίνωνται, ut non cum venero, tunc collationes fiant] Id est, tunc primum. Quod si esset, tenuiores futurae erant collationes quam quae ex longo tempore primum crevissent.

3. *Ὅταν δὲ παραγένομαι, οὓς ἐὰν δοκιμάσητε, δι' ἐπιστολῶν τούτους πέμψω ἀπενεγκὴν τὴν χάριν ὑμῶν εἰς Ἱερουσαλὴμ, cum autem praesens fuero, quos probaveritis, hos per litteras mittam perferre gratiam vestram Hierosolymis]* Notata interpungentem ponendam post *δοκιμάσητε* recte monet Theophylactus. Et rursum brevis est locutio, *mittam per litteras*, id est, mittens per litteras eos commendabo, testimonio meo ego prosequar. Vide quomodo vir tantus nullam suspicioni rimam aperire voluerit. *Χάρω* dixit *beneficium*. Vide supra 10: 30, Sir. 17: 18.

4. Ἐὰν δὲ ᾗ ἄξιον τοῦ καὶ πορεύεσθαι, οὐκ ἔμω πρόσσονται] Vide quomodo eos excitat ut dent quam plurimum: Si summa collecta tanti erit, ego pro epistola eos comitabor.

5. Ἐλεύσομαι δὲ πρὸς ὑμᾶς ὅταν Μακεδονίαν διέλθω, veniam autem ad vos cum Macedoniam transiero] Macedonia quidem transiit, Act. 20: 3, sed angustiis temporis exclusus non addit Ephesum, sed Presbyteros ad se accivit, ibid. 16. et seqq.

Μακεδονίαν γὰρ διέρχομαι, nam Macedoniam transeo] Rursum hic praesens pro futuro. Vide quae dicta ad Matth. 16: 28.

6. Πρὸς ὑμᾶς δὲ τυχὸν παράμεινῶ, ἢ καὶ παρόρμησάν, ἵνα ὑμεῖς με προπύμπητε οὐκ ἔαν πορεύομαι, apud vos autem fortasse manēbo; sed etiam hiemabo, ut vos me deducatis quo ibo] Ab hoc proposito, cuius mentio et Act. 19: 21, alia graviora Apostolum diverterant, ut iam diximus. Solebant autem quidam ex Ecclesiis Apostolo se itinera aliquonisque comites addere, ut videre est Act. 15: 3, 17: 4, 18, 20: 38, 21: 5. Quo ibi, id est, in Iudaeam, 2 Cor. 11: 16.

7. Οὐ θέλω γὰρ ὑμᾶς ἄρτι ἐν παρόδῳ ἰδεῖν, nolo enim vos nunc in transcurso videre] Hic θέλω votum et desiderium significat. Ἄρτι, id est, nunc. Hoc vero nunc hic significatur utrum imminens. Ἐν παρόδῳ, in transcurso, obiter.

Ἐλπίζω δὲ ἄρτιν εἰς ἐπιμείναι πρὸς ὑμᾶς, ἔαν ὁ Κύριος ὑπὲρ ἡμῶν, sed spero fore ut aliquantulum temporis maneam apud vos, si Dominus permiserit] Melius in Manuscripto, μέλλω γὰρ [spero enim]. Explicat quod praecesserat. Et futuro incerto loquens usurpat solitam Christianis cautionem. Sic Rom. 1: 10, supra 4: 19, Iac. 4: 15. Si Deus voluerit etiam Paganis usitatum ostendit Tertullianus in Testimonio Animae. Alii rudiores eorum dicebant, si Dii volent, ut Plautus Poenulo IV, scena ultima, Licero IV Verrina, Suetonius Caligula 8. Aut, cum diis volentibus, quod est apud Ennium, Plautum aliquoties, et Catonem de Re rustica.

8. Ἐπιμείνω δὲ ἐν Ἐφέσῳ ἕως τῆς πεντηκοστῆς, manebo utem Ephesi usque ad Pentecosten] Postea aliae occasiones fecere ut magis properaret, velletque in ipsa Pen-

secoste, id est, fine dierum quinquaginta a Paschate, esse *Hierosolymis*, Act. 20: 16. Ita ambulatoriae sunt hominum voluntates.

9. *Θύρα γὰρ μοι ἀνέσχευε μεγάλη καὶ ἐνεργής*, ostium enim mihi apertum est magnum, est efficax] Ostium spem significat, ut videre est Os. 2: 15. Quia sicut ostium aditum dat in domum, ita spes ad rem. Sic et Act. 14: 27, 2. Cor. 2: 12. Melius in aliis Codicibus *ἐνεργής*, *ἐνε* conspicua. In Glossario *ἐνεργής*, *liquidus*, *evidens*. Ita apparet legisse hic Ambrosium.

Καὶ ἀγανακτιμένοι, πολλοί, et hostes multi] Quod alium terruisset, hoc Paulum invitat. Multi ibi sunt hostes Evangelii, ideo desidero ibi esse, ut me his opponam.

10. *Ἐὰν δὲ ἔλθῃ Τιμόθεος, εἰ αὐτὸν venerit Τιμόθεος*] Timotheum sibi et Domino fidum miserat quidem Paulus, ut apparet supra 4: 17, sed ita ut in itinere multas Ecclesias haberet invisendas. Quare pericula prospiciens dicit, *Si ad vos venerit*.

Βλέπετε ἵνα ἀπόβωσ γένηται πρὸς ὑμᾶς, videte ut non timeatis est *apud vos*] Curate ne illi homines inter vos divitiis aut eruditione turgidi, schismatum auctores, quorum culpas arguet, quicquam nocere ei possint. Curate quantum in vobis est: non enim omnia pericula illo tempore vitari poterant. Sed bonorum est omnia experiri ne mali bonis aliis noceant.

Τὸ γὰρ ἔργον Κυρίου ἐργάζεται, ἐγὼ καὶ ἔγω, opus enim Domini operatur, sicut et ego] Magnum praeconium. Nam quid non fecerat Paulus? Quia Domini est Evangelii promissio, Act. 13: 2, 26, 26: 15, 38. Vide et Matth. 21: 28.

11. *Μὴ τις οὖν αὐτὸν ἐξουθενήσῃ, ne quis ergo illum spernat*] Monet pios ut eum pro meritis reverentur. Vide i Tim. 4: 12.

Προσέμψατε δὲ αὐτὸν ἐν εἰρήνῃ, ἵνα ἔλθῃ πρὸς με, ducite autem illum in pacem, ut veniat ad me] Id est, facite ut ad me rediturus a vobis, discedat sospite et quae inter vos esse debet amicitia.

Ἐκδέχομαι γὰρ αὐτὸν μετὰ τῶν ἀδελφῶν, exspecto enim illum cum fratribus] Multam eius comitumque eius (nam et alii cum Timotheo Corinthum iverant, ut et sequentia ostendunt) reditum desidero, opera eorum usus.

12. Περὶ δὲ Ἀπολλῶ τοῦ ἀδελφοῦ, *de Apollo autem fratre*] Noverant hunc Corinthii. Nam apud ipsos fuerat, Act. 17: 27. Et cum viri et pietatem et eruditionem haberent cognitam, multum optaverant pii qui erant Corinthi, ipsum potissimum ad res Corinthi corrigendas mitti.

Καὶ πάντως οὐκ ἦν θέλημα, ἵνα οὖν ἔλθῃ, *et utique non fuit voluntas, ut nunc veniret*] Non potui id ab eo obtinere, nempe quia alia magis argentia eum distinebant.

Ἐλεύσεται δὲ, ὅταν ἐνκαιρῇ, *venies autem, cum ei vacabit*] Id est, ubi ab illis negotiis se expedierit. Ἐνκαιρῇ est *vacare ab aliis rebus*, ut Marc. 6: 31, Act. 17: 21. Hinc ἐνκαιρία [opportunitas], Sir. 38: 26, 1 Mac. 11: 42.

13. Γρηγορεῖτε, *vigilate*] Vide Matth. 24: 42, 25: 13, 26: 41, Act. 20: 31.

Στήκετε ἐν τῇ πίστει, *state in fide*] State, id est perstate. Vide supra 13: 1. Verbum *στήκετε* pro *ἵστασθαι* habes et Marc. 11: 25, Rom. 14: 4, Gal. 5: 1, Philipp. 1: 27, 4: 1, 1 Thess. 3: 8, 2 Thess. 2: 15.

Ἀνδρίζεσθε] *Nunc fite viri*, ut loquitur vetus Poeta Latinus, et Homerus, ἀνέρες ἔγε, *nam, andρίζεσθε*, 2 Par. 32: 7. Deus Iosam saepe hoc verbo animat, Ios. 1: 6, 7, 9, 18. David Salomonem 1 Par. 28: 20.

Κραταιοῦσθε] Est et hic passivum pro reciprocis, *fortes vosmet praestate*. Nam 1 Sam. 4: 9, ubi in Graeco est κραταιοῦσθε, in Hebraeo est *קראיו*: sic et alibi.

14. Πάντα ὑμῶν ἐν ἀγάπῃ γινέσθω, *omnia vestra fiant cum dilectione*] Quae ubi est, ibi non sunt schismata. Ideo toties eam Corinthiis Paulus commendat, 8: 1, 13: 1, 3, 4, 8, 13, 14: 1, 2 Cor. 2: 4, 8, 6: 6.

15. Παρακαλῶ δὲ ὑμᾶς, ἀδελφοί, εἰδότε τὴν οἰκίαν Στεφανά, ὅτι ἐστὶν ἀπαρχὴ τῆς Ἀχαιᾶς, καὶ εἰς διακονίαν τοῖς ἁγίοις ἔταξαν ἑαυτούς] De hoc Stephana vide quae diximus supra 1: 16. De significato autem vocis ἀπαρχῆς Rom. 16: 5 Scitis, ait, Stephanam cum suis et inter primos esse qui crediderunt, et multum eos inserviisse fidelibus aliis.

16. Ἴνα καὶ ὑμεῖς ὑποτάσσῃσθε τοῖς τοιούτοις, *ut et vos tales revereamini*] Ὑποτάσσασθαι hoc quidem loco est revereri, honorem et obsequia deferre, ut Eph. 5: 21, 1 Petr. 5: 5.

Kal parēi tō συνειργούντι καὶ κοπιῶντι.] Qui cooperantur ad propagationem Evangelii et laborant ad sublevandos fideles, ostendit quod dixit non personis se deferre, sed meritis.

17. *Χαίρω δὲ ἐν τῇ παρουσίᾳ Στεφανῆ καὶ Φορουνίου καὶ Ἀχαιοῦ, gaudeo autem praesentia Stephanas et Fortunati et Achaici.] Fortunatus nomen est Romanorum. Achaicus nomen Graecum. Sed nomina Romana etiam apud Graecos eo tempore erant frequentia. Et mihi videntur Fortunatus iste et Achaicus liberi fuisse Chloae. Vide supra 1: 11.*

Ὅτι τὸ ὑμῶν ὑστέρημα οὗτοι ἀνέπληρωσαν.] Quod vos omnes facere oportuit, id illi fecerunt. Certiorem me facere de vestris morbis. Simili modo προσηνανήρουν τὸ ὑστέρημα dixit 2 Cor 9: 12, τοιοῦτον κτλ.

18. *Ἀνέπαισαν γὰρ τὸ ἐμὸν πνεῦμα καὶ τὸ ὑμῶν, recrearunt enim meum spiritum et vestrum.] Ἀνέπαισαν ΠΠ, id est; repraesarunt, Zach. 6: 8, 2 Cor. 7: 13, Philem. 7, 20. Vide et Matth. 11: 29. Recrearunt Paulum cum intellexit multos adhuc in Ecclesia Corinthiaca esse qui vera dogmata relinquerent, pietatem et pacem calerent. Recrearunt vicissim pios illos, cum eis significarunt quo amore eos Paulus prosequeretur. Τὸ πνεῦμα pro animam meum aut me, locutio frequens; dignatus in Epistola ad Romanos, ἀναψάσκει ὑμᾶς τὸ ἐμὸν πνεῦμα [salutat vos animus meus], et quidem cum verbo ἀναπαύειν reperitur dictis Zachario et ad Philemonem locis.*

Ἐπιτιμῶσιντε οὖν τοὺς τοιοῦτους, tales ergo punipicite.] Id est; magni facite: μετωνυμία [transnominatio] frequens apud Hebraeos.

19. *Ἀναψάσονται ὑμᾶς αἱ ἐκκλησίαι τῆς Ἀσίας, salutant vos Ecclesiae Asiae.] Hinc probabilis coniectura sumitur, Ephesi potius, ut habent Syriaci et Arabici libri, quam Philippis in Macedonia, ut habent Graeci, scriptam hanc Epistolam. Favet huic sententiae id quod supra habemus 6 et 8, et quod est 2 Cor. 2: 12.*

Ἀναψάσονται ὑμᾶς ἐν Κυρίῳ, salutant vos in Domino.] Id est, a Christo omnia bona vobis apprecantur.

Ἀκύλας καὶ Πρίσκιλλα.] Qui Paulum Corintho Ephesum erant secuti, Act. 18: 19.

Συ

Σὺν τῇ κατ' οἶκον αὐτῶν ἐκκλησίᾳ] Id est, cum tota familia sua quae erat Christiana. Vide Rom. 16: 5. Quocunque illi ibant, secum ferebant Ecclesiam.

20. Ἀσπάζονται ὑμᾶς οἱ ἀδελφοὶ πάντες, salutant vos omnes fratres] Nempe qui in hoc sunt tractu. Simile Rom. 16: 16.

Ἀσπάσασθε ἀλλήλους ἐν φιλήματι ἁγίῳ, salutate vos invicem osculo sancto] Vide Rom. 16: 16. Et recte osculum pacis iis imperat qui in periculo erant ne per schismata abriperentur.

21. Ὁ ἀσπασμὸς τῇ ἐμῇ χειρὶ Παύλου, salutatio mea manu Pauli] Priora ex autographo Pauli descripserat Tertius aut Timotheus aut alius quis. Caetera adscripsit Paulus sua manu. Vide 2 Thess. 3: 17.

22. Εἰ τις οὐ φιλεῖ τὸν Κύριον Ἰησοῦν Χριστόν, ἦτω ἀνάθεμα, Μαράν ἀθά. Si quis non amat Dominum nostrum Iesum Christum, sit Anathema, Maran atha] Sua manu adscribit sententiam, cuius maxime eos meminisse volebat, ut Augustus aliquando faciebat ad Provinciarum Praesides. Ἀνάθεμα Μαράν ἀθά est gravissimum ὄν [anathema], addita precatione ut Deus quamprimum in eum vindicet. Vide quae diximus ad Luc. 6: 22. τῷ Συρίᾳ est Dominus, unde Syri Maronitae quia Christum τῷ vocant, et Murrani Reges in veteri Latio, de quibus ad XI Aensidos, et Marnas Gazarorum Deus Epiphanius, et virgines Cretensibus Μάρμαι, sicut alibi κυρίαι. Hinc in Hispania solebat dici ut historiae narrant, Sit anathema Marano et excommunicatus. Arabs hoc loco فليكن مغرماً من ربنا, is omnis sit excommunicatus a spe Domini; id est, ab ea spe quam Dominus nobis dedit. Simile Gal. 1: 8, 9.

23. Ἡ χάρις τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ μεθ' ὑμῶν, gratia Domini Iesu Christi vobiscum] Rom. 16: 24.

24. Ἡ ἀγάπη μου μετὰ πάντων ὑμῶν ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, dilectio mea cum omnibus vobis in Christo Iesu] Id est, Ego propter Christum vos omnes sincere diligo. Et vim habet illa locutio, μεθ' ὑμῶν. Dicuntur amicitiae dissolvi intervallis locorum; hoc negat, apud se fieri: se animo ipsis esse praesentem, res eorum curare,

✱

A N.

ANNOTATIONES

IN

EPISTOLAM AD CORINTHIOS

ALTERAM.

Neque statim post priorem, neque multo post scripsit hanc ad Corinthios Epistolam Paulus. Tantum enim intervalli fuit quo Timotheus a Paulo missus ire Corinthum potuit, mandata Pauli explicare et ut eis pareretur laborare, et ad Paulum redire. Labor autem eius Corinthi apud plerosque bene successerat, unde et lenior aliquanto haec est Epistola, quam prior. Matrabant tamen quidam Paulo invidentes, quorum obtreccionibus passim hac Epistola respondet.

CAPUT I.

1. *Ἀπὸ θελήματος Θεοῦ, per Dei beneficium*] Sic et 1. Cor. 1: 1.

Σὺν τοῖς ἁγίοις πᾶσι τοῖς οὖν ἐν ὅλῃ τῇ Ἀχαΐᾳ, cum omnibus sanctis qui sunt in universa Achaia] Voluit Paulus exempla huius Epistolae mitti ad alias in Achaia Ecclesias, ut tum fieri solebat.

2. Χάρις ὑμῖν καὶ εἰρήνη, *gratia vobis et pax*] Vide Rom. 1: 7, 1 Cor. 1: 3.

3. Εὐλογητὸς ὁ Θεὸς, *benedictus Deus*] Formula solemnis gratias agendi, Rom. 1: 25, 9: 5.

4. Ὁ πατὴρ τῶν οἰκτιρῶν, *pater misericordiarum*] Genitivus pro adiectivo ut et in verbis subsequentibus. *Pater*, inquit, *summe misericors*. Vide Exod. 34: 6. κατὰ Syriam et Arabibus.

5. Ὁ παρακαλῶν ἡμᾶς ἐν πάσῃ τῇ θλίψει ἡμῶν, *qui consolatur nos in omni afflictione nostra*] Non sine causa hoc dixit adversus eos qui Deo exesos putant eos qui in multis incommodis versantur. Confer Rom. 5: 3, 8: 35.

6. Εἰς τὸ δύνασθαι ἡμᾶς παρακαλεῖν τοὺς ἐν πάσῃ θλίψει, *ut possumus et nos consolari eos qui in omni afflictione sunt*] Omnia sua Paulus ad Ecclesiae utilitatem refert.

7. Διὰ τῆς παρακλήσεως ἧς παρακαλούμεθα αὐτοὶ ἀπὸ τοῦ Θεοῦ, *per solationem qua solatium est ipsi a Deo accipimus*] Id est, per dona illa Spiritus quibus Deus me solatur. Vide Act. 4: 36, 9: 31, 13: 15.

8. Περισσεύει, *Multa sunt et magna*. Vide Rom. 3: 7, 5: 15, 15: 13.

9. Εἴτε δὲ θλιβόμεθα, *sive autem desamur*] In Manuscripto, εἴτε παρακαλούμεθα, ut pendeat hoc a verbo praecedente περισσεύει, quod et de afflictionibus et solatiis positum fuit. Afflictiones sibi evenire dicit ipsorum salutis causa, id est, propter Evangelium: unde supra dixit, παθήματα Χριστοῦ [*passiones Christi*], id est, *quas Christi causa fiunt*. Vide 1 Petr. 4: 16.

10. Καὶ σωτηρίας, *et salute*] Deest in Manuscripto.

11. Τῆς ἐνεργουμένης, *quae efficitur*] Id est, κατεργαζομένης. Vide Rom. 5: 3. Ἐνεργεῖσθαι modo deponentaliter sumitur, modo, ut hic, passive.

12. Τῶν αὐτῶν παθημάτων, *eandem passionum*] Eadem dicuntur quae eandem ob causam sufferuntur.

13. Καὶ ἡ ἐλπίς ἡμῶν βεβαία ἐντὸς ὑμῶν, *et spes nostra firma est de vobis*] Haec per parenthesim legi debent. Nam quod sequitur εἴτε παρακαλούμεθα respondet ei quod praecessit εἴτε θλιβόμεθα. Hoc autem hic dicit, *firmam se habere spem* de constantia etiam Corinthiorum in suf-

fe-

ferendis malis. Cacterum non praetereundum duxi in illo Manuscripto, de quo dixi toties, verba praecedentia alio posita ordine, hunc in modum, παρακλήσεις καὶ σωτηρίας, εἴτε παρακαλούμεθα ὑπὲρ τῆς ὑμῶν παρακλήσεως τῆς ἐνεργουμένης ἐν ἑπομένῃ τῶν αὐτῶν παθημάτων ὡς καὶ ἡμεῖς πάσχομεν, καὶ ἡ ἐλπίς [solatio et salute, sive solatio fruimur vestri solatii causa, quod gignatur per tolerantiam earundem afflictionum quas et nos patimur, et spes], etc.

7. Εἰδόντες, sciētes] Hoc non ad Corinthios refertur, sed ad Paulum et Timotheum. Et scire se dicit Corinthios tangi sensu ut adversorum ita et bonorum quas ipsi Deo dante contingebant.

8. Οὐ γὰρ θέλομεν ὑμᾶς ἄγνοεῖν, ἀδελφοί, ὑπὲρ τῆς θλίψεως, neque enim volumus ignorare vos, fratres, de afflictione] Est hic ὑπὲρ pro περί. Imo Manuscriptas habet hic περί. Et ἄγνοεῖν pro ἀγνώτες εἶναι [ignorantes esse].

Τῆς γενομένης ἡμῶν ἐν τῇ Ἀσίᾳ, quas nobis facta est in Asia] Videntur indicari illa pericula de quibus Act. 20: 19.

9. Ὅτι καὶ ὑπερβολὴν ἐβαρύνθημεν ὑπὲρ δύναμιν, quoniam valde pressi sumus supra vires] Καὶ ὑπερβολὴν valde, ut Rom. 7: 13; 1 Cor. 12: 31; ἐβαρύνθημεν, pressi sumus, ut infra 5: 4; ὑπὲρ δύναμιν, supra quam vires humanae sustinerent. Fuit πειρασμός τοῦ ἀνθρώπου [tentatio non humana], 1 Cor. 10: 13.

10. Ὡς ἐξαποροῦσθαι ἡμεῖς καὶ τοῦ ζῆναι] Ita ut spem vitae periret. Εξαποροῦσθαι Ps. 88: 14; infra. 4: 8.

9. Ἀλλ' αὐτοὶ ἐν ἑαυτοῖς τὸ ἀπόκριμα τοῦ θανάτου ἐγγράμμεν, scilicet ipsi in nobismetipsis sententiam mortis habuimus] Ἀπόκριμα θανάτου, ΠΝΤ ΠΝΤ, sententiam mortis. Id est; ita affecti fuimus quomodo si de quibus sententia ad mortem pronunciata est. Locutio similis illi. 1 Cor. 15: 32.

10. Ἰνα μὴ πεποιθότες ὦμεν ἐφ' ἑαυτοῖς, ἀλλ' ἐπὶ τῷ Θεῷ τῷ ἐγείροντι τοὺς νεκροὺς, ut non simus fidentes in nobis, sed in Deo qui resuscitat mortuos]. Causam adfert cur Deus in tanta pericula Paulam pervenire voluerit. Hebraei interdum mortui dicuntur qui quasi mortui sunt, et resuscitati qui liberantur, ut videre est Ezech. 37.

10. Ὃς ἐκ τῆλικούτου θανάτου ἐρρύσκει ἡμᾶς, qui tanta mor-

morte nos liberasti] Liberari dicimur non tantum e malis quae sentimus, sed etiam ab iis quae imminet. Vide Prov. 10: 2, 11: 4, et confer 24: 11. Vide et Canticum sodalium Danielis circa finem. *Τηλικούρου a mortē tam tristi*, per manus popularium, per manus eorum qui unum Deum colere se profitentur.

Καὶ ῥύεται, et liberat] Hoc neque Graeci commentatores legerunt, neque Syrus.

Εἰς δεῦν ἡλπίσαμεν ὅτι καὶ εἰ ῥύεται, quem speramus fore ut et iam liberet] Dicit hoc non quod mortem metueret, sed quod longiorem suam vitam sciret e magna re esse Ecclesiarum. Vide Phil. 1: 24.

11. *Συνυπουργούντων καὶ ὑμῶν ὑπὲρ ἡμῶν τῇ δεήσει, adiuvantibus et vobis pro nobis oratione]* Est et hic traiectionis pro τῇ δεήσει ὑπὲρ ἡμῶν [orationis pro nobis]. Magno honore Corinthios afficit Paulus, cum vult eorum precibus adiuvari.

Ἵνα ἐκ πολλῶν προσώπων τὸ εἰς ἡμᾶς χάρισμα διὰ πολλῶν εὐχαριστηθῇ ὑπὲρ ὑμῶν, ut ob multos homines mihi datum donum per multos vestro nomina gratiarum actione celebretur] Plurimi codices habent ὑπὲρ ἡμῶν, et sic Syrus Graecique multi legerunt. Est et hic traiectionis. Rectus sermo, τὸ εἰς ἡμᾶς χάρισμα ἐκ πολλῶν προσώπων, id est, donum Dei respectu multorum hominum mihi datum, incolumitas nempe concessa in gratiam multorum fidelium. *ῥυο* est *respicere*, inde *ῥυο*, quod *πρόσωπον* vertitur, est *respectus*. Sic et infra 2: 10. Hinc *ῥυο* est *propter*. *Εὐχαριστηθῇ, gratiarum actione celebretur: ὑπὲρ ἡμῶν, mea vice, meo nomine.*

12. *Ἡ γὰρ καύχησις ἡμῶν αὐτῇ ἐστὶ, nam gloria nostra haec est]* Gaudium nostrum: ut iam saepe nomen hoc καύχῃσις et καύχημα, et verbum καυχᾶσθαι exposuimus.

Τὸ μαρτύριον τῆς συνειδήσεως ἡμῶν, testimonium conscientiae nostrae] Vide Rom. 2: 15, 9: 1.

Ὅτι ἐν ἀπελότητι καὶ εὐκρινείᾳ Θεοῦ] Sincero animo tanquam Deo inspectante. Vide 1 Cor 5: 8. Hoc ideo dicit, quia quidam ipsum incusabant, quasi relictus esset, nihil tale cogitans. Dicit igitur, se qualis fuit Corinthi et nunc esse, fidei optimae, sed eventum praestare non esse suum, multa intervenire quae cogant

mutare consilium. *Omnia debent eadem esse quae fuerint cum promitteres, ut promittentis fidem teneas*, ait Seneca de Beneficiis, ubi multa habes exempla ei rei, de qua hic agitur, similia. In Manuscripto pro ἀπλότην est ἀγιάτην [sanctitate].

Οὐκ ἐν σοφίᾳ σαρκινή, non in sapientia carnali] Est obliqua oratio. Perstringit enim obtrectatores suos, eruditione Graecanica turgentes. Confer 1 Cor. 2: 1, 4.

Ἀλλ' ἐν χάριτι Θεοῦ] *Εν pro. cum. Cum multis donis spiritualibus.*

Ἀνεστράφημεν ἐν τῷ κόσμῳ, conversati sumus in mundo] Ubiqueque fuimus: ἀνεστράφημεν ὡπῆν.

Περισσότερος. δὲ πρὸς ὑμᾶς] *Maxime apud vos. Vide dictum locum 1 Cor.*

13. Οὐ γὰρ ἄλλα γράφομεν ὑμῖν, ἀλλ' ἣ ἂ ἀναγινώσκετε, ἣ καὶ ἐπιγινώσκετε] Manuscriptus, ἀλλ' ἀναγινώσκετε καὶ ἐπιγινώσκετε. Veram lectionem esse arbitror quam secutus est Syrus, ἀλλ' ἂ ἀναγινώσκετε καὶ ἐπιγινώσκετε, non alia vobis scribimus (quam quae vera sunt scilicet), sed quae hic legitis, ea sic gesta agnoscitis.

Ἐλπίζω δὲ ὅτι καὶ ἵνα τέλους ἐπιγινώσκειτε] Ostendit se non omnem spem abiecissee ad ipsos veniendi. *Agnoscetis me, ita spero, perpetuo talem: nempe ubi ad vos venero.*

14. Καθὼς καὶ ἐπέγνωτε ἡμᾶς ἀπὸ μέρους] *Ἀπὸ μέρους, id est, quidam vestrum, quomodo Rom. 11: 25. Qualem me novistis quidam, id est, ostendistis vos me talem agnoscere, cum Timotheum tam benigne excepistis, eiusque monita secuti estis.*

Ὅτι καύχημα ὑμῶν ἔμεν, quod gaudium vestrum sumus] *Gaudetis enim me doctore.*

Καθάπερ καὶ ὑμεῖς ἡμῶν ἐν τῇ ἡμέρᾳ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, sicut et vos nostrum in die Domini nostri Iesu Christi] *Eritis scilicet gaudium mihi, id est, canes gaudii, cum videbo vos eiusdem salutis et gloriae participes.*

15. Καὶ ταύτῃ τῇ πεποιθήσει] *Confisus me vobis plerisque esse cordi. Πεποίθησις est fiducia [confidentia] 2 Reg. 18: 20.*

Ἐβουλόμην ἔλθειν πρὸς ὑμᾶς τὸ πρότερον] *Hic quoque tra-*

traiectione est, nam τὸ πρότερον constituendum est cum ἐβουλόμην. Volueram ante hac ad vos venire, nempe cum priorem Epistolam scriberem, quam vide 16: 5 et seqq. Non finxi me velle, sed re ipsa volui. Dixi quod sentiebam.

Ἰνα δευτέραν χάριν ἔχητε] Ut alterum hoc a me habetis beneficium, ut 1 Cor. 16: 3.

16. Καὶ δι' ὑμῶν διελθεῖν εἰς Μακεδονίαν, καὶ πάλιν ἀπὸ Μακεδονίας ἐλθεῖν πρὸς ὑμᾶς, et per vos transire in Macedoniam, et iterum a Macedonia venire ad vos] Subauditur με, quasi dicat; primum beneficium fuit quod apud vos substiti in Macedoniam iturus, alterum sperabam fore quod ex Macedonia ad vos me reciperem. Est constructio πρὸς τὸ σημαίνονμενον [ad significatum relata]. Nam in hac voce δευτέραν tacite inest duplex beneficium, quod quale sit explicat.

Καὶ ὑφ' ὑμῶν προπεμφθῆναι εἰς τὴν Ἰουδαίαν, et a vobis deduci in Iudaeam] Id est, ut quosdam de vobis comites sumerem mei in Iudaeam itineris, si forte eo irem. Vide 1 Cor. 16: 4—7 et ibi dicta.

17. Τοῦτο οὖν βουλευόμενος] Cum, revera id meum consilium fuerit eo tempore.

Μήτι ἄρα τῇ ἐλαφρίᾳ ἐχρησάμην, numquid levitate usus sum] Possumne accusari, quod aliud tunc dixissem quam haberem in animo? Ἐλαφρία hic idem quod κενότης, id est, vanitas, ut exponit Glossarium. Vanos vocare soleamus eos qui mendaces sunt, quia verba eorum carent pondere. Vanum mendacemque coniunctim dixit Virgilius.

Ἡ δὲ βουλεύομαι, κατὰ σάρκα βουλεύομαι, aut quae cogito secundum carnem cogito] At dicet aliquis, Mutasti consilium. Respondet Paulus, Mutavine ob mea commoda? Id si fecissem, poterat aliqua esse species me accusandi.

Ἰνα ἢ παρ' ἐμοὶ τὸ ναὶ ναὶ, καὶ τὸ οὐ οὐ, ut sit apud me Est Est, et Non Non] Omnino legendum hic est, quomodo hic legit Syrus, et mox sequitur, Ἰνα ἢ παρ' ἐμοὶ τὸ ναὶ, καὶ τὸ οὐ [ut sit apud me Est et Non]. Id est, ut propterea aliud dicam, aliud faciam. Nam ναὶ, item οὐ, modo promissum illud addictivum, hoc vero abnuntivum significant, modo ipsum promissi talis implementum: itaque

que

que ex duplici hoc significato facta hic est *πληγή* [copulatio] ut diximus libro II de Iure Belli ac Pacis 30. 21 et ad Matth. 5: 37. Festus, ubi explicat vocem *nanci*: *Quidam ex Graeco quod sit *val* καὶ οὐχὶ levem hominem significari volentes. Levem, *ελαφρόν*. Ita optime Festi ille locus hunc Pauli explicat.*

18. *Πιστός δὲ ὁ Θεός, ὅτι ὁ λόγος ἡμῶν ὁ πρὸς ὑμᾶς οὐκ ἐγένετο *val* καὶ οὐ*] Id est, *Quam verus est Deus, tam verum est, et vos scitis, me nulla apud vos fraude usum. Similis locutio, Vivit Dominus, id est, quam vere vivit Dominus.*

19. *Ὁ γὰρ τοῦ Θεοῦ υἱὸς Ἰησοῦς Χριστὸς ὁ ἐν ὑμῖν δι' ἡμῶν κηρυχθεὶς, δι' ἐμοῦ καὶ Σιλβανοῦ καὶ Τιμοθέου, Dei enim Filius Iesus Christus, qui in vobis per nos praedicatus est, per me et Silvanum et Timotheum*] Explicat quid sit δι' ἡμῶν. Et *Silvanus* hic, ut recto notavit Hieronymus, non alius est quam qui *Silas* in Actis, varia pronuntiatione.

*Οὐκ ἐγένετο *val* καὶ οὐ, ἀλλὰ *val* ἐν αὐτῷ γέγονεν, non fuit Est et Non, sed Est in illo fuit*] Christus ipse non irrita habuit verba nostra, sed multis miraculis ea confirmavit.

20. *Ὅσαι γὰρ ἐπαγγελίαι τοῦ Θεοῦ*] *Quotquot sunt promissa Dei* in Veteri Testamento ad novam creationem pertinentia.

*Ἐν αὐτῷ τὸ *val*, καὶ ἐν αὐτῷ τὸ Ἀμήν*] *Ea per Christum habent suum implementum. Val et Ἀμήν idem valent, ideoque et coniungi solent. Vide dictum locum de Iure Belli ac Pacis. Altera vox Graeca est, altera Hebraea: simile Ἀββᾶ ὁ πατήρ [Abba pater]. In Manuscripto, ἐν αὐτῷ τὸ *val*, διὸ καὶ δι' αὐτοῦ τὸ Ἀμήν [in illo Est: ideo et per ipsum Amen]. Id est, quia Deus promissa per Christum implet, ideo etiam eius honori cantitur Amen in Ecclesiis. Et sic legit et interpretatus est Syrus.*

Τῷ Θεῷ πρὸς δόξαν] Traiectio pro πρὸς δόξαν τῷ Θεῷ, et *Deo laus sit*. At si Manuscripti lectionem in his quae praecedunt sequimur, τῷ Θεῷ recte cohaerebit cum illo Ἀμήν. *Δι' ἡμῶν*] *Nostro ministerio. Spectat praecipue Gentium conversionem.*

21. 'Ο δὲ βεβαιῶν ἡμᾶς οὖν ὁ πνεῦς τοῦ Χριστοῦ, καὶ ἡλικας ἡμᾶς, Θεὸς, qui autem confirmat nos vobiscum in Christum, et qui unxit nos, Deus] Supple est, et δὲ hic valet nam. Causam enim reddit cur ista omnia cedant ad honorem Dei, quia a Patre ista potestas proficiscitur. Ab eo procedit ista unctio, id est, Spiritus operatio interior, fidem in Christum fulciens et roborans. Haec unctio dicitur etiam 1 Ioh. 2: 20, nempe quia mystice significabatur per illam unctionem quam accipiebant Reges et Sacerdotes, ut videre est Iobo Ps. 45: 8, collato quoque qui est Hebr. 1: 9. Christiani Sacerdotes, quia minimum et corpus et bona Deo offerunt; Reges, quia ad regnum destinantur.

22. 'Ο καὶ σφραγισάμενος ἡμᾶς, qui et signavit nos] Qui et externis testimoniis apparere voluit Spiritus illius vim atque naturam. Vide Eph. 1: 13. Instrumentis fides accedit ex testium signis. Vide Rom. 4: 11, 1 Cor. 9: 2.

Καὶ δὸς τὸν ἀρραβῶνα τοῦ πνεύματος ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν, et dedit arrhabonem Spiritus in cordibus nostris] Conscios nos facit illorum donorum spiritualium, quae bona spiritualia sunt arrhabo futurae vitae spiritualis; infra 5: 5, Eph. 1: 14. Arrhabo πρῶτον vox est primitus Hebraica ac proinde et Phoenicia, a Phoenicibus eximii mercatoribus in Graeciam venit. Origo vocis a πρῶ quod est ἔγγυον, fideiubere. Vide Gen. 38: 18. Arrhabo pars est pretii, et spondet pro toto pretio. Vide quae diximus id. 1 Cor. 15: 46. Latini arrhabonem ἀποσπέντοντες [abscissa parte] arrham dicunt. Sed et arrhabonis vox est apud Plantum, Terentium, Varronem.

23. 'Εγὼ δὲ μαρτυρῶ τὸν Θεὸν ἐννοούμεναι ἐν τῇ ἐμῇ ψυχῇ, ego autem testem Deum [inveco in animam meam] Est iuramentum perfectum, sed in re gravissima. Sic Job. 16: 20, 'Ἰδοὺ ἐν οὐρανοῖς ὁ μαρτυρῶν μου, ὁ δὲ συνίστησι μου ἐν ὑψίχοις [Ecce in coelis testis meus, conscius meus in caelestis]. Vide quae a nobis dicta ad Matth. 5: 34. In animam meam, id est, cum maximo meo malo, si illo. Tale illud iniurandum Job. 22: 23, ὅτι κεν ᾤσῃ, Deus vindicet. Sic, Ne vivam, iurandi formula apud Liceronem et Martialem: Ne salvus sim, apud Cicero-
nem alibi.

ὅτι φειδόμενος ὑμῶν οὐκ ἐτι ἦλθεν εἰς Κορίνθον, quod parcens vobis nondum veni Corinthum] Erant et aliae causae cur iter differret Corinthum, sed hoc non minima quod vellet eos ante adventum suum penitus corrigi, ne aut verbis aut factis asperioribus uti cogeretur. Vide 1 Cor. 4: 21. et infra 12: 20, 21.

24. Οὐχ ὅτι κυριεύομεν ὑμῶν τῆς πίστεως, non quod dominium exercemus in fidem vestram]. Est ἀνθυποταγή [subiectio]. Videbatur enim imperiose dixisse, non parcenti. Itaque removet a se hanc suspicionem. Nihil volumus a vobis credi nisi quae Christus praecepit. Si quid pro nostro lubitu imponeremus, hoc esset dominium exercere in fidem, ut hic; in populum peculiarem Deo, ut 1 Petr. 5: 3.

Ἀλλὰ συνειργότες μεν τῆς χαρᾶς ὑμῶν] Cum Deo et Christo, ac sub illis in id laboramus ut gaudii fiat participes, nempe aeterni. Sic χαρὰ sumitur Hebr. 12: 2.

Τῇ γὰρ πίστι ἐσθλάτε, nam fide statim] Praeteritum more Hebraeo pro praesenti. Statis fide, id est, per fidem, nempe operantem, in eo entis statu ut illud aeternum gaudium iure optimo sperare possitis. Ideo tantum operae impendo ut fides ista vobis constet: nihil quaero, nihil exigo aliud.

CAPUT II.

Ἐκριναι δὲ ἐμαυτῷ τοῦτο] Ἐκρίνα, constitui, ut est Act. 20: 16, 27: 1; ἐμαυτῷ, mihi, id est, apud me, ad imitationem ὧς Hebraici.

Τὸ μὴ πάλιν ἐν λύπῃ πρὸς ὑμᾶς ἔλθεῖν, ne iterum am mossero veniam ad vos] Et hic traientio est, et duae voces pro una. Sensus enim est, μὴ ἀνέλθεῖν πρὸς ὑμᾶς καὶ τοῦτο ἐν λύπῃ, non redire ad vos ita ut reditus meus mosserem vobis adferat.

2. Εἰ γὰρ ἐγὼ λυπῶ ὑμᾶς, καὶ τίς ἐσὼ ὁ εὐφραίνει μ, si enim ego contristo vos, equis est qui me oblectat] Id est, qui me consolari deberet ut Doctorem suum.

Εἰ μὴ ὁ λυπούμενος ἐξ ἐμοῦ, nisi qui contristatur ex me] Ac proinde nemo: quomodo enim tristis alium solabitur? Singulare pro plurali, ut in collectivis.

3. Καὶ ἔγραψα ὑμῖν τοῦτο αὐτὸ, *et hoc ipsum scripsi vobis*] In hac epistola scripsi vobis causam, cur reditum ad vos differam, ut eam auferatis.

Ἴνα μὴ ἐλθὼν λύπην ἐπὶ λύπῃ σχῶ, *ne cum venero, moerorem ad moerorem habeam*]. Inter tot pericula, in quibus versatus sum, novum moerorem ob severitatem verborum aut rerum qua uti cogar adversus inemendatos. Erat Apostolus talis qualis describitur bonus Princeps:

Qui quoties saevius cogitur esse, dolet.

Vide infra 12: 21.

Ἀφ' ὧν ἔδει με χαίρειν, *de quibus oportuerat me gaudere*] Ex quorum profectu ego maximum percipere gaudium debebam.

Τίς πατέρα αἰνέσει εἰ μὴ εὐδαίμονες υἱοί;

[*Quis patrem laudat recta nisi sorte creati?*]

Πεποιθὼς ἐπὶ πάντας ὑμᾶς; *ὅτι ἡ ἐμὴ χαρὰ πάντων ὑμῶν ἐστίν*] Ita bene de vobis sentio, ut credam vos nihil malle quam ut gaudeam. Monstro viam, qua id consequamini. Sicut *על* [*constat*] Hebraicum solet post se trahere *על* [*super*], ita Graecum *πένεσθαι* secum habet *ἐπὶ*, ut videre est 2 Reg. 18: 21 et alibi.

4. Ἐκ γὰρ πολλῆς θλίψεως καὶ συνοχῆς καρδίας, *nam ex multa anxietate et angustia cordis*] Συνοχή est anxietas, ut Luc. 21: 25, Iud. 2: 3, συνέχεσθαι, *angi*, ut Luc. 12: 50, Iob. 30: 3.

Διὰ πολλῶν δακρύων, *cum multis lacrymis*]. Διὰ hic valet *cum*. Sic δὲ ἀκριβείας λέγειν [*accurate loqui*] apud Aristotelem.

Οὐχ ἵνα λύπηθῆτε, *non ut moerore afficiamini*]. Non enim hoc erat προηγούμενον θέλημα. [*praecipua voluntas*] Pauli.

Ἀλλὰ τὴν ἀγάπην ἵνα γινώτε ἥ ἐγὼ περισσοτέρως εἰς ὑμᾶς, *sed ut sciatis quantum vos diligam*]. Et hic locutio est per traiectionem vocum: deinde *περισσοτέρως* intellige *plus quam Ecclesiae alias*.

5. Εἰ δέ τις λελύπηται] *Si quae Ecclesia me moerore affecit*. Haec enim vox ex praecedentibus intelligitur, κατὰ τὸ σημαίνον [secundum id quod significatur]. Cum autem indefinite dicit εἰ τις, notat ipsam Corinthiorum Ecclesiam, ut ostendunt sequentia.

Ὅν ἐπὶ ἡλύπησεν, ἀλλ' ἀπὸ μέρους;] Hic quoque ἡ [tota], vel ὅλος [totus] ἢ λαὸς [populus] subaudias, intelligendum ex opposito membro ἀπὸ μέρους [ex parte], non totus coetus nra moestitia afficit, sed quidam: hoc enim est ἀπὸ μέρους Rom. 11: 25, supra. 1: 14. Sic et μέρος α. 1 Cor. 11: 18.

Ἵνα μὴ ἐπιβαρῶ πάντας ὑμᾶς, ne onerem omnes vos] Quasi dicat, Hoc ideo exprimo, ne quis putet singulos vestrum a me accusari. Ἐπιβαρῶν est oneri esse, ut 1 Thess. 2: 9, 2 Thess. 3: 8. Est autem accusatio oneris quaedam impositio, sicut et Prophetarum obiurgationes et minae vocantur κωρ; id est, onus.

6. Ἰναὸν τῷ τοιούτῳ, sufficit tali] Hoc dicit velut digito indicans illum, qui maximum dolorem Paulo attulerat; doctus et dives et novercae maritus. Tertullianus de Pudicitia non vult hic de illo homine agi. Pone enim quod verum est, in prima Ecclesia post baptismum in adulterium aut simile quid prolapsos nunquam ad communionem restitutos: aliorum criminum reos, puta incestus in novercam, diutius tamen abstantes, quam fuit intervallum illud temporis intra scriptionem priorem et hanc alteram ad Corinthios. Sed in eo cum multis aliis fallitur quod agi hic putat de restituenda communione, cum agatur de auferendo morbo, quem ei Satanas ad preces piorum Corinthiorum immiserat.

Ἡ ἐπιτίμια αὐτῇ ἢ ἐπὶ τῶν πλειόνων, castigatio haec quae fit a pluribus] Castigatio illa quae a presbyterio fieri solet more Iudaico. Poenae Canonicae vocantur ἐπιτίμαι et ἐπιτίμια. Reperitur eo sensu saepe in Conciliorum Actis, et apud Chrysostomum de Sacerdotio. Sufficit, inquit, si abstinence a communione et σκληραγυῖαι [durae corporis tractationes] quaedam ei adiungantur. Bas si suscipiat licebit pro eo precari. Vide 1 Ioh. 5: 16. Restitutum enim iam erat Corinthi presbyterium et cum eo disciplina quae per schismatum distractiones cessarent.

7. Ὡς τοὐναντίον μᾶλλον ὑμᾶς χαρίζεσθαι καὶ παραλείπειν, ita ut e contrario magis condonetis et solemini] Μᾶλλον deest in Manuscripto. Subintelligitur autem hic velim, et τοὐναντίον opponitur ei, quod videri posset de

om-

omnibus queri, quasi dicat, *Nihil vos acenso nunc ut nimium remissos; imo ad lenitatem ultra hortor. Condonare et solari hoc loco est Deum orare ut morbus ille desinat. Solvere peccata etiam de privatis dici notavimus ad Matth. 18: 18. Χαρίζεσθαι hic respondet ἥδ, vide 2 Macc. 4: 32.*

Μήπως τῇ περισσεύειν λύπη καταποθῇ ὁ τοιοῦτος, ne forte abundantiori moestitia ille absorbeatur] Καταπίνει hic est ὕδ, quod proprie quidem est *absorbere*, translate vero *quovis modo perdere*, ἀπολλύειν, quomodo et interdum vertitur illud ὕδ. Si ad morbum accedat animi cruciatus, facile inde mora sequi potest. De illo novercae marito hic agi censet et Origenes ad Ps. 37.

8. *Διὸ παρακαλῶ ὑμᾶς κυρῶσαι εἰς αὐτὸν ἀγάπην, propter quod obsecro vos ut erga illum ostendatis dilectionem]* Κυρῶσαι proprie est *alieni rei formam suam legitimum dare*, ac sic *eam ratam firmamque facere*; hic per translationem est *facto ostendere*. Nam qui hoc facit, is aliquo modo ratum facit quod in animo habebat, Factum autem quod hic requiritur sunt preces totius Ecclesiae pro illo graviter afflicto.

9. *Εἰς τοῦτο γὰρ ἔγραψα, ideo anim scripseram]* Nempe ex quae sunt in prima epistola cap. 5. Aoristus hic significationem habet plusquamperfecti.

ἵνα γινῶ τὴν δοκιμὴν ὑμῶν, εἰ εἰς πάντα ὑπήκουοι ἐς] Δοκιμὴ est *experimentum*, ut Rom. 5: 4, infra 8: 2, 9: 13, 13: 3, Phil. 2: 22, hic vero per *μετωνομίαν* [*transnominacionem*] ipse animus, qui ex periculo patescit. *Ὑπένοσsem experiendo, an mihi ut Christi Apostolo per omnia obedire velletis.*

10. *Ὡς δὲ τι χαρίζεσθε]* Si cui aliquid condonatur ex aequitatis et lenitatis regulis.

Καὶ ἐγὼ, et ego] Tanquam animo praesens, sicut in illo Satanae tradendo fueram, 1 Cor. 5: 4.

Καὶ γὰρ ἐγὼ εἶμι κεχάρισμαι δι' ὑμᾶς ἐν προσώπῳ Χριστοῦ] In Manuscripto est quomodo et Latinus legit: *Καὶ γὰρ ὁ κεχάρισμαι, εἶμι κεχάρισμαι, δι' ὑμᾶς* [Nam et ego, quod condonavi, si quid condonavi, propter vos], ut post δι' ὑμᾶς iterum subaudiatur *κεχάρισμαι* ex superioribus. Simplicius legit Arabs, ὁ κεχάρισμαι, κεχάρισμαι δι' ὑμᾶς. Or-

tendit se iam praevisse condonando, sicut ante praeiverat condemnando. *Propter vos*, inquit, *hoc feci*, vestro bono, ut meo exemplo disceretis lenitate non minus quam severitate uti. *Ἐν προσώπῳ Χριστοῦ*, id est, in hac re Christum respiciens, ut homines servem in fide Christi. Sic supra 1: 11, *ἐκ πολλῶν προσώπων*, respectu multorum. *Ἥνα μὴ πλεονεκτηθῶμεν ὑπὸ τοῦ Σατανᾶ*] *Ne circumveniamur a Satana*, ut hic Latinus: *ne fraudemur*, ut Tertullianus. Est et hic Metonymia. Nam qui alios circumveniant, plus suo habere solent. Pari modo *πλεονεκτεῖν* [plus habere], etiam vulnerare et quovis modo laedere significat. Sic et infra hoc verbum sumitur, 12: 17, 18. Pluraliter autem loquitur, quia etiam unius exitium damnum est Christi et Ecclesiae.

11. *Οὐ γὰρ αὐτοῦ τὰ νοήματα ἀγνοοῦμεν*, neque enim ignoramus cogitationes eius] *Νοήματα*, *ἐνδοξασμοὶ*, *μεθοδεύσεις* [insidias] Eph. 6: 11. Diversis modis hoc agit Satanas, ut homines a Deo abducatur, aut illecebris, aut iniecta desperatione. Vide infra 11: 3, 1 Petr. 5: 8. Christiani veteres etiam eos quos ob gravia crimina ad communionem nunquam admittebant, nolebant tamen desperare de Dei misericordia. Tertullianus de Pudicitia: *Hasc erit poenitentia, quam et nos debere quidem agnoscimus multo magis, sed de venia Deo reservamur*. Multo magis ad tempus abstentis iubebant bene sperare.

12. *Ἐλθὼν δὲ εἰς τὴν Τροάδα εἰς τὸ εὐαγγέλιον τοῦ Χριστοῦ*, cum venissem autem Troadem propter Evangelium Christi] Spectat hoc ad historiam quam habemus Act. 20: 6, 2 Tim. 4: 13.

Καὶ θύρας μοι ἀνεῳγμένης ἐν Κυρίῳ, et ostium mihi apertum esset in Domina] Magna spe mihi data multos Christo acquirendi. Vide 1 Cor. 16: 9. *Καὶ* hic est quamvis.

Οὐκ ἔσχην ἀνεῖναι τῷ πνεύματι μου, non habui requiem animi] *Ἀνεῖναι* requiem animi significat, Act. 24: 25, infra 7: 5, 8: 13, 2 Thess. 1: 7.

Τῷ μὴ εὐρεῖν με Τίτον τὸν ἀδελφόν μου, eo quod non invenirem Titum fratrem meum] Quia Titus ex occasione aliqua Corinthi fuerat, et bene exceptus infra 21: 7, 13, 14. Ideo ostendit Paulus et hic, et alibi, quam id sibi gratum

tam sit. Plurimi enim a se Titum fieri, ita ut absentiam tam boni adiutoria gravissime tulerit.

13. Ἀλλὰ ἀποταξάμενος αὐτοῖς, *sed valedicens eis*] Et hic αὐτοῖς nomen non habet expressum quo referatur, sed subintelligitur nomen ex voce *Troadis*. Intelliguntur enim qui erant *Troade*.

Ἐξῆλθον εἰς Μακεδονίαν, *profectus sum in Macedoniam*] Ut propior essem Tito, et eum ad me vocarem, infra 8, 6, 16.

14. Τῷ δὲ Θεῷ χάρις τῷ πάντοτε θριαμβεύοντι ἡμᾶς ἐν τῷ Χριστῷ, *Deo autem gratias qui semper facit ut triumphemus in Christo*] Verum est quod viri eruditi notarunt θριαμβεύειν hic esse pro Hiphil, sicut βασιλεύειν est *facere ut quis regnet*, 1 Sam. 8: 22, 12: 1, 15: 35, et ἐπιτενέδειν *ad festinandum incitare*, Esth. 6: 14. Respondet autem θριαμβεύειν Hebraee נצח. Deus per Christum facit ut omnia adversa superemus. Ita videntur accepisse hoc verbum, tum Syrus, tum Ambrosius.

Καὶ τῆς ὁσμῆς τῆς γνώσεως αὐτοῦ φανεροῦντι δι' ἡμῶν ἐν παντί τόπῳ, *et odorem notitiae suae ubique per nos manifestat*] Alludit ad unguentum illud odoratum quo ungebatur summus Sacerdos, Exod. 30: 23, Ps. 133: 2. Per bonum odorem autem hic significatur bona fama, Os. 14: 7, Ier. 48: 11. Sicut per malum odorem mala fama, Gen. 34: 30, Exod. 5: 21.

15. Ὅτι Χριστὸς εὐωδία ἐσμὲν τῷ Θεῷ ἐν τοῖς σωζομένοις καὶ ἐν τοῖς ἀπολλυμένοις, *quia Christi bonus odor summus Deo in iis qui salvi fiunt et in iis qui pereunt*] Subaudiendum hic est in secundo membro κακωδία [*malus odor*] ex vi contrariorum. Similis ἑλλειψις [*defectus*] contrarii 1 Cor. 14: 34, 1 Tim. 2: 12, 4: 3. Pii bene de Apostolis et Evangelio loquuntur, et impii male. Vocantur autem ex eventu pii οἱ σωζόμενοι, Act. 3: 47, contra impii οἱ ἀπολλύμενοι 1 Cor. 1: 18. Θεῷ, id est, in honorem Dei.

16. Οἷς μὲν ὁσμὴ θανάτου εἰς θάνατον, *aliis quidem odor mortis in mortem*] Hic prior vox θανάτου qualitatem significat, ut 2 Reg. 4: 40. Altera eventum significat. Sunt odores quidam tam mali ut etiam exitium adferant, ut Averni et Asphaltitae halitus. Fama illa mala de Evangelio credita, multis adfert perniciem aeternam. In

Manuscripta est, ἐκ θανάτου εἰς θάνατον, nimirum quia mala illa fama auctores habet homines in peccatis mortuos.

Οἷς δὲ ὁσμὴ ζωῆς εἰς ζωὴν, aliis autem odor vitae in vitam] Sicut odores quidam animo defectos velut in vitam restituunt, ita bona de Evangelio fama eos qui eam hauriunt perducit ad vitam aeternam. Et hic Manuscriptus habet ἐκ ζωῆς. Nimirum quia bona illa fama est a Deo auctore vitae. Simile loquendi genus ἐκ πίστεως εἰς πίσιν [ex fide in fidem], Rom. 1: 17, et infra 3: 18, ἀπὸ δόξης εἰς δόξαν [a claritate in claritatem], et ita haec et praecedens membrum legit Clemens Alexandrinus.

Καὶ πρὸς ταῦτα τίς ἱκανός, et adhuc quisnam aptus] Id est, quam difficile est hoc quod nos praestamus, qui et tot adversa et pessimos de nobis rumores Christi causa contemnimus. Huic quaestioni responsio subiicietur, infra 3: 5. Nam quae intercedunt explicatio sunt difficultatis.

17. Οὐ γάρ ἐμεν ὥς οἱ πολλοὶ καπηλεύοντες τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ, non enim sumus sicut plurimi cauponantes Verbum Dei] Tangit manentes adhuc Corinthi malorum reliquias, in Doctoribus magis quam in populo. Κάπηλος est qui esculenta et poculenta vendit, ut diximus ad Sir. 26: 28, hinc transferri coepit ad omnia quae quaestui habentur. Sic καπηλεύειν τὰ πρήγματα [res cauponari] dixit Herodotus, καπηλεύειν εἰρήνην [cauponari pacem] Herodianus, cauponari bellum Ennius. Pari modo eos qui Evangelium habent quaestui χοιρικοποιοὺς [Christi institutores] vocat Ignatius ad Trallianos. Vide et infra 4: 2.

Ἀλλ' ὥς ἐξ εὐληθειας] Sincere. Vide et 1 Cor. 5: 8, supra 1: 12, Phil. 1: 10. Ὡς [velut] hic est κυπρίη [Cypri veritatis], ut dicunt Hebraei.

Ἀλλ' ὥς ἐκ Θεοῦ] A Deo iussi.

Κατενώπιον τοῦ Θεοῦ] Deum prae oculis habentis.

Ἐν Χριστῷ λαλοῦμεν] Ea dicimus in Christo, id est, Christi nomine, tanquam legati ipsius, infra 5: 20. Simpliciter peccata reprehendimus, poenitentes erigimus. Non ut illi, qui utique quaestui atudeant, etiam vitam non emendantibus Dei veniam pollicentur, Deo id non probante, 2 Tim. 3: 6.

CAPUT III.

1. Ἀρχόμεθα πάλιν ἑαυτοὺς συγγίζειν, *incipimus iterum nosmetipsos commendare*] Cohaerent haec cum superioribus: itaque nova sectio hic non erat facienda. Cum enim coepisset ostendere quam esset difficile omnes partes implere hominis vere et solide Christiani, et ob id quaedam de se quasi coactus commemorasset, reprimens se ne diutius hunc sermonem continnet, ait non opus eo esse apud Corinthios, qui testes fuissent suae integritatis, laboris et constantiae. Illud πάλιν spectat ad ea, quae sunt in priore ad Corinthios cap. 5: 9, 14, puto etiam ad ea quae erant in epistolis quae nunc perire. Est autem positum ἀρχόμεθα pro *opusne est ut incipiamus?* Et interrogatio pro negativa, quasi dicat, *minime id opus*: cum quo sensu bene cohaerent sequentia.

Εἰ μὴ χεῖζομεν, *nisi egemus*] Illud εἰ μὴ est formula obicientis sibi id quod facillime solvitur. Utitur sic voce *nisi* saepe Cicero, et alii.

Ὡς τινες, *sicut quidam*] Ut alii minus noti.

Συγκατακτῶν ἐπιστολῶν πρὸς ὑμᾶς, ἣ ἐξ ὑμῶν συγκατακτῶν, *commendatitiis epistolis ad vos, aut ex vobis*] Commendatitiis literis utrimque opus inter ignotos. Multa talium epistolarum exempla: apud Ciceronem non pauca, et apud Nazianzenum et Isidorum.

2. Ἡ ἐπιστολὴ ἡμῶν ὑμεῖς ἐστὲ, *epistola nostra vos estis*] Solet Paulus ex vocibus praecedentibus occasionem captare eas transferendi ad aliquid *μυστικώτερον* [*magis mysticum*]. *Vos estis mea epistola*: ut Rom. 12: 9 et alibi. *Vos estis mea epistola*, id est, ego Euangelium vestris inscripsi animis. Et dat totius nomen parti. Nam ipsos dixit, et ostendit se loqui de eorum studio et affectu.

Γινωσκόμενη καὶ ἀναγινωσκόμενη ὑπὸ πάντων ἀνθρώπων, *quae agnoscitur et legitur ab omnibus hominibus*] Amat et παρανομασίας [*vocum allusiones*] Paulus, ut infra 4: 8. Prius agnoscitur manus, deinde legitur epistola. Sic Corinthios Christianos omnes sciebant esse Apostoli Pauli discipulos: deinde videbant sensus ipsius in illorum vita expressos.

3. Φανερούμενοι ὅτι ἐστὶ ἐπιστολὴ Χριστοῦ, *manifestati quod epistola estis Christi*] Refertur hoc ad illud ὑμεῖς ἐξε. Est et hic φανερούμενοι passivum pro reciproco quod *Hithpaal* Hebraei vocant: sic φανεροῦσθαι est *exhibere*. Simul est hic ἐπαγορεύσεις [*correctio*] quaedam, qualis supra 15: 10. Nam cum Corinthios dixisset *suam esse epistolam*, ut invidiam dicti mitiget, dicit eos esse *epistolam Christi, sed suo scriptam ministerio*.

Διακονηθεῖσα ὑφ' ἡμῶν, *ministrata a nobis*] Et haec est compendiosa locutio: nam ministratam a se et suis adiutoribus dixit, pro suo ministerio perscriptam. Christus dictaverat epistolam, Paulus tabellio fuerat.

Ἐγγεγραμμένη οὐ μέλαν, *scripta non atramento*] Quomodo scribi solent hominum litterae: μέλαν est *sericus cruor*.

Ἀλλὰ πνεύματι Θεοῦ ζῶντος, *sed Spiritu Dei vivi*] Conspectu miraculorum.

Οὐκ ἐν πλαξὶ λιθίναις, *non in tabulis lapideis*] Evangelium non humanis tantum litteris praefert, sed et Divinis antiquioris temporis. *πηγὴ* Exod. 31: 18, *πλάκας*. Unde et Orphicorum scriptor dixit *δίπλακα θεσμών* [*legem duarum tabularum*].

Ἀλλ' ἐν πλαξὶ καρδίας σαρκίναίς, *sed in tabulis cordis carneis*] Illud *σαρκίναίς* hic alludit quidem materiam cordis quae est *carnea*, sed proprie significat animos ductiles, et non saxeos. Ostendit impletum quod praedixerat Ieremias 31: 33. Similis oppositio apud Plutarchum de Lycurgo: *Τὰ μὲν οὖν κυριώτατα καὶ μέγιστα πρὸς εὐδαιμονίαν πόλεως καὶ ἀρετὴν ἐν τοῖς ἥθεσιν, φέρεται καὶ ταῖς ἀγωγαῖς τῶν πολιτῶν ἐγκρατίζοντα μένειν, ἀκίνητα καὶ βεβαία ἔχοντα τὴν προαίρεσιν, δεσμὸν ἰσχυρότατον τῆς ἀνάγκης, καὶ ἡ παιδεία ἐποιεῖτο τοῖς νέοις, νομοθέτου διαθέσειν ἀπείρητο μένη περὶ ἕκαστον αὐτῶν* [*Præcipua atque ea quae maxime referrent ad civitatis felicitatem virtutemque, moribus putavit et institutionibus civium sicut rudimenta impressa haerere inconcussa, cum stabili nitantur voluntate, validissimo ad compellendum vinculo et habitu, quo institutio imbuebat iuventutem, quae efficiebat ut sibi quisque eorum esset veluti legislator*]. Dion autem Pra-

sicu-

siensis eo sermone, quo consuetudinem legi praeferit: Ἐκείνοι μὲν (οἱ νόμοι) ἐν σαρίσιν ἢ σήλαις φυλάττονται, τῶν δὲ ἕκαστον ἐν ταῖς ἡμετέραις ψυχαῖς: ἀσφαλεστέρα δὲ καὶ κρεῖττων ἢ τοιαύτη φυλακὴ [*Illae (leges) in tabulis aut columnis, haec in cuiusque animo servantur: quae et tutior custodia est. et melior*]. In Lege veteri scriptum praecipuum est: vocalis institutio ei servit: in Evangelico vocalis institutio praecipua: scriptura ei custodiendae servit.

4. Πεποίθησιν δὲ τοιαύτην ἔχομεν διὰ τοῦ Χριστοῦ πρὸς τὸν Θεόν, *fiduciam autem talem habemus per Christum ad Deum*] Hic post παρενθήκην [*interpositionem*] repetit sermonem quem habuimus supra 2: 16, 17. Quod dixi vix esse ut praestetur, id tamen praesto, et praestitutum me deinceps confido, non viribus nativis, sed iis quae Deus per Christum promisit credentibus.

5. Οὐχ ὅτι ἱκανοὶ ἐσμεν ἀφ' ἑαυτῶν λογίσασθαι τι, ὥς ἐξ ἑαυτῶν, *non quod valeamus cogitare aliquid a nobis, quasi ex nobis*] Ea quae tot saeculis incognita, per Evangelium Deus patefecit, unde nascuntur vires tam eximia edendi opera, eiusmodi sunt ut nemini quamvis ingeniosissimo in mentem venire potuerint. Ideo autem cum dixisset ἀφ' ἑαυτῶν repetit ὥς ἐξ ἑαυτῶν, quia potest quidem homo ista capere, sed non ex se reperire. Talia sunt Verbi ἐνσάρκωσις [*incarnatio*], Crux filii Dei, eiusdem mortui Resurrectio.

Ἀλλ' ἡ ἱκανότης ἡμῶν ἐκ τοῦ Θεοῦ, *sed quod valeamus a Deo est*] Deus est qui illis rationibus a se repertis nobis vires tantas indit.

6. Ὃς καὶ ἱκάνωσεν ἡμᾶς, *qui et aptos nos fecit*] Ἰκανοὺς habes et Col. 1: 12, respondens Hebraeo יָכִין, et magis etiam Rabbinico פָּדוֹן. Deus nos ministerio tanto aptos non reperit, sed fecit. Sic Saulas hic factus est in virum alium, ut olim alius eiusdem nominis, 1. Sam. 10: 6.

Διακόνους καινῆς διαθήκης, *ministros Novi Testamenti*] Vox διακόνου hic generaliter sumitur, ut 1. Cor. 3: 5. Sic et διακονία Act. 1: 17, et alibi saepius. De nomine καινῆς διαθήκης vide Prolegomena nostra ad Evangelia.

Οὐ γράμματος, ἀλλὰ πνεύματος, *non literas, sed spiritus*]

tus] Moses scripturam in tabulis lapideis populo attulit: Apostoli verbum comitatum illustrioribus signis quam Moses dederat, ut linguis, sanationibus, mortuorum resurrectione, quin et potestate dona talia alijs conferendi, quod nunquam visum fuerat.

Τὸ γὰρ γράμμα ἀποκτείνει, *littera enim occidit*] Sicut πνὴ Hebraeis ζωνοποιεῖν [vivificare] dicitur de eo qui aliquem non interfecit, ut Exod. 1: 17 et Iud. 8: 19, sic interficere dicitur qui hominem morti relinquit, nec ab ea liberat. Hoc autem facit Lex Mosis, nulla habens promissa novae vitae, secundum ipsam viventibus, Ioh. 6: 49, Gal. 3: 21. Praeterea occidit, id est, morte violenta punit peccantes.

Τὸ δὲ πνεῦμα ζωνοποιεῖ, *Spiritus autem vivificat*] Spiritus Dei est qui vitam praestat aeternam.

7. Εἰ δὲ ἡ διακονία τοῦ θανάτου, *quodsi ministerium mortis*] Id est, Legis cuius omnia promissa morte terminabantur sine ulla spe restitutionis. Vide Lev. 26, Dent. 5 et 28.

Ἐντετυπωμένη ἐν λίθοις] Dicit ministerium Mosis inscriptum fuisse saxeis tabulis, quia illae tabulae ostendebant ipsum cui Deus eas tradiderat esse μεσίτην [mediatorem] illius foederis, est ergo μετωνομία [transnominatio] causae pro effectu. Ἐντετυπὼν est πνὴ καλάντις Exod. 32: 15, ubi de eisdem tabulis agitur.

Ἐγενήθη ἐν δόξῃ, *fuit in gloria*] Gloriosum fuit Mosis ministerium illud.

Ἦξε μὴ δύνασθαι ἀπέντασι τοὺς υἱοὺς Ἰσραὴλ εἰς τὸ προσεῶπον Μωυσέως, διὰ τὴν δόξαν τοῦ προσώπου αὐτοῦ, ὥστε ut non possent filii Israelis contra faciem Mosis tueri, propter fulgorem vultus eius] Bene explicat quod est Exod. 34: 30, metuebant accedere ad eum. Ideo enim non audebant accedere quia non poterant eum contra tueri, quod est ἀπεντιζεῖν, Luc. 4: 20, 22: 56, Act. 3: 4, 12, 6: 15, 7: 55, 11: 6, 13: 9, 14: 9. Et fulgorem faciei Mosis recte δόξαν dixit, quia et LXX verbum Hebraicum [פ] vertunt ἦν δεδοξασμένη et δεδοξασθαι. Vide quae a nobis dicta ad illum Exodi locum et 1 Cor. 11: 7.

Τὴν καταργουμένην, *qui cesset*] Quia, inquit, splendor

cum

cum morte, si non et ante, erat cessaturus. Vide 1 Cor. 15: 6, 13, 15: 8, 10.

8. Πῶς οὐχὶ μᾶλλον ἢ διακονία τοῦ πνεύματος ἔσται ἐν δόξῃ] *Quanto honoratius est ministerium illius Spiritus qui anrhabo est vitae aeternae?*

9. Εἰ γὰρ ἡ διακονία τῆς κατακρίσεως, δόξα, *nempe ministerium damnationis gloria est*] Lex enim, destructa ab iis, quae ante Legem fuerant et in Lege sunt tralati-
tuta, nihil aliud quam damnabat peccatam, id est, fœ-
ditatem eius faciebat apertiore, Rom. 7: 7, 8, Gal. 3: 19 et sequentibus: et plures occasiones peccandi debat.

Πολλὲ μᾶλλον περισσεύσῃ ἢ διακονία τῆς δικαιοσύνης ἐν δόξῃ] Hic illud δόξῃ, construendum est cum περισσεύσῃ. *Multo, gloriosius erit ministerium iustitiae, nempe illius internae, et ita Deo gratiae, ut et ei vitam alteram eam-
que sempiternam pollideatur. De qua iustitia vide Episto-
lam ad Romanos.*

10. Καὶ γὰρ αὐτὸ δεδοξασται τὸ δεδοξαμένον ἐν τούτῳ τῷ μέρῃ. ἔσται τῆς ἐπιβεβαλλούσης δόξης] Illud δεδοξασται Syrus *Intempres non male vertit, aequum non fuit honorari il-
lud ministerium (quamvis per se honoratum) hactenus si
natio habeatur eminentioris gloriae Evangelio scilicet
reservatae, per tot dona spiritualia et promissa aeterna.*
Ἐν τούτῳ τῷ μέρῃ, hic et infra 9: 3 et 1 Petr. 4: 16, est *hactenus, in hoc.* Sic et μέρῃ Col. 2: 16, quod attinet,
quomodo et Graeci scriptores dicunt, τὸ ἐμὸν μέρος, *me
quod attinet.* Ἐξαιετ autem in significata comparationis
poni recte ab alia notatum est.

11. Εἰ γὰρ τὸ καταργούμενον, si enim quod cessat] *Il-
lud ministerium cuius omnis fructus cum vita hac inter-
ibat. Διακονία quidem est foemininum: sed constructio
est ad rem, ut,*

Triste lupus stabulis.

Διὰ δόξης, *per gloriam*] Etiam hic διὰ est pro μετὰ ut
supra 2: 4.

Πολλὲ μᾶλλον τὸ μέρον ἐν δόξῃ, *multo magis quod ma-
net, in gloria est*] *Ministerium quod manet, id est, quod
fructum habet perpetuum nunquam desitutum.*

12. Ἔχοντες οὖν τοιαύτην ἐλπίδα, *habentes igitur ta-
lem spem*] Quae in aeternum prominet.

Πολ.

Πολλῇ παρρησίᾳ χρῶμεθα, multa fiducia utimur] *Aperte et agimus et loquimur.* Nam utrumque Syris κἀντο; ut alibi diximus.

13. Καὶ οὐ καθάπερ Μωϋσῆς ἐτίθει κάλυμμα ἐπὶ τὸ πρόσωπον αὐτοῦ] Est ellipseus [defectus]... Sensus enim plenus est, *Non ita et res nostras habent, ut cum Moses faciei suae velum imposuit. Κάλυμμα* vertit, ut et LXX, Hebraicum מִסַּח, Exod. 34: 35.

Πρὸς τὸ μὴ ἀνεῖναι τοὺς υἱοὺς Ἰσραὴλ εἰς τὸ τέλος τοῦ καταργουμένου, ne inspectarent filii Israelis in finem eius qui cessaret] Hic Paulus incipit ὅτι, id est, mystice explicare, fulgorem Mosis et velum. Fulgor ille Mosis praefigurabat fulgorem Messiae, quem cognoscere illis temporibus non dabatur. *Christus finis est Legis*, Rom. 10: 4, ac proinde et legalis ministerii, quod καταργεῖται, ut iam exposuimus suprà 7, 11. Πρὸς τὸ μὴ ἀνεῖναι, ut ut non inspectarent.

14. Ἀλλ' ἐκωρόθη τὰ νοήματα αὐτῶν, sed obtusi sunt sensus eorum] Id est, quamquam hanc eum agnoscere debebant tam clare revelatum, non agnoscunt tamen. Ita ad internae iustitiae neglectum complurium animi induruerunt. Volunt vitam aeternam per Legem, quae nullo in Lege promissa est. Ἐκωρόθη, id est, obtusi sunt.

Ἀρχὴ γὰρ τῆς σήμερον τὸ αὐτὸ κάλυμμα, usque in hodiernum enim diem id ipsum velum] Illud ipsum velum mysticum, quod per velum illud adspectabile significabatur. *Lex data die nullo ad significandum velum quod oculis nostris adimit prospectum veri.* Ita Maimonides Ductore dubitantiam III. 9.

Ἐπὶ τῇ ἀναγνώσει τῆς παλαιᾶς διαθήκης, in lectione Veteris Testamenti] Quae in Templo et Synagogis fiebat, Sabbatis maxime. Per Vetus Testamentum intelligantur libri Mosis, cuius pars potissima Foedus Sinaiticum.

Μένει μὴ ἀνακαλυπτόμενον, ὅτι ἐν Χριστῷ καταργεῖται, manet non revelatum, quia per Christum tollitur] Ideo manet impendens ipsis, quia tolli nisi Christo cognito non potest, secundum sensum mysticum Esaiæ 25: 7. Καταργεῖται hic est quod mox περιαιρείται.

15. Ἀλλ' ἕως σήμερον, ἵνα ἀναγινώσκειται Μωϋσῆς, κάλυμμα ἐπὶ τὴν καρδίαν αὐτῶν καίται, sed usque in hodiernum

nam diem, cum legitur *Moses*, velum impositum est cordi [eorum]. Repetit sensum quem iam semel posuerat, ut rem omnibus Christianis admirandam insigat animo. *Moses* hic pro *libris Moysi*, ut Act. 15: 21. Tegumentum cordis etiam Lam. 3: 65 quidam interpretantur animi coegitatem.

16. *Ἦνικα δ' ἂν ἐπιστρέψῃ*] Nempe ἡ καρδία [cor] ex praecedenta, et ἐπιστρέψῃ est passivum pro recipiaco, *ubi te converteris*, nempe *ad Christum*, ubi eum respexerit, *Περαιφεῖται τὸ κάλυμμα*, *auferatur velum*] Tunc videbunt quantus sit splendor Evangelii olim praefiguratus. Origenes contra Celsum quinto: *Καὶ λέγομεν δ' ὅτι ἦνικα ἂν ἀναγινώσκῃς Μωϋσῆος κάλυμμα ἐπὶ τὴν καρδίαν κεῖται, τῷ τοῖς τὴν διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ μὴ ἀπασαιμένοις ὅδαν ἐπικερύσθαι τὸ βούλημα τοῦ Μωϋσέως νόμου. Ἴσμεν δ' ὅτι ἂν ἐπιστρέψῃ τις πρὸς τὸν Κύριον (ὁ δὲ Κύριος τὸ πνεῦμά ἐστι), περιαιφεθεῖς τὸ κάλυμμα ἀνακαλυμμένῳ προσώπῳ τὴν ἐν τοῖς κεκρυμμένοις νόημασι κατὰ τὰ γράμματα δοξαν τοῦ Κυρίου ὡςπερὶ κατοπτρίζεται καὶ μεταλαμβάνει τῆς καλυμμένης θείας δόξης εἰς τὴν ἑαυτοῦ δόξαν* [Idcirco dicimus, velum cordi eorum iniectum, dum legitur *Moses*, quod, qui aliam viam sequuntur quam quae est per *Iesum Christum*, hic nec mens *Mosaicæ Legis* patet, necimus autem, si quis se ad *Dominum* convertat (est autem *Spiritus Dominus*), hunc, ablatō velō, detecto vultu, *Dei gloriam*, quae in sensibus sub verborum cortice abscondita latet, tanquam in speculo intueri, fruique illa quae *Dei* nominatur gloria, in suammetipsius gloriam]. Habes eodem pertinentia etiam contra Celsum libro VII et apud Rabbīnū Israelēm cap. 3.

17. *Ὁ δὲ Κύριος τὸ πνεῦμά ἐστιν*, *Dominus autem spiritus est*] Christus homo quidem fuit, sed cum vi Divina, quae spiritus dicitur Marc. 2: 8 et Rom. 1: 4, ubi dicta vide. Itaque dicit Paulus se, cum hic de *Domino* loquitur, praecipue de vi illa Divina loqui.

Ὁ δὲ τὸ πνεῦμα Κυρίου, ubi autem Spiritus Domini] Sicut ipse vim Divinam in se habet, ita et aliquid de vi Divina nobis communicat, pro nostro modulo. Is est Spiritus Christi de quo Ioh. 14: 26, 15: 26. Dicitur autem Spiritus Christi et hic et Gal. 4: 6, Phil. 1: 19, quia per Christum et propter Christum datur.

Exci

Ἐνὶ ἐλευθερίᾳ, ibi libertas] Ac proinde cessat velum, signum subiectionis, 1. Cor. 11: 10. *Libertatem* hic intellige a vititiis. Vide Rom. 6.

18. *Ἡμεῖς δὲ πάντες, nos vero omnes]* Nos Christiani tam ex Iudaeis quam ex Gentibus facti.

Ἀνακαλυμμένῳ προσώπῳ, revelata facie] Recta, non per tot ceremoniarum umbracula.

τὴν δόξαν Κυρίου κατοπτρίζομεν, gloriam Domini speculantes] Id est, *attente spectantes*, quomodo et Latini dicunt *speculari*: nimirum quia qui speculum consulunt omnia singulatim intuentur. Sic Christiani attente meditantur, quanta sit Christi in coelo regnantis gloria. Plus illis contigit quam olim Moisi ipsi, Exod. 33 et 34.

τὴν αὐτὴν εἰκόνα μεταμορφούμεθα] Non una hic figura. Nam et praesens ob certitudinem ponitur pro futuro. Et, *transformabimur in speciem Christi*, est, *transformationem consequamur, coelestes erimus quomodo ipse coelestis est*, 1. Cor. 15: 48. Sicut ille regnat, ita et nos regnabimus 2 Tim. 2: 12, Apoc. 5: 10.

ἀπὸ δόξης εἰς δόξαν, a claritate in claritatem] Magnus honor fuit hic Christo ministrasse, ut iam dictum est: maior erit, cum ipso regnare.

Καθάρσιν ἀπὸ Κυρίου πνεύματος, quippe a Domini spiritu] *Καθάρσιν* hic est *quippe*, et rem ipsam significat, ut et supra 1: 14, (et ἀπὸ hic valet ut *pro* [a], interdum apud Hebraeos. Per Spiritum Christi pervenimus ad illam gloriam. Is enim animam hic nostrum imbuens donat eum immortalitate, et olim etiam corpora efficit spiritualia, ut diximus 1. Cor. 15: 44, et supra 1: 23, 5: 5, et hoc capite 6, confer et Rom. 5: 5, ubi διὰ quod hic ἀπὸ. Est et hic trajectio ἀπὸ Κυρίου πνεύματος pro ἀπὸ πνεύματος Κυρίου.

C A P U T IV.

1. *ἔχοντες τὴν διακονίαν ταύτην, habentes ministerium hoc]* Vox *διακονίας* hic sumitur ut supra 3: 8.

Καθὼς ἡλεήθημεν, quam misericordiam consecuti sumus] Quodvis beneficium Dei ἔλεος nostris Scriptoribus dicitur.

Mag-

Magnum est autem beneficium vocari ad tam salutare ministerium, Vide 1 Cor. 7: 25.

Ὁὐκ ἐκμαχοῦμεν] *Non pigrescimus*, Vide Luc. 18: 1. υων κτ.

2. Ἀλλ' ἀπειπάμεθα τὰ κρυπτά τῆς αἰσχύνης] Notat doctores lucripetas, qui captationes suas volebant esse ignotas. Ἀπειπάμεθα, *longe a nobis repellimus*, κτλ: τὰ κρυπτά τῆς αἰσχύνης sunt ea quae ob pudorem occultantur. Nam Genitiuus hic et alibi, saepe causam impellentem significat. Τὰ κρυπτά οὐκ οὐκ, ut Ier. 49: 10.

Μὴ περιπατοῦντες ἐν πανουργίᾳ] *πρῆπτο vel πρῆπτο, non vasfritie utentes*, ut qui aliud sunt, aliud videri volunt.

Μηδὲ δολοῦντες τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ, *neque dolo tractantes verbum Dei*] Δολοῦν habuimus Rom. 3: 13, δολοῦν habemus Ps. 15: 3, 36: 3. *Dolo tractant verbum Dei*, qui ut hominibus placeant aut partem veri tacent, aut falsa admiscent.

Ἀλλὰ τῇ φανερώσει τῆς ἀληθείας] *Libera veri apparitione*, οὐκ οὐκ Prov. 8: 9.

Συνιστῶντες ἑαυτοὺς πρὸς πᾶσαν συνείδησιν ἀνθρώπων; *commendantes nosmetipsos apud omnem conscientiam hominum*] Placentes non omnibus (id enim fieri nequit) sed bonis conscientiis.

Ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ] *Velut Deo inspectante*.

3. Εἰ δὲ καὶ ἐστὶ κεκαλυμμένον τὸ εὐαγγέλιον ἡμῶν, *quod etiam opertum est Evangelium nostrum*] Videbat obiici ibi posse, multos esse, qui veritatem istam non agnosant. Καλύπτεσθαι, aut. κρύπτεσθαι ut Luc. 19: 42; id tiam dicitur quod, quamvis per se conspicuum sit, repta tamen non conspicitur, ut sol a coecis.

Ἐν τοῖς ἀπολλυμένοις ἐστὶ κεκαλυμμένον, *pereuntibus est opertum*] Est μετωνυμία [transnominatio]. Nam pereuntis vocat eos qui perire meruerunt, qui vitiis suis faent, et vera videri nolunt quae vitiis adversantur.

4. Ἐν οἷς ὁ Θεὸς τοῦ αἰῶνος τούτου ἐτύφλωσε τὰ νοήματα, *in quibus Deus huius seculi excoecavit mentem*] Satanam ve Daemonem principem intelligit. Porphyrius de malis daemonibus agens: Ἡ προϊστάσα αὐτῶν δύναμις δοκεῖ Θεὸς εἶναι μέγιστος [Qui, eorum princeps est, ipse, Deus vult aberi maximus]. Itaque tanquam si Deus esset, homi-

nibus imperat: et idolorum cultus ad ipsius usum redit. Dixit autem eum *Deum saeculi* sive *mundi huius*, sicut Christus *principem mundi huius* Ioh. 12: 31, ex maxima parte, ut 1 Ioh. 5: 19, Eph. 6: 12. Οἱ πλείους καὶ [Plures mali]. Plutarchus de Iside: Πᾶσα φύσις ἄλογος καὶ θηριώδης τῆς τοῦ κακοῦ δαίμονος γέγονε μοίρας [Omnia bruta et belluina natura malo Genio subest]. Excoecat omnia Diabolus agendo, Eph. 2: 2, Deus sinendo. Diabolus sic *Deus*, quomodo *venter*, Phil. 3: 19, quia Dei vice colitur.

Τῶν ἀπίστων, infidelium] Constructio Hebraizans. Nam recta constructio fuerat ἐν οἷς ἀπίστοις, deinde τοῖς αὐτῶν. Hebraei pro relativo saepe ponunt id quod antecessit, aut antecedere debuit. Vide quae diximus ad Gen. 6: 3.

Εἰς τὸ μὴ ἀυγᾶσαι αὐτοῖς τὸν φωτισμὸν τοῦ εὐαγγελίου τῆς δόξης τοῦ Χριστοῦ, ne fulgeat iis lux Evangelii splendoris Christi] Ne participes essent eius boni quod praedixit Esaias 42: 6, 16. *Αὐγᾶσαι*, ὕδν. In Manuscripto est διαυγᾶσαι, et abest αὐτοῖς, non male, id est, non videant illam lucem. Nam ἀυγάζειν et ἀυγάζεσθαι saepe est *videre*. Τὸν φωτισμὸν dixit μετωνομικῶς [per transnominationem], effectus nomen ponens pro causa, τὸ φῶς ἡμεῖς [lux]. Nam ἡμεῖς plerumque φῶς vertitur interdum φωτισμός, ut Iob. 3: 9, Ps. 27: 1, 44: 4, 78: 14. *Evangelium splens Christi* vocat annuntiationem de Christi miraculis, resurrectione, adscensu in coelos, regno coelesti, de missione Spiritus per eum facta.

Ὅς ἐστιν εἰκὼν τοῦ Θεοῦ τοῦ ἀοράτου, qui est imago Dei invisibilis] Nimirum quia sicut ex imagine hominis species cognoscitur, ita ex iis quae egit et locutus est Christus, Dei potentia, sapientia, sanctitas, bonitas, Hebr. 1: 3. Etiam Hebraeis Messias dicitur ἡ εἰκὼν τοῦ Θεοῦ [imago Dei], ut in Zohar et alibi. Adde Col. 1: 15, 1 Tim. 3: 16, Ioh. 1: 18.

5. Οὐ γὰρ ἐαυτοὺς κηρύσσομεν; non enim nosmetipsos praedicamus] Non dicimus nos esse huius negotii principes, non nostram rem agimus.

Ἀλλὰ Χριστὸν Ἰησοῦν Κύριον, sed Iesum Christum Dominum] Eum dicimus esse Dominum cui per omnia praerendum sit.

Ἐαυτοὺς δὲ δούλους ὑμῶν διὰ Ἰησοῦν, *nos autem servos vestros per Iesum*] Vide quam modeste loquitur, qui se non Iesu tantum *servum* dicit, sed et omnium eorum qui in Iesum credunt.

6. Ὅτι ὁ Θεὸς, *quoniam Deus*] Hoc ipsum quod *servus sit Christianorum* agnoscit maximum esse Dei in se beneficium.

Ὁ εἰπὼν ἐν σκότους φῶς λάμπει, *qui dixit ut ex tenebris lux splenderet*] Gen. 1: 3. Ὁ εἰπὼν, id est, qui iussit, *ἤκλ.* Saepe comparantur beneficia creationis veteris et novae: vide quae ad initium Euangelii Iohannis dicta. *Ex tenebris Legis lux Euangelii.*

Ὅς ἔλαμψεν ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν] *Deest vocula est*, more Hebraeo. *Deus idem is est qui lucem accendit in animis nostris.* Ἐλάμψεν hic est pro Hiphil, ut supra θριαμβεύειν. Sic *ἤκλ* quod est in Hiphil vertitur φωτισῖς [*illuminabis*] Ps. 18: 29.

Πρὸς φωτισμὸν τῆς γνώσεως] *Ut alios eadem cognitione illustraremus.* Agit enim de ministris Euangelii ut patuit supra 1.

Τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ] *Maiestatem Dei* vocat eam quae a Deo data est.

Ἐν προσώπῳ Ἰησοῦ Χριστοῦ, *in facie Christi Iesu*] Πρόσωπον *ἤκλ* Hebraeis id omne significat quod sensibus exterioribus percipitur, ut Christi dicta et facta, et splendor ille in monte, et resurrectio, et quae eam sunt secuta. In hoc Dei maiestas sine velo apparuit.

7. Ἐχομεν δὲ τὸν θησαυρὸν τοῦτον, *habemus autem thesaurum hunc*] Sic vocat cognitionem Euangelii. Vide Matth. 13: 44.

Ἐν ὀσφράκινῳις σκεύεσιν, *in vasis fictilibus*] In corpore multis malis obnoxio sicut fictile quod facile frangitur, Ier. 22: 28. Platonici corpus hominis palpabile, quod vocant ὀσφράκινον, opponunt τῷ λεπτοτάτῳ σώματι [*tenuissimo corpori*] quod vocant ὄχημα ψυχῆς [*vehiculum animae*].

Ἴνα ἡ ὑπερβολὴ τῆς δυνάμεως ἡ τοῦ Θεοῦ, *ut sublimitas sit virtutis Dei*] Hic ἡ significat appareat. Adversa quae patimur ostendunt illa quae facimus mira non nostra virtute nos facere. Nam si ea virtus in nostro esset dominio, careremus adversis.

Καὶ μὴ ἐξ ἡμῶν, ἀλλ' ἄν, non ex nobis] Vide supra 3: 5. Est vis quaedam Divina in nobis, non ex nobis. Ideo agit cum vult.

8. *Ἐν παντὶ θλιβόμενοι, ἀλλ' οὐ στενοχωρούμενοι*] Hic *στενοχωρία* [*angustia*]: plus aliquid est quam *θλίψις* [*afflictio*]. *Preminur, non opprimimur*. Solent alibi istae voces promiscue usurpari, ut diximus ad Rom. 2: 9. Hebraei dicerent, *נִשְׁטָן כְּנִשְׁטָן* [*pressi, non oppressi*]. *Ἀπορούμενοι, ἀλλ' οὐκ ἔξαπορούμεθα, perplexi sumus, sed non desperamus*] *Ἀπορεῖσθαι* hic est *perplexum esse*, quomodo hoc verbum sumitur Gal. 4: 20, et nomen *ἀπορία* Esai. 8: 22, Luc. 21: 25, *ἔξαπορεῖσθαι, ita perplexum esse ut desperes*, ut supra 1: 8.

9. *Διωκόμενοι, ἀλλ' οὐκ ἐγκαταλείπομενοι*] *דְּרִיבִּין כְּנִשְׁטָן* [*vexati, sed non derelicti*]. Ab hominibus quidem male tractamur, sed Deus nos non deserit. Solatur nos Spiritu suo.

Καταβαλλόμενοι, ἀλλ' οὐκ ἀπολλύμενοι] *דְּנִבְלִין כְּנִשְׁטָן* [*pulsi, sed non omnino perdit*]. Similitudo sumpta a militibus qui deiecti resurgunt. Sic hic Israelitae apud Ieremiam 51: 34, *נִבְלִין נִבְלִין, Deiecit me Nabuchodonosor*. Omnia haec praesignificata in rubo ardenti, et per iter in deserto, et per tempora Antiochi.

10. *Πάντοτε τὴν νέκρωσιν τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ ἐν τῷ σώματι περιφέροντες, semper miserias Domini Iesu in corpore circumferentes*] *Νέκρωσις* *πῆμνη* sunt miseriae, et mortis pericula, Ps. 79: 11. Sic et Rabbini *פָּנֵן מִפְּנֵי* [*occisio sui ipsius*] *נֶקְוָוִישׁ תְּחֵס יִשְׁרָאֵל* [*occisio virium*], quomodo *νέκρωσις μέγας* [*inter mortuus*] Rom. 4: 19. *Domini*, id est, ad exemplum Domini. Solent enim similia similium nominibus nuncupari, ut et in sequenti opposito.

Ἴνα καὶ ἡ ζωὴ τοῦ Ἰησοῦ ἐν τῷ σώματι ἡμῶν φανερωθῇ, ut et vita Iesu manifestetur in corporibus nostris] Id est, *vita talis, qualis est Christi*, immortalis, beata, coelestis.

11. *Ἄε γάρ*] *Quotidie*, id est, saepissime.

Ἡμεῖς οἱ ζῶντες] *Nos qui adhuc vivimus*, qui nondum ex hac vita excessimus, ut multi iam Christianorum.

Εἰς

Εἰς θάνατον παραδιδόμεθα, in mortem tradimur] Iterum hic mortem vocat mortis pericula μετανομικῶς [per transnominatorem].

Διὰ Ἰησοῦν, propter Iesum] Evangelii causa quod a Christo nobis commendatum est.

Ἰὼ καὶ ἡ ζωὴ τοῦ Ἰησοῦ φανερωθῇ ἐν τῇ θνητῇ σαρκὶ ἡμῶν, ut et vita Iesu manifestetur in carne nostra mortali] Hic ζωὴ significat vim et efficaciam Christi. Vita enim in actione consistit. Christus immortalis per Apostolos adhuc mortales agit et loquitur.

12. Ὡς δὲ μὲν θάνατος ἐν ἡμῖν ἐνεργεῖται, ἡ δὲ ζωὴ ἐν ὑμῖν, ergo mors in nobis efficitur, vita autem in vobis] Sumitur hic ἐνεργεῖται passive, ut sensus sit, Evangelii praedicatio in nobis efficit mortem, id est, mortis pericula; eadem autem Evangelii praedicatio vobis, qui nulla ob id incommoda sentitis, vitam efficit aeternam. Sed ne ipsi Apostoli ideo minoris haberentur, quod tot subiacerent incommodis, prudenter subiicitur.

13. Ἐχόντες δὲ τὸ αὐτὸ πνεῦμα τῆς πίστεως, habentes autem eundem Spiritum fidei] Habentes communem nobiscum Dei Spiritum, qui nominatur nisi credentibus. Iterum hic Genitivus causam significat, id est, conditionem requisitam.

Κατὰ τὸ γεγραμμένον, Ἐπίστευσα, διὸ ἐλάλησα καὶ ἡμεῖς πιστεύομεν, διὸ καὶ λαλοῦμεν; sicut scriptum est, Credi di, propterea locutus sum: et nos credimus, propterea et loquimur.] Haec inter se cohaerent, et dixit ἡμεῖς πιστεύομεν διὰ καὶ λαλοῦμεν pro ἡμεῖς πιστεύσαντες διὰ τοῦτο καὶ λαλοῦμεν [nos credentes ideo et loquimur]. In Psalmo unde hoc desumptum est (est autem locus in Hebraeo codice 116: 20) Graeca sic habent, ἐπίστευσα, διὸ ἐλάλησα, quia credidi, ideo loquor.

14. Εἰδότες δὲ ὅτι ἐγείρας τὸν Κύριον Ἰησοῦν καὶ ἡμεῖς διὰ Ἰησοῦ ἐγείρεται καὶ παραστήσει ὑμῖν, scientes quia suscitavit Iesum, et nos cum Iesu suscitaturum, et vobiscum exhibiturum.] Eius boni quod vobis per tot mala acquirimus, nos non erimus expertes. Deo Patri tribuitur excitatio Christi a mortuis, Act. 3: 15, 13: 30, Rom. 4: 24, 10: 9, 1 Cor. 6: 14. Nostra autem et Deo et Christo, Rom. 8: 11, Ioh. 5: 21. Παραστήσει exhibebit, sistet ante

tribunal Christi. Sic infra 11: 2, Eph. 5: 27. Sic stare dicitur qui iudici sui copiam facit, Act. 27: 24.

15. Τὰ γὰρ πάντα δι' ὑμᾶς, *omnia enim propter vos*] Hoc omne quod Christus mortuus est, quod resuscitatus, non mea magis quam vestra causa accidit.

Ἰσα ἡ χάρις πλεονάσασα, διὰ τῶν πλειόνων τὴν εὐχαρίστην περισσεύει εἰς τὴν δόξαν τοῦ Θεοῦ, *ut gratia abundans, per multos in gratiarum actione abundet in gloriam Dei*] Ἱπποδιαστολή [*distinctio*] ponenda post πλεονάσασα. Sensus enim est, ut quo amplius est beneficium, eo abundantioram efficiat Dei gloriam, multis admodum gratias ei agentibus.

16. Ἀπὸ οὖν ἐκκαλοῦμεν, *propterea non desistimus*] Id repetit quod dixerat supra 1.

Ἀλλ' εἰ, καὶ ὁ ἔξω ἡμῶν ἄνθρωπος διαφθείρεται, ἀλλ' ὁ ἔσω ἀνακαινίζεται ἡμέρα καὶ ἡμέρα, *sed licet homo noster externus, pereat, tamen internus indies renovatur*] Quid dicantur ὁ ἔξω καὶ ὁ ἔσω ἄνθρωπος satis exposuimus ad Rom. 7: 22. Corpus per tot adversa attenuatur (id enim hic est διαφθείρεται: nam et in iure perire dicuntur quae deteriora fiunt): at animus indies fit vegetior: hoc enim est ἀνακαινίζεσθαι, quasi dicat iuvenescit: quod ἀνακαινίζεσθαι Eph. 4: 23, πνιγη Ps. 103: 5. Illud quoque ἡμέρα καὶ ἡμέρα, ὡς ὡς, est, Hebraismus qui vertitur καθ' ἑκάστην ἡμέραν, 1 Sam. 17: 10, Esth. 3: 4, Job. 1: 4. Id. Latinis est, indies.

17. Τὸ γὰρ παραινῆμα ἐλαφρόν τῆς θλίψεως ἡμῶν, *quasi enim in praesenti est levis afflictio nostra*]. Τὸ ἐλαφρόν τῆς θλίψεως. Graeca locutio pro ἡ θλίψις ἐλαφρά: et ante παραινῆμα subauditur articulus ὅς, id est, huius temporaria afflictio, quomodo assumpserunt et Syrus et Latinus. Ita sumunt et Graeci interpretes et sic παραινῆμα usurpant. Xenophon et Demosthenes. Levis autem dicitur comparata ad gloriam quae ei opponitur membro altero, antithetico.

Καθ' ὑπερβολὴν εἰς ὑπερβολὴν, αἰώνιον βάρος δόξης καταρρέσκει ἡμῖν, *supra modum modumque aeternum gloriae pondus nobis affert*] Hic quoque βάρος δόξης dixit pro δόξῃ βαρεῖαν, et quasi ita dixisset adiecit, καθ' ὑπερβολὴν εἰς ὑπερβολὴν, id est, excellentissime gravem glo-

gloriam. Καθ' ὑπερβολὴν habuimus et Rom. 7: 13. Sed hic Hebraeo more verbum geminans Apostolus summam quandam excellentiam indicavit. *Gravem* autem dixit *gloriam* eam quae solida est. Nam quae solida sunt ex auro plus pendent, quam mixta. Ipsa *gloria*, כבוד, apud Hebraeos a *gravitate* nomen habet. Cuius adiectivum כבד Chaldaeus saepe vertit per כפ, id est τίμιον [*pretiosum*].

18. Μὴ συνεπαινεῖτε τῶν ἡμῶν τὰ βλέπομενα, ἀλλὰ τὰ μὴ βλέπομενα, non contemplantibus nobis quae videntur, sed quae non videntur] Hebr. 11: 1.

Τὰ γὰρ βλέπομενα, πρόσκαιρα, quae enim videntur, temporalia sunt] Πρόσκαιρα dicuntur quae non diu durant, ut Matth. 13: 21, Marc. 4: 17, Hebr. 11: 25.

Τὰ δὲ μὴ βλέπομενα, αἰώνια, quae autem non videntur, aeterna sunt] Id est, sine ullo fine. Nam ita vox haec in libris Novi Foederis ex ipsa Foederis natura sumitur.

CAPUT V.

1. Οἶδαμεν γὰρ, scimus enim] Cohærent hæc cum superioribus.

Ὅτι ἐὰν ἡ ἐπίγειος ἡμῶν οἰκία τοῦ σκηνῶν καταλυθῇ, etsi terrena domus nostra huius tentorii dissolvatur]

Ἐὰν hic est. etsi, Etiam si, inquit, corpus hoc non tantum affligatur, sed etiam dissolvatur ante diem Domini.

Σκῆνος et Hebraeis et Pythagoricis est corpus. Sic γινώσκω σκῆνος [*terrenum tabernaculum*] idem quod φθαρτὸν σῶμα [*corpus quod corrumpitur*] Sap. 9: 15. Appellat sic et Earysus libro de Fortuna, Theagis libro de Virtutibus, Pythagorici ambo, et Plato Axiocho, et Hebraeus liber Zohar.

Οἰκία τοῦ σκηνῶν quomodo fons Timavi, oppidum Antiochiæ, amnis Eridani, arbor fici, ἐξηγητικῶς [*per explicationis modum*].

Σκῆνωμα eodem sensu apud Petrum 2 Ep. 1: 13, apud Philonem libro Virum bonum esse liberum: Ὁ νοῦς, ἀψευδὲς ἄνθρωπος, οἶκον ἐπιφερόμενος τὸ αἰσθητὸν εἶδος [*Mens, quae vere homo est, domicilium hoc sensibile circumferens*].

Animus noster in corpore habitat, non tanquam in domo diu statura, quae iam dicetur

οἰκοδομή [aedificium], sed. tanquam in tentorio quod facile tollitur. Annotavit hoc. et Chrysostomus, nec aliter interpretatur Hieronymus ad Esai. cap. 39.

οἰκοδομήν ἐκ Θεοῦ ἔχουσαν] Praesens pro futuro. *Habebimus aedificium a Deo factum*, id est, corpus ἐπουράνιον [coeleste], πνευματικόν [spirituale], de quo 1 Cor. 15: 44, 46, 48, 49. Nihil nobis peribit.

οἰκὴν ἀχειροποίητον, domum non manufactam] Perstat quoniam de corpore loquens in similitudine aedificii. Sic πύλον ἀχειροποίητον [templum non manufactum] habemus Marc. 14: 58, περιτομήν ἀχειροποίητον [circumcisionem non manufactam] Col. 2: 11. Vult dicere corpus factum Divinitus. Sic ἅγια οὐ χειροποίητα [sancta non manufacta] Hebr. 9: 24.

ἀθάνατον ἐν τοῖς οὐρανοῖς, aeternam in coelis] Corpus non immortale tantum, sed et loco isti, id est, summo coelo, conveniens.

2. Καὶ γὰρ ἐν τούτῳ στενάζομεν] In hoc corpore gemimus, Rom. 8: 23. Nempe ob quotidianas molestias.

Τὸ οἰκητήριον ἡμῶν τὸ ἐξ οὐρανοῦ ἐπενδύσασθαι ἐπιθυνοῦντες, habitazione nostra quae de coelo est superinducit cupientes] Vox ἐπενδύσασθαι, aut ἐνδύσασθαι, qua utitur Paulus 1 Cor. 15: 53, respondet Hebraeae עֲבֹדָה, qua in hac re utitur liber Zohar, et alii. Exemplum ponunt in Enocho et Elia.

3. Εἴτε καὶ ἐνδυσάμενοι, οὐ γυμνοὶ εὐρεθησόμεθα, ἢ τamen vestiti, non nudi inveniamur] Id est, Si nos dies iste deprehendat cum corpore, non exutes a corpore, si erimus inter mutandos, non inter mortuos. Nam ita existimasse Paulum, fieri posse ut ipse et qui eiusdem erant temporis vivi ab illo die deprehenderentur, manifestum facit locus ille quem dixi ad Corinthios, et 1 Thess. 4: 15, 17. Ideo ambigue loquitur, εἴτε καταλύθῃ, et εἴτε καὶ ἐνδυσάμενοι. Utrumvis futurum est, inquit, non fraudabimur nostro praemio.

4. Καὶ γὰρ οἱ ὄντες ἐν τῷ σκήνῳ τούτῳ στενάζομεν βαρυνόμενοι, nam et qui sumus in hoc tentorio gemimus gravati] Repetit quod dixerat, et addit causam cur gemant. Οἱ ὄντες, dum moramur. Sic Ruth. 1: 4, οὐ ὄν [et morabantur ibi] in Graeco καὶ ἦσαν ἐκεῖ.

Ἐφ' ᾧ οὐ θέλομεν ἐκδύσασθαι ἀλλ' ἐπεκδύσασθαι; eo quod nolumus exui sed superindui] Dictum hoc comparate. Malumus non exui hoc corpore, sed per mutationem superindui corpore immortalī. Malumus mortem lucrifacere.

Ἰνα καταποθῇ τὸ θνητὸν ὑπὸ τῆς ζωῆς] Ut consumatur mortale ab immortalī. Ita loquitur et liber Hebraeus qui dicitur Succus malorum granatorum. Nempe sine dolore:

5. Ὁ δὲ κατεργασάμενος ἡμᾶς εἰς αὐτὸ τοῦτο Θεός]. Qui nos ad hoc praeparavit, per Evangelii nempe sui cognitionem. Sic πῶν [facere] Hebraeum saepe significat ἐτοιμαῖν [parare]; et sic vertitur interdum. Vide et Deut. 32: 6, ubi πῶν exponitur per πῶ.

Ὁ καὶ δοὺς ἡμῖν τὸν ἀράβωνα τοῦ πνεύματος, qui etiam dedit nobis arrhabonem Spiritus]. Spiritus ille qui deditur a Deo datur est solus praeutuum vitae illius plene spiritualis. Vide supra 1: ad. Est et hic Genitivus positus ἐξηγητικῶς [explicative]. Nam ipse Spiritus est arrhabo. Et subanditur hic rursus particula est, ut supra 1: 21, 48-6.

6. Θαρρόντες εὖ πάντοτε] Subaudiendum rursus sumus. Sic enim solent Hebraei participia sine verbo ponere pro verbo praesentis temporis, quod Hebraei in verbis non habent. Sumus bono animo.

Καὶ εἰδότες ὅτι ἐκδημῶντες ἐν τῷ σώματι; ἐκδημῶμεν ἀπὸ τοῦ Κυρίου; et quam, quod scimus; idem signis in corpore; peregrinamur a Domino] Id est, a conspectu ipsius absumus: ut peregrini qui a fratribus suis absunt.

7. Διὰ πίστεως γὰρ περιπατοῦμεν, καὶ οὐ διὰ εἰδούς]. Hoc per parenthesin legendum est. Sensus est: Kitana non tam componimus (id enim πῶν [ambulare] Hebraeis) per fidem, rem vero visam consecuti nondum sumus. Εἶδες ἡμῶν est res ipsa, Num. 11: 8. Pār sensus Rom. 8: 24, 1-Cor. 13: 12.

8. Θαρρόμεν δὲ, bono autem sumus animo] Repetit quod dicere coeperat, ut fieri interdum solet absoluta parenthesi.

Καὶ εὐδοκῶμεν μᾶλλον ἐκδημῆσαι ἐν τοῦ σώματος καὶ ἐκδημῆσαι πρὸς τὸν Κύριον, et malumus peregrinari a corpore et praesentes esse apud Dominum] Malumus, nempe

si nostram tantum conditionem respicimus, ut explicatur Phil. 1: 23.

9. Διὸ καὶ φιλοτιμούμεθα, εἴτε ἐνθαρρύντες, εἴτε ἐνθαρρυντικὸν εὐάρεστοι αὐτοῖς εἶναι] Quapropter, id est, quia de resurrectione non dubitamus, omni studio contendimus (id enim est φιλοτιμεῖν, ut Rom. 15: 20, 1 Thess. 4: 11) ut et nunc et tunc Christo placeamus, nunc vitam nostram ipsi probando, tunc ab ipso praemium accipiendo.

10. Τοὺς γὰρ πάντας ἡμᾶς φανερωθῆναι δεῖ, ὅτι πάντες ἐμὴν nos manifestari oportet] Id est, stare, παραστῆναι Rom. 14: 10, πλὴν conspici.

Ἐμπροσθεν τοῦ βήματος τοῦ Χριστοῦ, ante tribunal Christi] Ut solent qui causam dicunt stare in loco conspicuo coram indice.

Ἰσα κομισαται ἕκαστος τὰ ἴδια τοῦ σώματος, ut referat suo quisque corpori debita] Sic habent optima exemplaria, et sic legit Latinus, non διὰ τοῦ σώματος [per corpus]. Ἰδια sunt ea quae corpori debentur; sicut iustitia dicitur suum cuique reddere; quod saepe est ἀρμόζον [conveniens]. Referet quisque praemium vel poenam, quod corpori ipsius, id est ipsi, debetur.

Ἡπὸς δὲ ἐπράξεν, εἴτε ἀγαθόν, εἴτε κακόν, prout egit, sive bonum, sive malum] Convenienter utique quam duxerit.

Ἐκείνοι οὖν πάντες φόβον τοῦ Κυρίου, scientes ergo timorem Domini] Cum igitur notam nobis sit quae sit vera religio, quam Hebraei circumscribentes vocant πῦν πῦν [timorem Domini], ut in Proverbiis saepe.

Ἀνθρώποις πείθομεν, hominibus suademus] Damus operam ut saltem persuasumus eam religionem sequi.

Θεὸς δὲ ἀποφανώμεθα, Deo autem manifesti sumus] Id est, huius sinceri nostri propositi Deum habemus testem. Praeteritum pro quovis tempore, more Hebraeo.

Ἐλπίζω δὲ καὶ ἐν ταῖς συνειδήσεσιν ὑμῶν ἀποφανώμεθα, spero autem et in conscientiis vestris manifestos nos esse] Non dubito quin me quod attinet etiam vestra conscientia mihi talis propositi testis sit.

12. Οὐ γὰρ πάλιν ἐπακούετε συρισάνομεν ὑμῖν] Repetit quod dixerat supra 3: 1. Ideo dicit πάλιν hoc sensu: Iterum dico non opus esse, ut me vobis commendem,

satis me nostis. Est traiectio verborum pro πάντες γὰρ οὐ συνιστάμεν, et οὐ συνιστάμεν pro λέγομεν οὐ συνιστάμεν [dicimus non commendare].

Ἄλλὰ ἀφορμὴν διδόντες ὑμῖν καυχῆσεως ὑπὲρ ἡμῶν, sed *occasionem dantes vobis gaudendi de nobis*] Supple, *haec dicimus*. Et ἀφορμὴν καυχῆσεως intellige, *magni gaudii occasionem*. De quo significato verbi καυχᾶσθαι et nominum καυχῆσεως et καυχήματος satis iam diximus.

Ἰνα ἔχητε πρὸς τοὺς ἐν προσώπῳ καυχωμένους, καὶ οὐ καρδίᾳ, ut *habeatis ad eos qui in facie gloriantur, et non in corde*] Ut habeatis, nempe unde causam meam tugamini adversus eos qui sibi placent in rebus externis, ut eruditione et divitiis, non autem in cordis puritate, qualem mei actus testantur. Πρόσωπον Gen. 1 Sam. 16: 5, ubi ἦμιν posuere Graeci, omne id quod inter homines humana sapientes magni fieri solet.

13. Εἴτε γὰρ ἐξέστημεν, Θεῷ, sive enim mente excidimus, Deo] Inimici Pauli ἐξάσεις eius calumniabantur, tanquam signum animi non semper sui compotis. At Paulus contingere sibi ἐξάσεις non negat (nam et Petro contingerat Act. 11: 7), sed dicit hoc sibi evenire in Dei honorem, qui etiam eo modo Pauli ministerium illustrabat, infra 12: 11. Subintelligitur ἐξέστημεθα ex verbo praecedenti. Simile loquendi genus, Rom. 2: 28.

Εἴτε σωφρονοῦμεν, ἑμῖν, sive sobrii sumus, vobis] Repete, iterum σωφρονοῦμεν quod subintelligitur. Σωφρονοῦμεν hic est ea agere, quas sunt hominis qui est extra ἐξάσεις [alienationem mentis]. Vide Marc. 5: 15. Talis sum vobis, id est, in vestros usus, cum doceo, cum scribo.

14. Ἡ γὰρ ἀγάπη τοῦ Χριστοῦ συνέχει ἡμᾶς] *Dilectio quam Christo debemus nos compellit*, ut omnia Dei et Christianorum causa agamus. Συνέχειν similitudo sumpta a parturientibus. Vide Luc. 12: 50.

15. Κόλυαντας τοῦτο] *Ut qui hoc statuamus*, *Ὅτι εἰ εἰς ὑπὲρ πάντων ἀπέθανεν, si unus pro omnibus mortuus sit*] Si, id est, quandoquidem.

Ἄρα οἱ πάντες ἀπέθανον] Hic quoque actum dixit pro officio aut eo quod debetur. *Debent et omnes mori*, nempe peccato. Sensus enim est idem, sed brevius enunciatus, qui Rom. 6 in principio, 1 Petr. 4: 1, 2.

Καὶ

Καὶ ὑπὲρ πάντων ἀπέθανεν, et pro omnibus mortuus est.] Καὶ hic valet nam. Ostendit qualem Christus mortem pertulerit.

Ἰνα οἱ ζῶντες μηκέτι ταῦτοῖς ζῶσιν, ut qui vivunt iam non sibi vivant.] Non ex suo arbitratu.

Ἀλλὰ τῷ ὑπὲρ αὐτῶν ἀποθανόντι καὶ ἐγερθέντι, sed ei qui pro ipsis mortuus est et resurrexit.] Ex Christi praescripto. In eius honorem. Simile loquendi genus Rom. 6: 2, 14: 7.

16. Ὡς ἡμεῖς ἀπὸ τοῦ νῦν οὐδέν τι οἶδαμεν κατὰ σάρκα, Itaque nos exinde neminem novimus secundum carnem.] Non aestimamus quenkum e divitiis aut eruditione, quae sunt res carnales; id est, huius saeculi.

Εἰ δὲ καὶ ἐγνώκαμεν κατὰ σάρκα Χριστόν, ἀλλὰ καὶ τὴν οὖν ἐτι γινώσκουμεν, et si cognossemus secundum carnem Christum, sed nunc iam non novimus.] Ἐγνώκαμεν hic est indicativus pro subjunctivo more Hebraeo, Ἐτιamsi, inquit, Christum in carne, id est, cum vitam adhuc mortalem ageret, familiariter cognitum habuissamus, nam tamen eum non ut talem consideramus et colimus, sed ut Regem coelestem et Iudicem humani generis. Ἐστὶ τὰν ἀκλόων [refraus] In verbo γινώσκουμεν quod et notitiam significat et aestimationem. Dictum autem hoc est adversus illos, qui cum ex Iudaea Corinthum venissent, se praeferebant ceteris eo quod Christum ipsam docentem audissent, vidissent, forte et cognatione aliqua contingerent, ut illi qui ob id dicti fuerunt θεοπόσοι. Vide quae dicta ad 1 Cor. 11: 12.

17. Ὡς εἰ τις ἐν Χριστῷ, καὶ νῦν κτίσις, si quis ergo in Christo, nova creatio.] Qui Christum proficitur est velut homo novus; et aestimandus ex profectu quem fecit in vita Christi. Nova creatio modo de vita Christiana; ut Gal. 6: 16, modo de ipso Christiano homine dicitur. Recte utrumque. Nam vitam illam producit Deus et hominem refingit. Confer Rom. 6: 6. Non multum abit hinc id quod Plato dicit citatus Eusebio Praeparationis XI: Καὶ γηγενεῖς δὲ κατὰ τοῦτον τὸν τρόπον ἐξ ἀνάγκης φερόμενοι, οὕτως ἔχειν τοῦνομα καὶ τὸν λόγον, θεοὺς μὴ θεοὺς αὐτῶν εἰς ἄλλην μοῖραν ἐκόμισε [Atque ita terrigenas necessario productos, hoc nomen atque hanc causam habere, quot-

quotquot quidam eorum non in aliam sortem a Deo sunt deducti]. Adde quae ad Ioh. 3: 3.

Τὰ ἀρχαῖα παρήλθεν, *vetera transierunt*] Nobilitas, opes, Philosophia nihili sunt.

Ἰδοὺ γέγονε τὰ πάντα καινὰ, *ecce facta sunt omnia nova*] Nova sunt omnia, quae ad salutem aeternam nosducunt, ex quibus nunc aestimandi sumus. Vide Eph. 3: 9. Est autem mystica applicatio loci Esai. 43: 18, 19, 18. Τὰ δὲ πάντα, *omnia autem*] Haec scilicet, ex quibus censendi sumus.

Καὶ δόντες ἡμῖν τὴν διακονίαν τῆς καταλλαγῆς, *et dedit nobis ministerium reconciliationis*] Ministros nos fecit ipsius sui propositi.

19. Ὡς ὅτι Θεὸς ἦν ἐν Χριστῷ κόσμον καταλλάσσων ἑαυτῷ, *hoc scilicet, Deus per Christum mundum sibi reconciliavit*] Hic ὡς est ἐξηγητικόν [*explicativum*]. Hoc est, quod Dei nomine annuntiamus.

Μὴ λογιζόμενος αὐτοῖς τὰ παραπτώματα αὐτῶν, *non imputans illis delicta ipsorum*] Non ita imputans, ut non eos a peccatis et poenis peccatorum vellet liberare per eam viam, quam Christus et monstraverat et iniverat. Vide Luc. 23: 34. Sunt enim peccatorum remissionis, ut et aliorum Dei beneficiorum, sui gradus. Vide Ioh. 3: 16.

Καὶ θέμενος ἐν ἡμῖν τὸν λόγον τῆς καταλλαγῆς, *et posuit in nobis verbum reconciliationis*] Ponere verba in aliquo, aut in ore alicuius, est mandata alicui dare, Exod. 4: 15. Sic Deus Apostolis mandata dederat humanum genus ad suam amicitiam revocandi.

20. Ὑπὲρ Χριστοῦ οὖν προσβέβημεν, *pro Christo ergo legatione fungimur*] Christus Dei nomine hoc annuntiavit, nos vero Christi nomine, quippe ab ipso in hoc munus substituti, Ioh. 6: 57.

Ὡς τοῦ Θεοῦ παρακαλοῦντος δι' ἡμῶν, *tanquam Deo exhortante per nos*] Legati quod dicunt id Rex dicere videtur. Deus Christum Legatum fecerat, Christus ex potestate sibi a Patre data Apostolos.

Δεόμεθα ὑπὲρ Χριστοῦ, *obsecramus pro Christo*] Christi nomine.

Καταλλάγητε τῷ Θεῷ] *Redite cum Deo in gratiam*. Di-

ci-

citur καταλλάσσεσθαι etiam is qui aliam offendit, ut videre est Matth. 5: 23, 24, 1 Cor. 7: 11, Rom. 11: 15.

21. Τὸν γὰρ μὴ γνόντα ἁμαρτίαν, *eum enim qui non noverat peccatum*] Christum insontem, Ioh. 8: 46, 1 Petr. 2: 22. *Nosse peccatum est conscium sibi esse peccati.*

Ἐπὶ ἡμῶν, *pro nobis*] *Nostri causa.*

Ἀμαρτίαν ἐποίησεν, *peccatum fecit*] Duplex figura. Nam et abstractum est pro concreto, ut in membro opposito *iustitia*, id est, *iusti*, et praeterea subaudiendum ὡς [*tanquam*]. *Fecit peccatorem*, id est, *tanquam peccatorem*. Sinit eum tractari tanquam scelerosum. Ita explicant Chrysostomus, Oecumenius, Theophylactus non male.

ἵνα ἡμεῖς γενώμεθα δικαιοσύνη Θεοῦ ἐν αὐτῷ] *Ut nos per ipsum fleremus iusti. ea iustitia quam Deus approbat, cuius pars potissima est in corde. In Christo, id est, per Christum, Christo duce.*

C A P U T VI.

1. Συνεργοῦντες δὲ καὶ, *adiuvantes autem et*] Cohæret sermo cum superioribus, et intellige συνεργοῦντες τῷ Θεῷ [*adiuvantes Deum*], ut 1 Cor 3: 9. Post καὶ subintelligitur ἡμεῖς.

Παρακαλοῦμεν μὴ εἰς κενὸν τὴν χάριν τοῦ Θεοῦ δέξασθαι ὑμᾶς, *monemus ne frustra gratiam Dei recipiatis*] Est et hic μετωνυμία [*transnominatio*]. Sensus enim est: *Monemus vos, ne ita vos geratis ut appareat frustra in vos collatum hoc Dei beneficium* Omne beneficium Dei solet appellari χάρις· hic vero intelligitur vocatio per Euangelium. Sicut dari ita accipi dicitur interdum etiam sine effectum, Ioh. 6: 33, Act. 2: 32, Apoc. 3: 8.

2. Ἀγεῖ γὰρ· Καιρὸς δεκτῷ ἐπήκουσά σου, καὶ ἐν ἡμέρᾳ σωτηρίας ἐβοήθησά σοι, *ait enim, Tempore accepto exaudivi te, et die salutis adiuvi te*] Ipsa verba LXX Interpretum Esai. 49: 8. Καιρὸς δεκτός, in Hebraeo כַּיָּר נָדָב, est tempus illud quod Deus elegit ad salutem populi procurandam. Quod ab Esaiâ dictum de salute temporali, mystice ad salutem aeternam refert Apostolus.

Ἴδου νῦν καιρὸς εὐπρόσδεκτος, ἰδου νῦν ἡμέρα σωτηρίας,

ecce nunc tempus acceptum, ecce nunc dies salutis] Hoc tempore quo nos Apostoli vivimus, tanta rerum notitia, tantis miraculis instructi, hoc vere est tempus quo Deus eximiis modis vobis offert salutem. Sensus idem qui Hebr. 3: 7, 13, 15, 4: 7.

3. *Μηδεμίαν ἐν μηδενὶ διδόντες προσκοπήν, nullam in ulla re dantes offensionem]* Cohæret hoc cum παρακαλοῦμεν. Ostendit enim quam serio moneat, qui ut aliquid proficiat, nullis terreatur incommodis, nulla non com-
moda negligat. Προσκοπή hic quod alibi πρόσκομμα, ut Rom. 14: 13, id est, omne id per quod aliquis averti posset ab Evangelio, ἔργον.

Ἰνα μὴ μωμηθῇ ἡ διακονία, ne vituperetur ministerium] Id est, nostra Evangelii prædicatio.

4. *Ἄλλ' ἐν παντὶ συνισῶντες ἑαυτοὺς ὡς Θεοῦ διάκονοι]* Id est, probantes omnibus nostram in hoc ministerio fidem. Vide supra 4: 2. *Ἐν παντὶ*, id est, in quavis re, sicut modo ἐν μηδενὶ, in nulla re. Cohærent autem et hæc cum illo παρακαλοῦμεν.

Ἐν ὑπομονῇ πολλῇ, ἐν θλίψεσιν, ἐν ἀνάγκαις, ἐν σενοχωρίαις, in multa tolerantia, in afflictionibus, in necessitatibus, in angustiis] Hæc ita connectenda sunt, usque dum sequitur, ἐν ἀγνόητι. Explicat enim in quibus in rebus ista tolerantia, aut ut Tertullianus loquitur *sufferentia*, versetur. Θλίψεις et σενοχωρίας hic coniunxit, ut Rom. 2: 9. De voce ἀνάγκης vide Luc. 21: 23, 1 Cor. 7: 26. Supra negavit se σενοχωρεῖσθαι respiciens Dei solatia: sed hic res quales in se erant, exponit.

5. *Ἐν πληγαῖς, in plagis]* Act. 16: 23, infra 11: 23, 24.

Ἐν φυλακαῖς, in carceribus] Dicto loco Actorum.

Ἐν ἀκαταστάσις, in seditionibus] Intelligunt quidam Veterum id ipsum quod ἀσατεῖν dixit 1 Cor. 4: 11. Sed rectius Syrus interpretatur *seditiones*. Ita enim vox illa Graeca sumitur Prov. 26: 28, Luc. 21: 9, 1 Cor. 14: 33, infra 12: 20, Iac. 3: 16. Utitur hoc sensu et Polybius in fragmentis a Valesio editis. Exempla vide Act. 16: 12, 17: 23 et seqq.

Ἐν κόποις, in laboribus] Κόποι sunt labores ad lassitudinem. Vide 1 Cor. 15: 58 et infra 11: 23, 26, 1 Thess.

2: 9, 3: 5. Adde Act. 20: 35; 1 Cor. 15: 10, Gal. 4: 11, Col. 1: 29, 1 Tim. 4: 10.

Ἐν ἀγρυπνίαις, in vigiliis] Sic et infra 11: 27.

Ἐν σηλείαις, in ieiuniis] 1 Cor. 4: 11, Phil. 4: 12.

6. *Ἐν ἀγνόητι*] *In abstinentia a Venere*, atque etiam a rebus quae talis culpae suspicionem parere poterant. Vide infra 11: 2, 1 Tim. 5: 22.

Ἐν γνώσει] *In cognitione Legis κατὰ τὸ ῥητὸν* [secundum verba] et κατὰ τὴν μυστικὴν διάνοιαν [secundum sensum magis mysticum].

Ἐκ μακροθυμίας] *In lenitate adversum eos qui in ipsum deliquerant*.

Ἐν χρηστότητι] *In beneficentia adversus omnes*, ἡμεῖς.

Ἐν πνεύματι ἁγίῳ, in Spiritu Sancto] Cum prophetiis, linguis, sanationibus.

Ἐν ἀγάπῃ ἀνυπακρίτῳ, in dilectione non ficta] Rom. 13: 9, 1 Petr. 1: 22.

7. *Ἐν λόγῳ ἀληθείας, in verbo veritatis*] Praedicando Evangelium nulla ex parte adulteratum, supra 4: 2.

Ἐν δυνάμει Θεοῦ, διὰ τῶν ὅπλων τῆς ἰδιαιότητος τῶν δεξιῶν καὶ ἀριστερῶν] *Dei virtute nobis arma subministrante, tam dextra quam sinistra, ad iustitiam implendam*. Milites dextra haatam gerunt, scutam sinistra. In rebus secundis hasta utuntur, in rebus duris scuto. Sic Deus Apostolo et adiutoribus eius vires dabat eximias per quas et secundis et adversis rebus recte uterentur. Hunc sensum exigunt sequentia. Simile proverbium apud Homerum:

Οἶδ' ἐπὶ δεξιά, οἶδ' ἐπ' ἀριστερὰ ναμῆσαι βῶν.

[Sum gnarus acuti dextra laevaue morendi].

8. *Διὰ δόξης καὶ αἰτίας*] *Sive honor nobis habetur, sive contemnimur*.

Διὰ δυσφημίας καὶ εὐφημίας] *Sive male sive bene nobis homines loquuntur*.

Ὡς πλάγοι, καὶ ἀληθείς] Desunt verba duo. *Tanquam impostores habemur, et veridici sumus*. Non deterrent nos calumniae per quas ut impostores traducimur, quo minus pergamus doctrinam illam quae vera est et ob quam traducimur eloqui. De nomine πλάγων et impostorum, quod datum Christo, Apostolis ac Christianis, diximus ad Matth. 27: 63. Πλάγος Hebraeis נפח.

9. Ὡς ἀγνοούμενοι, καὶ ἐπιγινωσκόμενοι] *Multi nos nosse non curant, sed aliis bene noti et chari sumus.* Vide quae dicta a nobis ad Matth. 19: 29. Ἀγνοούμενοι 𐤀𐤓𐤏𐤓, ἐπιγινωσκόμενοι 𐤀𐤓𐤏𐤓.

Ὡς ἀποθνήσκοντες, quasi morientes] Credimur quotidie morituri.

Semper casuris similes, nunquamque cadentes.

Καὶ ἰδοὺ ζῶμεν, et ecce vivimus] Adhuc vivimus Dei ope, et vivimus donec Deus ipse morte gloriosa nos honestare voluerit.

Ὡς παιδευόμενοι, καὶ μὴ θανατούμενοι, ut castigati, et non occisi] Id ipsum quod iam dixerat explicat adducto Psalmi loco 118: 18, ubi in Graeco, παιδεύων ἐπαίδευσέ με ὁ Κύριος, καὶ τῷ θανάτῳ οὐ παρέδωκέ με [castigavit me Dominus, at morti non tradidit] Dicuntur παιδεύεσθαι proprie pueri qui verberibus emendantur, improprie viri summe pii qui per ista tentamenta semper meliores fiunt.

10. Ὡς λυπούμενοι, αἰεὶ δὲ χαίροντες] *Videmur semper in moerore esse ob tot res adversas, interim gaudemus ob testimonium bonae conscientiae, et Dei solatia.*

Ὡς πτωχοὶ, πολλοὺς δὲ πλουτίζοντες] *Habemur egenissimi, interim in alios conferimus summas divitias, dona scilicet Spiritus Sancti.*

Ὡς μηδὲν ἔχοντες, καὶ πάντα κατέχοντες] *Nihil mancipio habentes, usu omnia.* Nam qui oculos suos pro ipso daturi erant, ecquid ipsi de bonis suis negassent? Gal. 4: 15. Ipse quidem de his nihil sibi sumebat, sed dabat pauperibus Iudaeis quantum volebat tanquam de suo. Sic impletum eminenter vaticinium Esaiæ 61: 4.

11. Τὸ σῶμα ἡμῶν ἀνεῴχετο πρὸς ὑμᾶς, Κορίνθιοι, os nostrum aperit ad vos, ο Corinθῆι] *Hoc ἀνέῴχετο hic est pro Hithpaël, ut et passivum sequens, 𐤀𐤓𐤏𐤓 [patescit se]. Aperire os frequens Hebraeis locutio, ut Iob. 3: 1, Matth. 5: 2, 13: 35. Significat autem hic non quovis modo loqui, sed liberaliter et aperte loqui.* Elucet enim in verbis praecedentibus mira quaedam δεινότης [dicendi vehementia], quam observavit Augustinus.

Ἡ καρδία ἡμῶν πεπλάτυνται, animus noster dilatatus est] Non verbis tantum liberalis sum in vos, sed et affectu animi, 𐤀𐤓𐤏𐤓: sic לִבְךָ רָחב [latitudo animi] 1 Reg. 4: 29.

Pari modo dicitur *dilectio effusa in cordibus* Rom. 5: 5. Hunc affectum etiam infra commemorat 7: 3.

12. Οὐ στενοχωρεῖσθε ἐν ἡμῖν] Id est, non exiguum locum in animo nostro possidetis, παντ.

Στενοχωρεῖσθε δὲ ἐν τοῖς σπλάγχνοις ὑμῶν] *Vestra ex parte est cor angustum, affectus tenuis, in me scilicet. Σπλάγχνα [viscera]* non tantum de *miseratione*, sed et de alio quovis affectu dicantur infra 7: 15, Philem. 7, 20. Dicit autem hoc Corinthiis non omnibus, sed quibusdam.

Ἡ τὴν δὲ αὐτὴν ἀντιμισθίαν ὡς τέκνοις λέγω πλατύνθητε καὶ ὑμεῖς] Distinguenda haec in hunc modum, Τὴν δὲ αὐτὴν ἀντιμισθίαν (ὡς τέκνοις λέγω) πλατύνθητε καὶ ὑμεῖς, *vicissim et vos (nam ut filiis loquor) dilatate vos. Τὴν ἀντιμισθίαν* est pro καθ' ἀντιμισθίαν, *ad vicem rependerdam: τὴν αὐτὴν eandem*, id est, parem affectui meo. Ita hunc locum accepere et Syrus et Arabs: recte. Vocem ἀντιμισθίας habuimus et Rom. 1: 27. Idem postulat Apostolus infra 7: 2.

14. Μὴ γίνεσθε ἑτεροζυγοῦντες ἀπίστοις] Monet eos, ut et in priore epistola, ne in idoleis convivarentur. Ἑτεροζυγεῖν est *alteram partem iugi trahere*, id est, *idem iugum subire*. Quare Syrus hic dixit, *Ne sitis filii unius iugi cum iis qui non credunt*. Et est hic applicatio mystica Legis Dent. 22 10, ubi loca attulimus Plauti et Calphurnii. Vide Praeceptum vetans CCLXXXI. Ovidius:

Non bene inaequales veniunt ad aratra iuveni.

Papinius primo Thebaidos, de aequalibus quidem tamis, sed rudibus adhuc:

*Sic ubi delectos per torva armenta iuvenco
Agricola imposito sociare affectat aratro,
Illi indignantes quæis nondum vomere multo
Ardua nodosos cervix descendit in armos,
In diversa trahunt, atque aequis vinacula laxant
Viribus, et vario confundunt limite sulcos.*

Τὴς γὰρ μετοχῇ δικαιοσύνης καὶ ἀνομίας, quæ enim *confunctio iustitiae cum iniquitate*] Amicitia pares aut recipit aut facit. Intelligendum hoc pro materia de qua agitur. Est enim inter homines omnes quaedam societas, sed non talis. Sunt haec עֲדָנָה [species diversae] Lev. 19: 19, ubi ἑτεροζύγων quidam Interpretes. Δικαιοσύνη hic

est

est cultus Dei ex ipsius praescripto. *Ἀνομία religio sine Lege Divina, et contra eam.* Eadem sententia Sirach. 13: 20 et in Ps. 1.

Τίς δὲ κοινωνία φωτὶ πρὸς σκότος, aut quae communio lucis et tenebrarum] *Lux est Evangelium; tenebrae, Gentium fabulae.*

15. Τίς δὲ συμφώνησις Χριστῷ πρὸς Βελιάλ, quis Christi consensus cum Beliale] Id est, cum quovis homine ex lege. Nam ἡν' ἡ παράνομον [ex legem] vertunt LXX Deut. 13: 13, Iud. 19: 22, 2 Sam. 16: 7, 20: 1, 23: 5, 1 Reg. 21: 10, 13, Prov. 6: 12. Nimirum a ἡν' [sine] quod est *στρητικόν* [privativum], et ἡν quod iugum significat, quae est Hieronymi etymologia. Alii alias adserunt: sed Graeci hanc sunt secuti. Christus obedire Deo nos docuit, illi cupiditatibus tantum suis obsequuntur. Quidam libri habent Βελιάρ mutata ultima. Sic Βελιζεβούλ pro Βελιζεβούβ, Ἀβακούμε pro Ἀβακοῦν, Ἰωβάρ pro Ἰωβάβ, Συχάρ pro Συχήν. Vide quae ad Matth. 10: 25 et ad Ioh. 4: 5.

Ἡ τίς μερίς πιστῷ μετ' ἀπίστου, aut quae pars fidelis cum infideli] Quid commune? Ita enim loquuntur Hebraei 2 Sam. 21: 1, Act. 8: 21.

16. Τίς δὲ συγκατάθεσις ναῶ Θεοῦ μετὰ εἰδώλων, quae societas templi Dei cum idolis] *Συγκατάθεσις, societas.* Nam Exod. 23, ubi est in Hebraeo *וַתֵּן יְהוָה כֶּה*, ne ponas manum tuam cum impio, Graeca versio habet, οὐ συγκαταθήσῃ μετὰ τῶν ἀδίκων [impio ne sociare]. Philosophi συγκατάθεσιν vocant animi assensionem.

Ἑμεῖς γὰρ ναὸς Θεοῦ ἐσμεν ζῶντος, vos enim estis templum Dei vivi] *Templum* est ubi Deus habitat: in piis habitat Deus per Spiritum Sanctum: sunt igitur *templum Dei*. Idem sensus 1 Cor. 3: 17 et 6: 19. Nec frustra addidit ζῶντος, quia Dii Gentium erant homines mortui. Vide Matth. 26: 63, Ioh. 6: 69, Act. 14: 15, 1 Thess. 1: 9, 1 Tim. 3: 15, 6: 17.

Καθὼς εἶπεν ὁ Θεός· Ὅτι ἐνοικήσω ἐν αὐτοῖς καὶ ἐμπεριπατήσω, sicut dicit Deus: *Inhabitabo in illis et inambulabo*] Est applicatio mystica loci Lev. 26: 11 et 12, ubi in Graeco: *Θήσω τὴν σκηνήν μου ἐν ὑμῖν* [Ponam tabernaculum meum inter vos]. Deinde verbis quibusdam interpositis, καὶ ἐμπεριπατήσω ἐν ὑμῖν. Citavit hunc locum,

cum, ut et alios, cum libertate aliqua Paulus: itaque et in medio posita omittit, et personam mutat, salvo sensu. Et **וַיֵּשֶׁב** quod LXX, **θήσω σκήνην**, recte vertit **ἐνοικήσω**, quomodo et Graeci Esai. 32: 18; alibi per **οἰκεῖν** aut **κατοικεῖν**. Confer Ezech. 37: 27, Rom. 8: 11, 2 Tim. 1: 14.

Καὶ ἔσομαι αὐτῶν Θεός, καὶ αὐτοὶ ἔσονται μοι λαός, et *ero illorum Deus, et ipsi erunt mihi populus*] Sunt haec quoque verba ex sequentibus in Levitico, ubi Graeci, **καὶ ἔσομαι ὑμῶν Θεός, καὶ ὑμεῖς ἔσεσθέ μοι λαός**, quae verba Christianis multo magis quam veteribus Israelitis competunt.

17. **Διὸ ἐξέλθετε ἐκ μέσου αὐτῶν, καὶ ἀφορίσθητε, λέγει Κύριος**, propter quod exite de mediis iis, et deserite illos, dicit Dominus] Quod de Babyloniiis deserendis dixerat Esaias 52: 11, id pari iure aptat ad idololatrias alios. In Graeco Esaias est: **Ἐξέλθετε ἐκ μέσου αὐτῆς, ἀφορίσθητε**.

Καὶ ἀκαθάρτου μὴ ἀπτεσθε· καὶ γὰρ εἰσδέξομαι ὑμᾶς, et *immundum ne tetigeritis: et ego recipiam vos*] In Esaias dicto loco ante ea quae habuimus praecessit, **ἀκαθάρτου μὴ ἀψησθε**. Sequitur porro quibusdam interiectis, **ὁ ἐπισυνάγων ὑμᾶς Θεός Ἰσραὴλ** [qui colligit vos Deus Israelis]. In Hebraeo **וַיִּסְבֹּב**. Verbum **ἤρα** plerumque vertitur **ἐπισυνάγειν** et **συνάγειν** sed et **πρόσλαμβάνειν**, ut Ps. 26: 9, quod idem est cum **εἰσδέχεσθαι**. Vide Rom. 14: 3, 15: 7, Philem. 12, 17. Per **ἀνίμαλια** immunda et **res immundas** significari idololatrias sentiunt et Hebraei. Vide quae diximus ad Act. 10.

18. **Καὶ ἔσομαι ὑμῖν εἰς πατέρα, καὶ ὑμεῖς ἔσεσθέ μοι ἐκ υἱοῦ καὶ θυγατέρας, λέγει Κύριος παντοκράτωρ**, et *ero vobis in Patrem, et vos eritis mihi in filios et filias, dicit Dominus omnipotens*] Vulgo putant desumptum ex loco Ier. 31: 1. Propius accedit locus Ieremiae eodem capite, 9. Sed puto desumptum ex hymno aliquo celebri apud Hebraeos. **Παντοκράτωρ** respondet Hebraeo **יְהוָה** aut **יְהוֹשֻׁעַ**. Nam utraque haec vox Graece sic vertitur.

CAPUT VII.

1. Ταύτας οὖν ἔχοντες τὰς ἐπαγγελίας, *hasc ergo habentes promissa*] Deum in nobis semper habitaturum, Deum nobis fore Patrem.

Καθαρίσωμεν ἑαυτοὺς, mundemus nos] ὑψ.

Ἀπὸ παντὸς μολυσμοῦ σαρκὸς, *omni squalore carnis*] Qui opponitur τῇ ἀγνότητι [*castitati*], de qua supra 6: 6. Evangelica explicatio Legum de *טמא* [*immunditiis*].

Καὶ πνεύματος, et spiritus] Inquinatur spiritus per mala dogmata et actus malos.

Ἐπιτελοῦντες ἀγισσύνην ἐν φόβῳ Θεοῦ] *Sanctitatem animi implentes opere, idque respectu Dei.*

2. Χωρήσατε ἡμᾶς] *Recipite nos*, in cor scilicet *vestrum*. Est enim sensus repetitus ex superiore 6: 13.

Οὐδένα ἡδίκησαμεν] *nemini fuimus malo exemplo*. Vide 1 Cor. 6: 10. Syrus hic posuit verbum *גל*, quod est *illudere alicui*. Ex contrario significat se aperte et ingenuè cum eis egisse.

3. Οὐ πρὸς κατάκρισιν λέγω, *non ad traductionem dico*] Corrigere eos vult, non *traducere*, quod hic est *κατακρίνειν*. Antecedens pro consequente.

Προείρηκα γὰρ ὅτι ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν ἔσε, *dixi enim in animis nostris vos esse*] Nempe supra 6: 12, *magnum ibi habetis locum*.

Εἰς τὸ συναποθανεῖν καὶ συζῆν, *ad simul moriendum vivendumque*] Sic Horatius:

Tecum vivere amem, tecum obeam libens.

Et alibi:

— *Ibimus, ibimus*

Utcunque praecedes, supremum

Carpere iter comites parati.

Egregius *χαρακτήρ* [*index*] boni pastoris, Ioh. 10: 11.

4. Πολλή μοι παρρησία πρὸς ὑμᾶς] *Magnum mihi ius libere apud vos loquendi*. Est et hic *μετωνυμία* [*transnominatio*].

Πολλή μοι καύχησις ὑπὲρ ὑμῶν] *Multum gaudeo vestri*

causa, ubi vos in pietate perseverare ac proficere intelligo.

Πεπλήρωμαι τῇ παρακλήσει, ὑπερπερισσεύομαι τῇ χάριτι ἐπὶ πάσῃ τῇ θλίψει ἡμῶν, *repletus sum solatio, superabundo gaudio post omnia adversa*] Ἐπὶ hic significat *post*. Sic ἐπὶ τοῖς συμβεβηκόσι, *post eventum*. Apud Demosthenem: Ἐπὶ τούτοις πολλὰ ἕτερα διεξήει, *Posthaec multa commemorabat alia*. Dicit hic generaliter quod iam explicabit specialius: primum dicens quae fuerint *adversa*; deinde, quod illud *gaudium* atque *solatium*.

5. Καὶ γὰρ ἐλθόντων ἡμῶν εἰς Μακεδονίαν, *quum enim venissemus in Macedoniam*] Act. 20: 3, supra 1: 16.

Οὐδεμίαν ἔσχηκεν ἄνεσιν ἡ σὰρξ ἡμῶν, *nullam requiem habuit caro nostra*] Idem loquendi genus habes supra 11: 12. Vide et Act. 24: 23, et infra 8: 13. Vix respirare nobis a malis licuit, tot erant hostes, tot insidiatore.

Ἄλλ' ἐν παντὶ θλιβόμενοι, *sed omnem afflictionem passi*] Rursum subanditur *fui*mus, more Hebraeo ut supra 5: 6, et alibi saepe. Ἐν παντὶ ut supra 6: 4.

Ἐξωθεν μάχαι, *foris pugnae*] A Gentibus et Iudaeis. Hi enim sunt οἱ ἔξω, 1 Cor. 5: 12.

Ἐσωθεν φόβοι, *intus timores*] A falsis fratribus 11: 26. Est allusio ad locum Deut. 32: 25. Ἐξωθεν ἀτεχνώσαι αὐτοὺς μάχαιρα καὶ ἐκ τῶν ταμείων φόβος [*Foris prole orabit eos gladius atque e conclavibus pavor*].

6. Ἄλλ' ὁ παρακαλῶν τοὺς ταπεινοὺς] *Is qui consolatur afflictos*. Respicitur locus Esai. 61: 1, 3. Vide et Luc. 1: 52.

Παρεκάλεσεν ἡμᾶς ὁ Θεὸς, ἐν τῇ παρουσίᾳ Τίτου, *consolatus est nos Deus, adventu Titi*] Vide supra 2: 12. Ostendit quanti Titum faciat, ut eo magis attollat officia quae Corinthii Tito praestiterant.

7. Οὐ μόνον δὲ ἐν τῇ παρουσίᾳ αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ παρακλήσει ἢ παρεκλήθη ἐφ' ἡμῶν, *non solum autem adventu eius, sed etiam solatio, quo affectus est in vobis*] Gaudet non tam Titi causa quam ipsorum, quod in Tito ostendissent, quanti Paulam et Euangelium a Paulo praedicatum facerent. Dicit autem ἐν τῇ παρακλήσει, intelligens ipsam narrationem τῆς παρακλήσεως per μεταλήψιν [*transsumptionem*], qualem et alibi observavimus.

Ἀναγ.

Ἀναγγέλλων ἡμῖν τὴν ὑμῶν ἐπιπόθεισιν, referens nobis vestrum desiderium] Desiderium vestrum mei videndi. Sic et ἐπιπόθειας nomen habuimus Rom. 15: 23. Ἐπιπόθειω respondet vocibus נָכַח, נָצַח, נָחַח.

Τὸν ὑμῶν ὀδυρμόν] Moerorem nempe piorum Corinthi ob ea mala, quae in Asia et Macedonia Paulus pertulerat. Ὀδυρμόν habuimus et Matth. 2: 18, ubi respondet voci אֲמָרֻתָּא [amaritudinum]. Ier. 31: 15 אֲנִי vertitur ὀδύρομαι.

Τὸν ὑμῶν ζῆλον ὑπὲρ ἐμοῦ, studium vestrum in me] Intelligit ardens studium illorum piorum Corinthi in defendenda bona Pauli fama contra calumnias. Vide Ioh. 2: 17, 1 Cor. 12: 31, infra 11: 2.

Ὡς με μᾶλλον χαρῆναι] Ut eo magis gauderem videns honorem Titi cum meo esse coniunctum.

8. *Ὅτι εἰ καὶ ἐλύπησα ὑμᾶς ἐν τῇ ἐπιστολῇ, quodsi et vos contristavi in epistola] In illa priore in qua multa sunt asperiora, quia multa erant mala et late serpserant.*

Οὐ μεταμέλομαι, non me poenitet] Dicturus eandem sententiam si in iisdem rebus poneretur. Ita olim de se dixit Phocion.

Εἰ καὶ μετεμέλομην] Id est, quanquam doluit mihi, nempe quod illa generalitate verborum multi pii se quoque notari putaverant.

Βλέπω γὰρ ὅτι ἡ ἐπιστολὴ ἐκείνη, εἰ καὶ πρὸς ὥραν, ἐλύπησεν ὑμᾶς, video enim epistolam illam, etsi modo ad tempus, vos contristasse] Πρὸς ὥραν, id est, modico tempore. Sic sumitur haec locutio etiam Gal. 2: 5, Philem. 15. Sic πρὸς καιρὸν ὥρας [ad tempus horae], 2 Thess. 2: 17. Sumpsit autem Apostolus vocem ὥρας magis Latino quam Graeco significatu. Nam Graecia vetus anni tempestates et rerum occasiones hoc vocabulo expressit; Latini vero et Graeci posteriores, congruam temporis partem sic vocant: et proprie quidem diei partem duodecimam: per abusionem vero quodvis tempus non diuturnum.

9. *Νῦν χαίρω, οὐχ ὅτι ἐλεπήθητε, ἀλλ' ὅτι ἐλυπήθητε εἰς μετάνοιαν] Gaudeo non ἀπλῶς [absolute], quod doluistis, sed κατὰ τι [relativa], quia dolor ille emendationem toti Ecclesiae attulit. Dolor secundum Deum*

Deum] est is qui ob id suscipitur, quod sciatur Deus offendi peccatis.

Ἐλπιήθητε γὰρ κατὰ Θεόν, contristati enim estis secundum Deum] Id est, convenienter Divinae voluntati. Sic κατ' ἀρετὴν πράξεις, actiones quae virtuti conveniunt.

ἵνα ἐν μηδενὶ ζημιωθῆτε ἐξ ἡμῶν] Ita ut nullum per nos damnum acciperitis. Quid enim damni accipit, qui melior fit?

10. *Ἡ γὰρ κατὰ Θεὸν λύπη μετάνοιαν εἰς σωτηρίαν ἀπαμείλητον κατεργάζεται, qui enim secundum Deum dolor est poenitentiam in salutem non resipiscendam operatur]* Per μετάνοιαν intelligit ipsam emendationem, quae talem dolorem subsequi solet. Et est hic quasi ἀντανάκλασις [refractio]. Nam μετάνοιαν ἀμετανόητον [poenitentiam non poenitendam] si dixisset, perfecta fuisset ἀντανάκλασις, ut cum Plinius dicit, *Superest ut meae poenitentias poenitentiam agam.*

Ἡ δὲ τοῦ κόσμου λύπη θάνατον κατεργάζεται, mundi autem dolor mortem operatur] Moeror ob ignominiam acceptam, ob res amissas, ob ereptos amicos, saepe aut morbos mortiferos parit, aut etiam homines ad ultro quaerendam mortem adigit. Piis neutrum eveniet, ut qui didicerit ἀνθρώπινα φέρειν ἀνθρωπίνως [humana aequo animo ferre].

11. *Ἴδου γάρ]* Hoc ecce est exemplum recens adferentis eius quod dixerat.

Σπουδὴν· ἀλλὰ ἀπολογίαν, diligentiam, imo et excusationem] Ἀλλὰ hic valet imo et, ἢ. *Ἀπολογίαν*, id est, excusationem suae negligentiae, primum apud Timotheum, deinde apud Titum. In Glossario, ἀπολογία, excusatio, purgatio, satisfactio. Et alibi, excusatus ἀπολογησάμενος.

Ἀλλὰ φόβον, imo et timorem] Propter illa quae scripserat in priore Epistola 4: 2, 19, 20, 21.

Ἀλλὰ ἐπιπόθησιν, imo et desiderium] Nempe quia spem redditus sui Paulus fecerat 1 Cor. 4: 19, 16: 5 et sequentibus.

Ἀλλὰ ζήλον, imo et studium] Pro Pauli bona existimatione, supra 7.

Ἀλλ' ἐκδίκησιν] Vindictam appellat hoc quod tales Doctores Corinthii deseruerant.

Ἐν

Ἐν παντὶ συνεστήσατε ἑαυτοὺς ἀγνοῦς εἶναι ἐν τῷ πράγματι] *Synestēsate hic est rebus probastis. Sic συστήσειν per δείξειν [demonstrare] exponit Demosthenes contra Callipum. Manifestum facietis vos insontes esse in hoc negotio, nempe in iis quae ad mei contemptum dictaque factaque erant.*

12. Ἄρα εἰ καὶ ἔγραφα ὑμῖν] *Si quid scripsi, nempe ea de re, et subaudiendum id scripsi, ut supra 2: 10, 5: 13, et alibi saepe.*

Οὐχ εἵνεκεν τοῦ ἀδικήσαντος, non propter eum qui fecit iniuriam] *Non quod ei male vellem.*

Οὐδέ εἵνεκεν τοῦ ἀδικηθέντος, nec propter eum qui passus est] *Nec quod mihi ex ipsius dolore solatium quaerem. Inest enim τῇ τιμωρίᾳ τὸ παρηγοροῦν τοὺς πεπονθότας [poenae ut iniuria affectos maxime consoletur], ut diximus libro II de Iure Belli ac Pacis 20. 6.*

Ἄλλ' εἵνεκεν τοῦ φανερωθῆναι τὴν σπουδὴν ἡμῶν τὴν ὑπὲρ ὑμῶν πρὸς ὑμᾶς ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, sed ad manifestandum studium nostrum quod habemus pro vobis apud vos coram Deo] *Sic Graeci. At Syrus, et forte melius, τὴν σπουδὴν ὑμῶν τὴν ὑπὲρ ἡμῶν [studium vestrum quod habetis erga nos], sine illo πρὸς ὑμᾶς, quod et in aliis Codicibus deest: ut sensus sit, In hoc ea de re scripseram, ut appareret omnibus quam me ametis coram Deo, id est, sincere, Deo conscio.*

13. Διὰ τοῦτο παρακεκλήμεθα ἐπὶ τῇ παρακλήσει ὑμῶν, ideo solati sumus solatio vestro] *Id est, ex litteris vestris quas ad me miseratis per Timotheum.*

Περισσότερος δὲ μᾶλλον, abundantius magis] *Duplex comparativus, ut Marc. 5: 26 et 7: 36. Talia sunt μᾶλλον ἐνδικώτεροι [magis iustiores] apud Aeschylum, μᾶλλον εὐτυχέστερος [magis fortunatior] apud Euripidem, μᾶλλον ὀλβιώτερος [magis beatior] apud Aristophanem, αἰρετώτερον μᾶλλον [eligibilius magis] apud Aristotelem. Sic et apud Plantum magis certius, magis maiores, magis dulcius, apud Virgilium magis beatior, apud Valerium Maximum magis locupletior, quae notata in doctissimis de Grammatica Vossii libris.*

Ἐχάρημεν ἐπὶ τῇ χαρᾷ Τίτου] *Gaudio nobis fuit id gaudium, quod Titus a vobis secum attulit.*

“Οτι ἀναπέπνυται τὸ πνεῦμα αὐτοῦ ἀπὸ πάντων ὑμῶν] *Quod per vos omnes recreatus fuerat eius animus. De hoc significatione vocis ἀναπαύειν diximus 1 Cor. 16: 18.*

14. “Οτι εἰ τι αὐτῷ ὑπὲρ ὑμῶν κεκαύχημαι, οὐ κατησχύνθη] *Ita ut si quid magnifice de vestro in me affectu apud Titum praedicaverim, in eo non vanus apparuerim. Est autem in voce κατησχύνθη Effectum positum pro Causa. Nam qui mendacii convincuntur, eos pudor sequi solet.*

“Ἄλλ’ ὥς πάντα ἐν ἀληθείᾳ ἐλαλήσαμεν ὑμῖν, οὕτως καὶ ἡ καύχησις ἡμῶν ἡ ἐπὶ Τίτου ἀλήθεια ἐνενήθη] “Επὶ Τίτῳ hic est apud Titum. Sic ἐπὶ τοσούτων μαρτύρων, apud tot testes, apud Lucianum. Sicut vos quaecunque vobis dixi, vera comperistis, sic et Titus vera comperit, quas ipsi de vobis dixeram.

15. Καὶ τὰ σπλάγγνα αὐτοῦ περισσοτέρως εἰς ὑμᾶς ἐστίν] *Amor eius erga vos multo magis est, id est, fertur. Locutio similis Ps. 145: 9.*

“Ἀναμνησκομένου τὴν πάντων ὑμῶν ὑπακοήν, reminiscens omnium vestrum obedientiam] Eam scilicet quam Corinthii Tito tanquam Pauli vicario exhibuerant. Vide infra 8: 23.

“Ὡς μετὰ φόβου καὶ τρόμου ἐδέξασθε αὐτόν, quomodo cum timore et tremore exceperitis ipsum] Vide supra 2, et Ps. 2: 11.

16. Χαίρω ὅτι ἐν παντὶ θαρσύνω ἐν ὑμῖν, gaudeo quod in omnibus confido in vobis] *Quod tales sitis ut de vobis mihi omnia optima possim polliceri. Est et hic μετωνομία [transnominatio] Effectus pro Causa. Sic infra 10: 1. Adde Prov. 31: 11.*

C A P U T VIII.

1. Γνωρίζομεν δὲ ὑμῖν, ἀδελφοί, τὴν χάριν τοῦ Θεοῦ τὴν δεδομένην ἐν ταῖς ἐκκλησίαις τῆς Μακεδονίας, notam autem facimus vobis, Fratres, gratiam Dei quae data est Ecclesiis Macedoniae] Multum sane erat quod fecerant Macedones, quorum exemplo Paulus Corinthios vult excitare. Sed Paulus, ut solent Apostoli, pro effecta

causam nominat, docens omnia quae a Christianis fiunt, deberi non cuivis, sed eximiae Dei bonitati, ut qui tot et tam gravia peccata remiserit, voluntatem suam tam aperte revelaverit, ultro vocaverit a se abalienatos, et id per tot miracula. Hae sunt causae propter quas in Novo Testamento quam in Vetere uberior est, et esse debet, gratiae commemoratio.

2. Ὅτι ἐν πολλῇ δοκιμῇ θλίψεως ἡ περισσεία τῆς χαρᾶς αὐτῶν, καὶ ἡ κατὰ βάθος πτωχεία αὐτῶν ἐπερίσσευσεν εἰς τὸν πλοῦτον τῆς ἀπλότητος αὐτῶν] In priore membro subaudiendum est *fuit*. *Magnum fuit eorum gaudium* (nempe ex pace conscientiae, ut supra 6: 10) *etiam tunc cum per adversa maxima explorarentur*. Vide supra 2: 9. Macedones enim Christiani vehementer vexati fuerant, et a Gentibus, Act. 16: 20 et seqq., et a Iudaeis Act. 17: 5, 13. Πτωχεία εἰς τὸ βάθος est *summa paupertas*, partim ex confiscatione bonorum, partim quia divites Ecclesiam deseruerant. Πτωχοῦ vox in his libris saepe non *ad mendicitatem redactum*, sed *re tenuem* significat, ut Marc. 12: 42. Κατὰ βάθος, id est, *infima paupertas*. Sic *conditio abiecta* vocatur, πρὸν Ps. 130: 1, βάθος Rom. 8: 39. Ἀπλότης est hoc quidem loco *liberalitas*, ut infra 9: 11, 13 et Rom. 12: 8, quomodo et ἀπλῶς sumitur Iac. 1: 5. Est alioqui vox generalis quae quamvis animi integritatem significat, ut apparet 1 Par. 29: 17, 2 Sam. 15: 11, Prov. 19: 1, supra 1: 12, infra 11: 3, Eph. 6: 5, Col. 3: 22. Πλοῦτος vero Paulo est omne id, quod *amplum eximiumque est*, ut vidimus Rom. 2: 4, 9: 23, 11: 12, 33. Ἐπερίσσευσε πρ. Egregium est ἀντίθετον [oppositum] in vocibus βάθος et ἐπερίσσευσε. *Ipsorum summa paupertas*, id est, ipsi Macedones valde pauperes, *exundarunt in egregiam liberalitatem*. Magna apparet hic Pauli sapientia. Macedones pauperes landat, ut tanto plus a locupletibus Corinthiis obtineat ad sublevandos in Iudaea pauperes.

3, 4. Ὅτι κατὰ δύναμιν (μαρτυρῶ) καὶ ὑπὲρ δύναμιν αὐθαίρετοι, Μετὰ πολλῆς παρακλήσεως δεόμενοι ἡμῶν, τὴν χάριν καὶ τὴν κοινωνίαν τῆς διακονίας, τῆς εἰς τοὺς ἀγίους δέξασθαι ἡμᾶς] Hic quoque ad δεόμενοι subauditur ἦσαν [fuerant], ut modo vox *fuit*. Sic et infra 9: 13. Deinde
est

est vocum traiectio. Nam μαρτυρῶ [*testor*] est παρένθεσις [*interpositio*]. Illa autem κατὰ δύναμιν et ὑπὲρ δύναμιν cum sequentibus cohaerent. Αὐθαίρετοι respondet Hebraeo עָרַוּ Neh. 11: 2, quod ἐκούσιαζόμενοι [*sponte se offerentes*] ibi vertunt Graeci. Sic dicuntur qui non ex Legis praescripto, sed sponte sua aliquid donant, *quædā a pauperibus non postulanda, sed si ultro dent recipi possunt* dicit Maimonides, Tom. III fol. 85. *Dedere*, inquit, *pro viribus, imo supra vires*, id est, ita, ut sibi met ipsis incommodarent: deinde, *multum me et socios meos rogarunt, ne hoc recusaremus: τὴν χάριν, beneficium hoc*, ut 1 Cor. 16: 3. Rogarunt etiam *ut in nosmet ipsos reciperemus partem laboris istas pecunias deferendi ad sanctos in Iudaea*. Id enim διακονία [*ministerium*] dicitur, sicut et omne id in quo aliis utiles nos reddimus, infra 9: 1, 12, 13, 1 Cor. 16: 15.

5. Καὶ οὐ καθὼς ἠλπίζαμεν] *Non hoc tantum feceri quod sperabamus*. Subauditur enim μόνον [*tantum*].

Ἀλλ' ἑαυτοὺς ἔδωκαν πρῶτον τῷ Κυρίῳ, καὶ ἡμῖν διὰ θελήματος Θεοῦ, *sed semet ipsi dederunt primum Domino, deinde nobis per voluntatem Dei*] Non bona tantum sua, sed et de suo numero polliciti sunt se daturus, qui Corinthum irent. Hic καὶ ponitur pro ἔπειτα, ut respondeat voci πρῶτον. *In ea re*, inquit, *ipsi semet devoverunt et Christo et mihi. Διὰ θελήματος Θεοῦ, Deo ipsorum animos movente*. Varie sumitur haec locutio: alibi enim *Divinam gubernationem*, ut Rom. 15: 32, alibi *munus a Deo impositum significat*.

6. Εἰς τὸ παρακαλέσαι ἡμᾶς Τίτον, ἵνα καθὼς προεῆλθατο, οὕτω καὶ ἐπιτελέσῃ εἰς ὑμᾶς καὶ τὴν χάριν ταύτην] *Fecerunt hoc ut eo efficacius me rogarent, ut Titum ad vos mitterem, impleturum id beneficium quod coepit, excitandi scilicet vos ad sublevandam fratrum in Iudaea inopiam. Coepit, nempe cum per vos transiret*.

7. Ἀλλ' ὥσπερ ἐν παντὶ περισσεύετε, πίστει] *Non ignoravit Paulus artem Rhetorum, movere laudando. Optimum vero erit post ἐν παντὶ ponere ὑποδιασῶλὴν [*interpunctionem*], ut quod in genere dixit, deinde per species explicet. In omnibus excellitis, primum in fide, credendo ea quae credi debent.*

καὶ

Kal λόγῳ] In instituendis aliis.

Kal γνώσει] Cognitione historiarum, Poetarum rerumque aliarum, quae etiam in docendo suum usum habere possunt, ut Paulus in his ad Corinthios epistolis ostendit.

Kal πάσῃ σπουδῇ, et omni studio] Studium ad agendas, res bonas.

Kal τῇ ἐξ ὑμῶν ἐν ἡμῖν ἀγάπῃ] Ἐν ἡμῖν pro εἰς ἡμᾶς. *In dilectione illa quae ex vobis, ex animo scilicet vestro, ad nos, supple fertur.*

Ἴνα καὶ ἐν ταύτῃ τῇ χάριτι περισσένητε, οὐ κατ' ἐπιταγὴν λέγω] Ita haec puto optime coniungi, ut in hac etiam beneficentia vincatis alios, id dico quidem adhortans scilicet, non tamen impero.

8. *Ἀλλὰ διὰ τῆς ἐτέρων σπουδῆς, καὶ τὸ τῆς ὑμετέρας ἀγάπης γνήσιον δοκιμάζων] Dico scilicet hoc, ut comparatione eius quod fecere Macedones, discam quam sit sincera vestra dilectio, nempe in illos fratres qui in Iudaea sunt. Ut hic δοκιμάζειν ita infra δοκιμὴν dixit in re eadem 9: 13.*

9. *Γινώσκετε γὰρ τὴν χάριν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, scitis enim gratiam Domini nostri Iesu Christi] Beneficentiam Christi in nobis, cuius exemplo et nos benefici in alios esse debemus.*

Ὅτι δι' ἡμᾶς ἐπτώχευσεν πλούσιος ὢν, qui propter nos pauper factus est cum esset dives] Id est, cum vi illa polleret omnis generis miracula patrandi, etiam mortuos resuscitandi, personam tamen gessit tam humilem, ut ne domum quidem haberet propriam Matth. 8: 20, idque propterea quod id ad salutem nostram conduceret. ὡ [pauper] et ἡ [tenuis] epitheta Messiae.

Ἴνα ὑμεῖς τῇ ἐκείνου πτωχείᾳ πλουτήσητε, ut illius inopia vos divites essetis] Illa Christi humilitas, perfectissimam obedientiam habens comitem, causa fuit per quam vos ad veram iustitiam perducti estis. Dona Spiritus accepistis, vitam accipietis aeternam.

10. *Kal γνώμην ἐν τούτῳ δίδωμι, et consilium in hoc do] Est quidem praeceptum Christi iuvare pauperes, sed modus aliqua libertati relinquitur: quod Macedones fecerant, tale erat ut suaderi magis, quam inberi posset. Sic γνώμην δίδωμι de coelibatu habuimus 1 Cor. 7: 25.*

Τοῦ-

Τοῦτο γὰρ ὑμῖν συμφέρει, hoc enim vobis expedit] Expedit vobis tueri bonam famam quam coepistis consequi. Vestrum iam vobis exemplum proponam. Non est pulchrum audire:

Coepisti melius quam desinis: ultima primis Distant. 1

Οἱτινες οὐ μόνον τὸ ποιῆσαι, ἀλλὰ καὶ τὸ θέλειν προεφήξασθε ἀπὸ πέρσαι, qui non solum facere, sed et velle antehac coepistis] Potest aliquo sensu defendi hoc dictum: sed si quis sequentia compareret, videbit esse loquendi genus inversum, qualia multa in Iure civili Romano et in aliis scriptoribus a Viris eruditis notata sunt, ubi in disparium comparatione praecedit quod naturali ordine subsequi debuit: et ita hunc locum interpretati sunt recte et Syrus et Arabs. Πέρσαι, in Glossario vertitur, anno praeterito, quanquam solet et usurpari de vetustiori tempore. Causa autem cur Corinthii antehac aliquid quidem, sed pauxillum, contulissent ad iuvandos in Iudaea fratres, videtur fuisse quod confiscationibus aut mulctis plurimi essent exhausti, quo spectat id quod habuimus 1 Cor. 10: 13.

11. Νυνὶ δὲ καὶ τὸ ποιῆσαι ἐπιτελέσατε] Nunc perficite quod bene inchoatum est. Amat Paulus ut et Graeci infinitivos ponere vice nominum idque cum articulo neutro:

Ὅπως καθάπερ ἡ προθυμία τοῦ θέλειν, ut quemadmodum promptus animus volendi] Ea laudanda fuit cum vires non suppeterent. Προθυμος ὁ 2^{ος} 2^{ος} Par. 29: 31.

Ὡς καὶ τὸ ἐπιτελέσαι, ita et perficiendi] Adsit scilicet: de quali ἡλείπει [desertu] egimus iam aliquoties.

Ἐκ τοῦ ἔχειν] Ex copia quae nunc vobis maior est, quam tunc erat, ὅτι καὶ [ad manum].

12. Εἰ γὰρ ἡ προθυμία πρόκειται, καθὼς ἂν ἔχη τις ὁ πρόσδεκτος, οὐ καθὼς οὐκ ἔχει, si enim voluntas promptus est, secundum id quod habet accepta est; non secundum id quod non habet] Etiam hic verbum aliquod subaudiendum est, ut 1 Cor. 14: 34, 1 Tim. 4: 3. Grata est Deo voluntas pro facultatibus: supra facultates non exigitur. Non postulat Deus id quod impossibile est.

13. Οὐ γὰρ ἵνα ἄλλοις ἀνεσις, ὑμῖν δὲ θλίψις, non enim ut aliis sit remissio, vobis autem afflictio] Subaudiendum il-

illud *exigitur*. Plus dicit quam dixerat. Non modo impossibilia non exegi, sed nec quae supra modum molesta essent. Seneca: *Dabo egenti, sed ut ipse non egeam*.

Ἀλλ' ἐξ ἰσότητος, sed ex aequalitate] Idem ius Actio quod Titio.

Ἐν τῷ νῦν καιρῷ, in praesenti tempore] Iam cum cesset illa in vos vexatio. Est locutio non infrequens LXX Interpretibus, ut Gen. 29: 34, *συνῆλθον*.

Τὸ ὑμῶν περίσσευμα εἰς τὸ ἐκείνων ὑξέρημα, vestra abundantia in illorum inopiam] Supple *γένηται* [*fiat*] per *πρόζευγμα* [*zeugma a priore*]: sequitur enim ea vox. *Περίσσευμα* est *ἔσθ*, *ὑξέρημα* *ἔσθ*. Sensus is qui in Cyro Xenophontis: *Ἄ ἄν ἴδω περισσὰ ὄντα τῶν ἐμοὶ ἀρκούντων, τοῦτοις τὰς ἐνδεΐας τῶν φίλων ἐξαρκοῦμαι* [*Quae superare video id, quod mihi satis est, inde amicorum necessitatibus subvenio*]. Livius: *Ut ex eo quod affluit opibus vestris, sustineatis necessitates aliorum*.

14. *Ἵνα καὶ τὸ ἐκείνων περίσσευμα γένηται εἰς τὸ ὑμῶν ὑξέρημα, ut et illorum abundantia vestrae inopiae sit supplementum*] Ut si quando fames illa, quae nunc Iudaeae incumbit, cessaverit, et vobis forte aliquid acciderit adversi, eveniat vobis id quod dicitur,

Habet in adversis praesidia, qui in secundis commodat.

Ὅπως γένηται ἰσότης, ut fiat aequalitas] Id est, ut mutua sint officia, quemadmodum inter amicos esse debent.

15. *Καθὼς γέγραπται. Ὁ τὸ πολὺ, οὐκ ἐπλεόνασε· καὶ ὁ τὸ ὀλίγον, οὐκ ἐλαττόνησε, sicut scriptum est, Qui multum, non abundavit; et qui modicum, non indiguit*] Interpretes LXX Exod. 16: 18: iisdem prope verbis, *Οὐκ ἐπλεόνασεν ὁ τὸ πολὺ, καὶ ὁ τὸ ἐλάττον οὐκ ἐλαττόνησεν*. Subauditur post τὸ πολὺ, et post τὸ ἐλάττον, *ἔχων* [*habet*]. [Egregia ἀλληγορία historiae de manna. Vidit eam et Philo in Allegoriis: *Καὶ ἐπὶ τοῦ μάννα οὖν, καὶ ἐπὶ πάσης δωρεᾶς ἣν ὁ Θεὸς δωρεῖται τῷ γένει ἡμῶν, καλὸν τὸ ἐνάριθμον καὶ μεμετροῦμένον, καὶ μὴ τὸ ὑπὲρ ἡμᾶς λαμβάνειν πλεονεξίαν. Τοῦτό γε τὸ τῆς ἡμέρας οὖν εἰς ἡμέραν συναγαγέτω ἡ ψυχὴ, ἵνα μὴ ἐαυτὴν φύλακα τῶν ἀγαθῶν, ἀλλὰ τὸν φιλόδωρον Θεὸν ἀποφύγῃ* [*Et in manna ergo, et in quonvis munere, quod a Deo accipit nostrum genus,*

pulchrum illud, nec numerum excedere nec modum, neque per avaritiam ultra id quod satis sit, sumere. In diem itaque colligat anima quo nisi in diem uti non potest, ne se meliorem bonorum custodem quam munificentissimum Deum putare videatur]. Et in libro Quis sit haeres rerum Divinarum, cum dicta iam verba ex LXX Interpretibus protulisset, addit: *Ἡνίκα τῷ τῆς ἀναλογίας ἐχρήσαντο θαυμασῶ καὶ περιμαχῆτόν μέτρον* [*Quando praeclara illa atque egregia analogiae mensura usi sunt*]. Spectat et huc ea quam in Symbolo profiteamur sanctorum communio.

16. *Χάρις δὲ τῷ Θεῷ τῷ διδόντι τὴν αὐτὴν σπουδὴν ὑπὲρ ὑμῶν ἐν τῇ καρδίᾳ Τίτου, gratias autem Deo, qui eandem pro vobis curam Titi animo indidit*] Vide ut omnia ad bonorum auctorem Deum referat, ut et supra 8: 1.

17. *Ὅτι τὴν μὲν παράκλησιν ἐδέξατο, quoniam exhortationem suscepit*] Illam de qua supra 6.

Σπουδαιότερος δὲ ὑπάρχων αὐθαίρετος ἐξῆλθε πρὸς ὑμᾶς] Sensus est: *Titus, cum eum hortarer ut hoc iter susciperet, ostendit se praeveniasse mea desideria, et sua sponte iam id cupiasse. Αὐθαίρετος, id est, ἐκονσιαζόμενος, ut diximus supra 3.*

18. *Συνεπέμψαμεν δὲ μετ' αὐτοῦ τὸν ἀδελφόν, οὗ ἔπαυτος ἐν τῷ εὐαγγελίῳ διὰ πασῶν τῶν ἐκκλησιῶν, misimus autem cum illo fratrem, cuius laus est per Evangelium per omnes Ecclesias*] Mos erat Hebraeorum eleēmosynis dispensandis tres praeficere, ut monet Maimonides Tom. III fol. 85. Eum hic sequitur Paulus. Mihi non displicet illorum sententia qui hic Lucam designari putant: ita tamen ut per *Evangelium* non intelligatur liber, qui tunc editus nondam erat, sed ipsum munus Evangelistae, quod Lucas Pauli vice multis in locis fideliter obierat, sive ipsa Evangelii praedicatio, ut infra 10: 14. *Ἐν* pro *διὰ*.

19. *Ὁὐ μόνον δέ*] *Non tantum dignus est qui magni fiat ob hoc quod dixi.*

Ἀλλὰ καὶ χειροτονηθεὶς ὑπὸ τῶν ἐκκλησιῶν, sed et ordinatus ab Ecclesiis] Mos erat Pauli electionem eorum qui pecunias administrarent, non sibi sumere, sed Synodo permittere, 1 Cor. 16: 3. Adeo non satis illi erat

a culpa abesse, nisi et suspensiones excluderet. Subauditur et hic *ἐγένετο* [fuit]. De verbo *χειροτονεῖν* vide quas dicta Act. 14: 23.

Συνέκδημος ἡμῶν, comes peregrinationis nostrae] Hoc per parenthesin interiectum est, et Lucae optime convenit, ut ex Actis ab ipso scriptis apparet.

Σὺν τῇ χάριτι ταύτῃ, in hanc gratiam] *Μετωνυμικῶς* [figurate] *χάριν* vocat id quod ex liberalitate datum est, ut et 1 Cor. 16: 3.

Τῇ διακονουμένῃ ὑφ' ἡμῶν] *Quam nos procuravimus*, in Macedonia scilicet. Sumitur hic verbum *διακονεῖσθαι* sicut *διακονίας* vox supra 4.

Πρὸς τὴν αὐτοῦ τοῦ Κυρίου δόξαν, ad ipsius Domini gloriam] Domini enim honor est cum servi bene officium faciunt.

Καὶ προθυμίαν ὑμῶν, et alacritatem vestram] Nempe excitandam, exemplo Macedonum, ut supra 1.

20. *Στελλόμενοι τοῦτο*] Hoc referendum est ad *συνεπέμψαμεν*, ut illa οὐ μόνον δὲ et sequentia sint *παρενθετικῶς* [per parenthesin] dicta. *Στελλόμενος*, metuens, ut Matth. 2: 15, id vero hic ponitur pro *cauens*, causa pro effectu. Sic et 2 Thess. 3: 6. Illa est *μεταφορὰ* [tralatia] ducta a nautis vela contrahentibus.

Μήτις ἡμᾶς μωμήσῃται ἐν τῇ ἀδρότῃ ταύτῃ τῇ διακονουμένῃ ὑφ' ἡμῶν, ne quis nos vituperet in hac summa magna quae ministratur a nobis]. *Ἀδρότητα* vocat summam pecuniae satis magnam. Ὀρθῶς vertitur *ἀδρός* Iob. 29: 9 et 34: 19. In Glossario, *ἀδρός*, grandis. Donatus in Virgilii vita *ἀδρόν validum* interpretatur. Scholiastae Graeci *ἀδρότητα* exponunt *δύναμιν* [potentiam], *μέγεθος* [magnitudinem].

21. *Προνοούμενοι καλὰ οὐ μόνον ἐνώπιον Κυρίου*, ἀλλὰ καὶ ἐνώπιον ἀνθρώπων] *Curantes ea quae sunt honesta*. Sumptum est hoc ex Graeco, Prov. 3: 4, *Προνοοῦ καλὰ ἐνώπιον Κυρίου καὶ ἀνθρώπων* [Cura bona coram Deo et hominibus]. Ubi in Hebraeo LXX legerunt כֹּחַ cum punctis iis ut non nomen esset, sed verbum modi imperantis: recte sane. *Ἐνώπιον Κυρίου καὶ ἀνθρώπων*, ea quae et Deus probat et viri boni. Similis locutio Rom. 12: 17.

22. *Συνεπέμψαμεν δὲ αὐτοῖς τὸν ἀδελφὸν ἡμῶν*, *misimus autem cum illis et fratrem nostrum*] Tertium aliquem qui cum Tito et Luca iret. Hic forte fuerit Epaeetus, memoratus Rom. 16: 5.

Ὅν ἐδοκιμάσαμεν ἐν πολλοῖς πολλάκις σπουδαῖον ὄντα] *Experti sumus sedulum*. In Glossario, σπουδαῖος, *sedulus, studiosus, efficax*.

Νυνὶ δὲ πολὺ σπουδαιότερον, νυνὸ αὐτὴν multo seduliorē] Si fieri potest, adiecit aliquid ad sedulitatem priorem.

Πεποιθήσει πολλῇ τῇ εἰς ὑμᾶς] Id est, *ideo quod de vobis omnia sperat optima*, me auctore. Vide supra 1: 15.

23. *Εἴτε ὑπὲρ Τίτου*] *Supple quaestio est. Si de Tito agitur*.

Κοινωνὸς ἐμός] *Socius laboris in Evangelio praedicando*.

Καὶ εἰς ὑμᾶς συνεργός] *Quod propius vos spectat, etiam in vobis partim corroborandis, partim corrigendis mihi adiutor fuit*.

Εἴτε ἀδελφοὶ ἡμῶν, sive fratres nostri] *Nempe in disquisitionem veniunt. Amat ἐλλείψεις [defectus]* Paulus, rem eloqui properans. De Luca et altero hic loquitur.

Ἀπόστολοι ἐκκλησιῶν] Aliud sunt ἀπόστολοι Χριστοῦ, a Christo, eorum principe, *Legati*, aliud *Legati Ecclesiarum*. In Thalmodicis ἱππῶν sunt, *qui decimas et alia Levitis debita ad ipsos deferrebant*, qui ἀπόστολοι in Codice Theodosiano de Iudaeis, ut diximus ad Matth. 10: 1. Ἀποστολὴ eorum munus Iuliano et Epiphanio. Inde sumptum hoc nomen.

Δόξα Χριστοῦ] *Μετωνομικῶς [per transnominationem]*, id est, *instrumenta sunt gloriae Christi*.

24. *Τὴν οὖν ἐνδείξιν τῆς ἀγάπης ὑμῶν, καὶ ἡμῶν καυχῆσεως ὑπὲρ ὑμῶν, εἰς αὐτοὺς ἐνδείξασθε*] *Est Hebraismus ἐνδείξασθε ἐνδείξιν ἀγάπης καὶ καυχῆσεως, pro ἀγάπῃ et καύχησιν. Ostendite eos a vobis diligere. Ostendite vos esse quas de vestro in me et meos affectu praedico*.

Εἰς πρόσωπον τῶν ἐκκλησιῶν, in conspectu Ecclesiarum] *Ita ut illa vestra dilectio appareat omnibus circum Ecclesiis, et iis maxime quarum decreta ad vos venerunt*.

CAPUT IX.

1. *Περὶ μὲν γὰρ τῆς διακονίας τῆς εἰς τοὺς ἁγίους περισσὸν μοι ἐστὶ τὸ γράφειν ὑμῖν, nam de ministerio, quod fit in sanctos, supervacaneum est mihi scribere vobis]* Haec connectenda fuerant cum superioribus. Ostendit enim se nullis ultra hortatibus uti velle super isto negotio pauperum, cum de ipsis omnia maxima multis de causis expectet. De voce διακονίας vide supra 8: 4.

2. *Οἶδα γὰρ τὴν προθυμίαν ὑμῶν, novi enim alacritatem vestram]* Vide supra 8: 12, 19.

Ἦν ὑπὲρ ὑμῶν καυχῶμαι Μακεδόσιν] Quam apud Macedonas magnifice praedico, de qua triumpho.

Ὅτι Ἀχαΐα παρεσεύεσθαι ἀπὸ πέρυσι, Achaiam ab anno praeterito paratam esse] Idem dicit quod supra 8: 10. Ne Macedonibus plus tribuere videretur, quod plus dedissent, Achaeos, quorum praecipui Corinthii, hoc honore solatur, quod priores incepissent.

Ὁ εἰς ὑμῶν ζῆλος] Aemulatio vestri exempli, κατ.

Ἡρέθισε, provocavit] Ἦν vel ἦν.

3. *Ἐπεμψα δὲ τοὺς ἀδελφούς, misi autem fratres]* Titum et duos alios praemisit, ipse, si posset, secuturus. Praemisit autem ut cuncta parata inveniret in suo adventu.

4. *Ἐν τῇ ὑποστάσει ταύτῃ τῆς καυχήσεως]* In hoc fundamento meae iactationis, ut Ezech. 26: 11 in Graeco. Sic et infra 11: 17. Hebraei dicerent *בְּסֵטֶר* [statu].

5. *Τὴν προκατηγγελημένην εὐλογίαν ὑμῶν]* Eὐλογία, ἡ χάρις largitio, ut 1 Sam. 25: 27. Προκατηγγελημένην, id est, προειρημένην, praedictam, de qua iam multum dixi. Sic προδεδηλωμένην habemus in tertio Maccabaico.

Οὕτως ὥς εὐλογίαν, καὶ μὴ ὥς πλεονεξίαν, tanquam largitionem, non tanquam avaritiam] Volenter data. Rogamus, non eripimus.

6. *Τοῦτο δέ]* Praeterea vero. Supple, censui vos monendos, e superioribus.

Ἐπ' εὐλογίαις] Id est, liberaliter. Sic et Ezech. 34: 26.

Ἐπ' εὐλογίαις καὶ θείσει, liberaliter et metet] Id est,

a Deo recipiet. Frequens Hebraeis translatio, Iob. 4: 8, Matth. 25: 24, 26, Luc. 19: 21, 22, Ioh. 4: 35—38, 1 Cor. 9: 11, Gal. 6: 7—9.

7. Ἐκασος καθὼς προαιρεῖται τῇ καρδίᾳ] *Ut vult in corde suo*, לִבּוֹ עָלָיו Exod. 35: 5. Nam προαιρεῖσθαι hic est *velle*, ut Prov. 21: 25 in Graeco προαίρεσις, Aristoteli *deliberata voluntas*. Subauditur hic *det.*

Μὴ ἐκ λύπης ἢ ἐξ ἀνάγκης, *non tristis aut invitus*] Nam τὸ ἀκούσιον [*involuntarium*] laudem detrahit actioni.

Ἰλαρόν γὰρ δότην ἀγαπᾷ ὁ Θεὸς, *hilarem enim datorem diligit Deus*] Est sententia trita apud Hebraeos. Hinc Sir. 32 in Graecis, in Latinis 35: 11, Ἐν πάσῃ δόσει ἱλαρωσον τὸ πρόσωπόν σου [*Ad omne datum hilarem fac vultum tuum*].

8. Πᾶσαν χάριν, *omnem gratiam*] Sic appellat Dei dona, ut 1 Cor. 3: 10 et alibi.

Περισσεῦσαι εἰς ὑμᾶς] *Facere ut abundant* וְנִמְנִי. Nam Graeci activa sumunt pro dupliciter activis, quae Hiphil vocant Hebraei. Sic βασιλεύειν, *facere ut quis regnet.*

Πᾶσαν αὐτάρκειαν ἔχοντες] Id est, *contenti iis quae natura desiderat.* Sic αὐτάρκεια sumitur 1 Tim. 6: 6, et αὐταρχίᾳ Phil. 4: 11. Usurpat et Polybius αὐτάρκειαν hoc sensu. Qui suis parce utitur, multum aliis poterit dare.

9. Καθὼς γέγραπται· Ἐσκόρπισεν, ἔδωκε τοῖς πένησιν· ἡ δικαιοσύνη αὐτοῦ μένει εἰς τὸν αἰῶνα, *sicut scriptum est, sparsit, dedit pauperibus: iustitia eius manet in perpetuum*] Sunt verba LXX in Psalmo qui Hebraeis 112: 8. Ἐσκόρπισεν, *sparsit*, id est, *liberaliter erogavit*, ut Prov. 11: 24. Δικαιοσύνη hic est *miserecordia*, ut Matth. 6: 1. Itaque in dicto Psalmo alii posuere ἐλεημοσύνη [*liberalitas*], alii φιλανθρωπία [*humanitas*]. *Manet in perpetuum* in Psalmo significat *famam post se longam relinquit.* At ex sensu Pauli *praemia parit aeterna.* Nempe si et aliae virtutes adsint quae adesse debent, sed ita tamen ut inter eas misericordia plurimum valeat.

10. Ὁ δὲ ἐπιχορηγῶν σπέρμα τῷ σπείροντι, *qui autem dedit semen seminanti*] *Qui vobis dedit quod daretur pauperibus.* Nam id hic *seminare*, ut supra 6. Sunt autem verba haec et sequentia ex Esai. 55: 10.

Καὶ ἄρτον εἰς βρώσιν χορηγῆσαι, *et panem ad edendum pra-*

praestet] Non tantum vobis det ad vitam necessaria. Vide Matth. 6: 11.

Καὶ πληθύνει τὸν σπόρον ὑμῶν, et multiplicet semen vestrum] Verum etiam det ut in posterum plura dare possitis. Respicitur locus Deut. 28: 12.

*Καὶ αὐξήσεται τὰ γεννήματα τῆς δικαιοσύνης ὑμῶν, et au-
geat liberalitatis vestrae proventus] Idem sensus qui in
superiori membro. Nam δικαιοσύνην etiam hic vult in-
telligi τὴν ἐλεημοσύνην. Respicitur autem locus Os. 10: 13,
ubi γεννήματα δικαιοσύνης Graeci, qui omisso ἡ legerunt
πῶν, et sumpserunt ut nomen, non ut verbum.*

11. Ἐν παντὶ πλουτιζόμενοι, in omnibus locupletati] Hic rursus subauditur ἐστέ [estis]. Vide et Rom. 9: 28.

*Εἰς πᾶσαν ἀπλότητα, in omnem simplicitatem] Ἀπλότης
hic est liberalitas, ut Rom. 12: 8, supra 8: 2.*

*Ἡτις κατεργάζεται δι' ἡμῶν εὐχαριστῶν τῷ Θεῷ] Quae
causa est, cur nos gratias Deo agamus. Δι' ἡμῶν non
δι' ὑμῶν legit Syrus.*

*12. Ὅτι ἡ διακονία τῆς λειτουργίας ταύτης, quam
muneris huius officii] Same ut initio huius capituli.*

*Οὐ μόνον ἐστὶ προσαναπληροῦσα τὰ ὑστερήματα τῶν ἁγίων,
non solum supplet ea quae desunt sanctis] Ut supra 8: 14.*

*Ἀλλὰ καὶ περισσεύουσα διὰ πολλῶν εὐχαριστιῶν τῷ Θεῷ,
sed etiam abundat per multas gratiarum actiones Deo]
Ipsa liberalitas per se Deo grata est, deinde alium etiam
fructum Deo fert, eo quod qui ea liberalitate sublevantur
gratias Deo agunt.*

*13. Διὰ τῆς δοκιμῆς τῆς διακονίας ταύτης, per experi-
mentum huius officii] Experimenta huius rei, supra 2: 9,
8: 2.*

*Δοξαζόντες τὸν Θεόν, Deum celebrantes] Sermo natu-
ralis fuerat δοξαζόντων. Sed ostendimus ad Marc. 6: 40,
rectum pro obliquo saepe poni, non apud nostros tantum
Scriptores, sed et apud elegantiores Graecos, quale illud
in Homero Iliados Z,*

Ἀνδρομάχη θυγάτηρ μεγαλήτορος Ἡετίωνος,

Ἡετίων, ὃς ἔσταιεν Ὑποπλάκω ὤληέσση.

[Magnanimi illius gnata Andromache Eetionis,

Qui Eetion quondam coluit sylvosum Hypoplacum].

Item Iliados Γ,

"*Ἀμφω δ' ἱζομένο γεραώτερος ἦεν Ὀδυσσεύς.*

[*Ambo at cum sedebant magis erat venerandus Ulysses*]. Potest tamen dubitari an non sit error exscriptoris, quia mox sequitur ἐπιποθοῦντων.

Ἐπὶ τῇ ὑποταγῇ τῆς ὁμολογίας ὑμῶν εἰς τὸ εὐαγγέλιον τοῦ Χριστοῦ] Id est, δι' ὁμολογίας. *Gaudent fratres Iudaei, quod vos quoque per professionem factam in baptismo subieceritis vosmet Euangelio Christi.* Sic ὁμολογία dicitur et Hebr. 3: 1, 4: 14, 10: 23. Sic et verbum ὁμολογεῖν sumitur 1 Ioh. 4: 3, 15, 2 Ioh. 7.

Καὶ ἀπλότῃ τῆς κοινωνίας εἰς αὐτοὺς] *Deinde gaudent de liberali vestra honorum communicatione [cum ipsis].* Vide Rom. 15: 26, supra 8: 4, Hebr. 13: 16.

Καὶ εἰς πάντας, et cum omnibus] *Etiam de vestra in alios, beneficentia gaudent et Deo gratias agunt, ne credantur suum tantum negotium gerere.*

14. Καὶ αὐτῶν δεήσει ὑπὲρ ὑμῶν, ἐπιποθοῦντων ὑμᾶς διὰ τὴν ὑπερβάλλουσαν χάριν τοῦ Θεοῦ ἐφ' ὑμῖν] Et hic est μετωνυμία [*transnominatio*]. Nam ἐπιποθοῦντων *amantium* est pro *amorem suum ostendentium*. Cum vos viderint tam liberales propter Euangelii consortium, Deum pro vobis precantur: et sic quomodo possunt, ostendunt vos a se vehementer diligere. Ἐπιποθεῖν in hoc sensu habes Ps. 119: 131.

15. Χάρις δὲ τῷ Θεῷ ἐπὶ τῇ ἀνεκδιήγητῃ αὐτοῦ δωρεᾷ, gratia Deo de eius dono ineffabili] Paulus in gratiarum actionem se illis in Iudaea fratribus adiungit, et quasi Amen illis accipit. *Ἀνεκδιήγητον, id quod tantum est ut explicari nequeat.* Idem alibi ἀνεκλάλητος, ut 1 Petr. 1: 8. *Ineffabile*, et alibi *inennarrabile*, dixit Plinius Maior.

C A P U T X.

1. Αὐτὸς δὲ ἐγὼ Παῦλος, ipse autem ego Paulus] Quia erant adhuc pauci quidem, sed erant tamen Corinthi qui Paulo obtrecebant: adversus eos Paulus dignitatem muneris sui tuetur.

Am

Διὰ τῆς προαύτης καὶ ἐπιεικείας τοῦ Χριστοῦ, per bonitatem et mansuetudinem Christi] Ἐπιείκεια hic bonitatem significat, ut Baruch. 2: 21, Cant. Puer. 13, Sap. 12: 18, 2 Macc. 2: 23, 10: 4, quomodo et ἐπιεικεῖς sunt viri boni ac faciles Phil. 4: 5, 1 Tim. 3: 3, Tit. 3: 2. Merito autem has praecipue Christi virtutes commemorat, quia propter earum imitationem maxime spernebatur.

Ὁς κατὰ πρόσωπον μὲν ταπεινὸς ἐν ὑμῖν, ἀπὸν δὲ θαρσύνει εἰς ὑμᾶς, qui praesens quidem humilis sum inter vos, ab-sens autem confido in vobis] Sunt haec dicta μιμητικῶς [imitative], ut Graeci quidam interpretes recte monuerunt. Idem enim est quod infra 10. Dicebant obtrectatores eum praesentem multo lenius agere, quod offensas metueret, aut gratias capteret. Similes μιμήσεις etiam in Epistola ad Romanos habuimus.

2. Δέομαι δὲ τὸ μὴ παρῶν θαρσύνειν τῇ πεποιθήσει] Ro-go ne cogar ubi adero audacter uti ea fiducia quam in Deum habeo, nempe impleturam Deum mea iusta desideria. Πεποιθήσις hic quod πίστις 1 Cor. 12: 9. Sic πεποιθήσιν pro fide habes et Eph. 3: 12. Respondet Hebraeus נֶחָמָה. Hoc est quod dixit venire cum virga, 1 Cor. 4: 21.

Ἡ λογιζομαι τολμᾶσαι ἐπὶ τινὰς τοὺς λογιζομένους ἡμᾶς ὡς κατὰ σὰρκα περιπατοῦντας, qua cogito audere in quosdam qui aestimant nos secundum carnem ambulare] Prius illud λογιζομαι est cogito, ut Rom. 2: 3 et alibi: alterum illud λογιζομένους est aestimantes, ut Marc. 15: 28, Rom. 2: 26. In carne ambulant, qui in ministerio Evangelii gratias captant, aut offensas improborum metuunt.

3. Ἐν σαρκὶ γὰρ περιπατοῦντες, in carne enim ambulantes] Aliud est κατὰ σὰρκα περιπατεῖν, quod iam habuimus, aliud ἐν σαρκί. Hoc enim significat in conditione esse infirma et multis malis obnoxia. Vide Hebr. 5: 7 et 2: 14, Gal. 4: 13, 1 Ioh. 4: 2.

Ὁὐ κατὰ σὰρκα στρατευόμεθα, non secundum carnem militamus] Bella gerimus non infirma.

4. Τὰ γὰρ ὅπλα τῆς στρατείας ἡμῶν, nam arma militiae nostrae] Pari ferme translatione Chaldaeus Gen. 48: 22 per arcum et gladium preces Iacobi intelligit. Vide et Eph. 6: 11 usque ad 18, 1 Thess. 5: 8, et supra 6: 7.

Ὁὐ σαρκικά, non carnalia] Non invalida.

Ἀλλὰ δυνατόν τῷ Θεῷ, sed potentia Deo] Id est, per Deum. Hinc sume explicationem vaticiniorum de victoria Messiae.

Πρὸς καθάρειν ὀχυρώματων, ad destructionem moenium] Respicit historiam Iesu, qui ad buccinae sonum Deo a-gente, deiecit munimenta Ierichuntis. Quod ibi in Graeco est *τείχος* [murus], id hic *ὀχυρώματος*. Solent homines moenibus fidere, Ier. 48: 7. Ideo quicquid est cui quis confidit per similitudinem dicitur *ὀχύρωμα*, Prov. 21: 22. Qualis erat apud Corinthios humana eruditio, eloquentia, divitiae.

5. *Λογισμοὺς καθαιροῦντες καὶ πᾶν ὑψωμα ἐπαιρόμενοι κατὰ τῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ, consilia destruentes et omnem altitudinem Dei scientiae se opponentem]* Cohærent hæc cum *σφατερόμεθα* caeteris per *παρένθεσιν* [interpositionem] interiectis. Est autem hic primum traiectio pro *καθαίροντες λογισμοὺς καὶ πᾶν ὑψωμα*, deinde *ἐν* διὰ δύο [unum per duo]. Nam *λογισμοὺς καὶ πᾶν ὑψωμα* positum est pro *ὑψωμα λόγων*. Explicat *ἀλληγορίαν* [latentem sensum]. Nam *ὑψωμα* idem quod *ὀχύρωμα*, *turris et pinnae murorum*. Iis comparat ratiocinationes Philosophorum quæ *Euangelio* opponebantur. *Εὐαγγέλιον* hic κατ' ἐξοχήν [per excellentiam] dicitur γνώσις τοῦ Θεοῦ, ut supra 4: 6. Vide et et Luc. 1: 77.

Καὶ αἰχμαλωτίζοντες πᾶν νόημα εἰς τὴν ὑπακοὴν τοῦ Χριστοῦ, et capiantes omnem intellectum in obsequium Christi] Intelligendum hoc non de effectu (neque enim in omnibus res succedit), sed de argumentis sufficientibus ad effectum totum producendum. Sic *dari* dicitur etiam quod non accipitur. Sic Act. 5: 31, Ioh. 6: 33.

6. *Καὶ ἐν ἐτοίμῳ ἔχοντες ἐκδικῆσαι πᾶσαν παρακοήν, et omnem inobedientiam ulcisci parati]* Hæc est illa virga de qua modo dicebamus, quali usus Paulus in Elymam, in reum incesti, in Hymenaeum, in Philetum.

Ὅταν πληρωθῇ ὑμῶν ἡ ὑπακοή] Si vos quod vestri est officii feceritis. Neque enim duris remediis locus est, ubi tota Ecclesia in morbo cubat. *Necessaria est venia ubi totus deseruit exercitus*, ait Seneca. Videtur respici historia Num. 16: 26.

7. Τὰ κατὰ πρόσωπον βλέπετε] *Adeone illa tantum quas apud homines valent respicitis?* Id enim πρόσωπον [*facies*], ut vidimus supra 5: 12, Gal. 2: 6.

Εἰ τις πέποιθεν ἑαυτοῦ, *si quis confidit sibi*] Hebraismus, ἦ, *apud se.*

Χριστοῦ εἶναι, *Christi esse*] Subauditur ex superiore ἑαυτὸν, *se a Christo diligere.*

Τοῦτο λογιέσθω πάλιν ἀφ' ἑαυτοῦ] *Vel me non monente hoc cogitet.*

Ὅτι καθὼς αὐτὸς Χριστοῦ, οὕτω καὶ ἡμεῖς Χριστοῦ, *sicut ipse Christi est, ita et nos Christi esse*] Apparet id omnibus, inquit, ex vita mea et ex miraculis adeo eximiis et frequentibus.

8. Ἐάν τε καὶ γὰρ περισσότερόν τι καυχῆσμαι] *Si quid plus de me dixero, quam alii possent dicere.* In περὶ αὐτολογίαις [*praedicationibus de se*] mira semper Pauli gravitas cum modestia coniuncta.

Περὶ τῆς ἐξουσίας ἡμῶν, *de iure nostro*] Patres ius aliquod habent in liberos. Paulus autem sub Deo et Christo pater Ecclesiae, 1 Cor. 4: 15, hoc illi alii de se dicere non poterant.

Ἡς ἔδωκεν ὁ Κύριος ἡμῖν εἰς οἰκοδομὴν καὶ οὐκ εἰς κα-
θαίρεισιν ὑμῶν, *quod nobis dedit Dominus ad vos aedifi-
candos, non destruendos*] Ius parentum bono liberum, non malo introductum est. Ieremias mandata habebat *diruendi et destruendi* 1: 10, Paulus *aedificandi.*

Οὐκ αἰσχυνθήσομαι] *Non deprehendar vanus*, ut supra 7: 14.

9. Ἴνα δὲ μὴ δόξω ὡς ἂν ἐκφοβεῖν ὑμᾶς διὰ τῶν ἐπιστο-
λῶν, *ne autem videar vos per epistolas territare*] *Territare* ἔνν. Non addam plura ea de re, ne quis inania esse putet *terrulamenta*. Res docebit.

10. Ὅτι αἱ μὲν ἐπιστολαί, φησί, *quod epistolae quidem*, inquit] *Ait ille quem denoto, et nominare nolo,*

Quisquis is est: nam nomen adhuc utcunque tacebo.

Βαρεῖαι, *graves*] *Pondus habent sententiarum.*

Καὶ ἰσχυραί, *et fortes*] *Pressae argumentis.*

Ἡ δὲ παρρησία τοῦ σώματος ἀσθενής, *fiducia autem corporis infirma*] *Vultus et gestus nihil habet magnificum.* Nam, ut diximus supra 3: 12, παρρησία Syris etiam ad actiones refertur.

Καὶ ὁ λόγος ἐξουθενημένος, et oratio contempta] Non erant verba eius inflata rore Achaico, ut est in Catalectis.

11. *Τοῦτο λογιζέσθω ὁ τοιοῦτος, hoc cogitet qui eiusmodi est]* Ille quem mens intelligit: ut Ovidius in Ibin loquitur.

“Οτι οἱοί ἐσμεν τῷ λόγῳ δι’ ἐπιστολῶν ἀπόντες, τοιοῦτοι καὶ παρόντες τῷ ἔργῳ, quales sumus verbo per epistolas absentes, tales et praesentes fore in facto] Non curat sibi eloquentiam vindicare, sed dicit se praesentem rebus impletarum, quas per epistolas minatur in eos qui se non corrigunt.

12. *Οὐ γὰρ τολμῶμεν ἐγκρίναι ἢ συγκρίναι ἑαυτοὺς τοῖς τῶν ἑαυτοὺς συνισαπόντων]* Nolo enim, inquit, me illis eruditis et disertis aut addere aut comparare. Non quaero ex isto mustaceo laureolam, illi se iactent in ista anla.

Ἀλλὰ αὐτοὶ ἐν ἑαυτοῖς ἑαυτοὺς μετροῦντες καὶ συγκρίνοντες ἑαυτοὺς ἑαυτοῖς, οὐ συνιοῦσιν] Longe aliter quam ceteri haec accepit Photius. Putat enim Paulum haec de semet dicere, ut *συνιοῦσιν* interpretetur tanquam participium de auditoribus. Sed verior est aliorum interpretatio: Non vident illi quam ipsi non publicis, sed quas ipsi fecere mensuris se metiantur, id est, sibi sint suffeni, deinde quomodo ipsi inter se laudes dent mutuas, id est, mutuum mali scabant. Illud ἑαυτοὺς modo de singulis dicitur, ut Rom. 11: 25, 12: 16, infra 13: 5, modo de pluribus inter se, ut 1. Cor. 6: 7.

13. *[Ἡμεῖς δὲ οὐχὶ εἰς τὰ ἄμετρα καυχησόμεθα]* Non placebimus vobis supra modum, πρὶν γὰρ. Ex contrario illos notat.

Ἀλλὰ κατὰ τὸ μέτρον τοῦ κανόνος, sed secundum mensuram funiculi] Κανὼν est funis per quem agrimensores cuique possessori partes terrarum assignant. Ita Aquila vertit π. Iob. 38: 5, quod alii σχοινίον et σπαρίον. Sic Apostoli alii alias instituerunt Ecclesias, plurimas Paulus, Pauli obtrectatores nullas.

Οὐ ἐμέρισεν ἡμῖν ὁ Θεὸς μέτρον, qua mensus est nobis Deus mensuram] Videtur scripsisse Paulus μέτρον, et ita legisse Syrus et Arabs. In Manuscripto illo quem multum

tum sequor, hoc caput et praecedentis et sequentis quaedam desunt. *Eius*, inquam, *funiculi cuius mensuram Deus nobis attribuit*. Inter Apostolicos qui dicuntur Canonas est et ille: *Ἐπίσκοπον μὴ τολμᾶν ἔξω τῶν ἑαυτοῦ ὄρων χειροτονίας ποιεῖσθαι* [*Episcopus ne quem ultra terminos suos eligere auset*]. Termini autem primi facti sunt occupando: ex hac aequitate nemo debuerat Corinthi recipi in ministerium Ecclesiasticum, nisi Paulo approbante, aut eo cui Paulus id mandasset.

Ἐφικέσθαι ἄχρι καὶ ὑμῶν] *Ita ut illa mensura mei Apostolatus ad vos usque pertingeret.*

14. *Οὐ γὰρ ὡς μὴ ἐφικνούμεθα εἰς ὑμᾶς ὑπερεκτείνομεν ἑαυτούς*] *Non extendimus nos ipsos* (id est, *κατὰ μετωνυμίαν* [*per transnominationem*], possessionem, hoc vexo est inspectionem nostram), *in ea loca in quae non pervenimus*, id est, in quae iuris nihil habemus. Nihil facimus contra legem Dent. 19: 14.

Ἀχρι γὰρ καὶ ὑμῶν ἐφθάσαμεν ἐν τῷ εὐαγγελίῳ τοῦ Χριστοῦ, usque ad vos enim pervenimus per Evangelium Christi] *Ἐφθάσαμεν* idem quod *ἐφικόμεθα*. Sic Matth. 12: 28, Luc. 11: 20, Rom. 9: 31, Phil. 3: 16, 1 Thess. 2: 16. Sic Dan. 4: 11, 20, *ἐφθασεν ἕως τοῦ οὐρανοῦ* et *ἐφθασεν εἰς τὸν οὐρανόν* [*pervenit in caelum*], γλ. *Ἐν τῷ εὐαγγελίῳ* Hebraico more pro *per Evangelium*.

15. *Οὐκ εἰς τὰ ἄμικτρα καυχώμενοι ἐν ἀλλοτρίοις κόποις, non supra modum gloriantes in alienis laboribus*] *Ut illi faciebant obtrectatores Pauli,*

— *Aliena ad pabula fuci.*

Ἐλπίδα δὲ ἔχοντες αὐξανόμενης τῆς πίστεως ὑμῶν ἐν ὑμῖν μεγαλυνθῆναι κατὰ τὸν κανόνα ἡμῶν ἕως περισσεύειν] *Spem habentes ut augescente fide vestra per vos multo magis increscamus in funiculo*, id est, in possessione nostra. Quia Corinthii magni erant navigatores et mercatores, sperabat per eos aliquam famam Evangelii ad ora exteras perventuram, quae ipsi Paulo aditum ad praedicandum daret, ut olim factum erat Antiochiae, ut per mercatorem Frumentium postea factum apud Indos. Ideo sequitur:

16. *Εἰς τὰ ὑπερέκεινα ὑμῶν εὐαγγελίσασθαι*] *Videtur Syrus legisse εἰς τὸ ὑπερέκεινα ὑμῶν εὐαγγελίσασθαι, ut in lo-*

locis ultra vos positis Euangelium annuntiare possim, nimirum aditu per vos praeparato. Videtur innuere Graecas civitates ad Pontum Euxinum positas.

Ὅτι ἐν ἀλλοτρίῳ κανόνι εἰς τὰ ἑτοίμα καυχῆσθαι] Non autem sibi placere iactantem se in alienis terminis, quod facile est. *Εἰς τὰ ἑτοίμα [in iis quae sunt in promptu], id est, ἑτοίμως.* Sicut modo εἰς τὰ ἄμετρα fuit pro ἄμετρος.

17. *Ὁ δὲ καυχώμενος ἐν Κυρίῳ καυχάσθω]* Qui sibi in aliquo placere vult, in eo placeat sibi quod Christum novit et ei servit. Sic et 1 Cor. 1: 31. Simile Ier. 9: 24.

18. *Οὐ γὰρ ὁ ἑαυτὸν συνίσχων, ἐκείνός ἐστι δόκιμος, ἀλλ' ὃν ὁ Κύριος συνίστησιν, non enim qui se ipse commendat, ille probatus est, sed quem Dominus commendat]* Commendare hic est laudare, ut interpretatur Syrus; quia qui commendare aliquem volunt, solent eum laudare. *Δόκιμος, id est, idoneus ad vitam aeternam.* Similitudo a nummis probis sumpta.

C A P U T XI.

1. *Ὅφειλον ἀνείχεσθαι μου μικρὸν τῇ ἀφροσύνῃ]* Melius Codices alii, *ἀνείχεσθαι μου μικρὸν τι τῆς ἀφροσύνης.* Est autem traiectione pro *μικρὸν τι τῆς ἀφροσύνης μου*, utinam ferre possitis paululum meam insipientiam. Ita autem vocat extortam *περιασπολογίαν [praedicationem de se]*, ideo quod speciem quandam insipientiae habeat, apud eos qui rem non penitus inspiciunt cum suis circumstantiis. *Ὅφειλόν, ὅτι [utinam]* 2 Reg. 5: 3, Ps. 119: 4. Alibi ponitur pro Hebraeo *יִנְיָ* quod et ipsum est optantis, ut unde Latinis.

Ἀλλὰ καὶ ἀνέχεσθαι μου] Modi precativi. *Attamen, quaeso, me ferte.*

2. *Σηλώ γὰρ ὑμᾶς [ἡλὼ Θεοῦ]* Sollicite vos custodite sicut mariti qui uxores suas ardentem amant, idque facio propter Deum.

Ἐποσάμην γὰρ ὑμᾶς ἐνὶ ἀνδρὶ παρθένον ἀγνήν παραστήναι τῷ Χριστῷ, paravi enim vos ut uni viro traderem virginem castam Christo] Persequitur coeptam similitudinem, et explicat mysticum sensum Cantici Salomonis, et Legi

il.

illius Lev. 21: 14. *Virgines sunt incorruptae*: talis esse debet Ecclesia, et qui ad eam pertinent, Apoc. 14: 4. Vide quae diximus ad Luc. 1: 27. Ἡμοσάμην, *paravi*. Sic Prov. 19: 14, Παρὰ δὲ Κυρίου ἀρμόζεται γυνὴ ἀνδρὶ [*A Domino autem paratur mulier viro*], ubi Graeci in Hebraeo legere מכלה pro מלכא: Chaldaeus autem videtur legisse, מלכא [*elocata*], vertit enim מלכא. Παρασῆσαι est hic *in manus tradere quomodo pacta viro traditur*. Vide Gen. 29: 21. Hoc est quod *collocare in matrimonium* dicunt Latini. *Paravi*, inquit, *ut traderem*: ornavi vos omnibus modis. Sic et Esth. 5: 27. כל Hebraeis *sponsa ab ornatu*. Est et hic trajectio: nam ἐνὶ ἀνδρὶ et τῷ Χριστῷ loco dissita sunt, re cohaerent.

3. Ὡς ὁ ὄφις, *sicut serpens*] *Serpens ille sive draco*: per quem Satanas intelligitur dictus Hebraeis נחשׁ עתיק [*serpens antiquus*]. Vide Apoc. 12: 3, 9, et pluribus locis aliis.

Εὕαν ἐξηπάτησεν, *Evam seduxit*] 1 Tim. 2: 14.

Ἐν τῇ παρουσίᾳ αὐτοῦ] *Vasritie sua*. Sic ὄφις ἦν πανοῦργος [*serpens erat callidus*] verterat Aquila Gen. 3: 1.

Οὕτω φθαρή τὰ νοήματα ὑμῶν ἀπὸ τῆς ἀπλότητος τῆς εἰς τὸν Χριστόν] Est et hic contracta locutio. *Ne corrumpantur cogitata vestra a simplicitate quae in Christum, pro ne corrupta cogitata vestra avertantur ab ea simplicitate quae in Christum fertur, quae Christum respicit*. Hoc fit ubi Philosophicis doctrinis adulteratur sermo Euangelii. Vide supra 4: 2. Ἀπλότης hic est *sinceritas*, sive *puritas*, *nil alieni admixtum habens*, quae virginitati de qua coeptum dici respondet.

4. Εἰ μὲν γὰρ ὁ ἐρχόμενος] *Ille qui ex Iudaea ad vos venit*, et a Christo se institutum dicit, 1 Cor. 1: 12.

Ἄλλον Ἰησοῦν κηρύσσει ὃν οὐκ ἐκηρύξαμεν, *aliū Iesum annuntiat quem non annuntiavimus*] Ἰησοῦν hic intellige appellative *servatorem*. Si *servatorem vobis certiore* annuntiare potuit, quam nos annuntiavimus.

Ἡ πνεῦμα ἕτερον λαμβάνετε, ὃ οὐκ ἐλάβετε, *aut aliū Spiritum accipitis, quem non accepistis*] Aut si is vobis potiora dona Spiritus conferre potuit, quam nos per manuum impositionem vobis contulimus.

Ἡ εὐαγγέλιον ἕτερον ὃ οὐκ ἐδέξασθε, *aut aliud Euan-*

ge-

gelium quod non receperitis] Si doctrinam adferre potuit nostra coelestiolem.

Καλῶς ἡγείεσθε] Merito eum ferretis, nempe in eo quod me longe infra se ponit.

5. *Δογίζομαι γὰρ μηδὲν ὑπερημέναί τῶν ὑπὲρ λίαν ἀποστόλων, existimo enim nihil me minus fecisse quam praecipuos Apostolos]* At nunc aliter res se habet: neque ego in praedicatione habeo cur cedam, non dicam illis, sed nec ipsis Apostolis, imo *Apostolorum praecipuis*, id est, Petro, Iacobo, Iohanni, Gal. 2: 9. Eadem prope verba infra 12: 11. Est autem hic duplex nota magnitudinis ὑπὲρ et λίαν, sicut λίαν ἐκ περισσοῦ [*plus magis*] Marc. 6: 51, et adverbium praeposito articulo, simul pro adiectivo. Hebraei dicerent כְּכֹחַ אֲפֹסְטֹלֵינוּ. Dicit hoc praecipue adversus eos qui Petri se sectatores profitebantur.

6. *Εἰ δὲ καὶ ἰδιώτης τῷ λόγῳ, nam etsi imperitus sermonis]* Redit ad id quod sibi obiectum supra dicit. Ἰδιώτης, id est, similis ἰδιώτῃ. Vide Act. 4: 13.

Ἄλλ' οὐ τῇ γνώσει, sed non scientia] *Cognitione Legis et mysteriorum in Lege latentium.*

Ἄλλ' ἐν παντὶ φανερωθέντες ἐν πᾶσιν εἰς ὑμᾶς] Faciam nulla in re fecimus. *In omnibus et omnino aperte vobiscum agimus.* Ἐν παντὶ, כָּכָא, valet omnino. Oblique notat adversarios.

7. *Ἡ ἁμαρτίαν ἐποίησα, an peccavi]* Vehementer confert quaerens an peccaverit in eo quod eximiae erat virtutis, et unde illi adversarii longe aberant.

Ἐμαυτὸν ταπεινῶν, me ipse humilians] Ita vili vivens, quasi servus essem.

Ἵνα ὑμεῖς ὑψωθῆτε, ut vos exaltemini] Ut vos per fidem dona Spiritus consequeremini.

Ὅτι δωρεὰν τὸ τοῦ Θεοῦ εὐαγγέλιον εὐηγγελισάμην ὑμῖν, quod vobis gratis Evangelium Dei annuntiaverim] *Sine vestro sumptu*, Act. 18: 3, 1 Cor. 9: 4 et sequentibus.

8. *Ἄλλας ἐκκλησίας ἐσύλησα, λαβὼν ὀψώνιον πρὸς τὴν ὑμῶν διακονίαν, alias Ecclesias spoliavi, accipiens stipendium ad ministerium vestrum]* Ἐσύλησα, id est, ἐσύλησα, accepi ab illis. Ὀψώνιον vocat modicum aliquid quale est quod militi datur. Πρὸς τὴν ὑμῶν διακονίαν, ad

ad sustentandos pauperes vestros, id enim διακονία supra 6: 3, 8: 4, 9: 1, 12: 13. Corinthi aut initio pauci erant divites in Ecclesia, aut praeparci.

Καὶ παρὼν πρὸς ὑμᾶς καὶ ὑξερηθεὶς, et cum essem apud vos et egerem] Id est, ex vestris collationibus non satis reperiens unde pauperes vestri alerentur.

Ὁὐ κατενάρκησα οὐδενός, nulli oneri fui] Habemus hoc verbum et quidem addito personae genitivo bis infra 12: 13, 14. Dicit autem Hieronymus vocem hanc desumptam ex Cilicum idiomate. Videtur autem de iis dici *qui cum sint ignavi ac torpidi aliis ob id sunt oneri*. In lobi Graeco 33: 19, Πληθος ὄσων αὐτοῦ ἐνάρκησε [*Multitudo ossium ipsius obtorpuuit*]. In Glossario καταναρκῶ, obtorpeo.

9. *Τὸ γὰρ ὑξέρημά μόν προσανεπλήρωσαν οἱ ἀδελφοὶ ἐλθόντες ἀπὸ Μακεδονίας, nam quod mihi deerat suppleverunt fratres qui venerunt ex Macedonia]* Nempe Philipenses, Phil. 4: 15, 16. Cum manibus mihi victum tenuem pararem, ab illis accepi unde pauperes iuvarem.

Καὶ ἐν παντὶ ἀβαρῇ ὑμῶν ἐμαυτὸν ἐτήρησα καὶ τηρήσω, et in omnibus sine onere me vobis servavi et servabo] In Glossario, ἀβαρής, non gravis.

10. *Ἐξὼν ἀλήθεια Χριστοῦ ἐν ἐμοί]* *Verum loquor, Christo teste, Rom. 9: 1.*

Ὅτι ἡ καύχησις αὐτῇ] *Hoc gaudium meum, quod vobis oneri nunquam fuerim.*

Ὁὐ σφραγίσεται εἰς ἐμὲ ἐν τοῖς κλίμασι τῆς Ἀχαΐας, non signabitur in me in regionibus Achaiae] Melius alii Codices, *οὐ φραγῆσεται, οὐδ' ἢ, non continebitur intra me, non tacebitur*. Nam στόμα φράσσειν est os occludere, Rom. 3: 19, Hebr. 11: 33. Et est λιτότης [*extenuatio*], pro longe ac late manabit per omnem Achaiam.

11. *Διὰ τί]* *Quae causa est, inquit, cur id sciri velim?*

Ὅτι οὐκ ἀγαπῶ ὑμᾶς] *An quod vos non amem?* Nam qui aliquem non amant, solent ei benefacta sua exprobrare.

Ὁ Θεὸς οἶδεν, Deus scit] *Qui corda novit, scit vos a me tenere amari. Est in his verbis, ut et alibi, vis iurisiurandi.*

12. Ὁ δὲ ποιῶ, καὶ ποιῆσω, *quod autem facio, et faciam*] Pergam hoc ipsum publicare.

ἵνα ἐκκόψω τὴν ἀφορμὴν τῶν θελώντων ἀφορμὴν] *Ut abscindam praetextum quaerentibus eum* ut se nobis anteponent. De voce ἀφορμῆς vide Rom. 7: 8, 11. Iactabant illi Doctores divites se nihil de arca Ecclesiae sibi sumere.

ἵνα ἐν ᾧ καυχῶνται, εὐρεθῶσι καθὼς καὶ ἡμεῖς, *ut in quo gloriantur, inveniantur sicut et nos*] *Ut saltem meo exemplo re ipsa praestent quod se dicunt facere.*

13. Οἱ γὰρ τοιοῦτοι ψευδαπόστολοι, *nam eiusmodi Pseudapostoli*] Illos praecipue notat qui cum Christum vidissent, dicebant se ab ipso mandata praedicandi accepisse. Sic ψευδοπροφηταί, *qui se Prophetas dicunt, cum a Deo non sint vocati.*

Ἔργαται δόλιοι] *Operantur Evangelio, sed non bona fide.* De voce ἐργατῶν vide Matth. 9: 37, 38, 10: 10, 21: 2, 8. Cur malae fidei? Nihil sumebant de arca Ecclesiae, sed clam sumebant plurima ab iis, qui peccatis onerati, neque ab iis se liberantes, sperabant ipsorum precibus se posse servari: quo genere hominum nihil perniciosius, 2 Tim. 3: 6. Vide et Matth. 23: 14.

Μετασχηματιζόμενοι εἰς ἀποστόλους Χριστοῦ, *transformantes se in Apostolos Christi*] *μετασχηματίζονται*. Vide 1 Sam. 28: 8. Unde intelliges hoc hic dici, illos homines *personam induere Apostolorum Christi*, cum ab eorum virtutibus longe absint. Subintelligitur hic rursam *sunt*, ut supra 6 subintellectum *fui*. Solent Hebraei, qui praesentis temporis verba non habent, participiis ad eum modum uti.

14. Καὶ οὐ θαυμαστόν] *Nihil in hac re novi.*

Αὐτὸς γὰρ ὁ Σατανᾶς μετασχηματίζεται εἰς ἄγγελον φωτός, *ipse enim Satanas transformatur se in Angelum lucis*] *Id est φωταγωγόν [luciferum]*, ut loquitur in Epistola Barnabas. Quod dicit confessum erat apud eruditos, quales illi Paulo adversantes videri volebant. Porphyrius apud Eusebium Praeparationis IV de Daemonibus: Ἐγίστε δὲ καὶ μεταβάλλουσι τὰς μορφὰς οἷα χεῖρους [*Modo vultum speciemque mutant, ii saltem, qui deteriores sunt*]. Ac paulo post: Σφοδρὰς καὶ αἰφνιδίους οἶον ἐνέδρας, ὥς τι πολὺ ποιοῦνται τὰς ἐμπνύσεις, πῇ μὲν λανθάνειν πειρώμενοι [*Te-*

[*Fequentes ac repentinis ut plurimum impetus habent, insidiisque peremiles, partim ut facilius lateant*], etc. Idem Porphyrius II de Abstinētia ab animalibus, de iisdem: Οὗτοι γὰρ ἱκανοὶ διὰ τῆς τερατοφυλίας ἀπατῆσαι [Possunt enim hi prodigiorum specie imponere]. Id ipsum Daemonum genus vocat ἀπατηλῆς φύσεως, παντόμορφος καὶ πολύτροπος [omni fraudulentiae inserviens, multiforme et versutum]. Arnobius ait ex Magorum sententia, *Antitheos saepe obrepere pro veris*. Citāvimus et Iamblichi loca ad eandem rem facientia in Annotatis ad lib. IV de Veritate Religionis Christianae.

15. Οὐ μέγα οὖν, non est ergo magnum] Id est, οὐ θαυμαστὸν [non mirum], ut modo dixerat. Vide 1 Cor. 9: 11.

Εἰ καὶ οἱ διάκονοι αὐτοῦ, si et ministri eius] Nam certe Satanae ministri sunt, qui sui commodi causā fovēt peccata.

Μετασχηματίζονται ὡς διάκονοι δικαιοσύνης, se transformant in ministros iustitiae] Id est, Evangelii, quae causa verae apud Deum iustitiae. Vide Rom. 1: 17, 3: 22.

Ὡς τὸ τέλος ἔσαι κατὰ τὰ ἔργα αὐτῶν, quorum finis erit uti opera] Id est, quae nunc clam faciunt aperta fient, et summam illis infamiam parient. Vide 2 Tim. 2: 16, ubi de iisdem agitur hominibus.

16. Πάλιν λέγω, iterum dico] Aliquoties repeto quomodo inter vos vixerim.

Μὴ τις με δόξη ἄφρονα εἶναι, ne quis me putet insipientem esse] Ne quis putet mihi imprudenti excidisse quae dixi.

Εἰ δὲ μήγε, alioquin] Si non vultis credere haec omnia prudenter a me dici.

Κἄν ὡς ἄφρονα δέξασθέ με, ἵνα καὶ ἐγὼ μικρὸν τι καυχῶμαι, velut insipientem ferte me, ut et ego modicum quid glorier] Δέξασθε, ferte, tolerate. ἤδη est et δέχισθαι et ἀνέχειν. Ferte me paulo laetius loqui de rebus meis, etiamsi vos hoc putaretis esse imprudentiae. Nam περικυτολογία [de se praedicatio] omnis speciem habet ἀφροσύνης [insipientiae], non tamen semper est ἀφροσύνη, ut disci potest ex libro quem de ea re eoque titulo fecit Plutarchus.

17. Ὁ καλῶ, ὃν καλῶ κατὰ Κίριον, quod loquor, non

loquor secundum Dominum] Non hic iam loquor ex Dei aut Christi mandato, sed pro affectu meo. Vide 1 Cor. 7: 25.

Ἄλλ' ὡς ἐν ἀφροσύνῃ, sed quasi in insipientia] Nota ὡς, non enim haec de se praedicatio in se est ἀφροσύνη, sed circumstantias non bene expendentibus speciem eius rei potest praebere.

Ἐν ταύτῃ τῇ ὑποστάσει τῆς καυχήσεως] In hoc firmamento gaudii mei. Vide supra 9: 4 et ibi dicta.

18. *Ἐπεὶ πολλοὶ καυχῶνται κατὰ τὴν σάρκα, quoniam multi gloriantur secundum carnem*] Quia multi sibi placent magis in externis, quam in internis rebus. Vide supra 5: 16.

Καγὼ καυχῶμαι, et ego gloriabor] Habeo et ego de quo gaudeam in rebus illis in adspectum cadentibus, si ea tanti habentur.

19. *Ἡδύος γὰρ ἀνέχεσθε τῶν ἀφρόνων, libenter enim fertis insipientes*] Ferre soletis iactabundos.

Φρόνιμοι ὄντες, cum sitis ipsi sapientes] Ut quidem vobis videmini. Est enim *αυγχώρησις* [concessio].

20. *Ἀνέχεσθε γὰρ εἴ τις ὑμᾶς καταδουλοῖ, fertis enim si quis vos in servitutem redigit*] Ut erant qui Corinthios vietui et diebus legalibus volebant subiicere.

Εἴ τις κατεσθίει, si quis devorat] Interpretare ex Math. 23: 14.

Εἴ τις λαμβάνει, si quis dona accipit] Clam scilicet, ut modo diximus.

Εἴ τις ὑμᾶς εἰς πρόσωπον δαίρει, si quis vos in os caedit] Id est, *ludibrio habet*. Species pro genere. Nam faciem verberare inter maxima ludibria est, Luc. 22: 64, Matth. 5: 39, 1 Reg. 22: 24.

21. *Κατὰ ἀτιμίαν λέγω, ὡς ὅτι ἡμεῖς ἠσθενήσαμεν*] Sensus est: Si de ignominia agitur, nos eas pertulimus maximas. *Κατὰ* hic valet *de*, aut *quod attinet*. *Ἀσθενεῖν* est *affligi*, ut *ἀσθενεῖς afflicti* 1 Cor. 2: 3, Rom. 8: 26, infra 30. Ὡς hic abundat ut saepe.

Ἐν ᾧ δ' ἂν τις τολμᾷ (ἐν ἀφροσύνῃ λέγω), τολμᾷ καὶ ἐγώ] ubi quis audet (insipienter dico), audeo et ego] *Τολμᾷ* hic valet *παρρησιάζεσθαι, loqui audentius*, ut Phil. 1: 14, Iud. 4. *Ἐν ἀφροσύνῃ* hic rursum valet ὡς ἐν ἀφροσύνῃ [quasi in insipientia]. Facile id intelligitur ex superioribus.

22. Ἑβραῖοι εἰσι; κἀγὼ, *Hebraei sunt? et ego*] Id. est, ab Abrahamo orti. Nam Abraham dictus אַבְרָם, quod venisset ex locis trans Euphratem, ut diximus ad Gen. 11: 1. Legenda haec priora membra cum interrogatione.

Ἰσραηλιταὶ εἰσι; κἀγὼ, *Israelitae sunt? et ego*] Si ob Iacobum sanguinis auctorem magis sibi placent, et ego ex eo sum. Haec dicta adversus illos magistros, qui ex Iudaea venerant.

23. Διάκονοι Χριστοῦ εἰσι (παράφρονων λαλῶ), ὑπὲρ ἑγὼ, *ministri Christi sunt (desipiens dico), plus ego*] Plus quam illi. Deest enim αὐτοῖς. Et παράφρονων pro ὡς παράφρονων.

Ἐν κόποις περισσotέρας, *in laboribus amplius*] Resumit iam et membratim explicat id quod dixerat ἡσθενήσαμεν [*infirmi fuimus*]. De voce κόπων vide supra 6: 5.

Ἐν πληγαῖς ὑπερβαλλόντως, *in plagis supra modum*] Vide supra 6: 5.

Ἐν φυλακαῖς περισσotέρας, *in carceribus abundantius*] Vide ibidem.

Ἐν θανάτοις πολλάκις, *in mortibus frequenter*] Id. est, in mortis periculis, supra 1: 9, 10, 4: 11, 12, 1. Cor. 15: 30, 31.

24. Ὑπὸ Ἰουδαίων πεντάκις τεσσαράκοντα παρὰ μίαν ἡμέραν, *a Iudaeis quinquies quadragenas una minus accipi*] Subauditur πληγὰς [*plagas*]. Similis brevilloquencia Luc. 12: 47. Quadraginta verbera infligi ferebat. Lex, non iubebat, Deut. 25: 3. Vide Praeceptum iubens CV. et vetans CXCIX. Sapientes citra eum numerum consisti voluere. Sic ante et post Sabbatum addidere horam; haec sunt quae vocant *sepimenta*, προφυλακὰς. Legis, in odiosis minus, in favorabilibus paulo plus facere quam Lex imperat. Neque hoc pugnat cum interdicto quod est Deut. 4: 2. Nam addere ad Legem est facere, quod Lex vetat, diminuerere est omittere quod Lex iubet; horum neutrum fit in ista et similibus traditionibus. Iudaqi Romanorum permissu in Iudaea et quibusdam locis vicinis ius in suos animadvertendi ad verbera usque habebant.

Ἄπαξ ἐλθάσθην, *semel lapidatus sum*] Act. 14: 19. Nempe per seditionem multitudinis, ut videre est Ioh.

10: 31, [Act. 5: 26, 14: 5. Virgilius in seditionis descriptione;

Tamque faces et saxa volant. —

Idem *λεθάρει* hic et dicto Iohannis loco, et Act. 5: 26, 14: 19, Hebr. 11: 37, quod *λεθοβολεῖν* Matth. 23: 35, 37, Marc. 12: 4, Luc. 13: 34, Act. 7: 58, 59, 14: 5, Hebr. 12: 29. *ἦτο*.

Τοῖς ἐναυάγησά, ter naufragium feci] De tribus his Pauli naufragiis unum in Actis narratum habemus. Alia evenere priusquam Lucas Paulo se coniunxisset.

Νυχθήμερον ἐν τῷ βυθῷ πεποιήσας, noctem et diem in alto mari egi] Ποιεῖν temporis adiunctum *durationem* significat, ut Iac. 4: 13, Apoc. 13: 5. *Νυχθήμερον* vox Graecis frequens respondens Hebraeis duobus *ערב וקר* [*vespere et mane*]. *Βυθός* *ἵππευ*, ut Exod. 15: 2, Ps. 68: 23, 107: 24, est *altum mare*.

26. *Ὀδοιπορίαις πολλάκις, in itineribus saepe]* *Ἐν* hic ut in sequentibus subauditur, *ἀπὸ κοινοῦ* [*ut communiter dictum*] ex eo quod praecesserat *ἐν κόποις, ἐν φυλακαῖς, ἐν θανάτοις*.

Κινδύνους ἐν γένους, periculis a gente] Nempe *ἐμὴν* a mea gente, a Iudaeis. Sic Act. 7: 19, Gal. 1: 14.

Ἐξ ἑθνῶν, a Gentibus] Ita vocari solent omnes qui Iudaei non sunt, neque Iudaeis additi, *ἔθνη*.

Κινδύνους ἐν πόλει, κινδύνους ἐν ἐρημίᾳ, periculis in urbe, periculis in solitudine] Haec singularia ponuntur pro pluralibus.

Ἐν ψευδελείοις, in falsis fratribus] Vide Gal. 2: 4. Hi sunt qui Christianos se simulabant, ut res Christianorum perdiscerent: deinde eos proderent. Similis compositio in *ψευδοδιδάσκαλοις, ψευδιπράτορες, ψευδοπροφῆταις*.

27. *Ἐν κόπῳ καὶ μόχθῳ, in labore et miseria]* *Μόθος* hic est *miseria* *πῶς*.

Ἐν ἀγρυπνίαις πολλάκις] In pervigiiliis, supra 6: 5. Exemplum vide Act. 20: 7. et seqq.

Ἐν λιπῶ καὶ δίψει, in fame et siti] In locis scilicet ubi nihil erat esculenti aut poculenti.

Ἐν νηστειαῖς πολλάκις, in ieiuniis multis] Intellige ieiunia sponte suscepta ad obtinendas preces, ut Act. 13: 2, 13: 3, 14: 23, 1 Cor. 7: 5.

31.

Ἐν

Ἐν ψύχει καὶ γυμνότητι, *In frigore et nuditate*] Act. 28: 2 et Rom. 8: 35. *Γυμνότης* autem intellige compa-
rate, id est, vestitum tam levem qui corpus non satis
defenderet. Vide Marc. 14: 52, Ioh. 21: 7.

28. Ἐκτὸς τῶν παρεπτόντων, *praeter illa quae extrinsecus
sunt*] Praeter haec corporis incommoda.

Ἡ ἐπιούσαίς μου, ἡ καθ' ἡμέραν, ἡ μέριμνα πασῶν τῶν
ἐκκλησιῶν, *oppugnatio mea quotidiana, cura omnium
Ecclesiarum*] Oppugnor quotidie ab ea anxietate in qua
versari Ecclesias video. Ἐπιούσας, *oppugnatio*, Num.
26: 9, *oppugnatio*, quod est *irruere velut globo facto*.
Vide et Act. 24: 12.

29. Τίς ἀσθενεῖ, καὶ οὐκ ἀσθενῶ] *Quae Ecclesia ad-
fligitur, ut ego non adfligat?* Id enim ἀσθενεῖ, ut
diximus supra 21: 7, 8. Similis sensus Iob. 6: 19.

Τίς σκαρδαλλίζεται, καὶ οὐκ ἐγὼ πυροῦμαι] *Quis est qui
offensa obicitur in via pietatis, ut non ego urar?* Πυ-
ροῦσθαι Graecum, ut et Latinum *urere*, modo de cupidine
dicitur, ut 1 Cor. 7: 9, modo de animi cruciata. Sic
apud Terentium *uro hominem*. Hebraei τῶν eodem modo
usurpanti.

30. Εἰ καυχᾶσθαι δεῖ, τὰ τῆς ἀσθενείας μου καυχῆσθαι,
*si gaudere oportet de iis quae infirmitatis meae sunt
gaudebo*] In eo gaudeo ac triumpho quod tot mala
Christi causa pertulerim. Vide Act. 5: 41.

31. Ὁ Θεὸς καὶ πατὴρ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ
οἶδεν, ὁ δὲ εὐλογητὸς εἰς τοὺς αἰῶνας, ὅτι οὐ ψεύδομαι,
*Deus et Pater Domini nostri Iesu Christi, qui est be-
nedictus in aeternum, scit me non mentiri*] Est et hic
traiectio, nam οἶδεν naturali ordine poni debuit ante illa
ὅτι οὐ ψεύδομαι. Et hic iterum iurat Paulus, sed in re
gravissima, et ad Deum pertinente. Ὁ εὐλογητὸς εἰς τοὺς
αἰῶνας, *sanctus*, titulus Dei, Rom. 1: 25, 9: 5.

32. Ἐν Δαμασκῷ ὁ ἐθνάρχης Ἀρέτα τοῦ βασιλέως, *Da-
masci Gentis Praepositus Aretae Regis*] Est eadem his-
toria quae Act. 9: 23—25. Aretas hic fuit Arabum Rex
cuius meminit Iosephus XVIII. 7 et alibi. Is hoc tempore
Damascum tenebat, eique praefectum imposuerat qui hic
dicitur ἐθνάρχης, ideo quod toti Syriae Damascenae prae-
esset. Habemus eandem vocem in Maccabaicis et Iose-

pho saepe, et in Strabone. Etiam qui Princeps erat Iudaeorum Alexandriae, sic vocatur in Edicto Claudii quod est apud eundem Iosephum. Iustinus Colloquio cum Tryphone: *Οτι δε Δαμασκός τῆς Ἀράβικῆς γῆς ἦν καὶ ἔστι, εἰ καὶ νῦν προσενέμεται τῇ Συροφαινίῃ λεγομένῃ, οὐδ' ὑμῶν τινες ἀρνήσασθαι δύνανται* [Casterum quod Damascus Arabiae terras fuerit et sit, quamvis nunc ei, quae Syrophoenice vocatur, accenseatur, nec vestrum aliqui inficiari possunt]. Tertullianus Adversus Marcionem III: *Et Damascus Arabiae retro deputabatur antequam transcripta esset in Syrophoenicem, ex distinctione Syriarum.*

Πιάσαι με θέλω, ut me comprehenderet] Sic πιάσαι habemus Ioh. 7: 30, 32, 44, 8: 20, 10: 39, 11: 57, Act. 12: 4. Hebraei dicerent *עָנָה*.

33. *Διὰ θυρίδος, per fenestram*] Per fenestram muros iniunctam.

Ἐν σαργάνῃ] Act. 9: 25, *ἐν σπυρίδι* [in sporta]. At *σαργάνῃ* est funis apud Aeschylum. Intellige hic funem quo sporta attenebatur. Aut *ἐν* hic sit more Hebraeo nota instrumenti. Rabbiniis *עַרְבָּ* est cilicium.

Ἐχάλασθην, demissus sum] *ἦπτι*. Vide Iosephum II. 15 et dictum locum Actorum.

CAPUT XII.

1. *Καυχῆσθαι δὴ οὐ συμφέρει μοι*] *Laetitia gestire non expedit*. Saluberrimum animo ἢ τῆς οἰήσεως συστολή [arrogantiae contractio].

Ἐκείθεν γὰρ εἰς ὀπτασίας καὶ ἀποκαλύψεις Κυρίου, ἐνίκα ἐνίκα ἐνίκα [Et, inquit, ventendum esset, si gestiendi et exultandi quarrere materiam. Ὀπτασία, quomodo apud Danielem saepe vertitur *נִבִּיָּה* sive *δρασις*, est species visibiles obiecta vigilanti aut somnianti. Ἀποκάλυψις est quidem generale, sed hic ponitur pro afflatu, sive luce qua mens perfurditur.

2. *Οἶδα ἄνθρωπον ἐν Χριστῷ, ἄνθρωπον ἐν Χριστῷ*] *Christianum*. Haec Paulus praedicat, quasi non sua: quasi diceret,

Quae

— Quas non fecimus ipsi

Vix ea nostra puto.

Ideo in tertia persona hoc eloquitur, ut ille in Controversiis Senecae, Scio quendam in hac civitate propter hoc adoptatum. Sicut contra ubi aliquid dicendum est quod odiosum est, pro secunda persona primam assumit.

Ἦν δὲ ἑνὸς δεκατεσσαέτων, ante annos quatuordecim] Referam hoc ad illud ἐν Χριστῷ. Hominem talem qui per annos iam quatuordecim Christo serviat.

(Εἴτε ἐν σώματι οὐκ οἶδα· εἴτε ἔντός τοῦ σώματος οὐκ οἶδα, ὁ Θεὸς οἶδεν) ἀπαγγέλλει τὸν τοιοῦτον ἕως ἑλθόντων οὐρανῶν, (num in corpore nescio, an extra corpus nescio, Deus scit) raptum hunc usque in tertium coelum] Est et hic traiectio: nam illa εἴτε ἐν σώματι et quae sequuntur in fine huius versus poni naturaliter debuerant. Hebraei orbem in coelo diversos non agnoscunt, sed coelum partiantur in tres regiones, quarum prima est Nubifera, altera Astrifera, tertia Angelifera. Prima dicitur Hebraeis עולם תחת [Mundus infimus], secunda עולם תחת [Mundus medius], tertia עולם העליון [Mundus supremus]. Alii primam vocant קפי [expansionem], secundam שמים [coelum], tertiam שמים שמים [coelum coelorum]. Ergo tertium coelum hic dicitur quod alibi coelum coelorum, coelum summum, Angelicum. Potest autem evenire alicui ut longe remota videat duplici modo, aut si per Angelum aliquo avehatur, quod in Additamenti ad Danielelem de Abacuc refertur, et quomodo a Satana avectus creditur Christus; aut ut sine loci mutatione ea quae sunt absentia tanquam praesentia ei exhibeantur Divinitus excitata specie, quomodo Christus vidit omnia regna mundi, Ezechiel cum ad Chaboram esset ea quae gerebantur in templo Hierosolymitano. Dicit autem Paulus nescire se utro modo ei de quo agit id evenerit. Ἐν σώματι est corpore translato: ἔντός τοῦ σώματος est in animo sine ulla corporis motione.

4. Ὅτι ἤρπάζην εἰς τὸν παράδεισον, raptum in Paradisum] More Hebraeorum distinguitur coelum sive mundus supremus a Paradiso. Coelum illud supremum promittitur piis post resurrectionem: post mortem et ante resurrectionem Paradisus: ille locus gloriae, hic solatii. Dixi-

mus ea de re ad Lucam 25: 43. Reperies idem discrimen apud Rabbini Israeliam de Anima. Et distinctum quid a coelo tertio. *Paradiseum* intelligunt hic Chrysostomus, Oecumenius, Theophylactus. Ἠπαύγη, πόν.

Καὶ ἤκουσεν ἄρρητα ῥήματα, ἃ οὐκ ἔστιν ἀνθρώπῳ λαλῆσαι, et audivisse arcana verba, quas non licet homini loqui] Sicut Moses intellexerat omnem illam dispensationem qua Deus populum Israeliticum tuebatur, ac ragebat, sic Paulus illam, per quam Christus Ecclesiam suam gubernat, unde factum est ut ad danda consilia aptior fuerit ipso Petro qui primas in Ecclesia obtinebat. Sed haec quas intellexerat vetitus fuit exuntiare.

5. Ὑπὲρ τοῦ τοιοῦτου ναυχήσεμαι] Futurum pro potentiali more. Hebraeo. *Be tali homine gaudere et exultare possem.*

Ὑπὲρ δὲ ἑμαυτοῦ οὐ ναυχήσομαι, εἰ μὴ ἐν ταῖς ἀσθενείαι μου, de me autem nihil gaudebo, nisi de infirmitatibus meis]. Non dicam quas feci, sed quas pertuli, id enim minus invidiosum est: et pauci sunt qui talis gaudii societatem appetant.

6. Ἐάν γάρ θελήσω ναυχήσασθαι, οὐκ ἔστιν ἔργον] Si de factis meis dicere aliquid vellem, nihil mihi opus esset, vaniloquentia. Satis rerum mihi suppeteret. Ἄγωαυ ante habuimus pro ὧς ἔργων. Hic vero magis propriis ἔργων dicitur, qui διὰ τῆς πανόδοιαν [per vaniloquentiam] sibi non sua adscribit.

Hoc faciunt stulti quos gloria vexat inanis.

Ἀλήθειαν γὰρ ἔρω] Dicerem enim verum.

Φεύδομαι δέ] Consulto ab illarum rerum commemoratio-
ne abstinco.

Μὴ τις εἰς ἐμὲ λογισται ὑπὲρ ὃ βλέπει με, ἢ ἀκούει ἐξ ἐμοῦ] Nolo quisquam me aliunde aestimet, quam et ipse quae ipse videt me facientem, aut decentem audit. Praesentia mihi sufficiunt. Praeterita malo occultare silentio.

Καὶ τῇ ὑπερβολῇ τῶν ἀποκαλύψεων ἵνα μὴ ἐπικραίωμαι] Etiam ob illas quas dixi revelationes ne exultem, grave mihi fraenum datum est.

Ἐδόθη μοι σκόλωψ τῇ σαρκί, indita est mihi spina car-
nē] Ezuch. 28: 24. in Graeco est σκόλωψ πικρίας [spina

punctionis], ubi in Hebraeo נקבץ רוח; est autem רוח *spina*. Et in Osee 2: 6, ubi in Graeco, est φράσσω τὴν ὁδὸν αὐτῆς ἐν σκόλοφι [*spinis viam eius serpio*], in Hebraeo est טרנס, quod itidem *spinas* significat. Etiam Num. 33: 55, σκόλοις ἐν τοῖς ὀφθαλμοῖς ὑμῶν [*spinas in oculis vestris*], טרנס quidam *sentes* interpretantur. Per *spinam* autem *carni inditam* significatur per similitudinem dolor admodum pungens. *Dolorem curioulas* vel *capitis* significari, ait Tertullianus de Pudicitia, κεφαλαλγίαν [*capitis dolorem*] Chrysostomus et Hieronymus, *carnis et corporis multa ac graviora tormenta*, Cyprianus de Mortalitate.

Ἄγγελος Σατάν, *Angelus Satanas*] Id est, *immissus mihi a Satana*: nam ἄγγελλον vox tribuitur etiam rebus non animatis, ut vento et igni. Ps. 104: 4. Vide quae dicta nobis ad Gen. 3: 24. A Satana autem merbo etiam piis immitti, Deo id sinente, ex Iobi historia discimus. Vide et Luc. 13: 16.

Ἰνα με κολαφίζῃ, *ut me pugnis caedat*] Id est *caedet*. Est enim species pro genere, ut supra 11: 20. Sic κολαφίζεσθαι sumitur et 1 Cor. 4: 11.

Ἰνα μὴ ὑπεραίρωμαι, *ne exultem*] *Ut omnia animi exarosis [elatio] tam gravi et assiduo dolore reprimeretur*. Sed haec verba in Manuscripto hic non reperiuntur, et satis esset supra esse posita.

8. Ὡς τούτου τρίς τὸν Κύριον παρεκάλεσα ἵνα ἀποστῇ ἀπ' ἐμοῦ, *propter quod ter Dominum rogaui, ut discederet a me*] *Ut abiret a me dolor ille*. De ternario numero in precibus vide quae dicta ad Matth. 26: 44.

9. Καὶ εἶπέν μοι, *et dixit mihi*] Nempe *Christus* per ἡρ νρ [*vocem Divinam*].

Ἀρκεῖ σοι ἡ χάρις μου, *sufficit tibi gratia mea*] *Sufficiet tibi quod tibi bene volo*. Ἀρκεῖ, id est, *sufficere debet*. Pii, cum malorum levamenta orant, non semper exaudiuntur: quia nec precantur nisi sub conditione, si ipsorum bono et Dei honori id sit conducibilis.

Ἡ γὰρ δύναμις μου ἐν ἀσθενείᾳ τελειοῦται, *nam potentia mea in infirmitate perficitur*] Causam hic reddit cur malum hoc ei non auferat, *quia potentia ipsius, nempe Christi, hoc magis perficitur*, id est illustratur, quo ii per quos agit magis sunt adversis obnoxii. Qui a Paulo

videt morbos sanari; sciat hoc non ab ipso esse (aegrotat enim et ipse) sed a Christo. *Τελειοῦται* hic est *perfectius agnoscitur*, sicut saepe verba Hebraea Hiphil ad notitiae effectum referuntur. Alioqui verum etiam hoc est quod Plinius dicit VII Epist. 26, *Optimos nos esse dum infirmi sumus*. Cui congruit Senecae illud: *Calamitas virtutis occasio est*. Et Quintiliani: *Temeritas omnis animorum, calamitate corporum frangitur*. Et Minutii Felicis: *Calamitas saepius disciplina virtutis est*. Et Salviani: *Adfectis artibus vires corporum in virtutes transferuntur animorum*. Et hoc eiusdem: *Sancti viri infirmiores se faciunt, quia si fortes fuerint sancti esse via possunt*.

Ἦδιον οὖν μᾶλλον καυχῆσθαι ἐν ταῖς ἀσθενείαις μου, libentius igitur gaudebo de infirmitatibus meis] *Ἦδιον μᾶλλον* hic dictum est pro *ἤδιον* ut *καλὸν μᾶλλον* pro *καλὸν*, Marc. 9: 42. Alibi *μᾶλλον κρεῖττον* [magis melius], *μᾶλλον περισσότερον* [magis plus], *μᾶλλον περισσotέρας* [magis abundantius]: ita ut *μᾶλλον* coniungatur cum positivo, comparativo et superlativo.

Ἰνα ἐπισκηνώσῃ ἐν ἐμῇ ἡ δύναμις τοῦ Χριστοῦ, ut habitet in me virtus Christi] Id est, ut eo magis vis illa Christi per me appareat: nam *σκηνοῦν*, *ἐπισκηνοῦν* ex Syriaco *שכן* est habitare. *Habitare* autem hoc loco est *frequentiter se ostendere*: sicut homines saepius domi sunt, quam extra domum.

10. *Διὰ εὐδοκίαν ἐν ἀσθενείαις, ideo placent mihi adversa*] *εὐδοκίαν* aut *εὐδαιμονίαν*. *Amo ipsa illa adversa*.

Ἐν ὕβρει, contumeliae] Imo contumeliose tractari Christi causa.

Ἐν ἀνάγκαις, necessitates] Vide supra 6: 4. et 1 Cor. 7: 26.

Ἐν διωγμοῖς, vexationes] Vide Matth. 13: 21, Marc. 4: 17, Act. 8: 1, Rom. 8: 35.

Ὅταν γὰρ ἀσθενῶ, τότε δυνατός εἰμι, cum enim infirmus tunc potens sum] Quo magis adversis premor, eo maiora Deus per me operatur.

11. *Γέγονα ἄφρων καυχώμενος, factus sum insipiens gloriando*] In Manuscripto non est *καυχώμενος*. Nam *ἄφρων*, id est, *ὡς ἄφρων*, ut saepe in capite praecedente, hic idem valet quod *καυχώμενος*.

Τίτις

Ἑταῖς με ἠναγκάσατε, vos me coëgissis] Sunt quaedam περιστροφολογίαι [praedicationes de se] extortae ac propterea extra culpam.

Ἐγὼ γὰρ ἄφελον ὑφ' ὑμῶν συνίστασθαι, ego enim a vobis debui commendari] Non debueratis exspectare ut quicquam ad me commendandum dicerem. Nemo me melius noverat quam vos: nemo melius de me testimonium praebere poterat.

Οὐδὲν γὰρ ὑπέρηκα τῶν ὑπὲρ ἡμῶν ἀποστόλων, nihil enim minus fui quam excellentissimi Apostoli] Supra 11: 5.

Εἰ καὶ οὐδὲν εἰμι, etsi nihil sum] Si in me specter extrinsecus Christum nihil sum, nullius pretii apud Deum. Hic οὐδὲν sumitur sicut oppositum est, Gal. 6: 3.

12. Τὰ μὲν σημεῖα τοῦ ἀποστόλου, signa Apostoli] Per quas cognoscer ego esse Apostolum non minus quam illi Duodecim.

Ἐκ πάσης ὑπομονῆς, in omni patientia] Ὑπομονήν posuit ante charismata. Vere Apostolicum est plura quam caeteri adversa fortiter tolerare.

Ἐν σημείοις καὶ τέρασι καὶ δυνάμεσι, in signis et prodigiis et virtutibus] σημεῖα, τέρατα, δυνάμεις.

13. Τί γὰρ ἐστὶν ὃ ἡττήθητε ὑπὲρ τὰς λοιπὰς ἐκκλησίας, quid est enim quicquid minus habuistis quam caeterae Ecclesiae] An minora dona per impositionem manuum meorum vos recepistis, quam illas Ecclesiae quas Petrus et alii Apostoli fundarunt?

Εἰ μὴ, nisi] Specie exceptionis magis firmat quod dicit; Est enim εἰρωνεία [irrisio].

Ὅτι αὐτὸς ἐγὼ οὐ κατενάρκησα ὑμῶν, quod ipse ego non gravavi vos] Non fui piger vestre βαρύνει. Non sumpsi a vobis quae me a manuum labore liberarent. Vide supra 11: 8, 9.

Χαρίσασθε μοι τὴν ἀδικίαν ταύτην, condonate mihi hanc iniuriam] Et haec valde efficax est εἰρωνεία [irrisio]. Ἀδικοὶ sunt qui plus sumunt quam oportet. Paulus hic ex contrario fecit figuram. Si apud vos iniustitia est, minus quam debetur sumere, rogo hanc offensam mihi condonetis. Χαρίσασθε, est quod Rabbinici dicerent, יתן.

14. Ἰδοὺ τρίτον τοῦτο ἐτοίμως ἔχω ἐλθεῖν πρὸς ὑμᾶς, ecce

ecce tertio iam paratus sum ad vos venire] Non hoc dicit tertio se venturum, sed iam tertium esse quod se parat itineri ad ipsos, et impeditur. Ἐτοίμεος ἔγω ἀνιμι nempe, ut Act. 21: 13. Vide et Dan. 3: 15.

Καὶ οὐ καταναγκάσω ὑμῶν, (nec vos gravabo)] Constitui perstare in meo instituto, nihil vos gravandi; supra 11: 8, 9.

Οὐ γὰρ ζητῶ τὰ ὑμῶν, ἀλλ' ὑμᾶς, non enim quaero quas vestra sunt, sed vos] Nihil vestram expeto, sed vos in aeternum salvos praesefare cupido. Dictum vere Apostolum.

Οὐ γὰρ ὀφείλεις τὰ τέκνα τοῖς γονεῦσι θεοστυλῆειν, ἀλλ' οἱ γονεῖς τοῖς τέκνοις, nec enim debent filii parentibus thesauros colligere, sed parentes filiis] Supple ὀφείλοντες θεοστυλῆειν. Ratio naturalis, quae lex quaedam tacita, liberis parentum haereditatem addicit, ait Iurisperitus Paulus. Vide quae diximus de Iure Belli ac Pacis lib. 11: cap. 7. 5.

15. Ἐγὼ δὲ ἤδη καταναγκάσω, ego autem libentissimè impendam] Res meas, quanquam tenues sunt, impendam.

Καὶ ἐκ καταναγκηθῆσθαι ὑμῶν, et impendatur ipse pro animabus vestris] Metentipsum impendam. Nam passivum hic ut saepe est pro recipiaco, quod Hebraei dicunt Niphal pro Hitpabel. Ἐντὶ τῶν ψυχῶν ὑμῶν, id est, pro vobis, ὡς μετὰ τὸν.

Εἰ καὶ περισσοτέρως ὑμᾶς ἀγαπῶ] Cum vos diligam plus quam alias Ecclesias.

Ἦττον ἀγαπῶμαι] Minus a vobis diligor quam Doctores alii.

16. Ἐγὼ δὲ, ἐγὼ οὐ καταβάρησα ὑμᾶς, sed esto, ego vos non gravavi] Forte mihi non concedent illi me vobis palam gravem non fuisse.

Ἀλλ' ὑπάρχων πανούργος, δόλω ὑμᾶς ἔλαβον, sed cum essem versutus, dolo vos cepi] Forte dicent me ut hominem versutum fecisse per interpositas personas, quod per metentipsum facere non aheram. Obiicit hoc sibi tanquam ex adversariorum verbis, ut statim solvat.

17. Μὴ τινα ὄν ἀπέσταλα πρὸς ὑμᾶς, δι' αὐτοῦ ἐκτέλῃσα ὑμᾶς, num per aliquem eorum, quos ad vos misi, per ipsum laetum ex vobis feci]. Puta per Timotheum

(Cor.

Cor. 16: 10. Ἐπλεονέκτησα Ἰννα. Vide supra 7: 2. Est hic ἀντίπρως [mutatio casus] ut,

Urbem quam statuo vestra est.

18. Παρακάλεσα Τίτον] Hortatus sum, ad vos ut iret, supra 8: 6.

Καὶ συναπέστειλα τὸν ἀδελφόν, et misi eum illo fratrem] Qui putatur Lucas. Vide supra 8: 18.

Μήτις ἐπλεονέκτησεν ὑμῶς Τίτος] An ex vobis lucrum fecit?

Οὐ τοῦ αὐτοῦ πνεύματος περιπατήσαμεν, nonne eodem animo ambulavimus] Πνεῦμα hic adfectum animi significat.

Οὐ τοῖς αὐτοῖς ἔγχεσι]. Nonne illi meis institerunt vestigiis? id est, me per omnia imitati sunt?

19. Πάλιν δοκεῖτε ἐν ὑμῖν ἀπολογούμεθα] Putatis forte me hoc toties repetere mei tantum purgandi causa? Aliud est quod praecipue hic specto.

Κατενώπιον τοῦ Θεοῦ ἐν Χριστῷ λαλοῦμεν· τὰ δὲ πάντα, ἀγαπητοί, ἐπὲρ τῆς ὑμῶν οἰκοδομῆς, coram Deo in Christo loquimur: omnia autem, charissimi, propter profectum vestrum] Puto auferendam διαβολήν [distinctionem] post λαλοῦμεν, et legendam τὰδε πάντα. Dicimus haec omnia, conscio Deo et ea veracitate, quam Christus nos docuit, vestri profectus causa, nempe ne si ego vobis vilesceam, vilesceat vobis et Euangelium, quale id vobis praedicavi. Confer Gal. 1: 20, Col. 1: 22.

20. Φοβοῦμαι γὰρ μήπως ἐλθὼν οὐχ οἷους θέλω εὑρῶ ὑμᾶς] Metuo ne vos inveniam corruptos a doctoribus illis qui vitiiis blandiuntur.

Κἀγὼ εὐρεθῶ ὑμῖν οἷον οὐ θέλετε, et ego inveniar a vobis, qualem non vultis] Id est, ne severitate in vos uti cogar, ut 1 Cor. 4: 21, supra 10: 6.

Μήπως ἔρεῖς, ne forte contentiones] Supple, etiamnum post tot remedia adhibita inter vos reperiantur, 1 Cor. 1: 11, 3: 3.

Ζῆλοι, aemulationes] Dicto loco 1 Cor. 3: 3.

Θυμοί] Iras, ut Act. 19: 28, Gal. 5: 20, Eph. 4: 31, Col. 3: 8.

Ἐριθεΐαι, dissensiones] Quarum mentio dicto ad Gal. loco. Vide et Rom. 2: 8, Phil. 1: 16, Iac. 3: 14, 16.

Καταλάλαια, detractiones] Habes hoc nomen et 1 Petr. 2: 1, et καταλάλους Rom. 1: 30, ubi de significato diximus.

Ψιθυρισμοί, *susurrations*] Ψιθυρισμός habes in eodem ad Romanos loco, ubi dicta vide.

Φυσιώσεις] *Gloriarum flatus* ob divitias, eruditionem, eloquentiam. Notat illos quos 1 Cor. 4: 18, 19, 5: 2, ubi habes verbum φυσιοῦσθαι, ut et 1 Cor. 8: 1, 13: 4.

Ἀκατασταίαι] *Seditiones* quae ex schismate nasci solent, ut nos docet Epistola Clementis ad Corinthios. De hoc vocabulo vide Luc. 21: 9, 1 Cor. 14: 33, supra 6: 5.

21. Μὴ πάλιν ἰλθόντα με ταπεινώσῃ ὁ Θεός μου πρὸς ὑμᾶς, *ne ubi iterum venero, humiliet me Deus apud vos*] Est et hic traiectionis: nam πάλιν ἰλθόντα με cohaeret cum πρὸς ὑμᾶς, *ubi ad vos rediero*. Ταπεινοῦν hic est *moerore afficere*, unde ταπεινώσεις Luc. 1: 48, Act. 8: 35, Ps. 90: 3 in Graeco. *Deus me moerore afficiat*, id est, Dei causa moeream.

Καὶ πενθήσω πολλοὺς τῶν προημαρτηκότων, *et lugam multos ex iis qui ante peccaverunt*] Est hic μετανοία [transnominatio]. Nam lugam dicit pro punire cogere, quod Apostoli non faciebant sine signis. Sicut Romani civem damnaturi sumebant pullam togam. De hoc sensu vocis πενθεῖν vide quae dicta 1 Cor. 5: 2.

Καὶ μὴ μετανοησάντων, *neque egerunt poenitentiam*] *En dico qui ante adventum meum se non correxerint*.

Ἐπὶ τῇ ἀκαθαρσίᾳ, *de immunditia*] Illas libidines intelligit quas eadem voce Rom. 1: 24.

Καὶ πορνείᾳ] Hoc vocabulo diximus et *scortationes* comprehendere et *nuptias illicitas*. Vide Act. 15: 20, 1 Cor. 5: 1.

Καὶ ἀσελγείᾳ ἣ ἐπραξαν, *et lascivia cui se dederunt*] *Omni genere lasciviae*. Vide Marc. 7: 22 et Rom. 13: 13. Ἀσελγείᾳ hoc loco Tertullianus transfert *vilitate*, libro de Pudicitia.

C A P U T XIII.

1. Ἴδεὺν τρίτον τοῦτο ἔρχομαι πρὸς ὑμᾶς] *Id est, tertium me iam itineri paro*. Est enim idem quod dixerat supra 12: 14, et solet conatibus dari nomen effectus. In Manuscripto autem est planius, ita ut supra, *ἐτοίμος ἔχω ἰδεῖν*

θεῶν πρὸς ὑμᾶς [paratus sum venire ad vos]. Et sic legit Syrus.

Ἐπὶ σώματος δύο μαρτύρων καὶ τριῶν σταθήσεται πᾶν ῥῆμα, *ex ore duorum vel trium testium stabit omne verbum*] Id est, cum iam bis terve id dixerim, tandem ratum erit, quod Hebraei dicunt שְׁנֵי [stabit]. Est enim applicatio, quasi per παραβολὰν [sermonis imitationem], legis Deut. 19: 15. Similis ferme applicatio Legis eiusdem, Matth. 18: 16.

2. Ὡς παρὼν τὸ δεύτερον] Praesens pro futuro, *velut iterum apud vos futurus*.

Τοῖς προσηματηκόσι] *Iis qui iam peccarunt gravius*. Supra 12: 21.

Καὶ τοῖς λοιποῖς πᾶσιν, *et caeteris omnibus*] Si qui adhuc peccaturi sunt.

Ὅτι ἰὰν ἔλθω εἰς τὸ πάλιν] Ἐὰν hic valet quando. Ubi ad vos rediero.

Οὐ φείσομαι, *non parcam*] Agam severe pro criminum meritis.

3. Ἐπεὶ δοκιμὴν ζητεῖτε τοῦ ἐν ἐμοὶ λαλοῦντος Χριστοῦ] *Quandoquidem ita agitis ut videamini periculum facere velle, quid Christus, cuius nomine Euangelium praedico, per me efficere possit*. Vide supra 5: 20.

Ὅς εἰς ὑμᾶς οὐκ ἀσθενεῖ, ἀλλὰ δυνατεῖ ἐν ὑμῖν, *qui in vos non est infirmus, sed potens est in vobis*] Est praesens pro praeterito. Non opus habetis eius rei periculum facere, cum iam pridem Christus per me apud vos ingentia dederit potentiae suae signa. Vide supra 12: 12.

4. Καὶ γὰρ εἰ ἐξανρώθη ἐξ ἀσθενείας, ἀλλὰ ζῇ ἐκ δυνάμεως Θεοῦ, *nam etsi crucifixus est ex infirmitate, tamen vivit ex virtute Dei*] Ἀσθενεία hic est conditio caduca et infirma, quam Christus nostri causa suscepit. *Virtutem Dei* intellige eandem quae in ipso operata fuerat, et confer Rom. 1: 3, 4, 1 Petr. 3: 18. Tacite autem indicat Paulus non debere se propter multa quae ferebat adversa contemni, cum eadem via Christus ingressus fuerit.

Καὶ γὰρ ἡμεῖς ἀσθενοῦμεν ἐν αὐτῷ, *nam et nos infirmi sumus in illo*] Id est, propter ipsum multa patimur. Id enim esse ἀσθενεῖν saepe iam vidimus. Particula ἃ saepe apud

apud Hebraeos valet propter. At in Manuscripto est *σὺν αὐτῷ* [cum illo] non male, ad illius exemplum.

Ἀλλὰ ζήσόμεθα σὺν αὐτῷ ἐκ δυνάμεως Θεοῦ εἰς ὑμᾶς, id vivemus cum eo ex virtute Dei in vobis] Id est, vitam consequemur immortalem per eandem Dei virtutem quae per nos inter vos tam magna operata est. Vide quae diximus ad 1 Cor. 15: 44.

5. *Ἐαυτοὺς πειράζετε εἰ ἐστὶ ἐν τῇ πίστει, vosmetipsos tentate an sitis in fide]* Etiam atque etiam circumspicite, an omnia ea dogmata bene retineatis, quae vobis tradidi.

Ἐαυτοὺς δοκιμάζετε, ipsi vos probate] 1 Cor. 11: 28. Sensus idem Soph. 2: 1 secundum quosdam Interpretes. Deest hoc in Manuscripto.

Ἡ οὐκ ἐπιγινώσκετε ἑαυτοὺς ὅτι Ἰησοῦς Χριστὸς ἐν ὑμῖν ἔστι] Nonne sentitis Christum per Spiritum suum in vobis praesentem esse? Si id sentitis, bene tractate tantum hospitum. Eph. 4: 30.

Εἰ μὴ τι ἄρα ἀδόκιμοί ἐστε] Nisi adulterini estis, id est, nomine non re Christiani, 1 Cor. 9: 27, 2 Tim. 3: 8, Tit. 1: 16, Hebr. 6: 8. His oppositi *δόκιμοι*, probi, qui sunt quod videntur, Rom. 14: 18, 16: 10, 1 Cor. 11: 19, supra 10: 18, 2 Tim. 2: 15, Iac. 1: 12 et hic mox 7.

6. *Ἐλπίζω δὲ ὅτι γνώσεσθε ὅτι ἡμεῖς οὐκ ἐσμεν ἀδόκιμοι, spero autem vos cognituros nos non esse adulterinos]* Ostendemus hoc factis ipsis, non connivendo ad crimina, ut alii faciunt.

7. *Εὐχομαι δὲ πρὸς τὸν Θεόν]* Id est, ad Deum preces ea de causa fundo.

Μὴ ποιῆσαι ὑμᾶς κακὸν μηδὲν, ut nihil mali faciatis] Ne cogas cuiquam poenam infligere, quae malum dicitur, quia dura est toleratu. *Ποιῆσαι* cum accusativo pro quo Latini dativum ponerent, Matth. 27: 22, Luc. 15: 19.

Οὐχ' ἵνα ἡμεῖς δόκιμοι φανῶμεν, ἀλλ' ἵνα ὑμεῖς τὸ καλὸν ποιῆτε, ἡμεῖς δὲ ὡς ἀδόκιμοι ᾤμεν, non ut nos probi appareamus, sed ut vos quod bonum est faciatis, nos autem ut adulterini simus] Est hic transpositio οὐχ' ἵνα pro ἵν' οὐχ'. Qualis traiectio in eadem voce ἵνα est Eph. 3: 18. Sensus est: *Preces illas facio, quod malo vos bonos esse, quam meam sinceritatem vestris poenis testatam fieri.*

Ma-

Maneam ego potius sine tali documento, quàm vos in peccata talia incidatis.

8. Οὐ γὰρ δυνάμεθα τι κατὰ τῆς ἀληθείας, ἀλλ' ὑπὲρ τῆς ἀληθείας, neque enim possumus quid contra veritatem, sed pro veritate] Potestas illa nobis data est ut recte ea utamur, non ut male. Absit a nobis ut auctoritatis nostrae augendae causa adfligamus innocentes. *Ἀληθία* nostris Scriptoribus, ut Hebraeis נאמן vel נאמן, saepe significat id quod rectum iustumque est, Ioh. 3: 21, ubi dicta vide, et 3. Ioh. 3.

9. Χαίρομεν γὰρ ὅταν ἡμεῖς ἀσθενῶμεν, gaudemus enim quod nos infirmi simus] Id est, appareamus velut infirmi, nos edentes illa quae diximus potentiae in nobis Divinae documenta.

Τυεῖς δὲ δυνάτοί ἢτε, vos autem potentes sitis] Ut vos sitis valentes ac vegeti.

Τοῦτο δὲ καὶ εὐχόμεθα τὴν ὑμῶν κατάρτισιν, haec et oramus vestram perfectionem] Ut efficiam faciat, ne in mala incidatis. Κατάρτισις est *κατὰ* quod *εὐμαρῶς* solet verti, recta constitutio, sicut *καταρτισμένος* *ῥῶν* [verus, rectus], ut diximus ad Luc. 6: 40. Adde quod diximus ad Gen. 34: 21.

10. Διὰ τοῦτο ταῦτα ἀπὸν χερσῶν, ἵνα παρὼν μὴ ἀποτόμος χερσῶμαι κατὰ τὴν ἐξουσίαν ἣν ἔδωκε μοι ὁ Κύριος εἰς εὐκοδομὴν, καὶ οὐκ εἰς καθαιρέσθαι, ideo haec abiens cortho, ne praesens severe agam secundum potestatem quam Dominus dedit mihi ad profectum, non ad damnum] Ideo, inquit, minas adhibeo, ne rege exsequi cogar. Χερσῶμαι ἀποτόμος est severe agere. Nam χερσῶμαι interdum absolute ponitur nullo nomine sequente. Sic ἀνιγωγότερον ἐχρῶντο [remissius agebant], 2 Macc. 12: 14. Ἀποτόμος, severe: sic et Tit. 1: 13; ἀποτομία severitas, Rom. 11: 22; ἀπότομος ὀργή, κρίσις ἀπότομος [severa ira, iudicium severum], Sap. 5: 20, 6: 5. In Glossario ἀπότομον, rigidum. Ἐξουσίαν hic intelligit potestatem illam Divinitus datam ad immittendos morbos, coecitatem, mortem etiam, quae data Apostolis, non ad damnum, sed ad utilitatem et profectum Ecclesiae. Vide supra 10: 8.

11. Λοιπὸν, ἀδελφοί] Quod restat. Verbum est prope- rantis sermonem absolvere.

VI.

Mm

Xai

Ἥκιστα] *Bene valetis.* Ita enim Graeci hoc usurpant.

Καταρτίζεσθε] *Facite quod vos decet.* Vide supra 9. Est et hic Niphal pro Hitpahel.

Παρακαλεῖσθε] Et hoc eiusdem formae. *Solemini vos*, nempe si quid adversi inciderit.

Τὸ αὐτὸ φρονεῖτε] *Concordes estis.* Nam φρονεῖν Paulo ad affectum non ad intellectum refertur. Simili modo τὸ αὐτὸ φρονεῖν habuimus Rom. 12: 16, 15: 5, Phil. 2: 2, 3: 16, 4: 2.

Εἰρηνεύετε, pacem habete] Marc. 9: 50, Rom. 12: 18; 1 Thess. 5: 13.

Καὶ ὁ Θεὸς τῆς ἀγάπης καὶ τῆς εἰρήνης ἔσται μεθ' ὑμῶν] *Vobis favebit et auxilium erit.* Vide Luc. 1: 28 et ibi dicta. *Deus pacis et dilectionis*, id est, auctor pacis et dilectionis. Vide Rom. 15: 33, 16: 20, 1 Cor. 14: 33. Sic Hebraei dicunt, יְיָ שָׁלוֹם לָנוּ, מִן שָׁלוֹם לָנוּ.

12. Ἀσπάζασθε ἀλλήλους ἐν φιλήματι ἁγίῳ, *salutate vos invicem osculo sancto*] Rom. 16: 16.

Ἀσπάζονται ὑμᾶς οἱ ἅγιοι πάντες, *salutant vos omnes sancti*] Nempe qui in Macedonia sunt.

13. Ἡ χάρις τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ, καὶ ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ, καὶ ἡ κοινωνία τοῦ ἁγίου πνεύματος μετὰ πάντων ὑμῶν. *Gratia Domini Iesu Christi, et dilectio Dei, et communicatio sancti Spiritus cum omnibus vobis*] Supple sit, ut Rom. 16: 24, 1 Cor. 16: 23. Sunt autem hic, ut et in Baptismo, aperte nomina τῆς Τριᾶδος [Trinitatis] cuiusquam Christiani colunt.

Ἀμήν] Deest in Manuscripto. Additum hoc ab Ecclesia Corinthiaca, quae id respondere solebat, quoties Epistola haec lecta erat.

ANNOTATIONES

IN

EPISTOLAM AD GALATAS.

Tertullianus in primo Adversus Marcionem hanc Epistolam inter primas Pauli fuisse existimat. Verba eius sunt: *Ab illo certe Paulo qui adhuc in gratia rudis, trepidans denique ne in vacuum cucurrisset aut curreret, tum primum cum antecessoribus Apostolis conferebat. Igitur, si ferventer, ut adhuc Neophytus, adversus Iudaismum, aliquid in conversatione reprehendendum existimavit, passivum scilicet convictum, postmodum et ipse usu omnia omnibus futurus ut omnes lucraretur, Iudaeis quasi Iudaeus, et eis qui sub Lege tanquam sub Lege; tu illam solius conversationis placiturae postea accusatori suo reprehensionem suspectam vis haberi, etc.* Vehementiorem in hac quam in aliis Epistolis esse satis apparet. Causas tamen alias quam suspicatur Tertullianus existimo, nempe quod illi, qui libertatem rituum Iudaicorum vocatis e Gentibus volebant eripere, non Iudaei essent, quibus aliquid ea in re erat condonandum, sed alienigenae qui in Iudaea vixerant, quorum princeps erat Cerinthus: quales fuere et illi qui Philippis eadem docuerunt, ut index est ipse Paulus Phil. 3: 3, quod iidem Iudaizandi necessitatem docerent, nulla pietate

moti; sed ut ea ratione honores et commoda a Iudaeis adipiscerentur, simulque effugerent incommoda quae Christianos premebant: nam eis temporibus Iudaeis, per leges Romanas et edicta, libera erat religionis functio, non item Christianis, quos vexari iam tunc coepisse ex Actis et aliis Pauli Epistolis apparet. Videbat autem Paulus, cui specialius quam caeteris incumbabat Gentium conversio, quantum impedimentum ei rei allatura esset haec novi oneris iniunctio. Cum autem isti, Pauli libertatem strenue defendentis obtrectatores, dicerent Paulum iam docendi non nisi a Petro, Iohanne et Iacobo accepisse, ac proinde illorum instituta Pauli institutis antehabenda, praeterea Paulum ipsum in hac re fuisse varium, Paulus contra magno animo ostendit se non minus quam alios Apostolos Apostolatium suum a Christo accepisse, neque Petrum, Iohannem et Iacobum aliud docere quam ipse doceat; se quoque, etsi in usu aut omissione rituum solitus esset se accommodare utilitati eorum quibuscum viveret, idem tamen de ista libertate docuisse semper: et hoc suum dogma typis Veteris Testamenti *μυστικῶς* [sensu recondito] explicatis confirmat. — Tempus quo scripta est haec ad Gallograecos Epistola, sicut designate indicare non possum, ita videre mihi videor non longe abfuisse ab eo tempore quo ad Romanos scripta est Epistola.

CAPUT I.

1. *Οὐκ ἀπ' ἀνθρώπων, οὐδὲ δι' ἀνθρώπου*] Munus hoc mihi neque ab hominibus suapte arbitrato impositum est, neque etiam Dei iussu per meros homines, quomodo multi in Ecclesiis ordinati fuere per Apostolos, dictante Spiritu, ut Matthias ab Apostolis nominatus, sed ab ipso Christo iam extra homines in Divina potestate constituto. Christus per evectionem suam in coelum non est homo, nempe qualis fuit, et quales nos sumus, id est, mortales. *Ἀλλὰ διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ, sed per Iesum Christum*] Ab eo qui statim a resurrectione Deus a Thoma dici coepit. Vide Ioh. 20: 28.

Καὶ Θεοῦ πατρὸς τοῦ ἐξείλατος αὐτὸν ἐκ νεκρῶν, et Deus Pa-

Pe-

Patrem qui suscitavit eum a mortuis] Quo magis suum munus commendet, per causam mediam adscendit ad primam; nam potestas illa qua Christus Ecclesiam regit et Paulum ad Apostolatam vocavit, venit ei a Deo Patre, supra quem nihil est.

2. *Kal oi en̄ imol pantes adelphoi*, et qui mecum sunt omnes fratres] Corinthii, ut ego arbitror. Fuit apud Galatas Paulus aliquanto ante quam Corinthum veniret; Act. 16: 6 et 18: 1. Videtur autem secundum ad Galatas iter, de quo Act. 18: 18, instituisse post hanc scriptionem.

Tais ekklesiais tēs Galatias, Ecclesiis Galatias] An-cyranis, Tavianis, Pessinantiis: non addit hic titulum sanctis, quia coeperant ab Evangelio declinare.

3. *Χάρις ὑμῖν καὶ εἰρήνη ἀπὸ Θεοῦ πατρὸς καὶ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ*, gratia vobis et pax a Deo Patre et Domino nostro Iesu Christo] In Manuscripto καὶ Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ ut Rom. 1: 7 et 1 Cor. 1: 3, 2 Cor. 1: 2.

4. *Τοῦ δόντος ἑαυτὸν περὶ τῶν ἁμαρτιῶν ἡμῶν*, *ὅπως ἐξέλγεται ἡμᾶς ἐκ τοῦ ἐνεσῶτος αἰῶνος ποτηροῦ*, qui dedit semet ipse pro peccatis nostris, ut eriperet nos e praesenti saeculo malo] Dedit, subaudi, in mortem, ut Rom. 4: 25, 8: 32, Eph. 5: 2, Tit. 2: 14. Mors Christi multos habet effectus, hunc inter alios ut admirabilis obedientiae exemplo nos a peccatis abstrahat, 1 Petr. 1: 18. *Αἰὼν* hic quod γενεά [natio] Act. 2: 40, κόσμος [mundus] 1 Ioh. 2: 17, 5: 19. Videtur autem maxime Iudaeos tangere quia regnum huius mundi expectabant. *Ἐξέλγεται* 7^o Esai. 42: 22. Alii libri hic habent *ὑπὲρ τῶν ἁμαρτιῶν* [pro peccatis]: quomodo Baptismum dari *ὑπὲρ τῆς ἀνομίας τῶν λαῶν* [pro iniquitate populorum] dicit Iustinus Colloquio cum Tryphone.

Κατὰ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ καὶ πατρὸς ἡμῶν, ex voluntate Dei et Patris nostri] Ostendit obiter Christum non tantum volentem esse mortuum, sed ex decreto Patris, nempe ad sanciendam Foedus novum diversum a legali. Laudantur exordia quae auditorem ad id quod praestandum est praeparant. *Kal* hic diversa attributa coniungit ut Eph. 1: 3, 1 Thess. 1: 3, 1 Petr. 1: 3.

5. *Ὡς ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων*, cui in aeternum gloria] Vide Rom. 16: 27, Deut. 32: 3.

6. Θαναμάζω ὅτι οὕτω ταχέως μετατίθεσθε ἀπὸ τοῦ καλ-
 εῖντος ὑμᾶς ἐν χάριτι Χριστοῦ εἰς ἕτερον εὐαγγέλιον, *miror*
quod tam cito transferamini ab eo, qui vos benigne vo-
cavit, Christus, in alterum Evangelium] Μετατίθεσθε id
 est, sinitis vos transferri per novos illos Doctores, He-
 braice מְנַחֵם, quod ad nomen Galatarum alludere ait He-
 ronymus. Caesar Gallos, unde orti Galatae, ait in con-
 giliis capiendis fuisse mobiles et novis plerumque rebus
 studuisse. Καλέαυτε recte coniungitur cum voce Χριστοῦ.
Vocare nos, id est, nihil cogitantes ad salutem invita-
re, Deus Pater saepissime dicitur, sed quia id facit per
Christum, recte et Christus hoc facere dicitur. Ἐν γὰρ
 ἡμῖν, id est, *benigne, amanter admodum:* id enim He-
 braei dicunt מְנַחֵם. Christum autem cum dicit, ipsius doc-
 trinam intelligit. Et *alterum Evangelium* dicit figura
 simili, id est, novam doctrinam quasi esset Evangelium.
 Sic Satanas *Deus huius saeculi*, quia quasi Deus colitur.

7. Ὅ οὐκ ἔστιν ἄλλο] *Quae res nihil in se habet aliud:*
 3. enim ad totam rem refertur.

8. Εἰ μὴ τινὲς εἰσὶν οἱ ταράσσοντες ὑμᾶς]. *Nisi quod sint*
quidam qui animos vestros commovent: Ἰπὸ, qui scrupu-
 los vobis iniiciunt.

9. Καὶ θέλοντες μεταστῆραι τὸ εὐαγγέλιον τοῦ Χριστοῦ, *et*
volant mutare Evangelium Christi] Mutat mercem qui
 aliquid admiscet extraneum, ut hi Doctores doctrinae
 Christi miscebant Legis Iudaicae necessitatem, quam
 Christus noluerat imponi his, praesertim qui ex Gentibus
 erant vocati, idque vitam quidem mortalem agens inno-
 rat magis quam dixerat: apertius autem explicaverat A-
 postolis post resurrectionem, tum per se, tum per Spi-
 ritum sanctum.

10. Ἀλλὰ καὶ ἐὰν ἤμεις ἢ ἄγγελος ἢ οὐρανοῦ εὐαγγελί-
 ζται ὑμῖν παρ' ὃ εὐαγγελισάμεθα ὑμῖν, ἀνάθεμα ἔστω, *sed*
licet nos aut Angelus de coelo doceat vos contra quam
quod docuimus vos, anathema sit] Παρ' ὃ hic significat
 contra quam ut Act. 18: 13, Rom. 1: 26, 4: 18, 11: 24,
 et εὐαγγελίζεται hic sume pro doceat, ea figura quam iam
 observavimus. Quod de Angelo dicit, est quidem exag-
 geranter dictum, non tamen plane ἀδύνατον [quod fieri
 non possit]; nam Angeli desertores olim in coelo fuerat:

ne-

neque semel, sed saepius accidisse, ut Angeli ex bonis mali fierent, putant Hebraei. In Veteri Foedere mentio est. *Foederis* cuiusdam *Novi*: at in Christi foedere non modo nullum posterius promittitur, sed etiam asseritur nullum existiturum posterius, ut videre est Matth. 28: 20. Ἀνάθεμα ἔστω ὁτι ἢ, id est, cum eo nihil nobis sit commercii, non magis quam cum iis quos Synagoga aut Ecclesia penitus abscidit. Vide Rom. 9: 3, 1. Cor. 12: 5, 16: 22.

9. Ὡς προειρήκαμεν, καὶ ἄρτι πάλιν λέγω, sicut antea diximus, et nunc iterum dico] Splemus quae valde inculcare animis volumus, saepius repetere. Ἄρτι hic valet nunc, ut Matth. 3: 15, 9: 18, ubi dicta vide.

Εἰ τις ὑμῶν ἐπαγγέλλεται παρ' ἡμῶν παραλάβετε, εἰ quis vos doceat contra id quod accepistis] Contra quam ego vos ex Christi mandato docui.

10. Ἄρτι γὰρ ἀνθρώπους πείθω ἢ τὸν Θεόν, nunc enim homines suadeo, an Deum] Nunc, id est, ex quo Apostolus factus sum: πείθω hic significat propitium mihi facio, ut diximus ad Matth. 28: 14. Sic in Graeco 1. Sam. 24: 8, Καὶ ἐπεισε Δαβὶδ τοὺς ἀνδράς αὐτοῦ ἐν λόγοις [Veniensque persuasit David viris suis]. Ex obliquo adversarios ferit, qui dum hominum iras effugerent Dei iram non curabant.

Ἡ ζητῶ ἀνθρώποις ἀρέσκειν, an quaero hominibus placere] An facio ut illi qui Iudaeorum captant gratias?

Εἰ γὰρ ἔτι ἀνθρώποις ἡρέσκον, εἰ adhuc enim hominibus placerem] Sicut antea faciebam.

Χριστῷ δοῦλος οὐκ ἂν ἦμην, Christi servus non essem] Non essem genuinus Christi servus: is enim solidam hominem postulat, Matth. 6: 24. De se loquendo illorū alios ex contrario notat.

11. Οὐκ ἔτι κατὰ ἄνθρωπον, non est secundum hominem] Nihil humani affectus admixtum habet.

12. Οὐδὲ γὰρ ἐγὼ παρὰ ἀνθρώπου παρέλαβον αὐτό, neque enim ego ab homine accepi illud] Non ex Hillelis traditione hoc ad me venit.

Οὕτε ἰδιδάχθημ] Non hoc me Gamaliel docuit.

Ἀλλὰ δι' ἀποκαλύψεως Ἰησοῦ Χριστοῦ] Per revelationem evasistem addidici. Iterum Iesum Christum hominibus,

id. est, mortalibus, opponit. Sic Moses vocatur per Angelum in rubo.

13. *Τὴν ἐμὴν ἀναστροφὴν*] Habes hanc vocem Tob. 4: 14, Eph. 4: 22, 1 Tim. 4: 12, Hebr. 13: 7, Iac. 3: 13, et in utraque Petri non semel; significat autem *vitalis generis modum*.

Ἐν τῷ Ἰουδαϊσμῷ] In Iudaica religione. Sic Ἰουδαῖον habes Esth. 18: 17.

Ὅτι καὶ ὑπερβολὴν, quoniam supra modum] Locutio Paulina, ut Rom. 7: 13, 2 Cor. 4: 17.

Ἐδίωκον τὴν ἐκκλησίαν, vexabam Ecclesiam] Idem habes 1 Cor. 15: 9.

Καὶ ἐπὶ τοὺς αὐτῆς, et impugnabam illam] Habes hoc verbum de re eadem Act. 9: 21.

14. *Καὶ προέκειντον ἐν τῷ Ἰουδαϊσμῷ, et proficiebam in Iudaica religione*] In notitia Iudaicae religionis, sive in Legis studio.

Τίτῳ πολλοῖς συνηλικιώτας ἐν τῷ γένει μου, supra multos generis mei aequales] *למדני כדורתי*, ut est Dan. 10: 10, *למדני כל דבר*, ut loquitur alicubi Maimonides. Genus autem hic dixit pro gente, ut 2 Cor. 11: 26.

Περὶ συντάξεως ἡρώτης ὑπαρχόντων τῶν πατρικῶν μου παραδόσεων, paternarum traditionum studiosissimus] Παράδοσιν voce tum ipsam Legem, tum Legis interpretationem intelligit: vide Matth. 23: 2. Et *ἡρώτης* est *ardenter studiosus*: vide Act. 21: 20, Rom. 10: 2, Phil. 3: 6. *Πατρικαὶ παραδόσεις* hic, ut *ἔθνη πατέρα* Act. 28: 17, sunt *legi et instituta a Maioribus accepta*. Vide Act. 23: 6.

15. *Ὅτε δὲ εὐδόκησεν ὁ Θεός, cum autem placuit Deo*] Hoc *εὐδόκησεν* cohaeret cum illo quod sequitur *ἀποκαλύψαι*. *Cum Deo vidum est per me cognitum facere Filium suum*. *Εὐδόκησε* γὰρ dicitur de iis quorum Deus rationes reddere non solet.

Ὁ ἀπορίσας με ἐκ κοιλίας μητρός μου, qui me segregavit ex utero matris meae] Solet quidem haec locutio proverbialiter et saepe *ὑπερβολικῶς* [exaggeranter] usurpari, ut Ps. 22: 10, 58: 4, 71: 6, Esai. 48: 8. Sed hic tamen proprietatis significationis retinenda est; respicitur enim locus Ier. 1: 4, quem bene explicat Maimonides Doctoris dubitantium II. 32: *Requiritur ad Prophetiam bonum co-*

reberi temperantiam: non tamen quia id habens Prophe-
tas sunt, sed ii quibus hoc Deus vult concedere. Non
dissimilis locutio est apud Philonem: *Ἐστὶ κατὰ γὰρ τὸς
ἐν τῷ τῆς φύσεως ἐργαστηρίῳ, διαπλασθέντα αὐτοκράτορα*
[*Formatum iam inde ab utero, in officina naturae, Im-
peratorem*].

*Καὶ καλέσας διὰ τῆς χάριτος αὐτοῦ, et vocavit per gra-
tiam suam*] *Vocationem* illam intellige de qua Act. 9: 5
et seqq.: illa autem proveniebat ex singulari quadam
Dei benevolentia in eum, qui tunc cum maxime hostem
agebat Christianismi.

16. *Ἀποκαλύπτει τὸν υἱὸν αὐτοῦ ἐν ἐμοί*] *Ἐν* hic est,
per. *Voluit Filium suum per me cognitum facere plu-
rimis*. Et sic accepit Syrus.

*Ἵνα εὐαγγελίζωμαι αὐτὸν ἐν τοῖς ἔθνεσιν, ut illum Gen-
tibus praedicarem*] *Ἵνα* hic sumo pro *ita ut*, quo sensu
ponitur 1 Cor. 9: 24 et Apoc. 13: 13. Explicat enim
modum quo Deus voluerit per Paulum Filium suum cog-
noscī, nempe *Paulo Gentibus praedicante*, Act. 9: 15.

*Εὐθέως οὐ προσανατίμην σαρκὶ καὶ αἵματι, statim non
adii carnem et sanguinem*] Significat *statim* se, id est,
nulla mora interposita, coepisse fungi suo munere; ut
dicto Actorum loco commate 20 videre est. Sed maluit
id. efferre per negationem. *Προσανατίθεσθαι* idem quod
ἀνατίθεσθαι, aliquem adire consilii capiendi causa. U-
surpant sic Diodorus Siculus et Lucianus. *Caro et san-
guis* significant hic hominem et quidem mortalem, ut
Eph. 6: 12, Matth. 16: 17. Non quaesivi ex homine ullo
an parendum mihi esset: sciebam enim mihi gravissimas
poenas imminere nisi paruissem, 1 Cor. 9: 16. Haec om-
nino eo pertinent ut ostendat se nihil dare aut amori in
Gentes, aut odio in Iudaeos, sed se quae facit facere
Dei et Christi causa.

17. *Οὐδὲ ἀνῆλθον εἰς Ἱερουσόλυμα πρὸς τοὺς πρὸ ἐμοῦ ἀπο-
στόλους, neque veni Hierosolyma ad antecessores meos
Apostolos*] Petrum, Iohannem, Iacobum, qui plurimum
circa illa tempora Hierosolymis agebant.

Ἀλλ' ἀπῆλθον εἰς Ἀραβίαν, sed abi in Arabiam] In
loca Damascus proxima: ipsa enim Damascus tunc sub A-
rabum erat regno. Haec prima est Gentium cui Paulus

Euangelium annuntiavit: in hoc quoque Mosi similis, cui post relictam Aegyptum prima statio in Arabia. Sic impletam mystice vaticinium Esaiæ 42: 11. Hoc iter Lucas non enarravit, quia ei non adfuit.

18. *Ἰσορῆσαι Πέτρον*] *Ut Petrum invisarem*, ita hic interpretatur Chrysostomus. Sic *ἰσορῆσαι χώρας* [*invisare regiones*], Plutarchus Theseo. Usurpat sic et Lycophron. Pro *Πέτρον* hic in Manuscripto est *Κηφᾶν*, et sic in omni hac Epistola, et credo sic scripsisse Paulum, sed exscriptorem reposuisse nomen inter Graecos notius.

Ἐπέμεινα πρὸς αὐτὸν ἡμέρας δεκαπέντε, *mansi apud eum dies quindecim*] Magnus hospes magni hospitis.

19. *Εἰ μὴ Ἰάκωβον τὸν ἀδελφὸν τοῦ Κυρίου*, *sed Iacobum fratrem Domini*] *Εἰ μὴ* hic valet, *sed*, ut Matth. 12: 4, Gal. 1: 7, 2: 16, Apoc. 9: 4 et alibi. *Nullum reperi Apostolorum*, quippe qui alio iverant Euangelii spargendi causa, *sed reperi eum* qui eorum vices obibat, *Iacobum fratrem Domini*.

20. *Ἄ δὲ γράφω ὑμῖν*, *ἰδοὺ ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ*, *ἐν ᾧ ψεύδομαι*, *quas autem scribo vobis, ecce per Deum, non mentior*] Iuramentum adhibet, ut Rom. 1: 9, 2 Cor. 1: 23 et alibi saepe. Causa autem gravis erat ut araderetur Apostolus a Christo factus, non ab aliis Apostolis substitutus.

21. *Ἐπεὶτα ἦλθον εἰς τὰ κλίματα τῆς Συρίας καὶ τῆς Κιλικίας*, *deinde veni in regiones Syriae et Ciliciae*] Act. 9: 30. Vocem *κλίματος* habuimus et Rom. 15: 23, 2 Cor. 11: 10.

22. *Ἦμην δὲ ἀγνωστὸς τοῖς προσώποις ταῖς ἐκκλησίαις τῆς Ἰουδαίας ταῖς ἐν Χριστῷ*, *de facie autem ignotus eram Ecclesiis Iudaeae, quas erant in Christo*] *Τῷ προσώπῳ* hic est quod Latini dicunt *de facie*. Ita Cicero ad Pisonem, et alii. Hoc interserit ut appareat falsum esse quod de illo spargebatur, ipsum in Iudaea docuisse necessitatem ritum Iudaicorum.

23. *Μόνον δὲ ἀκούοντες ἦσαν*, *tantum autem audierant*] Praecessit *ἐκκλησίαις*, et sequitur masculinum: intelliguntur enim illi qui in Ecclesiis erant.

Ὅτι ὁ διώκων ἡμᾶς ποτε, *qui vexabat nos aliquando*] Id est, *δαΐδας*; nam sic Benoni saepe ponitur apud Hebraeos, Vide Sir. 48: 7.

Νῦν εὐαγγελίζεσθαι τὴν πόλιν ἣν ποτε ἐπὶ ῥῆμα, nunc docet fidem quam aliquando impugnabat] Illis vocat μετωνομικῶς τὸν λόγον [per transnominationem verbum], cui creditur. Sic et infra 3: 2, 5, 23, 25. De voce πορεύειν vide supra 13, de re Act. 9: 21.

24. *Καὶ ἰδοὺ ἔταρον ἐν ἡμοῖς τὸν Θεόν, et propter me Deum celebrabant] 'Εγὼ ἡμοῖ, mei causa: Hebraismus.*

CAPUT II.

1. *Ἐπειτα διὰ δεκατεσσάρων ἐτῶν, deinde post annos quatuordecim] Assentior Codicibus si qui pro δεκατεσσάρων habent τεσσάρων [quatuor]. Cum enim numeri per notas scriberentur, facile fieri potuit ut ante δ' per errorem 1 adderetur: et ex uno saepe exemplari scripturae vitia in multa fluxisse alia, ostendimus ad Luc. 4: 26 et alibi. In numeris autem plurimos admissos errores ab exscriptoribus apertum fecimus ad multa Veteris Testamenti loca. Nihil autem credibilius reperio quam notari hic illud ipsum Pauli iter cuius mentio Act. 15: 2, quod non potest totis quatuordecim annis posterius fuisse aut conversione Pauli, aut etiam, si quis id malit, sine Arabicae peregrinationis. Διὰ hic sumitur, ut Matth. 26: 61 et Marc. 2: 1.*

Ἀνέβην εἰς Ἱερουσόλυμα μετὰ Βαρνάβαν, ascendi Hierosolyma cum Barnaba] Hic idem Barnabas Paulo comes adiungitur dicto Actorum loco. Semper quoties de Hierosolymis loquuntur Hebraei dicunt ascendere, etiam ubi in externis sunt locis, quia domi ita loqui erant soliti, Act. 15: 2, 21: 4, 12, 15, 25: 1. Βαρνάβαν genitivus, quales Ἀλέξανδρος, Πανσενία.

Συμπαράλαβόν καὶ Τίτον, assumpto et Tito] Titus eo tempore non erat Evangelista, sed comes Pauli, qualis dia Timotheus.

2. *Ἀνέβην δὲ κατὰ ἀποκάλυψιν, ascendi autem secundum revelationem] Occasionem ab hominibus natam Christus viso aliquo diurno aut nocturno confirmaverat.*

Καὶ ἀνιθέμην αὐτοῖς τὸ εὐαγγέλιον ὃ κηρύσσω ἐν τοῖς ἔθνεσι, illisque narravi Evangelium, quod annuntio in Gen-

Gentibus] Hic ἀνεθέμην significat narravi, ut Act. 25: 14, quo sensu ex voce et Plutarchus utitur. Illud αὐτοῖς hic, si voculas captamus, non habet quo referatur: si sensum, facile est intelligi eos significari qui Hierosolymis erant, quia nomen id urbis praecessit.

Κατ' ἰδίαν δὲ τοῖς δοκοῦσι, seorsim autem iis qui videbantur aliquid esse] Δοκοῦντες sunt qui praeter caeterum illustri sunt in fama. Euripides:

— Δόγος γὰρ ἐκ τῶν ἀδοξούντων ἰών,
Καὶ τῶν δοκούντων αὐτός, οὐ ταῦτόν σθένει.

[— Nam viri praenobilis

Et tenuis idem sermo diversum valet.]

Utitur sic hac voce et Plato aliquoties. Rabbini dicerent ערשן. Apparet autem ex iis quae sequuntur intelligi non Apostolos alios, sed illorum Apostolorum nimis fervidos sectatores.

Μήπως εἰς κενὸν τρέχω ἢ ἔδραμον, ne forte in vacuum currem aut cucurrissem] Ne in irritum caderet meus labor tum eius temporis, tum anteactus: nempe si fama ea spargeretur aliud me docere, aliud eos qui ante me vocati erant Apostoli. Loquendi genus quod attinet habet simile Phil. 2: 16. Tertullianus adversus Marcionem IV: Adscendit ad cognoscendos Apostolos et consultandos, ne forte in vacuum cucurrisset, id est, ne secundum illos credidisset et non secundum illos evangelizaret.

3. Ἀλλ' οὐδὲ Τίτος ὁ σὺν ἐμοὶ Ἑλλήν ὢν ἡγαγάνθη περιτμηθῆναι, sed neque Titus qui mecum erat, cum esset Gentilis, exactus est circumcidi] Id est, Non exegerunt hoc a me illi Hierosolymis Apostoli ut Titum facerem circumcidi, facturi id forte si Iudaeus fuisset aliqua ex parte, ut Timotheus ex matre, Act. 16: 3, 3, at cum esset gentis alterius, nemo id ab eo exegit.

4, 5. Διὰ δὲ τοὺς παρεισάκτους ψευδαδέλφους, οἷτως παρεισῆλθον κατασκοπῆσαι τὴν ἐλευθερίαν ἡμῶν ἣν ἔχομεν ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, ἵνα ἡμᾶς καταδουλώσωσιν. Οἷς οὐδὲ πρὸς ὄραν εἴξαμεν τῇ ὑποταγῇ, ἵνα ἡ ἀλήθεια τοῦ εὐαγγελίου διαμείλῃ πρὸς ὑμᾶς,] In Manuscripto καταδουλώσωσι. Apparet autem οἷς illud hic παρέλκει [abundare], aut abundantia sermonis non infrequente Hebraeis, aut exscribentis errore. Sensus est: At illorum Iudaeorum causa qui et

Chris-

Christianos simulabant, ut libertatem per Christum per-
tam nobis extorquerent, nihil cessimus de proposito eius
libertatis et tuandae et ad vos omnes transmittendae.

Παρεισάγοντες sunt qui παρεισάγοντες Iud. 4: ita dicuntur
qui se arte insinuant, subinducunt, subinserunt. Simile
παρεισάγειν, 2 Petr. 2: 1. Ψευδαδελφών vocem habemus et
2 Cor. 11: 26. Explorandi verbum apparet esse cas-
trense. Significat autem hic per μεταωνυμίαν [transnomin-
ationem] specie amicitiae malum alii struere ut solent
exploratores; est autem malum, etiam opinio servitutem
adferens inutilem. Ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, id est, per Chris-
tum Iesum qui nobis huius libertatis plenam notitiam fo-
cit, cum ante rei esset controversae. Οὐδέ πρὸς ὧραν,
ne ad minimum quidem tempus, ut 2 Cor. 7: 8, 1 Thess.
2: 17, Philem. 15. Τῇ ὑποταγῇ, id est, ita ut non ag-
nosceremus pios ex Gentibus ista iugo esse obnoxios.

6. Ἀπὸ δὲ τῶν δοκούντων εἶναι τε (ἀποτοί, ἀπὸ ἧσαν,
οὐδὲν μοι διαφέρει· πρόσσωπον Θεὸς ἀνθρώπου οὐ λαμβάνει).
ἐμεῖ γὰρ οἱ δοκούντες οὐδὲν προσάγειντο. Ab iis autem,
qui videbantur esse aliquid, (quales aliquando fuerint,
nihil mea interest: Deus personam hominis non accipit):
mihi enim qui videbantur esse aliquid, nihil addiderunt.]
In Manuscripto πρόσσωπον ὁ Θεὸς οὐ λαμβάνει, rectius. Vi-
de quae dicta Act. 10: 34. Scribenda autem sunt ista ab
ἐποιοῖ usque ad λαμβάνει per παρενθεσιν [interpositionem].
Coeperat ita instituere sermonem Apostolus quasi dictu-
rus esset ἀπὸ τῶν δοκούντων εἶναι τε οὐδὲν προσλαβόμεν
[ab iis qui videbantur esse aliquid nihil accepi], sed in-
teriecta παρενθεσιν repetit vocem δοκούντες et subintulit,
οὐδὲν προσάγειντο, id est, addiderunt, aut auctoritatis
aut cognitionis scilicet. Similem transitum habes Eph.
1: 13, et alibi saepe. Δοκούντων τι εἶναι, id est, qui
magis aliquid esse videbantur. Sic 1 Cor. 3: 7, 2 Cor.
3: 5; sic contra οὐδὲν est nihil magis 1 Cor. 8: 4, quo-
modo et τὰ μὴ ὄντα [ea quae non sunt], 1 Cor. 13: 28.
Agit de illis qui in Iudaea inter Christianos doctissimi
putabantur. Quales autem sint (nam ἧσαν hic est pro
indefinito tempore, et fieri potest ut quidam eorum cum
haec scriberet Paulus mortui fuerint) de eo negat se esse
solicitum, cum Deus in salutis negotio talia non atten-
dat:

dat: προεστίον enim vox hic sumitur, ut 2 Cor. 5: 12, 10: 7; ibi dicta vide. Οὐδέν μοι διαφέρει, non curo Syrus. 7, 8, 9. Ἀλλὰ τούναντίον, ἰδόντες ὅτι πεπίστευμαι τὸ εὐαγγέλιον τῆς ἀκροβυστίας, καθὼς Πέτρος τῆς περιτομῆς (ὁ γὰρ ἐνεργήσας Πέτρον εἰς ἀποστολὴν τῆς περιτομῆς, ἐνήργησεν καὶ ἐμοὶ εἰς τὰ ἔθνη). Καὶ γνόντες τὴν χάριν τὴν δοθεῖσαν μοι, Ἰάκωβος καὶ Κηφᾶς καὶ Ἰωάννης, οἱ δοκοῦντες σὺν μοι εἶναι, δεξιὰς ἔδωκαν ἐμοὶ καὶ Βαρνάβαν κοινωνίας. Sed *contrario cum vidissent creditum mihi Evangelium praeputii, sicut et Petro circumcisionis (qui enim constituit Petrum in Apostolatum circumcisionis, constituit et me inter Gentes): et cum cognovissent gratiam, quae data est mihi, Iacobus et Cephas et Iohannes, qui videbantur columnae esse, dexteram dederunt mihi et Barnabae societatis]* Primum in Manuscripto illo antiquissimo non est interpositam inter Iacobi et Iohannis, nomen Cephas, quod rectius arbitror: satis enim fuit praecessisse Petri sive Cephas nomen: neque moris est cum qui Princeps sit Collegii medio loco nominari, sed aut primo, ut Matth. 10: 2, aut postremo, ut Marc. 16: 7. Praeterea Scriptores veteres de hoc loco agentes Petrum primo loco nominant. Est autem et hic παρένθεσις [*interpositio*] incipiens ab ὁ γὰρ et desinens in ἔθνη, et transiectio quaedam: nam secundum naturalem loquendi ordinem Iacobus et Iohannes nominari debuerant cum participio ἰδόντες. Sensus enim est: *Tantum abest ut illi lacerari mihi quicquam contulerint aut auctoritatis aut nobilitatis, ipsi illi in Bocharta praecipui Iacobus et Iohannes me non imparem, sed ut collegam agnovere, et ut tali dedit dextram*: nam dextram dare apud Hebraeos signum societatis, ut videre est Lev. 6: 2, Ier. 50: 15. Hoc autem cur fecerint causam adfert, quod viderent et Iacobus et Iohannes res non minores effectas per Paulum apud Gentes quam per ipsum Petrum apud Iudaeos, ita ut nihil haberet Paulus cur in Apostolico munere aut alio aut ipsi Petro quicquam cederet: illa autem ἐνήργησεν et χάριν δοθεῖσαν tum ad miracula pertinent, tum ad ingentis hominum numeri conversionem. Quod autem dicit hic Paulus Petro creditum fuisse Apostolatū circumcisionis, sibi autem incircumcisorum, id intelligendum est ἐντε-

πλεῖν

νόμῳ εἴτε κατ' ἐκπαίδειαν [ex parte postore]; nam et Petrus Cornelium convertit incircumcisum, et Paulus Iudaeos nonnullos, ut ex Actis discimus. Vide Act. 9: 15, sed praecipuum studium Petro erat circa Iudaeos: Paulus circa gentes alias. Petro autem adiutores et velut adstantes plerumque Iacobus et Iohannes, Paulo autem Barnabas, et ipse Divinitus ad hoc vocatus, quem proinde Graeci non male *Apostolum decimum quartum* nominant. Dativus ille Πέτρῳ ut et ἐμοί regitur a praepositione ἐν quae est in verbo ἐνέγγησι. Dicit autem de Iacobo et Iohanne οἱ δοκοῦντες στήλοι εἶναι, quia Ecclesia superaedificata illis duobus quasi columnis sustentari credebatur: quales scilicet columnas Graeci παραστάτας vocant. Videtur autem Paulus alludere ad columnas illas duas quae erant in templo Salomonis 2 Par. 3: 17. Ἀκροβύτας pro hominibus incircumcisis habuimus Rom. 2: 25.

Ἰνα ἡμεῖς εἰς τὰ ἔθνη, αὐτοὶ δὲ εἰς τὴν περιτομήν, ut nos in Gentes, ipsi autem in circumcisionem] In Manuscripto ἡμεῖς μὲν. Est autem hic ἑλλείψις [defectus], quae optime supplebitur *Apostolatus* fungeremur, nempe ex illo ἀποστολήν quod iam praecesserat.

10. Μόνον τῶν πτωχῶν ἵνα μνημονεύομεν, tantum ut pauperum memores essemus] Pauperum scilicet qui in Iudaea. Meminisse est curam gerere, Ps. 8: 5, 106: 4, Luc. 23: 42, et alibi. Rogant Petrus, Iohannes, Iacobus Paulum et Barnabam, ut quod facere iam coeperant (vide Act. 11: 29, 30), id porro facerent, ex Gentibus pecuniam colligentes quibus Iudaeorum egestas sublevaretur.

Ὁ καὶ ἐκπούδασα αὐτὸ τοῦτο ποιῆσαι, quod ipsum etiam sollicitus fui facere] Hebraismus est: nam Hebraei post relativum *וְ*, addunt pronomen demonstrativum rei aut personae. De re ipsa vide 1 Cor. 16: 1, 2 Cor. 8: 1.

11. Ὃτε δὲ ἦλθε Πέτρος εἰς Ἀντιόχειαν, cum autem venisset Petrus Antiochiam] In Manuscripto hic rursus Καθὰς. Videtur significare id tempus de quo Act. 13: 1.

Κατὰ πρόσωπον αὐτοῦ ἀντίστην, in faciem ei restiti] Obaram ipso improbavi eius consilium: nam κατὰ πρόσωπον est coram *פְּנֵי*: quod et ἐνώπιον et ἐναντί verti solet, et saepe solet poni eam ἀντιῆσθαι, ut Dent. 7: 24, 9: 2,

Ios.

Ro. 2: 5. Ἀντίπερ autem hic intelligendam verbis amicis: nam et ἄντ, quod est respondere, per ἀντιτάγειν vertitur.

Ὅτι κατεγγυώμενος ἦν, quia reprehendendus erat] Καταγγυώμενος a sepe nihil aliud est quam minus probare, apud Demosthenem, Aeschinem et alios, et καταγγυώμενος hic est more Hebraeo participium, pro verbali καταγγέλλω.

12. Πρὸ τοῦ γὰρ ἔλθεῖν τινὰς ἀπὸ Ἰακώβου, prius enim quam venirent quidam a Iacobo] Id est, ab Hierosolymis cui Ecclesiae tum praesidebat Iacobus: Iacobo, id est, ab eo loco ubi erat Iacobus, quomodo recte hic sumit Syrus. Sic dicimus, equus ad me.

Μακρὰ τῶν ἔθνῶν συνήθην, cum Gentibus edebat] Non erat quaestio de eo quod liceret (neque enim de eo Petrus dubitabat), sed de eo quod esset utilis.

Ὅτι δὲ ἔλθοι, οὐκ αὐτὸν venissent] Illi Hierosolymitani.

Ἰπτάλλει καὶ ἀφάριζεν αὐτὸν, eo subducabat et aggrebatur] Ἰπτάλλειν, eo subducere, Job. 13: 8, Abac. 2: 4.

Φοβούμενος τοὺς ἐν περιτομῇ, timens eos qui ex circumcisione erant] Metuens ne eos offenderet, et sic occasionem daret Christianismum deserendi. Τοῖς ἐν περιτομῇ, ut Act. 10: 45.

13. Καὶ συνυπεκρίθησαν αὐτῷ καὶ οἱ Ἰουδαῖοι, ἡ simulationi eius consenserunt et ceteri Ἰουδαῖοι] Nempe qui Antiochiae erant. Si Codices vetusti assentirentur, legendum hic putarem συνυπεκρίθησαν et mox τῇ ὑποκρίσει nam ὑποκρίνεσθαι idem est cum eo quod modo dictum est ὑποτάλλειν. Subduxerunt eo a familiari consuetudine Christianorum circumcisorum, et certe sic legit Syrus, nam verum est ὑποτάλλειν.

Ὅτε καὶ Βαρνάβας συναπήχθη αὐτῶν τῇ ὑποκρίσει, ita et et Barnabas seduceretur in illorum simulationem] Quia cum indicativo vice infinitivi habemus apud optimos Scriptores Graecos, Isocratem, Aristophanem, Platonem, Xenophontem, Plutarchum. Rem autem magnam dicit, tantam eius exempli a Petro editi fuisse vim, ut etiam Barnabas, itinerum Pauli comes et cum eo Gentium magister, idem fecerit.

14. Ἀλλ' ὅτε εἶδον ὅτι οὐκ ὀρθοποδοῦσι πρὸς τὴν ἀλήθειαν τοῦ εὐαγγελίου] Id est, Ubi vidi non insistere eis

eam

eam viam quae ad propagandam ibique veritatem Euangelicam erat maxime conducibilis: ita hic sumendum hoc verbum pro eo quod Hebraei dicunt *לִּפְנֵי הַרְוֵהוּ*: Tertulianus adversus Marcionem I: *Non de praedicatione, sed de conversatione a Paulo donotabatur*. Illud *τρεφὼς ὁρῶν* [nutriens] [educens] [cursus facere], opponitur *τὸ οὐκ εἶναι* [solaudicare] et *ἐκτρέφειν* [declinare a via]: sed materia haec non admittit tam daram interpretationem.

Εἶπον τῷ Πέτρῳ ἐμπροσθεν πάντων, dixi Petro coram omnibus] In magno consensu.

Εἰ σὺ Ἰουδαῖος ἐπάρχων, si tu, cum Iudaeus sis] Iudaeus ex Iudaeis, quem probabilius est Lege Mosis teneri quam illos qui ad Abrahami stirpem nihil pertinent.

Ἐθνικῶς ἤης, Gentiliter vivis] Uteris libertate, nempe ubi tibi ita visum est. Vide supra 12, Act. 10. In Manuscripto, *Ἐθνικῶς καὶ οὐκ Ἰουδαϊκῶς ἤης* [Gentiliter et non Iudaice vivis].

Τὴ τὰ ἔθνη ἀγαπᾷς Ἰουδαῖον, cur Gentes cogis Iudaice vivere] In Manuscripto *πῶς γὰρ ἔθνη* etc., sensu eodem, Cur multis exemplo tuo. Sic idem verbum habemus, Matth. 24: 22, Marc. 6: 45, Luc. 14: 25, Act. 28: 11, 2 Cor. 12: 11. Est simile verbum *παρὰβύλλειν*, Luc. 24: 29, Act. 16: 15.

Ἡμεῖς φέμεν Ἰουδαῖοι] Hic absoluta narratione Paulus inchoatum ad Galatas sermonem persequitur. *Non natura Iudaei*, non ut illi vestri Doctores, qui cum sint ex Gentibus Iudaeant.

Καὶ οὐκ ἐξ ἔθνων ἀμαρτωλοὶ, et non ex Gentibus peccatores] Id est, idololatrae et Legis Divinae ignarii. Nam id quidem fuerit illi novi Doctores. Vide quae dicta ad Matth. 5: 46.

Εἰδότες ὅτι οὐ δικαιοῦται ἄνθρωπος ἐξ ἔργων νόμου, sciētes quod non iustificatur homo ex operibus Legis] Id est, non perducitur ad veram ac spiritualem illam iustitiam quae vitam aeternam parit, per opera Legis. Vide quae ad Epistolam ad Romanos diximus in Prolegomenis et Act. 3 et 4. Agendo secundum Legem homo assequitur ad iustitiam quandam, sed carnalem, et praemium habentem temporale. In Manuscripto additur *ὅτι ἐξ ἔργων νόμου* locutione non dissimili ea quae est 2 Cor.

3: 5, nisi quod ibi est *ὡς* [quasi], hic *ὡς* [quia], et sensus sit, Legis opera posse inservire ad pariendam veram iustitiam, sed hanc ex illis proprie non procedere: neque hoc ad illam absolute requiri.

Ἐὰν μὴ διὰ πίστεως Ἰησοῦ Χριστοῦ, sed fide Iesu Christi] Hic *ἐὰν μὴ* valet *ἀλλὰ* [sed]. Vide quae diximus [oh. 5: 19, addo Apoc. 9: 4, 21: 29. Fide Iesu Christi, id est, in Iesum Christum. Simile loquendi genus notavimus Marc. 11: 22, ubi dicta vide.

Καὶ ἡμεῖς εἰς Χριστὸν Ἰησοῦν ἐπιστεύσαμεν, et nos in Christo Iesum credidimus] Καὶ hic valet etiam. Etiam in Christianismum suscepimus, certo persequi Iudaismum non sufficere, alioqui enim Gentibus solis praedicandum fuerat Christus.

Ἦνα δικαιωθῶμεν ἐκ πίστεως Χριστοῦ, καὶ οὐκ ἐξ ἔργων ἡμῶν, ut iustificemur ex fide Christi, et non ex operibus Legis] Ἐκ hic valet διὰ ut Rom. 3: 20. Δικαιωθῶμεν intellige iustitiam consequemur, illam, quae vitam eternam secum trahit.

Ὅτι οὐ δικαιωθήσεται ἐξ ἔργων ἄνθρωπος, quia ex operibus, Legē nulla iustificabitur caro] Luctio quae apud Hebraeos universabiliter negat, nempe ubi negativi verbo additur, ut recte hic ab aliis notatum, Lex illam iustitiam nemini contulit, opus est fide rerum maiorem quam Lex promittit.

Εἰ δὲ ἡτοῦντας δικαιωθῆναι ἐκ Χριστοῦ, quod si querentes iustificari in Christo] Id est, per Christum, sive per fidem Evangelio eius habitam.

Εὐφρόνησι καὶ εὐτοῖς ἁμαρτωλοῖς, iocundi, ieiunantes et ipsi peccatores] Ἀμαρτωλοῖς hic intellige non in sensu laxiore, sed arctiore, id est, flagitiosae vitae hominum. Plane tēgit hoc circumcisiōnis doctores qui vitae erant minime emendatae: sed odiosa, ut solet, in prima persona eloquitur.

Ἄρα Χριστὸς ἁμαρτίας διάκονος, igitur Christus peccati minister est] Legendum hoc sine interrogatione. Sensus est: Iam dicent increduli Christum nihil aliud quam peccandi licentiam auxisse. Hoc illi colligent ex vita nostra, nisi ea superet et Gentium, incircumcisorum, et Iudaizantium vitam.

Μὴ γένηται ὁ ἀβυστῆς: Legendum: hoc per *παρέθεσιν* [interpositionem], et est abominantis, Rom. 3: 4, 31, 6: 2, 15: 7, 7, 18, 9: 14, 11: 1, 11.

18. *Εἰ γὰρ ἂ κατέλυσαι, si enim quae destruxisti* Descendo.

Ταῦτα πάλιν οἰκοδομῶ, iterum haec aedifico Male vivendo.

Παραβάτην ἑμαυτὸν συνίστημι In Manuscripto *συνίστημι* pari sensu, id est, ostendo: *παραβάτης*, id est, impiū, et qui longe alia dicam quam faciam, γὰρ, quod vertitur *παραβάτης*, *ἀσεβής* [praevaricator; impius].

19. *Ἐγὼ γὰρ διὰ νόμον νόμου ἀπέθανον, ego enim per Legem Legi mortuus sum* Merito, inquit, ego haec abominor: longe enim ego vivo aliter. Per *Legem* hic intelligit, et *Legem* Moisi, et scripta Prophetica. Utque se per ea ipsa adductam in Legem ultra in pretio habeat: nimirum quia iustitia quaedam maior ibi promittitur, circumcisio cordis, inscriptio in domo *Mortuus quoniam Legem*, id est, non ultra ad eam meam vitam compono. Locutio similis Rom. 7: 1, sensus, autem idem qui Rom. 7 in principio.

Ἰνα Θεῷ ζήσω, ut Deo vivam Nempe secundum Christi praescriptam. Vide Rom. 6: 10, Gal. 2: 20.

20. *Χρὶς ὁ ἀποθνήσκων, cum Christo aedificatus sum cruci* Sicut ille crucifixus est, ita et ego crucifixi, id est, cum cruciatu interemī, vitia omnia, Rom. 6: 6.

21. *Ὁ δὲ εὖ ἐστὶν ὡς ἡ ζωὴ αὐτῆς, non ego* Id est, is qui fueram mortuus sum. Mutatus sum multo magis quam alter ille Saul in Paulum. Rom. 7: 16.

22. *Ζῆ δὲ ἐν Χρῶ, vivit iuxta animam Christum* Quod nō licet me Spiritu suo gubernari.

23. *Ὁ δὲ εὖ ἐστὶν ὡς ἡ ζωὴ αὐτῆς, quod iuxta animam vivo in carne*

Quod adhuc fungor vis delictionibus, quae haec mortalis vitae exigit: sicut Phil. 1: 22. Quod hic ita positum, ut Rom. 6: 10.

24. *Ἐν πίστει ὡς ἐπὶ τοῦ Θεοῦ, in fide vivit filii Dei* Sustineo hoc sub spe vitae melioris, cuius promissis a Filio ipso Deī mihi factis fidem plenissime habeo.

25. *Τοῦ ἀγαπήσαντός με, qui dilexit me* Nempe ut partem humani generis. Eum enim hic genus exigunt sequen-

προηγουμένη Rom. 3: 9; sic προεῖπον infra
 4: 6, et προλέγομεν 1 Thess. 3: 4;
 ἐν προεγγελλίσαντο. Solet sermo histo-
 riae, et hinc διατυπώσεως nomen,
 et adspectum vocare liceat. Quinti-
 expressam verbis. Intelligit autem
 viti cum suis effectibus.

CAPUT II.

ὅτιν δὲ ὑμῶν, hoc solum a
 [interrogatio], figura specie
 adversarium.

ex operibus Legis
 non datur nisi iam
 ergo eratis cum eum
 que enim eo tem-

Id est, per
 ὅν, ut et He-
 oh. 12: 38, Rom.
 creditur habuimus et

μεδοὶ πνεύματι, sic stulti
 tis] Consecuti iam illa coe-
 πνεύματι Graecus loquendi mo-
 εὐματι.

θε, nunc carne finiat] Reditis ad
 a qualia sunt illa Legis, Hebr. 7: 16,
 Phil. 3: 3, 4. Ἐπιτελείσθαι hic, ut alibi
 est passivum voce, sensu activum, more At-

Τοσαῦτα ἐπάθετε εἰκῇ, tanta tolerastis frustra] Ma-
 tot tolerastis ob professionem Christianismi frustra,
 cum ea evitare potueritis Iudaismum, quod illi suadent,
 profitendo.

Εἶτε καὶ εἰκῇ] Id est, si tamen frustra tantum; id est,
 sine commodo. Tacite innuit hanc mutationem non modo
 priorem patientiam reddere irritam, sed et cum maximo
 damno, amissione nempe illius Spiritus, fore coniunc-
 tam, nisi ad bonam mentem redeant.

5. Ὁ οὖν ἐπιχορηγῶν ὑμῖν τὸ πνεῦμα, καὶ ἐνεργῶν δυνά-
 εις ἐν ὑμῖν, ἐξ ἔργων νόμου ἢ ἐξ ἀκοῆς πίστεως Qui ergo
 tri-

ficat, ut in *πρόητιασάμεθα* Rom. 3: 9; sic *προεῖπον* infra 5: 21, 1 Thess. 4: 6, et *προελέγομεν* 1 Thess. 3: 4; nec aliter mox in *προεγγελλίσαντο*. Solet sermo historicus conferri picturae, et hinc *διατυπώσις* nomen, quod *subiectionem sub adspectum* vocare liceat. Quintilianus, *Formam rerum expressam verbis*. Intelligit autem hic Apostolus mortem Christi cum suis effectibus.

2. Τοῦτο μόνον θέλω μαθεῖν ἀφ' ὑμῶν, hoc solum a vobis volo discere] *Ἐρωτήσεις* [interrogatio], figura specie volentis aliquid discere urgens adversarium.

Ἐξ ἔργων νόμου τὸ πνεῦμα ἔλάβετε, ex operibus Legis Spiritum accepistis] Spiritus sanctus non datur nisi iam iustis sive mundatis animo; iusti ergo eratis cum eum accepistis. At non per opera Legis: neque enim eo tempore Legem sequebamini.

Ἡ ἐξ ἀκοῆς πίστεως, an ex auditu fidei] Id est, per praedicatum vobis *Euangelium*. Nam ἀκοή, ut et Hebraeorum *sermonem* significat, ut Ioh. 12: 38, Rom. 10: 16. *Fidem* autem pro eo quod creditur habuimus et supra 1: 23. Sic et 1 Tim. 4: 1.

3. Οὕτως ἀνόητοί ἐστε; ἐναρξάμενοι πνεύματι, sic stulti estis? ut cum spiritu cooperitis] Consecuti iam illa coelestia dona. *Ἐναρξάμενοι πνεύματι* Graecus loquendi modus pro *ἀρξάμενοι ἐν πνεύματι*.

Νῦν σαρκὶ ἐπιτελείσθε, nunc carne finiatis] Reditis ad carnalia praecepta qualia sunt illa Legis, Hebr. 7: 16, infra 6: 12, 13; Phil. 3: 3, 4. *Ἐπιτελεῖσθαι* hic, ut alibi *ἐνεργεῖσθαι*, est passivum voce, sensu activum, more Attico.

4. Τόσαῦτα ἐπάθετε εἰκῇ, tanta tolerastis frustra] *Μαλα* τοῖς tolerastis ob professionem Christianismi frustra, cum ea evitare potueritis Iudaismum, quod illi suadent, profitendo.

Εἴτε καὶ εἰκῇ] Id est, si tamen frustra tantum, id est, sine commodo. Tacite innuit hanc mutationem non modo priorem patientiam reddere irritam, sed et cum maximo damno, amissione nempe illius Spiritus, fore coniunctam, nisi ad bonam mentem redeant.

5. Ὁ οὖν ἐπιχορηγῶν ὑμῖν τὸ πνεῦμα, καὶ ἐνεργῶν δυνάμεις ἐν ὑμῖν, ἐξ ἔργων νόμου ἢ ἐξ ἀκοῆς πίστεως; Qui ergo

tribuit vobis Spiritum, et operatur virtutes in vobis, ex operibus Legis an ex auditu fidei?] Manuscriptus, ἔργων νόμου τὸ πνεῦμα λάβετε [ex operibus Legis Spiritum accipitis], nec aliter putem scripsisse Paulum. Est enim constructio similis ei quam habuimus supra 2: 6; utraque est non κατὰ λέξιν [ad verba], sed κατὰ τὸ σημαζόμενον [ad sensum relata]. Ubi de accipiente inchoans sermonem desinit in dantem, hic de dante cum sermonem coepisset transit ad accipientem. Simile Ioh. 17: 2. Usitata locutio fuerat ἐξ ἔργων νόμου ἐχορήγηται [ex operibus Legis tribuit]. Et nota ἐξ rursum hic valere διὰ ut supra 2: 16. Dona Spiritus quam illis temporibus fuerint frequentia, cognosci potest ex 1 Cor. 12.

6. Καθὼς Ἀβραὰμ ἐπίστευσεν τῷ Θεῷ, καὶ ἐλογίσθη αὐτῷ εἰς δικαιοσύνην, sicut Abrahamus credidit Deo, illique imputatum est ad iustitiam] Non mirum est fidem nunc a Deo magni fieri, cum semper eam Deus pro re egregia habuerit. Hoc enim est λογίζεσθαι εἰς δικαιοσύνην, ut ostendamus in Prolegomenis in Epistolam ad Romanos et 4: 3.

7. Γινώσκετε ἅρα, ὅτι οἱ ἐκ πίστεως, οὗτοι εἰσιν υἱοὶ Ἀβραάμ, scitote ergo, qui ex fide sunt, hos esse filios Abrahami] Proles eina μυστική [mystica], ut Rom. 4: 12. Γινώσκετε, scitote, quomodo hic Syrus.

8. Προϋδοῦσα δὲ ἡ γραφή, praevidens autem Scriptura] De Scriptura ut de homine loquitur, et praevidere eam dicit quod praesignificat. Simile habes infra 3: 22. Vide et Ioh. 7: 38, 42, Rom. 4: 3, 9: 17, 10: 11, 11: 2.

Ὅτι ἐκ πίστεως δικαιοὶ τὰ ἔθνη ὁ Θεός, ex fide iustificari Deum Gentes] Praesens pro futuro; respicit enim tempus Evangelii, cum non Iudaei tantum, sed et Gentes ad iustitiam veram perducti sunt per fidem.

Προευγγελίσατο τῷ Ἀβραάμ] Multo ante praedixit Abrahamo: sed maluit Paulus illo uti verbo, quod significaret latenter in his vocibus contineri rem Evangelii.

Ὅτι ἐνευλογηθήσονται ἐν σοὶ πάντα τὰ ἔθνη, benedicuntur in te omnes Gentes] Ἐνευλογηθήσονται habes in Graeco Gen. 12: 3, sic et Gen. 22: 18, in quibusdam exemplaribus; nam in aliis est εὐλογηθήσονται. Sic et Ps. 72: 17, Act. 3: 25. Sensus est, per te summa bona adipi-

cent.

sentur Gentes omnes, aut etiam adeptas se agnoscens, quod vult scriptum Gen. 22: 18.

9. "Ὡς οἱ ἐκ πίστεως, igitur qui ex fide sunt] Id est, credentes. Vide idem loquendi genus Rom. 4: 12: et infra 10. *Εὐλογοῦνται οὖν τῷ πιστῷ Ἀβραάμ*] Maxima bona consequuntur ad exemplum Abrahami. Ita οὖν sumitur Rom. 8: 32; sic et Eccl. 2: 16. Latine vertitur, *similiter*. Nec aliter sumenda verba *συνπαθεῖν*, *συνδοξάζεσθαι* [eadem mala pati, eadem felicitate frui], et alia eiusmodi.

10. "Ὅσοι γὰρ ἐξ ἔργων νόμου εἶναι, ὑπὸ κατάραν εἰσὶ, quicumque enim ex operibus Legis tuht, sub maledicto sunt] Id est, nulla habent illi promissa vitae aeternae atque coelestis. Solent sermōes [p̄vatiōnes] sumere nomen τῶν ἐναντίων [contrariorum], quia comparate talia videntur.

Ἐπικατάρατος γάρ ἐστιν ὁ πᾶς ὃς οὐκ ἐμμένει ἐν πᾶσι τοῖς γεραιμένοις ἐν τῷ βιβλίῳ τοῦ νόμου τοῦ ποιῆσαι αὐτά. Scriptum est enim: *Maledictus omnis qui non permanens in omnibus quae scripta sunt in libro Legis ut faciat ea*] Ex Graeco Deut. 27: 26, ubi legitur: *Ἐπικατάρατος πᾶς ἄνθρωπος ὃς οὐκ ἐμμένει ἐν πᾶσι τοῖς λόγους τοῦ νόμου τούτου ποιῆσαι αὐτούς* [Maledictus omnis homo qui non permanserit in omnibus verbis Legis huius, ut faciat ea]: ubi etiam πᾶσι Graeci addidere ad sensum, et ex Graecis Samaritani iam Hieronymi tempore; intelliguntur enim omnia praecepta caetera quae nondum ea capite nominata fuerant. Obiici hic potest, esse quorundam commissorum, multoque magis omissorum expiationes quasdam proditas. Verum id est, sed illae expiationes liberabant a morte aut violenta aut inamatura, nullum autem contra mortem remedium adferebant: non pollicebantur resurrectionem et vitam aeternam, ut remissio illa peccatorum quae est in Evangelio; quod si in Prophetis tale aliquid innuitur magis quam dicitur, id promutuum est, sumptum de gratia Evangelica. In Manuscripto est *ὅτι ἐπικατάρατος*. Particula illa saepe praepōnitur allegationibus. Vide Ioh. 15: 25.

11. "Ὅτι δὲ ἐν τῷ νόμῳ οὐδεὶς δικαιοῦται πρὸς τὸ Θεὸν δῆλον, neminem autem per Legem iustificari apud Deum manifestum est] Neminem esse qui per Legem Moisi eam

iustitiam assequatur quae Deo placet. Valet illa iustitia apud homines, non apud Deum; nempe ut datorem vitae aeternae.

“Ὁς δὲ δίκαιος ἐκ πίστεως ἴσται, quia iustus ex fide vivet] Rom. 1: 17. et ibi dicta. Multa sunt quae me movent ut credam hanc Epistolam et illam ad Romanos prope eodem dictatas tempore, sed haec est asperior, quia malum apud Galatas erat gravius.

12. “Ὁ δὲ νόμος οὗτος ἔσται ἐν πίστει, Lex autem non ex fide] Legem hic intelligit praecepta in Sinai data in quibus nulla fidei mentio; ea autem praecipue respicit, quia ii, quibuscum res ipsi erat caetera parvi ducebant. “Ἀλλ’ ὁ ποιῶν αὐτὰ ὑποτάσσεται ἐν αὐτοῖς, sed qui fecerit ea homo vivet per illa] Id est, vitam hic habebit felicem, Lev. 18: 5; nam vivere Hebraeis saepe est feliciter vivere, mora misere.

13. Χριστὸς ἡμᾶς ἐξηγόρασεν ἐκ τῆς κατάρας τοῦ νόμου, Christus nos redemit e maledicto Legis]. Nempe auctor et revelator vitae aeternae ac coelestis. “Ἐξαγοάται, ut et ἀγοάται, saepe quamvis liberationem significat: hic ut et infra 4: 5, eam significat quae facta est magno pretio. Κατάρα νόμου est mora sub qua Lex homines relinquit, ea vero sors etiam iis communis erat qui Legem a Deo datam non habebant: quare, et liberatio ad omnes pertinet, id hic valet ἡμᾶς.

“Ἐξομωσθε ἑαυτοὺς ἡμῶν, κατάρα, factus pro nobis maledictum]. Duplex hic figura; nam et κατάρα pro κατάρται [maledictus], quomodo circumcisio pro circumcisis: et subauditur ὡς [quasi]: nam Christus ita tractatus est quasi esset Deo κατάρατος. Nihil homini pessimo in hac vita peius evenire poterat. Vide 2 Cor. 5: 21, et ibi dicta. Inde apparet quanti nostram salutem fecerit. Id vero eo spectat, ne parvi ducantur eius beneficia.

“Ἐρραπίσθητε γὰρ ἑμῶν, Ἐρραπίσθητε, πᾶς ὁ κενούμενος ἐν ὕλῃ, quia scriptum est: Maledictus omnis qui pendet in ligno] In Manuscripto hic rursum est ὅτι, nota scilicet loci citandi. Apud Hebraeos non erat poena aut crucis aut patibuli; nam strangulandi stantes strangulabantur; sed eorum qui ob gravia crimina, puta idololatriam, erant lapidati; corpora patibulo suspensa per aliquot horas erant

erant ostentui populo, ut qui supplicio ipsi non interfuissent eo conspectu a criminibus abattererentur. At si tam contumeliosum erat post mortem suspendi, multa certe contumeliosius erat crucis supplicium, quod et ipsum cum afflictione suspensionem coniunctam habet; et Romanis moribus erat maxime infame, unde nomen *cruciarum*.

14. *Ἰνα εἰς τὰ ἔθνη ἡ εὐλογία τοῦ Ἀβραάμ γένηται ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, ut Gentibus benedictio Abrahami fieret per Christum Iesum*. Ex pro per: et nomen repetitum pro pronomine. Sensus enim est *per ipsum*: et *εὐλογία τοῦ Ἀβραάμ* sunt bona illa magna quae Gentibus per Abrahamum, id est, per aliquem ex ipsius stirpe, eventura praedictum fuerat.

Ἰνα τὴν ἐπαγγελίαν τοῦ πνεύματος λάβωμεν διὰ τῆς πίστεως, ut Spiritus promissum accipiamus per fidem. Subauditur hic *nempe*; est enim hoc *Ἰνα* praecedentis *ἐξηγητικόν* [explicativum]. Nam quod maius bonum in hac vita poterat sperari Spiritus sancti donis, praesertim cum illa ipsa certos faciant homines de vita coelesti? Illa autem dona manifestum dari credentibus in Christum, non per Legis opera incedentibus. *Ἐπαγγελία τοῦ πνεύματος*, id est, *Spiritus promissus*, more Hebraeo: vide Act. 2: 33, adde Act. 1: 4, Hebr. 6: 12, 15, 10: 36.

15. *Κατὰ ἄνθρωπον λέγω, secundum hominem dico*. Id est, *exemplum sumam a re mere humana*. Solent Thalmudici ea emollitione uti quoties Deo humani aliquid tribuant. Vide quae diximus Romi 3: 6. In Manuscripto hic additur *ἀδελφοί* [fratres], quod et Latinus et Syrus legerunt.

Ὅμοις ἀνθρώπου πενυρωμένην διαθήκην οὐδεὶς ἀθετεῖ ἢ ἐκδιαιρέσεται, vel hominis confirmatum promissum nemo spernit aut immutat. *Διάθηκη* hic significat *promissum*, de qua voce diximus in Prolegomenis ad Novum Testamentum; et *ὁμοις ἀνθρώπου* hic est *vel hominis*: ita enim loquimur ubi minus aliquid adferimus quam id est quod indicare volumus. Si quis alteri quid promiserit ita ut quae ad legitimam promissionem requiruntur adfuerint (id enim est *κυρόσθαι*, ut Gen. 23: 20), nemo qui sit bonae fidei, aut contra faciet, aut instrumentum illud

mutabit. Particula ἐπὶ hic aliquid posterius significat, ut ἐπισημαίνου [supervenientia] Act. 28: 13. Est ergo ἐπιστατεύσασθαι, posterius aliquid constituere, nempe tale quo id quod prius factum fuerat immutetur. διατάσσασθαι ponitur pro: Hobraces εἶναι [constituere].

16. Τοῦ δὲ Ἀβραάμ ἐπαγγελίας αὐτῷ εὐαγγελίας, Abrahamo vero dicta sunt promissa] Nempe a Deo qui optimus est fidei: promissa, aliquoties repetita.

Καὶ τῷ σπέρματι αὐτοῦ, et semini eius] Recte: nam quod uno loco Gen. 12: 3 dictum erat de Abrahamo, id Gen. 22: 18 de semine eius dicitur: ut nimirum intelligamus illud magnam bonum eventuram humano generi per Abrahamum, quia scilicet ex sanguine Abrahami sit exstiturus qui id effecturus sit.

Ὁὐ λέγει Καὶ τοῖς σπέρμασιν, ὡς ἐπὶ πολλῶν; ἀλλ' ὡς ἐφ' ἑνὸς, καὶ τῷ σπέρματι σου, ὅς ἐστι Χριστός. Non dicit: Et seminibus, quasi de multis, sed quasi de uno: Et semini tuo, qui est Christus] Nam quanquam Hebraean ἰσραήλ [semen] plurali numero dici non solet, poterat tamen Moses usurpasse vocem υἱῶν [filiorum] aut γνησίων [gnatorum] quae isti Graeco σπέρματι responderet: et id non fecit, quia indicabat unum aliquem fore inter posteros Abrahami eximium qui illud bonum Gentibus esset allaturus, et eum quidem non ex Ismaele oriturum, sed ex Isaaco, qui in eo sacrificio, de quo ibi agitur, Christi gesserat figuram: simili modo Christus singulariter ille esset qui ex Davide oriri debebat, Act. 2: 30.

17. Τοῦτο δὲ λέγω, hoc autem dico] Postquam promissi sensum explicavit, rediit ad sermonem quem interraperat, et ostendit quo pertineat illud quod dixerat promissa perfectionem suam habentia non rescindi.

Διαθήκην προανεσχημένην ὑπὸ τοῦ Θεοῦ εἰς Χριστόν, promissionem confirmatum a Deo in Christum] Id est, promissionem illud iam perfectum a Deo, pertinens ad Christum. In Manuscripto deest illud εἰς Χριστόν.

Ὁ μετὰ ἑτῇ τετρακισία καὶ τριάκοντα γεγονώς νόμος οὐκ ἀνυπό, quae post quadringentos et triginta annos facta est lex non irritum facit] Numerus hic desumitur ex loco Exod. 12: 40, ubi diximus initium videri sumendum ab ea revelatione Abrahamo facta quae describitur Gen. 15: 13;

pau-

paulo vexo ante id praecesserat, promissio illa memorata. Gal. 12: 3. Quare, hunc numerum, Hebraeis notissimum, conservare, quam aliquantillum adiacere maluit Paulus; neo quicquam intererat, quando in numero maiore comprehenditur minor. Non ob id tanto post tempore data est Lex, ut quod Abrahamus, Isaacus, Iacobus et Patriarchae crediderant, futurum, id irritum fieret. Respicendum ergo quid Christus adferat, non quid Lex attulerit.

Εἰς τὸ καταργῆσαι τὴν ἐπαγγελίαν, ad rescindenda promissa] Explicat quod dixerat. Eadem verba habes Rom. 4: 14, ubi dicta vide.

18. *Εἰ γὰρ ἐν νόμῳ ἡ κληρονομία, nam si ex Legge hereditas]* Possessio aeternae vitae et felicitatis, Vide iam dictum ad Romanos locum.

Ὅν ἐστι ἐξ ἐπαγγελίας, iam non ex promissione] Nampe de Christo: nam haec *ἐπαγγελία* dicitur per eminentiam, Act. 2: 39, 7: 17, 13: 32.

Τῷ δὲ Ἀβραάμ δι' ἐπαγγελίας πελάξισαι ὁ Θεός] Nampe Christum nepotem post multos gradus Abrahamo dedit, idque secundum vetus promissum. Sic Deus dicitur lucernam dedisse Davidi multo post mortem patris tempore, 2 Reg. 8: 19.

19. *Τί οὖν; ὁ νόμος τῶν παραβάσεων χάριν προστέθη, quid igitur? Lex propter delicta apposita est]* Melius alii Codices, *Τί οὖν ὁ νόμος; τῶν παραβάσεων χάριν προστέθη. Quorsum ergo Lex?* dicat aliquis; respondet Paulus, *appositam fuisse Legem*, nempe post promissa, quia vitia populi Israëliti in Aegypto increverant, et poenarum malis debebant coerceri, ne prava illa consuetudine paulatim ad impietatem prolaberentur. Vide infra 5: 23 et 1. Tim. 1: 9. Lectio Irenaei, *ὁ νόμος τῶν πράξεων προστέθη* [*Lex operum apposita est*], quem ille sequitur et 3: 7, ut monuit Beza, et 5: 21, minus huic loco convenit.

Ἄχως οὐ ἔλθῃ τὸ σπέρμα ὃ ἐπηγγέλται, donec venerit semen cui promissum erat] Id est, vim suam habitura (id enim hic subintelligitur), donec veniret ille nepos Abrahami per quem Gentes bona summa debebant accipere, et ad quem promissio illa Abrahamo facta spectabat, plane quasi ipsi facta esset. Idem hic dicit quod initio

cap.

cap. 7 ad Romanos. Plane germanae sunt istae Epistolae: et validum est argumentum, si ne Iudaeos quidem lex nunc obligat, multo minus Gentes. Alii Codices, δ ἐπιγγελται, *semen promissum*.

Διαταγὴς δι' ἀγγέλων] *Legem ait praeceptam per Angelos*, id est, Angelo uno nomine Dei eam pronuntiante Act. 7: 38, caeteris eum stipantibus Dent. 33: 2, Hebr. 2: 2. Vide quae a nobis dicta in Commentario ad Decalogum. Opponit *Angelos* Filio per quem datum est Evangelium.

Ἐν χειρὶ μεσίτου, *manu mediatoris*] Mose medium et interponente inter Deum et populum, Dent. 10: 5, ubi Graeci, Καὶ γὰρ ἔν ἐξήκειν ἀνὰ μέσον Κυρίου καὶ ὑμῶν ἐν τῷ καιρῷ ἐκείνῳ. Latinus, *Ego sequester et medius fui inter Dominum et vos tempore illo*, nempe tanquam inter partes litigantes *pararius*, qui Rabbinis שומו. Id vero ideo quia populo gravia vitia adhuc adhaerebant: unde et terribilis fuit sonus Legis, quem sonum quidem perceptum populo volunt Hebraeorum doctissimi, sed vocem distincte non perceptam nisi a Mose. Alii idem sentiunt, nisi quod excipiunt duo prima praecepta. Quae de re vide Mosem Maimonidem. Ἐν χειρὶ Hebraea locutio pro per.

20. Ὁ δὲ μεσίτης ἐνὸς οὐκ ἔστιν, *mediator autem unus non est*] Ἐνὸς hic sumo a neutro ἔν. *Non solet sequester se interponere inter eos qui unum sunt*, id est, bene conveniunt. Sic εἶναι ἔν sumitur Ioh. 10: 30, 17: 11, 21, 22, 1 Cor. 3: 8.

Ὁ δὲ Θεὸς εἷς ἔστιν, *Deus autem unus est*] Id est, *Deus sibi constat, sibi est similis*, sic dicunt Latini: *Rex Ipse omnibus idem*. Sic Cicero, *Idem qui semper fueris inventus es*. Par sensus Eph. 4: 6. *Non mutatur Deus*, Mal. 3: 6, nempe nisi homine mutato. Quare nisi multa ac gravia intervenissent delicta, Deus tam placidam se atque amicum exhibiturus fuerat Israelitis quam se exhibuerat olim eorum Maioribus, neque nunc magis quam tunc opus fuisset medio aliquo qui se interponeret.

21. Ὁ οὖν νόμος κατὰ τῶν ἐπαγγελιῶν τοῦ Θεοῦ; μὴ ἦν οὐκ. *Lex ergo adversus promissa Dei? Abest*] Distulit Deus promissum, non abstulit.

Εἰ γὰρ ἐδόθη νόμος ὁ δυνάμειος ζωοποιῆσαι, si enim data esset Lex quae posset vivificare] Si Lex promissa habuisset vitae, nempe aeternae: nam dicitur Lex facere quod promittit, more Hebraeo. Locutio non dissimilis a Cor. 3: 6. Tangit praecipuum errorem Iudaenorum illius temporis, ut et in Epistola ad Romanos.

ἡ δὲ ἐκ νόμου ἡ ἡ δικαιοσύνη] In Manuscripto δὲ ἡ: tunc iustitia per Legem fuisset revelata vitae aeternae conveniens, id est, integra ac spiritualis, qualis est Evangelica.

22. Ἀλλὰ συνέκλεισεν ἡ γραφή τὰ πάντα ὑπὸ ἁμαρτίας] Πάντα nempe τὰ ἔθνη. Scriptura omnes populos peccatis involvit, id est, involutos declaravit, non illos tantum, qui dilexii tempore fuerant, et Sodomitas et Amorrhaeos et Aegyptios, aed et Israelitas. Est hic locutio similis ei quam iam habuimus: nam facere Scriptura dicitur, id quod ostendit.

Ἡ δὲ ἐπαγγελία ἐκ πίστεως Ἰησοῦ Χριστοῦ δοθῇ τοῖς πιστεύουσιν, ut promissum ex fide Iesu Christi daretur credentibus]. Ut tanto insignius esset beneficium, cum olim iustitia illa vera ac spiritualis daretur per fidem iis qui in Iesum Christum erant credituri. Ἐπαγγελία hic est res promissa, ut supra 14.

23. Πρὸ τοῦ εἰσελθεῖν τὴν χάριν] Id est, priusquam veniret Evangelium, quod μετανοήσας [per contritionem] fides dicitur. Sic vocem νόμος habuimus et supra 1: 23, et hic supra 2.

ἡ δὲ νόμος ἐφρουρούμεθα συγκλειόμενοι] In Manuscripto συγκλειόμενοι. Nos Israelitae involuti peccatis, ut caeteri, per Legem custodiebamur, id est, poenarum legalium formidine coerceremur, ne nimium exsiliret.

— Fraenis natura remotis.

Vide hac de re Eleazari epistolam, quae est in Praeparatione Eusebii. Agit de populo qualis erat ἐπὶ τὸ πλεῖστον [ut plurimum], nam νόμοι ἐμφοράγματα τῶν ἁμαρτημάτων [leges peccatorum sunt obices], ait Isocrates Areopagitico.

Εἰς τὴν μέλλουσαν χάριν ἀποκαλυφθῆναι, usque ad fidem revelandam] Id est, ad tempus usque dum revelaretur Evangelium.

24. Ὡς ὁ νόμος παιδαγωγὸς ἡμῶν γέγονεν εἰς Χριστόν, ita-

itaque Lex paedagogus vester fuit ad Christum] Sunt ut hominum ita et populorum aetates, ut Florus ostendit. Aetate Israelitici populi sub Lege erat quasi pueritia, infra 4:1, nempe illa eni solet addi παιδαγωγός, sive custos, ut Horatius loquitur, *non Gen. 4:9*, qui eos a gravioribus delictis retrahat. Hoc officium Lex illi populo praestitit: quod nō fuisset, prolapsi fuissent ad tantam impietatem per quam obscuruissent ad vocem Evangelii. Est autem παιδαγωγός non nisi temporaria auctoritas. Simplicius ad Epictetum paedagogi similitudine paulisper utitur, sed quae ab hac non longe abit: *Οι ἀπαιδευτοὶ τῶν νέων τοὺς μὲν παιδαγωγούς αὖς καὶ αὐτοὺς μισοῦσι*. [Ineruditi adolescentes paedagogos, ut quibus male tractentur, oderunt]. Postea: *Ἠαυτὰ μὲν γὰρ ἐξ ἡλικίας ἡ νότος ἐν ἡμῖν παῖδος ἐστὶ τοῦ ἐν ἡμῖν παιδαγωγοῦ ἐνανθρώπησις καὶ παῖς μὲν ἢ ἐν ἡμῖν ἀλογία τὸ μὴ ὠφέλιμον μὴ ὀρώσα, πρὸς δὲ τὸ ἡδὺ τεταμένη μένον, ὅσην δὲ παῖδες, παιδαγωγός δὲ ὁ λόγος ἐνθουσίῳ καὶ μετῴντι ἀλόγους ἐν ἡμῖν ὀρεῖται καὶ πρὸς τὸ ὠφέλιμον ἀπεσθῆναι αὐτὰς*. [Nam ea propter est eruditio, etiam puer, qui in nobis est, a paedagogo, qui et ipse in nobis est, castigatur. Puer autem in nobis est brutus etia pars, quae cum utile non videat in solum iucundum est intenta, et pueri. Paedagogus vero est ratio, quae componit et moderatur brutas in nobis appetitiones, utque ad utilitatem dirigat]. Videntur autem vacat totum totum ad illud Epicteti, *Ἀπαιδευτοῦ ἔργον* [Ineruditi opus], etc.

Ita et nuncius ducamur, ut per fidem iustificemur] *Ὁμοῦν* tempore veteram iustitiam consequeremur per Evangelium.

25. *Ἐλθούσης δὲ τῆς πίστεως, ἀσμενί* venit fides] et supra 23.

Ὁμοῦν etiam sub paedagogo] iam non sumus sub paedagogo] Alia aetas alios mores postulat. *Ἡλικίας* aetatis cuiusque notandi sunt tibi mores, ait Horatius.

26. *Πάντες γὰρ υἱοὶ Θεοῦ ἐστέ διὰ τῆς πίστεως ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ*, omnes enim filii Dei estis per fidem in Christo Iesu] Vos qui in Christum credidistis, ita ut oportet, ac sic credere perseveratis, estis filii Dei, nempe adulti, quae

quales qui sunt, incipiunt bonis paternis frui. Sic et vos accepistis Patrie Spiritum. Dicuntur quidem et Israelitae sub Lege *Dei filii* Dent. 14: 1, sed tanquam pueri, quorum dignitas nondum apparebat: regebantur enim servilem in modum, infra 4: 1.

27. Ὅσοι γὰρ εἰς Χριστὸν ἐβαπτίσθητε, *quicunque anih in Christo baptizati estis*] In Christum baptizari est per Baptismum se profiteri Christi discipulum. Vide quae dicta ad Matth. 28: 19.

Χριστὸν ἐνεδύσαθε, *Christum induistis*] Sicut a Baptismo vestes sumuntur, ita vos promissistis vos induituros Christum, id est, victuros secundum Christi regulam, Rom. 13: 14. Similis allusio ad ritum Baptismi, Rom. 6: 3, 4 et Col. 2: 12. Οὐδὲ Ἰσραὴλ οὐδὲ Ἰουδαίος οὐδὲ Ἕλληγ, *Nem est in hac re Iudaeus aut Graecus*, id est, illa discrimina in nobis non attenduntur: idem seminat et eadem collectio Col. 3: 11, praeterea ἐν προέφασιν habemus et Iacobi 2: 1, quare immerito suspecta quibusdam est haec lectio. Οὐκ εἰσι δοῦλοι οὐδὲ ἐλευθέροι, *non est servus neque liber*. Nam et servi liberi sunt in peccatis, et reges et servi sunt Christi, 1 Cor. 7: 21, 22; Eph. 6: 8; Col. 3: 11.

Οὐκ εἰσι ἄρσεν οὐδὲ θήλυ, *non est masculinus neque femina*] Conditiones et sexuum diversitas nihil hic efficit. In Iudaismo magnum erat privilegium virilis sexus, et solus. Foederis signum in corpore gerebat, solus Regni ac Sacerdotii erat participans, solus exclusis feminis gradus patris vel hereditatem admitteretur. Οὐκ εἰσι γὰρ υἱοὶ οὐδὲ θυγατέρες ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, *omnes enim vos unum estis in Christo Iesu*] Manuscriptus brevius et simplicius habet, ἅπαντες γὰρ υἱοὶ ἐστε ἐν Χριστῷ, quod bene cum sequentibus cohaeret. Bene in Christo dicuntur qui Christum induere, qui Christo obediunt, 1 Cor. 7: 21, Rom. 16: 7, qui *Christi sunt*, ut iam sequitur. Dicit autem tales esse Galatas Christianos Paulus ex parte potiore, et quia optabat ut omnes tales essent, et de multis bene sperabat.

29. Εἰ δὲ τοῦ Χριστοῦ] *Si Christi estis: si non nomine tantum, sed et re ad Christum pertinetis.*

"Αγα

"Αρα τοῦ Ἀβραάμ υἱοὶ ἐστέ, ergo semen Abrahami estis]. Filiis mystice Abrahami, ut supra 7. Christus nomen suum et dignitatem vobis communicat: etiam per vos convertuntur gentes aliae.

Καὶ κατ' ἐπαγγελίαν κληρονόμοι, et secundum promissum heredes]. Nempe vitae coelestis. Vide supra 18.

CAPUT IV.

1. Αὐτὸς δέ, ἐπ' ὅσον ἡρόνος ὁ κληρονόμος ῥητός ἐστί, dico autem, quamdā heres parvulus est]. Κληρονόμος, id est, filius. Similitudinem sumit a puero cuius pater peregrinatur. Tali patri comparatur Deus multa humana facta dissimulans. Similis comparatio Matth. 21: 33, ubi dicta vide.

Ὁδὲν διαφέρει δούλον, nihil differt a servo]. Nam et caeditur et servus. Sir. 30: 1.

Κύριος πάντων ἐστίν, cum sit Dominus omnium]. Locutio figurata. Quod significat, vox quodammodo addito dominis titulo, cum a filiis tribuitur, ut dicitur, de herede qualitate et differentia, L. in causis D. de liberis et posthumis nimirum dicitur heres exspectatione. Haec minores dicunt servum. Gomædis.

2. Ἀλλὰ τὸ ἐκτελεῖν ἐστὶ καὶ δικαστὴς, sed sub tutoribus et actoribus ἐστίν]. Ἐκτελεῖν νομῶν, quasi tutores, qui patre absente, ipsius vice fungantur. sicut enim vox haec Graeca etiam ad Iudaeos ac Syros deditur, nec semper tutorem, sed quemvis saltem perschoe aut praepositum significat, ut videre est apud Chaldaeos Ramphrastas Gen. 39: 4, 41: 34, 43: 15. Esth. 1: 8, hoc. Ὁμορῶμοι sunt actores qui sub tutela inspectione iudicis pupilli administrant, nec semper patiuntur eis uti nisi arbitrium arbitrati.

3. Ἰσχυρὸν πρὸς πατέρα τοῦ πατρὸς]. Ad tempus illud quod pater praesens sit, donec pater eum indicarit idoneum et sit auctoritatis. Ἰσοδυναμία vox est bene Graeca apud Aristotelem et alios, pro eo Rabbini dicunt קוצר, vel קוצר מן. Ὅμοι καὶ ἡμεῖς, ita et nos]. De Iudaea loquitur, ut ostendunt sequentia.

Ort

"Οτε ἤμεν νήπιοι, *cum essemus parvuli*] Aetati ephēbi-
cae respondet omnis aetas Israelitici populi, post exitum
ex Aegypto ad Christum.

ὑπὸ τὰ στοιχεῖα τοῦ κόσμου ἡμεν δεδουλωμένοι] *Eramus*
subiecti ritibus illis qui nobis cum mundo exant commun-
nes: qualia sunt templa, arae, victimae, liba, νεομηνίας
[*novilunia*] et similia, imposita Israelitis in hoc, ne ta-
lium amore ad idola dilaberentur. Στοιχεῖα dicuntur in
quaque arte eius *rudimenta*, quia quod in rerum natura
sunt elementa, id illa in artibus. Ita in re pietatis sunt
quaedam *στοιχεῖα*, Hebr. 5: 12, quae quia Iudaeis cum
mundo sunt communia, vocantur τοῦ κόσμου a maiore ea
usurpantium parte, ut et Col. 2: 8, 20. Similis translatio
in voce Rabbīnica פִּנּוּד [fundamenta].

4. "Οτε δὲ ἦλθε τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου, *at ubi venit*
temporis finis] Id est, *finis illius προθεσμίας* [*temporis*
praeiniti]. Sic enim πληροῦσθαι, *aut συμπληροῦσθαι* sumi-
tur de *sine temporis*, Act. 2: 1, Gen. 25: 24, 29: 21,
50: 3, Lev. 8: 33 et alibi saepe. Sic πλήρωμα καιρῶν
[*plenitudo temporis*] Eph. 1: 10.

Ἐξαπέστειλεν ὁ Θεὸς τὸν υἱὸν αὐτοῦ, *misit Deus Filium*
suum] Primogenitum, ad quem absente patre cura perti-
nebat. *Misit*, id est, potestatem ei dedit eximiam.

Γενόμενον ἐκ γυναικός] Non creatum eo modo quo Ada-
mus creatus fuerat, sed *natum partu muliebri*, quo no-
bis esset similior.

Γενόμενον ὑπὸ νόμον, *editum sub Legē*] Plerique Codi-
ces rectius *γενόμενον ὑπὸ νόμου*, id est, *subditum Legi*,
quia scilicet natus erat Iudaeus.

5. ἵνα τοῖς ὑπὸ νόμον ἐξαγοράσῃ] *Ut Legi subditos*
liberaret a vitiis primum, deinde et ab obligatione Legis.
Οἱ ὑπὸ νόμον, Iudaei et Proselyti, 1 Cor. 9: 21.

ἵνα τὴν υἰοθεσίαν ἀπολάβωμεν, *ut adoptionem filiorum*
reciperemus] Pariter scilicet Iudaei et Gentes, sublato
vallo quo dispescebantur. Sicut filios pueros comparave-
rat servis, ita peraequans hanc similitudinem, υἰοθεσίαν
vocat illud permissum patris, quo permittuntur filii res
quasdam suas habere et suo arbitratu res quasdam agere,
nempe manente in patrem obsequio, sed sine specialibus
praescriptis. Vide quae dicta ad Luc. 17: 10.

6. *Ὅτι δὲ ἔγε υἱός, quondam autem estis filii*] Similes facti Deo per eor. a vitulis mundatum.

Ἐξαπέστειλεν ὁ Θεὸς τὸ πνεῦμα τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ, misit Deus Spiritum Filii sui] Tanquam partem de hereditate pro mutuo datam. Solent interdum patres aliquid de hereditate liberis dispensandum dare: vide Luc. 15: 12. Spiritus autem ille eximius saepe vocatur *Dei*, saepe et *Christi*, quia per Christum obtinetur, Ioh. 14: 16. Sensus idem hoc loco qui Rom. 8: 15, 16.

Εἰς τὰς καρδίας ὑμῶν, in animis vestros] Non in cuticulam, ubi est circumcisio. Manuscriptus *ἡμῶν* [nostros] non male.

Κράζον, clamantem] Id est, *clamare nos facientem*. Hebraismus, quem interpretatur ille par huius ad Romanos locus.

Ἀπα, ὁ πατήρ, Abba, Pater] Vox filiorum amorem suum erga patres testantiam. Vide dictum locum Rom. 8: 15 et ibi dicta.

7. *Ὡς οὐκ ἔτι δούλος, itaque iam non es servus*] Tu Galata.

Ἀλλ' υἱός, sed filius] Nempe pleno iure, maior annis.

Εἰ δὲ υἱός, καὶ κληρονόμος Θεοῦ διὰ Χριστοῦ, quod si filius; et heres Dei per Christum] Heres futurus non expectatione tantum, sed et rei possessione quam Christus dabit. Vide Rom. 8: 17. Iure Hebraeo filii tantum heredes, sed sub illo nomine indicantur omnes fideles, cuiuscunque sint sexus.

8. *Ἀλλὰ τότε μὲν οὐκ εἰδότες Θεόν, sed tunc quidem non noscentes Deum*] Tunc quasi digito intento designat omne tempus quod ante vocationem Galatarum exierat. Cum dixit *οὐκ εἰδότες Θεόν, non noscentes Deum*, illum scilicet aeternum universi opificem, maximam partem intelligit, ad quam comparati Philosophi non omnes. (nam nec Aristotelici excipi debent, nec Epicurei et multi horum similes), valde erant pauci, ac ne ii quidem recte exprimebant id quod credebant animo.

Ἐδουλεύσατε τοῖς μὴ φύσει οὖσι θεοῖς, serviebatis iis qui non natura sunt Diis] In Manuscripto: *τοῖς φύσει μὴ οὖσι θεοῖς*, id est, *qui re ipsa Diis non erant*: *τοῖς λεγομένοις θεοῖς* [qui dicebantur Diis], 1 Cor. 8: 5. Non dissimile lo-

loquendi genus apud Aristotelem de Partibus Animalium, II. 2, "Ὅτι τὸ ψυχρὸν φύσις τις, ἀλλ' οὐ ζέρησις ἐστίν [*Frigus reale aliquid, non privationem esse*]. Deut. 32: 21, כִּנְיָ: ibi Graeci, ἐπ' οὐ Θεῷ, id est, τῷ φύσει μὴ ὄντι Θεῷ [*in eo qui re ipsa non erat Deus*]. Sic φύσει sumitur et Eph. 2: 3.

9. *Νῦν δὲ γινόντες Θεὸν, nunc autem cum noveritis Deum*] Christi beneficio Ioh. 1: 18, 17: 3.

Μᾶλλον δὲ γνωσθέντες ὑπὸ Θεοῦ] *Quod plus est a Deo ipso approbati*: nam et id ὦν Hebraeis; vide Ps. 1: 6, 1 Cor. 8: 3; et amat Paulus voces easdem mutato non-nihil significatu iungere: approbaverat autem eos Deus datis spiritualibus donis.

Πῶς ἐπιστρέφετε πάλιν ἐπὶ τὰ ἀσθενῆ καὶ πτωχὰ στοιχεῖα, quomodo revertimini iterum ad infirma et egena elementa] Reverti illos dicit ad illa elementa pietatis, non quod Iudaizassent antea, sed quod multa surpassassent cum Iudaeis communia, ut ciborum delectum, dierum discrimina: et Galli Deum matris, quae culta a Galatis, non circumcidebantur quidem, sed castrabantur. Talia elementa vocat ἀσθενῆ, quia vim non habebant mundandi animum, et πτωχὰ, quia divitias illas donorum spiritualium secum non ferebant. Confer Hebr. 7: 18, 19.

Οἷς πάλιν ἄνωθεν δουλεύειν θέλετε, quibus denuo rursus servire vultis] *Πάλιν* et *ἄνωθεν* idem valent, ut ἄψ' αὐθις saepe apud Homerum, *πάλιν* ἐξαρχῆς apud Aristophanem, *πάλιν* ἐκ δευτέρου Matth. 26: 42, quae repetitio rei novitatem aut indignitatem notat.

10. *Ἡμέρας παρατηρεῖσθε, dies observatis*] Sabbata.

Καὶ μῆνας, et menses] *Νεομηνίας* [*Novilunia*].

Καὶ καιροὺς, et tempora] *ἑσπ* [*Festos dies*], ut Azyrna, Tabernaculorum diem, diem Propitiationum.

Καὶ ἐνιαυτοὺς, et annos] Annum Sabbaticum.

11. *Φοβοῦμαι ὑμᾶς, timeo vos*] Id est, res vestrae mihi timorem incutiunt.

Μήπως εἰκὴ κεκοπίακα εἰς ὑμᾶς, ne forte frustra laboraverim in vobis] Ne forte totus labor a me in vos impensus in irritum cadat. Hoc ideo quia illa aemulatio Iudaicorum rituum gradus esse poterat ad exuendum penitus Christianismum. Voce *μήπως* bene temperat sermonem

nem inter metum ac spem: nihil certi praedicat, sed ostendit periculum.

12: *Γίνεσθε ὡς ἐγώ*] *Estote velut ego*, id est, alter ego, nimirum amicissimi mihi. Haec est dilectio maxima, alterum diligere tanquam semetipsum. Cicero quoque pari modo *quasi me alterum* dixit, ut Docti notarunt.

Ὅτι καὶ γὰρ ὡς ὑμῖς, ἀδελφοί, quia et ego sicut vos, fratres] *ὡς ἑαυτοὶ, tanquam vos ipsi*, amicissimus sum vobis.

Λέγομαι ὑμῶν; obsecro vos] Verba *περιπαθῆ* [affectibus plena].

Οὐδέν με ἡδίκησατε] *Nihil me privatim laesistis*, cur credere debeatis vos a me tractari durius quam antehac. Quae dixi ex amore nascuntur.

13. *Οἶδατε δὲ ὅτι δι' ἀσθενείαν τῆς σαρκὸς ἐγγηγάμην ὑμῖν τὸ πρότερον, scitis autem, me per infirmitatem carnis euangelium vobis antea annuntiasset]* Quasi dicat:

Per varios casus, per mille pericula rerum perrexi ut vos instituerem; id enim *ἀσθενεία* Rom. 8: 26, 1 Cor. 2: 2, 2 Cor. 11: 30, 12: 9; *σὰρξ* autem hic significat omne id hominis quod in adspexitur venit. *Τὸ πρότερον*, nempe cum praesens essem. Nam et absens nunc eos docet.

14. *Καὶ τὸν πειρασμὸν μου τὸν ἐν τῇ σαρκί μου οὐκ ἐξουθενήσατε οὐδὲ ἐξεπτύσατε, et tentationem meam in carne mea non contempsistis neque respuistis]* *Tentationes* vocat ipsa adversa per quae explorari homines solent, Iac. 1: 12, et plus est *ἐκπτύειν* quam *ἐξουθενεῖν*; hoc enim contemptum, illud et abominationem significat, qualem multi ostendere solent adversum infelices. Et est translatio ducta ab esculentis et potulentis, quae si vehementer displiceant exspuere solemus. Sic Catullus:

— *Precesque nostras*

Oramus, cave despuas. —

Ἀλλ' ὡς ἄγγελον Θεοῦ ἰδέξασθέ με, sed sicut Angelum Dei me excepistis] Locutio Hebraea, summum honorem ipsi habitum aut habendum significans, 2 Sam. 19: 27.

Ὡς Χριστὸν Ἰησοῦν, sicut Christum Iesum] Ipsum Christum, si in carne ad vos venisset, vix potuissetis maiore

ho-

honore excipere. Ὑπερβολή [*superiectio*], sed efficax. Revocat illis in mentem ab ipsis collata in se beneficia, quo minus crederetur eis infensus esse: quasi diceret, Non ita sum durus ut talium obliviscar.

15. Τίς οὖν ἦν ὁ μακαρισμὸς ὑμῶν] Manuscriptus τοῦ οὖν ὁ μακαρισμὸς ὑμῶν; quomodo et alii habent Codices perverteres. Ubi nunc illa praedicatio felicitatis vestrae ex adventu meo? Μακαρισμοῦ vocem habes et Rom. 4: 6, quomodo et μακαρίζειν Luc. 1: 48, Iac. 5: 11, et in Sapientiae libro et apud Sirachidem aliquoties.

Μαρτυρεῖς γὰρ ὑμῖν] Ubique hoc ego de vobis testari soleo.

Ὅτι, εἰ δυνατόν, vos, si fieri potuisset] Id est, si id mihi prodesse potuisset.

Τοὺς ὀφθαλμοὺς ὑμῶν ἐξορύξαντες ἂν ἐδώκατέ μοι, oculos vestros voluisse fodere et mihi dare] Tale illud:

Ni te plus oculis meis amarem.

Idem et fodere oculum dixit, ut et Seneca in Oedipode, quod alii exsculpere, eruere.

16. Ὡςτε ἐχθρὸς ὑμῶν γέγονα ἀληθειῶν ὑμῖν] Id est, An nunc quia vera vobis dico, ideo putatis me inimico in vos esse animo? Hic sensus optime cum praecedentibus et sequentibus convenit.

17. Ζηλοῦσιν ὑμᾶς] Ζηλοῦν aliquem dicitur qui valde ab eo amari affectat: quia talis cupiditas comitem solet habere ζήλοντυϊαν. Est ergo μετωννμία [*transnominatio*]. Vide 2 Cor. 11: 2. Agit autem hic de novis illis Doctoribus de quibus et supra.

Οὐ καλῶς, non bene] Non eam ineunt quam oportet viam: debebant hoc bene merendo a vobis consequi, non dolo grassari.

Ἀλλὰ ἐκκλεῖσαι ὑμᾶς θέλουσιν] Sic et Manuscriptus, non ἡμᾶς [nos]. Sensus est, secludere vos volunt a mea amicitia. Syrus legit ἐγκλείειν [*includere*], quomodo et multi Graeci Codices habent. Volunt vos sibi servare. Vide infra 6: 12, 13.

ἵνα αὐτοὺς ζηλοῦτε] Ut et vos magni habeatis ab ipsis amari.

18. Καλὸν δὲ τὸ ζηλοῦσθαι ἐν καλῷ πάντοτε, bonum autem aemulari in bono semper] Rectam erat ut semper

operam daretis ut ego a vobis amari expeterem; est enim hoc amari honestum. Theocritus:

Τίτρε' ἐμὴν τὸ καλὸν πεφιλαμένε. —

[*Tityre sincero quem diligo amore.* —]

Καὶ μὴ μόνον ἐν τῷ παρῆναι με πρὸς ὑμᾶς, *neque tantum cum praesens sum apud vos*] Cum adessem, magni id faciebatis quod nunc coepistis contemnere: amicitias bene fundatas intervalla locorum non disiungunt.

19. Τεκνία μου, οὓς πάλιν ὠδίνω, *Filioli mei, quos iterum parturio*] Comparat se matri cuius est tenerimus in liberos affectus. Est autem hic ὠδίνω πῆν, id est, *utero gesto*: nam πῆν, quod ὠδίνειν dixere LXX apud Esaiam 26: 17, multis in locis vertitur ἐν γαστρὶ ἔχειν. Foetus physicus non nisi semel gestari et edi potest: foetus moralis saepius. Alibi Paulus patri se comparat, ut 1 Cor. 4: 15, Phil. 2: 22, sed matris comparatio aptior ad molestias ac labores una significandos: simul ostendit plus se amare Galatas quam Moses amaverat Israellem, Num. 11: 12.

Ἄχρις οὗ μορφωθῇ ὁ Χριστὸς ἐν ὑμῖν, *donec formetur Christus in vobis*] Foetus paulatim in utero formam suam accipit, quod ἐξεικονίζεσθαι dicunt LXX Exod. 21: 22. Uterum *formandi hominis moneta* dixit Macrobius. *Christum* hic intellige ipsum dogma Christi, quod impressum animis hominem facit Christianum: confer Apoc. 12. Similis locutio apud Philonem in Legatione: Θεόχρηστα γὰρ λόγια τοὺς νόμους εἶναι ὑπολαμβάνοντες, καὶ τοῦτο ἐν πρώτης ἡλικίας τὸ μάθημα παιδευθέντες, ἐν ταῖς ψυχαῖς ἀγαλματοφοροῦσι τὰς τῶν διατεταγμένων εἰκόνας· ἵνα ἐναργεῖς τύπους καὶ μορφὰς αὐτῶν καθορῶντες αἰ τοῖς λογισμοῖς αὐτῶν τεθήπασιν [Cum enim *Leges Divina* oracula putent, hac disciplina inde a prima aetate imbuti, expressas in animis praeceptorum imagines gerunt: quorum illi speciem ac formam cum deinde evidentius vident, perpetuo ea postea mirantur et colunt].

20. Ἦθελον δὲ παρῆναι πρὸς ὑμᾶς ἄρτι, καὶ ἀλλάξαι τὴν φωνήν μου, *velim autem iam esse apud vos, et mutare vocem meam*] Id est, modo asperius, modo lenius loqui, prout vos reperirem affectos: id enim praesentibus et coram loquentibus magis patet.

“Οτι

“Ὅτι ἀποροῦμαι ἐν ὑμῖν] *Haesito eīna vas*, nempe qua genere sermonis uti debeam.

21. Λέγετέ μοι οἱ ὑπὸ νόμον θέλοντες εἶναι, τὰς νόμους οὐκ ἀκούετε, *dicite mihi qui sub Lege vultis esse, ad Legem non attenditis*] Non consideratis sensum *μυσικώτερον* [abstrusiores] verborum Moysis?

22. Γέγραπται γάρ, ὅτι Ἀβραάμ δύο υἱούς ἔθηκεν, ἓνα ἐκ τῆς παιδίσκης, καὶ ἓνα ἐκ τῆς ἐλευθέρης, *scriptum est enim, Abrahamo duos fuisse filios, alterum de ancilla, de libera alterum*] Sensum historiae refert cum iis notis quae ad ἀλληγορίαν [sensum latētem] pertineant, de quae agere coepimus ad Rom. 9: 7—9. Saram in ἀλληγορίᾳ libro τὴν ἀρετὴν [virtutem] interpretatur Philo quae ingenua est; Agarē vero, *arbitrā cognitionem* quae virtuti famulari debet, aut alioquin expelli, tum in libro Cherubim, tum alibi: utrumque habes ab eodem Philone fuse explicatum in libro περὶ τῆς εἰς τὰ προπαιδεύματα σύνοδου [de Congressu eruditionis quaerendae gratia].

23. Ἀλλ’ ὁ μὲν ἐκ τῆς παιδίσκης κατὰ σάρκα γένηται, *sed qui de ancilla secundum carnem natus est*] Id est, secundum consuetum naturae ordinem, iustis parentum aetatibus, כַּד כִּדְּוָה [secundum viam carnis]. Sic Iudaei Abrahamidae modo naturali. Vocem παιδίσκης pro ancilla saepe usurpant LXX. Vide ad Matth. 26: 69.

Ὁ δὲ ἐκ τῆς ἐλευθέρης, διὰ τῆς ἐπαγγελίας, *qui autem de libera per promissum*] Μετωνομία [transnominatio], id est, per eam vim extraordinariam quam Deus promiserat. Sic per Dei verbum Christiani fiunt credentes, mystica Abrahami soboles.

24. Ἀτινά ἐστὶν ἀλληγορούμενα, *quae sunt per allegoriam dicta*] Sumit quod confessum erat inter Iudaeos, in historiis illis praeter sensum historicum alium eminentiorem occultari, qui שׁוּמָרָא dicitur. Lex מִן־הַבְּרִית verba duplicata Mosi Maimonidae. Sunt ἀλληγορούμενα, id est, figuram rei maioris continent, ut hic explicat Chrysostomus.

Αὗται γάρ εἰσιν αἱ δύο διαθήκαι, *haec enim sunt duo testamenta*] Simile loquendi genus Gen. 41: 26 et 1 Cor. 10: 4.

Μία μὲν, *unum quidem*] Nempe διαθήκη.

Ἀπὸ ὄρους Σινᾶ, *a monte Sina*] Nempe δᾶτα [datum].

Σινᾶ scribit quomodo Strabo, Iustinus et Sulpitius: in Hebraeo יָרֵד: *Σιναιὸν ὄρος* [*Sinaeus mons*] Appioni. Iod facile perit in pronuntiatione.

Εἰς δουλείαν γεννᾷσα] *Generans prolem in conditionem servilem.*

Ἦτις ἐστὶν Ἀγαρ, quae est Agar] Hic contra rei significatae dat nomen rei significantis: sensus enim est *per Agar significari foedus in Sina factum.*

25. *Τὸ γὰρ Ἀγαρ Σινᾶ ὄρος ἐστὶν ἐν τῇ Ἀραβίᾳ, illud enim Agar est Sina mons in Arabia*] In Manuscripto *τὸ δὲ Ἀγαρ.* Causam reddit cur *Agar illud foedus significaverit*, quia et *mons Sina*, ubi factum est illud foedus, vocatur *Agar*, κατὰ συνεκδοχὴν [*per complexionem*]. Nempe, quia ibi est oppidum *Agra* Plinio, *Agara* Dio- ni in rebus Traiani: gens ipsa *Ἀγραῖοι* Straboni et Stephano: pro quo Graeci posteriores dicunt *Ἀγαρηνοί*, et Chaldaei ܐܓܪܝܐ.

Σύσσιγα δὲ τῇ οὖν Ἱερουσαλήμ] *Pari iure est cum Hierosolymis Iudaeae.* Nam *σύσσιγα λέγεται ἀλλήλοις, καὶ τὰ ὁμοίως ἔχοντα πρὸς τινα* [*cognata invicem dicuntur et ea, quae eodem modo se habent ad aliquid*]. Hebraei dicerent ܐܓܪܝܐ ܕܥܝܪܐ [*illa quasi correspondet*].

Δουλεύει δὲ μετὰ τῶν τέκνων αὐτῆς, et servit cum filiis suis] In Manuscripto: *δουλεύει γὰρ, pari iure est, quia pariter subiecta est Agar*, id est, gens Agarena, et singuli ad eam pertinentes, circumcisioni et sacrificiis et dierum discrimini, quanquam non Lege Mosis, sed ex suis legibus, aut moribus Ismaelitarum, qui et *Agareni* et *Sarraceni*. De circumcisione diximus in Annotationis ad librum primum de Veritate Religionis Christianae. In conditione libera aut servili non apud Romanos tantum et Graecos, sed et apud Hebraeos et Arabas, parvus ius maternum sequebatur.

26. *Ἡ δὲ ἄνω Ἱερουσαλήμ, illa autem quae sursum est Ierusalem*] *Ἡ ἄνω* pro *ἄνωθεν*, ut Phil. 3: 14. Nomine autem *Ierusalem* hic intelligitur alterum foedus nempe Evangelicum, idque ob *ἐτυμολογίαν* [*originem vocis*]: nam *Ierusalem* significat *visionem pacis*, quod nomen Evangelio eximie competit Luc. 2: 14; Romi 5: 1, 10: 15, 1 Cor. 7: 15, Eph. 2: 17. Hebraei *pulchriorem Ierusalem*

lem expectant; Zohar ad Numeros, Iarchi ad Canticum: sed vere illa pulchra Ierusalem iam advenit, Apoc. 21: 2. Dicitur autem *superne* venisse, quia Deus Pater eam non in montem descendens, sed in coelo manens misso Filio suo revelavit. Hunc sensum docet nos Scriptor ad Hebraeos 12: 25.

Ἐλευθέρα ἐστίν, *libera est*] *Libera* a vitiis et ritibus, Sarae similis.

Ἡτις ἐστὶ μήτηρ πάντων ἡμῶν, *quae est mater omnium nostrum*] *Matris* nomen convenit Graecae voci τῇ διαθήκῃ [testamento]; illa est pactio quae nos Deo peperit: nos, tam conversos ex Iudaeis quam ex Gentibus.

27. Γέγραπται γάρ· Εὐφράνθητι στείρα ἢ οὐ τέκνουςα, ῥήξον καὶ βόησον ἢ οὐκ ὀδίνουσα· ὅτι πολλὰ τὰ τέκνα τῆς ἐρήμου μᾶλλον ἢ τῆς ἐχούσης τὸν ἄνδρα. *Scriptum est enim: Laetare sterilis quae non paris, erumpe et clama quae non parturis; quia plures desertae filii, quam eius quae habet virum*] Sunt ipsa verba LXX Senum, Esai. 54: 1, ubi primo notandum participia praesentia poni pro praeteritis, quod et sensus exigit et in Hebraeo manifestum est. Quod autem ibi dicitur de urbe Hierosolymorum diu deserta et regno destituta, maiorem eius fore sobolem quam terrarum semper habitatarum ac regnatarum, id μυσικῶς [sensu recondito] perquam eleganter ad Euangelium aptat Paulus, quod Christo praedicante paucos peperit, eo vitae mortali exempto plurimos, ita ut Iudaei prae Christianis pauci essent. Ἐρημον hic quod in Hebraeo est ערמוֹן apparet ex membro opposito intelligendum *viduam*, quomodo sumitur et Lament. 1: 13, alioquin vox et Hebraea et Graeca potest significare *orbam liberis, desertam ab amicis*, et multa similia. Πήγνυσθαι [erumpere] potest quidem et ipsum partum significare: sed Hebraeus textus magis exigit ut eruptio vocis intelligatur, quomodo ῥήξει φωνήν [erumpit vocem] habemus Iob. 6: 5, et verbum ipsum quod hic in Hebraeo est נָסָא per βοᾶν vertitur Esai. 14: 7, 44: 23. Philo de Caino: Τῶν δὲ αὐτῶν τῶν πραγμάτων ῥήξουσι φωνήν [Rebus ipsis clamabunt]. Non abscedit a coepta similitudine: nam et Sara quasi vidua fuerat cum Agar Abrahamum possideret.

28. Ἡμεῖς δὲ, ἀδελφοί, κατὰ Ἰσαάκ ἐπαγγελίας τέκνα ἐσμέν, nos autem, Fratres, uti Isaacus promissionis filii sumus] Κατὰ Ἰσαάκ, id est, ad exemplum Isaaci filii promissionis. Adepti sumus novam naturam per Dei gratiam olim promissam. Sic et Rom. 9: 7.

29. Ἀλλ' ὥσπερ τότε ὁ κατὰ σάρκα γεννηθεὶς, sed quomodo tunc ille qui secundum carnem natus fuerat] Ismael, ὁ σοφιστής [sophista] Philoni. Ostendit non in omnibus meliorem esse conditionem Ecclesiae, quippe quae a Synagoga gravissime vexaretur: sed hoc esse leve et temporarium pro tantis bonis.

Ἐδίδωκε τὸν κατὰ πνεῦμα, persequabatur hunc secundum spiritum] Supple genitum. Πνεῦμα vocat vim illam Divinam per quam Sara foecunditatem alieno tempore acceperat. Vide 2 Cor. 10: 3. Dicitur persecutus esse Ismael Isaacum, quia eum irrisit, id est, pietatem eius, ut ex Hebraeis diximus ad Gen. 21: 3. Per Isaacum intelligit Philo gaudium quod est in animis piorum. Idem in ἀλληγορίαις [Allegariis]: Φῆσι σεμνυνομένη, γέλωτος ἐποίησέ μοι ὁ Κύριος· ὃς γὰρ ἂν ἀκούσῃ, συγχαρεῖται με. Ἀναπετάσαντες οὖν ὥτα οἱ μύσαι παραδείξασθε τελετὰς ἱερὰς. Ὁ γέλωτος ἐστὶν ἡ χαρὰ· τὸ δὲ ἐποίησεν ἴσον τῷ ἔγεννησεν· ὥς εἶναι τὸ λεγόμενον τοιοῦτον· Ἰσαάκ ἐγέννησεν ὁ Κύριος· αὐτὸς γὰρ πατὴρ ἐστὶ τῆς τελείας φύσεως [Sibi placens dicit: Risum fecit mihi Dominus: nam quicumque rem audierit, mihi gratulabitur. Itaque quotquot estis imitandi, expansis auribus accipite mysteria sacratissima. Risus est gaudium: fecit, perinde valet ac genuit. Ex quibus verbis colligitur haec sententia, Isaacum genuit Dominus, nam ipse est perfectae naturae genitor].

Οὕτω καὶ νῦν] Sic et nunc Iudaei illi ritibus addicti quos vos vultis imitari, maximo odio prosequuntur Christianos.

30. Ἀλλὰ τί λέγει ἡ γραφή; ἔκβαλε τὴν παιδίσκην καὶ τὸν υἱὸν αὐτῆς· οὐ γὰρ μὴ κληρονομήσῃ ὁ υἱὸς τῆς παιδίσκης μετὰ τοῦ υἱοῦ τῆς ἐλευθέρας. Sed quid dicit Scriptura? Eiice ancillam et filium eius: non enim heres erit filius ancillae cum filio liberae] Manuscriptus hic παιδίσκη αὐτῇ. In LXX Gen. 21: 10, Ἐκβαλε τὴν παιδίσκην ταύτην καὶ τὸν υἱὸν αὐτῆς· οὐ γὰρ μὴ κληρονομήσῃ ὁ υἱὸς τῆς παιδίσκης ταύτης μετὰ τοῦ υἱοῦ μου Ἰσαάκ. Est autem Sa-

ra quae ibi loquitur, quae erat ingenua et matrona. Apud Hebraeos ex vetustissimo more, qui et ante Abrahamum obtinuisse videtur, filii concubinarum quae liberae essent et in uxorem duci iure potuissent, succedebant patri intestato ante caeteros: at filii ex ancilla nati minime: Maimonides in Titulo מוצר. Illa electio significat eos qui in ritibus haerent non perventuros ad iustitiam veram et coelestem. Confer Ioh. 8: 35.

31. "Αρα, ἀδελφοί, οὐκ ἐσμέν παιδίσκης τέκνα, ἀλλὰ τῆς ἐλευθέρας, ergo, *Fratres, non sumus ancillae filii, sed liberae*] In Manuscripto, "Αρα ἡμεῖς ἀδελφοί. Nos Christiani: et ἀρα hic valet ergo, et οὐκ ἐσμέν. significat meminimus nos non esse ancillae liberos, id est, obligatos ritibus Iudaicis.

CAPUT V.

1. Τῇ ἐλευθερίᾳ οὖν, ἣ Χριστὸς ἡμᾶς ἡλευθέρωσε, εἴχετε, καὶ μὴ πάλιν ζυγῷ δουλείας ἐνέχεσθε, *qua libertate Christus nos liberavit state, et nolite iterum iugo servitutis vinciri*] Haec sic recte cohaerent, male in quibusdam Codicibus divulsa, ita ut pars horum capiti praecedenti adhaereat. Nativa locutio fuerat, ἐν τῇ ἐλευθερίᾳ: nam cum ea praepositione verba *standi* poni solent, ut 1 Cor. 16: 13, Phil. 1: 27, 4: 1, 1 Thess. 3: 8, sed tales particulae saepe subintelliguntur: et ἣ hic est πρὸς ἣν, ἡ. Ζυγὸν δουλείας vocat non tantum id quod Hebraei dicunt יגרת הו, *Legis iugum*, sed et opiniones ac ritus quibus Gentes semetipsos devinxerant. Ἐνέχεσθαι hic *vinciri, adstringi*, frequens apud bonos scriptores verbum. In Glossario ἐνεχόμενος, *obligatus*. Christus etiam iugum nobis imposuit, sed suave. Vide Matth. 11: 29.

2. "Ἰδε, ecce] Vox est attentionem excitantis.

Ἐγὼ Παῦλος, ego Paulus] Apostolus a Christo vocatus, quod illi vestri Doctores de se dicere non possunt.

Λέγω ὑμῖν, ὅτι ἐὰν περιτέμνησθε, Χριστὸς ὑμᾶς οὐδὲν ὠφελέσει, *dico vobis: si circumcidimini, Christus vobis nihil proderit*] Si circumcidimini, id est, circumcidi vos procuratis, nempe cum certa persuasione vos qui ex Genti-

ti-

tibus estis in id obligari. Nam viam salutis aeternae Deus constituit aut Iudaismum, aut Christianismum. Paganismum enim a Deo non esse satis constat. Si Iudaismus ea via est, Christianismus ea via non est: si Christianismus ea via est, Iudaismus ea via non est. Alioquin circumcisionem per se non damnari, et Paulus saepe ostendit, et Iustinus contra Tryphonem. Opponitur haec assertio illi falsae assertioni de qua agitur Act. 15: 1.

3. *Μαρτύρομαι δὲ πάλιν παντὶ ἀνθρώπῳ περιτεμνομένῳ* ὅτι *ὀφειλέτης ἐστὶν ὅλον τὸν νόμον ποιῆσαι*, *obtestor autem rursus omni homini circumcidenti se, ipsum debitorem esse universae Legis faciendae*] Intellige rursum, *circumcisio ex ea opinione quam iam diximus*. Si Iudaismus via est ad salutem, totus Iudaismus est observandus: non ex eo eligendum et spernendum quod velis. Isti novi Doctores multa Legis non observabant, infra 6: 13, nimirum quia illud unum spectabant, ut Romani ipsos pro Iudaeis haberent, ac liberos esse sinerent a legibus novas religiones vetantibus. Id autem videbant satis obtineri posse per circumcisionem. Ex circumcisione nosci Iudaeos dicit etiam Arrianus in Epicteteis, et Martialis *damnatae tributis* dicit eam partem quae circumciditur.

4. *Κατηργήθητε ἀπὸ τοῦ Χριστοῦ*, *rescissi estis a Christo*] Ostenditis vos Christi legibus obligari nolle. Similis locutio Rom. 7: 2.

Ὅτινίς ἐν νόμῳ δικαιοῦσθε] Hoc est, *qui ea iustitiis contenti estis quam Lex potest producere*, quae iustitia est carnalis, praemia habet terrena.

Τῆς χάριτος ἐξέπεσατε, *e gratia excidistis*] *Gratiam καὶ ἐξοχὴν* [per excellentiam] intelligit Evangelicam. Iam ultra Evangelium ad vos non pertinet. *Ἐξέπεσατε πᾶσι*.

5. *Ἡμεῖς γὰρ πνεύματι ἐκ πίστεως ἐλπίδα δικαιοσύνης ἀπεκδεχόμεθα*] *Nos intra animum per fidem expectamus spem illam quae iustitiae* (nempe spirituali) *proposita est*. *Πνεῦμα* hic *animum* interpretor, qui opponitur enti in qua est circumcisio. *Spem* vero dixit *μετωνυμικῶς* [per transnominationem] ipsum praemium quod speratur, id vero est vita aeterna. Sic *spei* nomen ponitur et Rom. 8: 24, Col. 1: 5, 1 Thess. 1: 3, 1 Petr. 1: 3 et alibi. *Spei iustitiae* hic, quae *corona iustitiae* 2 Tim. 4: 8.

6. Ἐν γὰρ Χριστῷ Ἰησοῦ, nam in Christo Iesu] Id est, in Lege Christi. Sic et Moses pro Lege saepe ponitur.

Ὅτε περιτομή τι ἰσχύει, neque circumcisio quid valet] Ac proinde nec alia Legis praecepta: nam praeceptum circumcisionis Iudaei *praecipuum* ac *stabile* vocant, quia hoc solum de tot praeceptis iubentibus si omittatur, poenam habet additam ἐξολοθρεύσεως [perditionis]. *Angeli illius, qui vim habebat excindendi non circumcisos, vim a Christo destructam*, ait Origenes contra Celsum IV.

Ὅτε ἀκροβυστία, neque praeputium] Hoc ideo dicit, ne quis ob id quod incircumcisis est, Deo se gratiorem putet.

Ἀλλὰ πίσις δι' ἀγάπης ἐνεργουμένη, sed fides per dilectionem operans] Fides hic spem etiam comprehendit, quibus si accedat dilectio operans, nihil desideratur amplius ad obtinendam salutem aeternam. Planeque idem valet πίσις δι' ἀγάπης ἐνεργουμένη, quod nova creatio, infra 6: 15 et observatio praeceptorum Dei, nempe Evangelicorum 1 Cor. 7: 19, 1 Ioh. 2: 3. Hoc est in Christianismo τὸ πᾶν [omne].

7. Ἐτρέχετε καλῶς, currebatis bene] Saepe vita Christiana cursui comparatur, quia magna ad eam alacritate et contentione opus est: supra 2: 2, Phil. 2: 16, Hebr. 12: 1, 2 Tim. 4: 7, 1 Cor. 9: 24.

Τίς ὑμᾶς ἐνέκοψε τῇ ἀληθείᾳ μὴ πείθεσθαι, quis vos impedit veritati non obedire] In Manuscripto est, ἐνέκοψε ἀληθείᾳ μὴ πείθεσθαι, non ut quidam volunt ἀνέκοψε. Ἐγκόπειν proprie est transversum aliquid struere quo iter impediatur, unde translatione quadam significat impedire, Act. 24: 4, Rom. 15: 22, 1 Thess. 2: 18, et ὀγκοπή, impedimentum, 1 Cor. 9: 12. Veritatem eximie vocat ipsum Evangelium. Vide supra 3: 1.

8. Ἡ πεισμονὴ οὐκ ἐκ τοῦ καλοῦντος ὑμᾶς] Ἡ hic demonstrat: est enim positum pro αὕτη ἡ πεισμονή [haec persuasio]. Οὐκ ἐκ τοῦ καλοῦντος ὑμᾶς, non ex Deo qui vos ad vitam aeternam vocavit, ita ut eam vellet haberi iam unicam per Christum, 2 Tim. 1: 11, 12. Non est Deus sibi contrarius.

9. Μικρὰ ζύμη ὅλον τὸ φύραμα ζυμοῖ, parvum fermentum totam massam corrumpit] Similitudo est per quam significatur a paucis facto initio late admodum inter Gala-

latas sparsam fallacem istam persuasionem. Vide Matth. 13: 33 et 1 Cor. 5: 6.

10. Ἐγὼ πέποιθα εἰς ὑμᾶς ἐν Κυρίῳ, ὅτι οὐδὲν ἄλλο φρονήσετε] Id est, *Ego eam spem habeo in Dei erga vos bonitate, ut tandem, re nempe bene expensa, futuri sitis affecti ita ut ego sum.* Hoc ideo dicit quia videbat illos non mala malitia, sed incogitantia quadam et metu lapsos.

Ὁ δὲ ταράσσων ὑμᾶς βασάσει τὸ κρίμα ὅς τις ἂν ᾗ] Poenas dabunt quicumque harum turbarum causae sunt. Ὁ ταράσσων [qui conturbat] ἴσθι. Vide Act. 15: 24, ubi de eodem dogmate agitur. Βασάσει est ferre aliquid quod grave est, ut 2 Reg. 18: 14, Matth. 20: 12, Act. 15: 10. Κρίμα poena, Matth. 23: 14, Marc. 12: 40, Luc. 20: 47, 23: 40.

11. Ἐγὼ δὲ, ἀδελφοί, εἰ περιτομὴν ἔτι κηρύσσω, τί ἐν διώκομαι, ego autem, fratres, si circumcisionem adhuc praedico, quid adhuc vexor] Si verum esset quod illi dicant, me ipsum post conversionem docuisse necessitatem circumcisionis, nullam haberem curam tam dura ferendi quam fero: nam Iudaei, ut diximus, religionis causa nulla mala patiebantur.

Ἄρα κἀντὴν γίγνεται τὸ σκάνδαλον τοῦ σταυροῦ] In Manuscripto additur τοῦ Χριστοῦ [Christi]. Sensus est: *Iam si id est, cessabit crux quae tam multos offendit. Σκάνδαλον σταυροῦ id est, ὁ σταυρὸς ὃς ἐστὶ σκάνδαλον [crux quae est offendiculum].* Nam genitivus saepissime apud Hebraeos, interdum et apud alias gentes, appositivo sensu ponitur. Crux dicitur quicquid Christi causa ferimus Matth. 16: 24, Luc. 9: 23, 14: 27.

12. Ὅφειλον καὶ ἀποκόψονται οἱ ἀναστατούντες ὑμᾶς, utnam et abscindantur qui vos conturbant] Καὶ hic est ἐντατικόν [intensivum]. Quandoquidem illi in pellicula abscissa ita gloriantur, utinam illis abscindatur insuper totum seminale membrum, quo magis triumphant: ὡς οὖν πο, Graece ὁ ἀποκοπόμενος, Deut. 23: 1, est *is cui*, ut cum Horatio loquar, *cauda salax demessa est.* Id ἀποκοπόμενα τὰ αἰδοῖα [abscindere pudenda] etiam Stéphano, ubi de Gallis matris Dedm, quales et Pessinunte erant, arbo tunc Galatiae, cum haec epistola scriberetur. Dion de Heliogabalo: Τὸ αἰδοῖον περιέτεμε, καὶ χοιρίων κριῶν, καὶ

καὶ καθαρώτερον ἐκ τούτων θεραπέων, ἀπείχετο ἐβουλεύσατο μὲν παντάπασιν αὐτὸ κατακόψαι [*Circumcidit veretrum, et suilla carne, tanquam si hinc purior cultus foret, abstinerebat. Quin et in animo habebat universum illud membrum abscindere*]. Hic κατακόψαι idem est quod ἀποκόψαι apud LXX et Paulum; et sic hunc locum accepisse Chrysostomum apparet: Εἰ βούλονται μὴ περιτεμνέσθωσαν μόνον, ἀλλὰ καὶ περικυπέσθωσαν· ποῦ τοίνυν εἰσιν οἱ τολμῶντες ἀποκόπτειν ἑαυτοὺς, καὶ τὴν ἀρὰν ἐπισπώμενοι καὶ τὴν τοῦ Θεοῦ δημιουργίαν διαβάλλοντες; [*Ne circumcidantur solum, sed, si id malunt, etiam abscindantur: ubi sunt ergo, qui sibi id abscindere audeant; qui sibi diras hasce arcessant ipsi; quibus Dei opus displiceat?*] Nec aliter Hieronymus: *Si putant sibi hoc prodesse, non solum circumcidantur, sed etiam abscindantur: si enim expoliatio membri proficit, multo magis abolitio. Videtur ad hunc locum respicere lex Wisigottica XII. 3. 4, Illi vero qui carnis circumcisiones in Iudaeis vel Christianis exercere praesumpserint, quisquis haec aut intulit alteri, aut fieri ab altero permiserit sibi, veretri ex toto amputatione plectetur. Ἀναστατοῦντες hic idem quod ταρασσόντες. Vide Act. 17: 6, 21: 38.*

13. Ὑμεῖς γὰρ ἐπ' ἐλευθερίᾳ ἐκλήθητε, ἀδελφοί] *Vocati estis, nempe ad salutem, in statu libertatis. Ἐπὶ apud Graecos scriptores saepe statum aut conditionem significat. Μόνον μὴ τὴν ἐλευθερίαν εἰς ἀφορμὴν τῇ σαρκὶ*] Apostolus hic partem moralem, quam alibi tractare incipit absoluta parte dogmatica, dogmaticis interserit, occasione sumpta ex voce *libertatis*. Libertatem Christus suis dedit in rebus quae per se nihil habent honesti: in illis vero rebus quae natura aut sensu communis utilitatis commendantur, plus exigit quam lex ulla. Deest hic vox *dare* aut *ostendite*: quales ἐλλείψεις [*reticentiae*] multae in his libris. Ἀφορμὴ est *praetextus*, uti Rom. 7: 8. *Nolite carni*, id est, carnis cupiditatibus, hoc nomen *libertatis* largiri in obtegumentum vitiorum: nimirum, quasi tanta sit Dei misericordia, ut hominibus quomocunque viventibus velit dare vitam aeternam, quomodo Iudaici Doctores dicebant, omnem Israelitam partem habiturum in futuro saeculo. Non sic intelligenda est Christiana libertas.

Ἀλ-

Ἀλλὰ διὰ τῆς ἀγάπης δουλεύετε ἀλλήλοις, *sed per dilectionem servite vobis invicem*] Non tantum non nocete, sed et servite omnibus.

14. Ὁ γὰρ πᾶς νόμος ἐν ἐνὶ λόγῳ πληροῦται, *omnis enim lex uno sermone impletur*] Sicuti rudimenta implentur per doctrinam perfectiorem. Lex Israelitas tantum inter se iungit, Evangelium homines omnes; idque non quovis modo, sed propter Deum. Tum illud ἀγαπήσεις [*diliges*] in Lege intelligitur secundum praecepta Legis, in Evangelio secundum praecepta Evangelica multo sublimiora. Vide Rom. 13: 8, 9, in Manuscripto est πεπλήρωται.

Ἐν τῷ, Ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου ὡς ἑαυτὸν, *in hoc, Diliges proximum tuum sicut te ipse*] Exstant quidem haec verba Lev. 19: 18, sed ibi ὁ πλησίον est Israelita aut proselytus, hic omnis homo: ibi dilectio exigitur in factis quibusdam, hic et in animo et in factis maioribus.

15. Εἰ δὲ ἀλλήλους δάκνετε, *quod si vos invicem mordetis*] Verbis; erant enim dissidia inter Galatas.

Καὶ κασιθίετε, *et comeditis*] Id est, laeditis factis.

Βλέπετε μὴ ὑπὸ ἀλλήλων ἀναλωθῆτε, *videte ne a vobis invicem consumamini*] Cavete vobis, inquit, a talibus, ne mutuis istis odiis Dei iram, et poenas gravissimas in vosmetipsos concitetis. Vide Hebr. 12: 29.

16. Ἀγῶ δέ, Πνεύματι περιπατεῖτε, *dico autem, Spiritu ambulate*] Id est, vitam instituite secundum Spiritum Christi, qui semper Christi verbis consonat, Rom. 8: 1, 10, 13, 14, et hic infra 18 et 25.

Καὶ ἐπιθυμίαν σαρκὸς οὐ μὴ τελέσητε, *et desideria carnis non perficietis*] Ita fiat ut non agatis ea quae carni (supple tantum) placent; quod qui faciant dicuntur carnis curam habere ad cupiditates, Rom. 13: 14, ambulare secundum carnem, Rom. 8: 1, in carne esse, Rom. 8: 5. Caro et affectus qui ex carne oriuntur quaerunt iucunda, nec considerant quid rectum aut non rectum sit; quod discrimen aliquatenus dicat ratio, Dei autem praecepta plenissime. Tales affectus vocantur ἐπιθυμία σαρκὸς 1 Ioh. 2: 16, Eph. 2: 3, 1 Petr. 2: 11. Errant qui οὐ μὴ τελέσητε putant esse imperativi, nec locus quem citant id ullo modo ostendit: contra οὐ μὴ sequentem habens subiunctivum significat id quod fieri potest aut

solet, Matth. 5: 18 οὐ μὴ παρέλθῃ [*non praeteribit*], ut et Luc. 21: 32, Matth. 10: 23 οὐ μὴ τελέσῃ [*non consummabitis*], et 42 οὐ μὴ ἀπολέσῃ [*non perdet*], 16: 28 οὐ μὴ γεύσονται [*non gustabunt*], Hebr. 8: 11 οὐ μὴ διδάξωσιν [*non docebunt*], Apoc. 18: 7 οὐ μὴ ἴδω [*non videbo*]. Τελεῖν ἐπιθυμία, opere eam perficere; sic ἁμαρτία ἀποτελεισθεῖσα [*peccatum consummatum*] Iac. 1: 15.

17. Ἡ γὰρ σὰρξ ἐπιθυμεῖ κατὰ τοῦ πνεύματος, τὸ δὲ πνεῦμα κατὰ τῆς σαρκός, *caro enim concupiscit adversus spiritum, spiritus autem adversus carnem*] Id est, naturā in diversum feruntur: caro in suavia, spiritus in ea quae pia et sancta sunt.

Ταῦτα δὲ ἀντίκειται ἀλλήλοις, *haec enim sibi invicem adversantur*] Nempe in multis rebus multa delectant, quae non decet: et contra. Hoc dictum vim habet παρενθέσεως [*interpositionis*].

Ἴνα μὴ ἂν ἂν θέλητε, ταῦτα ποιῆτε, *ne faciatis quae vultis*] Hoc construendum est cum proximo membro τὸ δὲ πνεῦμα κατὰ σαρκός. Ideo spiritus se carni opponit, ne ea faciatis quae alioqui velletis, nempe si caro sola vos duceret. Vide Rom. 8: 13.

18. Εἰ δὲ πνεύματι ἄγεσθε, *quod si spiritu ducimini*] Hoc iterum cum illo quod dixi membro cohaeret. Ἀγεσθαι hic est duci, regi, gubernari, ut Rom. 8: 14.

Οὐκ ἐστὶ ἐπὶ νόμον, *non estis sub Lege*] Male in quibusdam Codicibus ἀπὸ νόμου. Qui spiritu ducuntur, ut iam maiores annis facti non opus habebant Lege adolescentiae custode; supra 3: 25.

19. Φανερά δὲ ἐστὶ τὰ ἔργα τῆς σαρκός, *manifesta sunt autem opera carnis*] Ut ostendat quo ducat caro remotis fraenis, turpissima quaedam digito ostendit. Conf. Matth. 15: 19.

Ἀτινά ἐστὶ, μοιχεία, *quae sunt, fornicatio*] Μοιχεία in Lege Moysi est concubitus viri coelibis aut mariti cum nupta aliena; in Evangelio etiam mariti cum ea quae nupta non est: quia Christus iura sexuum aequalia esse voluit, contra quam factum est ubi soli viri exclusis feminis legum erant Domini.

Πορνεία, *scortatio*] Sub hoc nomine veniunt et concubitus extra nuptias et nuptias illegitimae, ut videre est 1 Cor. 5: 1. Vide ea quae dicta Act. 15: 20.

VI.

Pp

Ἀνα-

Ἀκαθαρσία, immunditia] Vox haec satis late patet, ut diximus ad Matth. 23: 27, sed videtur hic, ut et Rom. 1: 24 et 2 Cor. 12: 21, contrahi ad libidinem extra naturam. Sic Barnabas in Epistola *ἀκαθαρσίαν* vocat eam *ἀνομίαν* [peccandi rationem] quae ore fit. Balsamo ad Basilicum *ἀκαθαρσίαν* interpretatur *αἰμομιξίαν* [incestus], id est, πν.

Ἀσέλγεια, luxuria] Significat, ut dicto 2 Cor. loco diximus, omne lasciviae genus, in quo primas obtinent partes libidinum incitamenta.

20. *Εἰδωλολατρεία*] *Cultus falsorum Numinum*, qui plerunque apud simulachra celebrari solebat.

Φαρμακεία] Proprie quidem *veneficium* significat, sed saepe respondet Hebraeae voci עוֹלָה Exod. 7: 11, 22, et עֲשֵׂה עֲשֵׂה Esai. 47: 9, 12, ubi de *magicis* artibus agitur: credo quod iidem plerunque essent et *venefici*. Vide Pharmaceutriam Theocriti et Virgilii.

Ἐχθραὶ] *Inimicitiae*, id est, manentia odia.

Ἔρις] *Verborum certamina ex ira*, Rom. 1: 29, 13: 13, 1 Cor. 1: 11, 3: 3, 2 Cor. 12: 20.

Ζήλοι] *Aemulatio improba de honore*: solet iungi cum voce ἔρις ut Rom. 13: 13, 1 Cor. 3: 3, 2 Cor. 12: 20, sicut et φθόρος [invidias] et ἔρις iungantur Phil. 1: 15, 1 Tim. 6: 4.

Θυμὸς] *Ira immoderata*, 2 Cor. 12: 20.

Ἐριθείαι] *Contumacias*, ut Rom. 2: 8, 2 Cor. 12: 20, Iac. 3: 16.

Διχοστασίαι] Sic et Rom. 16: 17, 1 Cor. 3: 3, idem quod σχίσματα 1 Cor. 1: 10, 11: 18, 12: 25, *dissidia quae sine opinionum diversitate Ecclesiam scindunt*: puta ex Episcoporum electione discordi, ex contemptu disciplinae.

Αἱρέσεις] *Sectae quae ex placitis humanis vehementius defensae trahunt originem*. Vide quae dicta 1 Cor. 11: 19.

21. *Φθόρος*] *Invidia*: dolor ex bonis alienis.

Φόνος, homicidia] Voces paria soni amat iungere Apostolus, ut has ipsas Rom. 1: 29.

Μέθαι, κῶμοι, ebriates, comessationes] Haec rebus cohaerent. Vide Rom. 13: 13, et ibi dicta.

Καὶ τὰ ὅμοια τούτους, et his similia] De paribus par iudicium.

Ἀπο

"*Ἀπὲρ προλέγω ὑμῖν, καθὼς καὶ προεῖπον, de quibus dica vobis, sicut et antea dixi*] Breviter, supra 13.

"*Ὅτι οἱ τὰ τοιαῦτα πράσσοντες βασιλείαν Θεοῦ οὐ κληρονομήσουσιν, qui talia agunt, regnum Dei non consecuturos*] Illud τὰ τοιαῦτα abundat hic. Satis enim fuerat dixisse ἄπὲρ. Sed quia voces quaedam intercesserant nihil nocuit eandem significationem aliis voculis reponere. *Πράσσοντες* noli restringere ad ἔξιν [habitum], sed sume etiam de actibus *προαιρέτως* [qui deliberato animo fiunt], ubi haec reperiuntur, ibi nondum regnat Spiritus.

22. "*Ὁ δὲ καρπὸς τοῦ πνεύματος ἐστίν, fructus autem Spiritus est*] *Fructus*, id est, opera, ut Matth. 3: 8, 10, 7: 16—20, 12: 33, Luc. 3: 8, 6: 43, Ioh. 12: 24, 15: 2 et alibi. *Πνεῦμα* hic intellige ut supra, *Spiritum sanctum*.

Ἀγάπη] Alibi generalius sumitur, hic *beneficientiam* significat. Opponitur *ἔχθραις* et *φόνοις*.

Χαρά] *Gaudium* ex bonis alterius, quod invidiae opponitur.

Ἐιρήνη] *Fuga dissidiorum*, opponitur *ἔρισι*.

Μακροθυμία] *Spes de lapsorum emendatione*, opposita *ζήλοις*.

Χρησότης] *Suavitas in convictu*, opposita *ἐριθείαις*.

Ἀγαθωσύνη] *Bonitas* illa quae dubia accipit in partem meliorem, nec facile quenquam aut condemnat aut contemnit, Rom. 15: 14. Haec impedit *διχοστασίας*.

Πίστις] *Intelligenda hic aperta professio verae fidei*: opponitur ταῖς αἰρέσεσι.

Ἠρασότης] *Irae fuga*, opponitur *θυμοῖς*.

Ἐγκράτεια] *Temperantia* quae et *libidinibus* supra memoratis, et *ebrietati* opponitur.

23. *Κατὰ τῶν τοιούτων οὐκ ἔστι νόμος, adversus tales non est Lex*] Si homines fuissent tales, nihil opus fuisset Lege Mosis, aut alia lege poenali, supra 3: 19. Graecorum est dictum:

Δίκαιος ἐὰν ᾗ, τῷ τρόπῳ χρήσῃ νόμῳ.

[*Si sis probus, pro lege erit tibi prohibitas.*]

Tacitus Annalium III, *Fetustissimi mortalium nulla adhuc mala libidine, sine probro et scelere, eoque sine poena aut coercionibus agebant.*

24. Οἱ δὲ τοῦ Χριστοῦ] In Manuscripto *οἱ δὲ τοῦ Χριστοῦ Ἰησοῦ, qui vero ad Iesum Christum pertinent: qui se ei dedere. regendos.*

Τὴν σάρκα ἐξανάρωσαν, *carnem crucifixerunt*] *Li carnem constrictam tenent, viresque eius, ad peccandum scilicet, confringunt, sicut homo cruci affixus, constringitur, frangitur, et cum sanguine vires ei abscédunt. Vide Rom. 6: 6.*

Σὺν τοῖς παθήμασι, *cum affectibus*] Παθήματα hic intellige *affectus* τοῦ θυμοειδὸς [*facultatis irascibilis*].

Καὶ ταῖς ἐπιθυμίαις, *et cupiditatibus*] *Affectibus* τοῦ ἐπιθυμητικοῦ sive ὀρεκτικοῦ [*facultatis appetentis*].

25. Εἰ ζῶμεν πνεύματι] *Si animus noster Dei Spiritu movetur. Sic et infra 6: 16, nam moveri est vivere.*

Πνεύματι καὶ ζοιγῶμεν, *spiritu et ambulemus*] *Actibus id ipsum exprimamus, quod ἄν [ambulare] Hebraei dicunt. Vide quae dicta ad Ioh. 11: 9, 10, 1 Cor. 7: 17, 2 Cor. 5: 7, Eph. 4: 1, 17, 5: 15.*

26. Μὴ γινώμεθα κενοδόξοι, ἀλλήλους προκαλούμενοι, ἀλλήλοις φθονοῦντες, *ne fiamus inanis gloriae cupidī, nos invicem provocantes, nobis invicem invidentes*] Haec ideo specialius inculcat Paulus, quod haec mala maxime in Ecclesiis Galaticis invaluisse. *Κενοδόξοι* sunt qui honorem venantur ex iis rebus in quibus verus honor situs non est, ut ex opibus, eruditione, eloquentia: horum vitium *κενοδοξία* Sap. 14: 14, Phil. 2: 3. *Προκαλεῖσθαι* provocare dicitur de iis qui ad certamen aut bellicum aut iudiciale alios vocant: inde per translationem dicitur de iis qui in quovis alio certamine, puta eruditionis aut eloquentiae, sperant se aliis superiores fore: hoc est eorum qui potiores se arbitrantur; aliorum est invidia: neutrum vero Christiano convenit.

CAPUT VI.

1. Ἐὰν καὶ προληφθῇ ἄνθρωπος ἐν τινι παραπτώματι, *et si quis deprehensus fuerit in aliquo delicto*] Προληφθῇ hic est *deprehensus fuerit*; quomodo προληφθεῖς sumitur Sap. 17: 17. Vult autem dicere, *deprehensus* antequam
haec

haec epistola ad vos veniat, *in aliquo delicto*, nempe eorum quae iam dixi, praesertim διχομασίας [*dissidii*] aut αἰρέσεως [*sectae*]. Illud ἄνθρωπος ponitur pro aliquis, ut et infra 7, quia Hebraei sic ponunt עַם.

Τμεῖς οἱ πνευματικοί]. *Vos qui carnem crucifixistis, qui spiritu ducimini.*

Καταρτίζετε τὸν τοιοῦτον, hunc restituite] Καταρτίζειν est aptum reddere: interdum et sanare quod corruptum est, Matth. 4: 21, Marc. 1: 19, quae significatio bene congruit huic loco. Si iumentum prolapsum restitui debet, Exod. 23: 5, quanto magis homo.

Ἐν πνεύματι πραότητος] *Leni animo secundum regulas quidem disciplinae Ecclesiasticae, sed accedentibus etiam fraternis monitis; ipsa enim disciplina Ecclesiastica, quum bono etiam ipsorum qui lapsi sunt sit instituta, lenitati non obstat, 2 Thess. 3: 15.*

Σκοπῶν σεαυτὸν] *Temet circumspectans. Circumspectare* autem ponitur pro *cavere*: solent enim qui sibi cavent circumspicere. Est autem hic transitus a plurali ad singularem, quia utrum prius dicas, perinde est. Sic et supra 4: 6, 7.

Μὴ καὶ σὺ πειρασθῇς] *Intelligendum hoc verbum hic cum pleno effectū, id est, ne et tu aliquando tentationi alicui succumbas.* Sic et activum πειράζειν sumitur 1 Cor. 7: 5, 1 Thess. 3: 5; adde quae dicta ad Matth. 6: 13.

2. Ἀλλήλων τὰ βάρη βαρύνετε, alter alterius onera portate] *Etiam peccata sunt onera: portat aliena peccata qui non superbe lapsum contemnit, sed sperat de eo meliora.*

Καὶ οὕτως ἀναπληρώσατε τὸν νόμον τοῦ Χριστοῦ, et sic perficite Legem Christi] *Sic plerique Codices habent ut sit imperantis: Etiam hoc modo ostendite vos esse amantes proximi, quod iubet Lex Christi, Ioh. 13: 34, 15: 12.*

3. Εἰ γὰρ δοκῇ τις εἶναι τι, μηδὲν ὄν, nam si quis pute se quid esse cum nihil sit] *Hic et τι et μηδὲν sumuntur comparate, id est, Si quis pluris se aestimet quam sit.* Vide 1 Cor. 3: 7, 10: 19, 13: 2, 2 Cor. 12: 12. Δοκῇ, putat.

Ἐαυτὸν φρεναπατά, ipse se seducit] *Decipit cor suum, ut loquitur Iacobus 1: 26; se citius fallit quam alios. Ab hoc verbo φρεναπάται, Tit. 1: 10, qui animos seducunt.*

4. Τὸ δὲ ἔργον ἑαυτοῦ δοκιμαζέτω ἕκαστος] Singulare pro plurali, quomodo idem vocabulum ἔργον habemus 1 Petr. 1: 17 et Apoc. 22: 12. *Sua quisque facta expendat*, 1 Cor. 11: 27. Multi apud Galatas magni se faciebant quod minus mali essent quam alii. At

Nulla est gloria praeterire asellos.

Καὶ τότε εἰς ἑαυτὸν μόνον τὸ πᾶν ἡμέα ἔξει, et sic in semetipso tantum gloriam habebit] *Gaudebit recto sui examine.*

Καὶ οὐκ εἰς τὸν ἕτερον, et non in altero] *Non deteriorationum comparatione.*

5. Ἐκαστος γὰρ τὸ ἴδιον φορτίον βασάσει] *Quisque suum onus feret*, id est, pro delictis feret poenam, κτῶ [onus], non sublevabitur peiorum comparatione. Ut delictorum, ita poenarum sunt gradus.

6. Κοινωνεῖτω δὲ ὁ κατηγούμενος τὸν λόγον τῷ κατηγούντι ἐν πᾶσιν ἀγαθοῖς] Non est hic ponenda ἁποκρίσις [distinctio] post κατηγούντι. Hoc vult dicere: *is qui docetur verbum*, id est, Evangelium, quod κατ' ἐξοχήν [per excellentiam] dicitur λόγος Act. 16: 6: (nam vox κατηγούντι hic paulo laxius sumitur, ut et Rom. 2: 18, non ut alibi de primis tantum rudimentis), *de rebus omnibus bonis participem faciat Doctorem suum.* Κοινωνεῖν, ut Latinum participare, dicitur et de dante, ut Rom. 12: 13, Phil. 4: 15, et de accipiente, ut Rom. 15: 27, respondet Hebraeo וְיָ. Ἐν hic valet *per, per omnes res bonas*, id est, non per alimenta tantum, sed et alia obsequia et officia. Vide 1 Cor. 9: 11, 1 Tim. 5: 17. Necesse erat dici hoc Galatis, quia illi novi Doctores accipiebant non a Christianis, sed a Iudaeis. Hos multi Galatae sequebantur per tenacitatem, quia nihil in eos sumptus faciendum habebant. De talibus dicitur בְּרוּרָא [maledictus dolosus] Mal. 1: 14.

7. Μὴ πλανᾶσθε] Id est, *ne decipite vosmetipsos.* Niphthal pro Hithpael.

Θεὸς οὐ μνηστειζέται] Iob. 13: 9, *Deus non sinit sibi illudi.* Nam verbum hoc quoque cum effectu intelligendum est. Habet hanc sententiam et Polycarpus.

Ὁ γὰρ εἰς σπείρη ἀνθρώπος, τοῦτο καὶ θερίσει, *quae enim severit homo hanc et metet*] Est proverbium frequens apud

om.

omnes gentes. Utuntur eo Aeschylus, Euripides, Gorgias, Plautus Captivis, Cicero II de Oratore: *Ut semen-tem feceris ita et metes*. Similes sententias habes Iob. 4: 8, Prov. 11: 18 et alibi. *Serere* Hebraeis saepe operari, *metere* poenam aut praemium ferre, Matth. 25: 24, 26, 2 Cor. 9: 6 et seqq.

8. "Οτι ὁ σκεῖσιν εἰς τὴν σάρκα τῶν αὐτῶν] *Qui omnia impendia facit in corporis voluptates*.

Ἐν τῇ σαρκὶ θελίσκει φθορὰν, *de carne metet corruptionem*] Nam et caro ipsa φθαρτὸν τι *[corruptibile quid]*, 1 Cor. 15: 53; merito talem exitum reperiet, quale est id cui studuit.

Ὁ δὲ σκεῖσιν εἰς τὸ πνεῦμα] *Qui impendium facit in sus res quas dicitur Dei Spiritus*.

Ἐν τοῦ πνεύματος θελίσκει ζωὴν αἰώνιον, *de spiritu metet vitam aeternam*] Ἐν τοῦ πνεύματος, id est, propter illum spiritum, qui est ἀφθαρτος *[incorruptibilis]*. Sic Hebraei *שׁוּ* usurpant.

9. Τὸ δὲ καλὸν ποιοῦντες μὴ ἐκκαῶμεν, *bonum autem facientes non segescamus*] Τὸ καλὸν, id est, primum ea quae sunt iustitiae, deinde ea quae sunt misericordiae: qui illa non facit, ut Galatae tenaces, haec multo minus faciet. Ἐκκαεῖσθαι, *segescere*: Luc. 18: 1, 2 Cor. 4: 1, 16, Eph. 3: 13, 2 Thess. 3: 13.

Καὶρὸς γὰρ ἰδίῳ θερίσμεν, *tempore enim suo metemus*] Illo die quem Deus praefinivit.

Μὴ ἐκλύμενοι] Participium hoc vim habet conditionis, *modo ne defatigemur*; id enim ἐκλύεσθαι *πν*. Sic sumitur haec vox Iudith. 15: 2, Sir. 43: 12, 1 Macc. 3: 17, 10: 82, Matth. 9: 36, 15: 32, Marc. 8: 3, Hebr. 12: 3, 5.

10. Ἀρα οὖν ὡς καιρὸν ἔχομεν, *ergo dum tempus habemus*] Aut ἕως scriptum fuit, aut ὡς positum pro ἕως. Sic ἄχρις οὗ Hebr. 3: 13, *dum manet haec vita*, secundum cuius actiones iudicabimur.

Ἐργαζώμεθα τὸ ἀγαθὸν πρὸς πάντας] *Beneficiamus quibusvis hominibus*, ut proximis nostris, ex Christi lege.

Μάλιστα δὲ πρὸς τοὺς οἰκίους τῆς πίστεως, *maxime autem his qui de familia fidei*] Οἰκίος 1 Tim. 5: 8, *ביתו* *ב*, *qui de familia alicuius est*. Sic Christiani sunt *de familia Dei*, Eph. 2: 19; *familia* autem *Dei*, 1 Tim. 3: 15, 1 Petr.

4: 17; est talis per *fidem*: ideo eadem recte *fidei familia*, genitivo instrumentum significante. Eadem *familia spiritualis* 1 Petr. 2: 5. Quod si omnibus fidelibus consulere debemus, multo magis iis qui in id unum incumbunt, ut nos instituant.

11. *Ἰδετε πηλίκους ὑμῶν γραμμασίην ἔγραψα τῇ ἑμῇ χειρὶ, videte quantis literis scripsi vobis mea manu*] In aliarum epistolarum fine quaedam scribebat sua manu, 1 Cor. 16: 21, 2 Thess. 3: 17 et Col. 4: 18, caetera manu aliena, ut videre est Rom. 16: 22: hic vero Paulus sua manu scripsit omnia quae iam sequuntur, ut recte putat Hieronymus. Id autem multum erat in homine adeo occupato, et, ut videtur, non multum assueto Graeco scribere. *Quantis literis*, id est, *quam multis*. Solent adiectiva magnitudinis poni pro adiectivis ad numerum pertinentibus. Sic Graecum τέσσοι utroque sensu usurpatum. Solebat sua manu Paulus scribere sententias quasdam insigniores ac perpetuo retinendas.

12. *Ὅσοι θέλουσιν εὐπροσώπῃσαι ἐν σαρκί*] Id est, *qui apud homines magni videri volunt*. *Ἐν σαρκί* pro *παρὰ σαρκί*, et *caro* pro *homine*. *Εὐπρόσωπος* proprie *pulcher*, *πρὸ ὧν*, per translationem *quidquid placet aliis*. Sic λόγους εὐπροσώπους [*verba speciosa*], dixit Demosthenes.

Οὗτοι ἀναγκάζουσιν ὑμᾶς περιτέμνεσθαι, hi cogunt vos circumcidi] Nempe exemplo et doctrina. Vide supra 2: 3, 4.

Μόνον ἵνα μὴ τῷ σταυρῷ τοῦ Χριστοῦ διακινῶνται, tantum ne crucis Christi vexationem patiantur] Σταυρὸν Χριστοῦ vocat incommoda ob Christum ferenda, alludens simul ad illud peculiare supplicium quod passus est Christus, inter alia, ut nobis patientiae exemplum daret. Sic et Phil. 3: 18, quae epistola sub idem tempus scripta videtur, et paribus de causis. Vide quae diximus in Praefatione ad hanc epistolam et supra 5: 11. *Crux Christi* eo modo dicitur, quomodo *perpassiones Christi* 2 Cor. 1: 5.

13. *Οὐδὲ γὰρ οἱ περιτεμνόμενοι αὐτοὶ νόμον φυλάσσουσιν, neque enim qui circumcoiduntur Legem custodiunt*] Non tanto tenentur studio Legis, ut omnia eius praecepta exacte observent: facile inveniunt exceptiunculas. Vide quae diximus Matth. 23: 4 et supra 5: 3.

Ἀλλὰ θέλουσιν ὑμᾶς περιτέμνεσθαι, sed volunt vos circum-

cum-

cumcidit] *Volunt*, id est, in id laborant. *Μετωνυμία* [*transnominatio*]. Manuscriptus eodem sensu; *ἀλλὰ βούλονται*.

Ἴνα ἐν τῇ ὑμετέρᾳ σαρκὶ καυχῶνται] *Ut exsultent ex vestro metu carnali*. Ut vestra inconstantia in ferendis incommodis ipsis honori cedat apud Iudaeos.

14. *Ἐμοὶ δὲ μὴ γένοιτο καυχᾶσθαι εἰ μὴ ἐν τῷ σταυρῷ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ*, *a me autem absit gloriari nisi de cruce Domini nostri Iesu Christi*] *Meum est gaudere*, non quod mutando aliquid doctrinae incommoda defugiam, sed quod ob doctrinam tuendam omnia fortiter patiar. Idem sensus 2 Cor. 11: 30 et 12: 5, 9, adde ea quae Phil. 1: 29.

Δι' οὗ ἔμοι ὁ κόσμος ἐκρίνεται, *per quem mihi mundus crucifixus est*] *Mores illos hominum mundo servientium ego despicio*, quomodo cruciarii ab adstantibus despici solent. Vide Matth. 27: 39.

Κἀγὼ τῷ κόσμῳ, *et ego mundo*] *Ego ab illis vicissim despicior*.

15. *Ἐν γὰρ Χριστῷ Ἰησοῦ*, *οὔτε περιτομὴ τί ἰσχύει*, *οὔτε ἀκροβυστία*, *ἀλλὰ καινὴ κτίσις*, *in Christo enim Iesu*, *neque circumcisio quid valet*, *neque praesputium*, *sed nova creatura*] *Οὔτε περιτομὴ τί ἐστίν*, *οὔτε ἀκροβυστία*, *ἀλλὰ καινὴ κτίσις* dicunt Veterum quidam scriptum fuisse in libro cui nomen *ἀποκάλυψις Μωσέως* [*Apocalypsis Moysis*]: et iisdem verbis locus hic legitur in Manuscripto. Forte is liber ab aliquo Christiano scriptus fuerit: nam *καινὴ κτίσις* locutio est Christiana, ut videre est 2 Cor. 5: 17, quanquam res ipsa praedicta Esai. 42: 9, significatque statum *novi hominis*, de quo Paulus Col. 3: 10, Eph. 2: 15, Rom. 6: 4. Sensus huius sententiae idem qui supra 5: 6.

16. *Καὶ ὅσοι τῷ κανόνι τούτῳ στοιχήσουσιν*, *εἰρήνη ἐπ' αὐτοὺς καὶ ἔλεος*, *et quicumque hanc regulam sequentur*, *pax super hos et misericordia*] In Manuscripto *στοιχοῦσιν* de qua voce vide quae supra 5: 25. Locutionem *κανόνι στοιχεῖν* habemus et Phil. 3: 16, sic Mich. 7: 4 in Graeco legimus, *ὁ βαδίζων ἐπὶ κανόνος*. *Κανὼν* hic dicitur *via quasi ad regulam facta*, id est, plane recta, *ad rigorem*, ut dicunt mensesores. Talis est via illa novae creationis. *Pax et misericordia*, id est, felicia omnia a Deo

fa-

favente. Sic χάριν [*gratiam*] et εὐαγγέλιον coniuncta habemus, 1 Cor. 1: 3, 2 Cor. 1: 2, Eph. 1: 2, Col. 1: 2, 1 Thess. 1: 1, χάρις, εἰς, εὐαγγέλιον, 1 Tim. 1: 2, 2 Tim. 1: 2.

Καὶ ἐπὶ τὸν Ἰσραὴλ τοῦ Θεοῦ, et super Israellem Dei] Quasi dicat non ita haec opto Gentibus, ut Israelitas excludam, dummodo iidem etiam veri apud Deum sint Israelitas, id est, spirituales Iacobi imitatores, precibus Deum quasi vincentes, malis ut Iacobus exerciti. Vide Ioh. 1: 47, Rom. 9: 6. Nota τὸν Ἰσραὴλ cum articulo, quomodo ἡμεῖς Ps. 25: 22.

17. Τοῦ λοιποῦ] Id est, posthac. Utitur sic Demosthenes.

Κόπους μοι μηδεὶς παρεχέτω] Abstineant quaeso me vexare ii qui Christiani dici volunt. Satis aliunde habeo quod feram.

Ἐγὼ γάρ τὰ εἴγματα τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ ἐν τῷ σώματι μου βασίζω, ego enim notas Domini Iesu in corpore meo porto] Circumcisi sunt isti novi Doctores; sum et ego; sed hoc nihili aestimo prae certioribus meae in Christum fidei notis, id est, vibicibus ac cicatricibus ex plagis illis, lapidationibus et verberibus, quorum meminit 2 Cor. 11: 23—25. Similitudinem autem sumpsit a militibus, qui victuris in cute punctis signabantur, ut diximus ad Apoc. 13: 16, ubi et vocem εἴγματα eo sensu ab Aeliano sumi ostendimus.

18. Ἡ χάρις τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ μετὰ τοῦ πνεύματος ὑμῶν, ἀδελφοί, gratia Domini nostri Iesu Christi cum spiritu vestro, Fratres] In aliis epistolis dicit: μετὰ πάντων ὑμῶν [*cum omnibus vobis*]: hic μετὰ τοῦ πνεύματος ὑμῶν, ut significet se ea praecipue precari, quae non ad corporis commoda, sed ad animi perfectionem pertinent. Eodem modo finit epistola Barnabae, et eadem est locutio in Liturgia Graeca, Latina et aliis.



